نەوشیروان مستەفا ئەمین

کورد و عەجەم

مێژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران

چاپی سێیەم



نەوشیروان مستەفا ئەمین

کوردو عەجەم

مێژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٥

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان

دەزگایەکی کەلتورییە لەساڵی ١٩٩٢دا دامەزراوە، ئامانجەکەی لێکۆڵینەوەی زانستییە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەییو سیاسەتی نێو دەوڵەتانو ئابوریو مەسەلە ستراتیجییەکانو هەوڵی بەدەست هێنانی قازانجی ماددی نادا.

هەمو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریاندەکا، گوزارشت لەڕاو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەنو بەپێی پێویست گوزارشت لەڕاو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

- نەوشیروان مستەفا ئەمین
- کوردو عەجەم مێژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران
- چاپی سێیەم
- تیراژ: ٢٠٠٠ دانە
- سلێمانی ٢٠٠٧
- مۆنتاجی کۆمپیوتەر: ئاسۆ سەعید
- تایپ: گۆنا عبدوللا
- بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان
- ژمارەی سپاردن: (٤١٣)ی ساڵی ٢٠٠٥
- ژمارەی سپاردن بەکتێبخانەی سەنتەر: ٥/٣٠/٤
- چاپ: چاپخانەی ڕوون

پێشەکی

ساڵی ١٩٧٩ حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران کۆبونەوەیەکی جەماوەریی گەورەی لەنەغەدە ساز کرد.

کۆبونەوەکە بو بەشەڕی کوردو ئازەری.

ڕێکخراوە کوردییەکانو لقەکانی ڕێکخراوە ئێرانییەکان لەکوردستاندا هەر یەکەیان بەجۆری لەسەر ئەو شەڕە دوان. حکومەتی ئەوسای ئێرانیش بەجۆرێکی جیاواز لەوان لەدەزگاکانی ڕاگەیاندنی خۆیەوە لێکی دایەوە.

پێشتر بیست بومو خوێندبومەوە. برادۆستو موکریو بلباسو مەنگوڕو مامەشو زەرزاو شوکاکو جەلالی... چۆن سەرکوت کرابونو، ڕاپەڕینی ١٨٨٠ چۆن پێش ئەوەی هێزەکانی دەوڵەت بێنە سەری توشی بەرەنگاری سەختی دانیشتوانی عەجەم بوبو. سمکۆش دوچاری هەمان گیروگرفت بو بو. لەسەردەمی جمهوریەتی مەهابادیشدا، کێشەی دیاری کردنی سنورو جۆری ڕەفتار لەگەڵ کەمایەتی کوردو ئازەری ناو هەردو حکومەت بوبو بەهۆی گرژی پێوەندیەکانیانو گلەیی ڕوس لەسەرکردەکانی کورد.

ڕوداوەکەی نەغەدە سەرلەنوێ ئەوانەی لا زیندوکردمەوە.

بۆ من هۆی لەخۆپرسین بۆ، بۆچی هەرچەند تەکانێکی کوردی لەسەروی ڕۆژئاوی ئێراندا دەس پێ دەکا، بەرلەوەی دەوڵەت هێزی سەرکوت کردنو دامرکاندنەوەی بنێرێتە سەر لەگەڵ ئازەرییەکان توشی شەڕی خوێناوی ئەبێ؟

لەوساوە کەوتمە پیاوچونەوەی مێژوی سەر لەبەری ئێران. سەرچاوەی زۆرم پەیدا کردو کەرەستەی زۆرم خڕکردەوە. لەبەرئەوەی ئەمجارەیان بۆ دۆزینەوەی وەڵامی پرسیارێکی دیاری کراو ئەگەڕام، گەلێ بابەتی نوێم بۆ هاتە پێشەوە، نەمتوانی هۆی ناکۆکی عەجەم لەگەڵ کورد بدۆزمەوە، بەڵام بەپێی تێگەیشتنی خۆم گێڕانەوەی مێژوی چەند قەڕنی ڕابوردوی پێوەندی ئەم دو نەتەوەیە ئەتوانی یارمەتیدەر بێ بۆ جۆرێ لەلێکدانەوەی هۆکانی ئەو ناکۆکیە.

ناوی خوام لێ هێنا، کەوتمە کۆکردنەوەو خوێندنەوەی سەرچاوە، چۆن ئەڵێن قسە ڕائەکێشێ، سەرچاوەش سەرچاوەی ڕاتەکێشا. کەرەستەی زۆرم لا کۆبوەوە. کەوتمە سەر بیری نوسینی بابەتێکی لێکۆڵینەوەیی. بابەتەکەم لەلا گەلاڵە بو. چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکەم دیاری کرد. دەستم کرد بەنوسین. ڕەشنوسی هەموو باسەکانم تەواو کرد. هەندێکیانم پاکنوس کرد. فریا نەکەوتم پاکنوسی

هەمویان تەواو بکەم، لەیەکێ لەو کارەساتانەی رۆژانە لەکورد ئەقەومێن، زۆری کەرەستەکانم تیاچون. ئەوەی دەرباز بو سەرلەنوێ ساڵو نیوێ مەشغوڵی بوم تا ئەمەی لێ پەیدابو.

ئەم باسە وەکو بەتەما بوم ئەبو ۹ بەش بێ. ٦بەشی ئەوانەن کەئێستا هەن. ۳ یان فەوتان. لەنێوانی بەشی دوهەمو سێهەمدا ئەبو دو بەشی تر هەبن، بەشی سێهەم، دەربارەی لوڕ. لەوێدا جگەلەوەی مێژوی لوڕ تاووتوێ کرا بو، باسەکە بەهۆی جیابونەوەی لوڕی لەنەتەوەی کورد ئەکۆڵیەوە. بەشی چوارەم، گێڕانەوەی مێژوی دامەزران‌و جێگیربون‌و لەنارچونی ئەمارەتی ئەردەڵان بو. دوایین بەشی واتە ئەو بەشەی ئەبو بکەوێتە دوای باسەکەی سمکۆوە، باسی حکومەتی مەهاباد بو، جگە لەسەرچاوەکانی بێگانە، پشت ئەستور بو بەبەڵگەو باری سەرنجی کوردی لەوانە بەرۆژنامەی کوردستان‌و بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەمەی مەهاباد.

جگە لەم ناتەواوییە خۆشم ئەزانم هەندێ کەموکوڕی دیاری تری تێدایە، ویستم ساڵە جیاوازەکانی میلادی، هیجری قەمەری، هیجری شەمسی‌و شاهنشاهی، کە لەئێران بەکارئەهێنرێن هەمویان وەك یەك لێ بکەم، لەبەر نەوەی سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوم دەس نەکەوت کەڵکی لێ وەربگرم بۆ گۆڕینیان، بەناچاری وەك خۆی وازم لێ هێنان. لەپاشکۆی کتێبەکەدا ئەبو بیبلۆگرافی هەمور سەرچاوەکانی تێدا بێ بەڵام نەم پەرژا تەواوی بکەم. هەر کەسێ بتوانی یارمەتییەکم بدا بۆ راست کردنەوەی هەڵەیەکی تێی کەوتوم یا بۆ پڕکردنەوەی کەموکوڕییەکانی، زۆرم پێ خۆش ئەبێ‌و لەپێشەوە سوپاسی ئەکەم.

خوا یار بێ‌و عومر باقی بێ‌و هەلێکی لەبارم بۆ هەڵ بکەوێ هەوڵێکی تر ئەدەم باسەکەم وەکو بەتەما بوم تەواو بکەمو، ئەوەندەی لەتوانای مندا بێ کەموکوڕییەکانی نەهێڵم.

بۆ نوسینی ئەم باسە کەڵکم لەزۆر سەرچاوەی فارسی، عەرەبی، کوردی، ئینگلیزیو، لەیارمەتیو کارئاسان کردن‌و ئامۆژگاریو بیروبۆچونی زۆر لەهاوڕێکانم وەرگرتوە. جارێ ناکرێ ناویان بێنم. بەڵام هەمیشە چاکەو پیاوەتییانم لەبیرە.

هیوادارم رەنجەکەم بەفیڕۆ نەچو بێ.

توانی بێتم گۆشەیەکی مێژوی گەلەکەمم رون کردبێتەوەو، خزمەتێکی میللەتەکەمم کردبێ.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١ جیۆپۆلەتیك و چارەنوسی كورد

١-عەجەم لەكوردستاندا

١/١ هەلكەوتی جوگرافی كوردستان

ئەگەر فاكتەری جیۆپۆلەتیك دەورێكی كاریگەر یا كەمی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا نەبێ، ئەوا لێكۆلینەوەی مێژوی كۆن و نوێی نەتەوەی كورد، بەئاشكرا دەری ئەخا كەهەلكەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی كورد لەسەر ئەرز، دەوری بڕیاردەری هەبوە لەدیاری كردنی چارەنوسی رابردو و، ئێستایدا.

رۆژهەلاتی ناوەڕاست" كە لەلای خوارویەوە خەلیج و ئۆقیانوسی هیندو، لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سپی ناوەڕاست و، لەلای سەرویەوە دەریای رەشە، ٣ قارە گەورە دێرینە ئاوەدانەكەی دنیا: ئەوروپا، ئاسیاو ئەفریقا بەیەكەوە ئەبەستێ. شارێگە جەنگی و بازرگانییەكانی ئەم ٣ ناوەندەی پێدا تێ ئەپەڕی.

شوێنی ژیانی كورد، واتە كوردستان كەوتبوە ناوجەرگەی ئەم ناوچەیەوە كە بەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی، لەهەر قۆناغێكدا بەجۆرێ گرنگییەكی دنیایی هەبوە.

لەو سەردەمەدا كەئیمپراتۆریی ئێران لەرۆژهەلات و ئیمپراتۆرییەكانی یۆنان و رۆمان لەرۆژئاوا، دو ناوەندی زلهێزەكانی دنیا، لەململانێی فراوانخوازی و پەلهاویشتندا بون، هەندێ لە لەشكركێشییە گەورەكانیان بەناو شوێنی ژیانی تێلەكانی كوردا رائەبوردو، هەندێ لەشەڕە قورسە خوێناوییەكانیشیان لەسەر ئەرزی كوردستان ئەقەوما.

تێكهەلچونی گوگامل(٣٣١ پ.ز) كە بەسەركەوتنی ئەسكەندەری یۆنانی و تێشكانی یەكجاریی داریوشی ئێرانی تەواو بو، كۆتایی بەدەسەلاتی ئیمپراتۆری هەخامەنشی- ئێرانی هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی دەسەلاتی چەن قەرنی یۆنانییەكان لەناوچەكەدا، لەدەشتی هەولێر قەوما.

دوایی تر، کەسەرلەنوێ ئیمپراتۆریەتی ساسانی دامەزرا، پایتەختەکەی خۆی لەتەیسفونی نزیك شاری بەغداد بینا کرد. ئەوێی کردە بنکەی هەمو لەشکرکێشییەکانی بەهەرچوار لای خۆیدا، بۆ سەر ئەرمەنستان، یۆنان، رۆمان، سەروی ئەفریقا. لەشکرکێشییەکانی بەناو ئەرزی کوردا رائەبورد. ساسانییەکان بەپێڕەوی لەنەریتی دێرینەی حوکمڕانی هەخامەنشییەکان، لەهەر لایەکی سنورەکانیدا، جۆرێك لەسەربەخۆیی بۆ گەلە خۆجێییەکانی ئەو ناوچانە سەلماند بو. گەورەکانیان نازناوی شایان ئەدرایە، هەریەکێ لەو شاهانەیش لەمەڵبەندەکەی خۆیدا بەهێزەکانی گەلەکەی خۆی، ئەبو سنورەکانی ئیمپراتۆریی لەهێرشی بێگانە بپارێزێ. ئیمپراتۆر خۆیشی: شاهانشا، شاهی شاهەکان بو[1]. ئەم جۆرە رێکخستنە، ئەگەرچی چاکەی زۆری هەبو، بەلام تۆوی لاوازکردنی دەوڵەتەکەشی تێدا بو، بگرە یەکێ بو لەهۆکانی روخانیو بەرگە نەگرتنی لەبەرامبەر هێرشی بەپڕتاوی عەرەبدا.

سەرهەڵدانی دەعوەتی دینی ئیسلامی لەنیوە جەزیرەی عەرەبییەوەو، هەوڵدانی بۆ پەرەپێدانو بلاوکردنەوەی لەدەرەوەی سەرزەمینی خۆیان، ئەبو بەهۆی پێکدادان لەگەڵ دو هێزە گەورەکەی ئەو سەردەمە" یەکێکیان، ئیمپراتۆریی ساسانیو، ئەوی تریان ئیمپراتۆریی بیزەنتی. لەپاش تێکهەڵچونی سەختی هەردو سوپای گەورەی عەرەبی- ئێرانی لەقادسیە(٦٣٥ز/١٥ك)لەسەر روباری فورات، هەمو شەڕە سەختەکانی تری ئەم دو هێزە لەجەلەولا(٦٣٦ز/١٦ك)، حەلەوان (٦٤٠ز/٢٠ك)، و دوایین تێکهەڵچونی بڕیاردەریش لەنەهاوەند(٦٤٢ز/٢٢ك) کەناوی فتح الفتوحی لێ نراو، ئیتر بەیەکجاری کۆتایی بەدەسەلاتی دەوڵەتی ساسانی ئێران هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی ئیمپراتۆریی فراوانی عەرەبی- ئیسلامی لەسەرانسەری ناوچەکانی خوارووی رۆژئاوای ئاسیادا، هەمووی لەسەر ئەرزی کوردستان قەومان. ئێران ئیتر ناوەندێکی سیاسیو جەنگیی خورتو یەکگرتوی تێدا نەما لەهێرشی هێزەکانی بێگانە بیپارێزێ، لەئەنجامی ئەو شەڕو روداوانەشدا چەندین ئێلی گەورەی کورد لەژێر گوشاری هێرشی عەرەبدا پەرەوازەی شوێنە دورەکانی ناوەوەی ئێران بون.

پایتەختی دەوڵەتی تازە- دامەزراوی عەرەبی ئیسلام لەمەککە بو، مەککەش بەهۆی هەڵکەوتی جوگرافییەوە لەناوڕاستی بیابانی جزیرەی عەرەبیدا نەیئەتوانی ببێتە ناوەندی بەڕێوەبردنو سەرپەرشتیی هەمو ئەو سەرزەمینە فراوانەی، هێزەکانی عەرەب لەماوەیەکی کورتدا بەشەڕ هێنا بویانە ژێر باری فەرمانبەرییەوە. هەر لەسەرەتاوە بۆ سەرکردایەتی درێژەپێدانی

لەشکرکێشییەکانی سوپای عەرەب بۆ سەر کوردستانو ئێرانو ئەرمەنستانو، چەسپاندنی دەسەڵاتی ئیسلام لەخواروی میزوپۆتامیا((ئەرزی دوچۆمان: ارض الرافدین))دا، چەن شارێکیان دامەزران وەکو" بەسرە(٦٣٨ز) ،کوفە(٦٣٩ز)، واسیت(٧٠٢ز). ئەم شارە نوێیانە بونە شوێنی جێگیربونی هەندێ لەقەبیلە عەرەبە هاتوەکانو، بارەگای سازدانو رێکخستنو سەرکردایەتی هێزەکانی عەرەبی ئیسلام بۆ فراوان کردنی قەڵەمرەوی دەوڵەتی نوێو، چەسپاندنی تەواوی دەسەڵاتی دینی، سیاسی، جەنگیی خۆیان لەوڵاتە فەتح کراوەکاندا. کوردستان لەلای خوارویەوە لەوساوە ئیتر کەوتە ژێر گوشاری بەردەوامی عەرەبەوە، قەبیلەکانی عەرەب پاڵیان بەئێلەکانی کوردەوە ئەنا بەرەو ژور بۆ ناو شوێنە سەختە شاخاوییەکان هەڵ بکشێن. خۆیان لەشوێنەکانی ئەواندا جێگیر ئەبون.

پایتەختی ئیسلام ماوەیەکی درێژ لەمەککە نەمایەوە. لەپاش شەڕێکی ناوخۆ، ئەمەوییەکان کۆتاییان بەدەسەڵاتی خەلیفەکانی سەدری ئیسلام هێنا(٦١٢-٦٦١ز/؟-٤٠ك). زنجیرەی ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەرەبی ئەمەویان لەشام دامەزراند(٦٦١--٧٥٠ز/ ٤٠-١٣٢ك). دەسەڵاتی ئەوانیش زۆری نەخایاند لەلایەن بنەماڵەی عەبباسییەوە بەهاوکاری گەلانی نەعەرەبی ئێرانی، لەشەڕێکی سەختدا لەسەر تاوی زێی بادینان(٧٥٠ز / ١٣٢ك)لەخواروی موسڵدا لەناوبران، ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەبباسی دامەزرا(٧٥٠-١٢٥٨ز). پایتەختی دەوڵەتەکەی لەشامەوە گوێزایەوە بەغداد، بۆ نزیك کەلاوەکانی تەیسفونی پایتەختی ساسانی(٧٦٢ز)، کەباووباپیرانی خۆیان سەدەیەك لەوەوبەر روخاند بویان. هێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی- ئیسلامی بۆ بەغداد، واتە راستەوخۆ بۆ لای خواروی شوێنی دێرینەی ژیانی کورد، بەکردەوە کوردی خستە ژێر تینی گوشاری روبەڕو و بەردەوامی عەرەبو تەعریبەوە، چونکە هیچ نەتەوەو دەوڵەتێکی تریان لەبەینا نەبو. هەم خۆیو هەم نیشتمانەکەی بونە لەمپەرێکی مرۆییو ئەرزیی لەنێوان قەبیلەکانی عەرەب لەلایەك، وە گەلانی فارسو ئەرمەنیو بیزەنتی لەلایەکی ترەوە. لافاوی بەخوڕی تەعریب، کە لەماوەیەکی کورتدا خواروی ئەرزی میزۆپۆتامیا، رۆژئاوای روبارەکانی فوراتو دیجلە، هەمو سەرزەمینی شام، سەروی ئەفریقا، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری چیاکانی زاگرۆسدا، واتە لەسەر سنوری شوێنی ژیانی کورد، نەی توانی زیاتر تەشەنە بکاتو بتەنێتەوە، بگرە ئیتر لەوێدا راوەستا.

٢/١هوروژمی تورك بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

زاناکان مرۆڤایەتی دابەش دەکەن بەسەر چەند رەسەنی سەرەکی‌دا، هەر رەسەنەش بەسەر چەن رەگەزو لقوپۆپی گەورەو پچوك دا. یەکێ لەم رەسەنانە بە((تۆرال‌و ئالتایی)) ناوئەبرێ، چونکە لەناوچەکانی ئوراڵەوە تا مەڵبەندەکانی ئالتایان گرتۆتەوە، تورك‌و مەغۆل ئەبێ دو رەگەزی گەورەی ئەم رەسەنە بن، کە لەناوچەکانی ئاسیای ژورودا ئەژیان.

سەبارەت بەهاتنی تورك بۆ مەڵبەندەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست چەندین تیۆریی جیاواز هەیە، بەڵام هەمویان لەوەدا یەك ئەگرنەوە، کەی هاتونەتە ناوچەکەوە. زانای ئێرانی، سەعیدی نفیسی، لەیەکێ لەتوێژینەوەکانی خۆی‌دا نوسیویەتی:

((... لەدەوروبەری سەرەتای قەرنی ٥ هەمی زایینی‌دا ئێران لەدولاوە لەگەڵ دو رەگەزی بێگانە روبەڕو بوەوە. ئەوانەیان کە لەسنورەکانی سەروی رۆژهەڵاتی ئێرانەوە دەرکەوتون، ئێرانییەکان پێیان وتون: هفتال‌و، عەرەبیش پێیان وتون: هیتل‌و هیاتلەو لەباری سەرنجی مێژونوسانی ئەمڕۆ وە بێگومان لەرەگەزی تورك بون. ئەوانەشیان کە لەسنورەکانی سەروی رۆژئاواوە لەپشتی کێوەکانی قافقاسەوە دەرکەوتون، ئێرانییەکان هەمیشە بەوانەیان وتوە: خەزەر، ئەوانەش بەپێی لێکۆڵینەوەکانی ئەم سەردەمە بێگومان لەتورکەکانی ئەمڕۆ بون.

((لەو زەمانەدا تورك لە٣ لای دەریای خەزەردا" لەلاکانی رۆژهەڵات‌و ژورو و رۆژئاوای‌دا ژیاون‌و، بەسەر چەندین ئێل‌و هۆزدا دابەش ئەبون. ئەوی لەمێژو و ئەدەبیاتی ئێمەدا(مەبەستی هی ئێرانە)لەهەمویان زیاتر ناوی براوە بریتی بون لە:

تورکی یەغما، خەلج یا خرلخ، غوز، خەرخیز((قەرقیز)) باشقورد، قەزاق، قەراقالباق، سەلجوق، تورکمان، کلموك، فارغلی، تەغزغوز، برتاس، قرلغ لەژوروی رۆژهەڵاتی ئێران‌و" قەراپاپاخ، کیماك، یجناك، سالور، بایەندور، ئەفشار، بیکدلی، برسخان، بەیات، خەزەر لەژوروی رۆژئاوای ئێران. هەروەها ٣ ئێلی گەورەی تریش هەبون بەناوی بولغار، قەپچاق‌و تاتار کە لەسەردەمێکا لەگشت کەنارەکانی دەریای خەزەردا نیشتەجێ بون، بەڵام هەندێ ئێلی تر لەرۆژهەڵاتەوە بەشێنەیی تەنگیان پێ هەڵچنین‌و، تەنیا لای رۆژئاوای دەریاکەیان بۆ هێشتنەوە.

((مەغۆل لەکۆتایی قەرنی ٦ هەمی کۆچی‌و قەرنی ١٣ هەمی زایینی‌دا، واتە نزیکەی نۆ سەد ساڵ لەدوای تورك، لەمێژودا دەرکەوتن، بەڵام لەبەرئەوەی

خزمایەتی نزیکیان لەگەڵ تورك هەبو، لەو زەمانەوە بەزۆری وایان زانیوە تورك‌و مەغۆل لەیەك رەگەزن[٢].

نقیسی لەدێژەپێدانی لیکۆڵینەوەکانی خۆیدا سەبارەت بەهاتنی ئێلەکانی تورك بۆ ئێران، نوسیویەتی:

((لەقەرنی ٤ هەمی کۆچیدا یەکێ لەئێلە گەورەکانی تورك کە لەلێوارەکانی جەیحوندا ئەژیا، بەشێنەیی بەرەو خوار بوەوە، سەرەتا خوارەزم‌و دوایی تر مەڵبەندی گورگانیشی گرت، کەم کەم دانیشتوانی خۆجێیی کونی ئەوێی دەرکرد. ئەم ئێلە گەورەیە ئەبو بەدو هۆزی پچوك ترەوە((غوز)و((تەغزغوز)). ئەوانەیان کەهاتنە ئێرانەوە ناویان تورکمان بو، لەناو ئەوانیشدا تیرەیەکیان لەنەوەکانی سەلجوق، بەناوی سەلجوقییانەوە لەئێران‌و سەرزەمینێکی فراوانی وڵاتانی ئیسلامیدا پادشاییان دامەزراند.

((تورکمانەکان هەر لەو دەمەوە کەهاتنە ئەو ناوچانە لەوێ مانەوە، ئەوەتا بەشێکیان لەجمهورییەتی تورکمانستانی سۆڤیێتی دان‌و بەشەکەی تریشیان تورکمانەکانی مەڵبەندی گورگانن.

((لەو زەمانەوە کەتورك لەرۆژهەڵات‌و رۆژئاوای دەریای خەزەرەوە سەریان هەڵدا، ئێلەکانی تورك بون بەدو لقی سەرەکی" ((تورکی رۆژهەڵاتی))و((تورکی رۆژئاوایی)) زمانەکانی تورکی ئەم سەردەمەش بەتورکی رۆژهەڵاتی‌و تورکی رۆژئاوایی دابەش ئەبن.

((تورکانی رۆژهەڵاتی، وەکو پێشتر وترا، چەندین سەدە بو لەسەروی کێوەکانی قافقاسدا ئەژیان‌و، زنجیرە چیا بەرزو سەختەکانی ئەو سەرزەمینە، رێی لێ گرتبون پەلاماری ئێران بدەن، تەنانەت پادشایانی ساسانی بەم کۆسپە گەورەو سروشتییەیش دانەکەوت بون، دیوارێکی زۆر ئەستوری وەکو دیواری چینیان لەبەرامبەر ئەوانەدا دروست کرد بو، هەروەکو دیوارێکیشیان لەبەرامبەر تورکانی رۆژهەڵاتیدا بینا کردبو.

((ناسراو ترینی ئێلەکانی تورکی رۆژئاوایی، ئێلەکانی خەزەر، بولغار، قەبچاق بون، هەندێ لەهۆزەکانی ئەمانە کەدوایی تر هاتنە ئێران، بەیات‌و ئەفشارو بایەندور و سالور بون بەگوێرەی هەندێ بەڵگە ئەبێ ئێلی قاجاریش هەر لەریزی ئەمانەدا بژمێردرێ))[٣].

تاسەردەمی عەبباسییەکان، هەواڵ‌و دەنگوباسی تورك یاهیچ گەلێکی تر کەبەرەچەڵەك بچێتەوە سەر رەگەزی ئۆرال- ئالتایی، وەکو گەلێکی دانیشتوی

ناوچەکە، یاهێزێکی کاریگەر لەرووداوەکانی ناوچەکەدا، بەتایبەتی ناوچەکانی ژیانی کوردا، نیە.

نوسەرێکی ئێرانی تر لەزمانی زولالیان، مێژونوسی سۆڤێتییەوە ئەنوسی:

((ئێلە رەوەندەکانی تورك کەناویان غوز یا ئوغوز بو، لەرۆژگاری کۆنەوە لەلێوارەکانی سەیحونو بەینی ئەوێو گۆمی ئارالو دەریای خەزەردا ئەژیان. لەنیوەی دوەمی سەدەی ١٠هەمی زایینیدا، غوزەکان لەگەڵ ئێلە کۆچەرەکانی تری ئاسیای ناوەڕاستدا یەکیان گرتو، دەوڵەتێکیان دامەزراند. لەم یەکگرتنەدا غوزانی سەلجوقی لەهەمویان گرنگ تر بون، ناوی سەلجوق یان لەهۆزی((کینین توغوز))ەوە لەخۆیان نا. لەنیوەی دوەمی سەدەی ١٠هەمی زایینیدا، غوز ئیسلام بون. لەبەرئەوەی غوزەکان لەوەڕگای تەواویان نەبو، بۆیە کەوتنە دەستدرێژی بۆ سەرزەمینی دراوسێکانیان، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی لەوەڕگایان هەبو))[4]

پاش لەناوچونی سامانییەکان، تورکانی غوز بون بەهێزی دەسەڵاتداری ناوچەکەو، شەپۆل لەدوای شەپۆل رویان کردە مەڵبەندەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەتایبەتی خۆراسان، ئازەربایجان، ئەرمەنستان، کوردستان، خاکی عەرەبو ئاسیای بچوك.

عەبباسییەکان، خۆیان بەیارمەتی گەلانی نەعەرەب، ئەمەوییەکانیان شکانو، خەلافەتی عەبباسییان دامەزراند. بۆ پارێزگاری پایتەختو دەسەڵاتی خۆیانو سەرزەمینی فراوانی قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەشیان ئەبو پشت بەهێزی بەکرێگیراوی گەلانی نەعەرەب ببەستن. خەلیفەکانی عەبباسی هەر لەسەرەتای دامەزرانی دەوڵەتەکەیانەوە، لەشکرەکانی خۆیان بەزۆری لەخەڵکی گەیلانو دەیلەم پێك ئەهێنا، لەقۆناغێکی ژیانی خەلافەتی عەبباسیدا دەسەڵاتی دەیلەمییەکان گەیشتبوە رادەیەك، خەلیفە دەسەڵاتی دنیایی- سیاسیو جەنگیی لەدەس دابوو، بەتەنیا پایەی دینی مابو. سەرکردەکانی سوپا، کە نە لەبنەماڵەی عەبباسیو نە لەڕەسەنی عەرەب بون، نازناوی شاهنشاه وئەمیر الامراء یان بەخۆیان ئەدا. دەیلەمییەکان بوو بونە مەترسییەکی راستەقینە بۆ سەر دەزگای خەلافەت. لەوانە بو ئەوان لەجێگەی خەلیفەکانی عەبباسی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان دابمەزرێنن، ئەخوازە گەلەکانی دەیلەمو گەیلانو مازندەرانیان لەپشت بو، کەسەرچاوەیەکی دەوڵەمەنی هێزی مرۆیی سوپاکانیان بون. خەلیفەکانی عەبباسی نەیان ئەتوانی ئەو بۆشاییە سوپاییە هەروەکو سەردەمی سەدری ئیسلام و بەنی ئومەییە، بەجەنگاوەرانی خاوەن باوەڕو ئازای قەبیلەکانی عەرەب پڕ بکەنەوە، ئەبو پەنا هەر بۆ جەنگاوەرانی بەکرێگیراوی نەعەرەب ببەن.

٨ هەمین خەلیفەی عەبباسی موعتەسەم بیللا(٢١٨-٢٢٧ك)ی کوڕی هارون ئەلڕەشید کەدایکی کەنیزەکێکی تورك بو، ٨ هەزارو، بەگوتەیەکی تر، ١٨ هەزار تورکی کڕی. سوپایەکی پۆشتەو پڕچەکی، بۆ بەهێز کردنی پایەکانی دەسەڵاتی خۆی لەبەرامبەر هێزەکانی دەیلەمو نەیارەکانی تریدا لێ پێك هێنان. هەر لەبەر ئەوان پایتەختی خۆی لەبەغدادەوە گوێزایەوە شارێکی نوێ بەناوی سامەڕا[5]. بەمەش ڕێ بەفراوانی لەبەردەمی هوروژمی ئێلەکانی تورکدا کرایەوە بۆ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. تورك لەوساوە ئیتر بون بەیەکێ لەهێزە گرنگە بڕیاردەرەکانی ناوچەکە.

نفیسی لەلێکۆڵینەوەکەیدا ئەنوسێ:

((... لەو دیو کێوەکانی قافقاسەوە، لەسنورەکانی سەروی خۆراوای ئێراندا، ئێلی جیاجیا لەڕەگەزی تورك، دانیشت بون. لەساڵی ٦١٩ی کۆچیدا مەغۆلەکان لەهەمان ڕێگەی قافقاسەوە هێرشیان کردە سەر روسیای ئەمڕۆو خاکی سلاڤەکانو تا ساڵی ٧٠٢ز هەمو روسیایان لەژێر دەسدا بو. دوایی تریش تا ٨٦٦ز هێشتا بەشێکی ئەم وڵاتەیان هەر لەژێر دەس دابو. لەسەرەتای قەرنی ٨ هەمی کۆچییەوە کەسلاڤەکان کەم کەم کەوتنە دەرکردنی مەغۆلەکان بەهەر چوارلای خۆیاندا، واتە بەلای سەرو و ڕۆژهەڵاتو خوارو و ڕۆژئاوا، بەڵام زۆرتر لای خواروی قەڵەمڕەوەکەی خۆیان فراوان ئەکردو ئەو شوێنانەی دراوسێیان بونو بەدەس گەلانی ترەوە بو لەدەستیان دەرئەهێنانو ئەوانیان بۆ ئەولاتر دەرئەکرد. لەو گەلانەی کەسلاڤەکان لەشوێنەکانی خۆیان دەریان کردنو ئەرزەکەیان داگیر کردن هەمان تورکی ڕۆژئاوایی بون. کەدو ڕێ زیاتریان لەبەردەما نەبو، یا ئەبو لەچیاکانی قافقاس بپەڕنەوە بەرەو خوار بڕۆن، واتە پەنا ببەن بۆ سەروی ڕۆژئاوای ئێرانی ئەو سەردەمە، یان ئەبو لەلێوارەکانی دەریای ڕەشدا بڵاو ببنەوە. وەهاشیان کرد. بەو هۆیەوەیە لەو زەمانەوە تورك لەتورکیای ئەمڕۆو لەنیوە جزیرەی بالکانو لەنیوە جزیرەی کریمەو لەسەرو و خواروی روباری ئاراسدا دەرکەوتن.

((ئەو بنەماڵانەی تورك لەم مەڵبەندانەدا پادشاییان دامەزراند، هەمویان لەدوای ئەو ڕۆژەوە پەیدا بون:

((بنەماڵەی کرمیان لەکوتاهیە لە٦٩٩دا، بنەماڵەی حەمید ئۆغلو لەئەناتۆلی لە٧٠٠دا، بنەماڵەی تکەئوغلو ئەنتالیە دوای ٧٠٠، بنەماڵەی منتشا ئۆغوللری لەناوچەیەکی تری ئەناتۆلیدا دوای ٧٠٠، بنەماڵەی ذوالقدر ئوغوللری لەئەلبوستانو مەرعەش لە٧٤٠دا، بنەماڵەی ئالی عوسمان لە٦٩٩دا،

بنەماڵەی گرای لەکریمە لە۸۲۳دا، خانەکانی غازان لە۸٤۹دا، خانەکانی قاسموف لە۸٥٦دا، جەلایەرییان لە ئێران‌و عیراق لە۷۳٦دا، چوپانیان لەئازەربایجان لە۷۱۸دا، تغا تیمورییان لەمازندەران لە۷۳۷دا، قەراقوینلو لەئازەربایجان لە۷۸۰دا، ئاق قوینلو لەئازەربایجان لە۷۸۰دا.))[٦].

مێژونوسی کورد ئەمین زەکی، لەژێر سەرناوی ((کورد لەدەوری فتوحاتی تورکدا))نوسیویەتی:((ئۆغوزەکان کەپێشڕەوی سەلجوقییەکان بون کە لە ڕەی هەڵسان‌و رویان کردە ولاتانی غەرب(٤٢٠ی هیجری‌و ١٠٢٩ی میلادی)، یەکێ لەقوماندانەکانی غەزنەوی کەناوی ((تاش فراش))بو لەگەڵ ٣ هەزار سوارێك کەبەشێکی کورد بوون رێگەی پێ گرتن‌و شەڕیان بو. تەصادوف گەورەی کوردەکان کەوتە دەس ئوغوز بەزۆر کاغەزێکیان بۆ کوردەکان پێ نوسی تا دەست لەشەڕ هەڵگرن. بەم تەرحە غەلەبەیان سەندو پێش کەوتن.

((لەساڵی ٤٢٩دا ئوغوزەکان گەیشتنە دەوری مەراغا، شاری مەراغایان وێران‌و تالان کردو زۆریان لەخەڵکەکەی کوشت‌و لەدوایی‌دا هەڵیان کوتایە سەر عەشیرەتی((هازبەنی))و کوشتارێکی زۆریان لێ کردن، لەدوایی‌دا عێلەکانی کوردی ئەو ناوە لەگەڵ حاکمی ئازەربایجان‌دا ئیتیفاقیان کردو موقابەلەیەکی بەشیددەتیان نواندو بەهەر حالێك بو ئوغوزەکانیان گەڕاندەوە.

((تاقمێکی تریان تا ئەرمینیە چو بون لەوێ‌دا قەتڵ‌و تالانێکی زۆریان کردو گەڕانەوە دواوەو هاتنە دەوری ورمێ‌و سەرخێلاتی عێلی ئەبو ئەلهیجای هازبەنی، ئەم کوردانە بەتەبیعەت شەڕێکی قورسیان لەگەڵ کردن بەلام زۆربی ئۆغوزەکان لەنەتیجەدا شپرزەی کردن‌و بلاوبونەوە.

((لەساڵی ٤٢٠ی هیجری‌دا حکومەتی روادیی کوردی لەتەورێزدا تەشەکولی کرد مونەسیسی ئەم حکومەتە((واهـ سودانی کوڕی مامەلان))ە تا ساڵی ٤٢٦ دەوامی کرد. حکومەتی((دیسم))پێشڕەوی ئەم حکومەتەیە.

((لەساڵی ٤٢١ی هیجری‌دا، حکومەتی شوانکارەی کورد لەولاتی فارس دامەزراو بەهەر نەوعێ بو تا٧٥٦ دەوامی کرد.

((لە٤٣٢ی هیجری‌دا، موزەفەری واهـ سوزانی کوڕی مامەلان، لەدوای ئەمە کەهەمو رونەسای ئۆغوزی بەفێڵ گرد کردەوە هەمویانی قۆڵ بەست کردو هجومی کردە سەر لەشکرەکەیان‌و زۆری لێ کوشتن. بەلام قۆڵی ورمێ یان لەمە رزگاری بو، روی کردە ولاتی حەکاری کە لەتەوابیعی موسڵ بو، تالانێکی زۆریان کردو لەوەقتێکا کەلەبەینی چیاکان‌دا گیرۆدە مابون، کوردی ئەو ناوە لەهەمو لایەکەوە دەوریان دان‌و ١٥٠٠ کەسێکیان لێ کوشتن‌و دیلێکی زۆریشیان لێ

گرتن‌و تالآنێکی باشیان دەس کەوت. لەناو دیلەکانا حەوت ئەمیری ئۆغوزیش هەبو.

((لەنزیك بونەوەی ئوردوی تۆغرۆڵ بەگدا ئوغوزەکان لەترسا بەتالوکە پێش کەوتن. قۆڵێکی کە لەژێر قوماندەی مەنسور ناو ئەمیرێکدا بو بەسەر زۆزاندا روی کردە جزیرەی ئیبن عومەر، هێشتا لەشەرقی ئەم ولآتە بون کەقۆڵێکی تریان لەقوماندەی بوقا((بوغا))دا روی کرد بوە دیاربەکرو، دەستی کردبوو بەتالآنی ناوچەی کاردو((کاردی))ی بازابداو حسینیەو پیشخابور((فیشخابور)).

((حاکمی جزیرە سلێمانی کوڕی ناسر ئەلدەولەی مەروانی، کەلێکی دایەوە زانیی کەئەم ئوغوزانە لەپێش بەهارا لەولآتی جزیرە ناتوانن تێ پەڕن لەبەرئەوە فکری لێ کردەوە، بەفێلێك مەنسوری قوماندانی ئوغوزەکانی گرت‌و بەیارمەتی کوردەکانی باشناوی ((فینك))هەڵی کوتایە سەریان، تادەوری نسیبین بردنی‌و زۆری لێ کوشتن، بەلآم ئەم حەرەکەتەش دیسان نەبو بەمانیعی زەرەریان‌و نیهایەت خۆیان گەیاندە دیاربەکرو هەمو لایەکیان وێران‌و تالآن کرد. حاکمی مەروانیی دیاربەکر ماڵێکی زۆری بەئوغوزەکان دا، لەدیاربەکر دوری خستنەوە. لەدواییدا رویان کردە تەرەفی موصل و نەفسی شارەکەیان دوجار زەوت کردو قەتڵ‌و تالآنێکی بێ غایەتیان کرد. قەرەواشی ئەمیری موسڵ بۆ مودافەعەی موسڵ تەڵەبی موعاوەنەتی لەئومەرای عەرەب‌و کورد کرد.

((لەساڵی ٤٦٣ی هیجریدا(١٠٧١م)کەئیمپراتۆری رۆم، رومانوس((ئارمانوس))ی چوارهەم لەدەشتی مەلازگرد مەغلوب‌و ئەسیر بو، هەمو ئەرمینیەو کوردستان بەرە بەرە کەوتە دەس حکومەتی سەلجوقیی ئەلپ ئەرسەلان، ئەو حکومەتان‌و ئامارەتانی کوردە کەهەبو یەك لەدوای یەك لەناو چو، ولآتەکانیان کەوتە دەس سەلجوقییەکان.

((لە٤٩٣ی هیجریدا، ئاخر حوکمداری مەروانی کە لەئەخلات دا مابوەوە، بەسەبەبی سوئی ئیدارەی خۆی‌و بوغزی ئەهالی ئەویش مەحو بوەوە، ولآتەکەی کەوتە دەس سوکمان قوتبی غولآمی ئەتابیکی ئەورێز.

((خولاسە لەئیستیلای تورکدا ولآتانی کورد کە لەسەرەرێگەدا بون زۆر زۆر زەرەریان دی. ئەو نیفاق‌و تەفرەقەی کە لەبەینیانا بو نەی هێشت کە بەکۆمەڵی‌و برایەتی بەرامبەر ئەو لافاوە بەقووەتە بوەستن، کەلەبەر ئەمە موقابەلەی مونفەریدەیان بێ فائیدە بو، بەسەرو ماڵ زۆر زەرەریان دی‌و هیچ قەومێکی تر بەقەد کورد لەژێر دەست‌و پێدا نەچو، زاتەن لەئیبتیدای تاریخەوە تا ئیمرۆ ئەگەر بەدیققەت تێ بفکرین ئەبینین کەپەشۆکی‌و ماڵ وێرانی ئەم

قەومە، هەمو نەتیجەی نیفاق‌و تەفرەقەیان بوەو تا ئەم حالەیان دەوام بکا دائیمەن لەژێر دەستوپێ‌دا ئەچن))[7]

بەجۆرە تورك، یاخود وردتر، ئێل‌و گەل‌و نەتەوەی جیاجیا کە بەناوی تورك، غوز، تورکمان، مەغۆل، ئازەری.. هتد گەیشتنە کوردستان، لەهەندێ شوێنی‌دا بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون. چەندین دەوڵەتیان دامەزران. شەپۆلە گەورەکانی تورك بەکوردستان‌دا تێ پەڕی. هەندێ لەبنەماڵە گەورەکانی سەلجوقی، ئەتابیکی، جەلایەری، قەرەقوینلو، ئاق قوینلو.. ناوەندی دەسەڵاتی خۆیان لەناوجەرگەی کوردستان‌دا، دامەزران. هەروەها هێرشی مەغۆلەکانیش، بەتایبەتی لەشکرکێشیی گەورەی هۆلاکۆ بۆ سەر بەغدادو، دوایی‌تر دامەزراندنی پایتەختی خۆی لەمەراغەی نزیك کوردستان‌و، هێرشەکانی تەیموری لەنگ، هەر بەناو کوردستان دا تێ پەڕین.

هەڵکەوتی نالەباری جوگرافی کوردستان لەجێگیر بون‌و تەنینەوەی تورك‌دا دەورێکی کاریگەری هەبو. تەنانەت تێکهەڵچونی گەورەی تورکانی سەلجوقی لەگەڵ بیزەنتییەکان کە کۆتایی هێنا بەدەسەڵاتی یۆنانییەکان لەئاسیای بچوك‌داو، بو بەسەرەتای جێگیر بونی یەکجاری‌و پەلهاوێشتنی تورك لەسەرانسەری ناوچەکەداو، دوایی تر دامەزرانی دەوڵەتی عوسمانی، ئەویش لەمەلازگرد(١٠٧١ز)، هەر لەسەر ئەرزی کوردستان روی‌دا.

کورد ئەگەر لەدوای فەتحی ئیسلامییەوە تا ئەو کاتە لەلای خواروویەوە لەژێر گوشاری پەرەسەندنی عەرەبدا بو، ئیتر لەلای ژوورووی‌و لەلای رۆژهەڵاتیشیەوە کەوتە ژێر گوشارێکی بەهێز ترەوە، کەئەویش گوشاری جێگیر بونی لافاوی یەك لەسەر یەکی گەلانی تازە هاتوی تورك- رەگەزو، دوایی‌تر لێشاوی کاولکەری مەغۆل بو.

٣/١ دامەزرانی دەوڵەتی ئێران

شێخ سفی ئەلدین ئیسحاق(٦٥٠-٧٣٥ك)لەئەردەبیلەوە کەوتە بڵاوکردنەوەی تەریقەتێکی سۆفی، کە مریدەکانی بەناوی سەفەوییەوە ناسرا بون. تەریقەتی سەفەوی لەناو ئێلە تورکمان‌و ئازەربیەکانی ئازەربایجان‌و ئەنەدۆڵ دا پەرەی سەند. کورو نەوەکانی لەدوای خۆی تا ئەهات دەسەڵاتی دینی‌و دنیاییان بەهێزتر ئەبو. مریدەکانی سەفەوی بۆ جیاکردنەوەی خۆیان لەخەڵك لەزەمانی سوڵتان حەیدەرەوە هەر یەکەیان کڵاوێکی سوری لەسەر ئەنا. خۆیان پێیان ئەگوت تاجی حەیدەری، بەڵام خەڵك پێیان ئەوتن قزلباش. ئوزون حەسەن(٨٧٣-٨٨٢ك)، پادشای ئاق قوینلو لەگەڵ ئەم بنەماڵەیە خزمایەتی دامەزراند، خەدیجەی

خوشكى خۆى دابو بەسوڵتان جنيدى نەوەى شێخ سفى الدين. دوايى تريش مارتاى كچى خۆىدا بەسوڵتان حەيدەرى كوڕى شێخ جنيد.
لەدواى مردنى ئۆزون حەسەن نێوانى ئەم دو بنەماڵەيە تێك چو. شێخ جنيد لەململانێى بەدەستهێنانى دەسەڵاتدا كوژرا. حەيدەرى كوڕى لەشێخايەتىدا جێگەى گرتەوە. سوڵتان حەيدەريش هەر لەململانێى بەدەستهێنانى دەسەڵاتدا لەشەڕدا لەگەڵ فەرمانڕەوايانى شيروانو ئاق قوينلودا كوژرا(٨٩٣ك)حەيدەر لەدواى كوژرانى چەند كوڕێكى لەپاش بەجێ مابو، لەوانە عەلى، ئيسماعيل، ئيبراهيم.. سوڵتان يعقوبى ئاق قوينلو لەدەسەڵاتيان ئەترسا. هەمويانى لەقەڵاى ئيستەخر لەشيراز زيندانى كرد، بەڵام مريدەكانى سەفەوى عەلى يان لەجێگەى باوكى بە((مرشد))و((سوڵتان))ى خۆيان دانا بو.
ئەميرەكانى ئاق قوينلو لەناو خۆياندا لەململانێدا بون، ئەم ململانێيە لەدواى مردنى سوڵتان يعقوب(٨٩٦ك) زياتر توندو تيژ بو. رۆستەم بەگ بۆ بەهێزكردنى دەسەڵاتى خۆى، هەوڵىدا كەڵك لەمريدەكانى سەفەوى وەربگرێ. بەو مەبەستە پورو پورزاكانى بەرێزەوە لەقەڵاى ئيستەخرەوە هێنايە تەورێز. سوڵتان عەلىو مريدەكانى كرد بەگژ باى سونقورى ئامۆزاىدا. لەم شەڕەدا باى سونقور كوژرا(٨٩٨ك). بەمەش سوڵتان عەلى لەجاران بەهێزتر بو. رۆستەم لێى كەوتە ترسەوە. ويستى بەفێڵێك لەناوى ببات. سوڵتان عەلى بەوەى زانى، خۆىو مريدەكانى بەكۆمەڵ رێگەى هەڵاتنيان گرت. هێزەكانى رۆستەم بەگ دوايان كەوتن. لەم راونانەدا سوڵتان عەلى كوژرا(٩٠٠ك). سوڵتان عەلى ديارە پێشبينى كوژرانى خۆى كردوە. چونكە وەكو ئەڵێن لەپێش كوژرانىدا بەدەستى خۆى كڵاوى سوڵتانى قزلباشى لەسەرى خۆى هەڵگرتوە، كردويەتييە سەرى ئيسماعيلى براى، كەئەوسا تەمەنى هێشتا ٨ساڵ بو.
تەريقەتى سەفەوى بوبوە بزوتنەوەيەكى دينى-سياسى ئەوەندە بەهێز، كوژرانى يەك لەدواى يەكى سەرۆكەكانى نەك هەڵى نەوەشاند، بەڵكو زەمينەى خۆش كرد دەسەڵاتى سياسى بگرێتە دەست. مريدەكانى سەفەوى لەدواى كوژرانى عەلى، ئيسماعيلى برايان بەمرشدى كاملو سوڵتانى خۆيان دانا بو. ماوەيەك لەئەردەبيل شارديانەوە. بەڵام بۆ پاراستنى گيانى لەمەترسى ئەميرەكانى ئاق قوينلو بەنهێنى برديانە گەيلان. ماوەيەك لەرەشتو، چەن ساڵێك بەنهێنى لەلاهيجان ژيا. ساڵى ٩٠٥ك لەكاتێكا ئەميرەكانى ئاق قوينلو بەربو بونە گيانى يەكترى، ئيسماعيل كەتازە ئەبو بە١٣ساڵ، بەپێى رێوشوێنێك كەخەليفەكانى تەريقەت بۆيان دانا بو، لەلاهيجانەوە كەوتە خۆ ئاشكرا كردنو بەرەو ئەردەبيل

کەوتــە ڕێ. بەدرێــژایی ڕێگــا مریــدەکانی بــاوکو بــاپیرانی ئەهاتنــە ریــزی لەشکرەکەیەوە، تا ئەهات ژمارەیان زیادی ئەکرد.

لەزنجیرەیەك تێکهەڵچونی خوێناویدا، فـەرمانڕەوایانی شـیروانو ئـەمیرەکانی ئاق قوینلوی تێك شکاندو شـاری تـەورێزی گـرت. لەجێگـەی پادشـاکانی ئـاق قوینلو لەتەورێز لەسەر تەختی شـاهێتی دانیشـت(۹۰۷ك ۱۰۵۱). ئیســماعیل پایەکانی شاهێتی خۆی لەسەر ٤ بناغە دامەزران:

١-سیادەت، ئیسماعیل بەگوێرەی شەجەرەیەك کەیەکێك لەباپیرەکانی ســازی کردبو خۆی بە نەوەی ئیمامی عەلی دائەنا[8].

٢-تەریقەت، ئیسماعیل خۆی بە((مرشـدی کامـل))ی تەریقـەتی سـەفەوی دائەناو، لەراستیشدا نەوەی شێخ سفی ئەلـدینی ئـەردەبیلی دامەزرێنـەری ئـەم تریقەتە بو.

٣-تەشـەییوع، ئیســماعیل لەیەکـەم ڕۆژی ڕاگەیانـدنی شـاهێتی خۆیـەوە، شیعەی کرد بە مەزهەبی ڕەسمـی دەوڵـەت، فـەرمانی دا لەمزگەوتـەکاندا بـانگ بەشێوەی شیعە بدرێ، لەخوتبەی نوێژی هەینیدا ناوی دوانزە ئیمامـەکان بـبرێ، لەعنەتی ٣ خەلیفەکانی راشدین بکرێ"

٤-ئێرانی بون، ئیسماعیل هەوڵیدا سەرزەمینی دێرینی ئێران لەدەوڵـەتێکی یەکگرتودا یەك بخاتو، فەرهەنگی ئێرانی زیندو بکاتەوە.

ئێران بەدەوڵەتی فارس ناسراوە، بەڵام شا ئیسماعیل خۆی فارس نەبوە، ئازەری بوە. تەنانەت شیعری بەزمانی تورکی- ئـازەری هۆنیوەتـەوەو(ختـابی)) کردۆتـە نازنـاوی شـیعری خـۆی. زمـانی گفتوگـۆی دەربـارو، زمـانی گفتوگـۆو لەیـەك گەیشــتنی نــاو خێزانەکـەی خۆیشــی ئــازەری بــوە. ئەوانــەیش کەبونــە هێــزی دامەزرێنەری دەوڵەتەکەی، هێـزی پاراسـتنو لەشکرکێشـیەکانی، کاربەدەسـتی دەربارو، حوکمڕانی ناوچەکان سەرانی ٧ ئێلی تورکی ئـازەری: شـاملو، روملـو، تکـەلو، ئیسـتاجلو، قاجـار، ئەفشـار، زولقـەدر بـون، کـەخاوەنی ڕێکخـراوی خێڵەکیو، خاوەنی تەجروبەی زۆری شەڕوشۆڕ بون.

نوســەری ئێرانــی، نەســڕوڵڵا فەلســەفی، لەیــەکێ لەلێکۆڵینــەوەکانیدا نوسیویەتی:

((لــەدوای گرتنــی ئازەربایجــان، شــا ئیســماعیل سەرانســەری ئێرانــی، لەولایەتەکانی عیراقی عەجەمو ئەسـفەهانو فـارسو کرمـان، تـا خوزسـتانو بەشێکی عیراقـی عـەرەبی، لەسـوڵتانەکانی ئـاق قوینلـو گـرت، بەشـکاندنو کوشتنی شیبك خانی ئوزبەك خوراسانیشی گرتو، سەرانی قزلباش کەئەو هەمو وڵات گرتنو سەرکەوتنانە ئەنجامی گیانبازیو دلێریو فیداکاری ئەوان بو لەرێی

((مورشیدی كامیل))دا، لەهەر ولایەتێكا بە ئەلقاب وعەناوینی ئەمیرولئومەراو بیگلەربیگیو خانو سوڵتانو بیگ، بونە خاوەنی حكومەتی سەربەخۆو زەویوزارو ئەرزی فراوان.
((شا ئیسماعیل لەدوای فەتحی هەر ولایەتێ دەسكەوتو دیلو ئەرزەكانی ئەوێی لەناو سەردارەكانی قزلباشدا دابەش ئەكرد. بەم شێوەیە لەسەرانسەری ئێراندا ئێلەكانی تورك نەژادو تورك زمان، بونە فەرمانڕەوای ئێرانییانی رەسەنی پارسی زمانو، چینێكی مومتازی خاوەن دەسەڵات لەئێراندا پەیدا بو كە هەمو كارو پایە سوپاییو دەوڵەتییەكانیان بەدەس بو، بەو پەڕی ئیستیبداو قودرەتەوە حوكمڕانییان ئەكرد. هەر لەسۆنگەی ئەوەوە لەسەردەمی سەفەویدا، ئەگەرچی بەشایان ئەگوت شاهنشاهی ئێران، بەڵام بەدەوڵەتی ئێرانیان ئەگوت مەملەكەتی قزلباش. لەدەرباری ئێراندا بەتوركی قسە ئەكراو، شا ئیسماعیل خۆی بەتوركی شیعری دائەنا. قزلباشەكانی تورك خۆیان لەخەڵكی رەسەنی ئێرانی بەنەجیب ترو گەورەتر ئەژماردو، ئەوانیان بۆ سوكایەتی بەتاتو تاجیك ناو ئەبرد))[9].
شا ئیسماعیل لە لەشكركێشییەكانیدا ئەوپەڕی دڵڕەقیو دڕندایەتی بەرامبەر دوژمنو نەیارەكانی بەكار ئەهێنا.
لەشەڕی شیرواندا دوای كوشتنی فرخ یسار، ئیسك و پروسكی خەلیل ئەڵلای باوكی فرخی لەگۆڕ دەرهێناو سوتاندی، دوای گرتنی تەورێزیش بەهەمان شێوە ئێسقانی نەیارەكانی باوكو باپیری لەگۆڕ دەرهێنا، ئاگری تێ بەردا. لەبەغداش ئێسقانی ئەبو حەنیفەی لەگۆڕ دەرهێناو سەگێكی لەجێگەكەی ناشت. محەمەد كرهی لەپاش بەدیل گیرانی لەگەڵ ٧ كەسی ترا خست بوە ناو قەفەزەوە، لەمەیدانێكی گشتی ئەسفەهاندا، بەزیندوێتی سوتاندنی. لەدوای گرتنی بەتلیس لاشەی شێخ ئەمیری بلباسیو كوژراوەكانی تریان لەگوك مەیدان ئاگر تێ بەردا.
بەفەرمانی شا ئیسماعیل خۆی، مریدەكانی گۆشتی مراد بەگی شاهلویان كردە كەبابو، گۆشتی شیبك خانی ئۆزبەكیان بەكاڵی خواردو، پێستی سەریان لەكا پڕ كردو بەدیاری بۆ سوڵتان بایەزیدی عوسمانیو، هەر پەلێكیان بۆ یەكێ لەحوكمڕانی ناوچەكان ناردو، كاسەی سەریشیان لەزێڕ گرت، شا ئیسماعیل لەبەزمی بادە نۆشیدا خۆی شەرابی تیا ئەخواردەوە.
لەسۆنگەی ئەوەی سوڵتان حسێن بایقرا لەنامەیەكدا كەبۆ شا ئیسماعیلی نوسی بو، وەكو پێویست بەرێزەوە ناوی نەبرد بو، شا ئیسماعیل هەڵی كوتایە

سەریان‌و ٧هەزار کەسی لێ کوشتن. لەسەر ئەوەی دایکی، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تری ئێرانی ئەڵێن باوەژنی، شوی بە یەکێ لەناحەزەکانی باوکی کرد بو، لەناوەڕاستی بازاڕی تەورێزدا بەشمشێر دونیمەی کرد[10].

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو رەفتاریان لەگەڵ کورد رەق بو. لەزۆر جێگە ئەمیرە خۆجێیەکانی کوردیان لێ خست بو، خۆیان‌و هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان حوکمڕانییان ئەکرد. کاتێ کەئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا تێک چون‌و بەربونە گیانی یەکتری‌و، دەنگوباسی راپەڕینی شا ئیسماعیل گەیشتە کوردستان. ئەمیرەکانی کوردیش لەمەڵبەندەکانی خۆیان هەر یەکەیان لەلای خۆیەوە کەوتە هەوڵ دانی دەرکردنی ئاق قوینلو. میر شەرەف کوڕی میر بەدر خانی جزیرو بۆتان‌و، مەلیک خلیلی ئەیوبی سیرت‌و حەسەنکیف‌و، شێخ حەسەنی چەمشگەزەك‌و، میر سەیفەدین موکریانی لەدەسەلاتی ئاق قوینلو پاك کردەوە[11].

میرەکانی کورد بەهیوا بون مەڵبەندو میرایەتی خۆیان بەخۆیان بسپێردرێنەوە، بەلاّم شا ئیسماعیل ئەیویست دەسەلاتێکی ناوەندی دابمەزرێنێ. ئەویش پێڕەوی هەمان سیاسەتی تورکمانەکانی ئاق قوینلوی ئەکرد، ئەمیرەکانی کوردی لا ئەبرد، ئەمیرەکانی قزلباشی لەکوردستان لەجێگەدا ئەنان.

شا ئیسماعیل لەهەمو لەشکرکێشییەکانی‌دا لەهەرچوار لای قەڵەمڕەوەکەی‌دا، لەماوەی چەند ساڵێکی کەم‌دا ئیمپراتۆرییەکی فراوانی دامەزران، سنورەکەی ئەگەیشتە سنوری کۆنی ئیمپراتۆریی ساسانی، بو بوە هەڕەشەیەکی راستەقینە لەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانی. یاوز سەلیم لەو هێرشە گەورەیەدا کەبەناو کوردستان‌دا بۆ سەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی سەفەوی کرد، بۆ یەکەمین جار لەدەشتی چاڵدێران شکستێکی سەختی بەشا ئیسماعیل‌دا(٩٢٠ك/١٥١٤ز). بەلاّم ئەم شەڕە دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێرانی لەنا نەبرد. بەڵکو ئەم دەوڵەتە هەرما. چەن قەرن لەململانێ‌دا بو لەلایەکەوە لەگەڵ شۆڕش‌و هەڵگەڕانەوەی گەلە ناتازەرییەکانی ژێر دەسەلاتی خۆی‌و، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ دەوڵەت‌و گەلە دراوسێکانی.

شا ئیسماعیل لەداخی تێکشکانی چاڵدێران خوی دایە بادەنوشی‌و گۆشەگیری، نەی توانی تۆڵەی تێکشکانی چاڵدێران بکاتەوە، هەروەها نەشیی توانی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی بگاتە هیچ جۆرە پەیماننامەیەکی ئاشتی، بەداخی ئەم شەڕەوە لەتەمەنی گەنجی‌دا سەری نایەوە(٩٣٠ك/١٥٢٤ز). بەلاّم دوژمنایەتییەکی قوڵی بەمیرات بۆ جێنشینەکانی لەدوای خۆی بەجێ هێشت.

٢-سەفەوی و گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەلاتی کوردستان

تاسەردەمی سەفەوییەکان لەداوێنی چیاکانی قافقاس بەرەو خوار بۆ سەر روباری ئاراس و لەوێشەوە بەناو مەلبەندەکانی ماکۆو، خوی بەرەو خوار تاسەر دەریاچەی ورمێ بەرەو خوارتر شوێنی ژیانی ئێلاتی کورد بو. روداوەکانی سەردەمی فەتحی ئیسلامیو، خەلافەتی عەبباسیو، کۆچورەوی تورکانی غوزو، هێرشەکانی مەغۆلو کێشەو بەرەی نێوان ئێلە تورکمانەکانی قەرەقۆینلوو ئاق قوینلو نەیتوانی بو بەجۆرێکی بنەڕەتی هەلومەرجی دیمۆگرافی ئەو شوێنانە بگۆڕێ. ئەگەرچی هەندێ لەپاشماوەی ئێلو و هۆزەکانی تورك. تورکمان، مەغۆلو ئازەری لەو ناوچەیەدا جێگیر بون، بەلام هەمیشە زۆرایەتی دانیشتوانیو دەسەلاتدارەکانی کورد بون، تەنانەت لەسەردەمی پەیدابونی سەفەوییەکاندا ئەمارەتە بەهێزەکانی چەمشگەزەك، دونبولی، مەحمودی، برادۆست، هەکاری، موکری.. لەناوچەکانی سەروو، رۆژئاواو، خواروی دەریاچەی ورمێدا هەبون[١٢].

شا ئیسماعیلی سەفەوی(٩٠٧-٩٣٠)دامەزرێنەری دەولەتی ئێران، لەسیاسەتی دینیدا تعصبێکی بێ ئەندازەی بۆ مەزەبی شیعە هەبو دژی سوننەو[١٣]، لەسیاسەتی نەتەوەییدا تعصبێکی زۆری بۆ ئەو ٧ ئێلە تازەرییەی قزلباش: شاملۆ، روملو، ئیستاجلو، تکەلو، قاجار، ئەفشار، زولقەدر هەبو، کەبون بەهێزی سەرەکی دامەزراندنی دەولەتەکەیو لەشکرکێشییەکانی لەناوچەکەدا[١٤].

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل لەسەر ٣ کوچکە دامەزرا بو:

١-نەهێشتنی دەسەلاتی سەرداره خوجێییەکانی کوردو، دانانی سەرانی قزلباش بەخۆیانو هۆزەکانیانەوە لەجێگەی ئەوان"

٢-ناچارکردنی خەلکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان بۆ دەس هەلگرتن لەمەزەبی سوننیو چونە سەر مەزەبی جەعفەری"

٣-بەکارهێنانی ئەوپەڕی توندوتیژی بۆ چاوترساندنی خەلكو، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆره بەرهەلستیو ملنەدانێ.

شا ئیسماعیل لەو لەشکرکێشییەدا کە بەناو کوردستان دا لەئەرزنجانەوە بۆ دیاربەکرو لەوێوە بۆ موسلو بەغدادو لورستانی کرد، دەستی لەهیچ جۆره زەبروزەنگێ نەپاراست. نورعەلی خلیفەی روملوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی ئەرزنجان، بەتایبەتی ئێلی چەمشگەزەكو، خان محەمەد خانی ئیستاجلوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی دیاربەکر داتا. ئەوانیش بەو پەڕی

توندوتیژییەوە کەوتنە هەوڵدانی سەرپێ دانەواندنی میرو مەزنەکانی کوردو، جێگیر کردنی سەرانی قزلباش‌و هۆزەکانیان لەقەڵاو شارەکانی کوردستاندا. لەزستانی ۹۱۲دا شا ئیسماعیل بەلەشکرێکی زۆرەوە خۆی چو بۆ ناوچەی خوی. لەوێ بارگەی خست. لەکاتێکدا ئەمیرەکانی کوردستان بەکۆمەڵ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی‌و دڵسۆزی چوبونە لای، بێ هیچ بەهانەیەك هەمویانی گرت‌و، هەر یەکەیانی دایە دەست یەکێك لەمەزنەکانی قزلباش‌و، هێزەکانی قزلباشی ناردە سەر کوردستان بۆ داگیرکردنی" چاپان سوڵتانی ئیستاجلو بۆ سەر بتلیس‌و، دیو سوڵتانی روملو بۆ سەر هەکاری‌و ، یکان بەگی تکەلو بۆ سەر جزیرەی بۆتان‌و[15] ، عەبدی خان‌و سارو عەلی مهرداری شاملو بۆ سەر ئێلەکانی موکری‌و مەحمودی لەخۆرئاوای دەریاچەی ورمێ[16] .هێزەکانی قزلباش شەڕی سەختیان لەگەڵ ئێلەکانی کورد کردو بەکۆمەڵ لێیان کوشتن.

سیاسەتی دینی‌و نەتەوەیی شا ئیسماعیل لەناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان‌و عەرەبستاندا مەلاو گەورەکانی کوردو عەرەبی رەنجاند، تۆوی ناکۆکییەکی قوڵی مەزهەبیی شیعی- سوننی‌و، ناکۆکییەکی قوڵی نەتەوەیی کورد-عەجەمی چاند. هەمو ئەوانە چەند جار نامەو نێردراویان ناودە لای سوڵتان بایەزیدی عوسمانی(۸۸٦-۹۱۸ك)و سوڵتان سلیم(۹۱۸-۹۲٦ك)بۆ هاندان‌و بانگکردنی دەوڵەتی رۆم بۆ پەلاماردانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی شیعەی ئێرانی‌و لەناو بردنی[17] ئیمپراتۆریی عوسمانی تا ئەو سەردەمە روی پەلهاوێشتنی فتوحاتی لەئەوروپا بو. دروست بونی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەسنوری رۆژهەڵاتی داو، هەوڵدانی بۆ فراوان بونی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی لەکوردستان‌و قافقازو ئەرمەنستان‌و عەرەبستاندا، مەترسییەکی راستەقینەی بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد. بابیعالی بۆ لەناوبردنی ئەو مەترسییەی هەرەشەی لەسنوری رۆژهەڵاتی ئەکرد. روی سەرنجی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەرگێڕا. کەوتە لەشکرکێشی‌و داگیرکردنی نیشتمانی کوردو ئەرمەن‌و عەرەب.

سوڵتان سلیم بەهێزێکی گەورەوە، کەبەشێکی کورد بو، بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجان کەناوەندی دەسەڵاتی سەفەوی بو. خان محەمەد خانی ئیستاجلو لەدیاربەکرەوەو نورعەلی خلیفەی روملو لەئەرزنجانەوە، بۆ بەشدار بون لەبەرگیری هێرشی عوسمانی، کشانەوە ئازەربایجان. بەدەم رێگاوە هەمو ئەو ناوچانەیان وێران کردو ئاگر تێ بەردا. بۆ ئەوەی ئوردوی عوسمانی نەتوانێ خۆراکی خۆی‌و ئالیکی باربەرەکانی لێ دابین بکا[18] . لەشکری رۆم بەسەرکردایەتی سوڵتان سەلیم‌و لەشکری عەجەم بەسەرکردایەتی شا ئیسماعیل لەدەشتی

چاڵدێران لەسەروی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لێکیاندا(٩٢٠ك). لەشکری عەجەم تێکشکا، تەنانەت شاری تەورێزی پایتەختی سەفەوی کەوتە دەس هێزەکانی عوسمانی[١٩].

بەڵام بەهۆی درێژە نەکێشانی هێرشی رۆمەوە ئەم سەرکەوتنە نەیتوانی کۆتایی بەدەوڵەتی سەفەوی بهێنێ، هەروەها نەبو بەهۆی هیچ جۆرە رێککەوتنێ، تەنانەت رێکەوتنی راگرتنی جەنگ، بەڵکو بو بەسەرەتای دەسپێکردنی ململانێیەکی خویناوی درێژخایان لەنێوانی ئەم دو هێزە زلەی ناوچەکەدا.

لەئەنجامی جەنگی چاڵدێراندا بەشێکی فراوانی کوردستان کەوتە ژێردەستی سوڵتانی رۆم‌و ئەویش بەپێچەوانەی شای عەجەمەوە بەرێوەبەرایەتی میرنشینە میراتییەکانی کوردی بەمیرەکانی کورد سپاردەوە.

هەڵکەوتی جیۆپۆلەتیکی کوردستان لەنێوان هەردو دەوڵەت داو، بەلادا نەکەوتنی ململانێی سیاسی- چەکداری ئەم دو هێزەو، درێژە کێشانی شەڕو تێکهەڵچون، کوردی لەچەند سەرەوە تێوەگلاند:

١-هەر دو دەوڵەت بەهەمو شێوەیەك هەوڵیان ئەدا دەس بەسەر کوردستاندا بگرن‌و بیخەنە سەر قەڵەمڕەوی خۆیان، بۆ ئەمەش لەشکریان ئەکردە سەرو، بەزۆرو بەخۆشی مەزنەکانی کوردیان ئەهێنایە بەر فەرمانی خۆیان‌و، ئەیان کردن بەگژ یەکتری داو، ئەندامانی یەك خێزانیان لەیەکتری هان ئەدا.

٢-لەهەمو پێکادانەکاندا بەشێکی گرنگی هێزەکانی هەردولا لەئێلەکانی کورد پێك ئەهێنرا، هێزی مرۆیی کورد توشی لەناوچون‌و راگوێزان‌و هێنان‌و بردن ئەبو.

٣-کوردستان خۆی بو بەیەکێك لەمەیدانەکانی پێکادانی هێزە چەکدارەکانی هەردولا، هەندێ لەشەڕە گەورەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوما. هەروەها کوردستان چونکە کەوت بوە نێوان هەردو دەوڵەتەوە، بو بەیەکێ لەرێگە سەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گەورەکانی هەردولا بۆ پەلاماردانی شارو مەڵبەندە ستراتیجی‌و گرنگەکانی یەکتری، لەئەنجامی ئەمەشدا ئاواییەکانی کوردستان وێران ئەبون، سامانی بەتاڵانی لەشکری داگیرکەر ئەبرا، بەروبومی کشتوکاڵ‌و ئاژەڵی ئەفەوتا، زەرەری گیانیی زۆری لێ ئەکەوت.

دەوڵەتی ئێران لەسەرەتای دامەزرانییەوە لەدولاوە روبەڕوی مەترسی هێرشی دەوڵەتانی سوننی بو، لەلای رۆژئاوایەوە هەمیشە لەبەر مەترسی هێرشی عوسمانی دابو، لەلای رۆژهەڵاتیشیەوە لەبەر مەترسی هێرشی ئۆزبەك دابو. شاکانی ئێران بۆ بەربەستی ئەو مەترسییانە" لەناوەوە ئاڵوگۆڕی دیموگرافییان

ئەكرد، جێگۆڕکێیان بەئێلەکانی کوردو، لورو تورکمانو، ئازەری.. هتد، ئەکرد، بۆ پارێزگاری هەردولای سنور لەگەڤی رۆمو ئۆزبەك لەدەرەوەش هەولی پەیدا کردنی هاوپەیمانی ئەوروپاییو مەسیحییان ئەدا، بۆ هاوکاری دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەماوەی چەند قەرن بو، بوبوە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر دنیای مەسیحی.

شا ئیسماعیل بۆ بەهێزکردنی سنوری خۆراسان لەبەرامبەر هێرشی ئۆزبەكدا ئێلی کوردی قەرامانلوی لەکوردستانەوە بۆ خوراسان گوێزایەوە[٢٠]. دوای ئەویش شا تهماسبی کوڕی بەشێکی گەورەی ئێلە کوردەکانی زەنگنە، چگنی، زیك، کەلهوری لەکوردستانەوە گوێزایەوە بۆ خۆراسان[٢١].

جەنگی ٢٠ سالەی نێوان شا تهاسب(٩٣٠-٩٨٤)و سولتان سلێمانی قانونی(٩٢٦-٩٧٤)، زنجیرەیەکی گرنگی شەڕەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوماو، بەشێکی گەورەی قوربانییەکانیشی مەزنو کوڕی ئێلە کوردەکانی ژێردەستی هەردو دەولەت بو، ئەو شەڕانە کارەساتو مالوێرانییەکی گەورەیان بەسەر کورد هێنا، کۆتاییەکەشی بەپێکهاتنی ئاشتی ئاماسیە (٩٦٣ك:١٥٥٥ز)هات.

جەنگی ٢٠ سالەی ئێرانی- عوسمانی(٩٤٠-٩٦٠ك)کارەساتێکی گەورەی بەسەر کوردستان هێنا. ئولامە سولتانی تکەلو حاکمی ئازەربایجان، کەیەکێ لەگەورەی گەورەکانی قزلباش بو، لە شا تهماسب یاخی بو، پەنای بۆ سولتان سلێمانی قانونی برد، ئولامە بوو بەمایەی تێکدانی نێوانی هەندێ لەئەمیانی کوردو عوسمانی. هەروەها توانی هانی ئیبراهیم پاشای صدری ئەعزەمو سولتانی عوسمانی بدا بۆ پەلاماردانی ئێران. لەشکری عوسمانی، کەبەشێکی پێك هات بو لەهێزی ئێلەکانی کورد، بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشاو بەچاوساغی ئولامە بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجانو پایتەختی دەولەتی صەفەوی داگیر کرد(٩٤٠ك). بۆ جێگیر کردنی ئەم سەرکەوتنە سولتان سلێمان خۆیشی بەهێزێکی گەورەوە بەناو کوردستان دا روی کردە تەورێزو بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو سالە لەهەمەدانەوە دیسانەوە بەناو کوردستاندا روی کردە گەرمیانی بەغدادو بەغدادی لەدەس قزلباش دەرهێنا(٩٤١). سولتان هەر بەناو کوردستاندا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبول. شا تهماسب، تەورێزی گرتەوەو تا شاری وان پێشڕەوی کرد[٢٢].

دوای ئەم شەڕانە، هەردو دەولەت لەبەر گیروگرفتی ناوەوەی خۆیان و بەهۆی خەریکی هێزەکانی عوسمانی بەلەشکرکێشییەوە لەئەوروپاو، خەریکی هێزەکانی

ئێرانی بە بەربەستی هێرشی ئۆزبەکەوە، هیچیان نەیتەپەرژایە سەر سازدانی پەلاماری گەورە بۆ سەر ئەوی تریان، تا ئەلقاس میرزای برای شا تهماسب هەڵاتو پەنای بۆ سوڵتان سلێمان بردو هانی دایەوە بۆ هێرش بردنە سەر ئێران(٩٥٣ ك). عوسمانییەکان هێزێکی گەورەیان بۆ پەلامار دانی ئێران سازدا. شا هەر کەهەواڵی بزوتنی لەشکری دوژمنی بیست، خۆی تەورێزی بەجێ هێشتو شنب غازانی کردە بارەگای خۆیو فەرمانی دا بەنێردراوەکانی کەهەمو شوێنەکانی سەر رێی لەشکرکێشیی تورك ئاگر بدەنو دانەوێڵەو گیای تێدا نەهێڵنو جۆگەکانی پڕ بکەنەوە. فەرمانەکانی شا لەو بارەیەوە، ئەوەندە بەخێرایيو وردی جێبەجێ کران، بەقسەی مێژونوسانی ئێران" سوپای هێرشهێنی تورك نە دڵۆپی ئاوو نەگەڵایەکی سەوزی لەسەر رێگەی خۆیدا نەدی[٢٣]. سوڵتان سلێمان ئەمجارەش چوەوە ناو تەورێز(٩٥٥)، بەڵام ئەمجارەش لەبەرکەمی خۆراكو ئالیك، بە ناچاری چۆڵی کردو بەناو کوردستاندا لەرێگەی وانەوە گەڕایەوە پایتەختەکەی خۆی. دوا بەدوای ئەو تهماسب هاتەوە ناوچەکەو هێزێکی نارد بۆ سوتاندنو وێران کردنی ئاواییەکانی ئەخلات، گزل درە، عادل جواز[٢٤].

لەدوایین قۆناغی جەنگی ٢٠ ساڵەدا، تهماسب لە٤ قۆڵەوە هێزەکانی خۆی ناردە سەر ئاواييو قەڵاکانی ئەرجیش، بارگیری، پاسین، وان، موش، بەندماهی، عادلجواز..(٩٦٠)و سەرانسەری ئەو ناوچانەیان لە((ئاگرو خوێندا نقوم کرد))[٢٥] شا خۆی چوە سەر قەڵای ئەخلاتو گرتی و تەختی کرد. پاش ٣ مانگ گەمارۆدان قەڵای ئەرجیشی گرتو لەتۆڵەی ئەو لاسارییەی قەڵادارەکان نواند بویان، شا فەرمانی دا((کەوڵی سەری ئەو کوردانەی قەڵاکەیان پاراست بو بەزیندویەتی بگرون))[٢٦] بۆ دوەمین ساڵ لەسەر یەك هەمو ناوچەکانی وان، وستان، ئاموك، کواش، ئەلباق، خوشاب.. یان تالان کردو، ئاگریان لەدانەوێڵەو پوشو پاوانیان بەردا[٢٧].

لەدوای ئەم هێرشانە، سوڵتان سلێمان هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی سازدا، کەبۆ جاری چوارەم لەشکر بۆ سەر ئێران ببات. پاش چەند تێکهەڵچونێکی بچوك، بەرلەوەی هێزەکانی هەردو دەوڵەت روبەڕوی یەکتری ببنەوە، هەردولا لەئەنجامی گیروگرفتی ناوەوەی خۆیانو، مەترسی هێرشی دەرەکیدا، کەوتنە گۆڕینەوەی نامەو نێردراو. سەرەنجام گەیشتنە پەیمانی ئاشتی ئاماسیە، کەبە حسابی ئەبجەد بە((الصلح خیر))ئەکاتە ٩٦٩ی کۆچی[٢٨].

لەسەردەمی شا ئیسماعیلو سوڵتان سەلیمەوە هیچ جۆرە رێککەوتنو ئاشتییەك لەنێوان ئەم دو ئیمپراتۆرییەدا نەبو بو، بەڵام پێکهاتنی ئاماسیە بو

بەهۆی ناسینی رەسمی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەلایەن عوسمانییەوە، هەروەها بەلاداخستنی وەختیی هەندێ لەکێشە ئەرزی، مەزهەبی، سیاسییەکانی هەردولا.

لەم رێککەوتنەدا، بەپێی تەرازوی هێزەکانی هەردولا، ئەرمەنستان، گورجستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان بەسەر هەردو دەوڵەتدا دابەش کران، ئەبو ناوچەی قارس بەبێلایەنو قەلاکەی بەکاولی بهێڵرێتەوە، هەردولاش بەڵێنیان بەیەکتریدا کار بەدەستانی سنورەکان کێشەو بەرە دروست نەکەنو، دالدەی راکردوانی یەکتری نەدەن[29].

بەندە سەرەکییەکانی پێکهاتنی ئاماسیە، لەقۆناغەکانی داهاتودا، دوای هەڵگیرسانەوەی هەمو جەنگێکی خوێناویو دەسپێکردەوەی هەمو گفتوگۆیەکی ئاشتی، ئەبونە بنچینەی گفتوگۆ بۆ رێکخستنی پەیماننامەی نوێ.

لەماوەی جەنگی ۲۰ ساڵەدا هەندێ ئاڵوگۆڕی دیمۆگرافی لەکوردستاندا رویدا، شاتهماسب چەند ئێلێکی کوردی گوێزایەوە بۆ خوراسان. سلێمانی قانونییش هەر بۆ هەمان مەبەست هەندێ لەئێلە کوردەکانی گوێزایەوە بۆ سەر سنورەکان، مەلا محمودی بایەزیدی لەم بارەیەوە نوسیویەتی:

((کەسوڵتان سلێمانی داد پەروەر گەڕایەوە ئەستەمول دایکی روی تێ کردو پێی گوت: کوڕم وا تۆ گەڕایتەوە، بەڵام ئاخۆ لەمەودوا گورجو قزلباشەکان هێرش ناهێننە سەر مەلبەندەکانت؟

سوڵتان لەوەڵام دا گوتی: دایکە دیوارێکی پتەوم لەنێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو دەوڵەتانی گورجو عەجەم دا دروست کرد, دوژمن ئیتر پێی ناکرێ هیچ زیانێکمان پێ بگەیەنێ.

دایکی پرسی: چۆن توانیت لەو مەودا درێژەدا دیوار دروست بکەیت؟

سوڵتان لەوەڵامدا پێی گوت: دایکە من ئەو دیوارەم لەگۆشتو خوێن دروست کردوە. بەڕێوەبردنی ئەو ناوچانەم بەرەو روی هۆزە کوردەکان کردۆتەوە... دوژمن ناتوانێ زەفەریان پێ بەرێو بگاتە ناو دەوڵەتی ئیسلام))[30].

لەدوای مردنی تهماسب، ئیسماعیلی کوڕی کەنزیکەی ۲۰ ساڵ بو لەقەڵای قەهقەهەدا زیندانی بو لەسەر تەختی شاهێتی دانیشت. ئەو هەر لەکۆنەوە ناسرا بو بەوەی دژی پێکهاتنی ئاماسیە بوە. کەهاتە سەرکار رێزی پەیمانی ئاماسیەی نەگرتو کاربەدەستانی سنور هەندێ کار شکێنییان کرد. هەروەها بەر بوە گیانی براو برازاو هەندێ لەگەورەکانی قزلباش، زۆری کوشتن. پەریخانی خوشکی شا ئیسماعیلی دوەم کەخۆی بەهاوکاری هەندێ لەسەرانی قزلباش ئەویان کردبو بە شا، هەر خۆیان پیلانێکیان لەئیسماعیل گێڕاو کوشتیان. محەمەدی خودابەندە،

تەنیا برای زیندویان کردە شای ئێران شا محمد کابرایەکی بودەڵەی کوێرەموشە بـوو خـۆی نەیئەتوانی بەکاروباری دەوڵەت رابگـا هاوسەرەکەی کـەژنێکی هەڵکەوتوی لێوەشـاوە بـو دەستی بەسـەر کاروبـاری دەربـاری ئێـران و هـەمو کاروبارەکانی تری دەوڵەتی ئێـراندا گـرت بـو. لاوازی پشـێوی و بـێ سـەروبەری ئێرانـی داگـرت بـو. بابیعـالی پشـێوی نـاوخۆی ئێرانـی بەهـەل زانـی کەوتـە پەلاماردانی سنورەکانی. لەپێشەوە کوردەکان کە لەعەجەم داخ لەدڵ بون ئـەوان هێرشیان هێنایە سـەر هەنـدێ لەناوچـە کوردنشـینەکانی ئازەربایجـان، خـوی و سەلماس و ورمێ و شنۆیان گرت[٣١].کوردەکانی ناو سـنوری دەوڵـەتی عوسمـانی زۆر بەچالاکی لەهەمو لەشکرکێشییەکانی تـری عوسمـانیدا بـۆ سـەر ئازەربایجـان و گورجستان و ئەرمەنستان لەدژی هێزەکانی ئێران، بەشدار بون.

د. نوائی لەیەکێ لەلێکۆڵینەوەکانیدا نوسیویەتی:

((رێککەوتنێکی کە لەنێوان شا تهماسب و سوڵتان سلێمان قانونیدا کرا بو، سوڵتانی عوسمانی بەخەتی خۆی نوسی بوی و پشتیوانی لێ کرد بو، ئارامییـەکی تەواوی بەسنورەکانی رۆژئاوای ئێران بەخشی، بەڵام دوای ئەوەی شـا محمـد هاتـە سـەرکار، کوردەکـانی دانیشـتوی ناوچـەکانی نێـوان وان و ئازەربایجـان دەسـتی فەسـادیان کـردەوە، خەسـرەو پاشـای حـاکمی وانیـان هـان دا بـۆ پـەلاماردانی سنورەکانی ئێران. پاشای گۆرین لەخۆیەوە- یا بـەئاگاداری دەربـاری عوسمـانی- لەشکری نـاردە سەر خوی و سەلماس، قزلباشەکان کەپشت ئەستور بە رێککەوتنی ئاشتی بێ ئاگا پاڵیـان لێ دابـوەوە، تـێ شـکان، کوردەکـانی ورمـێ(رەزائیـەی ئەمرۆ)یان داگیر کرد، هەرچەند ئەمیرخانی تورکمـانی بەگلەربـەگی ئازەربایجـان توانی جارێك کوردەکان بشکێنی، بەڵام لەبەرئەوەی نەیتوانی دەسەڵاتی دەوڵەت و ئاسایش لەناوچەکەدا بچەسپێنێ جارێکی تر کوردەکان ئەو شوێنانەیان گرتەوە، خەڵکی ئەو شوێنانەش بەناچاری یا وڵاتی خۆیان بەجێ هێشت و رۆیشتن یا چـونە ژێر ئالای دوژمنەوە))[٣٢].

هەمو شـاهەکانی عەجـەم، بـەگوێرەی توانـای خۆیـان، درێـژەیان بەهـەمان سیاسـەتی شـا ئیسـماعیلی یەکـەم ئـەدا بەرامبـەر بـەکورد، ئـەم سیاسـەتە لەسەردەمی شا عەباسی یەکەمدا(٩٩٦-١٠٣٨)چوە قۆناغێکی نـوێی جێبـەجێ کردنەوە کە لەسەر ٣ پایەی سەرەکی دامەزرا بو:

١-گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیمۆگرافی سەروی رۆژهەڵاتی کوردستان و، راگوێزانی ئێلە گەورەکانی کورد بۆ ناوچە دورەکـانی سـەروی رۆژهـەڵاتی ئێـران بەتایبەتی بۆ خۆراسان و، هێنان و جێگیرکردنی ئێلە ئازەرییەکان بۆ کوردستان"

٢-هەوڵدانی گۆڕینی زۆرەملێی مەزەبی خەڵکی کوردستان لەسوننیەوە بۆ شیعە"
٣-سەرکوتکردنی بێ بەزەیی و توندوتیژی هەمو سەرکێشییەکی کورد.
شا عەباس، کەمێژونوسانی ئێران بە((کبیر))ناوی ئەبەن، لەسەرەتای سەدەی ١١هەمی کۆچییەوە کەوتە دانانی رێوشوێنی گۆڕینی هەلومەجی دیمۆگرافی کوردستان بەتایبەتی ئەو ناوچانەی کەوت بونە نێوان روباری ئاراس و دەریاچەی ورمێ، کەهەمیشە یەکێ لەشارێکانی هێرشی رۆم بو بۆ سەر ئێران، بەتایبەتی بۆ سەر ئازەربایجان و پایتەختەکەی، تەورێز، کەئەوسا یەکێ لەگەورەترین شارەکانی بو. ئێرانییەکان لەترسی هێرشی یەك لەسەر یەکی رۆم، پایتەختەکەی خۆیان لەتەورێزەوە گوێزابوە وە بۆ قەزوین، دوایی تریش بۆ مەڵبەندێکی دورتر لەمەترسی رۆم لەناوجەرگەی ئێراندا، واتە بۆ ئەسفەهان.
لێکۆڵەرەوەی ئێرانی، نصراللە فلسفی، دەربارەی سیاسەتی خێڵەکیی شا عەباس، نوسیوێتی:
((شاە عەباش هەر وەکو لەماوەیەکی کورتدا سەرانی خودسەر و خاوەن نفوزی قزلباشی بە هێزی تەگبیر یا بەشمشێر لەناوا نەهێشت ئاوەهاش سەرانسەری ئێرانی هێنایە ژێر باری فەرمانی حکومەتی مەرکەزیی، واتە ئیرادەی شەخسی خۆیەوە، کەوتە ململانێ لەگەڵ سەرانی ئەو ئێل و هۆزانەدا کەئەیانویست لەقەڵەمڕەوی ئێل و عەشیرەتەکانی خۆیاندا سەربەخۆو فەرمانڕەوا بن، هەر کەسێکیان کەسەرپێچی لەفەرمانەکانی کرد بێ سڵ کردنەوە بەزویی سەرکوتی کردن، بەتایبەتی لەگەڵ ئەو ئێلە کوردانەی، کە لەسنورەکانی رۆژئاوای ئازربایجان و کوردستان بون و، لەجەنگەکانی ئێران و عوسمانیدا لەسەردەمی شاهێتی باوکیدا سوڵتان محمد خودابەندە، بەهۆی هاومەزەبییەوە رویان لەئێران وەرگێڕابوو داوبویانە پاڵ سوڵتانی عوسمانی، بەوپەڕی دڵڕەقییەوە بێ بەزەییانە رەفتاری لەگەڵ کردن.
((دوای ئەوەی شا ئێلە یاخییەکەی ئەهێنایەوە ژێربار، بۆ ئەوەی توانا و دەسەڵاتی ئەو ئێلە لەقەڵەمڕەوی دێرینەی خۆیدا کەم بکاتەوە زۆرجار چەندین بنەماڵەی ئەو ئێلەی ئەنارده ولایەتێکی دوورەدەست و، جێگەکەی ئەوانی ئەدا بەدەستەیەك لەخەڵکی ولایەتەکانی تر. لەهەمان کاتدا کەسانی ئێلەکەی بەتاوانی یاخی بون جەریمە ئەکردو، پارەیەکی زۆری لێ ئەسەندن))[٢٣].
شا عەباس لەدوای ساڵی ١٠١١ەوە ٥٠ هەزار خێزانی لەئێلی گەورەی چەمشگەزەك و هەندێ لەئێلە کوردەکانی تری کوردستانی بۆ دەشتەکانی خواروی

تاران راگوێزاو، لەوێشەوە بەخۆیانو ماڵو رانو رەوەوە بۆ خوراسانی ناردنو، پارێزگاری سنوری سەروی رۆژهەڵاتی قەڵەمرەوی عەجەمی لەبەرامبەر هەرەشەی تۆزبەکدا پێ سپاردن[٣٤]. بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەش رێوشوێنی هێنانو جێگیر کردنی هەندێ لەئێلە گەورە شەڕکەرەکانی قزلباشی بۆ کوردستان دانا.

ئەمیر خانی برادۆست، کەبە((ئەمیرخانی یەکدەست))و((خانی لەپزێڕین))ناو ئەبرێ، خۆی بە کردەوە گەورەترین دەسەڵاتداری ناوچەکانی خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ بو، لەلایەن شا عەباسەوە بەحاکمی ورمێ دانرابو. مەزنایەتی ئێلە کوردەکانی تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، سۆما، برادۆست، موکریانی ئەکرد، قەڵای دمدمی لەنزیك ورمێ ئاوەدان کردەوەو، تا ئەهات قەڵاکەی خۆی قایم ئەکردو، هێزەکانی خۆی زۆرترو زیاتر پڕچەك ئەکرد. شا عەباس لەئەمیر خان کەوتە گومانەوە، کە لەو خۆسازدانە ئاماغی سەربەخۆیی بێ، لەبەرئەوە کەوتە بەهانە پێ گرتنی. هێزێکی گەورەی ناردەسەری، پاش شەڕێکی سەختو تابڵوقەدانێکی درێژ قەڵاکەی گرتو هەزاران کەسی لێ کوشتن (١٠١٨ك)[٣٥].

بەیتبێژەکانی کورد ئەم روداوەیان کردۆتە داستانێکی قارەمانانەی تێکۆشەرانی موسڵمانی کورد لەبەرامبەر هێرشی کافرانی داگیرکەری عەجەمدا[٣٦]. شا عەباس لەدوای داگیر کردنی دمدمو نەهێشتنی دەسەڵاتی ئەمیرەکانی کورد لەورمێو سپاردنی دەسەڵات لەناوچەکەدا بەکاربەدەستانی عەجەم، راستەوخۆ هێرشێکی گەورەی کردە سەر موکریانو، لەوێش کوشتارێکی زۆری لەکوردەکانی ئەوێ کردو، ژنو منداڵی بەدیل بردن(١٠١٩ك)[٣٧].

نوسەرێکی تر دەربارەی قەتڵوعامی ئێلی موکری نوسیویەتی، شا عەباس فەرمانیدا بەسوپاییەکانی خۆی، کە٦٠ هەزار سوار بون، بکەونە کوشتنی ئێلی موکری کە لەناوچەیەکدا ئەژیان دوانزە فرسەنگ بو. ئەم هێزە ٤ شەو ٤ رۆژ خەریکی قەتڵوعام بون[٣٨].

شا عەباس لەکورد داخ لەدڵ بو، هەم داخی ئەوەی لەدڵ دابو، لەشەڕەکانی عوسمانی- ئێراندا هاوکارییان لەگەڵ عوسمانی کرد بوو دژی قزلباش، هەم خۆی لەکاتی شەڕەکانی ١٠١٤دا لەلایەن کوردێکی موکری دیلەوە، خەریك بو بەخەنجەر بکوژرێ[٣٩].

شێخ حەیدەری موکری لەکاتی پەلاماردانی قەڵای ئەریواندا(١٠١٢)لەریزی سوپای قزلباش دا کوژرا. قوبادی کوڕی لەجێگەی شێخ حەیدەر لەلایەن شا عەباسەوە کرابوە مەزنی ئێلی موکریو فەرمانڕەوای مەراغە. بەڵام شا قینی

کۆنی لەباوكو باپیری قوباد خان بو، لەو سەفەرەدا کە بۆ موکریانی کرد، داخی دڵی خۆی پێ رشتو تۆڵەی رابردوشی لێ کردنەوە.

شا عەباس خوشکەکەی قوباد خانی، کە بەقسەی مەلا جەلال لەناو کوردا بەقەشەنگی بەناوبانگ بو، زەوت کرد. کەچی دوای ئەوە بە٤ رۆژ قوباد خانو هاورێکانی کوشتو فەرمانی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکری دەرکرد، مەلا جەلالی منجم نوسەری هاوزەمانو هاودەمی شا عەباس، کوشتاری بەکۆمەڵی موکری بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە.

((... بەپێی الامور مرهونە باوقاتها سزای کردەوەکانی ئەو کوردانە لەپەردەی شاردنەوەدا مابوەوە، بەڵام لەرۆژی ١٨ی ربیع الثانیدا کاتێ کە هەتاو بە١٤ درجە لەسەرەتان دا بو قوباد خانی لەگەڵ ٩٤ کەس لەگەورەکانی کورد لەکۆڕی بەهەشتئاییندا کوشتو هەر ئەو کاتەش حوکمی قەتلوعامی جەماعەتی موکری عیززی صدور کرد، غازییان وەکو ئەو مەلەی کەدان لەزەوی دابچنێتەوە، کوردەکانیان لەکێو دەشتەکانی ئەو مەڵبەندەدا چنییەوەو کوشت. نوابی سەگی بەردەرگای عەلی(ئەمە ناوی شا عەباس بوە-و)خۆی چو بۆ سەر قەڵای عەلی کەندی لەناوچەی گاودولی مەراغەو، بە ئوردوەکەیەوە لەو مەنزلە دابەزی. عەلی خانی شاملۆی بەخۆی و لەشکرەکەیەوە نارده سەر قەڵاکەی حسین سوڵتانی برای قوباد خان لەناوچەی لەیلانی مەراغە. لەبەرئەوەی ئەو قەڵایە زۆر قایم بوو، کەسانێکی سوپایی کارزان پارێزگارییان ئەکرد، شەڕی بەچاك نەزانی. بۆیە کەوتە بەکارهێنانی لطائف الحیل، دوکەس لەخەڵکی ئەو قەڵایە لەوێ بون کەوت بونە دەس غازییانی شێرگر، بەدەستی بەستراوەوە هێنایاننە بەردەمی خانی ناوبراو، خان فەرمانی بەردانی هەردوکیانی فەرمو، وتی: ((بڕونو بەئەهلی قەڵاکە بڵێن لەبەرئەوەی خیانەتێك لەقوباد خان روی دابو، ئەوی لەگەڵ تاقمی خائین کوشت. ئێمەشی بۆ ئێرە ناردوە، بەو مەرجەی هەر کەس شاهیسون بێو بەشەرەفی سوجدەی ئەشرەف موشەرەف بێ، ماڵو ئەسبابو ژنو زارۆکی ئازاد ئەبێ، هەر کەسێکیش نەیەت ئەوا لەسەرکوتکردنو کوشتنو تاڵانکردن پارێزراو نابێ.

((هەر کەئەم دو کەسە گەیشتنەوە ناو قەڵا، ریش سپییەکیان بەناوی سلێمانەوە لەقەڵا هاتەدەرێ، چوە لای خان، بەدڵنەوایی کراوی گەڕایەوە. پاش ماوەیەك کوردێکی زۆر لەقەڵاکە هاتنە دەرێ، لەبەرئەوەی خەریك بو ئەبو بەشەو پێی گوتن: ((قەڵا هی شایە. نوسوڵ وایە کە ٣٠کەس لەئێمە لەگەڵ خۆتان ببەنە ناو قەڵاوە، چەند کەسێکیان لەبورجو بارو چەند کەسێکیشیان لەسەر

دەرگاکە دابنێنو، خۆتان روبکەنە خزمەتی ئەشرەف. ئەو هەرچی فەرمانێکیدا بەجێی بهێنن.

((دانیشتوانی قەڵاکە لەکەمیی هاتوەکانو زۆریی خۆیان بایی بون. ئەوانەیان بردە ناو قەڵاکەوە و، یەك یەكو دو دو زیادیان کردو بەو جۆرە پتر لە١٠٠ کەس چونە ناو قەڵاوە. ئەو تاقمە کوردەیش ئەو شەوە لەدەرەوەی قەڵاکە مانەوە، بۆ نوستن هەر دوانو سیانیان ناردە خێوەتی یەکێ لەقزلباش. بۆ بەیانی تاقمێکی تریشیان لەقەڵاوە هاتن. فەرمان درا ئەو تاقمەی شەو لەوێ مابونەوە بێن. کەهاتن نەزرییان پۆشی بو، نەچەکیان هەڵگرت بو. حەزرەتی خان بۆ ئەوەی دڵنیایان بکا زریو چەکی ئەو تاقمەی ئامادە کردو پێی لەبەر کردن. ئەوەش بو بەهۆی دڵنیا بونیان. پاش ماوەیەك پێیان وتن: ئەبێ بچن بۆ خزمەتی ئەشرەف ئەو هەرچی فەرمانێکی پێدان جێبەجێی بکەن، بەڵام لەبەرئەوەی رێگاتان نادەن بەچەکەوە بچنە خزمەت شا، چەکەکانتان لەماڵەکانی خۆتاندا دابنێنو ئینجا برۆن بۆ جێبەجێ کردنی فەرمانی ئەو.

(سەبارەت بەو دڵنەواییە تەواوەی لەوانیان دی بو، چەكو ئەسبابەکانی خۆیان ناردەوە ماڵەکانی خۆیان، ١٧٢ کەسی لەگەڵ نۆکەرێکی خۆیا ناردە خزمەتی ئەشرەف. پاش ماوەیەکی تر یەکێکی ناردە ناو قەڵاکە، لەبەرئەوەی نەوەکو کەسێکیان لەوێ بەجێ مابێو نەچوبێ بۆ سوجدەی شاو، توشی ئازاردان ببێو، ئێمە لەرِوی دروستییەوە بەئێوەمان وت، دوای ئەمەش ٦٤ کەسی تر هاتنە دەرێ، ئیتر هیچ کەس لەقەڵاکەدا نەمابو. دەسبەجێ فەرمانی رۆیشتنی ئەو تاقمەشیان دا. هەمویان کوشتنو، دەستیان گرت بەسەر ماڵو ئەسبابو ئەسیرەکانی قەڵاکەدا. ئەو تاقمەش کەچوبونە خزمەتی ئەشەرەف، ئەوانیش هەمو کوژران، بێ ئەوەی خوێن لەلوتی یەکێ لەغازییان بێت.

((یەکێ لەغوڵامەکان، لەناو دیلەکاندا منداڵێکی ٨ ساڵەی بۆ خۆی هەڵبژارد بو،(منداڵەکە)کابرای بەشمشێرەکەی خۆی لەچەند لاوە بریندار کردو بەزمانی کوردی وتی: ((ئەوە لەباتی خوێنی باوام))دەسبەجێ منداڵەکەیان کوشت.

((هەروەها ژنێکی ئاوس لەگەڵ کچۆڵەیەکی ٦ ساڵەدا، پیاوێ بەتوندی قسەی ناشیرینی لەگەڵ کردبو. پیاوەکە بۆ خۆشتن چوبوە حەمام، بەڵام کەهاتە دەرێ بینی" ژنەکە سەری کچۆڵەکەی خۆی بریوەو کێردێکی کردوە بەزگی خۆیداو ئەو منداڵەشی کوشت بو کەلەزگی دابو، ئەیویست خۆیشی بکوژێ،

ئەوانیش دەستیان نەگرتو وتی: ((دوای مێردەکەم منیش ژیانم ناوێ))، سەری خۆی بڕی.

((قرچقای بەگ تا سەرچەمی جەغەتو چو، ٣٠٠ کەسی لەجەماعەتو تولوسەکانی دەوروبەری خۆی گل دایەوە. ویستیان هەڵێن. بەڵام ئەو هەمویانی گرتو کوشت. ژمارەیەکی زۆر دیلو ئەسپو گاو مێگەلێکی بێ شوماری پێش خۆیداو هێنایەوە. دایان بەوانەی هێنابویان.

((لەشکری قورچی باشی، بەسەرکردایەتی کوڕەزاکەی لەگەڵ قورچی ١٠٠ کەللەو دیلو ئەسپێکی زۆرو گاو مەڕی بێ ژمارەیان هێنا.

((بەپێی حوکمی جیهانموطاع، ئەسفندیار بەگی عەرەب گوزلو چو بو گەرمەرود بەحەمیەتی مامی قوباد خان لەموکرییەکان ٢٧ سەلكو دیلێکی زۆری لەگەورەکانی ئەو هۆزە هێنا، لەگەڵ ماڵو ئەسباب‌و گاو مێگەلێکی زۆر، هەموی درایەوە خۆیو تابینەکانی..

((خەڵکی شاری مەراغەش دەستیان گەیشتەی ئەوانەی رقیان لێیان بو، نزیکەی ٣٠٠ کەللەیان لێ هێنان.

((بەگشتی زیاتر لەدوو هەزار سەری براویان هێنا.

((هەروەها فەرمان درا بەو ئەمیرو لەشکرەی لەدەوری قەڵای دمدم بون، موکرییەکانی ورمێ بکوژن. ئەوانیش بەگوێرەی حوکمی ئەشرەف لەرۆژی دوشەممە ٢٧ی ربیع الثانیدا دەستیان کرد بەکوشتنیان ١٠٧ کەللەیان لەگەڵ دیلێکی زۆرو ئەسپ گاڕانو مێگەلدا لەدارایی ئەو جەماعەتە لەکەناری سیاه رودەوە هاورد، مەولانا خصالی مێژوی ئەو روداوەی بەشیعر هۆنیوەتەوە، ئەڵێ:

((کاتێ قزلباش قەڵای کوردەکانیان فەتح کرد، خوێنیان لەبادە جیا نەکردەوە،

((هەواڵ هات: رۆمی هاتون، وەکو دەستاڕ بەدەوری خۆیاندا ئەخولێنەوە،

((بۆ دوعای شاهی عالەم لەدڵ بانگی: قوموا ایها الناس بەرزبوەوە

((بۆ ئەوەی گومانو دودڵی لەبیرمدا نەمێنێ، بۆ فال بەدوی دو تاریخدا ئەگەڕام.

((نوسرا: ماتەمی کوردان لەڕۆمیو

((نوسیم: جەژنی فەتح لە شا عەباس))

((هەروەها بە پەخشانیش وتویانە: ((قەتڵوعامی موکری هەقە))

هەر ٣ رستەی ((ماتم کردان ز رومی))و ((عید فتح از شاه عەباس))و((قتل و عام مکری حق)) بەژمارەی ئەبجەد ئەکاتە ١٠١٩ی کۆچی کەساڵی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکرییە))[٤٠].

زەبروزەنگی خوێناوی شا عەباس ئەگەرچی زەرەری گیانیو ماڵی زۆری لەئێلەکانی موکریانو برادۆست دا، بەڵام نەیتوانی گیانی بەرەنگارییان تێدا بکوژێ. پاش ٦ ساڵ لەداگیرکردنی قەڵای دمدم، کوردەکانی برادۆست سەرلەنوێ قەڵاکەیان ئازاد کردو ناوچەکەیان گرتەوە دەست، بەڵام هێزی قزلباش چوە سەریانو بۆ جاری دوەم قەڵای دمدمیان لەدەست کورد دەرهێنا[٤١].

١/٢ هێنانی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێ

راگوێزانی بەکۆمەڵی دەیان هەزار خێزانی ئێلە کوردەکانی دەوری ورمێ بۆ خۆراسانو، دوایی‌تر تێشکانی تراجیدی ئێلی برادۆستو موکریو، گیانی قەڵای دمدمو، کوشتنی مەزنەکانی کوردو، کوشتنی زۆرایەتی لایەنگرەکانی ئەمیرخانو، کوشتاری بەکۆمەڵی خەڵکی موکریان" بون بەسەرەتای گۆڕانێکی بنەڕەتی لەپێکهاتنی دیمۆگرافی دانیشتوانی ناوچەکەدا. لەئەنجامی ئەوەش دا گۆڕانی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، جەنگی. کورد سەرەڕای ئەوەی بەشێکی گرنگی هێزی مرۆییو مادی خۆی لەدەس داو، لەتەرازوی هێزەکانی ئەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما، دەسەڵاتی حوکمڕانیشی لەدەس دەرچو، کەجاران بەدەس گەورە خۆجێیەکانی کوردەوە بو.

ئێلی ئەفشار یەکێ بو لەو ٧ ئێلە قزلباشە، کەبەشداری سەرەکی لەشەڕەکانی شا ئیسماعیلو دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی شیعەدا کرد بو[٤٢]. ژمارەیەکی زۆر لەکاربەدەستانی دەوڵەت لەسەرانسەری قەڵەمڕەوی صەفەویدا لەناو ئەوان دا هەڵ ئەبژێردرانو، دەسەلاتێکی زۆریان لەدەرباری شاهەکانی عەجەم دا هەبو. بەڵام هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە تاوانبار کرا بون بە هاوبەشی لەکوشتنی مهد علیای هاوسەری شاه محمد خودابەندە، کەبە بەرچاوی شاوە لە سەردەس تێکەڵاو کردنی لەگەڵ ئەمیرێکی تاتاری دیلکراودا کوشت بویان(٩٨٧ك). هەروەها تاوانبار کرابون بەکوشتنی حەمزە میرزای کوڕی شاه محەمەد(٩٩٤)[٤٣].

کە شا عەباس هاتە سەر تەخت، سەرانی ئەفشار ئەترسان لەوەی شا تۆڵەی کوشتنی دایکیو براکەیان لێ بکاتەوە. لەبەرئەوە لەگۆشەو کەناری ئێراندا پەرەوازە بو بون، نەیان ئەوێرا وەکو جاران خۆیان لەدەربار نزیك بخەنەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە لەشەڕەکانی بەغدادا(١٠٣٥ك: ١٦٢٥ز) ئازایەتییان نواند، شا عەباس یەکێك لەگەورەکانی ئەفشاری بەناری ((کلب علیه))ەوە بانگ کرد. پایەی ((خان))ی پێ بەخشیو رای سپارد کەئێلی پەرەوازەی ئەفشار کۆ بکاتەوەر لەورمێ[44] لە شوێنی ئێلە کوردەکان جێگیریان بکا(١٠٣٥ك)شا عەباس لەمەش در مەبەستی هەبو:

یەکێکیان- سپاردنی پارێزگاری ناوچە سنورییەکانی ئەوێ بەیەکێك لەئێلە دڵسۆزەکانی دەرباری عەجەم، لەجێگەی ئێلە کوردەکان کە بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێزەکانی رژەر عەجەم ئەم لاو ئەولایان ئەکرد"

ئەری تریان-سپاردنی سەرکوتکردنو تەمێکردنی ئێلە یاخییەکانی کورد، کەچەندین ساڵ بو لەشۆڕشو هەڵگەڕانەرەدا بون دژی دەسەڵاتی عەجەم، بەیەکێ لەئێلە شەڕکەرە دڕەکانی قزلباش.

کلب علی خان لەماوەیەکی کورتدا ٨ هەزار خێزانی ئەفشاری پەرەوازەی عیراقی عەجەمر، فارسر، کرمانو، خۆراسان.ی لەسەلماس کۆکردەرە[45]. بەڵام چونکە نارچەی سەلماس چۆڵەوانی نەبو، ئەم تازە هاتوانە لەسەرەتارە توشی بەرەنگاریی دانیشتوانی ناوچەکە، راتە توشی ئێلاتی کورد بون. نوسەرێکی ئەفشار خۆی ئەگێڕێتەرە ئەڵێ:

((کاتێك کلب علی خانو کۆکراوەکانی کۆچ لەدرای کۆچ گەیشتنە دەوری سەلماس، هەندێ لەئێلاتی ئێرانیو عوسمانی دانیشتوی سەر سنورەکان کەئەر هەواڵەیان بیست، لەسەر دارای تەمرخانی کوری تەمیرخانی خارەنی دمدم بەژمارەیەکی زۆر کۆبونەرە، بۆ بەرهەڵستیر رێ پێ نەدانی ئێلی ئەفشار هاتنە پێشەرە، لەکەناری چەمی قەرەسوی سەلماس دا تێکهەڵچون. شەڕێکی قورس قەرما. دلێرانی ئەفشار، شێرانی بێشەی شەڕر هەرا، دەستیان لێ دانە کەرەستەی جەنگو لێدان، ئازایەتیو مەردایەتی یان نواند. لەئەنجامدا، پەلاماردەرەکان(مەبەستی کوردەکانە-و)لەژێر زەبری هێرشی غازییانی ئەفشاردا پێی راوەستانر خۆڕاگرتنیان تێدا نەما. زۆریان کوژرانو، ئەوانەی لەشمشێریش رزگاریان بو هەڵاتن بۆ کێوە سەختە هەڵەمودەکان خۆیان شاردەرە. درای ئەرە، کلب علی خان لەگەڵ ئێلی ئەفشار بەسەرکەوتویی چوە نار شاری ورمێ. بۆ شوێنی دانیشتنی خۆی توپراق قلعەی هەڵبژارد، بۆ هەر یەکێ لەهۆزەکانی ئێلی ئەفشار بلوك یا ناحیەیەکی دیاری کرد تیا جێگیر بن))[46].

کلب علی هاتوەکانی بەم جۆرە دامەزران:

ئێلی کوندوزلو لەمەڵبەندی دول"

ئێلی قرقلو لەمەڵبەندی رەوزە"
ئێلی کوهکلویە لەمەڵبەندی نازلو"
تیرەی ایمانلو لەگەڵ بەشێکی ئێلی ارشلو لەدەوری شاری ورمێ"
ئێلی ارشلو لەشنۆ وسلدوز"
تیرەی قاسملو لەساین قەڵا"[47]

ئێلی ئەفشار لەدامەزرێنەرانی دەوڵەتی شیعەی صەفەوی بو، تەجروبەیەکی زۆری شەڕوشۆڕی هەبو لەناوچە جیاوازەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست داو، لەنزیکەوە هەمو نەتەوەکانی فارس، کورد، تورك، عەرەب، ئۆزبەك، گورجی، ئەرمەنی... یان ئەناسیو، لەگەڵ هەمویان تەجروبەی شەڕو ئاشتی یان هەبو، هەروەها تەجروبەی بەڕێوەبردنی وڵاتو شارو گوندو ئێلو هۆزی جیاجیایان هەبو. ئاخوندەکانی شیعە لەرێوشوێنەکانی ئاینی شەڕ: غەزا، جیهاد، فەتح..و جۆری بەڕێوەبەرایەتی خەڵك بەگوێرەی جیهانبینی تایبەتی خۆیان دەرسی زۆریان دادابون. ئەوان خۆیان بەموسڵمانو زیندوکەرەوەی نەریتەکانی محەمەدو عەلی وحەسەنو حسێنو ئیمامەکانی تر دائەنا. مەزەبەکانی تری ئیسلام لەوانە سوننییان بەگومڕاو(تائفەی ضالە)) ئەزانێ، لەشەڕدا داراییو سەرو ناموسیان بۆ خۆیان بەحەڵاڵ ئەژمارد. لەبەرئەوە ئەمانە، بۆبردنەوەی جەنگو بەدەستهێنانی سەرکەوتنو جێگیر کردنی دەسەڵاتی خۆیان، کە گوایە دەسەڵاتی ئیسلامە، سڵیان لەهیچ نەئەکردەوە، گوێیان نەئەدایە ترسی دینیو دنیایی، هەم فرتوفێڵیان لەدوژمن بەحەڵاڵ ئەزانیو، هەم بەکارهێنانی زەبروزەنگ.

تیرەکانی ئێلی ئەفشار، کەیەکێ لەئێلە سەرەکییەکانی قزلباش بو، چەند پشت بو وا پەروەردە کرا بون کەپابەندی هیچ جۆرە ئیعتیبارێکی بنەماڵەیی، عەشیرەتی، دینی، نەتەوەیی، زمانو شوێن نەبن، لەناو خۆیاندا پیلانیان لەیەك ئەگێڕاو، لەبەرامبەر دوژمنانی دەرەوەدا یەکیان ئەگرت. بەفەرمانی((مرشدی کامل))باوك کوڕی خۆی سەرئەبڕیو، گۆشتی لەشی دوژمنی خۆی بەزیندویەتی ئەخوارد.

شا عەباس ئەیویست نفوزو دەسەڵاتی ئێلەکانی قزلباش کەم بکاتەوە، بەتایبەتی دەسەڵاتی جەنگییان. بۆ ئەو مەبەستە لەلایەکەوە هەوڵیدا لەشکرێکی نوێی رێکوپێك دابمەزرێنێو چەکدار بکا، لەلایەکی تریشەوە هەوڵیدا ئێلەکانی قزلباش کەهێشتا لەهیچ کوێیەك بەتەواوی جێگیر نەبو بون، نیشتەجێ بکا[48].

سەرنجدانێ لەسنوری رۆژهەلاتی کوردستان دەری ئەخا کەبەدرێژایی ئەو سنورە عەجەم بەجۆری نیشتەجێ کرارن، لەمپەرێکی باریکی نەتەوەیی-ئازەریی ئەرتۆیان لەنێوان کوردر فارس‌دا دررست کردرە، لەهیچ ناوچەیەکدا سنوری هاربەشیان لەنێوان ئەم در نەتەرەیەدا نەهێشتوە. بەلکو لەهەمویدا عەجەمی لێ جێگیر کراوە. ئەو دو نەتەوە ئێرانیبە: کوردو فارس کەچەند هەزار سالَ بو هاوسنور بونو پێکەوەو بەتەنیشت یەکەوە ئەژیانو مێژویان تێکەلاوی یەکتری بو، تا هەتایە لەیەکتری دابرانر نەتەرەیەکی تریان کەوتە بەینەرە. جێگیر کردنی ئێلی ئەفشاریش ئەکرێ هەر لەچوارچێوەی ئەر ستراتیجە گشتییەدا سەیری بکرێ.

ئێلە ئازەرییەکانی قزلباش، لەوانە ئێلی ئەفشار، کەبەدرێژایی سنوری خۆرهەلاتی کوردستان نیشتەجێ کرابونو، ئەرکی سەرکوتر دەستەمۆکردنر سەرپێ دانەراندنی گەلێکیان پێ سپێردرا بو، کەنەریتی ژیانر جۆری جیهانبینیر خوورەوشتی کۆمەلایەتیر پەررەردەی دینییان بەتەراوی لەگەلَ ئەوان جیاواز بو، ئەمەش بو بەیەکەمین هۆی دروست کردنی ناکۆکییەکی قولَی گشت لایەنە لەنێوان دو میللەت‌دا کەرِوداوەکانی نارچەکە بەزۆر کردبونی بەدراوسێی یەکتری.

٢/٢ بەرهەلَستی ئێلاتی کورد

ئێلی ئەفشار هێشتا بەتەواوی لەورمێ جێگیر نەبو بو جارێکی تریش کوردەکان هەلَیان کوتایەوە، سەریان لێرەش‌دا نوسەرێکی ئەفشار خۆی روداوەکە ئەگێرِێتەرە:

((لەسەرەتای حوکمرانی کلب عەلی خان‌دا لەورمێ، دەماردەم هەرالَ هاتر دوایی بو بەراست کەوا ئەشرار(مەبەستی لەو کوردانەیە کەئەمان ئەرزەکەیان داگیرکرد بون-و)بەژمارەیەکی زۆر لەمەلَبەندی دەشتو تەرگەرەرە، بۆ تێهێنانەرەی تێکشکانەکەی شەرِی قەرەسو، وە تۆلَەسەندنەوە لەکلب عەلی خان، رەکو لافاو رویان کردۆتە شاری ورمێر گەیشتونەتە نزیك گوندی ئەنهر لەمەلَبەندی بنابی روضە.. کلب علی خان بەو دەستوپێوەندانەی لەلای بون روی هیمەتی کردە بەرهەلَستی هێرشهێنەکان. لەدەوری قەرەحەسەنلو گەیشتنە یەك، هەردولا تاریان دایە چەکر بەگژیەکا چون، شەرِ دەستی پێ کرد. خانی حوکمران لەکاتی شەرِەکەدا بینی کەئەشراری شەقارەت نیهاد بەشەرِر هەلاتن وەکو منالانی ناو جۆلانە بۆ دواوە ئەچن، لەوە سەری سورِما. وای زانی کەئەو رێوی خووانە لەرِوی غەدرو حیلەوە بۆ هەستاندنی رقو وروژاندنی ئێلی ئەفشار وا

ئەکەن، بەڵام کەبەلای ورمێدا روانی، بینی ۳۰۰ تا ٤٠٠ سواری نیزەدار لەدواوە دیارن بەخێرایی روەو ئەوان دێن، ئەشرار لەبینینی ئەمـەو گەیشـتنی یارمـەتی بەئەفشار کەوت بونە سەر خەیاڵی هەڵاتن..))[٤٩].

تێکهەڵچونی ئەم جارەش بەقازانجی عەجەم بەلادا کەوت‌و ئێلەکانی کورد تێ شکان. دیارە دوای ئەو زنجیرە شەڕانەی لەنێوان لەشکری سەفەوی‌و کـوردا روی‌دا بوو، هێزی کورد ئەوەندە لاواز بو بو، چاری ئێلیکی واپچوکی پێ نەئەکرا. لەگەڵ ئەوەش‌دا هێشتا هیوایان نەبڕی بو، تەمر خانی برادۆست سەر لـەنوێ هێزەکـانی خۆی سازداو، بۆ ئازاد کردنی ناوچەکە قەڵای دمدمی کردەوە بنکەی پەلاماردانی عەجەم. بۆ جاری سێیەم شەڕێکی قورس لـەدەوری ئـەم قەڵایـەدا روی دا، بـەڵام کورد ئیتر بەیەکجاری ئەم قەڵایەی لەدەس‌دا، بەلەدەسدانی قەڵاکەش عەجەم ئیتر بۆ هەمیشە لەناوچەکەدا جێگیر بـون‌و، دەسـەڵات لەناوچـەکەش‌دا کەوتـە دەس ئەوان. هەمان نوسەری پێشو، ئەم شەڕە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ماوەی ساڵێك بەسەر حوکمڕانی کلب علی خان‌دا رابوردبو، لـەم ماوەیـەدا دیسانەوە تەمر خان هەندێ لـەناڕازییان‌و ئەشـراری لـەخۆی کـۆکردەوە. دەسـتی کردەوە بەهێرش‌و دەسدرێژی بۆ سەر ورمێ. کلب عەلی خان بـۆ ئـەوەی بەهانـەی ببڕێ لەپێشەوە کەوتە نوسینی نامەی ئامۆژگاری‌و-دادانی پەنـد. بـەڵام کـەڵکی نەبو، ئینجا گەنج عەلی خانی برای، قەڵاکەی گەمارۆ دان، هـەمو رۆژ تەقـەیان لەیەکتری ئـەکرد. لەبەرئـەوەی قـەڵای نـاوبراو بەسـترا بـو بەناوچـە عەشـیرەت نشینەکانەوە، ئەشراری سەرسنور لەڕوی تعصب‌و لاسارییەوە بـۆ فریاکـەوتنی تەمر خان کەوت بونە جموجۆڵ. شۆڕشێکی گـەورەیان هەڵگیرسـان. گـەنج عـەلی خان لەگرتنی قەڵاکە نائومێد بو، داوای یارمەتی لەبراکەی کرد.

((کلـب عـەلی خـان کەڕوداوەکـەی بیسـت هەنـدێکی لـەلاوانی جـەرارو کینەگوزاری ئەفشاری کۆکردەوە. روی کردە قەڵای دمدم. پـاش نیـوەڕۆی هـەمان رۆژ گەیشتە داوێنی قـەڵا. پـاش هەڵسـەنگاندنی هەلومـەرجی کـارو بـەرزیی‌و قایمیی حەسارەکەی، هەوای هیمەتی بەئارەزوی گرتنی بورجەکانی ئەو قەڵا قایمـە کەوتە فڕین. لەلای چەپ‌و راستەوە هێرشیان کردە سەر ئەو دو بورجـە نـاودارەی بەسولق‌و بوزلق ناسرا بون، هەردولای رۆژهـەڵات‌و رۆژئاوایـان لـەخوارەوە گـرت. تفەنگچییەکانی ئەشرار هەرکە ئەوەیان دی لەقەڵا دەرپەڕین‌و تا دەمی ئاوا بونی خۆر بەگوللەی تفـەنگ هەنگامـەی جـەنگ گـەرم بـو، بـەڵام زۆر لـەکوردەکان کەوتنە بەر تیغی بێ درێغی دلاوەرانی ئەفشار، ئەوانی تر گەڕانەوە نـاو قەڵاکـە. رۆژی دوایی سەرلەنوێ هێزی ئەفشار بەفەرمانی کلب عەلی خان ناودار بـەریزی

رازاوەوە هێرشیان بردە سەر حەسار. بەڵام قەڵاییەکان لەترسی لێدانی دەستی بەهێزی غازییان زاتی شەڕیان نەبو. پێیان لەقەڵا نەهێنایە دەرێ. لەبورج و باروەکانەوە کەوتنە هاوێشتنی تۆپ و تفەنگ.

((کلب عەلی خان زانی کەئیتر ئەشرار زاتی بۆ پێشەوە هاوێشتنی هەنگاویان نەماوە. شەو سەرۆکەکانی ئەفشاری کۆکردەوە. سیبەو سەنگەریان دروست کرد. رۆژی دوایی هەمو قشون بەکۆکردنەوەی کەرەستەی سیبەو سەنگەرەوە خەریك بون. چەند رۆژێکی وەها بەسەر برد. لەدوایی دا وەکو ئەڵێن" ارباب الدول ملهمون، تەگبیرێکی بەبیرا هات بو، بڕیاریدا ئێستریك بهێنن، ۳ شەو و۳رۆژ بیلەوەڕێنن بێ ئەوەی ئاوی بدەن، رۆژی چوارەم بەری بدەن بەڵکو لەتینواندا بۆنی ئاوەڕۆی ئەو ئاوە بکا کەبۆ سولق ئەچێ و، لەدەرەوە نەبینراوو داپۆشرا بو، ئەگەر شوێنی ئاوەکەیان دۆزییەوە هەڵی بکەنن و لەباتی ئاو شەربەتی ناسازگاری مەرگ بەگەروی قەڵاییەکاندا بکەن. بەگشتی وایان کرد وەکو فەرمو بوی، پاش ۳ شەو و ۳ رۆژ ئەو وڵاخە بێ زمانەیان بەرەڵا کردو، بەدەوری قەڵاکەدا گێڕایان. بەقودرەتی حەزرەتی پەروەردگار کە لەگومەزی سولق نزیك بونەوە کە لەلای خوارەوە وە بە ئەرزەوە بەسترا بو، هەستی بەهاژەی ئاوی ژێر ئەرزەکە کرد. لەتاو تینویەتی کەوتە سمکۆڵ. ئەوسا بەفەرمانی کلب عەلی خان کارێز کەنی شارەزایان هێنا بەقوڵنگ و مەتین ئەو شوێنەیان هەڵکەندو ئاوەڕۆکەیان دۆزییەوە. چەند خەروار نەوتیان هێناو تێیان رشت. ئەگەرچی ئاوی عەمارەکە پڕ بو لەنەوت. لەگەڵ ئەوەشدا گەمارۆ دراوەکان چەن رۆژێ نەوتاویان خواردەوەو خۆیان راگرت. سەرەنجام لەبەر بێ ئاوی و لەترسی گیانیان هاواریان لێ هەستاو داوای بەخشین و ئەمانیان کرد. مەشایەخی ئەشرار بەناچاری کەلامولڵاهی مەجیدیان کردە شەفیع و هاتنە لای کلب عەلی خان. خانی ناوبراو لەسەر تکای مەشایەخ لەتاوانەکانیان خۆش بو بەو مەرجەی تەمرخان و لایەنگرەکانی، تفەنگ و تۆپ و کەلوپەل و ئەموال و شتەکانی کەلەقەڵاکەدا پێیان بو، بەجێ بهێڵن و گیانی خۆیان دەرباز بکەن. بەوە رازی بون و کەوتنە سوپاس و ستایش.

((شەو قەرەولەکان دەوری قەڵایاندا بوو پاسەوانییان لێ ئەکرد. کەرۆژ بوەوە دەروازەی قەڵایان کردەوە" ئەشرار نائومێدو زەرەرمەند بەدەستی بەتاڵ لەقەڵا دەرچو بون، هەر کەس بە لایەکدا پەرەوازە بو بو. شتی سەیر ئەوە بو ۸٦ کچۆڵە و تازەبوکی ئەشرار لەترسی ئەتك کردنی پەردەی ناموسی خۆیان، نەوەکو دەسدرێژییان بکرێتە سەر، شەو لەبەرزایی بورجەکان و لەسەر دیواری بڵندی قەڵاوە خۆیان هاویشت بوە ناو دۆڵێکی قوڵەوە، گیانیان سپارد بو)) [٥].

٣/٢ قوڵبونەوەی ناکۆکی عەجەم و کورد

پەیوەندی کوردو عەجەم لەم ناوچەیەدا ئیتر هەرگیز نەچوە سەر باری ئاسایی پێکەوە ژیانی بەئاشتی، بەڵکو ڕەنگێکی دوژمنانەی بەخۆیەوە گرت.

عەجەم، لەڕوی مەزهەبەوە شیعە بون، سوننەیان بەگومڕا دائەنا.

لەڕوی زمانەوە بەتورکی ئەدوان کورد لێ یان تێ نەئەگەیشتن.

لەڕوی سیاسییەوە کاروباری حوکمڕانی و دارایی و جەنگیی دەوڵەتیان لەدەسدا بو، پشت ئەستور بون بەپشتیوانی مادی و مەعنەوی دەوڵەتی مەرکەزی ئێران، وەکو ژێر دەستە ڕەفتاریان لەگەڵ کورد ئەکردو بە((ئەشرار))یان دائەنان، بۆ ئەوەی ئێلەکانی دەوروپشتیان بهێننە ژێر فەرمانی خۆیانەوە، سڵیان لەگرتنی هیچ ڕێگایەکی ناڕەواو لەبەکارهێنانی هیچ چەشنە توندو تیژییەك نە ئەکردەوە.

بەڵام ئێلە کوردەکان، لەڕوی مەزەبەوە سوننە بون، شیعەیان بە رافضی دائەنا.

لەڕوی زمان و نەتەوەوە لەئێلی تازەهاتوی ئەفشار جیاواز بون.

لەڕوی سیاسییەوە ئەوانیان بەداگیرکەری نیشتمانەکەیان ئەزانی و، تێ ئەکۆشان بۆ هەڵکەندن و دەرکردنیان، لەبەرئەوە هێرشیان ئەبردە سەریان، لێیان ئەکوشتن و ڕێگەیان لێ ئەبڕین.

درێژەکێشانی ئەم حاڵەتە، ناکۆکی کورد- عەجەمی بردە قۆناغێکی ئاڵۆزی واوە کەڕەنگی سیاسی، نەتەوەیی، دینی بەخۆیەوە گرت و، لەپێوەندییەکانی دوا ڕۆژی هەردو گەل و، لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی ناوچەکەدا تاوی دایەوە، ناکۆکییەکان بەخۆشی بەلادا نەکەوت و ئاسایش بەتەنیا بەزۆری چەك ڕائەگیرا. عەجەم هەرچەن هەلێکی بۆ هەڵ بکەوتایە ئەوپەڕی زەبروزەنگی بەکارئەهێنا بۆ سەرکوتکردنی کوردو، بەتاڵان بردنی سامان و دارایی و، بەدیل گرتنی ژن و منداڵی و، لەشکرکێشی ئەکردە سەر گوندو ئاوایی و هەواری ڕەوەندەکانی. توندوتیژی خوێناوییان تێکەڵاو کرد بو لەگەڵ بەکارهێنانی فروفێڵ و تەفرەدان و لەخشتە بردن. ئێلەکانی کوردیش هەرچەن بەخۆیانا ڕاپەڕمونایە هەڵیان ئەکوتایە سەر عەجەم، لێیان ئەکوشتن و تاڵانیان ئەکردن، بەهەر ڕێیەکی بۆیان بگونجایە ئازاریان پێ ئەگەیاندن، تەنانەت هەندێ جار ئوردوی ڕۆمیان ئەهێنایە سەریان.

عەجەم لەدوای چەند پشتێك توانییان لەناوچەکەدا جێگیر بن. دەس بەسەر شارو قەڵاکاندا بگرن و کوردی لێ دەربکەن بۆ گوندو ناوچە شاخاوییەکان. هەندێ لەکۆنفدراسیۆنی ئێلە کوردەکانی وەکو برادۆستیان هەڵوەشاند، ئێلەکانی

حەیدەرانلو و جەلالی یان پەرەوازە کرد ، ئێلەکانی شوقاقی، دونبولی، پازوکی، مافی.. یان لەڕوی زمانو مەزەبەوە بەتەواوی گۆڕی.
مەڵبەندی ورمێ ئەگەرچی بەکردەوە کەوتە دەس عەجەم بەڵام ئیتر ئارامو ئاسایشی تێدا نەما ، لەلایەك هێرشی یەك لەسەریەکی سوپای عەجەم بۆ تەمێ کردنو سەر پێ دانەواندنی ئێلە کوردەکانو هێنانە ژێر باری فەرمانبەریو، لەلایەکی ترەوە بەرهەڵستی توندوتیژی بەردەوامی ئێلەکانی کورد بۆ پاراستنی((کەسایەتی سەربەخۆ))ی خۆیان، سەرباری ئەمانەش ناوچەکە خۆی یەکێك بو لەشارێگەکانی لەشکرکێشیەکانی رۆمو عەجەم بۆ سەر یەکتری.
کلب عەلی خان ئەفشار، یەکەمین دەسەڵاتداری عەجەم، لەورمێ کە مرد(١٠٤٣ك)ئێلە کوردە لێدراوەکان ئەمەیان بەهەل زانی، بەقسەی میزا رشید وەکو((حشرات الارض)) هاتنە جۆشو خرۆشو((تەلاقیان بۆ یەکتری خوارد کەیەکدڵو یەك زمان بۆ لەناو بردنی ئەفشار))تێ بکۆشن. هەمو ئێلەکانی سۆما، برادۆست، دەشت، تەرگەر، مەرگەوەر، بەردەسور راپەڕینو هێرشیان بردە سەر ورمێ. شەڕێکی قورس لەوێ روی دا ، ئەم جارەش وەکو جارەکانی تر((اشرار مغلوبو منکوب))تێشکانو، ئەوانەی دەرباز بون((وەکو تەپوی بەر رەشەبای توند))هەڵاتن[٥١].
قەڵای قوتوز کەیەکێ لەقەڵا گرنگەکانی سەرسنوری رۆمو عەجەم بو، تا ئەو سەردەمە لەدەس ئێلی مەحمودی کوردا بو، سوپای ئێران لەو لەشکرکێشییەدا کەکردی بۆ سەر وان، بەیەکجاری لەدەس ئێلی مەحمودی دەرهێناو ئەوانی لێ دەرکرد(١٠٤٣ك)[٥٢].
جەنگی درێژخایانی رۆمو عەجەم بەپەیماننامەی ئاشتی زەهاو(١٠٤٩) کۆتایی هات، ئەو سنورەی هەردو دەوڵەت لەسەری پێکهاتبون، لەئاخسقەوە لەقەفقاس بەناو مەڵبەندەکانی قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرا تا سەری ئاوی خەلیج بەناوجەرگەی کوردستاندا رائەبورد. هەر بەگوێرەی ئەم رێککەوتنە ئەبو قەڵاکانی قوتور، ماکو، مەغازبرد کاول بکرێنو بەچۆڵی بهێڵرێنەوە[٥٣].
ئەمە خۆی بەڵگەی ئەوەیە کەئەم مەڵبەندانە چ کارەساتێکیان بەسەر هاتوە. پێکهاتنی زەهاویش نەیتوانی ناکۆکییەکانی رۆمو عەجەم بەتەواوی چارەسەر بکا، بەڵکو دابەش کردنی نارەوای نەتەوەکانی کورد، ئەرمەنی، گورجی، عەرەبو دابەش کردنی دینو مەزەبە جیاوازکان ، بگرە ئێلو هۆزەکانی ناوچە سنورییەکان، بەسەر ئەم دو دەوڵەتەدا، ناکۆکییەکانی ئاڵۆزترو ململانێکانی سەخت تر کردو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کوردیش، کە لەبەینی

هەردو دەوڵەتدا بو، کوردی خستە بەینی بەرداشی هێزەکانی رۆمو عەجەمەوە، ئەحمەدی خانی(١٠٦١-١١١٩ك) خۆی شایەتی روداوەکانی ئەو سەردەمەیە، لەم روەوە ئەڵێ:

((تێ بفکرە لەلای عەرەبەوە تا ئەگاتە گورجستان،

((کورد بۆتە بورج

((لەچوارلاوە بۆتە حەساری رۆمو عەجەم، کەچی هەردوکیان، کوردیان کردۆتە ئامانجی تیری قەزا

((گوایە ئەوانە کلیلی سەر سنورەکانو هەر تیرەیەکیان دیوارێکی پتەون،

((ئەم قولزومی رۆمو بەحری تاجیکە، کەئەکەونە جولان و لەشکرکێشی،

((کورد لەخوێنی خۆیدا ئەگەوزێ، چونکە لەبەینی ئەواندا بۆتە بەرزەخ..))[٥٤]

٤/٢ سەرکوتکردنی ئێلی بلباس

لەو ماوە ئارامییەدا کە بەدوی پەیماننامەی ئاشتی زەهاودا هات، عەجەم توانی شانوشکۆی ئێلی برادۆست کەهاوسنوری عوسمانی بو بشکێنێو، نەهێڵێ جارێکی تر راست بێتەوەو مەترسی بۆ دروست بکەن، بەلام هاوزەمان لەگەڵ کز بونی ئێلی برادۆست، ئێلی بلباس لەلای خواروی ناوچە عەجەم نشینەکانی مەڵبەندی ورمێ گەشەی کردو بەهێز بو.

ئێلی بلباس لەو سەردەمەدا پێك هات بو لەیەککگرتنی ٤ هۆزی سەرەکی: مەنگور، مامەش، پیران، باڵەك، هۆزەکانی ئەم ئێلە رەوەندی تەواو نەبون، ئەگەرچی هاوینان بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ ئەچونە چیای قەندیل، بەلام بنەیان لەبناری قەندیلو دەشتی لاجانو موکریانو سلدوز بو، کشتوکاڵیان تێدا ئەکرد. مەزنایەتی ئێلی بلباس لەدەس ئاغاکانی مەنگوڕدا بو، تا بایز ئاغاو هەزار کەس لەپیاوە هەڵبژاردەکانی ئێلەکەی لەمیوانداریەکدا لەمەراغا لەخەودا کوژران (١١٩٨ك)[٥٥].

خداد بەگی ئەفشار لەپاداشتی ئەوەی لەتەنگی ئاب گەرمدا شۆرشگێرانی کوردی شکاندبو (١١٠٥ك)دەرباری ئێرانی نازناوی((خان))ی پێ بەخشی بو، کردبویە بیگلەربیك(بەگی بەگەکان))ی ئەفشار لە١١٣٤دا جارێکی تر بەلەشکری عەجەمەوە هێرشی کردە سەر لاجان لەبناری قەندیل، کەمەڵبەندی ئێلی بلباس بو، لەگەڕانەوەیدا بەدیلو تالانییەوە، شەرکەرەکانی بلباس لەناکاو هەڵیان کوتایە سەری، پاسەوانەکانیان کوشتو دیلەکانیان لێ سەندنەوەو تالانەکەیان پێ بەجێ هێشتن، لەسەر ئەم ریسواییە خۆی کوشت[٥٦].

ئێلی بلباس و ئێلی زەرزا بوبون بەدرك لەکەڵەکەی عەجەمدا، لەبەرئەوە یەکێك لەپەژارەکانی حاکمەکانی ورمێ و مەراغە هەمیشە لەناوبردنی ئەم دو ئێلە بو. ئێلەکانی کوردیش بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیان و، نزمی ئاستی ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگیی خۆیانەوە، نەیان توانی بۆ پێکهێنانی قەوارەی سەربەخۆی خۆیان کەڵك لەو پشێوییە فراوانە وەربگرن، کەبەهۆی هێرشی ئەفغانەوە بۆ سەر ئێران و، لەناوچونی بنەماڵەی سەفەوی و، گۆڕانی یەك لەدوای یەکی بنەماڵە حوکمڕانەکانەوە، دروست بو.

لەسەردەمی دەسەڵاتی نادر شادا(١١٤٨-١١٦٠)، محەمەد عیسی خانی بەگلەربەگی ئەفشار داوای لەنادر کرد بۆ سەرکوت کردنی بلباس یارمەتی بدا. ئەویش هێزێکی گەورەی بەسەرکردایەتی نصر الله میرزای کوڕی و، ئیبراهیم خانی ظهیر الدولەی برایدا بۆ نارد، لەگەڵ هێزەکانی محەمەد عیسا خان لەنزیك سابلاخ یەکیان گرتەوە، هەڵیان کوتایە سەر ترکەش لە قەندیل(١١٤٩). ئێلی بلباس هەر ٢ هەزار کەسێ ئەبون، هەندێکیان کوژران و، هەندێکیان گیران و، ئەوانی تریشیان هەڵاتن[٥٧]. نادرشا خۆیشی بۆ چاو ترساندنی خەڵکی ناوچەکە دوای ئەوەی دەستی لەئابڵوقەدانی موسڵ هەڵ گرت لەساین قەڵاوە چو بۆ سەردانی سۆمای برادۆست قەڵاکانی بانیە و بەردەرەش(١١٥٨)[٥٨].

بلباس ئێلێکی دەوڵەمەن بون، خاوەنی ئاژەڵ و گاڕان و رەوەی زۆر گەورە بون، هەروەها ئەرزێکی بەپیتی فراوانیان لەبەردەستدا بو، کاربەدەستانی عەجەم چاوی تەماعیان بڕی بوە سامان و داراییان و، ئەیان ویست بەزەوت کردن و تاڵانی ماڵ و دارایی ئەوان خۆیان دەوڵەمەند بکەن. مەزنەکانی بلباسیش ئەیان ویست کەم ترین باج و سەرانەو پێشکەش بدەن، هۆی سەرەکی ململانێ و تێکهەڵچونی خوێناوی ئەفشاری عەجەم و بلباسی کورد، ئەگەرچی تێکەڵاو بو لەگەڵ ناکۆکی مەزهەبیی و نەتەوەیی، بەڵام لەراستیدا زۆرتر لایەنی ئابوری هەبو، نەك لایەنی سیاسی.

حاکمەکانی ورمێ و مەراغە هەرکەس بوایە ئەبو یەکێ لەبەندەکانی کارنامەکەی" تەمێ کردنی بلباس و ئێلە کوردەکانی تر بێ. چەند جار تێکهەڵچونی خوێناوی لەنێوان سوپای عەجەم و ئێلە کوردەکاندا رویدا. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئێران تا ئەهات بۆگەن تر ئەبو، ئاڵوگۆڕی یەك لەدوای یەکی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی سەفەوی و، ئەفغانی و، ئەفشار و، زەند و، قاجار، هەمیشە گۆڕانی حاکمەکانی ورمێ و مەراغەشی بەدودا ئەهات. بەرتیل وەرگرتن بەناوی پێشکەشەوە بو بەیەکێ لەنەریتەکانی خۆ نزیکخستنەوە لەدەرباری شاهی

و لەحاکمەکانی تەوریز. حاکمەکان پلەو پایەکانی خۆیان بەپارە ئەکڕی، لەبەرئەوە ئەوانیش پلە حکومەتییەکانی خوار خۆیان بەپارە ئەفرۆشتەوەو، هەریەکەش هەولّی ئەدا زۆرترین سامانو دارایی پێکەوە بنێو ماوەی دەسەلاّتداریتی خۆی بەکاربهێنێ بۆ خۆدەولّەمەند کردن بەهەر رێگەیەکی نامەشروع. زیادکردنی باجو سەرانە، داگیرکردنی زەویوزار، زەوتکردنی ماڵو دارایی خەلّك، تالاّن، جەریمە کردنی بە ناهەق.

ئێلەکانی بلّباسو زەرزا ئەوەندەیان زولّم لەدەزگای کاربەدەستی عەجەم دی بو، شۆرشیان هەلّگیرساند. بناری قەندیلو شنۆ هەتا ناوچەی دولیان لەعەجەم ئازاد کرد. هێزەکانی خۆیان بۆ بەرەنگاری لێ دامەزراندن، هێزەکانی عەجەمیش کەوتنە خۆسازدان بۆ سەرکوت کردنیان. رۆستەم خانی حاکمی ورمێ لەرێگەی جاریجانو قاشقەگدوکەوە بو سەرلاجانو، محەمەد بەگی گەورەی قەرەحەسەنلو و، موئمین خانی حاکمی ساین قەلاّ لەگەلّی قاسملۆوە بۆ سەر شنۆ چون. کابایزی مەزنی بلّباس لەشنۆوە سەرپەرشتی شەڕەکەی ئەکرد. ئێلی زەرزا لەدەشتەبیل شکانو لە گەردنەی شنۆ خۆیان گرتەوە. لەم شەڕەدا لەکورد، کابایزی مەزنی بلّباسو لەعەجەم، محەمەد بەگی قەرەحەسنلۆ کوژران(١١٧٨ك)[٥٩].

کاربەدەستانی عەجەم لەپالّ بەکارهێنانی زەبروزەنگ دا دژی ئێلەکانی کورد، بۆ دەستەمۆ کردنو سەرپێ دانەواندنیان، کەوتنە بەکارهێنانی هەندێ رێگەی تری وەکو دامەزراندنی خزمایەتی بەهۆی ژنوژنخوازییەوە لەگەلّ هەندێکیانو، دروستکردنی ناکۆکیو دوژمنایەتی لەنێوان هەندێکی تریان داو، بەگژاکردنی یەکتری. هەروەها هەولّیان ئەدا لەململانێی ناوخۆیاندا کەلّکیان لێ وەربگرن. لەو کێشەیەدا کەنەیارەکانی نەجەفقولی دونبولی حاکمی تەوریز، ئەیان ویست تەوریزی لێ داگیر بکەن، نەجەفقولی لەدەس ئەوان بۆ خوی هەلاّتو، داوای یارمەتی لە ئیمام قولی خانی حاکمی ورمێ کرد. ئەویش جگە لەهێزەکانی ئەفشار، شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاّخو، جەعفەر سولّتانی زەرزا حاکمی شنۆ، قەرەنی ئاغای مەزنی بلّباسو، میرزا ئاغای سەرخێلی شوکاکی بەشەرکەرانی ئێلەکانیانەوە رەوانەی خۆی کرد(١١٩٥ك)بۆ یارمەتی دونبولییەکانو بەلاداخستنی ئەو ناکۆکییە بەقازانجی ئەوان[٦٠].

ئەحمەد ئاقای مقدم تاوانێکی گەورەی بەرامبەر بلّباس کرد. نەجەفقولی حاکمی تەوریز، حاجی عەلی محەمەد ئاقای حاکمی مەراغەی لەسەر راوورووت کوشت بو(١١٩٠ك)[٦١].

ئەحمەد ئاقای کوڕی لەجێگەی ئەو کرابوە حاکمی مەراغا. ئەحمەد ئاقا بەپێی ڕاسپاردەی دەرباری ئێرانی، بەپیلان کەوتە دامەزراندنی دۆستایەتی لەگەڵ باپیر ئاغای مەنگوڕ مەزنی ئێلی بڵباس‌و، هێمنی کردەوە. دۆستایەتییەکەیان ئەوەندە بەهێز بو داوای لەباپیر ئاغا کرد بۆ سەندنەوەی تۆڵەی باوکی لەحاکمی تەوریز هاوکاری بکاو، بەخۆی‌و هەزار کەس لەسوارە هەڵبژاردەکانی بڵباسەوە بچن بۆ یارمەتی دانی. باپیر ئاغاش هەزار سواری هەڵبژاردەی لەگەڵ خۆی بۆ مەراغا برد. ئەحمەد ئاقا بەناوی میوانداریی‌یەوە هەرچەند کەسێکیانی لەماڵێکدا دامەزران، لەنیوەی شەودا بەنوستویی هەمویان کوشتن(١١٩٨ك)[٦٢]. شایەرەکانی موکریان ئەم کارەساتەیان کردۆتە بەیتێکی تراجیدی بەگۆرانییەوە ئەیڵێن[٦٣]. کاربەدەستانی ئێرانی لەسەر ئەم تاوانە نازناوی((خان))یان بە ئەحمەد ئاقا بەخشی‌و بو بە((ئەحمەد خانی مقدم)).

محەمەد قولی خانی بەگلەربەگی ئەفشار بۆ ئەوەی دۆستایەتی لەگەڵ ئێلی زەرزا دابمەزرێنێ خوشکێکی خۆیدا بو بەئەفراسیاب سوڵتان زەرزا. لەو سەردەمەدا ململانێی نێوان ئاقا محەمەد خانی قاجار(١١٩٣-١٢١١ك)ولوتف عەلی خانی زەند(١٢٠٣-١٢٠٩)لەسەر تەختی ئێران هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو. ئێران هێشتا ناوەندێکی دەسەڵاتداریی تێدا جێگیر نەبوبو، حاکمەکانی ناوچەکان هەوڵی خۆ بەهێزکردن‌و خۆدەوڵەمەند کردنیان ئەدا. کەسیان چارەنوس‌و پاشەڕۆژی خۆی نە ئەزانی.

محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ ئێلەکانی زەرزاو شوکاکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا بو بۆ تاڵان کردنی ئێلی بڵباس، کەهێشتا ٣ ساڵ بەسەر کارەساتی کوشتنی بەکۆمەڵی مەنگوڕدا لەمەراغا تێ نەپەڕی بو، هێزێکی ناردنە سەر، لەو کاتەدا قەرەنی ئاغا مەزنی بڵباس بو، لەسەرچەمی لاوین تێکهەڵچون(١٢٠١ك) بڵباس شکان‌و هەڵاتن بۆ چیا. ماڵ‌و داراییان تاڵان کرا[٦٤]. بوداق خانی موکری ئەگەرچی لەهاوکاری عەجەم دریغی نەکرد بو، بگرە تاوانبار کرا بو بەدەس تێکەڵاوکردن لەگەڵ عەجەم بۆ قڕانی بڵباس، کەچی ئەویش لەسزادانی عەجەم ڕزگاری نەبو، چاویان هەڵکۆڵی(١٢٠٣ك)[٦٥].

ئاقا محەمەد خانی قاجار بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی شاهێتی خۆی ڕوی کردە ئازەربایجان. ویستی محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ بگۆڕێ. محەمەد قولی لەترسی گیانی خۆی پەنای برد بۆ ئێلی زەرزا لەشنۆ، ئاقا محەمەد فەرمانیدا بەقاسم خانی حاکمی نوێی ورمێ، کەبرای محەمەد قولی بو، لەگەڵ عەسکەر خانی ئەفشار بچن بۆ تەمێ کردنی ئێلی زەرزا . محەمەد قولی گەڕایەوە لای

عەجەمو بەخشییان[٦٦]. بەلاّم دالّدەدانی ئەو، بوە بەهانەی پەلاماردانی زەرزا. ئێلی زەرزا داوای لەئێلەکانی بلّباسو هەرکی کرد بەدەنگیەوە بێنو بۆ بەربەستی هێرشی عەجەم. قاسم خان جگەلە هێزی ئەفشار، هێزەکانی دونبولیو موکریشی لەگەڵ خۆی برد بوە سەر زەرزا. هێزەکانی موکری لەژێرەوە لەگەڵ زەرزا رێك کەوت بون شەڕی یەکتری نەکەن. هێرشی عەجەم تێکشکا. هەزار کەسی لەشەڕکەرانی ئەفشارو دونبولی کوژران(١٢٠٦ك)[٦٧].

محەمەد قولی خان سەر لەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ(١٢٠٧ك). ئەفراسیاب سولّتانی زەرزا، هەم زاوای بو، هەم لەتەنگانەدا دالّدەی دابو، بەخۆشی دامەرزانەوەیەوە چو بۆ پیرۆزبایی لێ کردنی بۆ ورمێ، بەلاّم لەوێ دەرمانداویان کردو مرد[٦٨].

فەتح عەلی شاهی قاجار(١١٨٥-١٢٥٠ك)بۆ جێگیر کردنی دەسەلاّتی خۆی لەئازەربایجانو، سەرکوت کردنی سەرپێچی محەمەد قولی خان، خۆی لەرێگەی تەورێز- مەراغا- سابلاّخەوە روی کردە ورمێ[٦٩]. محەمەد قولی بەبرینداری لەشەڕدا گیا. فەتح عەلی شا، حسێن قولی خانی لەجێگەی ئەو کردە حاکمی ورمێو، عەباس میرزای کوڕی خۆی کە(نائب السلطنة)ی بوو کردە والی ئازەربایجان.

عەباس میرزا(١٢٠٣-١٢٤٩ك) ماوەیەکی درێژ لەئازەربایجان حوکمڕانی کرد، لەسەردەمی ئەوا روداوی گرنگ رویدا، جەنگی روسی- ئێرانی کەچەندین سالّی خایاندو قۆناغی یەکەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی گولستان(١٢٢٨/١٨١٣)و قۆناغی دوەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی تورکمان چای(١٢٤٣/١٨٢٨) کۆتایی هاتو، جەنگی عوسمانی-ئێرانی کەئەویش چەندین سالّی خایاند بەپەیماننامەی ئەرزڕۆم(١٢٣٨ك)تەواو بو.

دابین کردنی خەرجی جەنگەکانو، بژاردنی زەرەری روسیەو، خەرجی نوێ کردنەوەی قشونی ئێرانو، خەرجی پێویستییە زۆرەکانی دەرباری بۆگەنی قاجارو، خێزانە دەسەلاّتدارەکانی، باری سەرشانی هەمو خەلّکی ئێرانی قورس کرد بو، بەتایبەتی خەلّکی کوردستان، ئەوی کەوت بوە ناوچەی دەسەلاّتی عەباس میزاوە.

ئێلی بلّباس کەلّکیان لەئالۆزانی هەلومەرجی ئازەربایجان وەرگرت. ناوچەکانی خۆیان لەژێردەستی کاربەدەستانی عەجەم دەرهێناو، تا نزیك قەلاّی ورمێ پێشڕەوییان کرد(١٢١٤ك) هێزەکانی عەجەم چەند جارێ چونە سەریان بێ ئەوەی بتوانن چاریان بکەن[٧٠]. عەباس میزا فەرمانیدا بەحسێن قولی خانی

بەگلەربەگی ئەفشار کەبەسوپای ئەفشارو بەئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی کەبەسوپای مقدمەوە لەکەناری چەمی گادەر یەك بگرنەوە، بۆ ئەوەی پێکەوە پەلاماری ئێلی بلباس بدەنو شۆڕشەکەیان دامرکێننەوە، لەم سەردەمەدا عەجەم توانی بوی هەندێ لەئێلە کوردەکان دەستەمۆ بکاو، بهێنێتە ژێر فەرمانەوە. بۆ ئەم هێرشە هەندێ لەشەڕکەرانی ئێلەکانی شوکاكو زەرزاو شەمزینان ساز درابون. هەمویان لەسلدوز کۆبونەوە. تۆپخانەیان لەگەڵ خۆیان برد.

هێزەکانی بلباس لەدەشتی لاجان دامەزرا بون، هۆزی پیان بەسەرۆکایەتی مامەند ئاغاو، هۆزی مەنگوڕ بەسەرۆکایەتی هەمزە ئاغاو، هۆزی مامەش بەسەرۆکایەتی سوار ئاغاو، هۆزی باڵەك بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم سوڵتان.

حسێن قولی خان سەرکردەی گشتیی هێزەکانی عەجەم، هێزەکانی خۆی بۆ شەڕ دابەش کرد" شەڕکەرانی ئێلی شوکاکی بەسەرۆکایەتی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەچەرخەچی لەشکرو، شەڕکەرانی ئەفشاری لەقۆڵی راستو، شەڕکەرانی مقدم مەراغەیی لەقۆڵی چەپ داناو، خۆیشی لەناوەندی هێزەکەدا جێگەی گرتو، تۆپخانەیان لێ دابەستن.

لەرۆژی هەینی ١ی سەرەطانی ١٢١٦دا هێرشیان دەست پێ کرد.

نابەرامبەرییەکی ئاشکرا لەژمارەو چەكو رێکخستنی ئەم دو هێزەدا هەبو، لەئەنجامی شەڕەکەدا ئێلی بلباس تێکشکاو شپرزە بو. ژمارەیەکی ئەوەندە زۆریان لێ کوژرا، بەقسەی میرزا رەشید، بەفەرمانی بەگلەبەرگ لەبناری چیای قەندیل دا لە((لەسەری براوی پیاوەکانی ئەم ئێلە لەدو جێگە منارەیان دروست کردو، موئەزین بۆ بانگدان لەسەریان راوەستان)). پێنج شەش ئەسپی رەسەنی ئەو تالانییەشیان هەڵبژارد لەسەلکی شەڕکەرانی کورد باریان کردنو، بەرەشید سوڵتان قاسملۆی ئەفشاردا، بەدیاری بۆ فەتح عەلی شایان نارد[٧١]. ماڵو دارایيو رانو رەوەی ئەم ئێلە تێکشکاوەو هەرچی بەردەستی دوژمن کەوت بەتالآن برا.

دوای ئەم سەرکەوتنە بەگلەربەگ لەلاجانەوە چو بۆ سەردانی شنۆ، قاسم سوڵتانی زەرزا کەئەویش لەم کوشتارەدا هاورێ لەگەڵ عەجەم بەشدار بو، لەگەڕانەوەی بەگلەربەگدا بۆ خواحافیزی تاگەردنەی شنۆ لەگەڵی چو بو، بەگلەربەگ بەدەم رێگاوە رێوشوێنی جۆری بەڕێوەبردنی لێرە بەدواوەی شنۆی بۆ قاسم سوڵتان رون ئەکردەوە، لەو کاتەدا لەسەر بەرزایی گەردنەکە گۆڕستانێکی گەورە سەرنجی حسێن قولی خانی راکێشا کە لەگۆڕستانی خێڵە کوردەکانی نەئەکرد. بەگلەربەگ لەقاسم سوڵتانی پرسی:((ئەو گۆڕستانە چییە؟)) ئەویش زمانی سوتا وتی: ((ئەوە گۆڕستانی کوژراوەکانی ئەفشارە کە لەسەردەمی

لێخرانی محەمەد قولی خاندا لەتێکهەڵچونێکی ئەفشاردا بەسەرکردایەتی قاسم خانی برای محەمەد قولی خان لەگەڵ ئێلی زەرزادا کوژراون)). لەوەش مەبەستی تێکهەڵچونەکەی ساڵی ١٢٠٦بو. لەسەر ئەم قسەیە بەگلەربەگ فەرمانیدا بەندی گرانیان خستە گەردنی قاسم سوڵتانو بەگیاوی لەگەڵ خۆیان بردیانە ورمێ. لەکاتێکا لەورمێ بەبۆنەی ئەم سەرکەوتنەوە ماوەی ٣ رۆژ بو جەژنو شاییان ئەکرد. لەگەرمەی ئەم ئاهەنگانەدا، قاسم سوڵتانی زەرزا ئەگەرچی ئەویش لەگەڵ هێزی عەجەمدا چو بوە سەر هاونەتەوەکانی خۆی، لەباتی ئەوەی خەڵات بکرێ، بەفەرمانی حسێن قولی خانی بەگلەربەگ، لەسەر ئەو قسەیە بەدارو فەلاقەوە بەسترا پاش سزادانێکی سەخت، ٣ هەزار تومان جەزایان لێ سەند، ئینجا بەریاندا[٧٢].

عەباس میزا لەکاتێکا خەریکی گفتوگۆی رێککەوتنێکی زەلیلانە بو لەگەڵ روسیا(١٢٢٧)، تاڵان کردنی ئێلی بلباسی سپارد بەئەحمەد خانی مقدمو عەسکەر خانی ئەفشار بەو مەرجەی ١٥هەزار تومان، لەباتی ئەو تاڵانییە، بەدیوانی بەرزی عەباس میزا بدەن[٧٣]. ئەحمەد خان بۆ ئەوەی عەسکەرخان لەو دەسکەوتە بێ بەش بکا، پێشدەستی کرد. خۆی بەتەنیا چوە سەریان کوشتاری لێ کردنو سەر لەنوێ تاڵانی کردنەوە. بێ بەش کردنی عەسکەرخان لەم تاڵانییە دوژمنایەتی لەنێوان ئەودو پیاوەدا دروست کرد[٧٤].

عەباس میزا بۆ ئەوەی تەنگ بەئێلی بلباس هەڵبچنێ، یاخود بەقسەی میزا رەشید بۆ ((دەفعی شەڕ))ی ئەم(طائفة ضالة))یە ناوچەی سلدوزی بەخشی بەئێلی قەرەپاپاخ[٧٥] کە لەئەنجامی دەس هەڵ گرتنی ئێران لەئەرزەکانی ئەوبەری روباری ئاراس بۆ دەوڵەتی روسیا، ناچاربون کۆچ بکەن بۆ ئێران.

عەجەم بۆ ئەوەی پرزەی ئەم ئێلە سەرکێشە ببڕن، ئەمیر خانی قاجار(خاڵۆی نائب السلطنة)، لەناوبردنی پاشماوەی ئەم ئێلەی بەهاوکاری سوپاکانی ئەفشار مقدم پێ سپێردرا. ئەویش دوساڵ لەسەریەك هەڵی کوتایە سەریان. دوای کوشتارو تاڵان پەرە وازەی کردنو هەتا شارەزوورو گەرمیان راوی نان(١٢٣١-١٢٣٢ك)[٧٦].

بلباس لەدوای ئەو کارەساتە خوێناوییانە ئەگەرچی لەهەندێ شوێنی دێرینەی خۆیاندا مان، بەڵام وەکو کۆنفیدراسیۆنێکی بەهێزی ئێلگەل لەبەریەك هەڵوەشان. هەندێکیان پەرەوازە بون بۆ شارەزور، بیتوێن، پشدەر، بناری کۆسرەت، دۆڵی شەهیدان، تەنانەت هەندێکیان پەڕینە لای هەولێرو موسڵ.

٥/٢ شازادەکانی قاجار، زوڵمی زۆرتر ئەهێننە کوردستانەوە

سەردەمی قاجار هاوزەمان بو لەگەڵ هەوڵدانی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا بۆ پەلهاوێشتن لەئاسیاو ئەفریقا. روسیا چاوی بڕی بوە ناوچەکانی سەروی ئێران. جەنگی ئێرانی- روسی لاوازی قشونی ئێرانی ئاسیایی لەبەرامبەر هێزی دەوڵەتی روسیەی ئەوروپاییدا دەرخست. فەتح عەلی شا هەواڵی جەنگی فەرەنسی- روسی بیست بو. لە١٢١٩دا نامەیەکی بۆ ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسی نوسی، داوای هاوکاری لێ کردبو دژی روسیا[٧٧]. ناپلیۆنیش ئەوسا کەلکەڵەی گرتنی هندستانی لەسەرا بو. ئەمەی بەهەل زانی" پەیمانی جەنگیی، سیاسی، بازرگانی((فینکن شتاین ١٢٢٢))ی لەگەڵ بەست. نامەو نێردراوی تایبەتیشی بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی جوگرافی، سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی ئێرانو، جێبەجێ کردنی ئەو رێککەوتنە نارده ئێران.

ناپلیۆن بەهیوا بو، لەسۆنگەی دۆستایەتی ئێرانەوە، گوشاری روسیو ئینگلیزی لەئەوروپا لەسەر خۆی کەم بکاتەوەو، رێی لەشکرکێشیو داگیرکردنی هیندستانی بۆ تەخت ببێ. هیوای لەسەرئەوە هەڵچنی بو" کەهەم هێزەکانی ئێران لەسەر رێوشوێنی سوپایی ئەوروپا رێك بخاتەوە بۆ ئەوەی ببێتە پشتیوانی لەشکرکێشی داهاتوی فەرەنسە بۆ سەر هیندو، هەم بتوانێ تەباییو یەکێتی ئێرانی- عوسمانی بکاتە گوشارێکی قورس بۆ سەر روسیا.

یەکێك لەئەنجامە راستەوخۆکانی رێککەوتنی فەرەنسی- ئێرانی فینکن شتاین، ناردنی هەیئەتێکی نیزامی فەرەنسی بو بۆ ئێران. ناپلیۆن گرنگییەکی ئەوتۆی بەم هەیئەتەدا بو. خۆی رێوشوێنەکانی کارکردنی ئەم هەیئەتەی دانا بو. ئامۆژگاریو فەرمانەکانی بۆ نوسی بون[٧٨].

هەیئەتی نیزامی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گاردان لەکاتێکا هاتە ئێران(١٢٢٢)کەهێشتا جەنگی ئێرانی-روسی بەلادا نەکەوت بو. ئەم هەیئەتە خزمەتی گەورەی لەشکری ئێرانی کرد، ٣ ناوەندی مەشقیان لەتاران، تەورێز، ئەسفەهان دامەزران. زیاتر لە١٤ مانگ خەریکی مەشق پێ کردنی چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی بو. تەنانەت ئەوان وشەی سەربازیان داهێناو، ئونیفورمیان کردە باو. ئەم هەیئەتە هەوڵیدا لەشکری ئێران لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك بخات و تاکتیکە جەنگییە کۆنەکانی ئێرانییەکان بگۆڕێ، فێری تاکتیکی نوێی بەکارهێنانی تفەنگو نیزەو تۆپیان بکەن. دو کارگەی دارشتنی تۆپیان

لەتاران‌و تەورێز دامەزران‌و لە١٢٢٣ەوە کەوتە دارشتنی تۆپی سەنگین، کەپێشتر ئێران نەی بو[٧٩].

چەند ئەندامێکی هەیئەتەکە لەتەورێز جێگیر بون. ئەوان خەریکی رێکخستنەوەی هێزەکانی عەباس میرزا بون،((فوج))ی نیزامییان لێ پێك ئەهێنان. ئەم فەوجانە هەرچەندە لەسەر شێوەیەکی نوێ تر لەجاران رێك ئەخران، بەلام لەسەرەتادا هەر لەهەمان تیرەو هۆزەکانی عەجەم‌و بەفەرماندەیی مەزنەکانی خۆیان کۆ ئەکرانەوەو رێك ئەخران. ئێلە کوردەکان بەچاوی گومانەوە سەیری ئەم فەوجانەیان ئەکرد. ئاغاو گەورەکانی کورد لەترسی ئەوەی نەوەکو دەسەلاتی خۆیان بەسەر هۆزەکانی خۆیاندا لەدەس بدەن. نەچونە ریزی ئەم فەوجانەوە. لەئەنجامدا ئەم فەوجانە بونە هێزێکی چەکداری رێکوپێك بۆ دەس گرتنی تەواو بەسەر هەمو مەڵبەندە کورد نشینەکاندا.

دەرباری قاجار لەسەردەمی فەتح عەلی شادا لەوپەری فەسادا بو، نوسەرێکی ئەو سەردەمە ئەگێرێتەوە:

((لەرۆژێکەوە کەپادشاه گەیشتە تەمەنی روشدو بلوغ‌و توانی لەگەڵ ژنان بنوێ‌و منالی لێ بکەوێتەوە تائەو کاتەی بۆ ئەو دنیا چو لە٤٧ ساڵ زیاتر نەبو، کەچی لەم ماوە کورتەدا لەپشتی پاکی ئەو ٢هەزار فرزەندو نەوەی لێ کەوتۆتەوە.و تائەمرۆ ٢١ ساڵ بەسەر مردنی ئەوا تێ پەریوە، ئەگەر فرزەندو نەوەکانی ئەو پادشایە بژمێرین سەیر نیە کەبگەنە ١٠ هەزار کەس..))[٨٠].

هەندێ سەرچاوە ئەلێن ژمارەی ژنەکانی فەتح عەلی شاە گەیشتۆتە هەزار ژن[٨١].

ئێراننناسی بەناوبانگ، لورد کیرزن، لەم روەوە نوسیوێتی:

((بەم زۆرییەو فرەیی نەوەیە بارو رۆژی رەعیەتە بەدبەختەکانی ئێران دیارە. هەمو ئەم شازادانە بەنێرو مێیانەوە، موچەیان لەدەوڵەت وەرئەگرت. سەرەرای ئەوەش حکومەتی شارەکانی ئێران بەدەس شازادەکانەوە بو، زۆری ئەوانە لەشارێکا بەمیرات فەرمانفەرما بون، وەکو کوللەی برسی بەری رەنجی جوتیارانی ئێرانیان هەڵئەلوشی[٨٢].

عەباس میرزا چوارەمین کوری فەتح عەلی شا، وەلیعەهدو نائب السلطنەو، والی تەورێز بو، لەتەمەنی ٤٦ ساڵی‌دا مرد(١٢٤٩ك)کەچی ئەویش ٢٦ کورو ٢٢ کچی لەپاش بەجێ مابو[٨٣] کەیەکێکیان محەمەد میرزا(١٢٥٠-١٢٦٤)، ئەو کەسەی دوایی لەجێگەی فەتح عەلی شای باپیری بو بەشای ئێران.

خەرجی گرانی هەردو خولی جەنگی ئێرانی-روسی: (١٢١٨-١٢٢٨)و(١٢٤٢-١٢٤٣)وخەرجی پێکهێنانی لەشکری نوێی ئێرانو، خەرجی هەردو خولی جەنگی ئێرانی- عوسمانی: (١٢٢١)و(١٢٣٦)و، خەرجی ئەو هەمو شازادەیەو هی کۆشكو سەراو ژیانی تایبەتییان لەئەستۆی خەڵکی ئێراندا بو، بەتایبەتی لەئەستۆی خەڵکی ئازەربایجاندا، کەعەباس میرزا والی بو.

شەڕەکانی عەباس میرزا لەگەڵ روسو تورك زیانی زۆریان لەکورد دا. هەزاران کەس لەئەنجامی ئەم شەڕانەدا کوژرانو، بەسەدان ئاوایی توشی تاڵانو کاولیو زەرەر بون، کەچی لەرێککەوتنەکانیشی نەك هەر هیچ قازانجێکیان نەکرد, بەڵکو توشی زەرەری گەورە تر بون. لەئەنجامی پەیمانەکانی گولستانو تورکمانچای دا، هەروەکو ئێران ئەرزێکی فراوانی لەدەس دا، ناچاربو دراوێکی زۆر لەباتی زەرەری جەنگ بەروسیا بدات, بەڵکو هەندێ لەناوچەکانی ئازەربایجان، لەوانە هەندێکی کورد نشین، وەکو بارمتە لەژێردەستی هێزەکانی روسدا مایەوە تا ئێران ئەو چەردە دراوەی دا کەگفتی دابو. لەئەنجامی ئەم دو پەیمانە دا چەند ئێلێکی کورد کەوتنە ژێر دەستی روسیاوە، چەند ئێلێکی تریشیان زۆزانو لەوەڕگاو پاوەنو ئاواییەکانی خۆیان بەیەکجاری لەدەس داو دەربەدەر بون.

هەر لەئەنجامی زوڵمی کاربەدەستانی قاجاردا ئێلە گەورەکانی حەیدەرانلوو سیپکیو هەندێ هۆزو تیرەی تری کورد بەکۆمەڵ لەناوچەکانی ماکۆو خویەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی کۆچیان کرد. کۆچی بەکۆمەڵی ئەم ئێلانە ئەوەندە گرنگ بو، تەنگوچەڵەمەیەکی لەپەیوەندی دەرباری قاجارو بابی عالی تورکدا خوڵقاند، کە بەیەکێ لەهۆ سەرەکییەکانی هەڵگیرسانی خولی دوەمی جەنگی ئێرانی- عوسمانی دائەنرێ کەبەپەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم دوایی هاتو مادەی سێیەمی بەتایبەتی بۆ ئەوان تەرخان کرا بو.

پەیمانی یەکەمی ئەرزڕۆم(١٢٣٨)سەر لەنوێ کوردستانی لەسەرێ هەتا خوارێ لەنێوان هەردو دەوڵەتی رۆمو عەجەمدا، بەپێی پەیمانەکەی ساڵی ١١٥٩، دابەش کردەوە. سنوری ئەو پەیمانەش لەسەر بنچینەی پەیمانی زەهاو دانرا بو. پەیمانی ئەرزڕۆم، بەبیانوی ((دەس وەرنەدان لەکاروباری ناوخۆی یەکتری))و((خۆ هەڵ نە قورتاندن لەکاروباری کوردستان))و((لابەلاکردنی بەخۆشیی کێشەکانی هاتوچۆی رەوەندەکان بۆ گەرمیانو زۆزان))بەپێی مادەی یەکەمیو((جۆری بەلاداخستنی کێشەی ئێلە. پەنا دراوەکان))و((دالدە نەدانی راکردوانی یەکتری))بەپێی مادەی سێیەمو چوارەمی، بناغەی رێوشوێنەکانی هاوکاری سیاسیو سوپایی هەردو دەوڵەتی دژی بزوتنەوەی کورد دارشت.

فەتح عەلی شا کوڕەکانی خۆی‌و زاواکانی لەشوێنە گرنگەکانی ئێراندا ئەنا، عەباس میرزا لەئازەربایجان‌و، محەمەد عەلی میرزا حوکمڕانی رۆژئاوای ئێران‌و، محەمەد وەلی میرزا حوکمڕانی کرمان بون. هەریەکەیان هێزێکی چەکداری پێکەوە نابو، بەئارەزوی خۆیان باج‌و سەرانەیان لەخەڵك ئەسەند. ئەمانە حەسودییان بەیەکتری ئەبرد، بەتایبەتی بەعەباس میرزا، نەك بەتەنیا لەبەرئەوەی باوکی بەوەلیعەهدو جێنشینی خۆی دای نابو، بگرە لەبەرئەوەش چونکە ئازەربایجانی بەو سپارد بو، کەگرنگترین‌و دەوڵەمەندترین ئیالەتی ئێرانی بو، یەکێ لەهۆکانی تێکشکانی عەباس میرزا لەهەردو جەنگی روسی‌دا ئەوە بو، براکانی لەکاتی پێویستدا نە هێزیان بۆ یارمەتی دانی ناردو، نە بەشداری خەرجی جەنگەکانی بون[٨٤].

شازادەکانی قاجار بەهەمو ئێراندا بڵاوبونەوە، هەریەکەیان هەڵپەی ئەوەی بو" گوندو ئەرزو ماڵ‌و دارایی خەڵك زەوت بکا، خۆی دەوڵەمەند بکا، ژیانێکی خۆش بۆ خۆی دابین بکا، هەریەکێ لەمانە وەکو نیشانەی خانەدانێتی میرزایەکی بەدواوە ئەنوسراو، نازناوێکی زلی بۆشی پێ ئەدرا. هەندێك لەمانە گەیشت بونە ئازەربایجان‌و، هەندێکیشیان بونە حاکمی ورمێ لەوانە: محەمەد رەحیم میرزا ضیاء الدولة، ئەکبەر میرزا، مەلیك مەنسور میرزا، ئەحمەد میرزا معین الدولة.. ئەمانە لە دەرباریکا گەورە بو بون کە لەهەمو رویەکەوە نمونەی فەسادی سیاسی، ئەخلاقی، مالی، ئیداری بو. ئەوانەی ئەبون بەحاکمی ورمێ گوێیان نەئەدایە باش کردنی گوزەرانی خەڵك‌و پێشکەوتنی وڵات. خەریکی راووڕوت‌و سەندنی باج‌و سەرانەو، وەرگرتنی بەرتیل‌و پێشکەش‌و، زەوت کردنی ماڵ‌و دارایی خەڵك‌و، دەس گرتن بەسەر ئەرزو دەرامەتی ئاواییەکان دا بون. فەتح عەلی شا خۆی کابرایەکی پولەکی پارەپەرست بو، خۆشییەکی سەیری لەکۆکردنەوەی زێرو خشڵ‌و گەوهەر وەرئەگرت، بەدیاری‌و پێشکەش کاری کاربەدەستانی رائەپەڕاند. دەرباری قاجار پلەو پایەو نازناوی بەپارە بەکاربەدەستانی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت ئەفرۆشت. ئەوانیش پلەو پایەی حکومەتیی خوار خۆیان بەخەڵکی تر ئەفرۆشتەوەو، بەهەمویان خەریکی روتاندنەوەی خەڵك بون. کونت گوبینو، وەزیری موختاری فەرەنسی لەدەرباری قاجاردا لەساڵانی (١٨٥٥-١٨٥٨/١٢٧٢-١٢٧٥) لەکتێبی((٣ ساڵ لەئاسیا))دا دەربارەی بەرتیلخۆریی لەئێراندا نوسیوێتی:

((یەکێ لەو عەیب، بگرە لەو بەڵایانەی لەئێراندا رەگی داکوتاوەو، بڕینیشی زۆر دژوارە، بەڵکو مەحاڵە، بەرتیلخۆرییە. ئەم کارە بەجۆرێ بڵاوە، لەشاوە

بیگری تا پچوك ترین مەئموری دەوڵەت بەرتیل وەرئەگرن. کەچی هیچ کەس دەنگی لێوە نایەت. ئەڵێی هەمو مەئمورو کاربەدەستانی ئێران لەسەرێ تاخوارێ لەناو خۆیاندا لەسەر ئەوە رێك کەوتون، کە لەمەسەلەکە بێدەنگ بن. لەپێش ئەوە دا بچمە لەندەن کتێبی حاجی بابای ئەسفەهانیم دەسکەوت، لەکاتی خوێندنەوەیدا بەرچاوم کەوت، کە لەزەمانی سەڵتەنەتی فەتح عەلی شادا، وەزیری موختاری ئینگلیزی، فەردەیەك پەتاتەی بەدیاری بۆ دەوڵەتی ئێران بردبو، گوتبوی کەئەگەر ئەو گیایە لەئێراندا بڕوێنن هەرگیز توشی قاتوقڕی نابن چونکە رواندنی ئاسانە، بەروبومی زۆرە، بەباشی جێگەی نان ئەگرێتەوە، بەڵام سەدری ئەعزەمی فەتح عەلی شا، پێش ئەوەی پەتاتەکە وەربگرێ گوتبوی: ئەگەر رواندنی ئەم گیایە لەئێراندا بڵاو بکەمەوە چەندە بەرتیل بەمن ئەدەن؟

((ئەو کاتە من هێشتا نەهات بوم بۆ ئێران، سەرم سوڕما بو چۆن ئەبێت سەدری ئەعزەمی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو ئێران، بۆ چاندنی روەکێك کەقازانجی هەمو خەڵکی تێدا بێ، داوای بەرتیل بکا. بەڵام ئەوە ماوەیەکە کەوا خۆم لەئێران ئەژیم، هەست ئەکەم کەئەو قسەیە راست بوە.

((مەحاڵە لەئێران تۆ ئیشت بەیەکێ لەمەئمورەکانی دەوڵەت هەبێو بتوانێ بەبێ دانی بەرتیل کارەکەی خۆت بڕوێنی..))[85] مەبەستی لەو سەدری ئەعزەمەی کەبەرامبەر بە پەرە پێدانی رواندنی پەتاتە داوای بەرتیلی کرد بو، هەمان میرزا شەفیعی بەناوبانگە، کە لە١٢١٥ تا ١٢٣٤ واتە لەیەکێ لەئاڵۆزاوترین دەورانی مێژوی ئێراندا سەروەزیر بو[86].

یەکێکیتر لەپیاوە هەرە بەناوبانگەکانی ئێران، میرزا حسێن خانی مشیر الدولەو سوپا سالاری ئەعزەم، ئەویش لەو ماوەیەدا کەبو بەسەدری ئەعزەمی ئێران، بەرامبەر بەپەنجا هەزار لیرە بەرتیل((ئیمتیاز))یکی بە رویتەر دا(١٢٨٩/١٨٧٢)، کەمافی دروستکردنی رێگەی ئاسنینی رەشت- تاران- خەلیج، تراموای ناو تاران، دەرهێنانی هەمو کانەکانی ئێران، بەکارهێنانی لێڕەوارو ئاوا کردنەوەی زەویوزاری بەیار، هەڵکەندنی جۆگەو هەڵبەستنی بەنداو، دامەزراندنی ئاشو کارگە، بانك، خەتی تەلگوراف.ی ئەدایە. روسیا نەی هێشت ئەم ئیمتیازە سەربگرێ[87].

عەباس میرزا نائب السلطنة، جارێکیان تاڵان کردنی ئێلی بلباس بەقۆنتەراتی ١٥ هەزار تومان دا بەدو کەس لەسەرکردەکانی هێزەکەی[88]. جارێکی تریش بەرامبەر بە٣٠ هەزار تومان هێزێکی بەسەرکردایەتی حەبیب الله خانی

شاهسون‌و سلیمان خانی گورجی بۆ هاوکاری مەحمود پاشای بابان نارده سەر سلێمانی[89].

دەزگای دەوڵەتیی عەجەم لەتەورێز خەریکی سازدانی هێزی نیزامی بو، بەو هێزانە هەوڵی ئەدا بەتەواوی دەس بەسەر ناوچەکەو بەسەر ئێڵە کوردەکانی رەوەندو نیشتەجێدا بگرێ‌و، شوێنە سەختەکان کەپێش تر نەیان ئەتوانی بیگەنێ‌و، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون پەنایان بۆ ئەبرد، ئەوانەش قایم بکەن. باجی قورس‌و، جەریمە کردنی ناڕەواو، گێچەڵ کردن بەوانەی گومانی سامان‌و دارایی یان لێ ئەکراو، تالآن کردنی هۆزو ئاوایییەکانی کورد بو بوە سەرچاوەیەکی گرنگی دەرامەتی دەزگاکانی دەوڵەت‌و ژیانی کاربەدەستانی ورمێ.

رەوەندەکانی رۆژئاوای ورمێ‌و هەرکی‌و شوکاک‌و بلباس لەدانی ئەو باجە زۆرەی خرا بوە سەریان سەرپێچیان کرد. عەسکەر خانی ئەفشار چوە سەر ئێلی شوکاک، دوای ئەوەی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەفێڵ کوشت(١٢٣٥)ناوچەکەشی زەوت کردن[90]. هەر ئەوچوە سەر مستەفا بەگی هەکاری لەئالباغ، کە لەسەر سنور بو، پاش ٣ مانگ ئابلۆقەدان بەدیل گرتی[91] ومالو دارایی تالآنی کرد. فەتح عەلی ئەفشاریش چوە سەر ئێلی هەرکی پاش کوشتارو راونان تالآن کردن[92].ئەمیر خانی قاجاریش چوە سەر بلباس دوای کوشتن‌و راونان تالآنی کردن[93].

فەوجە نیزامییەکانی عەجەم کەوت بونە هەوڵ دانی ئەوەی دەس بگرن بەسەر شوێنە سەختەکانی کوردستاندا، قەڵاکانی کونەمێش‌و بەردەڕەش کەدو شوێنی سەخت بون‌و، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون رویان تێ ئەکرد، هەردوکیان گیران‌و هێزی دەوڵەتییان لێ جێگیر بو (١٢٦٠)[94]. کاربەدەستانی عەجەم پەناهێنانی نورڵلای بەگی هەکاریان بۆ ناوچەکە کردە بەهانەی لەشکرکێشییەکی تر. نورڵلا بەگ یەکێ بو لەهاوکارەکانی بەدرخان‌و بەشداری بەرەنگاریی هێرشەکانی عوسمانی بوبو. دوای تێکشکانی راپەڕینەکەیان، لەدەس رۆم هەلات بو لەناوچەکانی دەشت‌و تەرگەوەڕ دانیشت بو. کاربەدەستانی عوسمانی داوایان لەفەرمانفەرمای ئازەربایجان کرد کە بەگیراوی بیدەنە دەستیان. ئەویش فەرمانیدا بەگلەربەگی ورمێ کەنورڵلا بگرێ. بیداتەوە دەست کاربەدەستانی سنوری عوسمانی. مەزنەکانی کورد ئامادە نەبون نورڵلا بەگ بەدەستەوە بدەن. هێزە نیزامییەکانی عەجەم چون بۆ تەمێ کردنی یاخییەکان‌و گرتنی نورڵلا بەگ، بەلام خەلکی مەرگەوەڕو تەرگەوەڕو دەشت بەکۆمەڵ روبەڕوی هێزەکانی عەجەم بون‌و شکاندیان[95].

محەمـەد رەحـیم مـیرزای کـوڕی عـەباس مـیرزا کـەبو بـەحاکمی ورمـێ بـۆ چاوترساندنی گەورەکانی کورد لەپێش هەمو شتێکەوە کەوتە گرتنیان" سـەمەد خان‌و غەفور خان‌و عەبدوڵڵا لەتیف لەسەرانی زەرزا، کەبۆ بەخێرهاتنی چوبون، هەمویانی گرت‌و، بەگیراوی ڕەوانەی تەورێزی کـردن[96]. عـەلی ئاغـای شـکەفتی سەرخێڵی شوکاکیان بەقسەی خۆش لاس داو هێنایانە ورمێ، لەوێشەوە بەگیراوی ڕەوانەی تارانیان کرد[97].

میر سوڵتان، نەوەی ئەمیر خانی یەکدەست لەگوندێکی چـەپەکی سەرسـنوری ئێرانی- عوسمانیدا بەناوی((بنار)) لەناوچەی مەرگەوەڕ ئەژیا. تا ئەو سـەردەمە دەسەلاتی عەجـەم نەگەیشـت بـوە ئـەوێ. نعمـەتوڵڵا مـیرزا ئەیویسـت ئـەرزی ئاوابییەکانی ناوچەکە داگـیر بکـاو، دەرامـەتی زەویـوزاری گونـدەکان بـۆ خـۆی ببات.((مباشر))ی دانا بو بۆ قەبلاندنی بەشـی خـۆی لەبـەروبومی کشـتوکاڵ‌و ئاژەڵ‌و بەرهەمی ناوچەکە. میر سوڵتان ملی بۆ ئەم ملهوڕییە نەدا. ئامادە نـەبو ئەو ڕێوشوێنانەی ئەم کابرایەو((مباشر))ـەکانی بۆ سەندنی ملکانەو باجەکانی تر دایان نـا بـو قبـوڵ بکـا. نعمـەتوڵڵا مـیرزا بـۆ جێبـەجێ کردنـی خواسـتە تایبەتییەکانی خۆی داوای هێـزی لەحکومـەت کـرد. لەتـەورێزەوە فـەرمان درا بەعەسکەر خانی سەرتیپ، لەهەمو قەلاکانی مەلبەندی ورمێ پاسـەوان دابنـێ بۆ ئەوەی دەسەلاتی دەوڵەت لەهەمو ناوچەکەدا جێگیر ببێ‌و حوکمەکانی بڕوا.

عەسکەر خان قەلای بەردەسوری گرت‌و عەجەمی لێ دانا[98]. بەفرتوفێڵ یاخود میرزا ڕەشید گوتەنی بە((تدبیراتی صائبەو وعدەو وعید))میر سوڵتانی لەبنارەوە هێنایە بەردەستی خۆی. مباشرەکانی لەگەڵ ناردەوە بۆ بنار بۆ حساب کردنی ئەو باجانەی ئەبو بیدەن. لەوێ پێك نەهاتن‌و مـیر سـوڵتان گـوێی نـەدانێ. خـەڵکی بەردەسوریش چاریان لـەو کـردو، ئامـادە نـەبون داوای موباشـیرەکان جێبـەجێ بکەن[99].

عەسکەر خان فەوجـە نیزامییـەکانی قشـونی ورمـێی سـازدا. بەتۆپخانـەو سوارەوە لەچەمەنی دز گیر لەدەشتی مەرگەوەڕ لەشکرگای دامەزران. هێزەکـانی کۆکردەوە، حەسەن خانی سەر تیپی سوارەی قەرەپاپاخ‌و، میرزا ئاغـای سـەرخێڵی شوکاك‌و سوارەکانی ئەویش گەیشتن، ٣ تا ٤ هەزار سەربازو سوارە کۆبونەوە.

ئـەم جـارەش عەسـکەرخان((تـدبیراتی صـائبە))ی بـەکارهێنا، دەسـتەیەك سەربازی نارد کە لەقەلای بناردا وەکو بارمتە بێیننەوە بۆ ئەوەی میر سوڵتان زات بکا بێتە ناو لەشکرگاکەیان. میر سوڵتان هات. بەلام لەوێ بەبیانوی ئەوەی نامە ئەنێرن بۆ تەورێزو چاوەڕوانی هاتنەوەی وەلامەکەی ئەکەن، گلیان دایـەوە، پـاش

چەند رۆژێ میر سولتان ناتومێد بو. گەیشتە تینیو دەستی لەژیان شۆرد. بەیانییەکی زوو هەڵی کوتایە سەر چادرەکەی عەسکەرخانی فەرماندەی گشتی لەشکرو، دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەهەمان چادرا مەلیك مەنسور میزاو نعمەتوڵلا میزاشی لێ بو. لەم روداوە حەپەسان. بە پەلەپروزێ لەچادرەکە دەرپەڕین. کەوتنە هاوار، نۆکەرەکانی سەرتیپ رژانە ناو چادرەکە. هەر لەوێدا میر سولتانیان ئەنجن ئەنجن کرد[100] هێزەکانی عەجەم ئەمەیان کردە بەهانەی تۆڵەسەندن. بەمەرگەوەرِ وەر بون بۆ کوشتنو تالان کردن.

نوسەرێکی ئەرمەنی لەکاتی روداوەکانی ساڵی ١٢٩٧دا خۆی لەسابلاخ بوە، کەهۆی بەشداربونی ئێلی زەرزاو سەرۆکەکانی لەخۆیان ئەپرسی، ئیبراهیم خانی سەرۆکی زەرزا لەوەڵام دا ئەڵێ:

((.. هەر کەسێ دەس لەگیانی خۆی بشوا، چی لەدەس بێ ئەیکا. ئەو زوڵمەی من لەحاکمی ورمێ معین الدولەو کوڕەکەی ئەو حاکمی شنۆم دیوە، چۆن لەبیرم بچێتەوە؟ لەپاش لێخرانی معین الدولە تۆ منت لەتەورێز بینی چەند جار سکاڵاو گازاندەم لای کاربەدەستانی ئازەربایجان کرد، لەو دەستدرێژییانەی کەشازادە لە منی کرد بو. هەمو سکاڵاکانی خۆم بەبەڵگە سەلماند کەشازادە ١٢ هەزار تومانی بێ هیچ بیانویەك لەمن سەندوە. هەمویان راستیی خاوەن هەق بونی من تێ گەیشتن، کەچی کەسیان هیچیان نەکرد بو بۆ لابردنی ئەو زوڵمەی لێم کرا بو، تەنانەت نەم توانی ئەو کچانەش وەربگرمەوە، کەبەزۆر لەئێلەکەی منیان زەوت کرد بو. سەرەنجام هەمو داواکانی منیان بە٨ سەد تومان قەبلاند، ئەویشیان هەر نەدامەوە. لەبەر ئەو شتانە بو، تۆڵە تاگری لەجگەری ئێمە بەرداو، ئێمەی بۆ لاساریو یاخی بون راکێشا..))[101].

کەڵەکە بونی ئەم روداوانە لەبیرەوەری هەردو گەلی ئازەریو کوردا، بەجۆرێکی سەلبی لەپاشەرۆژی پەیوەندییەکانیاندا رەنگی دایەوە. لەهەندێ سەردەمی دوایی ترا شێوەی جەنگی ناوخۆی نەتەوەییو مەزهەبیی بەخۆیەوە گرت.

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

[1] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعیو سیاسی ایران در دوره معاصر، ج۱. تهران: بنیاد ۱۳٦٦ش، ص۱۲.
[2] هـ س، ل٦.
[3] هـ س، ل ۷-۸.
[4] عنایت الله رضا، اذربایجان و اران(البانیای قفقاز)، تهران: ایران زمین، ۱۳٦۰ش، ص ۱۹۸.
[5] مجموعة من الاساتذة، العراق في التاريخ، بغداد، دار الحرية، ۹۸۳، ص ٤۲۰-٤۲٤.
[6] نفیسی، س ن، ل ١٤-١٥
[7] محمد امین زکی، کوردو کوردستان، بەغداد، ۹۳۱، چاپکردنەوەی سیدیان، ل ۱۳٤-۱۳۸.
[8] لەبارەی رەچەڵەکی سەفەوییەکانەوە بڕوانە: احمد کسروی، شیخ صفیو تبارش، تهران، ۱۳۲۳ش.
[9] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج۱و۲، ج ٤، تهران: علمی، پائیز ۱۳٦۹ش، ص۲۲۰-۲۲۱ دەربارەی هەمان بابەت بڕوانە: د.عبدالحسین نوائی، شاه عباس ج۱و۲، تهران: زرین، ۱۳٦۷ش، ص۱۵.
[10] بۆ ئاگاداری زیاتر لەسەر ژیانی شا ئیسماعیلی سەفەوی، بڕوانە: د. عبد الحسین نوائی، شاه اسمعیل صفوی، تهران ارغوان، ۱۳٦۸ش، رحیم زاده صفوی، زندگانی شاه اسمعیل صفوی، باهتمام پررصفوی، تهران کتابفروشی خیام، ۱۳٤۱ ش، تاریخ عالم ارای صفوی، بکوشش یدالله شکری، چ۲، تهران: اطلاعات،۱۳٦۳ش، المحامي عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، ج۳، بغداد، ۱۹۳۹م، ط۲، قم، منشورات الشريف الرضي،۱٤۱۰ق/۱۳٦۹ش.
[11] امیر شرفخان بدلیسی، شرفنامه، بکوشش محمد عباس، چ۲، تهران: علمی،۱۳٦٤ش، ص۲۸٤و۳۲٤و ۳٤٥و۵۳۰.
[12] هـ س، ل۲۱۳-۲۷۲،۲۳۰-٤۰۸.
[13] عالم ارای صفوی، ل٦٤، د. مجیر شیبانی، تشکیل شاهنشاهی صفویه، تهران دانشگاه تهران، ۱۳٤٦ش، ص۹۱.
[14] شیبانی، ل۷۹-۸۳.
[15] بدلیسی، ل۵۳۲.
[16] بدلیسی، ل۳۷٤" عالم ارای صفوی، ل۱۰٤-۱۰۸.
[17] بدلیسی، ل۵۳۷" نوائی، شاه اسمعیل...، ل۳۲-۳۳.
[18] هامر پورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمة میرزا زکی علی ابادی، باهتمام جمشید کیان فر،ج۲، تهران: زرین، پائیز ۱۳٦۷ش، ص ۸۳٦" شیبانی، ل۱۸۰.
[19] دەربارەی جەنگی چاڵدێران بڕوانە: شیبانی، ل۱٦۷-۲۰۸" هامر پورگشتال، ۸۳۲-۸٤۸" عالم ارای صفوی، ل٤۸۳-۵۰۱.
[20] کلیم الله توحدی(اوغازی)، حرکت تاریخی کرد بەخراسان، ج۲، مشهد: چاپخانە دانشگاه فردوسی، ۱۳٦٤ش، ص۱۳۷. ئەم نوسەرە خۆی کوردی خوراسانە، تا ئێستا ۳ بەرگی لەسەر

راگویزانی کورد بۆ خوراسان نوسیوه" حرکت تاریخی کرد بەخراسان، ج۱، مشهد، بهمن ۱۳۵۹ش. ج۲ اردیبهشت ۱۳٦٤ش. ج۳ مشهد، ۱۳٦٦ش.

[۲۱] هەمان سەرچاوە، جلد۲، ل۱٥۲.

[۲۲] د. عبدالحسین نوائی، شا طهماسب صفوی، تهران: ارغوان ۱۳٦۸ش. ص۱٦٦.

[۲۳] هـ س، ل۱٦۷.

[۲٤] هـ س، ل۱۹۷.

[۲٥] نوائی، هـ ج" بدلیسی، ل۱۹٥.

[۲٦] نوائی، هـ ج.

[۲۷] هـ س، ل۱۹۷-۱۹۸.

[۲۸] د. منوچهر پارسا دوست، ریشەهای تاریخی اختلافات جنگ عراقو ایران، چ۳، تهران: شرکت سهامی انتشارا، زمستان ۱۳٦۷ش، ص۲٦-۲۷" اصغر جعفری ولدانی، بررسی تاریخی اختلافات ایرانو عراق، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳٦۷ش، ص۱۰-۱۲.

[۲۹] د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژو، بەغداد، ۱۹۸۳، ل۱۳۰.

[۳۰] نوائی، شاه عباس، ج۱و۲، س ن، ل۱۲.

[۳۱] هـ س، ل۸.

[۳۲] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج۳، ج٤، تهران: علمی، ۱۳٦۹ش، ص۱۰۹۳.

[۳۳] توحدی، س ن، هەمانجی.

[۳٤] اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم ارای عباسی، ج۲، تهران: امیر کبیر، ۱۳٥۰ش، ص۸۰۷-۸۱۰. لێرە بەدواوە: اسکندر بیگ.

[۳٥] توسکارمان، تحفەی مظفریە، ساخکردنەوەو هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی هێمن، بەغداد، کوڕی زانیاری کورد، ۱۹۷٥، ل۲۰۹-۲۱۷.

[۳٦] اسکندر بیگ، س ن، ل۸۱۱-۸۱٤.

[۳۷] فلسفی،ج۳، ل۱۱۰۳

[۳۸] ملا جلال الدین منجم، تاریخ عباس یا روزنامە ملا جلال، بەکوشش سیف الله وحیدنیا، تهران: وحید، ۱۳٦٦ش، ص۲۹٤.

[۳۹] هـ س، ص ۲۸٤-۲۸۷.

[٤۰] اسکندر بیگ، س ن، ل٦٥۸-٦٥۹.

[٤۱] شیبانی، س ن، ل۷۹.

[٤۲] نوائی، شاه عباس، هـ س، ص۱۲.

[٤۳] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار بانضمام قیام شیخ عبیدالله، بەتصحیح و اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان، تبریز، چاپخانە شفق، ۱۳٤۷ش، ص٤٦. لێرە بەدواوە: میرزا رشید.

[٤٤] هـ س، ل ٤۸.

[٤٥] هـ س، ل٤۸-٤۹.

[٤٦] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا ۱۳٤۸ ش، ص۳٦۹.

[٤۷] نفیسی، س ن، ج۱، ل۲۳.

[٤۸] میرزا رشید، س ن، ل٥۰-٥۱.

[٤٩] هـ س، ل٥٢-٥٥.
[٥٠] هـ س، ل ٥٨-٥٩.
[٥١] هـ س، ل ٥٧.
[٥٢] بۆ تێکستی تەواوی تورکیو فارسی پەیماننامەی زەهاو بڕوانە: میرزا سید جعفر خان مهندس باشی(مشیر الدوله)، رساله تحقیقات سرحدیه، به اهتمام محمد مشیری، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ١٣٤٨، ص ٧٤-٨١.
[٥٣] احمد خانی، مەم وزین.
[٥٤] میرزا رشید، س ن، ل١٩٠.
[٥٥] هـ س، ل ٦٧.
[٥٦] هـ س، ل٨٤.
[٥٧] هـ س، ل ٩١.
[٥٨] هـ س، ل١٦٥-١٦٦.
[٥٩] هـ س، ٢٠١.
[٦٠] هـ س، ل ١٨٧.
[٦١] هـ س، ل ١٨٩-١٩١.
[٦٢] نوسکارمان، س ن، ل ٧٤٢-٧٥٩.
[٦٣] میرزا رشید، س ن، ل ٢٤١.
[٦٤] هـ س، ل ٢٣٩.
[٦٥] هـ س، ل ٢٦٥.
[٦٦] هـ س، ل ٢٦٥-٢٦٦.
[٦٧] هـ س، ل ٢٨١.
[٦٨] هـ س، ل ٣٨٩.
[٦٩] هـ س، ل٣٠٨.
[٧٠] هـ س، ل ٣١١-٣١٢.
[٧١] هـ س، ل٣١٤.
[٧٢] هـ س، ل ٣٥٣" هەروەها بڕوانە: عبدالرزاق دنبلی، مآثر سلطانیه، بەاهتمام غلام حسین صدری افشار، چ ٢، تهران، ابن سینا، ١٣٢٩ق، ص٢٧٥.
[٧٣] هـ ج.
[٧٤] هـ س، ل ٥٠٤.
[٧٥] هـ س، ل ٣٧١" دنبلی، س ن، ل٣٢٢.
[٧٦] نفیسی س ن، ج١، ل٩١.
[٧٧] هـ س، ل٩٥-٩٨.
[٧٨] هـ س، ل ١٠٢.
[٧٩] هـ س، ل١٠٠-١١٤.
[٨٠] هـ س، ج٢، ل٢.

[81] اسماعیل نواب صفا، شرح حال: فرهاد میرزا معتمد الدوله، جلد ۱، تهران: ۱۳٦٦ش، ص٥" دەربارەی ژنەکانی فتح علی شاه، بروانه شاهزاده عضد الدولة(سلطان احمد میرزا)، تاریخ عضدی بەکوشش د. عبدالحسین نوائی، تهران، بابك، اسفند ماه ۲٥۳٥.

[82] مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج۳، تهران: زوار، ۱۳٤۷ش، ص٦٤.

[83] نواب صفا، هـ ج.

[84] نفیسی، س ن، ج۲، ل۲.

[85] بامداد، س ن، ج۱، ص ٤١٤.

[86] بامداد، هـ ج.

[87] بامداد، هـ ج.

[88] میرزا رشید، ل ۳٥۳.

[89] عبدالقادر ابن رستم بابانی، تاریخ جغرافیای کردستان موسوم بەسیر الاکراد، بەاهتمام محمد رووف توکلی، تهران، ۱۳٦٦ش، ص١٤٧.

[90] میرزا رشید، س ن، ل ۳۷۰.

[91] هـ س، ل ۳۷۲ دنبلی، س ن، ل۳۷۰.

[92] هـ س، ل ۳٦٥.

[93] هـ س، ل ۳۷۱.

[94] هـ س، ل ٤۳٥.

[95] هـ س، ل ٤٤٠-٤٤١.

[96] هـ س، ل ٤٤۳.

[97] هـ س، ل٤٤٤.

[98] هـ س، ل ٤٦٨.

[99] هـ س، ل ٤٦٩.

[100] هـ س، ل ٤٧٠-٤٧٢.

[101] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش، ۲٥۳٦، ص٥٦.

٢ نۆڕینی کوردو عەجەم لەیەکتری

١-دڵ لەدڵ ئەڕوانێ

تورکە ئازەرییەکان کە لەناو کوردا بەعەجەم ناسراون، دەوڵەتی سەفەوییان دامەزران، بەدرێژایی سەردەمی دەسەڵاتی سەفەوییەکان کاروباری حوکمڕانی لەدەس ئەواندا بو، دوای ئەوانیش ئەو ماوە کورتەی لێ دەربچێ کەبنەماڵەی زەند حوکمی گرتە دەست، حوکمی ئێران ئیتر هەر لەدەس سەرانی ئێلەکانی ئەفشارو قاجاردا بوە، کەئەوانیش هەردوکیان لەئێلە سەرەکییەکانی دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی‌و، هەردوکیان تورکی ئازەری‌و، هەردوکیان شیعەی توندڕەو بون.

دراوسێیەتی دوورودرێژی کوردو عەجەم لەناوچەی ورمێ‌و موکریان لەگەڵ یەکتری، شەڕوشۆڕو پێکادانی بەردەوام‌و، تێکەڵاوی ناچاری، جیاوازی ڕەگەزو زمان‌و مەزەب، جیاوازی دەسکەوتی ئابوری‌و سیاسی لەگەڵ یەکتری، لەویژدانی هەریەکێ لەم دو گەلەدا وێنەیەکی دزێوی ئەوی تری دروست کردوە.

شاهەکانی عەجەم‌و مێژوونوس‌و نوسەرەکانی، بەچاوی سوك سەیری کوردیان کردوە. کوردیان بە دزو جەردەو ڕێگرو پیاوکوژو یاخی لەقەڵەم داوە. نوسەرانی عەجەم لەسەردەمی سەفەوییەکانەوە وەکو" حەسەن بەگی ڕۆملو، ئەسکەندەر بەگی تورکمان، مەلا جەلال مونجم، نوسەری عالم ئارای سەفەوی، تا نوسەرانی هاوچەرخی وەکو ئەحمەدی کسروی تەبریزی، ڕەحیم زادەی سەفەوی، عەبدولحسێن نوائی، حسێن مەکی، عەلی دهقان.. هتد، ڕوداوەکانی سەدەکانی ڕابردو، تێکهەڵچونەکانی نێوان کوردو دەسەڵاتدارە زاڵمەکانی ئێران، لەباری سەرنجی دەوڵەتەوە ئەگێڕنەوە:

١-هەمو شۆڕش‌و ڕاپەڕینەکانی کورد لەپێناوی ئازادی‌دا، بۆ دەرکردنی دەسەڵاتی زاڵمانەی بێگانە لەکوردستان‌دا بەیاخی بونی ناڕەوا دائەنێن‌و، ناوی طغیان، فیتنە، شۆڕش، ئاشوب، غائیلە.ی لێ ئەنێن‌و"

٢-هەمو کورد ئەشرار، ئەوباش، طائفة ضالة، طاغي، یاغی، شەقاوەت نیهاد، گەبری هێزیدی، مەنشەئی فیتنەو فەساد.. ناو ئەبەن‌و"

٣-شەڕکەرە داگیرکەرە بێ بەزەییەکانی خۆیان بەموسڵمان، غازی، شێر، دلێر، دلاوەر، قەهرەمان، موجاهید.. باس ئەکەن‌و"

٤-پەیمان شکێنی‌و بێ بەڵێنی‌و پیلانی ناجوامێرانە بۆ لەناوبردنی مەزنەکانی کورد بەشانازییەوە بە لطائف الحیل، تدبیراتی صائبە، کەمەندی تدبیر، وسائل‌و رسائل، زیرەکی‌و زۆرزانی کاربەدەستانی خۆیان ئەژمێرن.

لەبەرامبەر ئەوەدا دیمەنی عەجەمیش لەویژدانی کوردا ناشیرینە. عەجەم بەواتەی کەسێکی کە لەژێر کەوتن‌دا کەساس‌و لەسەرکەوتن دا دڕندەیە، بۆ گەیشتن بەمەبەستی خۆی لەهیچ کارێکی ناجوامێرانە ناپونگێتەوە، بەڵێن ئەداو نای هێنێتە جێ، لەگەڵ دۆست‌و دوژمن درۆ ئەکا. لەململانێ‌و زۆرانبازی‌دا پەنا ئەباتە بەر هەمو رێگەیەکی نامەردانە بۆ ئەوەی دوژمنەکەی لەئەرز بدا. فۆلکلۆری کوردی گەلێك بۆچونی لەو بابەتانەی تێدایە، تەنانەت قسەیەکی کوردەکانی لای ورمێ ئەڵێ: ((ئەگەر توشی عەجەم بوی بیکوژە، ئەگەر نەتوانی بیکوژی لەبەری هەڵێ، ئەگینا کەدەمی پێت گەیشت تەفرەت ئەدا)).

بەیتبێژەکانی کورد، بەپێچەوانەی نوسەرانی عەجەمەوە، لەبەیتە حەماسییەکانی خۆیاندا بەسوکی ناوی گەورەو سەرکردەکانی عەجەم ئەبەن‌و، بەشانازییەوە باسی بەرەنگاری کوردو سەرکردەکانیان ئەکەن.

دانەری نەناسراوی بەیتی دمدم، خانی لەپزێڕین‌و هاوڕێکانی بە((موسڵمان))و((تایەفەی غەزایی))و ((هەرچی بمرێ فیدایییە، هەرچی بکوژرێ غەزاییە))، کوژراوەکانی کورد بە((شەهید)) دائەنێ، کەچی لەشکری قزلباش‌و سەرکردەکانی عەجەم بە((تایەفەی کافری))و((کافری بێ ئیمان))و((بەفێڵ))و((مەلعون))لەقەڵەم ئەدا. کابرای بەیتبێژ بەداخێکی زۆرەوە کە لەناخی دەرونییەوە هەڵئەقوڵێ، ئەڵێ: ((ئەی دمدمی بەردی دەلان، جێگەی خان‌و خان ئاودەلان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان))[١].

بەیتبێژێکی نەناسراوی‌تر لەگێڕانەوەی روداوی کوشتاری بەکۆمەڵی باپیر ئاغاو هاوڕێکانی دا، پەسنی باپیر ئاغا ئەدا، بە((ئازدار))و((جندی))و((قوچاخ))و((رەنگ وەزیری رۆمییان))ی ناو ئەبا.

خـــۆی‌و هاوڕێکـــانی بـــە((ئیســـلام))و((شـــێر))و عەجەمـــەکانیش بە((جەللاب))و((بێ ئیمـان))و ((کـافری مـەلعون))و((سـەگی غـەلیز))دا ئەنێ.

ئەم بۆچونە هەر لەخۆیەوە لەناو کـوردا دروسـت نـەبوە، بـەڵکو لەئـەنجامی کەڵەکەبونی تەجروبەی پشتاوپشـتی چـەند نەوەی کـورد، کـە لـەژێر دەسـتی عەجەمدا ژیاون، پەیدا بوە. فۆلکلۆری کوردی گەلێك چیرۆکی تێدایە شـایەرەکان بە بەیت هۆنیویانەتەوە. لەسـەرئەوەی، چـۆن کاربەدەسـتێکی عەجـەم بەقسـەی خۆش‌و بەڵێنی دۆستایەتی‌و سـوێندو بـەقورئانی پـیرۆز، گەورەیەکی کوردیـان لەشوێنێکەوە کەدەستی ئەوانی پێ نەگەیشتوە، راکێشاوە بۆ ناو داوێك کـەبۆیان ناوەتەوە، لەوێ بەبێ گوێدانە هیچ ئیعتبارێك کوشتویانە.

لێرەدا چەند نمونەیەك ئەهێنینەوە کەلەناو دەیان نمونەی تـرا هەڵبـژێردراون، لەســەردەمی جیـاوازو، لەشـوێنی جیـاوازو، لەسەردەسـتی بنەماڵـەی حـاکمی جیاوازدا رویان داوە، ئەتوانرێ تەنیا یەك ئەنجامیان لێ هەڵ بهێنجـرێ، ئـەویش ئەوەیە: ئەم روداوانە ناکرێ وەکو رەوشتی تەنیا یەك حوکمڕان یا رەفتاری تایبەتی یەك دەسەڵاتدار بۆ لەناوبردنی دوژمنەکەی سەیر بکرێ، بەڵکو ئەمە نـەریتێکی حوکمڕانی بوە، لەسەردەمی جیاوازدا پیڕەوی کراوە، بەشێك بوە لەجۆری بۆچـونی چینی دەسەڵاتدار بـۆ شـێوەی حـوکمڕانی‌و بـەڕێوەبردنی گـەلانی ژێـر دەسـتی، بەدرێژایی زەمـان دوبارە بۆتەوەو، جێگیر بوە، ئەویش سەرچاوەکەی ئەگەڕێتەوە بـۆ جــۆری پـــەروەردە کـــردن‌و پێگەیانـــدنی دینـــی کەرێگـــەی بـــەکارهێنانی سەرەتای((تەقیە))ی پێ داون، وە بۆ تێکشکانی سوپایی ئێران لەهەمو نەبەردە گەورەکانی مێژوی درێژیدا.

٢-چاخی سەفەوی

•

١/٢ شا ئیسماعیلی سەفەوی

نمونە١:

قزلباش لەڕوانگەی میری چەمشگەزەکەوە(٩٠٨ك)

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل، وەکو پێش تر باسی کرا، لەسەر ٣ کوچکە دامەزرا بو:

١-لادانی سەردارەکانی کورد لەمیرایەتیو مەڵبەندەکانی خۆیانو، دانانی سەرانی قزلباشو هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان.
٢-زۆرکردن لەسوننەی کورد بۆ گۆڕینی مەزەبی خۆیان.
٣-بەکارهێنانی توندوتیژی لەگەڵ خەڵكو مەزنەکانیان لەسەردەمی دەسەڵاتی ئاق قۆینلۆی تورکماندا، گەلێ لەئەمیرو مەزنەکانی کورد دەسەڵاتی میرایەتییان لەدەس دابو، کاربەدەستی تورکمان جێگەکانی ئەوانیان زەوت کرد بو، لەگەڵ ئەوەش دا هێشتا لەهەندێ شوێنی کوردستاندا گەورەو مەزنی کورد دەسەڵاتدار بونو، لەکاروباری ئەو سەردەمەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سوڵتانو شاهەکان حسابیان لەسەر ئەکردن، لەناو ئەوانەدا حاجی رۆستەم بەگی گەورەی چەمشگەزەك، شا رۆستەمی لوڕ، زاهید بەگی هەکاری..هتد.
لەکاتێکا هێشتا تازە ئەستێرەی شا ئیسماعیل خەریك بو ئەکەوتە درەوشانەوە، چارەنوسی خۆیو دەوڵەتە تازەکەی دیار نەبو بەچی ئەگا، سوڵتان بایزیدی عوسمانی(٨٨٦-٩١٨ك)هەواڵەکانی بزوتنەوەی قزلباش لەحاجی رۆستەم بەگ ئەپرسی. ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەڵگەی مەزنایەتی ئەو سەردارە کوردەیە، کەئەو کاتە میری چەمشگەزەك بوە. بەگوێرەی نامەکەش ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی رۆستەم بەگ ئەبێ هاوسنوری ناوچەی جموجۆڵی قزلباش بوبێ. لەبەرئەوە داوای لێ ئەکا دەنگوباسی راستو هەواڵی رووداوەکانی ئەوێو، ئەنجامی دوژمنایەتی قزلباشو کاربەدەستانی دەوڵەتی بایندوری بۆ بنوسێ.
نامەی سوڵتان بایەزید
(امیر معظم، کبیر مفخم، ذوی القدر الاتم والمجد الاشم، ملکی الصفات، فلکی الذات، حارس محاسن الشیم، صاحب الطبل والعلم، المختص بعنایە باری النسم،
حاجی رۆستەم بەگی مکرم، دامت معالیە
سەلامی عاتیفەت پەیام کە لەچاودێریی شاهانەوە بڕژێ، متالەعە بفەرمونو بزانن،
ئەو ماوە درێژە دوژمنایەتی جەماعەتی قزلباش لەگەڵ ئەربابی دەوڵەتی بایندوری بەچ ئەنجامێ گەیشتوە، علی ماهو الواقع، مەعلومی نوابی کامیابی خاوەن ئیقتیدارو، مەعروزی عەتەبەی عەلیەی فەلەك میقدارو، حەزرەتی بزورگەواری ئێمە نەبوە.

وا بۆ زانینی هەواڵ، هەڵگری نوسراوی ناوازە، پێشەنگی هاورێکانی، کێوان چاوش، نێردرایە ئەوێ. شوێنی ژیانی ئێوەش کەبەو مەڵبەندانەوە نوساوە، ئەبێ ئێوە بەتەواوی ئاگاداری راستیی هەلومەرجی ئەوێ بن.

هەرکە هەڵگری نوسراوی شەریف بەشەرەفی دیدەنی مشرف بو، لەدەنگوباسی راستو روداوەکانی ئەوێ هەر چیتان بۆ ساغ بۆتەوە، بەهۆی ناوبراوەوە، بەنوابی کامیابی ئێمەی رابگەیەنە.

ئەم کارەش بەمایەی چاودێری شاهانەی ئێمە بزانە، هەرچیتان بۆ دەرکەوتوە وەکو خۆی بێ زیادو کەم، رێوشوێنی راستگۆیی بەجێ بهێنە، لە ١ی ربیعیی ٩٠٨دا نوسرا[٢].

وەڵامی حاجی رۆستەم

وەڵامەکەی حاجی رۆستەم تا رادەیەکی زۆر هەستو هەڵوێستی یەکێ لەگەورەترین مەزنەکانی ئەو سەردەمەی کورد دەرئەبڕێ:

((ئەخرێتە بەر بیری جیهانئارای نێردراوی دەرگای پەنای گیتی، اعلی الله شان صاحبه کە"

فەرمانی قەزا جەرەیان، نفذه الله الملك المنان، بەسەرکردەی هاووینەو هاودەمانی کیوان چاوشدا، زید قدره، وەکو مەلی هەرە بەرزی دەوڵەتو کۆتری بورجی بەختیاریی شەرەفی نیشتنەوەی هەبو، بەهاتنی خۆشبەختانەی پلەوپایەی هەورازتر برد، بۆ بەجێهێنانی سوپاس وتی: (بەیت)

ئەگەر خۆر بەهۆی چاکی خۆیەوە، گەردێ لەخاك هەڵ بگرێتەوە،

بەوە نەك هیچی لێ کەم نابێتەوە، بەڵکو تەواو تر ئەبێ.

والحمدلله الذی هدانا لهذا.

ئەوەی لەهەواڵی قزلباشی، مەزەب خراش، خوا بەلەعنەتیان بکاتو لەناویان بەرێ. پرسیارتان فەرمو بو، چیرۆکی ئەو طایفه باغیە ئێستا بەمجۆرەیە:

گەزەندی بە ئەلوەند خان گەیاندوە،

لەوێوە چوە بۆ عیراقی عەجەم، مراد خانی شکاندوەو راوناوە،

لەعیراقی عەرەب بەربۆتە کاری پرناکییەکان

لەگەڵ چەرکەسەکانی میسردا ئاشتیو یەکێتی کردوە،

ئێستاش بەنیازی پەلاماردانی دیاربەکرو مەرعەشە.

هەلومەرجی ئێران بەهۆی بێ دادی ئەوانەوە پەرێشانو، زۆری وڵاتو مەڵبەندەکان لەبەر زوڵمو زۆری ئەوان وێران بوە. لەفەزڵی یەزدان ئومێد ئەکرێ کەسەرکوت کردنو لەناوبردنی گروهی باغییان، بەگورزو سەنانی غازییانو،

تیغی خوێنپڕێنی موجاهیدانی خوداوەندگاری ئیسلامییانو، شاهنشاهی زەمان، مەیسەرو مقدەر بێ. ئینشائەڵڵا تەعالا. باقی فەرمان بەئەمری عالی سپێردراوە))[3].

سەرەڕای ئەم ئاگادارییە گرنگە سوڵتان بایەزید هیچ هەنگاوێکی جدیو کاریگەری نەنا بۆ ڕێ بڕین لەپێشڕەوی شا ئیسماعیل. ئەو ئومێدەی بەگورزو سەنانی غازییانی خوندکاری ئیسلام هەبو نەهاتە دی. بەڵکو حاجی ڕۆستەم خۆیشی بەر ئەو((بێ دادی))یەکەوت. نور عەلی خەلیفەی ڕۆملو، سەرداری ناوداری قزلباش، ئەرزنجانو ناوچەکانی دەوروبەری گرت. حاجی ڕۆستەم، ئێلەکەیو مەڵبەندەکەی کەوتە ژێر دەستی قزلباش خۆیو سەرانی ئێلەکەی دورخرانەوە بۆ عیراقی عەجەم. کاروباری ناوچەکەیو پارێزگاری قەڵاکانی بەسەرانی قزلباش سپێردرا. دوای تێکشکانی شا ئیسماعیل لەجەنگی چاڵدیراندا، حاجی ڕۆستەم هەلی بۆ هەڵکەوت بگەڕێتەوە بەرەو وڵاتەکەی خۆی. بەڵام بەخت یاریدەی نەدا. لەوێدا بەر((بێدادی))یەکی گەورە تر کەوت. لەکاتێکا سوڵتان سەلیم بەخۆیو لەشکرەکەیەوە بەرەو تەورێز ئەچو، حاجی ڕۆستەم لەشوێنێکا بەناوی یام سەر بەمەڵبەندی مەرەند خۆی گەیاندی، یاوز سەلیم لەباتی بەخێرهێنانی فەرمانیدا هەر لەوێدا ئەو و کوڕەزاکەیو چل کەس لەمەزنەکانی ئێلەکەیان کوشت[4].

نمونە۲:

کورد لەروانگەی قزلباشەوە(۹۱۲ك)

نوسەری((شرفنامە))نوسیوێتی:

((جاری دوەم کە شا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان لەخوی هەواری خست، ئەمیر شەریف لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی کوردستان بەتایبەتی مەلیك خەلیل حاکمی حەسەنکێفو شا عەلی بەگی بوختی والی جزیرەو، میر داودی خیزانیو، عەلی بەگی ساسونیو، ئەمیرەکانی تر یانزە کەس بۆ ماچکردنی بەردەرگای شاهی چون بۆ خوی. کە بەشەرەفی سەدرە بوسی گەیشتن لەسەرەتادا ڕێزو حورمەتی تەواو گیران...

لەم کاتەدا کەئەمیرەکانی کورد بەکۆمەڵ رویان کردبوە دەرگای شاهی، خان محەمەد لەدیار بەکرەوە عەرزی کرد کەئەگەر فەرمانی گرتنو بەستنەوەی ئەمیرەکانی کوردستان جێبەجێ بکرێ، بەندە بەڵێن ئەدا زۆری وڵاتی کوردستان، کە لەرۆژانی کۆنەوە کەمەندی تەسخیری سوڵتانەکان لەداگیرکردنی ناتەوان بوە، ئەتوانم بەکەمێ چاودێری شاهانەوە هەموی بگرم. کاتێ ئەم پێشنیازە کەوتە

بەرچاوی شا، لەسەر قسەی ئەو((ناموقەیدی کافرە))جگە لەئەمیر شا محەمەدی شیرویی‌و عەلی بەگی ساسۆنی، هەمو ئەمیرەکانی گرت‌و زنجیری کردن، هەر یەکێ لەئەمیرەکانی کوردی بەیەکێ لەئەمیرەکانی قزلباش سپارد. ئەمیر شەرەفی بە ئەمیر خانی موسڵو داو چاپان سوڵتانی بۆ گرتنی ولایەتی بدلیس‌و دیو سوڵتانی رۆملۆی بۆ فەتحی ولایەتی هەکاری ویکان بەگی قورچی باشی تکەلوی بۆ گرتنی دیاری جزیرە بەلەشکری وەك دڵۆپە بارانی بێ ژمارەوە نارد...)) [٩].

مەزنەکانی کورد بەگیراوی گل درانەوە، رێگە نەدران بگەرێنەوە شوێنەکانی خۆیان، تا هێرشی ئۆزبەك بۆ سەر خۆراسان دەستی پێ کردو شا ناچاربو خۆی سەرکردایەتی لەشکرەکەی بکا. لەو ماوەیەدا شا هەندێکیانی بەرداو هەندێکیشیانی گل دایەوە تا هەلیان بۆ هەڵکەوت‌و هەڵاتن.

نمونە٣:

صارمی موکری" کۆنە گاوری یەزیدی(٩١٢ك)

لەسەردەمی ئاق قۆینلودا، ناوچەی موکریان وەکو مەڵبەندەکانی تری کوردستان کەوت بوە ژێر دەستی ئیلات‌و سەرانی تورکمانەوە، کاتێ ئەمیرەکانی بایەندوری بەربونە گیانی یەکتری، میرە لێخراوەکانی کورد کەوتنە خۆ بۆ دەرکردنی تورکمان‌و دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی خۆیان. ئەمیر سەیفەدینی موکری هەندێ لەئێلە کوردەکانی کۆکردەوە، هەڵی کوتایە سەر ئیلی چابقلوی تورکمان کەناوچەی دریاسیان لەبەردەس‌دا بو. لەوێ دەری کردن. بەشێنەیی دەسی گرت بەسەر ناوچەکانی دۆڵ باریك‌و ئەختاجی‌و ئەیلتمورو سلدوز دا. میرایەتییەکی لەموکریان دامەزراند. کەمرد دو کوڕی لەپاش بەجێ ما" صارم‌و بابە عومەر. صارم لەکاروباری حوکمڕانی‌دا جێگەی باوکی گرتەوە. مردنی میر سەیفەدین‌و دەرکەوتنی صارم، هاوزەمان بو لەگەڵ سەرکەوتنی شا ئیسماعیل‌دا.

صارم خان ئەی ویست پارێزگاری سەربەخۆیی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی بکات، شا ئیسماعیلیش ئەی ویست ناوچەکە بهێنێتە ژێر فەرمانی خۆیەوە. بۆ ئەو مەبەستە شا ئیسماعیل چەند جارێ لەشکری گەورەی نارده سەری بێ ئەوەی هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆ بەدەس بهێنێ.

شەرەف خان لەو بارەیەوە نوسیویێتی، کورتییەکەی لێرەدا ئەنوسینەوە:

((کەصارمی کوڕی سەیفەدینی موکری لەجێگەی باوکی دانیشت، شا ئیسماعیلی سەفەوی بەنیازی داگیرکردنی ولایەتی موکری سەرکوت کردنی ئەوانە چەند جارێ لەشکری نارده سەریان. لەبەینی ئەو وقزلباش‌دا چەند جارێ

شەڕوشۆڕ قەوما. هەمو جارێ صارم سەرئەکەوت‌و قزلباش تێ ئەشکان. تا لەمانگەکانی ساڵی ۹۱۲دا کەشا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان چو بۆ خوی، ئیلی شاملۆی بەسەرداری عەبدی بەگی باوکی دورمیش خان‌و صارو عەلی مهردار بۆ جەنگی صارم نارد. هەردو سەردار بەلەشکری بێ ژمارەوە چونە سەر صارم. شەڕێکی زۆر گەورە قەوماو هەردو سەردار لەگەڵ خەڵکێکی زۆر لەپیاوە زلەکانی شاملۆ لەو شەڕەدا کوژران. صارم بە سەریاندا زاڵ و سەرکەوت.

سەرەنجام لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی تری کوردستاندا سەری بۆ سوڵتان سەلیم دانەواندو لەدەس قزلباش رزگاری بو.

کەسوڵتان سلێمانی قانونی چوە سەر تەخت، صارم بۆ دەربڕینی دڵسۆزی‌و گوێڕایەڵی خۆی سەردانی سوڵتانی کرد. ئەویش دڵنەوایی کرد. هەمو ئەو شوێنانەی لەباوکییەوە بۆ ئەو بەجێ مابو دایەوە بەخۆی‌و، فەرمانی سوڵتانی بۆ دەرچو.

صارم دوای گەڕانەوەی لەسەردانی سوڵتان سلێمان بەماوەیەکی کورت مرد، ۳ کوڕی لەپاش بەجی مان" قاسم‌و ئیبراهیم‌و حاجی عومەر، لەبابە عومەری براشی رۆستەم‌و، لەرۆستەمی برازاشی ۳ کوڕ کەوتنەوە،" شێخ حەیدەرو میر نەزەرو میر خضر)) [٦] ئەمانە هەریەکەیان بەجۆرێ لەرواداوەکانی ناوچەکەدا دەرکەوتن.

شەرەف خان رواداوەکانی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە، بەڵام نوسەرێکی عەجەم، لەکتێبی((تاریخ عالم ارای صفوی))دا کەبۆ ژیان‌و شەڕەکانی شا ئیسماعیلی تەرخان کردوە، هەمان رواداو بەجۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە، کەهەم باری سەرنجی رەسمیی دەربارەی ئێرانی دەرئەبڕێ‌و، هەم جۆری نۆڕینی عەجەم لەکورد و تەقەلاکانی بۆ رزگاری رون ئەکاتەوە. نوسەری((عالم ارای صفوی))هێرشی لەشکری قزلباش بۆ سەر ئێلەکانی موکریان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەلای تەورێزەوە نێردراوێ هات وتی: ئەی شەهریار صارم خانی پادشای کوردستانی چکاری(رەنگە مەبەستی موکری بێ،و) لەگەڵ ئێلەکانی کوردستان بیستویانە کەمحەمەد کرهی یاخی بوەو شا ئیسماعیل چوە بۆ یەزد. ئەویش تەپڵی هەڵگەڕانەوەی لێداوە، ٤٠ هەزار کەسی پێش خۆی داوە چۆتە سەر سوڵتان ئیبراهیمی برای شا بۆ گرتنی تەورێز. کەگەیشتە هۆزی ئورملو قەراگونە سوڵتان بە ۳۰۰ کەسەوە حاکمی قەڵای ئورملو بو. صارم خان هاتە سەر قەڵای ئورملو. کەنێردراوەکە ئەم هەواڵەی هێنا شا ۳ هەزار کەسی بەسارو حسێن شاملۆدا لەئەسفەهانەوە بۆ تەورێز نارد. ئەو(سارو حسێن)لەلەی شازادە بو، بۆ

ئەوە چو بۆ تەورێز چونکە شازادە نەزان و شارەزای شێوەی جەنگ نەبو. بە پەلە خۆی گەیاندە تەورێز هەواڵی صارم خانی لەشازادە پرسی. ئەو (شازادە) وتی: ماوەی مانگێکە لەبەردەمی قەڵای ئورملۆدا لەگەڵ قەراگونە لەشەڕدایەو، لەم لایەوە تەنگی بە قەراگونە هەڵ چنیوە. خەڵکی ناردوە بۆ لای صارم خان، کە ڕێگەمان بدە بچین بۆ تەورێز. صارم خان بەڵێنی دایە ئەگەر ئەو قەڵاکە بەدەستەوە بدا با بەماڵەوە بڕوا بۆ تەورێز. لەبەرئەوەی سوێندی بۆ خوارد، ئەو لەقەڵا دەرچو. فەرموی کوردان لەدواوە هاتن هەمویان کوشتن و ژن و منداڵی ئەو جەماعەتەیان بەدیل گرت و گەڕانەوە. هەواڵ بەسوڵتان ئیبراهیم گەیشت کە صارم خان قەڵای ئورملوی گرتوەو روی کردۆتە تەورێز.

شازادە لەگەڵ سارو سوڵتانی مهرداری لەلەی بەچاکیان زانی بەرەو روی صارم خان بڕۆن. ئەگەر بێت تەورێز تالان ئەکا. سارو خانی لەلەی وتی: من ۳ هەزار کەسم لەگەڵ خۆم هێناوە، تۆش ٤ هەزار کەست لەگەڵە، ۳ هەزار کەسیش لەخەڵکی تەورێز کۆئەکەینەوە، بە ۱۰ هەزار کەسەوە ئەڕۆین سەر رێ لە صارم خان ئەگرین. وا پێکهاتن، لەتەورێز دەرچوون و گەیشتنە خوی (لە نوسخەیەکی ترا سەلماس نوسراوە). سارو سوڵتانی صارم خان هاتە مەیدان و پیاوی خواست. شازادە ئەیویست خۆی بۆی بچێتە مەیدانەوە. بەڵام لەلەکەی رێی نەداو نەی هێشت، خۆی بۆی دابەزییە مەیدان. سارو سوڵتانی کوشت و سەری بڕی. ویستی بیباتە خزمەتی باوکی. لەو کاتەدا شازادە ئەسپەکەی لنگ دا، خۆی گەیاندە ئەو وکوشتی و سەری بڕی. ویستی لەگەڵ سەری لەلەکەی بیهێنێتەوە. لەو کاتەدا صارم خان لەتاو خوێنی کوڕەکەی ئارامی لێ هەڵگیرا، نەی هێشت ئیتر کەسی بچێتە مەیدانەوە.

ئەو بەد گەوهەرە لەتاو خەمی کوڕەکەی، خۆی هاتە مەیدانەوە. دوای ئەوەی زانی ئەوە شازادەیە وتی: ئەبێ دڵی براکەت بەمەرگی تۆ بسوتێنم، هەروەکو تۆ دڵی منت بەمەرگی کوڕەکەم سوتاند. شازادە نەڕاندی، هەردو تاویان دایە نێزە، ئەوەندە یان شەڕە نێزە لەگەڵ یەکتری کرد، تا نێزەکانی هەردوکیان شکا. ئەوسا دەستیان دایە تیرو کەوان ۳ تیریان گرتە یەك. صارم خان لەتیری سێیەم دا ولاخەکەی شازادەی پێکا. بێ ولاخ مایەوە. دەسبەجێ هەستا دەستی برد بۆ تیغی حەیدەری رەگەزی زولفەقارو لەکێلانی دەرهێنا. تا صارم خان چو تیرێکی تری تێ بگرێ، شەهریار جێگەی خۆی گۆڕی بو. تیرەکەی لەئەرزیدا. شازادە خۆی گەیاندێ، تیغێکی لەملی ولاخەکەیدا سەری پەڕاند. لەهەر دو لاوە ولاخیان تاو دایەوەو، سەر لەنوێ سواربونەوە. بەشیری روتەوە پەلاماری یەکتریاندا. ئەو کۆنە

گاوره یەزیدیـە (مەبەستی صارم خانە) شمشـێرێکی لەقوبـەی سـپەری شـازادە سرەواند، سپەرەکەی قلیشان‌و سـەر سـنگی سمـی لـەوێوە لەزینـە زێرینەکـە دا ئەسپەکەی بریندار کرد.

صارم خان لەولاخەکەی دابەزی، قزلباش رژانە مەیدانەوە، جـەنگێکی گـەورە رویدا، تا عەسر شەڕ درێژەی کێشـا. قزلبـاش ئـەو رۆژە پیـاوەتی‌و جوامێرییـان نواندو، شازادەیان هەڵگرت‌و گەڕانەوە بۆ تەورێز.

صارم کەوتە داوا لەکوردەکانی خۆی وتی: ئەی گەلی نامەرد، چەن قزلباشـی هەر چواریەکی ئێوە ئەبون ٣ هەزار کەسیان لێ کوشـتن، نـەتان تـوانی پێشـیان بگرن‌و خوێنی کوڕەکەمیان لێ بسێننەوە.

ئەوانیش وتیان: قزلباش ئادەم نین، گوایە ئەوانـە لەشـیان لـەپۆڵا داڕێـژراوە، مەگەر چاوت لێ نەبو بە چ جۆرێ خۆیان ئەدایە بەردەمی شمشێر؟

لەو لاشەوە شا ساروخانی مهرداری ناردو هات بـۆ قـەزوین‌و عەبدی خـانی شاملۆی بە٤ هەزار کەسی ترەوە لەقەزوینەوە رەوانـە کـرد. هۆیەکەشـی ئـەوەبو کەئەمیرە موزەفەر پادشاهی رەشت بەهان دانی تـاقمی تورکمـان، کـە ٤ هـەزار کەسیان لەجەنگی ئەلوەند شا هەڵات بون‌و چوبونە گەیلان‌و دابویانە پاڵ ئـەمیرە موزەفەر. ئەوانیش بیست بویان صارم خانی یەزیدی لـەکوردانی چـکاری یـاخی بوە، لەلای یەزدو ئەبرقوشەوە محەمەد کرهی یاخی بـوە، وتیـان بۆچـی ئێمـەش قەزوین نەگرین. ئەو گەوجە وتی باوکم ماوەی ساڵێك شـای لەگـەڵ سـۆفیەکانی لەمولکی رەشتدا حەوانەوە، من بۆچی ئەو ئاشنایەتییە تێك بدەم.

لەم لایەوە شا سوپای کۆکردەوە چوە سەر رەشت‌و، عەبدی خانی بۆ لای تەورێز نارد. کەعەبدی خانی شاملۆ گەیشتە تەورێز، بیستی شازادە چوە بۆ بەرەنگاری صارم خان، ئەویش چوە ناو تەورێزو بەدویاندا کەوتەڕێ. کـە گەیشـتە سـۆفیان، بینی شازادە بەبریندارێ دێت‌و ١٥٠٠ کەسی لێ کوژراوە. شازادەی گێڕایەوە. هەر لەو شوێنـەدا بارگەیان خست.

رۆژی دوەم صارم خان دەرکەوت‌و ریزیان بەست. ئەردوان بەگ، کوڕەکەی تری، ئیزنی لەباوکی خواست هاتە مەیدانەوە، داوای مەردی مـەیـدانی کـرد. عەبـدی خان بەگ شازادەی بریندارێ لەپای ئالاکـەدا دانـا. خـۆی لەلایەکـەوە راوەسـتابو کەولاخەکەی لەجێی خۆی لنگ دا، هـەر کەگەیشـتە مەیـدان، پـاش گفتوگـۆ، تیرێکی گرتە عەبدی خان. لەناوکی داو لەئەسپەکەی گلا. دورمیش خانی کـوڕی ئاخێکی هەڵکێشا، ئێخەی خـۆی دادڕی بـۆی چـوە مەیدانـەوە، ئـەو ئەیویست

دابەزیّو سەری ببڕیّ ئامانی نەداو نەڕانی: ئەی دەسڕەش! ئەگەر پیاوی لەگەڵ لاوان بجەنگە، لیّدانی پیرەمیّردی هەفتا ساڵە پیاوەتی نیە.

ئەو وتی: ئەوە باوکت بو؟

وتی: بەڵیّ ئەو چو قسە بکا، کەوتە جنیّودان، وتی: ئەی ناپیاو راوەستە وابزانە هاتم! تیریّکی تری نایە ناو کەوانو هاویّشتی. دورمیش خانیان بینی بەپشتا لەسەر ئەرز راکشا بو. ئەو تیرە بەسەر سنگیا تیّپەڕی. ئینجا راست بوەوە. ئافەرینو تەحسینی ئەو لەهەردو سوپاوە هەستاو خۆی گەیاندیّ. تیغیّکی وەهای سرەواندە قوبەی سپەرەکەی تا ناوکی هەڵدڕی.

ئەوسا صارم خان وتی: مەهیّڵن. کوردان لەجیّی خۆیان بزوتنو ئەو ۲ هەزار کەسەی سوپای شاملۆش بۆ یارمەتی دانی دورمیش خان ئەسپیان تاو دابوو، ناو مەیدان. بەربونە یەکتری.

با ئەمان لەم جەنگی مەغلوبەیەدا بەجیّ بهیّڵین. گویّ بۆ هەواڵی شا ئیسماعیل رادیّرە. هەر کە گەیشت بوە گەیلان، جاسوسەکان هەواڵی گەیشتنی شایان بۆ ئەمیرە موزەفەر برد بو. ئاهیّکی هەڵکیّشا. لەسەردارەکانی خۆی پرسی: ئیّمە ئەبیّ چی بکەین؟ ئەوانیش وتیان: ئەبیّ جەماعەتی تورکمان بنیّرینە سەر ریّی شاو، خۆت لەبۆسە دابی. ئەگەر شتیّکیان پیّ کرا باشە، ئەگینا هەڵیّ بۆ فومن، بەڵکو شا بەدوت نەکەویّ.

ئەو گەوجە، تورکمانەکانی بانگ کرد پیّی وتن: ئیّوە بڕۆن لەکەناری بەغداد ریّ لەشا بگرن، تا منیش بەلەشکرەوە بەدواتانا بیّم. ئەوانە رۆیشتن بەلاّم لەرێ کەبیستیان چ باسە. خۆیاندا بەجەنگەڵدا. هەلاّتن شا هاتە رەشت. لەبەرئەوەی ماڵەکەیان دەورەدا بو، هەواڵیان هیّنا کەبۆ فومن هەلاّتوە. شا چو بۆ فومن. لەویّش کەئەوەی بیست بوو هەلاّت بو بۆ ناو جەنگەڵ. شا کەگەیشتە فومن، وتیان: دویّنیّ رۆیشت بۆ ناو جەنگەڵ. شا فەرموی چۆن بهیّڵم، لەولاشەوە ئەمیرە موزەفەر چو بوە لای ئەمیر زەینەدین، ئەوی دەرسی فیّربونی قورئانی بە شا گوت بو. وتی: جگەلە تۆ کەسی کە ناتوانیّ لەلای شا تکام بۆ بکا، چونکە تۆ مافی فیّرکردنت لەسەری هەیە، بچۆرە خزمەتی شا، بەڵکو لیّمان ببوریّ. ئەوسا ئەو هەستا کاتیّ گەیشت شا لەباسی ئەودا بو کەمیر گەیشت کەلامی خوای بەدەستە بو. شا کەئەوەی دی تەعزیمی بۆ کەلامی خوا کرد. وتی: باوکە لەکویّ بوی؟ وتی: ئەی شەهریار! ئەم پیرە نۆکەرە بۆ تکای ئەمیرە موزەفەر هاتوە، تو هەقی ئەم کەلامە لەقسوری ببورە. شا ئەوسا وتی: لەبەرئەوەی تۆ مافی فیّرکردنت لەگەردنی من دایە، ئەوم بەخشی، بەلاّم بەو مەرجەی ئەو تاقمەی

ئەریان فریو داوە، بەدەستی بەستراو خۆشی شمشێر بخاتە گەردنیو بێت. میر وتی: ئەی شەهریار بڕۆمو بیهێنم؟ بۆی نوسی کەبێتو سێ چوار کەس کەتۆیان فریو داوە لەگەڵ خۆت بهێنە چونکە شا داوای کردون. دوای ئەو فەرمویان ئەو جەماعەتەیان گرت. خۆیشی تیغو کفنی هەڵگرت. هاتە خزمەتی شا، پێی شای ماچ کرد. شا ئەوی بەخشیو لەملی ئەو جەماعەتەشیدا. هەواڵی تورکمانەکانی پرسی: وتی: رایان کرد. شا فەرموی: کاتی راوەستانم نیە. ئەگەر ئەوانت گرت بیان کوژەو سەرەکانیان بۆ من بنێرە. خۆیشی بەسواری لەرێی ئەردەبیلەوە بەغار بەرەو تەورێز کەوتە رێ لەقەزوینەوە بە۱۱ رۆژ چو بۆ گەیلانو لەوێوە خۆی گەیاندە تەورێز.

لەکاتێکا ئەو گەیشت، قزلباش تەنگیان پێ هەڵچنرا بو، دورمیش خانو بیرام خان بریندار بون. لەبەغیرەتی دا تاویان ئەدایە بەرخۆیانو لەعاری هەڵاتن ئەترسان. لەو کاتەدا لەلای بیابانەوە، ئالای سپی هەژدیها پەیکەری شەهریار دەرکەوتو دەنگی نەرەی ئەو شەهریارە هات. گیان هاتەوە بەر لاوانی قزلباش. هەرکە شا گەیشت، خۆیدا بەو کوردە یەزیدییانەدا. لەو شەڕە دا صارم خان توشی شەهریارە بو. بە تورەییەوە شمشێری هەڵکێشا. لەناوقەدی داو دونیمەی کردو، ناردی بۆ دۆزەخ. سوپای کوردەکان شکاو مستەفا خانی مەحمودی لەمەیدان هەڵاتو ٦ سەرداریشیان بۆ شوێنەکانی خۆیان هەڵاتنەوە. شا براکەی دەس کەوتەوەو دورمیش خانی لەباوەش گرتو، وتی: پیاوەتی بۆ تۆ حەڵاڵە. بەفەرزەند ناوی برد. بەفەتحو نەسرەتەوە چونە دار السلطنەی تەورێز))[٧].

پاش تێپەڕینی چەند قەرن بەسەر ئەم روداوەدا، نوسەرێکی هاوچەرخی عەجەم کەخۆی بە نەوەی شاهانی سەفەوی دائەنێ. هەمان روداو بەهەمان گیانی نازانستییەوە ئەگێڕێتەوەو، ئەنوسێ:

((پاش ئەنجامدانی ئەو کارانە ئوردو لەهەمەدانەوە بەرەو قزل ئوزون کەوتە رێ، لەو شوێنانە بو بەعەرزی پادشای سەفەوییان راگەیاند، کابرایەك بەناوی صارمی کوردەوە تاقمێکی لەئەوباشو رێگرەکانی ناوچەکانی کوردستان کۆکردۆتەوە، لەنزیك مەڵبەندی گەروس سوپاگایەکی بو خۆی دامەزراندوە، باجو خەراج لەهەمو جوتیارو زەویدارەکانی ئەو ناوە وەرئەگرێو، کاروانو قافڵەکانی روت ئەکاتەوە.

شاە ئیسماعیل خۆی بۆ غافڵگیر کردنی صارمی کورد هێرشێکی شەوانەی ناکاوی کرد، بەڵام کوردی ناوبراو لەپێش گەیشتنی مەوکیبی شاهانەدا باروبنەی خۆی بەجێ هێشت بو رێی هەڵاتنی گرت بوە بەر، هەمو شتەکانی کەوتە دەس

لەشکریبیانی قزلباش‌و، تاقمێکیش لەدەسوپێوەندەکانی ئەو، کەرێگەی هەڵاتنیان ئەپێوا بەدەستی راونەرانی قزلباش لەناو بران، ئینجا مەوکیبی شاهانە سەبارەت بەوەی هەواڵ هات بو کە ئەمیر حسامەدین حاکمی گەیلان...))[٨].

هەمان نوسەر لەگێڕانەوەی تێکهەڵچونی قزلباش‌و صارمی کوردا، ئەنوسێ:

((لەوەرزی بەهاری ساڵی ٩١٢دا ئۆردو لەگەرمیانی تارمەوە روی کردە زۆزانی سوڵتانیە، ماوەیەك لەو ناوچە خۆشەدا بەئەسپ سواری‌و تیر هاوێشتن‌و ئاداب‌و رسومی رۆژانی جەژنەوە خەریك بو، ئینجا روی کردە لای خوی، لەبەرئەوەی هەواڵ هات بو کەصارمی کورد دیسانەوە تاقمێکی لە ئەوباش‌و ئەشراری کورد لەدەوری خوی کۆکردۆتەوە، لەناوچەی ورمێ کەوتۆتە فیتنەو فەساد. شا ئیسماعیل بیرام خانی قرامانلوو خادم بەگی خەلیفەی بۆ سەرکوت کردنی صارمی کورد نارد.

سەردارانی ناوبراو پەلاماری کوردانی یاخییاندا، صارم‌و لایەنگرەکانی لەناوچەی ورمێوە رایان کرد بۆ مەڵبەندی کوردستان، سوپاکەی بردە شوێنێکی قایمەوە کەوت بوە سەرلوتکەی شاخی، بەڵام ئەو لەشکرەی مەئموری دواکەوتنی بو، ئێنخەیان بەرنەدا، گەیشتنە سەری، صارم لەوێدا بە لەشکرەکەی خۆیەوە کەوتە بەرەنگاری، تێکهەڵچونێکی سەخت لەبەینیاندا قەوما، لەهەر دولا تاقمێ کوژران لەوانە دو کەس لەسەردارانی بەناوبانگی قزلباش یەکێکیان عەبدی بەگی شاملۆو ئەوی کەیان سارو عەلی مهردار تکەلو، بەڵام سەرەنجام فەتح و زەفەر بۆ هێزی قزلباش بو. هەرچەند صارم خۆی لەمەیدانی شەڕدا بەساغی دەرباز بو، بەڵام کوڕەکەی لەگەڵ براکانی‌و هەندێ لەسەردارەکانی لەشکرەکەی گیران، خەڵکێکی زۆری لێ کوژرا، هەمو ئیل‌و عەشیەتی صارم تاڵان کران، بیرام بەگ‌و خادم بەگی خەلیفە بەسەرکەوتویی‌و زاڵی گەڕانەوە بۆ ناو ئۆردو، لەکاتی گێڕانەوەی هەواڵەکانی ئەو شەڕەدا هەندێ شتیان لەسەر گوستاخی‌و رەفتاری پیسی کوردەکان عەرزی پادشا کرد، کەئاگری تورەبونی خۆش کردو، فەرمانی کوشتنی هەمو دیلەکانی دەرکرد))[٩].

نمونە٤:

کوردێکی یەزیدی کلکدار(٩١٤ك)

شا ئیسماعیلی سەفەوی ئەمیرەکانی ئاق قۆینلوی یەك لەدوای یەك شکان، هەندێکی کوشتن‌و هەندێکی راونان، مراد میرزای کوڕی سوڵتان یەعقوب لەبەردەمی هێزەکانی قزلباش دا بەتێکشکاوی لەشیرازەوە هەڵات بۆ بەغداد کەهێشتا لەژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی بایندوریدا مابو، مراد هانای بۆ سوڵتانی

عوسمانیو، عەلاء الدولـە زولقـەدرو، قانصـوە الغـوری سـوڵتانی میسـر بـرد، هیچکام لەوانە بەدەنگییەوە نەچون. مراد لەیارمەتیو پشتیوانی ئەوانە نائومێد بو، خۆیشی بەتەنیا بەری پێشڕەوی قزلباشی پێ نـە ئـەگیرا. بەغـدادی بـەباریك بەگی پڕناك سپاردو خۆی روی کردە دیاربەکر. شا ئیسـماعیل وای بەچـاك زانـی بەرلەوەی بچێتە سەر خۆراسان، دوایین بنکەی دەسەڵاتی تورکمانانی ئاق قۆینلـو هەڵکەنێو، لەخەمی ئەوان دڵنیا بێ. ئیسماعیل خۆی لەهەمەدان بوو پێشەکی خەلیل بەگی یساوڵی، کەیەکێ لەسەرانی دڵسۆزی قزلباش بو، ناردە لای باریـك بەگ، بۆ ئەوەی بەخۆشی بیهێنێتە ژێر دەسەڵاتی شای سەفەوییەوە. باریـك بـەگ کەبەوەی زانی تاقمـێ لەدەسـوپێوەندەکانی خـۆی بەدیارییـەکی زۆرەوە نـارد بـۆ پێشوازی خەلیل بەگو نێردراوەکانی شا. ئەوانـە تـا نزیـك خانـەقین بەپیریانـەوە چون. باریك بەگ ڕێزی زۆری لەنێردراوەکانی شا گرت، بەڵام وەکو ئەوان داوایـان لێ کرد. ئەم خۆی ئامادە نەبو بچێ بۆ لای شا[10].

گرتنی بەغداد بۆ شا ئیسماعیل لەچەن لاوە گرنگ بو" لەڕوی ستراتیجییەوە، قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەی فـراوان دەکـرد. شـاری مێـژویی بەغـدادو ئـەو ناوچـە دەوڵەمـەنو فراوانـە ئەکەوتـە ژێـر دەسـتیو، لەگـەڵ وڵاتـانی عـەرەب ئـەبو بەدراوسێو، دوا بنکەی نەیارەکانی خۆی هەڵ ئەتەکاند. لەڕوی دینییەوە، زۆریـی شوێنە پیرۆزەکانی شـیعەو گـۆڕی هەنـدێ لەئیمامـەکانی لـەوێ بـون، گیرانـی بەغدادو نەجەفو کەربەلاو سـامەڕا هێزێکـی مەعنـەوی گـەورەیان بـەقزلباش ئەدا.

هێزەکانی قزلبـاش کەوتنـە پێشـڕەوی بـەرەو بەغـداد. هێزێکـی گـەورەیان لەپێشەوە بەسەرکردایەتی((حسێن بەگی لەلە))لەکرماشانەوە بـەناو خانـەقیندا کەوتە ڕێ بەبێ بەرهەڵستی چوە ناو شاری بەغدادەوە. باریك بەگ پێشتر هـەڵات بو. شا، خادم بەگی((خلیفە الخلفاء))ی بەحاکمی ئەوێ دانا. خۆیشـی لـەجیمادی دوەمـی ٩١٤(١٥٠٨)دا چـوە نـاو بەغـدادەوە. پـاش زیـارەتی گـۆڕی پـیرۆزی ئیمامەکان، لەکازمێو نەجەفو کەربەلا، بەخۆیو هێزە گەورەکەیەوە کەوتـە ڕێ بەرەو خوزسـتان[11].

((عالم ئارای سەفەوی)) کەدێتە سـەر باسـی هێرشـەکەی شـا ئیسـماعیلو لەشکری قزلباش بۆ گرتنی بەغداد، لەشێوەی سەرگروشتەدا، چیرۆکی کوردێکی تێکـەڵاو ئـەکا، بـەپێی گێڕانـەوەی نوسـەر ئـەبێ کلکـی هـەبوبێ، چونکە((یەزیدی))بوە. مەبەست لەیەزیدی لێرەدا، پێڕەوانی ئولی یەزیدی نییـە. بەڵکو مەبەست لـەپێڕەوانی یەزیـدی کـوڕی معاویـەی ئەمەوییـە، کەلەلایـەن

شیعەوە بەدوژمنی خوێنەخۆیی ئالی عەلی دائەنرێ. وشەی یەزیدی لێرە داو لەگێڕانەوەی چیرۆکی صارم خاندا وەکو جنێو بەکارهێنراوە. ئەم چیرۆکە نیگایەکی جۆری نۆڕینی قزلباش لەگەلی کورد پیشان ئەدا.

((عالم ئارای سەفەوی))نوسیویتی:

((لەم لایەوە شاه فەرموی چاوم ئەفرێ، سوپا بکەویتە رێ. لەپێشەوە حەسەن بەگی حەلواچی ئۆغلیو دورمیش خانی نارد. کاتێ ئەوان گەیشتن شەڕ گەرم بو. هەلیان کوتایە سەر پشتەوەی لەشکری بایرک سولتان(مەبەستی باریک بەگی پرناك حاکمی بەغدادە). بایرک ئاخی هەلکێشا بەناچاری کەوتە شەڕەوە. کەرۆژ بوەوە ئالای(نصر من الله)لەدەشتی بەغداوە دەرکەوت. ئاخ لەبایرک بەرز بوەوە، هەرچەند هەولیدا خۆی بخزێنێتە ناوی قەلای بەغداوە، رێگەیان نەدا.

کەشیعەکانی بەغداد لەبەرزایی بورجەکەوە روانییان، ئالای هەتاو روی هەژدیها پەیکەری شایان بینی. زانییان کەئەگەر بایرک سولتان بێتە ناو قەلاوە، رۆژانی مەترسی درێژە ئەکێشێ چونە سەر بەندیخانە، سەید محەمەدی کمانە(کمونە، یەکێ لەشیعە ناودارەکانی عیراقی عەرەب بوە)یان لەبەند رزگار کرد، هاتنە سەر بەرزایی بورجی دەروازە، تەپلی بەشارەتیان لێ دا. کەدەولەت، دەولەتی شاه ئیسماعیل بهادر خانو تیغ، تیغی غازییانی قزلباشە.

هەرکە بایرکی ناجسن گوێی لەو دەنگە بو، لەهەر چوار لایەوە خۆی لەناو بەلادا بینی. دری بەو سوپایە داو خۆی گەیاندە دەروازەکە. سەید محەمەدی دی لەسەر بەرزایی دەروازەکەیەو دەروازەکەش داخراوە. وتی: گەورەمان سلاو... دەروازەکە بکەرەوە. هیچمان پێ نەکرا، ئەگەر شا بمگرێ ئەمانم نادا، بەلام ئەگەر بێمە ناو قەلاو یەکێ بنێرم داوای ئەمانی لێ بکەم، لەوانەیە ئەمانم بدا. سەید وتی: کاتێ من پێم وتی داوای ئەمان بکە تو قبولت نەکرد، ئێستاش کار لەئەمان ترازاوە. برۆ شمشێر لەمل بکە بەشکو شای دلوریا بتبەخشێ. هەرچەند پاڕایەوە، سەید فەرموی بیدەنە بەر تیر. بایرک بەناچاری جلەوی بەلای رۆمدا وەرگێڕا. دلی لەحەرەمو ناموسو خەزێنە بەردا. لەگەل دوسێ هەزار کەس، کەماڵەکانیان لەبەغدا نەبو، بەرێ کەوتن.

بەلام ئەو حەزرەتە(شا ئیسماعیل) بەهەمو سوپاوە لەپردەکە پەڕییەوە. هەر کەپێی پیرۆزی شا گەیشتە مەیدان، بایرکی ناجسن شکاو، لەمەیدان هەلات. ئەو حەزرەتە گومانیوا بو چۆتە ناو قەلاکەوە. لەو کاتەدا کەسێکی سەید محەمەدی کمانە هات، عەرزی کرد: تۆ خۆش بی، ئەمان هێشت بایرکی ناجسن بێتە ژورێ. ئەو حەزرەتە فەرمویان: ئەی کەواتە ئەو بۆ کوێ چو؟ وتیان: چو بۆ لای رۆم.

حەزرەت فەرمویان: ئەگەر ئەو دەرباز بێ، فیتنە ئەنێتەوە، چۆن ئەهێڵم دەربچێ. دوی بایرکی ناجسن کەوت. بایرك ماوەیەکی رێ بڕی بو، ئاڵاکانی شای لەدورەوە بەدی کرد. وتی کەپردەکە ببڕن.

شەهریار(شا ئیسماعیل) کە گەیشتە کەناری روبار(روباری دیجلە)پردەکەی بەبڕاوی دی ماینە مەنسورەکەی تاو دایە ناو ئاوەکە. ماین خۆی هاویشتە دەریاوە. قزلباش کەئەوەیان دی، غولامانی حەزرەتی امیر المؤمنین علیه السلام، رژانە شەتی بەغداوە. کەشا لەشەت هاتە دەرێ، جلەوی راکێشا، لەگەڵ هەمو سوپاکانی لەئاو دەرهاتن.

ئەو حەزرەتە فەرمویان: سەیر بکەن، ئاخۆ هیچ کەس ئاو بردویەتی؟

وتیان: شا سەلامەت بێ، تەنیا یەکێ ئاو بردویەتی وا ئەڕوا.

شا فەرموی: مەعلوم نیە ئەو کابرایە لەئێمە بێ، بڕۆن بیگرن‌و بیهێنن! مەلەوانەکان چون گرتیان‌و هێنایان.

حەزرەت فەرموی: دەرپێکەی دا بکەنن!.

کەدەرپێکەیان داکەند بەرێکەوت کلکی هەبو، نیشانەیەکی پێوە بو کە لەکوردانی یەزیدی‌و نۆکەری بایرك بو. لەبەرئەوەی بە تەنیا لەناو قزلباش‌دا بەجێ مابو، ئەویش تاجێکی پەیدا کرد بو لەسەری نابو. تێکەڵاوی سوارەکان بو بو. کاتێ قزلباش خۆیان هاوێشت بوە ناو ئاوەکەوە ئەویش بەناچاری خۆی تێ فڕێدا بو. ئەوە بو ئەو ئاو بردبوی[12].

نمونە٥:

میرەکانی کوردو جەنگی چاڵدێران(٩٢٠ك)

رەفتاری قزلباش لەگەڵ کوردو مەزنەکانی، کوردی تا ئەندازەیەکی زۆر لێ رەنجاند بون. سوڵتان بایەزید لەبەر پیری‌و نەخۆشی نەی پەرژایە سەر ئەوەی چارەیەکی بنەڕەتی‌و خێرای پەرەسەندنی بزوتنەوەی قزلباش بکات‌و رێوشوێنی لەناوبردنی دابنێ. دەوڵەتی سەفەوی لەسەردەمی ئەوا دامەزراو فراوان بو، بگرە چەسپی. بەڵام سلیمی کوڕی کە لەکۆنەوە رقی لەقزلباش بو، کاتێ هاتە سەرتەخت، یەکێ لەبەرنامەکانی هەوڵی روخاندنی دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێران بو. بۆ ئەوەش هەوڵی ئەدا کەڵکی زۆر لەهەستی مەزەبیی گەلانی ناوچەکە، لەوانە کورد وەربگرێ. مەزنەکانی کورد خۆیشیان کەتوشی گرتن‌و دورخستنەوەو ئازاردان بوبون، کەوتنە هان دانی سوڵتانی عوسمانی بۆ پەلاماردانی قزلباش. تەنانەت حەکیم ئیدریسی بتلیسی ناوی لەمەزەبی قزلباش

نا بو((مذهب ناحق))واته مەزەبی ناهەق. ئەمەش لەروانگەی دینییەوە دیارە واتایەکی زۆر قورسی هەیە.

شەرەف خان لەم بارەیەوە بەراشکاوی نوسیویێتی:

((لەبەرئەوەی ئەمیر شەرەف بەچەند رۆژێ نەیتوانی ولایەتی بتلیس بگرێتەوەو تایەفەی قزلباشی لێ دەربکاو، بەرازی دڵی سوڵتانی دنیاگر، سوڵتان سلیم خان زانی کە گەرەکێتی وڵاتی ئێران بگرێ. ئەوسا بەهاوبیری‌و بەتەگبیری شاسواری مەیدانی تحقیق، سالاری کاروانی رێگەی توفیق، دانەری قانونەکانی اصول‌و فروع، نوسەری دیوانەکانی مەعقول‌و مسموع، مامۆستای مەدرەسەی تەقدیس، سلالەی عارفی بەدلیس، مەبەستم حەکیم ئیدریسە، لەگەڵ هەڵبژاردەی بیرباشەکانی بنەماڵەی ئایین بەرزو خێرئەندێشانی خانەدانی رەفعەت ئایین‌و، ستودەی دەوڵەت خواهانی دودمانی ضیاءالدین محەمەد ئاغای کەلهوکی، اظهاري ئیخلاص‌و ئعتقادیان بۆ دەروازەی دەوڵەتی عوسمانی نواند. بۆ ئەم مەسەلانەش ٢٠ کەسی لەئەمیران‌و حاکمانی کوردستان کردە هاوداستانی خۆی. عبودیتنامەیەکیان بەمەولانا حەکیم ئیدریس‌و محەمەد ئاغادا رەوانەی ئاستانەی ئیقبال ئاشیانەی سوڵتانی کرد. سوڵتانی دۆست لاوێنی دوژمن سوتێن. لەسەر داوای ئەمیرەکانی کوردستان بەنیازی گرتنی ولایەتی عەجەمستان، روی کردە ئەرمەن‌و ئازەربایجان، لەدەشتی چاڵدێران لەگەڵ شا ئیسماعیل کەوتە شەڕو سەرکەوت. ئەمیر شەرەف لەگەڵ هەندێ لەحاکمانی کوردستان لەم سەفەرەدا لەرکابی ئەسرەت قرینی سوڵتانی ظفر رهین بو.

لەبەرئەوەی خان محەمەدی والی دیاربەکر لەو شەڕەدا شەربەتی ئەمانی چێشت، لەدیوانی شاهییەوە ئیالەتەکەی ئەو بەقراخانی برای‌و حکومەتی بتلیس بەعەوەز بەگی برای‌و جزیرەش بە ئەولاش بەگی براکەی تری سپێردرا. کاتێ مەوکیبی رایەتی سوڵتانی لەلای تەوریزەوە بۆ لای رۆم وەرچەرخا، حەکیم ئیدریس بەعیززی عەرزی جەلالی سوڵتانی گەیاند، کەئەمیرەکانی کوردستان لەالطاف‌و ئیحسانی شاهی جیهان داوا ئەکەن کەولایەتی میراتی خۆیان بەخۆیان بدرێتەوە، لەناو ئەوانەدا یەکێ بەگەورە بەگلەربەگ دابنرێ بۆ ئەوەی بەکۆمەڵ بچنە سەر قراخان‌و، لەدیاربەکری دەربکەن. سوڵتانی گێتی ستێن لەوەڵامی ئەوان‌دا فەرمویان، کە هەرکامێ لەئەمیران‌و حاکمەکانی کوردستان، لێوەشاوەیی امیر الامرائـي هەیە لەناو ئەواندا دابنرێ بۆ ئەوەی هەمو ئەمیرانی کورد ملکەچ‌و گوێڕایەڵی بن‌و بچن بۆ دەفع‌و رەفعی قزلباش..))[١٣].

سەردارەکانی کورد لەو سەردەمەدا پایەیەکی ئەوەندە بڵندیان هەبوە کەسولتان سەلیم لەو ((استمالة نامە))یەدا کەراستەوخۆ دوای سەرکەوتنی لەجەنگی چاڵدیران دا لە٢ی رەجەبی ٩٢٠ دا بۆ دانیشتوانی تەورێزی نوسیوە، زاهید بەگی هەکاری بە((فەخری ئەمیانی کورد))ناو ئەبا[١٤]. نامەیەکی بۆ((حاکمی خیزان))نوسیوە کەهاوکاری((فخر الامراء الکرام، ذخر الکبراء الفخام، صاحب المجد والاحتشام، شرف بیگ، دام معالیه..))بکا بۆ رزگارکردنی قەڵای بەتلیس لەقزلباش.[١٥]. هەربەو بۆنەیەوە((فتحنامە))یەکی تایبەتی بۆ((امراء مشرق وقبائل کرد))نوسیوە مژدەی سەرکەوتنی خۆیو تێکشکانی شا ئیسماعیلی پێ داون[١٦]. هەروەها((فتحنامە))یەکێ دۆستانەی بەتایبەتی بۆ شاە رۆستەم بەگی حاکمی لوڕستان لەو بارەیەوە ناردوە[١٧]. لەپەراوێزی ئەو روداوانەدا ئەگونجێ دو تێبینی بکرێ" یەکێکیان، رادەی جیاوازی جۆری نۆڕینی رۆمو عەجەم لەکوردو پیاوە گەورەکانی، کەرەنگە هەندێکی بگەڕێتەوە بۆ جیاوازی مەزەب. دوەمیان، پایەی گەورە پیاوەکانی کورد لەو سەردەمەداو، ئەو دەورەی ئەیان توانی لەدۆڕاندن یا بردنەوەی هەر ململانێیەکی نێوان رۆمو عەجەمدا بیگێڕن.

٢/٢ شاە محەمەد خودابەندە

نمونە٦:

کورد" مەعدەنی شەڕو مەنبەعی زەڕ(٩٨٦)

شاە تهماسب لەپاش تەمەنێکی درێژو، زیاتر لە٤٠ساڵ حوکمڕانی مرد(٩٨٤ك). حەیدەر میرزا خۆی لەجێگەی باوکی لەسەر تەخت دانیشت. بەپیلانی پەریخان خانم، شازادەی بەدەسەڵاتی دەرباری سەفەوی، حەیدەر بەکوشت چو، لەناو کوڕەکانی تهماسبدا، ئیسماعیل کەماوەی ٢٠ساڵ بو لەزینداندا گیرا بو، لەجێگەی باوکی بەناوی ئیسماعیلی دوەمەوە دانرا(٩٨٤).ئیسماعیل کابرایەکی رق ئەستوری دڵڕەق بو. زۆرایەتی شازادەکانی سەفەوی کوشت. لەوانە، جگە لەمحەمەد میرزای دایك برای، هەمو براکانی خۆی" مستەفا. امامقلی، سولتانعەلی، مەحمود، ئەحمەدی لەناوبرد(٩٨٤). هەروەها ژمارەیەکی زۆر لەسەرانی دەسەڵاتداری قزلباش. ئیسماعیل کابرایەکی بەدخو بو، هەم تلیاکی بو، هەم نێرباز بو، پەریخانی خوشکی، کەخۆی دەستی لەدانانیدا هەبو، ژیوان بوو لەکارەکەیو، سلیمان میرزای دایکبرای کوژرا، ئەترسا ئەویش رۆژی بێتە کوشتن. هەر ئەو لەگەڵ سەرانی قزلباش رێك کەوت، پیلانێکیان بۆ لەناوبردنی دانا. شەوێکیان ژاریان تێکەڵاوی تلیاکەکەی کردو کوشتیان(٩٨٥).

تەنیا کوڕی تهماسب کەبەزیندویتی مابو، محەمەدی خودا بەندە بـو، ئـەویش لەشیراز ئەژیا(٩٣٨-١٠٠٤)محەمەد سەرەتا بۆیە لەکوشـتن دەربـاز بـو، چـونکە کوێرو بودەڵە بو. ئیسماعیل لیی نەئەترسا پیی وا بـو هیچـی لـەدژی ئـەو پـێ ناکرێ. بەڵام ئەوەش دادی نەدا. سەرەنجام فـەرمانی کوشـتنی ئەویشـی دەرکـرد. ئەوەی کوشتنی محەمەدی پێ سپێردرا بو، بەهۆی رەمەزانەوە کارەکەی دوا خست. ئەمەش بو بەخێر بۆ محەمەد میرزا. چونکە هەر لەو رۆژانەدا کەئەبو ئەوی تـێدا بکوژرێ، ئیسماعیل خۆی کوژرا، لەلایەن پەریخانەوە بەهاوکاری سەرانی قزلباش محەمەد بەشای ئێران دانرا(٩٨٥)ناردیان بـەدوایدا بـۆ شـیراز کەبیێتـە قـەزوین لەسەر تـەختی شـاهیتی دابنیشـێ. شـاە محەمـەد خـودا بەنـدە(٩٣٨-١٠٠٤) یەکەمین کوڕی شاە تهماسب بو لەکاتی مردنی باوکیدا تەمەنی ٤٦ ساڵ بو[18].

پەریخان بۆ پێشوازی لەشا محەمەدی برای لەکەژاوەیەکی زەرنیگارا کە٤٠٠ تـا ٥٠٠ پیادە هەڵیان گرت بو، تایبە سوفیانی لای قـەزوین بـەپیر براکەیـەوە چـو. محەمەد خۆی کەسایەتییەکی لاوازی هەبو، مەهد علیای هاوسەری، کەبە((فەخر النساء بیگم))و((خیر النساء بیگم))ناو ئەبرا، زاڵ بو بەسەریدا، مەهـد علیـا رقی زۆری لەپەریخان بو. محەمەدی هان دا بیکوژێ. شـاە محەمـەد هـەر ئـەو رۆژە فەرمانیدا بەخەلیل خانی ئەفشار، کە لەلەی پێگەیاندنی پەریخان بـو، پـەریخان بکوژێ. پاش چەند رۆژێ پەریخانی خنکاند. بەرامبەر بەم خزمەتە، شا کەلەپوری کوژراوی بەبکوژ بەخشی.

شا کابرایەکی بێ دەسەڵاتی نابینا بو، خۆی لەکاروباری دەوڵەت نەئەگەیانـد. مەهد علیای هاوسەری، کەئەوەی یەکێ لەمیرە ناسراوەکانی مازندەران و ژنێکـی لێهاتوی خۆبەزلزان بو، دەستی گـرت بـو بەسـەر کاروبـاری دەربـاردا. دانـان و لابردنی کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپا لەدەس ئەودا بو. کوڕەکـانی مەهـد علیـا هێشتا منداڵ بـون. حـەمزەیان کـەدانا بـە((وەکالـەتی دیـوانی ئـەعلا))واتـە جێنشینی باوکی تەمەنی ١١ ساڵ بو، لەباتی ئەو دایکی کارەکانی بەڕێوە ئەبرد.

سەرانی قزلباش لەناو خۆیاندا ناکۆك و ناتەبا بون. پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. هەلومەرجی نـاوەوەی ئێـران شـێوا بـو. ئـاژاوەو شەڕوشـۆڕ مەشـهەد، هـیرات، مـازندەران، قرم، شیروان و ناوچە کوردنشینەکانی خـوی، سـەلماس، ورمێـی گـرت بـوەوە. سـەرکردەکانی ئێـران گوێیـان نەئەدایـە فەرمانـەکانی شـاە محەمـەد. بەناکۆکییـەکانی ناوخۆیانـەوە خـەریك بـون. سنورداراەکانیشـی نـاوەڕۆکی پێکهاتنەکەی سلێمان- تهماسبیان پشت گوێ خست بو.

بابیعالی ناکۆکی ناو سەرانی قزلباش‌و لاوازیی دەربارەی ئێرانی بەهەل زانی، کەوتە شەڕ فرۆشتن بەئێران. لەپێشەوە کوردە داخ لەدڵەکانی سەر سنورەکانی گاڵدا هێرش بەرنە سەر ناوچە سنورییەکان. پەلاماری خوی‌و ورمێیان داو گرتییان. دەرباری ئێرانی تینی بەرەنگاریی تێدا نەما بو. هێزەکانی ئێران خۆیان لەبەر هێرشی عوسمانی‌دا پێ نەئەگیرا. شاە محەمەد داوای لەئەمیرخانی موسل و بەگلەربەگی ئازەربایجان‌و، محەمەدی خانی تخماق ئیستاجلو بەگلەربەگی ئەرمەنستان((چخور سعد))و، ئیمامقلی خانی قاجارو بەگلەربەگی قەرەباغ کرد، بەر لەهێرشی عوسمانی بگرن. ئەوانە لەبەر ناکۆکی ناوخۆیان شتێکی ئەوتۆیان پێ نەکرا. ئۆردوی عوسمانی قارسی ئاوەدان کردەوە، بەناو قافقازدا پێشڕەوی کرد، گورجستان‌و شیروانی گرت(٩٨٦). لەم شەڕانەدا بەتایبەتی لەتیکهەڵچونێکا لە((چلدر))ژمارەیەکی زۆر لەمەزنەکانی کورد کەوتنە بۆسەی قزلباشەوەو کوژران.

مەهد علیا، حەمزە میرزای کوڕی لەگەڵ خۆی بردو، خۆی چو بۆ قەرەباغ بۆ سەرپەرشتی ڕەوتی جەنگ. عادل گرای خان، یەکی لەئەمیرانی تاتار، لەیەکێ لەو شەڕانەدا بەدیل گیرا بو. بەدیلی ناردیانە لای مەهد علیا. ئەویش بەرێزەوە ناردی بۆ قەزوین. خۆیشی رێز نەگرتن‌و سوکایەتی پێ کردنی سەرانی قزلباشی کردە بیانو، بەپەلە گەڕایەوە قەزوین.

شا نائومێد بو لەهێزەکانی خۆی‌و توانای سەرکردەکانی. دڵنیا بو بەشەڕ بەری هێزەکانی عوسمانی پێ ناگیرێ. کەوتە هەوڵدانی ئەوەی بەرێگەی دیپلۆماسی ناکۆکییەکان لەگەڵ بابی عالی لەسەر بنچینەی پەیمانی ئاماسیە چارەسەر بکا. بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی بۆ سوڵتانی عوسمانی، مرادی سێیەم، نوسی.

مەهد علیا، عادل گرای بۆ دڵنەوایی‌و میوانداری برد بوە ناو یەکێ لەکۆشکەکانی خۆیان. سەرانی قزلباش خۆیان لەبەهانە بون لەم ژنە ئێرانییە بەدەسەڵاتە، ئەیان ویست ملی بشکێنن. تاوانی حەزلێکردنی ئەمیری دیلیان بەپاڵ دا. داوایان لەشا کرد ئەم ژنە لەکاروباری دەربار دور بخاتەوە. شا دەستی بەسەر هاوسەرەکەی‌دا نەئەڕۆیشت. سەرانی قزلباش هەڵیان کوتایە سەر ماڵی شا. بو بەدەمەقاڵێ لەنێوان مەهد علیاو سەرانی قزلباش‌دا. سەرانی قزلباش مەهد علیاو دایکیان، لەباوەشی شا محەمەدا، کوشت.

عوسمانییەکان هەلیان بۆ هەڵکەوت بو، هەمو ناکۆکییە کۆنەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بژێننەوە. مەرجەکانی کۆنیان دوبارە ئەکردەوەو، بۆ ڕاگرتنی

جەنگ پێیان لەسەر ئەوە دا ئەگرت. سی ئەسپی هێزی عوسمانی بەسەر هەر ئەرزێکی ئێرانیدا ڕۆیشت بێ، بخرێتە سەر قەڵەمڕەوی عوسمانی. سەلماندنی ئەوەش بۆ دەرباری سەفەوی ئاسان نەبو. لەماوەی حوکمڕانی شاه محەمەددا پەیوەندی ئێرانی- عوسمانی بەتەواوی تێکچو. پەیمانی ئاماسیە خرایە پشت گوێ، هیچ پەیمانێکی ئاشتبونەوەی تازەش نەبەسترا. ناکۆکییە کۆنەکانی سەردەمی شا ئیسماعیلی یەکەمو سوڵتان سەلیم زیندوبونەوە. ڕەوتی جەنگ بەقازانجی عوسمانی بو. عوسمانییەکان درێژەیان بەهێرشەکانی خۆیاندا. بەشێکی فراوانی قافقازو لای ڕۆژئاوای ئێران، لەوانە شاری تەوریزیان گرت، ئاڵوگۆڕی نامە لەنێوانی شاو سوڵتانو، لەنێوانی کاربەدەستانی گەورەی هەردو دەوڵەت نەگەیشتە ئەنجامێکی تەواو. هەر لەو ماوەیەدا حەمزە میرزا، کەئەویش خوی‌دا بوە بادەنوشیو نێربازی، یەکێ لەهاودەمەکانی خۆی بەمەستی کوشتی(٩٩٤).

شاه محەمەد لەنامەیەکی درێژدا کەبۆ مرادی سێیەمی نوسیوە، بەبۆنەی هێرشی ئۆردوی عوسمانییەوە بۆ ناو ئەرزی ئێران، لەدوای درێژە پێدانێکی پڕ لەئایەت، شیعر قسەی نەستەقو، ستایشی دوری پڕ لەچاپلوسیو درێژدادڕی، لەباسی کوردا ئەڵێ:

((...ئەعلا حەزرەت خاقانی دوهێلانە بەرز لەگەڵ ئەعلا حەزرەت شای بەهەشتی، انار الله برهانهما، ڕێگەی پێکهاتنو دۆستایەتییان گرتو، بەیداخی فیتنەو فەسادو جیدال، کەمایەی لەناو چونی عاجزانو مەساکین بوو، هەڵ نەکردو، بەپێی فەرمانی واجب الاذعانی: ((انما المؤمنون اخوه فاصلحوا بين اخويكم))و بانگی فیض ئینتیمای((وان طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فاصلحوا بينهما)) بەجێ هێناو، بۆ خۆشیی حاڵو بەجێهێنانی ئاواتەکانی فیرقەکانی ئیسلامو ئوممەتی خیر الانام، عليه الصلاه والسلام، بنچینەی درێژماوی صلحو صلاحو((افضل الصدقة اصلاح ذات البين))یان دانا.

شیعر: فاصلح اذا كان الصلاح موافقا   واصلاح ذات البين خير فوائد

ئەگەر بەصلح بتوانی لەگەڵ دوژمن ڕێگەی ویفاق بگری، ئاشتی لەجەنگ باشترە بۆ صلحو صلاحو اصلاح تێ بکۆشە، چونکە فەلاح لە صلاح دایە

((والحمدلله تعالى، لەلای ئێمەوە صلحو صلاح بەباشە وەڵام دراوەتەوە، تا ئێستە بۆ پێویستییەکانی ئاواکردنەوەو دامەزراندنی ئەوپەڕی تەقەلامان داوە، لەتوررەهاتی ئیعویجاجی لوجاج پێی ئیقدامان کێشاوەتەوە، ڕێگەی ڕاستمان بەپێی صدقو صەفا پێواوە.

((دوای ئەوەی کەحەزرەتی شای بەهەشتی، اعلی الله مکانه وانار الله برهانه، بەپێی(کل شی هالك الا وجهه)) باروبنەی فەنای لەمەعبەری فانی دنیاوە بۆ سەوای موستەقەڕی باقی راکێشا، ئیسماعیل میرزا بو بەمەزهەری ئاساری ئەشرارو، هەنگاوی لاسایی لەدوڵی ئەخلاقو ئەتواوی باووباپیرانی مەزنی خۆیدا نەناو، کەوتە رشتنی خوێنی براو خزمەکانیو بڕینی سیلەی رەحم کەجوتە لەگەڵ((انه من عمل الشیطان))هەموویانی بەکفنی خوێناوییەوە رەوانەی شکاتگای عەوەسات کرد. لەبەوئەوە لەنەمامی هیوا، جگە لەحەسرەت و مەلامەت، هیچ بەرێکی نەچنیو لەبەختو تەختی سەڵتەنەتەکەی هیچ خۆشییەکی نەدی.

((هەر کە لەباوەگای((تؤتي الملك من تشاء)) ودیوانی شەهنشاهی ((وما النصر الا من عند الله))مەنشوری ئیحسانی((عسی ربکم ان یهلك عدوکم ویستخلفکم))نیشانی پایەبەرزی((انا جعلناك خلیفة في الاوض)) بەناوی ئەم دڵسۆزەوە نوسرا، وازی لەهەمو وادییەك هێناو، بەپێی ((الولد الحر یقتدي بابائه الغر))کەوتە پێڕەوی سونەتی بەرزی حەزرەتی شاهی بەهەشتی.

((لەگەڵ ئەوەی بەهیچ جۆرێ نە مەواسیمی پیرۆزبایيو نەپێویستییەکانی پرسە لەهیچ جێیەکی ئەولایەوە دەرنەکەوت، ئێمە دۆستینامەیەکمان لەسەر بنچینەی تەواوی دۆستایەتیو یەکێتی، بۆ نوێ کردنەوەی رێوشوێنەکانی دۆستیو خۆشەویستیی بەسەعادەتمەئاب وەلی بەگی، وەکیلی حکومەتی دەرگای محەمەدی سوڵتان دا بۆ دەوگای فەلەك وێنە نارد.

((هێشتا ناوبراو نەگەیشت بوە تەورێز هەواڵ هات" کوردانی باوەڕ پێ نەکراو، کەوەکو بومی شوم بەشەو بزۆزو بەرۆژ کوێرنو، لەطەریقی سودادو سەبیلی رەشاد مەحرومو مەهجورن، ئەخلاقی کیرامی ئبلیسو ئەهدافی سیهامی تەلبیسو، مەعدەنی شەڕو، مەنبەعی ضەڕن، ناوەڕۆکی ((وجوه یومئذ علیها غبرة ترهقها قترة)لەناوچەوانیان نوسراوو، لەسەحیفەی ئەعمالیان گوتراوی((کانهم حمر مستنفرة فرت من قسورة)) تێ ئەگەی، پەلاماوی ورمێیان داوە، حسین خان سوڵتانی خنوسلوی حاکمی ئەوێیان بەگفتی درۆی بێ بناغە و بەڵێنی پوچ لەشار دەوهێناوە ئاڵای ئایاتی زوڵمەتی فسقو فجوریان هەڵ کردوە. ماڵو عەیالی دەودمەندانو ژێر دەستانیان بەتاڵان بردوە. رەعایاو عەجەزەو مەساکین، کەئەسڵەن ئەسەری فەساد لەوجودی بێ وجودی ئەوان ناوەشێتەوە، کوشتوە، منالانی موسڵمانانیان دیل کردوە. دەستی کڕینو فرۆشتنیان تێ ناون.

((هەر لەم کاتەدا، دیسان هەواڵ هات" کەفیرقەیەکی تری ئەم طائیفە پڕ تەفرەقە بێ بونیادە، شەبەیخونی مەحمود بەگی رۆملوی حاکمی خوی، لەکاتێکا مەستی خەوی غەفلەت بوە، کردوەو کوشتویانە.

((ئەم موحیبە خێرخوازە لەم مەسەلانەدا ئەصڵەن و موتڵەقەن گوێی نەدایە ئەوانە. هەموان چاوەڕێ بون کەفەسادو ئیفسادی ئەم جەماعەتە بگاتە سامیعی جەلال و، بەپێی((کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته))هەر یەکەیان بەگوێرەی کارو کردارەکانی خۆی سزا بدرێن. کەچی هاوزەمانی ئەم حاڵە هەواڵ گەیشت کە لەلە پاشا چۆتە سەر مەڵبەندی شیروان و دەوروبەری. کۆشکی صولح و سودادی بەرەشەبای پەیمان شکێنی و بێ بەڵێنی وێران کردوە. هەر لەبەر ئارەزوی فەسادو بیری لاساری ئالای عەهد ومیساقی نەواندوە..))[١٩].

وەکو ئەڵێن شا خۆی کوێر بوە. سەرەڕای ئەوە بێ دەسەڵات بوە، بەشداریيەکی کەمی کردوە لەدارشتنی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی دەوڵەتی سەفەوی‌دا. لەسەردەمێکا مەهد علیای هاوسەری و هەندێ لەسەرانی قزلباش و، دوای کوژرانی ئەویش ئیتر ئەم هەر بەناو شا بو، ئەگینا دەسەڵاتی راستەقینە لەدەس کاربەدەستانی دەربارو سەرانی قزلباش‌دا بوە. ئەشێ ناوەڕۆکی ئەو نامەیە بەهەڵوێستی رەسمیی دەزگای حوکمڕانیی قزلباش لەگەڵی کوردو، راپەڕینەکانی دابنرێ. ئەوەش دوایی لەسیاسەتی کوردیی شا عەباس‌دا بەڕونی دەرکەوت.

٣/٢ شا عەباسی کبیر

نمونە٧:

شاە عەباس و قەڵای دمدم(١٠١٨)

باسی سەرپێچی و لاساریی ئەمیرخانی برادۆست و چونی جەنابی اعتماد الدولە بۆ مەڵبەندی ورمێ و گەمارۆدانی قەڵای دمدم و چلۆنایەتی کارەسات و رووداوەکانی.

بەسەرهاتی ئەمیرخانی چولاق بۆ هەمو کەس دەبێ ببێ بەپەند. ئەی ئەو کەسەی بەدوای قسەدا دەگەڕێی تاوێك گوێ رادێرە تا بەسەرهاتی ئەمیرخانت، کە لەعەشیرەتی برادۆستی کورد بو، بۆ بگێڕمەوە. لەسەردەمی شای بەهەشتی‌دا قەراتاج ناوێکی کورد لەڕیزی شا پەرستان و خزمەتکاران‌دا بو بەسەر تەرگەوەڕو مەرگەوەر کەبەمەڵبەندی ورمێ و شنۆوە نوساوە رادەگەیشت. پاش نەمانی شای بەهەشتی کەرۆمییەکان مرخیان لەئازربایجان خۆش کرد. عێل و عەشیرەتە کوردەکانی سەر بەم دەوڵەتە بایان داوەو لەگەڵ رۆمییەکان کەوتن. شا محەمەد

ناوێك لەمیرزادەكانی برادۆست بەفەرمانی خوندكاری رۆم كرا بەمەزنو خاوەن دەسەڵاتی برادۆست.

ئەمیرخان سەری بۆ دانەنەواندو ملی بۆ رانەكێشا هەردەمە لەگەڵ یەكێك لەئەمیرە گەورەكانی كورد دەكەوت. ماوەیەك لەكن عومەر بەگی حاكمی سۆران رایبوارد، لەشەرێك كەعومەر بەگ لەگەڵ دوژمنەكانی كردی، ئەمیرخان دەستێكی لەئانیشكەوە پەڕی، ناوبانگی بەئەمیرخانی چولاق رۆیشت.

لەو ساڵەدا كەئاڵای بەوزی پادشایی لەئازربایجان دەشەكاوەو شا بەو پێوقەدەمە پیرۆزەوە بۆ داگیركردنی نەخچەوانو ئیرەوان دەیاژوا، ناوبراو هاتە بەر دەركی بارەگای پادشایەتیو خۆی بەشاپەرستو خزمەتكار نیشان‌دا. خاوەن شكۆ ناوڕی وەحمەتی لێ داوە، مەزنایەتیو دەسەڵاتداوی تەوگەوەڕو مەوگەوەوی پێ بەخشیو نازناوی خانی دایەو سەری بەرزكردەوە. مەڵبەندی ورمێو شنۆی كەسەر بەئازربایجانەو لەسەردەمی شای بەهەشتی‌دا لەژێر فەرمانی یەكێك لەگەورە گەورەكانی قزلباش‌دا پێ ئەسپارد. لەسەر فەرمانی شا، وەستا زەڕەنگەوەكان دەستێكیان لەزێڕی سور دروست كردو بەگەواهیراتو مرواری بەنرخ رازاندەوەو لەباسكیان بەست. چونكە ئازاو مەرد بو خاوەن شكۆ زۆری رو دەدایەو گەلێكی چاكە لەگەڵ دەفەرمو. ئەویش دەستی خزمەتكاری لەسەر سینگی دانا. لەسایەی دڵسۆزیو چاوەدێری خاوەن شكۆدا رۆژ بەرۆژ بەپەیژەی مەزنایەتی‌دا چوە سەرو لەهەمو هاوشانەكانی خۆی تێ پەڕاند. چەند ناوچەو مەڵبەندی لەئەمیرەكانی كوردی سەر بەرۆم ئەستاندەوەو سەر ولاتی خۆی گیڕانو بەو جۆرە لەنێو ئەمیرەكانی كورد بەپایە بەرزیو لەشكرزۆری ناوبانگی دەركرد.

زۆر لەخێڵەكانو لەئەمیرزادەكان لەدەوری هاڵانو خزمەتی ئەویان رەچاو كرد. هێندەی پێ نەچو هەواو فیز لەسەوی داو لەخۆبایی بو. لەو كاتەدا كەجغال ئۆغلی لەشكری بۆ ئازەربایجان كێشاو شەڕ لەدەووبەوی تەوریز قەوما، لەگەڵ ئەوەش‌دا كەزۆر لەشەڕگە نزیك بوو خۆی بواردو نەهاتە مەیدانو بەخوزوری خاوەن شكۆ نەگەیشت. پاش شكاندنو تاراندنی جغال ئۆغلی لەشكری زاڵ بو، لەناوچەی سەلماس خستی. ئەویش بەدیاریو ژوانەوە هاتە بارەگا، لاواندراوەو كەم خزمەتیو خۆبواردنو نەهاتنە مەیدانی بەڕودا نەدراوە. بۆ ئەوەی دردۆنگ نەبێ ئەو و ئەمیرەكانی كورد كەوەحشی ترین تیرەی ئینسانن دڵخۆشی دوانەوەو چاكەیان لەگەڵ كرا. مەرەخەس كرا كەبگەڕێتەوە بۆ ولاتی خۆی، بەڕواڵەت خۆی لەریزی خزمەتكاران دادەنا. بەڵام لەبنەوە لەبەر تەعەسوبی مەزەبیو پیسی دەرون لەگەڵ قزلباشی دەوربەری خۆی دوژمنانە دەجولاوە. هەوای سەربەخۆییو

سەرەڕۆیی لەسەریدا بو. ئەوەندەی بروز ئەستاند کەخەریکی ئاوەدان کردنەوەی قەڵایەکی گەورەو قایم ببێ. بەبارەگای دەوڵەتی راگەیاند کەقەڵای ورمێ بنکوڵ بوە، هەرەسی هێناوەو خۆڕاناگرێو بۆ ئەوە نابێ پشتی پێ ببەسترێ. ئەگەر ئیزن بفەرمون بناغەی چوار دیوارێك لەشوێنێکی لەبار دادەڕێژم. خاوەن شکۆ کەهەر رواڵەتی ئەوی دەدیو ئاگای لەدەرونی نەبو، ئیزنیدا. ئەویش لە۳ فرسەخی شاری ورمێ لەسەر کێوێکی هەرە بەرز کە کەوتۆتە بەشی تەرگەوەر بناخەی قەڵایەکی قایمی داڕشت.

لەنێو کورداندا باوە دەڵێن! لەپێش ئیسلامدا لەزەمانی ساسانیەکان(ئەکاسرە)دا هەر لەو شوێنە قەڵایەك هەبوە کەپێی گوتراوە دمدمو دەسدرێژی رۆژگار خاپورو وێرانی کردوە. پیر بۆداق خان ئەمیری ئەمیانی تەورێز کەپیاوێکی بەئەزمونو وشیارو کارامە بوە، لەجوڵانەوەی دوژمنانەی ئەمیرخاندا نیشانەی کەلەوە کێشیو مل هوڕی بەدی کرد. بۆیە بەبارەگای پیرۆزی راگەیاند کە: ((ئەمیرخان لەرێگای راستی لاداوەو هەوای سەرپێچیو لاساری کەوتۆتە سەرو بناغەی ئەو قەڵا بەرزو قایمەی بۆیە داڕشتوە کە لەرۆژی پێویستدا بەکاری بێ. ئەو غولامە دروستکردنی ئەو قەڵایە هیچ بەقازانجی دەوڵەت نازانم)).

فەرمانی پیرۆز بەم جۆرە بەرێ کراوە: ((بۆ خۆت ئەمیری ئەمیانی ئەو سنورەی ، ئەگەر ئەو قەڵا دروست کردنە بەقازانجی دەوڵەت نازانی پێشگری لێ بکە)). پیربوداق خان لەسەر فەرمودەی شا پیاوێکی باوەڕپێکراوی نارده کن ئەمیرخانو پێی راگەیاند: ((کەئەو لەریزی ئەمیرە مەزنەکانی شادا حساب دەکرێو پەروەردەی دەستی خاوەن شکۆیەو لافی پاکیو بەندەیی لێ دەدا. هەرچەند شای عالەم پەنا ئەو پەڕی متمانەی پێ هەیە. بەڵام بەو قەڵا دروست کردنەی ئەو زمانی زمان پیسان دەکرێتەوە. ئەگەر ئەو قەڵایەی لەترسی پەلاماری رۆمیان دروست دەکا. ئەگەر رۆمیان بێنە ئەو وڵاتە هەتا قەڵای قایمو گەورەی وەك قەڵای تەورێزو ئێرەوان لەنێویدا بێ، رو لەقەڵای وا ناکەنو ئەگەر ترسی لەئەمیرەکانی کورد بێ، ئەگەر روداوێك بقەومێ ئێمە غولامانی بارەگای شا کەپاراستنی ئەم سنورەمان لەئەستۆیە چۆن دەتوانین خۆ بنگخێنین؟ رەنگ بێ هەر ئەو عاشورە کۆنەی ورمێ بۆ ئەو بەس بێ واباشە کەدەست لەو قەڵایە هەڵبگرێو زمانی پیاوخراپان لەخۆی نەکاتەوەو ئەو ئامۆژگاریە دۆستانەی ئێمە کەقازانجی ئەوی تێدایە لەگوێ بگرێو خۆی نەکاتە نیشانەی بوختانو دەمگۆی ئەوتۆ کەبونی لاساریو دوبەرەکی لێ بێ)). بەڕاستی ئامۆژگاریەکی

دۆستانەو دڵسۆزانە بو. چونکە بەپشت ئەستوریی ئەو قەڵایە بـو کەتوشـی ئـەو چارەنوسە رەشە هاتو ئەوەی پێ گەیی کەدەبو پێی بگا.

بەکورتی ئەمیرخان هەر گوێی نەدا ئەو قسانەو پیاوەکـەی پیربـوداق خـانیش بەدەستی کوردە برادۆستیەکان کوژرا. قەڵایەکی یەکجار قایمو گـەورەی دروسـت کردو ئازوقەو چەك و چۆڵی کێشاوە نێو قەڵاکەوە. ئەوجار لەورمێدا رایگوێزت بۆ ئەو قەڵایە. رۆژ بـەرۆژ قەڵاکـەی قـایمترو ئـامرازی قـەڵاداری پـەرداختر دەکـردو لەراستیدا هۆی چارە رەشیو لێ قەومانی خۆی زیاتر پێك دێناو، کـاری ئـەوتۆی دەکرد کە بەهیچ بارێك لەگەڵ پاکییو یەکڕەنگیی یەکیان نەدەگرتەوە. بۆ نمونـە خان ئەبدالی موکری برای شێخ حەیدەر کە لەخاوەن شـکۆ یـاخی ببـو ولەترسـی هێزی لەشکر لەهیچ شوێنێکی وڵاتەکەی خۆیدا حەجمینو حەوانەوەی نـەما بـو، بەخۆیو بیست کەس لەدەستوپێوەندەکانیەوە پەنای بۆ هێناو ئەمیرخانیش پـەنای داو کردی بەهاودەمو هاونشینی خۆی. بەڵام بەفێڵو رێوی بـازی پیاوەکـانی خـۆی دەنارده دەرگای عالەمپەناو خۆی بەفیدایيو یەکڕەنگ نیشـان دەدا. لەکاتێکـدا کەجەلالیەکان ناردرانە کوردستان فەوجێکیان لەگەڵ نێـردرا پیربـوداق خـانیش سەرکردەی ئەو لەشکرە بو. ئەمیرخان کەئەو خەبەرەی بیست بەدەوڵەتی راگەیاند:
((نێوانی منو پیربوداق خان خۆش نیەو قسەی خـراپ لـەبارەی منـەوە بەعـەرز دەگەیەنێ. حەوانەوەی من لەنێو لەشکرێك دا کەئەو سەرکردەی بێ، کارێکی زۆر گرانو ئەستەمە)).

بۆ دڵ راگرتنی ئەو ئەم فەرمانە بەقەڵەم داهات: ((لەبەرخاتری ئەو پیربوداق خان ئەو کارەی لێ وەرگـیاوە لـەجێی ئـەو حەسـەن خانمـان تـاعین فـەرمو کـە لەئەمیرەکانی عیراقەو پیاوێکی پاكو سەرورو خۆشە بـەو حاڵەشـەوە ئەگـەر بـۆ خۆی ناتوانێ لەگەڵی کـەوێ، یـەکێك لـەکوڕەکانیو ردێـن سـپیەکی کارامـەو دوسەد سێ سەد کەسێکی لەگەڵ بنا. با یەکڕەنگییو دڵپاکیی ئـەو بـۆ ئـەمیرو حاکمەکانی کورد سور بێتەوەو خانەنشینیی ئەو بەخۆبواردن دانەنێن)).

ئەمیرخان سەرەڕای ئەو هەمو دڵسۆزيو مودارایەوە کە لەلایەن خاوەن شکۆوە لەگەڵی کرا، هەر لەسەر لاسارییو سـەرەڕیی خـۆی رۆیشـت. کەحەسـەن خـانی ئیستاجلو و گـەورە گـەورەکانی قزلبـاش لەمەراغـە گەیشـتنە محەمـەد پاشـاو جەلالیەکانو بـەرەو خزمـەتی خۆیـان کەوتنـە رێ، بەئـەمیرخانیان راگەیانـد:
((لەسەر فەرمانی پیرۆزی خاوەن شکۆ ئەگەر بۆ خۆی لەتوانایدا نیە بـێ، چـەن پیاوی باوەڕپێکراوی خاوەن ئەزمون کە لەچـاكو خراپـی کوردسـتانو رێگاکـانی

تاگادار بن‌و ڕەوەی بکەون پرسیان پێ بکرێ‌و بۆ ڕاوێژ لەگەڵ کردن بشێن سازبکاو بنێرێ)) ئەمیر چەند پەلپ‌و بیانوی گرتن.

کورتەی بیانوەکانی ئەوە بو: ((تیرەی جەلالی لاپرەسەن‌و نەگونجاوو باوەڕ پێ نەکراون. با گەورە گەورەکانی قزلباشیش دەگەڵ بن من ناتوانم لەگەڵ لەشکرێك بکەوم کەحەوت هەشت هەزار کەسی جەلالی دەگەڵ بێ. ئەوان لەهەر ڕێگایەکەوە دەیانەوێ بڕۆن. منیش لەپاشان هێندێك کەس بەدوای ئەواندا دەنێرم)) ئەمیرە گەورەکانی دەوڵەت سەرکێشیی ئەویان لەسەرەتای سەفەردا بەدڵ نەبو. ئەوە یان بەلاوە باش بو، ئێستا کەرێگایان بەلای ئەو دایە بەهەر بارێك بێ ڕامی بکەن" چونکە ئەگەر هات‌و ئەمیرخان کە لەنیزیکانی دەرگای شایە وا لاساریی بکاو بەلاڕێدا بڕوا، دەبێ لەئەمیرەکانی دیکەی چاوە نۆڕی چ بین؟ بۆیە وە سەر خۆیان نەهێناو بەزمانێکی نەرم‌و خۆش لێیان ڕاسپارد، خانەخوێی باش بێ‌و چەند شەوێك ڕامان بگرێ، جا کەچاومان پێ کەوت لەسەرخۆ ڕاوێژی لێ دەکەین‌و ئەوەی قازانجی ئەوی تێدا بێ وا دەکەین. ئەمیرخان هەر جوابی نامەو پەیامی حەسەن خان‌و ئەمیرەکانی دیکەی نەداوەو لەسەر کەللە ڕەقی‌و کەلەوەکێشی خۆی توندتر ڕاوەستا.

کەپێشەکی لەشکر گەیشتە ناوچەی بەر حوکمی ئەو دەستەیەك لەکوردەکانی برادۆست بەرەنگاری بون‌و لەگەڵ ئەو جەلالیانەی کە لەپێش دابون بەگژیەکدا هاتن، دو پیاوی جەلالی کوژران‌و چەند کەسیش لەم نێوەدا برینیان هێنا. حەسەن خان‌و ئەمیرەکان کەلەو ڕوداوە تاگادار کران پیاوەکانیان گێڕاوە پاشەوەو شەڕو کێشەیان ڕاوەستاندو لەنێو فرسەقی قەلا لەجێگایەکی پەسێو هەڵیان‌داو لەشکریان خست. کوردەکان چونەوە قەلاوەو هۆردوگایان وەبەر تۆپاندا، حەسەن خان دیسان پیاوی ناردەوە کن ئەمیرخان‌و هۆی ئەو ڕەفتارە نالەبارەی لێ پرسی. هەرچی لەو لایەوە قسەی خۆش‌و دۆستانە کران، ئەو پەلپ‌و بیانوی سەیرتری هێنا گۆڕێ‌و دەرگای دۆستایەتیی‌و ئاشنایەتیی داخست. توشی هەرکەس لەقزلباش‌و جەلالی بوبان کەبۆ جێبەجێ کردنی کاروباری پێویست لەهۆردو وە دەردەکەوتن دەیان کوشت‌و ڕوتیان دەکردەوە. دوپات بونەوەی ئەو کارانە دوژمنایەتی لەنێو هەردولادا بەهێزتر دەکرد. محەمەد پاشاش بۆ تۆڵە ئەستاندنەوە لەجەلالیەکان وەکارکەوت‌و پیاوەکانی پۆل پۆل تا بەر قەلا دەچون‌و لەو لاشەوە کوردەکان لێیان وە خۆ دەکەوتن‌و بەپیریانەوە دەهاتن‌و لەهەردو لاوە چەند کەس دەکوژران‌و بریندار دەبون. کار لەکار ترازاو شەڕو کێشە گەرمتر بو. هێندێك کەس لەجەلالیەکان کە لەمحەمەد پاشا دڕدۆنگ بون بەتایبەتی محەمەد

بەگی برای تویل‌و دەستوپێوەندەکانی بایان داوەو چونە کن ئەمیرخان. بەو جۆرە نزیکەی سێ سەد چوار سەد کەس لەگەڵ ئەو کەوتن. ئەوەش پتر ئەوی لەخۆبایی کردو محەمەد پاشاش بەجارێکی هەراسان‌و جارز بو. ئاگری دوژمنایەتی لەنێوان ئەواندا هەڵ گیرسا، فەرمانی قەزا لەبارەی کوردە یاخیبەکاندا دراو ملك‌و وڵاتەکەیان داگیر کرا. حەسەن خان بەناچاری لەوێندەرێ دامەزراو چلۆنایەتی بەپێچکی تەختی پادشا راگەیاند. ئەو خەبەرە لەئەردەویل بەعەرز گەیشت.

وەك لەسەرەتاوە نوسیمان عالی جەناب اعتماد الدولە، حاتم بەگی بۆ ئەو لای رەوانە فەرمو کە بەچاوێکی ژیرانە تەماشای ئەم سنورانە بکاو ئەگەر ئەمیرخان هیچ جێ متمانە بێ دڵی بداتەوەو بەکەرەمی شاهانە هیواداری بکا. جەلالیەکان لەدەوری قەڵای ئەو راگوێزێ‌و وەك ساڵان جێ هەواریان بداتێ. پێنج هەزار تومەن زێڕی نەقد لەخەزێنەی دارمالی شاهانە وەربگرێ‌و بیدا بەجەلالیەکان. جا ئەگەر ئەمیرخان هەر دانەمەزراو کەللەڕەقی‌و کەلەوە کێشی کرد، ئاوێکی بەو ئاگرە هەڵپرژێنێ‌و ملکەکانی ئەو بەسەر جەلالیەکاندا دابەش بکا تا لەوێ نیشتەجێ بن‌و ئاسەواریش لەکوردە لاسارەکانی دیکە ببڕێ.

باسی چونە ورمێی اعتماد الدولەو گەمارۆدانی قەڵای دم دم‌و کارەساتەکانی دەوری قەڵا

کەعالی جەناب اعتمادالدولە لەئەردەویلەوە هاتە تەورێزو لەگەڵ پیربوداق خان حاکمی تەورێز بەرخوردار بەگی ئەنیسی تۆپچی باشی‌و تفەنگچیەکانی ئیسفەهانی‌و خوراسانی‌و تەورێزی بافقیی وەڕێ کەوت. دو هەزار کەسیش جەلالی کە لەتالانی قراچە ئەردەهانەوە دەگەڕانەوە لەگەڵ کەوتن.

لەسەلماس، خان وەلەد غازی بەگی حاکمی ئەوێش وێڕای ئەولیا بەگی کوڕی سەیفەدینە کوێرەی حاکمی ئەنزلی‌و سۆما لەگەڵ لەشکر کەوتن. رۆژی ۳ شەممەی ۲٦ی شەعبان گەیشتە هۆردوی ورمێ. حەسەن خان‌و محەمەد پاشاو گەورەکانی بەپیریەوە هاتن‌و بەخزمەت گەیشتن هۆردو لەجێگایەکی باش دامەزرا.

رۆژی دوایی جەنابی اعتمادالدولە پیاوێکی باوەڕپێکراوی دەگەڵ مەلیك ئاغا محەمەدی طسوجی کەئاشنایەتی کۆنی لەگەڵ ئەمیرخان هەبو. ناردە کن ئەو. پاش ئامۆژگاری دۆستانەو خێرخوایانە داوایان لێ کرد کە مل بداو لەدەرروبەری قەڵا بۆ دیدار ئامادە بێ تا رێگایەك بۆ نەهێشتنی ناکۆکی‌و ناتەبایی بدۆزنەوەو دڵی ئەو بێننەوە جێ. ئەمیرخان ملی داو لەقەڵا هاتەوە خوارو جەنابی وەزیریش بەچەند کەسەوە چو. چاویان بەیەکتر کەوت‌و لەهەمو بابەتێك دوان.

ئەمیرخان بەئاسوپەلاس دا دەچوو بـەفرِوفێڵو درۆو دەلەسـە خـۆی بـەغولامو نۆکـەر نیشـان دەداو دەیگـوت: ((لەترسـی بـەرەڵلایی و ئاکـاری ناڵـەباری جەلالیەکانو دڕدۆنگی لەبەرگری کردنی حەسەن خان پەنام بۆ ئەو چوار دیـوارە هێناوە. محەمەد پادشا بەهیوای موڵكو ماشـی منـەو منـی لەخزمـەت خـاوەن شکۆو بۆسۆو بەد ناو کرد. ئێستاش تکام ئەوەیە جەنابی وەزیر لەخزمەت خـاوەن شکۆ عوزرم بۆ بخوازێتەوە. لەو زستانەدا لـێم گـەڕێن بۆخـۆم نـەبزوم. یـەکێك لەکورەکانم لەخزمەت ئێوەدا دەنێرمە بارەگای بەرزی، جا کەبەهاری خاوەن شـکۆ بەرەو کوێستان هات، بۆ خۆشم دێم بن ریسمەی ماچ دەکەم)).

جەنابی اعتمادالدولە دڵنیای کرد، هەمو شتی لێ قبوڵ دەکرێ بەو مەرجـەی بەڵێنی خۆی بێنێتە جێ. بڕیار وا درا چونکە قەڵاداری ئەو دەنگـی داوەتـەوە. بـۆ ئـەوەی خـەڵك بـزانن ئـەو یـاخیو سـەرکێش نیـە، بـەخۆیو کـەسو کـارو دەستوپێوەندیەوە بێتە نێو قزلباشو لەگەڵ گەورە گەورەکان یەکتر ببیـنـنو هـیچ ترسی نەبێ. ڕۆژێك ئەو میوانی اعتمادالدولە بێو ڕۆژێك اعتمادالدولە میـوانی ئەو بێ. تا دەنگوباسی نێوان خۆشییو یـەکێتی ئـەوان لـەو سنورە بڵاوبێتـەوە، ئەمیرخان بەوە رازی بو قەراریدا سبەینێ بێتە خوارێ.

جەنابی وەزیر کوڕێکی جوانو باشی رازاندەوە، چونکە ئـەمیرخان نەیدەویست چاوی بەجەلالیان بکەوێ، بڕیار درا تاقە کەسێك لەو تـیپە لـەم کـۆڕەدا بەشـدار نەبێ، ئەوێ ڕۆژێ هەرچی چاوەنوارِ بون سۆراخی ئەمیرخان نـەبو. دیسـان ئاغـا محەمەدی طسـوجی یان ناردە کنی، بزانی بۆچی دیارنیـە؟ پـاش وتوویـژێکی زۆر بەئاغا محەمەدی وت: ((قسەی راست ئەوەیە ریش سپیەکانی برادۆسـت لـەفێڵو دەهوی قزلباشو جەلالی ئەمین نینو پێیان وایە اعتمادالدولەکەپیاوێکی تاجیكو خاوەن قەڵەمە، پێشی ئەوانی پێ ناگیرێو ئێمەی پێ ناپارێزرێ. بەکورتی یەخەی خۆم لـەدەس ئێـوە نـانێم، ئەگـەر بـەقازانجی خـۆمی بـزانم کـوڕێکم بـەدیاریو پێشکەشـەوە دەنێرمـە خزمـەت خـاوەن شـکۆو ئەگـەر خـەیاڵێکی دیکـەیان لەسەردایە، ئەوە لەو حەوشە خزاومو جگە لەقەڵاداری چارێکم نیە)).

کـورتی بیبڕینـەوە لەبنـەوە بـڕیو ناپـاکی ئـەو ئاشـکرا بـو. دیـاریدا کەوتوویژەکانی بۆ فرِوفێڵو خۆبواردن بوە. ئەو قەڵا قایمە لـەخۆی بـایی کـردوەو ڕێگای سەرەڕۆییو لاساریی گرتۆتە بەر.

عالی جەناب اعتمادالدولە لەگەڵ ئەمیرەکان راوێژیان کردو هاتنە سەر ئـەوە هێندە نەرم کێشیی لەراست ئەمیرخان بـەهیچ بارێـك لەگـەڵ قـازانجی دەوڵـەت ناگونجێ. هاتنی وەزیری گەورەو باوەڕپێکراوی دەوڵەت بۆ بن قەڵای ئـەو بەدەسـت

بەتالّی گەڕانەوەی زۆر شورەییەو قبولّ ناکرێ. هەمو خۆیان لەقەلاّ گرتن هەلّ کرد، خەبەریشیان بەپێچکی تەختی شا ڕاگەیاند.

لەپێشدا بەلّێنم دابو ئەم چیرۆکەتان وەك چۆن روی داوە بەتەواوی بۆ بگێڕمەوە. جا بۆیە بە پێویستم زانی کەمێکتان باسی قەلاّی دمدم بۆ بکەم: ئەو قەلاّیە لەسەر دۆندی کێوێکی یەکجار بەرز دروست کراوە کەیەکپارچە بەردێکی درێژۆکەو تەسکەو وەك پشتی گا هەلّکەوتوە. لای شیمالو جنوبی دۆلّی زۆر قولّن کەلەژێر لابو سەری دەبێ بەپەیژەی خەیالّ بۆی بچێ. لەبەر بەرزی پێویستی بەشورە نیەو شورە یان بۆ نەکێشاوە. دولایەکەی دیکەیان کەپانایی قەلاّیەکە لای رۆژهەلاّتی پالّی وە بەرزایی چیا داوەو شورەیەکی زۆر تەواوی بۆ کێشراوەو بورجی بلّندی هەنو دەرگایەکی هەیە. لای رۆژئاوای کە لەگۆڕایی نێزیکترە شورەیەکی یەکجار قایمی هەیەو دەرگایەکی بەرەو جنوب ئەکرێتەوە، لەدەروازە را بۆ عەرزی رێگایەك بەنێو بەردیدا هەیە کەئەوەندە تەنگە بەزەحمەت سوارێکی تێوە دەچێ. سەنگەر بردنە پێش لەلای رۆژهەلاّتو رۆژئاواوە نەبێ ناکرێ. لەلای رۆژهەلاّت تیر هاوێژێکی بۆ دەرکی قەلاّ بێنێ، یەکپارچە بەردی سەختو تەختو رەقە. لەبنەوە بودری بۆ لێ نادرێ، کەبەردەکە براوە بورجێکی زۆر بەرزو قایمیان لێ دروست کردوە کەبۆ خۆی قەلاّییچەیەکە، تا ئەو بورجە بەردەست نەکرێ سەنگەر بردنە بەر قەلاّ مەحالّە. ئاوی قەلاّ لەحەوزێکی گەورە را دابین دەکرێ کە بەباران پڕ دەبێ. بەلاّم لەلای شیمال لەنێو گەلیدا نێزیکی قەلاّ کانیەك هەیە، ئاوی زۆر کەمە، ئەمیرخان جۆگەی بۆ کێشاوەو رێی بۆ کردۆتەوە وەدە حەوزەکەی کردوە. ئاوی ئەو کانیە لەئێوارەوە تا بەرەبەیانی حەوزەکەی پڕ دەکا. ئاوەکەی بەشی رۆژێکی قەلاّنشینەکان دەکا. گومبەزێکیان لەرێکی عەرزیی لەسەر حەوزەکە هەلّخستوە کە لەپێش چاوان ون بێ. پێی دەلّێن((سولق)) بۆ پاراستنی حەوزخانەکە بورجێکیان بەپالّ قەلاّوە هەلّچنیوە. لەلای جنوبەوە سەهۆلّدانێکیان سازکردوە کە لەزستاندا بە بەفرو سەهۆلّ داخندرێ. لەتەنیشت وی حەوزێك هەیە، تا ئەو بەفرو سەهۆلّەی لەگەرمای هاویندا دەتوێتەوەو دەبێتە ئاو بەفیڕۆ نەڕواو لەوێدا کۆبێتەوە لەکاتی کەم ئاویدا بەکاربێ، ئەو سەهۆلّدانەش قەلاّییچەیەکی لەسەر دروست کراوەو پاسەوانو تفەنگچی لەسەر داندراوە. بەوێش دەلّێن((بوزلق))یا((قارلق))رێگای وێش وەك رێگای ((سولق))لەدەرەوە را ونە.

بەکورتی ئەم قەلاّیە لەپێنج قەلاّ پێك هاتوە. یەکیان ئەسلّی قەلاّکە، یەکیان قەلاّی خوارێ، یەك((سولق))و یەك((بوزلق))و ئەوێ دیکەیان بورجی گەورەی

دەرەوەی دەرگای ڕۆژهەڵات کە لەپێش‌دا باسمان کرد، هەر پێنج ئەوەندە بەرزو قایمن کەپەیکی تیژڕۆی بیرو مێرولەی خەیاڵ ڕێیان تێ ناباو ڕێیان هەڵ ناگەڕێ.

جەنابی وەزیر بەلێزانیو بیرتیژیو وشیاری خۆیەوە کەمەندی زیبكو زاكۆنی هاوێشتە كۆنگرەی داگیرکردنی ئەو پێنج لا ئەستەمە. خەریکی سازکردنی ئامرازی پێویستی قەڵاگیری بو. لەو کاتەدا پێنج سەد تفەنگچی لە لەشکری تایبەتی خاوەن شکۆ بەسەرکردەیی صفرقلی بەگی یوزباشیو قۆرچیەکانی چگنی بۆ کۆمەك گەیشتنە جێ. گەنجعلی خانیش کە لەتەوریز بو، بەلەشکرێکی پەرداخەوە هات. حەسەن خانو ئەمیانی هاوڕێی ئەوو تفەنگچیەکانی ئیسفەهانیو میر فەتاحی سەرکردەیان بۆ بەری ڕۆژهەڵات داندرانو بەری ڕۆژئاواش بەپیربوداق خان ئەسپێردرا.

مراد خانی سوڵتانی چینیو خەلیل سوڵتانو محەمەد تەقی بەگ بۆ بەرامبەر قەڵاییچەی بوزلق نێردرانو پاراستنی دەروازەی ئەولا بەگەنجعەلی خان سپێردرا. تفەنگچی مازندەرانی لەگەڵ صفرقلی بەگو قورچی چگنی بۆ بەری شیمال تاعین کران. بەرخوردار بەگی ئەنیسو تۆپچیەکان بەدر تۆپی گەورەو یەکێ(بالیە)وە دامەزرانو قبان سوڵتان بیگدلی بەسەرکردەی توپخانە داندرا. جارێ تۆپێکی بچوکیان لەدەریای ڕەشەوە بەکەشتی هێناو لەسەنگەری حەسەن خان دابەسترا. محەمەد پاشا توشی نەخۆشی دڵ هات، خزمەتێکی پێ نەسپێردرا. بەڵام جەلالیەکان بەسەر بەشەکانی لەشکردا دابەشکران. پێنج هەزار تومەن زێڕی شایی عەبباسی کەبۆ باربوی جەلالیەکان هێنرا بو بەسەریان دابەش کرا. بۆ هەر هۆزێکیان جێ هەوارێك لەپێش چاوگیا. لەشکر خێوەتی هەڵداو هەر دەستەیەك چوە سەر کاری خۆی. ئەمیرخان خەبەردار بو ترسا. زۆر جار پیاوی ناردو خەریك بو بەدرۆو دەلەسە ئەو کێشەیە لەکۆڵ خۆی بکاتەوە، بەڵام چونکە فڕوفێڵەکانی ئاشکرا ببون گوێ نەدرا بەقسەکانی. بەناچاری ئەویش خەریکی بەرگریو قەڵاداری بو چەند کەس لەئەمیرزادەکانی برادۆست لەقەڵا دەرپەڕینو هاتنە ڕیزی شاپەرستانەوە. هەر کەس لەقەڵاوە دەهات دەیگوت: قەڵا نشینەکان لەبەر کەم ئاوی سەخڵەتن، چونکە لەبەر وشکە ساڵیو کەم بارانی ئاوی حەوزەکە زۆری لەکەمی داوەو ئەوی ماوەش بۆگەن بوەو دەیدەن بەچوار پێ‌یان. ئاوی خواردنەوەی بریتیە لەئاوی سولق، ئەویش تاس تاس دەدرێ بەپیاو ماقوڵان. ئەگەر سولق داگیر بکرێ جگە لەخۆ بەدەستەوەدان چارێکیان نیە، ئەویش بێتو لەبنەوە ڕا بودری بۆ لێ بدرێ گیرانی زۆر گران نیە. ئەو تەگبیرە ئەقڵ دەیگرتو ئەگەر بەو جۆرە ناچاریان کردبان خۆ بەدەستەوە بدەن زۆر لەشەڕو خوێنڕێژی

باشتر بو. هەمو کۆششی خۆیان بۆ ئەو کارە تەرخان کرد. وەستا کاریز کەنەکان خەریکی بودر لێدان بون. تا عەرزەکە خاكو نەرم بو بەهاسانی چونە پێش. کە گەیشتنە بەردی، سەوەیان چنینو شەوانە لەرێگای دورەوە گلیان دەهێناو سەوەکانیان پڕ دەکردو بەڕیز دایان دەنانو کۆلانێکی سەر داپۆشراویان دروست دەکرد. حەسەن خان لەلای رۆژهەڵاتەوە ئاوا دەچوە پێش. پیربوداق خانیش لەلای رۆژئاواوە سەر بەرەو ژور دەچوە پێشو هەر ئەو کارەی دەکرد. کوردەکان لەبەرە بەیانەوە دەرژانە سەنگەرەوەو شەڕی باشیان دەکردو دەم بەدەم هاڕەی تیەی تیژ پەڕی ئەوان پەیامی ئەجەلی بەگوێی غازیەکان رادەگەیاندو گوللەی تفەنگ وەك تەرزە بەسەر ئازاکاندا دەباری، دوسێ جار بەرۆژی روناك خۆیان دە سەنگەران هاویشتو شەڕی بەسامو گرانیان کرد، غازیەکان زۆر سەیر خۆیان رادەگرتو توندیان بەرگری دەکرد، هەمو جارێ لەهەردولایان زۆر دەکوژرانو بریندار دەکران، جارێکی پەلاماری مەتەریزی نعمەتوڵلا سوڵتانی سۆفییان دا، سۆفیەکان ئازایەتیو مەردایەتیەکی سەیریان نیشاندا، پێنج کەس لەزارکی مەتەرێزەکە یەك لەدوای یەك کوژرانو نەیان هێشت کوردەکان خۆی تێ باوین، هەر کەسی دەکوژرا گیانبازێکی دیکە جێی دەگرتەوە، لەو رۆژەدا هەمویان پیاوەتیو ئازایەتیان نیشاندا، لەو شەڕەدا حەوت هەشت کەس غازی کوژرانو پانزەیەك بریندار بون، کوردەکانیش تابیست کەسیان لێ کوژراو سی چل کەسیان برینیان هێناو چیان بۆ نەکراو چونە دەقەلاوە. لەسەنگەری حەسەن خانی را ئەو تۆپەی بەرەو بورجەکە دابەسترا بو، پاش بیست رۆژ بەڵکو مانگێك تۆپ باران چرژێکی لەبورجە کەکرد بو، بەڵام هێشتا وانەبو پێدا وە سەر بکەوێ، حەسەن خان هەڵەشەیی کردو سەربەخۆ بێ ئەوەی پرس بەاعتمادالدولە بکا، رۆژێك هێرشی بردە سەر بورجەکە، دوازدە لاوی هەڵکەوتو ئازایانە خۆیان گەیاندە سەر بورج، چەند کەسیان ئەنگوانو هەڵدێران، ئەوانی کە چاوترساو بونو کەس نەوێرا هەڵکشێو خۆیان هەڵداشت. دوسەد کەس کەگەیبونە بن بورجەکە لەوێ دامەزران تا نیوە شەو شەڕ بو خەریکی کۆڵینی دیواری بورج بون.

لەو کاتەوە کوردەکان لەپڕ لەپشتەوە پەلاماری غازیەکانیان داو بو بەشەڕە شیر، لەسەر بورجەوەش گوللەی تفەنگ داباری، لەقەڵاشەوە دەسرێژ دەکراو کۆمەك بۆ غازیەکان نەدەنێردرا، ناچار غازیەکان دەستیان لەشەڕ هەلگرتو گەڕانەوە، لاوی ئازاو هەڵکەوتو لەو شەڕەدا کوژرانو بریندار بون، حەسەن خان لەئازایەتی شێتانەی خۆی پەشیوانو شەرمەزار بو، کارێك بو کرا بو، لەبەرئەوە

جەنابی وەزیر لەدوای چوان نەچـوو دڵخۆشـی داوە، لەشـەڕێدا زۆر کارەسـاتی وا دەقەومێن، گرتنی قەڵایان بێ کارەساتی رانابێ.
پاش ماوەیـەك کەکارێزکەنـەکان کاریـان کـرد. لـەبن عـەرزەوە نـەیانتوانی سەرچاوەکە بدۆزنەوە سەریان لێ شێوا بو نەیاندەزانی بودرەکە بەرەو کوێ لێ دەن؟ بەناچاری هەرچەند هەنگاوێکی دەچونە پێش نیشانەیەکیان دەچەقاند. کەدیاربێ بۆ کوێ دەچێ. بەو نیشانانە کوردەکان لەکەین‌و بەینەکە گەیشتن. لەبەربێ ئـاری وەك ماسی کەوت بونە تورو هەڵبەزهەڵبەزیان دەکرد. هەمو شـەریش هێرشـیان دەهێنایە سەر بودرەکەو لەگـەڵ تفەنگچـیەکانی مازنـدەرانی‌و صـفرقلی بـەگ‌و قورچی چگنی کەپاسەوانی بودر بون بەشەڕ دەهاتن، شەڕی زۆر گـەورە دەکـران‌و شەو بوێریان نەبو. کارێزکەنـەکان دەرفـەتی کارکردنیـان نـەبو، سـی مانگـەی رەمـەزان‌ر شەشەکان‌و نێو جێژنان بەو جۆرە شەڕو کێشە درێژەی هەبو، درسێ جار خەڵکێکی زۆری شەڕ نەکەرو ژن‌و منداڵیان لەقەڵاوە دەرنا کـەژمارەیان نێزیـك بەهەزار کەس دەبو.
ئەو خەڵکە بەشڵەژاوی خۆیان دەگەیاندە ئاو. گەمارۆدرارەکان ئەو کانیلکەیان بەئاری حەیات دەزانی‌و فیداکارانە بۆ پاراستنی سولق تێدەکۆشان، لەر لایشـەوە ئەوپەڕی هەرڵ بۆ دۆزینەرەی سەرچاوە دراو بێ سود نەبو. چـونکە ئـاوی حـەیات ون بو، جەنابی وەزیر تەگبیرێکی دیکەی کرد، بڕیاریاندا کـە بەسـەر عـەرزیدا بۆی بچن‌و سەربانی گومبەزی سولق کون بکەن‌و تۆپی گـەورە لـەدیواری پەیـژە بەرەو داڵانی ئاو دابەستن‌و ئاگری بدەن، کەکوردەکان نەوێرن هاتر چۆی کانیـەکە بکـەن، بودرەکـەش بـەبن عـەرزیدا هـەر لێ بـدەن، قـەرار درا کەمیرسـۆفی‌و میرپازوکی‌و میر مقدم لەسەنگەرەکانیان بێنە دەرو سەنگەر بگوێزنەوە بـۆ سـەر سولق، حەسەن خان پیاوی کارامەی لەجێی خۆی دانان‌و بـۆ خـۆی سەرپەرشـتی ئەو میانەی وەستۆ گرت. پیربوداق خانیش سەنگەرێکی بەرەر سولق دامەزرانـد، جەنابی اعتمادالدوله ئەوەندەی ئەر قەڵا گرتنە بەلاوە گـرنگ بـو، کـەبۆ خـۆی هاتە سەر تۆپخانە، بیست‌و یەك رۆژ لەسـەر تۆپخانـەی بـو، لەبەیانـەوە هـەتا ئێوارە تۆپ هاویشتن‌و پاراستنی سەنگەرەکان لەژێر چاودێری خۆیدا بـو، هـەمو شەوێ هەر ئەرکێك بەهەر ئەمیرێك ئەسپێردرابایە بەیانی لێی دەپرسرارەر ئەگەر تەنەخی تێدا کردبا. سـەرکۆنە دەکـرا، کوردەکـان زۆر هەراسـان بـون، کەشـەر رادەشکا لاوی ئەیارو پەرداخ‌و چەکدار دەهاتنە دەرێ‌و لەدەورەی سولق شەڕ دەست پێ دەکراو ئازایەتیان نیشان دەدا، لەو لایەشەوە مەشخەڵ هەڵدەگیرسـان‌و لەبـەر روناکایـەتی مەشـخەڵان تفەنگچـیەکان بەربـەرەکانیان دەکـرد. هـەمو شـەرێ

ژمارەیەك لەهەردو لایان دەکوژران‌و بریندار دەکران، لەلاپاڵی چیا ئەشکەوتێك هەبو کەبەسەر سولقدا دەیڕوانی، کوردەکان لەبن ئەشکەوتەکەوە بۆدرێکیان لێ دەدا کە لەئەشکەوت بێنە دەرو لای سەرو لەغازیەکان ببڕنەوەو دەریان پەڕێنن‌و بۆ هەمیشە بەرگری لەو کارە بکەن، پاش ئەوەی ئەو خەبەرە بەئەمیرەکان گەیشت وایان بەباش زانی کەپێش دەستی بکەن‌و ئەشکەوتەکە بگرن، تا لەداگیرکردنی سولقدا دەستیان بکرێتەوە. نیزیکی سێ لاوی لەخۆبوردو هەلکەوتو ئەو ئەرکەیان لەئەستۆی خۆیان گرت. لەگەڵ گزینگی هەتاو ئەو لاوە ئازایانە لەزارکی سەنگەرەوە بەبەر قەڵادا بەغار رۆیشتن‌و خۆیان لە ئەشکەوت هاویشت. لەقەڵاوە زۆریان تفەنگ پێوەنان، بەڵام لەیەك کەس زیاتریان لێ نەکوژرا.

((کەشەو بەرگی عەبباسیانی دەبەر کرد، ئەمیرە گەورەکان تا نیوە شەو لەسەر سەنگەرەکانی خۆیان راوەستان‌و پاسەوانیێتیان کرد، پاش نیوە شەو دو دەستە لەکوردەکان هاتنە دەرێ. قۆلێك رویان لەسەنگەرەکان کردو شەڕیان هەڵایساندو خەڵکیان بەخۆیانەوە خەریك کردو قۆلێکیش لەبن ئەشکەوتەکەوە سەریان دەرێناو لەگەڵ ئەوانەی لەئەشکەوت دابون شەڕیان دەست پێ کرد. ئەو لاوە ئازایانە چاك وە دەست هاتن‌و تا گوللەیەکیان پێ ماو تیرێکیان لەتیردان‌دا بو شەڕیان کردو ئەشکەوتیان بەدەستەوە نەدا. پاش ئەوەی هیچییان پێ نەماو دە کەسیشیان لێ کوژراو چی وای نەما بوو کوردەکان خۆیان لەباڵ باوین‌و ئاسەواریان لێ ببڕن، ئەو بیست کەسەی مابون دەستیان‌دا شیان‌و لەئەشکەوت دەرپەڕین‌و بەنێو کوردەکان وەربون، تا بەقونە شەڕ بڕۆن‌و ئەوێ ئەجەلی وە درەنگی کەوتبێ بەزیندویی بگاتەوە سەنگەر، هەشتی برینداریان هەرچۆنێك بو گەشتنەوە ئەوانی دیکە رێگای نەمانیان گرتە پێش، کوردەکان دو برینداریان کەیەکیان تفەنگچێکی ئیسفەهانی‌و ئەوی دیکەیان پازۆکی بو بەزیندویەتی گرت‌و بردیاننە قەڵایە. ئەمیرخان لەئازایەتی ئەوان سەری سوڕما بو نەیهیشت بو بیانکوژن‌و دەرمانی کرد بون‌و پاش ئەوەی برینەکانیان سارێژ ببوەوە ئیزنی دابون بێنەوە دەرێ.

بەکورتی لەبەرەبەری بەیان‌دا ئەو شەڕە دوایی هات‌و کەلاکی کوژراوەکان کەلەبەر زارکی ئەشکەوت کەوت بون دیار بو. غازیەکان کەمێکیان سام لێ نیشت. جەنابی اعتمادالدولە دڵتەنگ بو هەڕەشەی لەئەمیرەکانی مقدم‌و سۆفی‌و پازۆکی فەرمو.

بەڵام لەشەڕدا ئەوانە هەر دەبن‌و ئەویش بۆ ئەوەی دوژمن دڵخۆش نەبن زیاتر لەرۆژان خەریکی کاروباری شەڕ بو. هەر ئەوێ رۆژی چل غازی ئیستاجلو کە

لەگەڵ حەسەن خان بون وقیان هەستاو غیرەتیان بزوت‌و خۆیان بۆ گرتنەوەی ئەشکەوت ئامادە کرد. اعتمادالدولە لەئیزن دانیان دودڵ‌و لەروداوی دوێشەوی نیگەران بو. حەسەن خان زۆری هەوڵدا و گوتی: ئەمشەو بۆ خۆم ئاگام لەوانە دەبێ‌و بەسێ سەد کەسەوە بەرگری لەهێرشی کوردەکان دەکەم. جەنابی وەزیر لایەك خۆش‌و لایەك ناخۆش رەزای داو بەقبان سولتانی بیگدلی‌و امامقولی سولتانی ئاجراوی ئەسپارد کەپشتی حەسەن خان لەو شەوەدا بەهەمو هێزی خۆیانەوە بگرن.

لەسەر داوای ئەمیرەکان دە کەسی دیکەیان لەگەڵ خستن‌و بەتێکڕایی بونە پەنجا کەس. بەتەیاری‌و چەکداری تێشوو پێویستی چەند رۆژەیان هەڵگرت‌و لینگیان دا بەرەو ئەشکەوت. کوردەکان لەئازایەتی‌و خۆبەخت کردنی ئەوان سەریان سوڕما. کەشەو داهات زۆرتر لەشەوی دی هاتنە دەوێ‌و شەڕ قەوماو، شەڕێکی یەکجار توندو گەورە. حەسەن خان‌و ئەمیران لەدەرەوەو کوڕە کوڕەی نێو ئەشکەوت لەژورەوە بەگژ کوردەکاندا هاتنەوە تا بەرە بەری بەیان شەڕ بو کوردەکان هەرچەندی تێکۆشان چیان بۆ بەچی نەکراو بەشلەژاوی گەڕانەوەو غازیەکان پیاوانە ئەشکەوتیان داگیرکرد. هەمو شەوێ چەند کوردیان کە تابەیانی ئاویان دەکێشاوە بەتۆپ‌و تفەنگ دەکوشت‌و بریندار دەکرد. تا وردە وردە سەنگەر هەڵکشان‌و گەییشتنە سەربانی حەوزی سولق گومبەزی حەوزخانەیان کون کردو لەوێ را رێگای ئاویان دیتەوەو زانیان سەرچاوەکەی لەکوێیە. کوردەکان خەریکی دۆزینەوەی چارە بون.

هەمو رۆژێ لەنێو بودرەکەوە شەڕیان دەکردو بەرگریان لەکاری ئەو کەسانە دەکرد کەبودریان لێ دەدا. ئەمیرە گەورەکان رۆژی هەژدەی مانگی قوربان جەنگەی نیوەڕۆیە، کایەکی زۆریان لەکونی سولق کردو ئاگریان تێ بەردا. پاسەوانی حەوزخانە خۆیان لەبەر ئەو قانگ دانە رانەگرت‌و هەڵاتنەوە بۆ قەڵا. غازیەکان خۆیان فڕێدا خوارێ‌و سولقیان داگیرکردو رێگای ئاویان باش بەخشت‌و قوڕ گرت. ئەوی رۆژێ هەرایەکی گەورە لەبن قەڵا دەس پێ کرا. کوردەکان زۆر تێ کۆشان بەرگری لەو کارە بکەن. بەڵام دەروست نەهاتن‌و هیچیان بۆ نەکرا. پاسەوانی سولق بەتفەنگچیەکانی مازندەرانی ئەسپێردراو ئەمیرە گەورەکان هەر یەکە گەڕانەوە بۆ سەنگەرەکانی پێشوی خۆیان جەنابی اعتمادالدولەش لەتۆپخانە را گەڕاوە بۆ مەزلی خۆی.

ئەمیرخان‌و گەورە گەورەکان تا دە پازدە رۆژ بەئاوی کەمی بوزلق‌و خەڵکەش بەئاوی بۆگەنی حەوزی گەورە قەناعەتیان کردو خەریکی قەڵاداری خۆیان بون

چونکە داگیرکردنی سولق لەزستانەوە تا بەهاری کێشا. وەختی بارانی هات‌و هەورەکان ئەمساڵ بەپێچەوانەی ساڵی رابردو وەك فیلانی مەست کەوتنە شریخ‌و هورِو بەرِوحمی خوای کەکەس نازانی چەند زۆرە، نیزیکەی مانگێکی بێ نێوبرِ باران باری‌و لێی نەکردەوەو قەلاَنشینەکانی لەئاو بێ نیاز کرد، چونکە تەگبیر تەقدیری پێ هەڵناوەشێتەوە، ئەو هەمو هەوڵ‌و تێکۆشانەی لەوسێ مانگەدا بۆ داگیرکردنی سولق ئەنجام درا بەفیرِۆ چو قەلاَنشینەکان پتر لەجاران خەریکی قەلاَداری بون)) [٢٠].

باسی داگیرکردنی قەلاَی دمدم‌و کوژرانی ئەمیرخان‌و دەستوپێوەندەکانی‌و کارەساتەکانی دیکە، کەهێندێکیان لەسەردەمی ژیانی اعتمادالدولەدا و هێندێك پاش ئەو رویان داوە.

چونکە لەبەر بارانی زۆر وەك گوتمان سولق سودێکی ئەوتۆی نەبو، برِیاردرا کەهەمو ئەمیرەکان سەنگەری خۆیان بەرِێگای کوچەی بەسەوەتان دا بەرنە پێش‌و قەلاَکە بەیارمەتی خوداو هێزی باسك بگرن. جەنابی وەزیر لەمەزلی خۆی باری کردو بۆ لای سەنگەری حەسەن خان هات. سەنگەرێکی بەسەرکردەیی صفرقلی بەگ‌و پیاوەکانی تایبەتی شا کردە سەنگەری خۆی‌و لەوێدا دامەزرا. لەهەمو لاوە شەو و رۆژ تێ دەکۆشان‌و شتومەك‌و کەرەستەیان دەکێشاوە. سەوەچنەکان سەوەیان دەچنین‌و هێندێك گڵ‌و قورِیان لەرێگای دورەوە دێنا تا سەوەکانی پرِ بکەن. ئاسنیان بەسەر تەختەیەکی ئەستوردا کێشا بوو گەردونەیەکیان سازکرد بوو کەکارگەرەکان لەپشت ئەوێ کاربکەن‌و لەگوللەی زەبر زەن‌و تفەنگ بپارێزرێن. بەو جۆرە شەوانە کاریان دەکردو گەز بەگەز دەچوونە پێش. لەگەڵ ئەوەشدا هیچ شەوێك نەبو کە دوسێ کەس نەنگیودرێن‌و لەنێو نەچن. لەپێشدا حەسەن خان‌و ئەلیاس خەلیفەی قەرەداغلو و میر فەتاحی مین باشی تفەنگچیەکانی ئیسفەهانیان بەو جۆرەی گوتمان بردنە پێش‌و سەنگەریان گەیاندە بن بورجی گەورەی دەرەوەی قەلاَو تەنیشت دیواری. قەرابەگ ناوێك کەوەکیلی ئەمیرخانی بو، پاسەوانی لەو بورجەی دەکرد. کارێزکەنەکان چەند رۆژ کاریان کردو ئەو دارانەیان ئاگر تێ بەردا کەبۆ قایمی دەنێو چینەی دیواریان کێشابون. ئەو دارانە سوتان. دیوارەکە هەرەسی هێناو زگی‌داو نیوەرِۆیەك کەکارگەرەکان خەریکی نان خواردن بون، لایەکی بورجەکە بزوت تێك روخاو دەستەیەك لەپاسەوانەکان لەگەڵ خاك‌و خۆڵ بۆ نێو دۆڵەکە جالە بونەوە. کەئەوە روی‌دا جەنابی وەزیر بۆ حەسەن خانی دەستور فەرمو کەئیتر چ وەختی راوەستانە، هێرش بۆ بورجەکە بەرن.

حەسەن خان فەرمانی هێرشیدا. هەوڵ کەسێکی پێی لەسەر بورجەکە دانـاو تفەنگی لەقەرابـەگ داو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، پاڵـەوان محەمـەد ناوێـك بـو لەتفەنگچیەکانی خوزانی ئیسفەهانی. لەپاش ئـەو دوازدە کەسـی دیکـەوە سـەر بورجەکە کەوتنو حەوت هەشـت پاسـەوانیان لەسـەری سـەر بـڕی. خوشـکەزای ئەمیرخان کەلاوێکی زۆر جوان چـاكو شـەنگو شـۆخ بـو، هەڵـدێراو لـەخوارێ لەگەڵ گێلە پیاوێکی تیەی چینی کـە لەپاسـەوانان بـوو تێـك ئاڵقـانو دەسـت بەیەخـە بـون. هـەر دەس بـەجێ کوشـتیو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، جـەنابی اعتمادالدولە زۆری پێ ناخۆش بو وگەلێك بەسەر کابرای دا هاتو ئەو خەلاتـەی بەهیوای بو نەیدرایە.

بیبڕینـەوە، بورجەکـە داگیرکـراو پاسـەوانەکانی زیاتریـان کـوژرانو چـەند کەسیشیان لەبن داروبەردو گڵدا خنکان. نوسەری ئەم پیتانە کە لەو هاتوچۆیەدا رەفیقی جەنابی وەزیر بو، ئەم چوار نیوە شیعرەی بەدڵ داهاتو نوسی:

((ئەو بورجە کەبۆ گرتنی دەستت گیرا
لەئاسـۆی ئەوێ وەك هەتاو هاتیە دەر
ئەوەندە بەرز بو کەدەستی هیوای کەیوان
کورت بو بۆ ئەوەی بگاتە توربە رێژی))

کاتێك بورجی گۆڕین کەوەك بەردی سەر رێگای غازیان بو گیرا، کـار هاسـان بو، لەماوەی دە رۆژدا سەنگەرەکانیان گەیاندە دەوروبـەری قـەڵاو تۆپچـیەکانیان دامەزرانـد. تـۆپێکی گـەورەی بالیمزیـان بەرانبـەر بەقـەڵای سـەرێو تـۆپێکی دیکـەیان بەرانبـەر بەقـەڵای خـوارێ لەسـەنگەری پیربوداقخـاندا دامەزرانـد و دەستیان بەگوللە باران کردو تـەنگیان بەقـەڵا نشـینەکان هەڵچـنی. ئـەمیرخان سـەری لێ شـێواو کوردەکـان هیـوا بـڕاو بـون، چـونکە گـەلێك لـەخزمو کەسوکارەکانیان لەو شەڕانەدا کوژران. قەڵانشینەکان دەستیان بەهاتنە دەرکـرد. هەمو رۆژێ دە کەسو بیست کەس لـەکوردەکانو لەجەلالیـەکان خۆیـان دەربـاز دەکردو پەنایان بۆ سەنگەرەکانیان دەهێنا. لەسەر فـەرمانی پـیرۆز پـەنا دەدرانو خەلات دەکرانو دڵخۆشی دەدرانەوە.

بەکورتی کاری قەڵا گەیشتە جێگایەك کەئـەورۆو سـبەی بگـیرێ. کـەرِوداوی مەرگی اعتمادالدولـە رویدا. چـلۆنایەتی روداوەکـە ئەوەیـە: رۆژێکـی لەگـەڵ ئـەمیرەکان لەمـەزڵی گەنجعـەلی خـان بـون. ئێـوارێ کەهاتنـەوە سـەرێکی تۆپخانەیاندا، سەری شەوێ هاتنە دیوەخان، پاش بەجێ گەیاندنی نوێـژان تـا دو

بەتلّ شەو رابرد وەك جاری جاران زۆر بەڕوگەشیو روخۆشی لەگەڵ خەلّکی مەجلیس قسەی کرد، کاتی خەو چووە جێی نوستن. نوسەری ئەم پیتانە هێشتا نەگەیی بومەوە مەزڵی خۆم کەبەدوام داهاتن. منی هەژار سەرم سوڕما کەدەبێ هۆی بانگ کردنم چی بێ؟ یەکی دیکە گەیشتو گوتی: جەنابی میرزا بەمەرگی موفاجات تەواو بوو، هەمو توشی سەرسوڕمانو خەمو پەژارە بون. خەبەرەکەمان بەخاوەن شکۆ راگەیاند. هەر ئەوێ شەوێ تەرمەکەیان لەبن قەلاهێنا خواریو شوشتمانو کفنمان کرد. ئێوارەی ئەوی رۆژێ ناردمانەوە تەورێزێ. ئەمیەکان ناردیان لەدوی امامقولی خان کە بەلەشکرێکی تەیارەوە لەسەلماس بو.

ئەو روداوە هەمو کەسی پەرێشان کردو کاری قەلای کەنیزیك بەتەواو بون بو کەمێك وە دواخست قەلاتشینەکان خوڕاگرتربون. تا محەمەد بەگی شاملو کە کرابووە سەردار گەیشتە جێ، ئەمیەکانی پێشوو تازە هاتوو بەوپەڕی لەخۆبوردنەوە خەریکی گرتنی قەلابون. بەماوەیەکی کورت سەنگەرەکان لەخوارەوە گەیشتنە بن دیوارو بورجەکان بەزەبری تۆپە بەرد وەشێنەکان وەلەرزین کەوتنو درزو کەلێنیان لێ پەیدا بو. لەلای سەرەوە ئازایانی قەلاشکێن هێرشیان هێناو دوسێ بورجیان داگیرکرد. لەلای سەنگەری پیربوداقخانیشەوە غازیەکانی تورکمان پەلاماریان بۆ بورجەکانی خوارەوە کەکوڕە گەورەی ئەمیرخان فەرماندەی بو، بردو پێی هەلّچونو وەسەری کەوتن. پاسەوانەکان خۆیان بۆ رانەگیرا. دەستیان لێ هەلگرتو رایان کرد بو قەلای سەرەوە. حەوشەکە کراوەو لەوێ را خەریکی هەلّکەندنی دیواری نێوان دو قەلاکان بون، پاسەوانەکانی بوزلق پیاویان ناردە خزمەت ئەمیەکانو ئامانیان خواست تەسلیم بونو بوزلقیان بەدەستەوەدا. سێ قەلای قایم گیان، کوردەکان لەفرە کەوتن، هەمو رویان لەمالّی ئەمیرخان کرد کەئەوێشیان کردبوە نارین قەلا.

غازیەکان بێ ترس خۆیان لەقەلا هاوێشت. جگە لەمالّی ئەمیرخان هەمو کەلێنو قوژبنی قەلاکەیان داگیر کرد، ئەمیرخان کەتەماشای کرد لەهەمو لاوە بەلا دەورەی گرتوە، کوردەکانی لەشەڕکردن مەنع کردو ناردیە کن محەمەد خانو تکای کرد کەبۆ خۆی لەگەڵ غازیەکانی شاملو بێنە ناو قەلا، چونکە لەحەسەن خان دەترسمو زۆرمان خوێن لەیەکتر رشتوە، ئەو ئاگاداریمان لێ بکا خۆمو کوڕەکانمو خێزانو دەستوپێوەندەکانم بەسەلامەتی بنێرێتە بەر بارەگای بەرزی شا.

لەو کاتەدا خان ئەبدالی موکری بەچەند کەس لەنزیکەکانی خۆیەوە هاتە دەر، ئەویان ناردە قۆناغی ئەلیاس خەلیفەی قەرەداغلو کەمیوانی ئەو بێ.

لەپاش ئەو محەمەد بەگی برای تویل بەو جەلالیانەوە کە لەقەلادا بون دەرکەوت، پاشان محەمەد بەگ لەسەر ویستی ئەمیر خان چوە نێو قەلا، ئەمیرخان و کوڕە گەورەکەی و نیزیکەی سەد کەس لەعەشیەتی برادۆست، هەمو زرێ پۆش و تفەنگ بەدەست و چەکدار بەهەمو ئەسبابی شەڕەوە لەماڵەوە هاتنە دەر، لەگەڵ محەمەد بەگ یەکتریان دی و دوسەد کەسێکیش لەقەلادا مانەوە.

محەمەد بەگ پاسەوانی بەدیاریەوە دانان کە کەس وێیان نەرزێ و روو لەماڵیان نەکا، ئەمیرخان و دەستوپێوەندەکانی هێنا ماڵی خۆی و خێوەت و بارەگایەکی گەورەی تایبەتی بۆ هەڵدان. ناردی لەدوی حەسەن خان و ئەمیرەکانی تر کەبێن ئەمیرخان ببینن. جا ئەو دەمی هەرچی قازانجی دەوڵەتی تێدا بو ئەوەی بکەن. بۆ خۆشی وێڕای براکانی لەنێویان دانیشت و بەگەرمی میوانداری لێ کردن، کەحەسەن خان لەخێوەتەکە نیزیك بوەوە ناردی بەدوای محەمەد بەگی‌داو بانگی کردە دەرێ. نەهاتنی حەسەن خان بۆ خێوەت و چونە دەرێ محەمەد بەگ ئەوانی نیگەران و دڕدۆنگ کرد، حەسەن خان بەمحەمەد بەگی وت: ((سەرم لەکاری تۆ سوڕماوە و قەت وام لەتێگەیشتن و لێزانینی تۆ رانەدەدی کە بەخۆت و برایانەوە لەنێو ئەو یاغی و سەرکێش و لاسارانەدا دابنیشی کە دەستیان لەخوێنی خۆیان شوشتوە و جێ متمانە نین و نابێ بەهیچ بارێك بڕوایان پێ بکرێ. تەگبیر ئەوەیە کەئەوان لەبەریەك بلاو بکەی ئەمیرخان و کوڕەکەی و چەن کەسیان لەکن خۆت گل بدەوە و ئەوانی دیکە هەرچەند کەسیان بەئەمیرێکی بسپێرە کەپاش ئەوەی فەرمانمان بۆ هات جێ بەجێی دەکەین)).

محەمەد بەگ ئەو قسەی پێ بەجێ بو، پیاوی ناردە کن ئەمیرخانی: ((مانەوەی ئەو هەمو کەسە پێکەوە لەجێگایەك ئیمکانی نیە، بۆ خۆت و کوڕو خزمەکانت لێرە بحەسێنەوە و ئەوانی دیکە دادەبەشین)). ئەمیر خان ملی راکێشا بەلام ئاوەڵەکانی ملیان نەداو گوتیان: ((بۆ خۆت دڵنیای کەئەمیرەکان سەریەخۆ ناوێرن ئەتۆ بکوژن. بەلام یەکێ لەئێمە ناهێڵن. بڕیارمان وابو کە لەخۆشی و ناخۆشی‌دا پێکەوە بژین. ئێستا وادیارە تۆ ژیانی دو رۆژت پێ باشترە. ئێمە لێك هەڵنابڕێین و ئەگەر بکوژرێین باپێکەوە بمرین)). جوابیان ناردەوە دەرێ لەکاتی ئەو هاتوچۆیەدا لەماڵی الیاس خەلیفە هەرا پەیدا بو، کاتێك خان ئەبدالی موکریان ناردە قۆناغی ئەلیاس خەلیفە، بۆ خۆی لەسەنگەر بو. پیاوەکانی خەریکی میوانداری و بەجێ گەیاندنی ئەرکی پێویست بون و شەربەتیان بۆ هێنان و، لەو حاڵەدا خەلیفە کەپیاوێکی سۆفی و خاوەن ئاکارێکی ساکار بو بەسەردا هاتەوە و میوانەکانی زۆر بەخێرهاتن کردو لەپیاوەکانی توڕە بو کەبەو گەرمایە بۆ چەك و

بەرگی شەڕتان لەبرادەران نەکردۆتەوە. خزمەتکارێك کەبەرگی شەڕیان لێ وەرگرێ و سوکیان بکا. خان ئەبدال‌و ئاواڵەکانی خەیاڵێکی دیکەیان بەدڵدا هات. دەسبەجێ لەجێی خۆیان راپەڕین‌و شیریان هەڵکێشاو چەن شیریان لەئەلیاس خەلیفە داو چەن کەسیان لەخزم‌و پیاوەکانی کەبێ چەك بون لەنێو خێوەت بریندار کرد. غازیەکانی قەرەداغلو پێیان زانی‌و بەشیری روتەوە لەخێوەتی وە ژور کەوتن. ئەلیاس خەلیفەو دوکەس لەخزمانی کوژرابون‌و چەن کەسیش بریندار بون. رویان لەخان ئەبدال کردو ئەویان بەئاوەڵاتەوە لەتوپەت کرد، ئەو روداوە قسەی حەسەن خانی وەڕاست گێڕاو کەس متمانەی بەوان نەما. قزلباشی غەزاکەر روبونە شیان‌و لەسەر کەسەوە نەچون‌و شیریان تێ نان، هەرەس لەو روش پێشتر هات بوە دەر، چ کورد چ جەلالی کوژرا. چونکە بەردەست بونی ئەو چینە غەدداره وەك ئیمانی ناهومێدی بو. ئەمیرخان‌و ئاواڵەکانی هێرشی قزلباشیان بۆ دەورەی خێوەتەکەیان دی‌و راپەڕین‌و لبادیان کون کردو غازیەکانیان وە بەر تفەنگدا. لەولاشەوە خێوەت گولله باران کرا. بیست سێ کەسیان وەبەر هاتن کوژران. ئەوانی دیکە بەشیری روتەوە دەرپەڕین‌و بەشەڕکردن بەرێگای نەماندا رابردن. لەشکری رق هەستاو وای دەست بەکوشتار کرد کەئەو کەسانەی شەش مانگ لەوەی پێش هات بونە دەریش دەرباز نەبون، تەڕو وشك پێکەوە سوتا، ئەوانی لەقەڵاش مابونەوە ئاسەواریان لێ بڕا، بەکورتی قەزاو قەدەر وای هێنابو ئەو روداوە لەخۆیەوە قەوما، پاداشی نمەك بەحەرامی خۆیان وەرگرت. پاش لێکۆڵینەوە زاندرا کەئەمیرخان‌و ئاواڵەکانی تەگبیریان کردبو هات بونە سەر ئەوە کەرزگارییان لەدەس قزلباش ئیمکانی نیە. گوت بویان((بەرگی شەڕی لەبەردەکەین‌و چەك هەڵدەگرین‌و دەچینە دەرێ، هەمو ئەمیرەکان لەو کۆڕەدا کۆدەبنەوە، دەستیان لێ دەدەینە شیان، تا لەدەرەوە ئاگادار دەبن جوقەواریان لێ دەهەرین، ئەگەر توانیمان وە دەرکەوین‌و خۆ رزگاربکەین ئەوە باشە، ئەگەر نەمانتوانی بەس نیە تۆڵەی خۆمان لەپێش‌دا کردۆتەوەو خوێنی خۆمان ئەستاندەوەو پیاوانە کوژراوین، بۆیە ئەو ئازایەتیە لەخان ئەبدال روی‌دا لەپێش‌دا ئەلیاس خەلیفەی کوشت، خودا بۆ خۆی دەزانێ.

پاش ئەم روداوە کوڕە بچوکەکانی‌و خاوو خێزانی ئەمیرخان ئەوی مابون، هێنایانن بۆ هۆردوگاو ماڵ‌و سامانی قەڵانشینەکان بەسەر غازییەکاندا دابەش کرا لەحاڵێك‌دا کەهۆردوی خاوەن شکۆ لە گاو دۆڵی مەراغە بو، ئەوی قەوما بو بە عەرزی پیرۆزی گەیشت. لەسەر فەرمودە چەند رۆژێك گەنجعلی خان بەخۆی‌و تفەنگچیەکانیەوە لەبن قەڵا مانەوەو ئەمیرەکانی دیکە بەلەشکرەوە رویان

لەدەرگای خاوەن شکۆی عالەمپەنا کرد، لەچیمەنی قەراچوق گەیینە بارەگای پیرۆز، وڵات و سامان و دەسەڵاتداری ورمێ بەقبان خانی برای محەمەد بەگی بیگدلی ئەسپێردار. سێ هەزار تومەن زێڕی نەقدیش بۆ پێداویستیەکانی قەڵای دمدم و یارمەتی غازیەکان و پیاوەکانی ئەو دیاری کرا، فەرمان درا لەسنوری ساروقورغان و گاوروود تا سەلماس هەمو ئەمیرو حاکمەکان لەبەر حوکمی ئەو دابن و لەقسەی دەرنەچن، ئەویش بەلەشکرێکی تەیارەوە چو بۆ وێندەری و خەریکی ئاوەدان کردنەوەی قەڵا بو، گەنجعلی خانیش بەخۆی و تفەنگچیەکانیەوە تێکەڵی هۆردوی گەورە بوەوە)) [21].

روداوەکانی گیرانی قەڵای دمدم لەناو کوردا بۆتە داستانێکی قارەمانێتی کەبەیتبێژو حیکایەت خوانەکانی کورد بەزیندویتی پاراستویانە، ئەم چیرۆکە بەچەند جۆرو بەچەند زاراوی جیاواز هۆنراوەتەوەو گێڕدراوەتەوە، بەڵام ناوەڕۆکی هەمویان لەئازایەتی و خۆڕاگرتنی جەنگاوەرانی کوردو دڕندایەتی هێزەکانی عەجەمدا یەك ئەگرنەوە.

بەر لەکورد خۆی، کوردناسانی بێگانە بەیتی دمدمیان تۆمار کردوە، لەوەش چەندین تێکستی جیاواز ئێستە بەجێ ماون، کەهەریەکێکیان نرخی تایبەتی خۆی هەیە، لەوانە ئەم تێکستەیان کەئۆسکارمان لەسەرەتای چەرخی بیستەم دا لەموکریان لەزمانی((رەحمان بەکر))ەوە وەری گرتوەو تۆماری کردوە.

نوسەرانی هاوچەرخی کورد بایەخێکی تایبەتیان داوە بەژیاندنەوەی داستانی قارەمانانەی بەرگری دمدم" عەرەبی شەمۆ، لەداستانێکی هونەریداو، مستەفا ساڵح کەریم لەچیرۆکێکی درێژدا، دایان رشتۆتەوە.

بەیتی دم دم

دڵم راناوەستێ لەبەر ئەوی غەمێ، لەبەر ئەوی ژانێ

بانگێکم وەبەر خولای، ئەوی دیکەم وە بەر پێغەمبەری ئاخر زەمانێ

بانگی دیم وەبەر چاکی گەرمێنێ و لەکوێستانێ

بانگی دیکەم وەبەر پیرسولەیمانی لەبانی

بانگی دیکەم وەبەر سوڵتان سەمەدی ماڵە خۆی دەکرد لەدەشتی ورمێ لەگەڵ کەونە لاجانێ

بانگی دیم وەبەر سوڵتان بایاقوبی ماڵە خۆی دەکرد لەکێوی فەرەنگی بەرامبەر گردی گۆزەگیانێ

بانگی دیم وەبەر شێخ مارفی ماڵە خۆی دەکرد لەدەشتی مەحمەشەی بەرامبەر بەگردی گورخانی

بانگی دیم وەبەر بەرماڵ سپی لەچومەلانی
بانگی دیم وە بەر خدری زیندەو خدرەلیاسان، نەمرن، سەییاحن" کەس بەمەنزڵیان نازانێ
بانگی دیم وە بەر ئیمام حەسەن‌و حوسێنی غەریب، مەرقەدیان لەمەشەدو کەربەلایە عەجەم و کلاوڕەشیان دەچنە زیارەتی" دەڵێن: ڕۆژی قیامەتی خولا دەماندات‌ێ ئیمانی
بانگی دیکەم وەبەر حەزرەتی عەلی ڕۆژی جومعەو جەماعەتان، سوار دەبێ لەدولدولی، دەست دەداتە زۆلفەقاری، دەچێتە خەزای گاورقڕانی
بانگی دیم وەبەر سەوزە پۆشی لەحاجی خۆشی لەترشەکانی
بانگی دیم وەبەر ئەو شۆڕە سوار سوڵتان سەعد وەقاسی، ماڵە خۆی دەکرد لەترۆپکی کوێستانی
کەوم لێ بەجوت ئەنگوتن لەقسقەپانی
کەلم لێ یاغی بو لەچیمەنی هۆزانی
لەبن گوێیانم خۆش دی هاڕەی قالنیە لەگەڵ چریکەی کوتانی
خانم چونە سەر بورجی دمدمی، خۆیان هەڵدەدێرن بەرامبەری بەردی شمشێرخانی دڵی خانی بەبرینە چەند بەبرین برینە، زەینی خۆمدا چیمەنی هۆزانی، چەند شین‌و نازەنینە، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ، چەند زوڵاڵ‌و شیرینە، دیواندری، بازاڕ بەتاڵ کەری بو کەس نەماوە، بۆ مەش نامێنێ
خانی برادۆستان گوتیان بەخان ئابدەلی موکرییە: بلا بوت دم برایەکی دایك‌و بابییە، دەستت بۆ باریمە سەر بالچوغەی شیان، کێلانانت بۆ بەجێ بێڵم، لەبنەبانیی دم دمییە
خەنجەرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەنێرڕوییە
شیرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەدانزغییە
دەمانچەت بۆ دەشکێنم جوێ لەمیسرییە
تفەنگانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەوەستا شاقولییە
رمبانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەنەزەرییە
مەتالانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەکەرگەدەنییە
زرییانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەداودییە
[illegible]سپانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەسەگلاوییە
پیاوانت بۆ دەپسێنم خانی خۆم، جوێ لەسی سالییە

مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ ، ڕۆستەمی مازندەرانی ، لەبن کێوی دەماوەندی
سپی دیوی دەهێنا زەوتی شێرییە
مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ ، کورە ئێرانیان بەخوێن سیاوەشییە
دڵی خانی بە برین ، چەند بەبرین برینە! بۆت دەچمە گوڵی دمدمی ، چ دمدمێکی رەنگینە ، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ ، چەندی زوڵاڵو شیرینە! لێم بو بەقەسرێکی جندییە خەمخواری دەبریەوە. بلا هەر لەشای هەتتا خونکاری ، هەر لەخونکاری هەتا شاهیە . شا بە ئەبدالی گەڕایە ، هو لەدمدمی دی دەزگایە ، لەئیسپەهانی لێ کرد رایە . شا عەبباس دەڵێ : حەسەن خانە! بلا بکەین تەگبیرو رایانە ، بەسەرماندا هات زستانە ، زستان چوو رابرد هارینە زوکە ، شوغلم بۆ پێك بێنە ، دمدمم لەبوبستێنە ، ئەو ساڵ حەوت ساڵە لەمن یاغینە.
دەڵێ : شا! جێی ئاسییە ، ئەز نایچۆمی ، هیمدادی بۆ دێ لەرۆمی ، دەنشکینی ، تێك دەدا کومی ، دەنکەن بە بەردی بن گۆمی ، خەلقی بەعام دەنکەن لۆمێ.
شا عەباس دەڵێ : حەسەن خانی بەغەرەزە ، بەس ، بکە قسەی دە نا تەرزە!
هەستە لەپێشم رابەزە ، لەهیمدادت دەیەم ئەزە ، دمدم لەزگی بەغەرەزە
حەسەن خان دەڵێ : شا! بەسم لەسەر بکە نازو ئەرجووان ، ئەگەر نەم ئەستان بەوان زوان ، رەشم بکەن هەردوك رووان ، دامنێ لەجێ ماڵی جووان.
مەیتەر ئەسپیان دەرهێنانە ، زینیان لەپشتی دەکوتانە ، تەدارەك و ناڵبەندانە ،
چەپەر چو بۆ سەر ئیلانە ، بەسەر شارو وڵاتانە ، ئەو ئیلات و ئیەوانە ، رەشت و کشمیرو گیلانە ، بێت لەورمێ لەلاجانە ، سندوس بێت و موکریانە ، سنە بێ ، سنور بێ ، کرماشانە ، دەرگەزێنە ، رژدەستانە ، هەویزو ، شوشتەرو ، مەریوانە ،
سەد هەزار خان و سوڵتانە ، پایتەختیان ئیسپەهانە
وە دەرکەوت لەئیسفەهانی ، لەقوشەنی ، لەتوغیانی ، داروبەرد هاتە هەژیانی ،
تۆز گرتی بەری ئاسمانی ، بوە رۆژی ئاخر زەمانی
دە قوشەنان کەوت غلووە ، لەشکر تیپ تیپ ئاوا بووە ، مەنزلێکیان ، هات قافلانتووە
لەو کافری دە بە فێلە ، سەری رمبیان دەڵێی بێلە ، لەشکر لەدوی بوو بەخێلە ، مەنزلێکیان ، هات ئەردەویلە
کافر داژوین لەمەجیزە ، مەلعونە دین ریز بەریزە ، مەنزلێکیان ، دەشتی تەورێزە

دێ لرفە لرفی بەیداغان، دێ دەنگی زری و قولچاغان، مەنزل لەبناو مەراغان

قوشەن دێ رێ بەرییە، دەڵێ: خانی موکری لەکوێیە؟ مەنزلێکیان، لەدەشتی خوییە، لەشکر ئاژوای بەمەخسوسی، لەخانی موکری دەپرسێ، لەشکر لەدەشتی سندوسی، چەند لەشکرێکی ئەنگامەیە. بەقوشەن و زەمزەمەیە، هات گرتی گەلی دارنەیە (رەحمان بەکر)یان لەگەڵ هەیە

جواب چو لەبۆ خانییە، چاکە خۆ بکا قەوییە، عالەم بۆ ئەو بزوتییە، چاک شەڕێك لەسەر دینییە.

خان دەڵێ: ئەو شا بێ، ئەمنیش خانم، خالەق بێ بەپشتیوانم، غولامی رەوێك شێرانم، قاتلی کوللی شیعانم

رۆژێکی بەیانی بەردا، لەشکری شای هات لەسەردا، رای پۆشی بو، دارو بەردا، هات لەبن دمدمی وردا

دمدمم بەردی مەیدانی، لێی دەن تۆپی ئیسفەهانی، تۆز گرتی بەری ئاسمانی، مەرد چاتیدا دەگرن مانی، بۆ رۆژی ئاخر زەمانی

دمدم بەردی لەنزاری، لێیاندا تۆپی هەوشاری، حەوت شەو و رۆژان ئاور باری، دونیای داگرت، بەیەکجاری، خەبەر چو لەبۆ هەوشاری

دمدمم بەردی لەبەردی، لێی دەن تۆپی نەبەردی، تا رۆژی مەردی و نامەردی

دمدمم بەردێکی زوپە، لێ یاندا تۆپخانە و تۆپە

دمدم بەردێکی پانە، لێ یاندا تۆپ و تۆپخانە، قەلاتی پێ بکەن وێرانە

دمدمم بەردێکی مەیدانی، لێی دەن تۆپی لەکارخانی، کاریتەی گەییە هۆزانی

دمدمم بەردی دەبەیە، لێی دەن بەتۆپی کەلەیە، کاریتەی گەییە کوکەیە

خان بە خەزایە مەشغوڵە!

دەمم بەردێکی خڕە، چوار تەرەفی لێوە بڕە، بەهەشتی بەشیر بکرە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

دمدمم بەردێکی شینە، چوار زستانە، پێنج هاوینە، تێیدا خانی لەپ زێڕینە، زەفەریان پێ نەبردینە

وەکیل و وەزیر دەڵێن: خان، ئەوهە کینە؟

خان فەرموی: ئەوە کاروانینە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

خانێك رابو لەکوردانە، کێ بو، لەحەمەد بەگی لیتانە، روی رەش بێ لەگەڵ جووانە! لەسەر یەك نیمچون ناڵاتە، زیز بو، چو بۆ نێو ئەوانە، پێی نیشان دان سولە خانە. کێ بو؟ لەکافری بێ ئیمانە، تێیان کرد هاش‌و دەرمانە، پێی قڕ دەبون موسڵمانە، لەوان بوە رۆژی تەنگانە، لەکنیان ئاخرەت زەمانە، چەند گریان ئەو خاتونانە، لێیان تێك چو جێ‌و مەکانە، خولایان بێت پشتیوانە!

خاتونێك دێتە مەیدانێ، لەدڵی خانی دەدا تانێ: لێت حەرام بێ جێی کابانێ، ئاو نییە پێی بکەین شیلانێ

خاتونێك دێ‌و دەبەزێ: رەبی، خانە مارت گەزی، لێم رەش بون سەرو کەزی

خاتونێك دێ بەفەقیری، چۆکی دادەدا لەپێش میری: خان، سەلا لەمنی فەقیری! خان ئاو نیە پێی بکەین هەویری، خان حەیفە، تۆ بێ مودەبیری

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

کێ بو؟ لەخانی لەپ زێرینە، لەشەرافەتی خاتونی شیرینە، بەفرێك باری بەهاوینە، لەشەرافەتی خانی لەپ زێرینە، حەوت شەوو رۆژان بەوێ ژینە

رایان وا بو بەهەزاری: سوارکەین خدری بریندارێ، بە چەپەر بچێ بۆ خزمەت خونکاری

وەزیر وای گوت بە بوێری: چاکە قاقەزی بنێرێ، قەلاتی بۆ شای بەجێ بێڵی

کێ بو؟ لەخانی جندییە" گوتیە تایفەی خەزاییە، هەرچی هەڵێ قەیدی نییە، هەرچی بمرێ فیداییە، هەرچی بکوژرێ خەزاییە

تایفێك بو، تایفە کافری، گوتیان بەخان: پوچ‌و ناماقوڵت کرد تا سەرت هەڵدەگرێ" دەس بەشێر دەچین بۆ لەشکری

کێ بو، لەخانی جندییە" دەڵێ: بانگی حەق وە ر ئەوێیە، بێ شەریکە، هیچ شەریکی نییە، غەیرەز خولا هیچ کەسێ نییە، یا بێ شێخی گەیلانی، شێخ جونیدی بەغدادییە، سوڵتان مەعروفی کەرخییە، بابی فەرخی داودییە، بابی رابیعەی عەدەوییە، بابی شەمسی تەورێزییە، شێخ مەحمودی باڵەکییە، عەبدولعەزیزی شنۆییە، شێخ رەشی گەرگەرویییە

لەمەیدانی شەڕە قەرقەشە، لەجێ راوگان کەوت بو لەشە، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! گورەی ئەسحابە رەشە

سوارێك هاتوە ئەسپی شییە، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! ئەوە گورەی پیرۆتی مەرگییە

سوارێك هاتوە بەنادری، بەس نی‌یە چەکان وەرگـرێ، خـان دەپرسـێ: ئەوهـە کێیە؟
خان! ئەوە عەزرەتی خدری
سوارێك هاتوە لەبۆ گەشتی، بەویە سورەتی بەهەشتن، خان دەپرسـێ: ئەوهـە کێیە؟
ئەوهە وەیسی ماهی دەشتی
سوارێك هاتوە لەکارخانی، بەویـە سـورەتی ئیمـانی، خـان دەپرسێ: ئەوهـە کێیە؟
خان! شێخ عەبدولقادری گەیلانی
سوارێك هاتوە هونەرمەندە، ئەسپابی دەعوایەی رەندە، خان دەپرسـێ: ئەوهـە کێیە؟
خان! ئەوهە شاهی نەخشبەندە
سوارێك هاتوە ئەسپی تازە، مل بەقەتلا پر ئەنگازە
خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟
خان! ئەوەش سولتان سەعدی وەقازە
سەلاح شوران دەست دا چـهـان، لەگـەڵ سـەفی دە مەلـەکان، دیست گـورەی شێخی بالەکان
خان بەخەزایە مەشغوڵە!
هات عەشەرەی دە موبەشەرە، هەمزەو هەباسو هەیدەرە، لەگـەڵ مـەقلوبی پەڕ بەسەرە،
ئاڵاچی سولتان سەمەرە. بابی ئاڵای نەبی‌یە، حـەوت تیپـی تیـك پەراندییـە، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟
کورژنی حەزرەتی عەلییە
بابی بەیداغی پێغەمبەری، هەمزە بێ لەگەڵ عومبەری، بێ خالیدی ئیبنـی وەلی
خان بەخەزایە مەشغوڵە!
خان دەڵێ: ئەبدال بەگە، رۆڵەی بابی، بەمن دەکەی چاك چاك دەبێ
دەڵێ: بابە، چبکەم، لێرەوارە، دوایی نایێ
با بکەین مەدحی هورمز بەگی، رەبی نـەزەری بەچـەنگی، لەهـەزاری دەبـرێ مەرگی

خان ئەبدالو کاکە خانە، حەوت شەوانو حەوت رۆژانە، شەڕیان دەکرد بەشێرانە. شیان نەیان دی کیلانە، لەش کەوت بون وەکی گردانە، خوێن روی هەروەك جۆگانە، بالچوغەی شیان نەمانە، شەهیدیان کرد کاکە خانە
خان دەڵێ: خانی خەزایی مە، هەتتا لەدنی ئەز بژی مە، بۆ خۆم پەرژینی شەڕی مە
خان ئاودالو کاکە خانە، گرتبویان وەعدەو پەیمانە: دەست هەڵ ناگرن لەو کارانە
بانگم وەبەر میری میران! خان بۆ خۆی دەکا تەگبیران، حەوت پولی دایە بەر شیران
بانگم وەبەر پادشای قودرەتی!
خانیان شەهید کرد بەکوتکی خێوەتی
هاوارو رۆ رۆ دمدمە!
رۆژێکی تاو هەلاتی، عەجەم دە کاتن غەباتێ، سەبر هەڵدەکشا بۆ بن قەلاتێ
کوانێ سواری دە نازەنین؟
کێ بو لەئالی ئادەمان؟ قەلاتی هەلگرت بەزەمان
کێ بو لەئالی ئادەمانە؟ قەلاتی هەلگرت بەزەمانە، حەوت شەو وحەوت رۆژانە، شەڕی دەکرد
بەتۆپانە، قەلاتی لەدو نەدانە
کوانێ سواری دە نازەنین؟
کێ بو لەئالی بەجەرگە، لەوانی کردوە دەرگە، لەخەنجەری دە منی زەرگە، لەهەزاری دەبرێ مەرگە
هاوارو رۆ رۆ دمدمە!
کێ بو لەخاتون پەروەری، گوتی: کاك ئالێ ئەتۆ ماوی ئەتوش هەڵێ
کێ لەبەر کاك ئالییە، گوتی: خاتونی، پوچو ناماقوڵت کردییە، بەشی خۆم خەزا کردییە، شەهیدییان کرد کاك ئالییە
هاوارو رۆرۆ دمدمە!
کێ بو لەخاتونی خانی: قبوڵ ناکەن کافرستانی، خۆمان هەڵدەدێرین لەچل کەوانی
ئەی دمدمی بەردی دەلان! جێگەی خانو خان ئاودەلان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان.
کوانێ سواری دەنازەنین؟[22]

نمونه٨:

لطائف الحيل" قەتلو عامی موکری(١٠١٩)

تا صاوم خان مابو، میرایەتی موکری لەژێر دەستدا بو. قزلباش نەیان توانی ناوچەکەی لێ زەوت بکەن. صاوم خان کەمرد، ٣ کوڕی لێ بەجێ مان: قاسم، ئیبراهیم، حاجی عومەر، بەڵام هەرسێکیان لەتافی لاویدا مردن، هیچ کامیان جێگەی باوکیان پێ پڕ نەکرایەوە.

لەبراواکانی صاوم خان، ڕۆستەمی کوڕی بابە عومەری کوڕی میر سەیفەدین ٣ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەو، میر نەزەو، میر خضر. لەپاش کوڕەکانی صارم کاروباری ئەمارەتی موکری بۆ ئەوان مایەوە. ئەوانیش ناوچەکەیان لەناو خۆیاندا دابەش کردو خۆیان هاوێشتە ژێر دەسەڵاتی شا تهماسبی سەفەوییەوە. لەو هێرشەدا کەئۆردوی عوسمانی، بۆ پشتیوانی لەئەلقاس میرزای برای شا تەهماسب، بۆ سەو ئێرانی کرد، سوڵتان سلێمان، هێزێکی پێکهاتوی لەسوڵتان حسێنی حاکمی ئامێدیو، زەینەل بەگی حاکمی هەکاریو، ئەمیەکانی برادۆست نارده سەر مەزنەکانی موکری(٩٤٨)هەو ٣ برا لەو شەڕانەدا کوژران.

لەشێخ حەیدەر ٢ کوڕ: میرە، حسێنو، لەمیر نەزەو ١کوڕ: بەیرامو، لەمیر خضر ٢کوڕ: ئەلغ بەگ، میر حسێن، بەجێ مابون، ئەمانە هەموویان منداڵ بون. پاش گرتنەوەی ناوچەکە سوڵتانی عوسمانی میرایەتی موکری بەمیرە بەگی کوڕی حاجی عومەری کوڕی صارم خان سپاود. ئەویش بەلێوەشاوەیی ماوەی ٣٠ ساڵ لەکاروباری موکریانی بەڕێوە برد. کەمرد مستەفا بەگی لەپاش بەجێ ما.

لەو سەودەمەدا میرە بەگی کوڕی شێخ حەیدەریش گەورە بوبو. بەڵام ئەو دابویە پاڵ تهماسب. دڵسۆزو گوێڕایەڵی ئەو بو تا مردو ئیسماعیلی دوەم جێگەی گرتەوە. میرە بەگ بۆ نوێ کردنەوەی دڵسۆزی چوە قەزوین بۆ لای شا ئیسماعیل شا ڕێزێکی زۆری لێ نا. زۆری پێ نەچو شا ئیسماعیل کوژرا. شا محەمەد خودابەندە لەسەو تەختی شایەتی دانیشت. لەم سەودەمەدا سەوانی قزلباش لەناوخۆیان تێك چوبون، کاروباوی دەرباو شێوا بو. میرە بەگ لەگەڵ زۆرێ لەئەمیرو حاکمەکانی کوردستانو لورستانو ئەردەڵان چوە ژێر سایەی سوڵتان مرادی عوسمانییەوە(٩٩١). میرە بەگ ٤ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەر، بوادق، حسێن، قاسم، سوڵتان مراد هەر چواری بەسنجەق بەگ دانا بون.

هەر لەو سەودەمەدا میرە بەگ لەگەڵ محەمەد پاشای میری میرانی وان لەلای ورمێوە هێرشیان کردە سەو مەواغەو، قزلباشیان لێ دەرکرد.؟ ڕەوەی بەناوبانگی شا تهماسبیان تاڵان کرد. لەسەر ئەوە میرە بەگ کرایە بەگلەربەگی مەواغە بەو

مەرجەی لەقزلباش پاکی بکاتەوە. لەم رۆژگارەدا سنوری دەسەلاتی میەکانی موکری زۆر فراوان بوبو. جگە لەمەراغە، سولتان چەند شوێنی تری لەسنجاقەکانی هەولێرو موسڵ پێ سپارد بون.

ناوچەی موکریان، بەهۆی نزیکییەوە لەتەورێزو قەزوین، لەململانێی رۆم و عەجەمدا جێگەیەکی تایبەتی هەبو. کاربەدەستانی تورك، ئەگەرچی لەشەڕەکانی خۆیاندا کوردیان دژی قزلباش بەکارئەهێنا، بەلام نەیان ئەهێشت بنەماڵەیەکی دەسەلاتداری کورد لەو ناوچەیەدا بەهێز بێ.

هێزەکانی عوسمانی تەورێزیان گرت. جەعفەر پاشا وەزیری پارێزگاری تەوێ بو. کەوتە گێچەڵ بەمیرە بەگ. سنجاقەکانی بابان و موسڵ و هەولێری لێ سەندەوە. سەرەنجام مەراغەشی لێ وەرگرتەوە. میرە بەگ بەناوچە میاتییەکانی بارووباپیرانی داکەوت.

شەڕی رۆم و عەجەم لەپێوەندی ناو بنەماڵەی میەکانی ئەوێشدا رەنگی دایەوە. ئەوانیش لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەلات کەوتنە ململانێ لەگەڵ یەکتری. دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕی. بەگژ یەکتریدا ئەچونو، پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. کەخضر پاشا لەجێگەی جەعفەر پاشا بو بەوالی تەورێز(١٠٠٢)ئێلە کوردەکانی ئەوێی کرد بەگژ یەکتریدا. مەحمودییەکانی کرد بەگژ موکرییەکانداو بەشەڕی دان. مەزنەکانی موکریش لەناو خۆیاندا کوك نەبون. بوداق خۆی مرد. حسێن، قاسمی برای کوشت. شێخ حەیدەریش لەتۆڵەی خوێنی قاسمدا حسێنی کوشتەوە.

لەئەنجامی ئەو روداوانەدا میایەتی موکری لاوازو سنورەکەشی تەسك بوەوە. شێخ حەیدەر قەلای ساروقورغانی لەمەراغا ئاوەدان کرد بوەوە[٢٣].

شا عەباس کەتەورێزو ئازەربایجانی لەعوسمانییەکان گرتەوە. شێخ حەیدەر چوە ژێر ئالای سەفەوییەوە. لەشەڕەکانی قافقازدا بەشدار بو. لەبن قەلای ئێرەواندا کوژرا.

شا عەباس لەچوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا کەبۆ شکاندنی شان و شکۆی ئێلە کوردەکان گرت بوی. دوای راگوێزانی دەیان هەزار خێزانی ئێلە کوردەکانی سەروی دەریاچەی ورمێ بۆ خوراسان و، داگیرکردنی قەلای دمدم و، سەرکوت کردنی ئێلەکانی برادۆست. چوە سەر ئێلەکانی موکری و بەوپەڕی دڵڕەقییەوە، قەتلوعامی کردن. دو کەس لەنوسەرانی ناسراوی ئەو زەمانە ئەم روداوەیان بەدرێژی گێڕاوەتەوە. یەکێکیان مەلا جەلال منجم کە لەبەشی یەکەمی ئەم باسەدا هەندێ لەنوسینەکانی راگوێزراو. ئەو مەسەلەکە بە((لطائف الحیل))ناو ئەبا. ئەوی تریان ئەسکەندەر بەگی تورکمان لەکتێبی عالەم ئارای عەباسیدا.

هێمن، نوسینەکەی ئەسکەندەر بەگی وەرگێڕاوەتە سەر زاراوەی موکریانی، والێرەدا وەکو خۆی دوبارە ئەی نوسینەوە. ئەسکەندەر بەگ نوسیویتی:

باسی بەرمو مەراغە چونی شاو

رق هەستانی لەتیرەی موکری و قەتلوعامی ئەو تیرە

عەشیرەتی موکری لەپێڕەوانی ئەم دەوڵەتەو لەسنوری گاودۆڵی مەراغەو سندوس‌و میاندواودا نیشتەجێ بون. لەسەردەمی شای بەهەشتی‌دا سەرکردەی ئەو تیرە بەدەست ئەمیرە ناوێکەوە بو. پاش مردنی شاو لەسەر تەخت دانیشتنی سوڵتان محەمەد پادشا کەسوڵتانی رۆم بو پەیمانی باوك‌و باپیرانی خۆی هەڵوەشاندەوەو دنیای هێدی‌و هێمنی تاڵۆزو پەرێشان کرد، شەڕ هەڵایسێنە بەدفەڕەکانی سنور بازاڕیان گەرم بو. ئەمیرەی ناوبراو کەزۆر ساڵان نمەك پەروەردەی ئەم دەوڵەتە بو. رێگای نمەك بەحەرامی‌و یاغی بون‌و هەڵگەڕانەوەی گرتەپێش. لەگەڵ رۆمیان رێ کەوت‌و دەستی کرد بەتاڵان‌و کوشتار. لەسندوس‌و میاندواو ومەراغە دا هاتە سەر رەوەی (قەراجیوق)کەرەوەی تایبەتی حەزرەتی شای بەهەشتی بو و بەباشی ناوبانگی بەدنیادا روی بو. ژمارەیەکی زۆری لەرەوەکان‌و پاسەوانی‌رەوە کوشت بون‌و رەوەکەی داگیرکرد بو. هەمیشە لەگەڵ ئەو ئەمیرو قزلباشانەی دەبونە حاکمی مەراغە شەڕو کێشە هەبو. دەمێکیش لەخراپە وکوشتارو بەدیل گرتنی ژن‌و منداڵ رانەدەوەستا. پاش مردنی ئەمیرە بەگ شێخ حەیدەر بەدەستوری بیگلەربەگی رۆمیان بو بە ئەمیرو لەباوکی زیاتر سەربەخۆیی پەیداکرد.

بەڵام لەزەمانی فەرمانڕەوایی سوڵتان محەمەد خاندا لەراس جەعفەر پاشای بیگلەربەگی تەورێز سەرکێشی دەکرد. چەند جار نیزیکانی خۆی ناردە بارەگای عالەم پەنای پادشای مەزن‌و پچوکیی خۆی نیشان دەدا. تا شاهەنشا بۆ داگیرکردنی ئازربایجان چو. شێخ حەیدەر هات بۆ ریسمە ماچ کردن‌و لاواندراوە, حەزرەتی شای پایە بەرزو سێبەری خودا هەڵەکانی پێشوی تیرەی موکری بەخشی. دەسەڵاتی مەراغەو دەوروپشتی کەهەمیشە بەدەست یەکێك لەئەمیرە مەزنەکانی قزلباشەوە بو دا بەشێخ حەیدەر. ئەو لەبن قەڵای ئێرەوان وەك لەجێی خۆی باس کراوە کوژرا. خاوەن شکۆ لەبەر هەقناسی جێی باوکی‌دا بەقوبادخانی کوڕی کەهێشتا منداڵ بو. بەکەیخوداو ردین سپیەکانی عیلی فەرمو تا کور گەورە دەبێ لەقسەی دایکی کەکچی پیاو ماقوڵێکی قزلباش‌و ژنێکی وشیارو ئاقڵ بو دەرنەچن. بۆ ئەوەی قوبادخان خۆ بگرێ برایەکی شێخ حەیدەر کەناوی ئەمیرخان

بەگ بو لەنێو عیل هێنا دەرو جێو پایەی دایەو کردی بەحاکمی گەرمرود. براکەی تری خان ئەبدال داوای مەزنایەتی دەکردو سەری بۆ برازاکەی دانەدەنواندو هێندێك پیاوخراپو بەد فەری مورکی لەخۆ هالاند بو. چەند جار لەشکری ناردرا سەرو دەریان پەڕاند. تا ئاخری وەك باسکرا پەنای بۆ ئەمیرخانی برادۆست بردو لەکن ئەو مایەوە لوتفو دڵسۆزی شاهانە قوبادخانی گرتەوەو سەربەخۆیی تەواوی پەیداکردو هەمو هۆزەکانی موکری بەردەست بو. لەنێو سەرهۆزانی ئەم تیرەدا پیاوی بەراز سروشتو ڕێوی سیفەت هەبون کە لەڕێگای ڕاست دورکەوت بونەوەو لەچۆڵی سەرەڕۆییدا گەورە ببونو لەگەڵ قزلباشان کە لەمەراغە خاوەن موڵك بون خراپ دەجولانەوەو بەزۆر زەویەکانیان داگیر دەکردن.

قوبادخانیش کە گەیشتێ لەبەرنەزانی ویپسی دەرونی لەگەڵ قزلباشان ڕەفتارێکی نالەباری گرتە پێش. هەرچەند لەو چەند ساڵەی دواییدا زۆر نافەرمانیو ئاکاری دزێو لەخۆیو لەژێردەستەکانی دەبیندراو گەرد لەسەر دڵی مبارەکی شاهانە دەنیشت. بەڵام لەبەر بەزەییو دڵسۆزی تایبەتی خۆیو لەپێش چاوگرتنی خزمەتی شێخ حەیدەر چاوپۆشی لێ دەکرا. تا وای لێ هات ئاوی لەئاوەڕۆیان دەرکردو سەرەڕۆییو لاساری لەرادە بردە دەر، هەر وەکو ساڵی رابردو حوکم کرا بو کەقوبادخان بچێتە کن اعتمادالدولەو لەداگیرکردنی قەڵای دمدمدا لەگەڵ لەشکر بەشداری بکا، خۆی لەو خزمەتەش بواردو نەچو.

لەبەهاریدا کەخاوەن شکۆ خەریك بو بۆ ڕێکخستنی کاروباری ئەو ناوچەیە بەرەو سنور بچێ. قوباد خانیش ناچارو بەخۆیو چەند کەس. لەدەوروپشتەکانیەوە لەیورت قشلاق بەخزمەت گەیشت، چونکە دڵی پاكو روناکی شاهانە لەسەرەڕۆیی لاساری ئەوان گەردی لێ نیشت بو، هاتە سەر ئەوە کەئەوان شیاوی لوتفو دڵسۆزی نینو راوەستان لەتەمێ کردنی توندی ئەوان بەقازانجی دەوڵەت نیەو خراپەو کێشەی پتری لێ پەیدا دەبێ. خۆی لەتەمێ کردنیان خۆش کرد. بەڵام بەلێزانیو هۆشیاری خۆیەوە جاری خۆی راگرتو لوتفی لەگەڵ کردن تا گەیشتە مەراغە. قوبادخانو ردێن سپیەکانی موکری لەوە دەترسان شا داوای رەوەی قەراجیوق بکاتەوە. بۆیە بەفێڵ ئەسپە باشو هەڵبژاردەکانیان ناردە جێگایەکی دوردەستو چەند بارگینی نارەسەنی کوردیان لەوێ هێشتەوە، تا ئەگەر باسی رەوە هاتە گۆڕێ ئەوان نیشان بدەن. هەروەها ئاشکرا بو کەهەمیشە لەگەڵ سەردارانی رۆمی کەینو بەینیان بوەو خراپەیان لەگەڵ لێ قەوماو هەژاران کردوەو لەبەر تەعسسوبی مەزەبی زۆریان شیعەکانی مەراغە ئازار داوە. کەوابو دەستی زۆرداران دەبو لەیەخەی هەژاران بکرێتەوە.

بەکورتی لەنێوبردنی ئەو تیپە بەدفەڕو سەرەڕۆیە کە لەموسلمانی هەر ناوێکیان هەبو ئەرکی سەر ئەستۆی شای دادپەروەر بو. ئاگری رق‌و توڕەیی‌وا لەدڵی خاوێنی شاهانەدا بلێسەی گرت بو کەتەنیا بەخوێنی ئەو بێ فەڕانە وە کارکەوتنی شیری ئاگربار نەبایە نەدەکوژاوەو دانەدەمرکاوە. لەکاتێکدا کەبارەگای بەرز لەگاودول هەڵی دابوو، رۆژێك قوبادخان بەخۆی‌و سەدو پەنجا کەسەوە رویان لەبارەگای بەرز کرد. ئێوارە وەخت بو گەیشتن. لەگەڵ چوار کەس لەخزمەکانی بۆ حوزور بانگ کران. کە وە ژور سەراپەردە کەوت لەسەر فەرمانی شا لەوەختی چەکمە داکەندندا غولامان بێ ئەوەی بێڵن بزون کوت کوتیان کردن. کەلاکی پیسی ئەوانیان بۆ کوچەی پشت سەراپەردە راکێشا. بۆ ئەوەی زیانێك لەلایەن ئەو پیاوخراپانەوە بەغولامان نەگا، فەرمان بەعەلی قولی خانی ئیشك ئاغاسی باشی شاملۆ درا لەبەر دەرکی سەراپەردە راوەستێ، یەك یەك بانگیان بکا بۆ مەجلیس. کە وە ژور سەراپەردەی پیرۆز کەوتن دەسبەجێ غولامان بیانکوژن‌و کەلاکیان باوێژنە کوچەی پشت سەراپەردە، تا لەپێش چاوان ون بن. تا بیست سی کەس بەو جۆرە کوژران‌و یەك بەدوای یەکدا فڕێ دران، ئەوانی دەرێ کەمێك دڕدۆنگ بون. یەکیان کەهاتە ژورێ تەماشای کرد خوێن زۆر رژاوەو قوبادخان‌و ئەوانیش دیار نین، قیژاندی‌و دەستی‌دا خەنجەر محبعلی خانی شاهی سیونی بریندارکرد. دوسێ کەس کەبەدوای‌دا دەهاتن کشانەوەو خەریکی راکردن بون. غولامان‌و قورچیان تێیان وروکان. هەر لەوێ پارچە پارچەیان کردن. ئەوانی دەرەوە تێ گەیشتن، رایان کردە ئەسپان، هێندێك هەر لەو دەوروبەرە هێندێك لەوەختی راکردندا کوژران‌و تاقیان لێ برا. لەو وەختە بەسامەدا خاوەن شکۆ هاتە دەرو سواری ئەسپی رەسەن‌و خۆشبەز بو روی لەقەلای گاودول کردو سەربازانی قزلباش کوشتن‌و تالانی عەشایری موکرییان پێ ئەسپێردرا. خاوەن شکۆ بەتلیك لەشەو چوبو گەیشتە قەلای گاودۆڵ.

هێشتا ئەم خەبەرە نەگەیی بوە قەلاکە لەشکر بەزۆر قەلا وەربو هەر کەسیان وەگیر کەوت خستیان. علیقلی خان ناردرا بۆ حەوشەیەی دیکە کە لەو نزیکانە بو. پەنجا شەست کەسێکی دەست بەستراوی هێنا دەرگای بەرز. غازیە تۆڵە ئەستێنەکان بەچاو قوچاندنێك هەمویانی ناردنە ولاتی نەبون. زۆر لەو کەسانەی دەیان هێنان خزمەتکارو پیمەرە دارەکان هەر بەزەبری گۆپاڵ‌و پاچ‌و پیمەرە سەرو مێشکیان دەکوتان و دەهاڕین. ئەسفەندیاربەگی ناوچی باشی عەرەبکەرلو لەسەر فەرمانی خاوەن شکۆ بەسەررەو ناردرا بۆ گەرمرودو بەفێڵێکی شەڕکەرانەوە ئەمیرخانی برای شێخ حەیدەرو ئەو پەنجا کەسەی لەتیرەی موکری کە

لەگەڵ ئەو بون بەجارێك كوشت. حسێن سوڵتان برازای شێخ حەیدەرو ئەوانەی لەگەڵ ئەو لەورمێ بون بەدەستی حەسەن خان كوژران.

بەكورتی قەتلی عامی ئەو تیرە بەقەڵەمی تەقدیر لەسەر لاپەڕەی ڕۆژگار نوسرا. ئەو چەند ڕۆژەی كەشا لەقەڵای گاودوڵ ماوە، هەمو ڕۆژێ دەستە دەستەو پۆل پۆل دەیان هێنانو لەسەریان دەدان. بەهرامی خوێنخۆر تاوێك لەتیغ وەشاندنو خوێن ڕشتن ڕانەدەوەستا. هێندێك لەئویماقو ئیبیو ئوریاد كە لەنێو ئەوان مابونەوە. بەو تاوانەی لەنێو تیرەی دژی دەوڵەتدا خۆیان مات كردوەو لەكاتی دەسەڵاتی ڕۆمیاندا نەگەڕاونەوە نێو قزلباش هەمویان كوژران.

بیبڕینەوە ئاورگی تیرەی موكری كوژاوەو نیوەونەكان هەمو كەوتنە بەر مەودای شیری بەبڕشتو ژن و منداڵەكانیشیان بەدیل گیران. پاش چەند ڕۆژ بلێسەی رقی شاهانە تا ڕادەیەك دامركانەوەو شێربەگ ناوێك لەو بنەماڵە كەهەمیشە خۆی بەخزمەتكار دەزانیو مەخسود بەگ ناوێك كەبرای ئەو لەریزی ئیشك ئاغاسیانی بارەگای بەرزدا بو، كرانە گەورەو مەزنی موكریو فەرمان درا ئەوانەی لەمەودای شێر ڕزگار بونو لەكەلێنو پەسیواندا ماونەوە، پەنا بۆ ئەوان بەرنو لەكوشتنو تاڵان ئەمین بن.

((پاش ئەم ڕوداوە شا چەند ڕۆژێك لەنێو ئەسپەكانی ڕەوەدا لەچیمەنی قەراجیوق ڕای بواردو وڵاتی مەراغەی بەسوڵتان میر مقدم ئەسپارد[٢٤].

٤/٢ شاه سوڵتان حسێن

نمونە٩:

كەللە منار لەسەری كورد(١١١٣)

شاه سوڵتان حسێن(١١٠٥-١١٣٥)كوڕە گەورەی شاه سلێمانی سەفەوی لەپاش مردنی باوكی بو بە شا، بەكابرایەكی بودەڵەی دەبەنگ، بەڵام بەیەكێ لەهەرە فاسیدترین شاهەكانی ئێران ناسراوە[٢٥] نوسەری ((رستم التواریخ))لەگێڕانەوەی باسی ڕابواردنی شادا نوسیویتی:"

((... نزیكەی هەزار كچۆڵەی صبیحەی جمیلە، لەهەر طائفەو قەومو قەبیلە، لەعەرەبو عەجەمو توركو تاجیكو دەیلەم، لەسەر ڕێوشوێنی بوكێیو زاوایی بەعەقدو نیكاحو حەباڵەی خۆی دەرهێنابو، منداڵو نەوەكانی لەنێرومێ، گەورەو پچوك، بەمەزەننە ئەگەیشتنە هەزار كەس..))[٢٦]

هەر لەستایشی ژوری ڕابواردنەكەیدا دەڵێ:

((لەو سەرا بەهەشت ئاسایەدا، ژورێكی دڵگوشایان دروست كردو جێگایەكی قوڵیان تیا بینا كرد لەهەردو لاوە بەرەو خوار، دەمی سەروی حەوت

گەزو دەمی خواروی یەك گەزو، لەسەرێ تا خوارێ بەردی مەرمەڕیان دانابو، ئەو ژورەیان بەزینەتی زۆردروستو رازاند بوەوە، جاربە جارێ ئەو تاقانەی رۆژگارە خۆی روت ئەکردەوە، ژنێکی مانگ روی ئەندام زێوینیش خۆی روت ئەکردەوە، لەسەرەوەی ئەو شوێنە قوڵەوە روبەڕوی یەك دائەنیشتن، لنگی خۆیان درێژ ئەکردو، بەئارەزوەوە بەوردی ئەیان روانییە یەکتریو ئەخزان، لەسەرەوە تاخوارێ کە بەیەك ئەگەیشتن ئەلقی راست ئەچوە ناو خانەی کافەوە. ئینجا ئەو دو تالبو مەتلوبە دەستیان ئەکردە ملی یەکتریو پاش دەسبازیو ماچوموچێکی زۆر... بەو شوێنەیان ئەوت حەزخانە.

سەرەڕای حەزخانە، شاە جێگایەکی تریشی هەبو، پێیان ئەوت لەززەتخانە ژورێکی خڕی فراوان بو، جاروبار شا لەگەڵ چل پەنجا ئافرەتی شۆخو شەنگدا ئەچوە ناوی، شا خۆی بەڕوتی لەناوەڕاستی ژورەکەدا دائەنیشتو ژنەکانیش هەمویان لەچواردەوری بەڕوتی، هەریەکەیان سەرینێکی ئەخستە ژێر کەمەریەوە، ئەژنۆیان ئەنوشتانەوەو، پێیان ئەنایە ژێر کەمەریان، بەپشتا پاڵ ئەکەوتن. بۆ ئەوەی ئارەزوی شا بیزوێنن، هەر یەکەیان هەوڵی ئەدا سەرنجی شا بۆ خۆی رابکێشێ. شا کەئارەزوی ئەچوە سەر هەرکامێکیان ئەوەیانی هەڵ ئەبژارد. ئەو ژورەی ئەم بەزمەی تیا ئەکرا لەززەتخانە بو...))[27].

لەسەردەمی ئەم شاهەدا ئیمپراتۆریی سەفەوی گەیشت بوە دوایین قۆناغی داوەشانو، لەئەنجامی هێرشی ئەفغانییەکاندا، بنەماڵەی سەفەوی هەم شاهێتییان لەدەس داو، هەم بڕانەوە.

قۆناغی نوێی دامەزراوەی ئەمارەتی بابان هاوزەمان بو لەگەڵ لاوازبونی دەسەڵاتی بنەماڵەی سەفەویو، سەرەتای قۆناغێکی پڕ لەنائارامیو پشێویو ناکۆکی ناوخۆی خوێناویو هێرشی بێگانە بۆ سەر ئێران.

سلێمان بەبە لەدوا چارەکی سەدەی ١١هەمدا کەوتە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیو دەسگرتنەوە بەسەر ملکی باباندا. ئیتر لەو کاتەوە سەرگەورەی ئەم بنەماڵەیە لەلایەن عوسمانیەکانەوە نازناوی((پاشای))پێ ئەدرا.

بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لەسەرەتادا لەدارەشمانە بو کەئەکەوێتە مەڵبەندی پشدەر.

ئەمارەتی بابان لەلای رۆژهەڵاتو سەرویەوە دراوسێی ئەمارەتی ئەردەڵان بو. والیەکانی ئەردەڵان بەنازناوی((خان))لەلایەن شای ئێرانەوە دائەنران. بنکەی ئەمارەتیان لەسنە بو. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزیان لەژێر دەستدا بوە.

روباری سیروان‌و چیاکانی هەورامان، سورێن، سورکێو سنوری جیاکردنەوەیان بوە لەیەکتری.

لەلای رۆژئاوایەوە دراوسێی ئەمارەتی سۆران بو. گەورەکانی سۆران نازناوی((میر))یان بە خۆیان ئەدا. لەلایەن والیەکانی عوسمانی‌یەوە بەنازناوی((بەگ)) ئەناسران. بنکەی ئەمارەتیان ماوەیەك لەهەریرو ماوەیەك لەرەواندوز بو. زێی بچوك سنوری سروشتی بو لەنێوان دەسەلاتی هەردو ئەمارەتدا. بەلاّم زۆر جار پاشاکانی بابان، رانیە، کۆیە، هەریر، ئالتون کۆپرییان لەوبەری زێ لەبەر دەستدا بو.

لەلای خواروشیەوە دراوسێی ولایەتی بەغداد بو. هەندێ جار دەسەلاتی میرەکانی بابان ئەگەیشتە کفری، زەنگاباد، خانەقین، مەندەلی، زەهاو، جەسان، بەدرە.. واتە ئەگەیشتە جەبەل حەمرین.

ملکی بابان هیچ شارێکی تێدا نەبو. هەندێ گوندی گەورەی تێدا بو. خەلکەکەشی بەشێکی نیشتەجێ‌و بەشێکی کۆچەر بون. کۆچەرەکان بەگشتی رێکخراوی خێلەکییان هەبو، لەهەندێ شوێن خێلەکی نەبون.

گەورەترین ئێلی نیشتەجێ، کەرێکخراوی خێلەکی هەبو، ئێلی نورەدینی بو. لەناوچەی پشدەرو مەرگەدا نزیکەی سەد گوندیان هەبو. لەکاتی پێویستدا هەزار تفەنگچییان پێ کۆئەکرایەوە. لەگەلّ هۆزەکانی سەکر، شینکی، گەلاّلی‌دا هاوپەیمان بون. جگە لە مانەش، لەشارباژێر، ئالان، سیوەیل، بازیان، قەرەداغ، شارەزور، گوندو ئاوایی هەبو، رێکخراوی خێلەکییان تێدا نەبو، ئەگەر هەشبوبێ لاوازو بچوك بوە.

گەورەترین ئێلی رەوەندیش ئێلی جاف بو. جاف چەند هەزار مالّی بو. چەند تیرەی غەوارەش خۆیان دابوە پالّیان. جگە لەئێلی جاف، هەندێ هۆزو تیرەی بچوکی تر کە ٥٠ تا ٥٠٠ مالّ ئەبون لەبەر فەرمانی گەورەی باباندا بون لەوانە: شێخ ئیسماعیلی، کەلور، مەندمی، مەرزینك(بلباس)، تیلەکۆ، کۆستە، هەمەوەند، سۆفیوەند، کەچەلی، چگنی، زەند، کەروەیی، لور، سەدانی، گورزەیی [٢٨].

سنوری رۆم‌و عەجەم هەندی لەم ئێل‌و هۆزو تیرانەی بەسەر هەردو دیوی سنورا دابەش کرد بو. هەندێ لەمانە بەشی گەورەیان کەوت بونە لورِستان، کرماشان، ئەردەلاّن، موکریان.

هێزی پارێزگاری ئەمارەتی بابان لەچەکداری سوارەو پیادەی ئەم هۆزانە پێك ئەهات، هەروەها هێزی شەرکەری ئەمارەت بۆ بەشداری کردنی لەلەشکرکێشیەکانی ئۆردوی عوسمانی‌دا هەر لەمان کۆئەکرایەوە.

ئەمارەتی بابان لەم سەردەمەدا لەگەشانەوەو پەرەسەندن‌دا بو. کەوت بوە هەولی چەسپاندنی سەربەخۆیی‌و، فراوان کردنی سنوری قەلەمرەوەکەی لە۱۱۰۲دا میرەکانی بەبە، سلێمان‌و حەسەن، هەلیان کوتایە سەر کەرکوك، کەئەوسا ناوەندی ولایەتی شارەزور بو. لەو شەڕەدا متصرفی ئیالەتی کەرکوك، دلاوەر پاشا، کوژرا. کەرکوك کەوتە ناو سنوری دەسەلاتی بابانەوە. وەزیری بەغداد، حسێن پاشای بەمتصرفی کەرکوك دانا‌و، هێزێکی لەشەرکەرانی بەغدا، جزیرە، ئامیدی بۆ کۆکردەوە، فەرمانی لەناوبردنی میری بابان‌و، سەندنەوەی شارەزوریان پێ درا بو. ئەم هێزە پاش چەند مانگێ بە سەرنەکەوتویی گەرایەوە[29].

لەدوای بەستنی پەیمانی زەهاو پێوەندی ئێرانی- عوسمانی ئاسایی بو. شتێکی ئەوتۆ روی نەدابو، ئەم پێوەندییە بشالۆزێنێ، یا ببێتە هۆی تێکدانی، لەزەمانی شا سولتان حسێن‌دا دو روداو قەومان، کەئەیان توانی ببنە هۆی هەلگیرسانەوەی جەنگ لەبەینی ئەم دو دەولەتەدا. بەلام لاواز بونی هەردولایان رێگەی ئەمەی نەدان‌و کێشەکانیان بەرێگەی هاوکاری بەلادا خست.

یەکەمیان، شۆرشی ئێلە عەرەبەکانی بەسرە دژی دەسەلاتی عوسمانی. ئەوانە دەستیان بەسەر بەسرەدا گرت‌و، پاش چەند تێکهەلچونی خۆیان هاوێشتە ژێرسایەی دەسەلاتی شای ئێرانەوە. بەلام شا کلیلی شارەکەی بەرۆستەم خانی نوێنەری‌دا لەگەل نامەیەکی دۆستانەی پر لەچاپلوسی‌دا بو سولتانی عوسمانی نارد(۱۱۰۹)[30].

هەر بەو بۆنەیەوە داوای هاوکاری هەردو دەولەتی کردبو بۆ بەرەنگاری‌و سەرکوت کردنی میری بابان.

دوەمیان هێرشی میر سلێمانی بابان بو سەر مەلبەندی ئەردەلان‌و گرتنی هەندێ لەشارو ناوچەکانی.

شا لەو نامەیەدا کەبو:

((...شەهریاری کیشوەری حزم‌و قار، شاسواری عرسەی گیرۆدار، سولتانی سولتانەکانی جیهان، خاقانی خاقانەکانی زەمان، ناصر الاسلام والمسلمین، قامع الکفارو المشرکین، قارەمانی ئاووخاك، سمی رەسولی رب العالمین، قائانی هەردو ئەرزو هەردو دەریا، خادم الحرمین الشریفین، دوەمین ئەسکەندەری ذوالقرنین،

سێبەری سایەداری رەحیمی رحمان، خاقانی کوڕی خاقانو، سولّتانی کوڕی سولّتان، مانگی چواردەی ئاسمانی سەلّتەنەتو، بەسالەتو، عەزمەتو، جەلالەتو، نەجدەتو، عەدالەتو، عزو شانو نصفه وامتنان: سولّتان مستەفا خانی کوڕی سولّتان محەمەد خان، نصر الله انصاوەو ضاعف اقتداوه..))

شا لەم نامەیەدا داستانی هەلّگەڕانەوەی ئێلە عەرەبەکانی بەسرەو، تەنینەوەی بۆ مەلّبەندی حوێزەی ئێران ئەگێڕێتەوە، ئەلّێ گرتنی بەسرە بۆ ئەوە نەبو بیخاتە سەر قەلّەمڕەوەکەی خۆی، بەلّکو ئەوان لەباتی سوپاییانی عوسمانی ئەو ئەرکەیان ئەنجام داوە، بەئەمانەت لەدەستی والی عەرەبستان دایە. وەکو جاران بەملکی سولّتانی دائەنێنو، بەوی ئەسپێرنەوە.. ئینجا دێتە سەر باسی میری بابان، سلێمانو نوسیوێتی:

((لەبەرئەوەی سلیمان بەبەی مخذول العاقبه، ماوەیەکی درێژە، هەمو رۆژێ شەڕی نابەجێ بەحاکمەکانی سەوسنورو قەبیلەکانی کوردو ئیلو ئەحشامی ئەم لایە ئەفرۆشێو، هاندەری سیلسیلەی فەسادو عناد بوەو، هەندێ لەمەلّبەندەکانی ئەو حاکمانەی سەوسنوری داگیرکردوە، بەرامبەر بەو پارێزەوانەی لەو سەرسنورە دانراونو جێبەجێ کردنی مەرجەکانی صلحو میساقیان پێ سپێردراوە کرداری خراپ ئەکا.

چەندین جار کردەوە ناشایستەکانی ئەو پێڕەوی زولّمو بێدادە بەپاشایانی بەغداد راگەیەنراوە، هەمو جارێ ئەوانیش گفتی تەمێ کردنو چارەکردنی ئەم کاوەیان داوە، بەلاّم بەهۆی تطمیعو حیلەکانی ئەو رۆژگارە وەشە دەغەلەوە گفتەکانیان بەجێ نەهێناوە.

کەرکوکو ئەو شوێنانەی لەپاشایانو سنجاق بەگەکانی گرت بو لەدەستی ئەودا هێشتویانەتەوە، ئەوەش بۆتە هۆی زیادبونی توغیانی بیابانگەردی وادی خودسەویو خودرایی.

لەوەدا کەئەم خێر ئەندێشو دۆستی صداقت کێشە لەقسەکانی خۆیدا، تیشکی واستی، کالشمس في وسط السما، ئەدرەوشێتەوە، ئەوەی کەئەو سەرۆکی شەیتانگەلە بۆ وروژاندنی کەوەستەی فەساد دەوی بڕی بو، نموداری مەوجی سەرابو، ئەو مەلعونە شایستەی بازخواستو سەرکۆنەیە. وە لەو روەوە کەبۆتە مایەی فتنەو فەسادو بەهۆی چار لێ پۆشینی بەندەگانی ئەو شاهنشا ثریامکانەوە، فێری دڕی بوە.

((لێ بوردونو چارپۆشینێ لێرە بەدواوە بەرامبەو بەو بکرێ ئەبێتە هۆی نائەمینیو پەشێوانی تومورێ جمهوری ئەنامو هەمو ئەهلی ئیسلام.

ئەگەر لەلایەنی خۆشی هێنی خاقانەوە فەرمانی لازم الامتثال دەربچێ بۆ دانی اهتمامی تەواو بەدەفعی ئەو مادەی وبال ونکالە، کەپیسایی بونی ئەو فیتنە ئەنگێزە لەداوێنی دەوڵەتی ئەبەدمدت بشۆرێو، گەردی ژیانی لەسەر ئاوێنەی پاکی خۆشەویستی بسڕێتەوە، ئەبێتە هۆی دامەزرانی بنچینەی اختصاصو باعیسی پتەوبونی بناغەی خۆشەویستی تایبەتی.

هەڵگری نامەی محبەت عنوان، ئیالەتو شوکت پەناه: ڕۆستەم خان، مەئموری گەیاندنی هەندێ قسەی دۆستانەیە...))[٣١].

مەستورەی کوردستانی بزوتنی سلێمان پاشای بابان بۆ سەر خاکی ئەردەڵانو دوایی‌تر پێکدانی هێزەکانی عەجەمو بابان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەسەردەمی جلوسی شاه سوڵتان حسێندا کاروباری ئەمارەتی کوردستان(ئەردەڵان)بە محەمەد خانی کوڕی خەسرەو خانی ئەردەڵان سپێردرا" لەکاتی ئیالەتی ئەودا، سلێمان پاشای بابان بەهۆی زۆریی سوپاو لەشکرو فرەیی زیوو زێڕ بایی بو، لەشکرێکی سازکرد لەئەستێرە زۆرتر بو. لەوڵاتەکانی ڕۆمو ئێراندا کەوتە تاڵانو ڕاووڕوت، بانگی سەرەڕۆیی‌و یاخێتی بەگوێی دانیشتوانی هەردو وڵاتدا دا.

سەرەتا بەسوپایەکی لەژمارە بەدەر بەرەنگاری وەزیری بەغداد بوەوە، پاش تێکهەڵچون وەزیر بەتێکشکاوی هەڵات. دوای ئەوە بەنیازی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان ئەو سوپا گەورەیەی جوڵاند. دەستی داگیرکردنی بۆ ئەو سنورانە درێژ کردو دەرگای فیتنەو فەسادی کردەوە. هەر لەسەرەتاوە هەورامانو مەریوانو سەقزیان گرت. تەمرخان بەگی کوڕی زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلب عەلی خانی والی، کە لەسەقزو سیاکۆ بو، هەروەها ئیبراهیم بەگی میرئەسکەندەری دەسەڵاتداری مەریوانیان کوشت. سەرەنجام کەهەواڵی ڕابونو ڕاپەڕینی سلێمان پاشا بەگوێی شا سوڵتان حسێن گەیشت، لەو ڕوداوە شڵەژا. عەباسقلی خانی قاجاری بەسەردار دانا بەسوپایەکی زۆرو لەشکری زیاد لەڕادەو ژمارە بۆ لەناوبردنی فیتنەی سلیمان پاشا بۆ یارمەتی دانی سوپای ئەردەڵان نارد.

کەمەوکیبی سوپای قزلباشو قشونی ئەردەڵان گەیشتنە مەریوان، سلێمان پاشا هەنگاوی ئازایەتی‌و جوامێری بۆ پێشەوە ناو تێکهەڵچون لە٩هەمی مانگی موحەرەم ساڵی ١٣١٠(بێگومان ئەم ساڵە هەڵەی چاپە)هەنگامەی جەنگی دلێران لەبروسکەی تیغو شریخەی سەنان گەرم بو. لەبەیانییەوە تائێوارێ خەنجەری دلێران کاری لەیەکتری ئەکردو شمشێری دلاوەران گیانی ئەکوشتو سەری ئەپەڕاند، هیچ کامیان سەرنەکەوتن. ڕۆژی دوایی ١٠هەمی مانگی ناوبراو بو، دوبارە هەردولا تەپڵی شەڕیان لێداو، ریزیان بەست. وەکو نێرە شێر پەلاماری لەشکری یەکتریاندا. سلێمان پاشا خۆی لەپشتی هێرشەکەوە هاتە

پێشەوە، پیاوانەو دلێرانە کەوتە شەڕەوەو، ئازایەتی نواند، چەندەها سەری سوارانی ناودار بەزۆری بازوی کەوتە سەر ئەرز.
دواییەکەی، چونکە فەتحو زەفەر بەندە بەتەقدیرەوە نەك بەزۆری بازوی دلێرانی ڕۆستەم ئاساو، هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەماڵی سەرکەوتن لەئاڵای دەوڵەتی عەباسقلی خان هەڵی کرد. سلێمان پاشاو لەشکرەکەی تێکشکان و بەزین. زۆری سەرکردەکانیان کوژران و بەدیل گیان و بریندار بون و گیران، ئەوانەی لەشیر رزگاریان بو بەهەزار فرتوفێڵ گیانی خۆیان دەرباز کرد. خێوەت و بارەگاو ئەموال و ئەسبابی خۆیان بەجێ هێشت و، بەرەو لای ڕۆم و قوستەنتین رایان کردو هەڵاتن.
قاسم سوڵتانی هەورامی پاش حەسانەوە لەماندویەتی شەڕو، گۆڕانی هەنگامەی شەڕ بەخۆشیی بەزم، بەهۆی کۆنە قینەوە لەبنەماڵەی ئەردەڵان، سەبارەت بەناپاکیو نادروستی باوەڕ، بەسەرداری قزلباش ئەڵێ کە: بەهۆی تعصبی دراوسێیەتیو هاومەزەبیو، بەهۆی گوێ دانە هاوسێیەتیو دور بیرکردنەوە، سوپای ئەردەڵان وازی لەرێوشوێنی دۆستایەتیو ئاشنایەتی لەگەڵ دلێرانی بەبە نەهێناوەو، بەهیچ جۆرێ بەنیازی جەنگ دەستی شەڕیان لێ نەکردونەتەوەو، لەپێکادانی ناوونەنگدا بەهیچ شێوەیەك بەشداری جەنگ نەبون.
عەباسقلی خانی قاجار کەسەردارو بە((زیاد ئوغلی))بەناوبانگ بو، بەدوزمانی قاسم سوڵتان وروژا، لەسەری موسڵمانانی بێ گوناهی سنە کەللە منارێکی دروست کرد، سەری قاسم سوڵتانیشی وەکو بەیداخ بەسەر بەرزایی سەرەکانی ترەوە هەڵ واسی.
((فەرد: هەر کەس چی بچێنێ ئەوە ئەدروێتەوە.))[٣٢].
مێژونوسانی ئەردەڵان، ئەڵێن لەو بەزمەدا ١٥٠٠کەس لەکوردەکانی ئەردەڵان کوژراون و، زیاد ئوغلی گردێکی لەکەللەکانیان دروست کردوە، کەلەناو خەڵکدا بەکولێن کۆ بەناوبانگ بوە.[٣٣]
وەکو شای ئێران خواست بوی، دەوڵەتی عوسمانی حەسەن پاشا، یەکێ لەپاشا بەتواناکانی کردە وەزیری بەغدادو، ئەرکی سەرکوت کردنی ئێڵەکانی کوردو عەرەب و جێگیر کردنی دەسەڵاتی عوسمانی پێ سپێردرا.
هەردو دەوڵەت کەوتنە هاوکاری بۆ لەناوبردنی سلێمان پاشا. حەسەن پاشا خۆی بەقین بو لەسلێمان پاشا، شکاتی شای ئێرانیشی هاتبوە سەر.
لەلایەن عوسمانیەوە حەسەن پاشای وەزیری بەغداد کەوتە سەرکوت کردنی کوردەکانی سنجارو، سۆران و، عەرەبەکانی لای بەسرە.[٣٤]

لەلایەن عەجەمەوە حسێن خانی لورِ نێردرایە سەر شارەزوور کەوتە تالاّن‌و کوشتنی خەڵك. ئێلی بلباسی هەتا ئاکۆو قەندیل راو نا[٣٥].

حەسەن پاشای والی بەغداد، سەرەنجام توانی سلێمان پاشا لەگەڵ ١٧ بەگی کورد لەدۆست‌و هاوکارەکانی بەیاوەمەتی پاشایانی حەلەب‌و دیاربەکر بکوژێ[٣٦].

بەجۆرە هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ فراوان کردنی قەڵەمرەوی دەسەلاّتی خۆی‌و، بۆ دامەزراندنی دەسەلاّتێکی سەربەخۆ لەنێوان بەوداشی هێزی رۆم‌و هێزی عەجەم‌دا شکاو سەری نەگرت.

شا سالّی ١١٠٦ گورگین خانی گورجی، کەمەسیحی بو، بەحاکمی موسڵمانانی قەندەهاو دانا. گورگین خان سەرەرِای جیاوازی دینی لەگەڵ خەڵکی قەندەهار، زوڵمی زۆری لیّ ئەکردن. ماوەی ٥ ساڵ لەوێ مایەوە بێ ئەوەی وەفتاوی خۆی لەگەڵ خەڵك بگۆرِێ، میر وەیسی هوتکی کەیەکێ لەسەرانی ئێلی غلیجائی بو، لەوێوە روی کردە دەوباری سەفەوی لەئەسفەهان، بۆ شکات لەدەس ستەمی گورگین خان. شاو کاربەدەستانی دەربار گوێیان نەدایە گازندەکانی میروەیس. میر وەیس هەم نائومێد بو لەوەی بتوانێ هەلومەرجی گەلەکەی خۆی بەهۆی شاوە باش بکا، هەم تێ گەیشت لەوەی کاووباوی دەرباری سەفەوی گەیشتۆتە ئەوپەرِی بۆگەنی‌و لاوازی لەوێوە نەگەرِایەوە قەندەهاو بەڵکو چو بۆ حەج. پاش حەج کردن دوبارە گەرِایەوە ئەسفەهان. سەرلەنوێ دادی خۆی‌و خەڵکەکەی بردەوە لای شاو دەربار(١١١٢). ئەم جارەش کەلکی نەبو. کەس گوێی لیّ نەگرت. بەنائومێدی گەرِایەوە قەندەهار.

میر وەیس سەرانی ئێلەکەی کۆکردەوەو، لاوازی دەوڵەتی سەفەوی بۆ رون کردنەوەو، هانی دان بۆ یەککگرتن‌و شۆرِش. رۆژێکیان لەکاتی راودا گۆرگین خانی کوشت(١١١٣) لەماوەیەکی کەم‌دا کاربەدەستانی سەفەوی لەقەندەهار دەرکردو خۆی دەستی بەسەو کاروباری ولاّت‌دا گرت. شا چەند جارێ لەشکری ناردە سەریان. بەلاّم هەمو جاو بەتێکشکاوی ئەگەرِانەوە.

میر وەیس پاش ٨ ساڵ حوکمرِانی مرد(١١٢١). میر عەبدوللاّی برای جێگەی گرتەوە. عەبدوللاّ ویستی بچێتە ژێر سایەی دەسەلاّتی سەفەوییەوە، بەلاّم مەزنەکانی ئێلی غلیجائی ملیان بۆ ئەوە نەداو میر مەحمودی کورِی میر وەیسیان لیّ هان‌دا بیکوژێ‌و جێگەی باوکی بگرێتەوە. محمود مامی کوشت‌و لەجێگەی ئەو بو بەحاکمی قەندەهار(١١٢٢). مەحمود کەبەوردی ئاگاداری هەلومەرجی ناوەوەی دەربار بو، کەوتە پێشرەوی. سیستانی گرت. لەرِێگەی کرمان‌و یەزدەوە چوە سەر ئەسفەهان‌و، گەمارۆی‌دا. دوای ئابلۆقەدانێکی درێژو داکەوتنی قاتوقرِی

لەناو پایتەختدا، شاو دەستوپێوەندەکانی خۆیان بەدەستەوەدا. شا بەدەستی خۆی تاجی شاهیتی لەسەری خۆی داگرتو کردیە سەری مەحمود (١١٣٥). مەحمود چوە ناو ئەسفەهانەوە شای لێخراوی لەیەکێ لەکۆشکەکانیدا بەدەس بەسەری داناو خۆی لەسەر تەختی شاهی دانیشت. شا نزیکەی ٦ساڵی بەدەس بەسەری بەسەر برد. سەرەنجام ئەوو هەمو شازادەکانی تری کوشت. بەدەگمەن تاکو تەرایان لێ دەرباز بو. لەوانە کوڕێکی شا کەناوی تهماسب بو ئەویش لەلایەن نادرەوە لێخرا. ئیتر کۆتایی بەدەسەلاتی ئەم بنەماڵەیە هات کەبنچینەی ئێرانی نوێیان دانا بو.

کوژرانی سلێمان پاشای بابانو ١٧ سەرداری تری کورد ودوایی تر کوژرانی بەکر بەگی بابان لەلایەن والی بەغدادەوە، لەروداوەکانی داهاتودا بەجۆرێ رەنگی دایەوە کارێکی بڕیاردەری کردە سەر پێکادانی عوسمانی-ئەفغانی (١١٤٠).

لەو نەبەردە گەورەیەدا کە ٧٠ تا٨٠ هەزار سوپایی عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای کوڕی حەسەن پاشای وەزیری بەغداد لەبەرامبەر ١٧ هەزار ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەف لەنزیکی هەمەدان رویدا، سوپای عوسمانی دوای ئەوەی ١٢ هەزار کوشتەیدا بەتێکشکاوی لەبەردەمی سوپای ئەفغانیدا پاشەکشەی کرد، چونکە ٢٠هەزار سواری کورد بەسەرکردایەتی خانە پاشای بابان، کەباڵی چەپی سوپای عوسمانی پێك ئەهێنا، بەشداری شەڕ نەبون. هەمو مێژونوسەکان هۆی ئەم هەڵوێستەی سوارەی کورد لەو شەڕە گرنگەدا ئەگێڕنەوە بۆ وەرگرتنی بەرتیلو گفتی بەخشینی پلەو پایە بەسەردارەکانی کورد، پڕوپاگەندەی دینیی مەلاکانی ئەفغانی دەربارەی نامەشروعی شەڕی هاودینو هاومەزەب[37] کەچی کەسیان باسی کاری کوژرانی بەکۆمەڵی سەردارەکانی کوردیان نەکردوە لەلایەن حەسەن پاشای باوکی ئەحمەد پاشاوە، لەسەر دڵسۆزییو نادڵسۆزییان بۆ تورك.

٣-چاخی قاجار

١/٣ ئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی

نمونە١٠:

داوی تەزویرو، باپیر ئاغای مەنگوڕ (١١٩٨)

ئێلی بلباس کەئێستا لەموکریانو خانەو ئەم دیو و ئەودیوی قەندیلو پشدەرو بیتوێنو شارەزورو گەرمیانو دەشتی هەولێرا دانیشتون.. لێکۆڵینەوەیەکی ئەوتۆیان لەسەر نیە، ئەمیر شەرەفخان لەبارەی بلباسەوە ئەڵێ:

((... ئێلی روژکی، رۆژێکیان ٢٤تیرەی کورد لەشوێنێك بەناوی تاب سەر بەمەڵبەندی خۆیت کۆبونەوەو بون بەدوبەش" دوانزە تیرەیان بلباسیو دوانزەکەی تریشیان بەقەوالیسی ناسراون. بلبیسو قەوالیس دو گوندن لەگوندەکانی هەکاریو، بەپێی گێڕانەوەیەك دو هۆزن لەئێلەکانی بابان))[٣٨].

لەسەردەمێکا ئەم ئێلە ئەبێ بوبن بەهێزێکی گەورە لەچوار گۆشەی ورمێ- سەقز، شارەزور- ڕەواندزدا، چونکە لەرووداوەکانی ناوچەکانی موکریان، ئەردەڵان، بابان، سۆراندا بەزۆری ناویان دێتە پێشەوە. چەند جارێ کاربەدەستانی ئێرانیو عوسمانی پێکەوە پەلاماریان ئەدەنو، هەرلایەکیان لەقەڵەمڕەوی خۆیەوە هێرشیان ئەبەنە سەر. لە١١٢٥دا لەسەر داوای عەجەم لەدیوی عوسمانییەوە وەزیری بەغدادو، لەدیوی ئێرانەوە والی ئەردەڵان لەشکرکێشییەکی گەورەیان کردە سەریان[٣٩].

لە١١٥٠وەزیری بەغداد جارێکی تر چوە سەریان بۆ راونانو کوشتنو تالآن کردنیان، بەبیانوی جەردەییو ڕێگرییەوە. شایەتێکی ئەو زەمانە، نوسیویتی: ((ئەوانە جەردە نەبون، بەڵکو ئەو قسەیە بۆ مەبەستێ بو کەوەزیر ئەوی ویست. ئەگینا ئەوانە شافیعینو خاوەنی غیەتو حەمییەتی دینیین، زۆریان تەلەبەی عیلمو خاوەنی مزگەوتو گوندن، ڕێزی میوان ئەگرن. وەزیر ئەی ویست پەلاماریان بدا وتالآنیان بکا. ئەو دەسکەوتانەی ویستی دەستی کەوتن))[٤٠].

لەدوای هاتنی ئیلی ئەفشار بۆ ورمێو دەوروبەری، وەپاش لاوازبونی ئێلەکانی برادۆست، ئیلی بلباس سەری دەرهێناوەو، بۆتە هێزێکی ئەوتۆ لەناوچەکەدا، مەترسییەکی راستەقینەی بو سەر دەسەڵاتی عەجەم لەورمێو مەراغادا دروست کردەوەو، ئەوانەش هەمیشە لەتەقەلای سەرپێ دانەوانەدنو لاوازکردنو لەناوبردنی ئیلی بلباسدا بون.

لەکۆتایی سەدەی ١٣هەمی کۆچیدا، کۆنفدراسیۆنی بلباس لە٤ هۆزی سەرەکی پێکهات بو" مەنگوڕ، مامەش، پیران، باڵەك، لەوکاتەدا، بوداق خانی کوڕی شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاخو، ئەحمەد ئاقای مقدم حاکمی مەراغاو، ئیمام قلی خانی ئەفشار حاکمی ورمێو، نەجەف قلی خانی دونبولی حاکمی تەورێز بو. هەر لەو ساڵانەدا پشێوی سەرانسەری ئێرانی گرت بوەوە، ململانێ لەنێوان بنەماڵەی زەندو قاجارو، چەند کەسی تر لەناودارانی ئێران لەسەرتەختی شاهێتی ئێران لەوپەڕی توندوتیژی دابو. هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو.

ئەجەفقلی خانی دونبولی بەگلەربەگی تەورێز، بەتاوانی راووڕوت حاجی عەلی محەمەد ئاقای مەراغەی کوشت(١١٩٠). لەجێگەی ئەو ماوەیەك ئیسماعیل بەگو ماوەیەکی تر زین العابدین بەگی دانا، کەهەردوکیان لەخزمە نزیکەکانی حاجی عەلی بون. ئەحمەد ئاقای کوڕی حاجی عەلی محەمەد بەهاوکاری سەرانی ئیلی مقدم مەراغەیی‌و بەپشتیوانی ئەحمەد خانی دونبولی حاکمی خوی برازای ئەجەفقلی خان، بوەوە بەحاکمی مەراغە. لەسەردەمێکا سەرانی زەند لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەڵات لەملململانێدا بون. عەلی مراد خانی زەند ویستی ئەم لەحاکمی بخا، بەڵام ئەحمەد ئاغا گوێی نەدایە فەرمانەکەی ئەوو بەیارمەتی ئیمامقلی خانی ئەفشار، بەگلەربەگی ورمێ، لەشوێنەکەی خۆیا جێگیر بو.

ئەحمەد ئاقا، دڵسۆزی‌و گوێڕایەڵی تەواوی بۆ کاربەدەستانی تەورێز دەرئەبڕی. بەلێوەشاوەیی‌و دڵسۆزییەوە بۆ بنەماڵەی قاجار، توانی ببێتە یەکێ لەپیاوە گەورە ناسراوەکانی سەردەمی قاجار. زەینەب خانی کچی، هاوپێخەفی ١٧ هەمی فەتحعلی شای قاجارو کچێکی تریشی هاوسەری محەمەد عەلی میرزا دولتشاهی کوڕی فەتحعلی شا حاکمی کرماشان بو.

ئەحمەد ئاقا لەسۆنگەی کوشتنی بەفێڵی باپیرئاغای مەنگوڕو هەزار کەس لەپیاوە هەڵبژاردەکانی ئیلی بلباسدا، نازناوی((خان))و بەگلەربەگی وەرگرت. نزیکەی ٤٠ ساڵ دەورێکی کاریگەری هەبو لەسەرکوتکردنی شۆڕشی هەمو ئێلەکانی کوردا، بەتایبەتی چەندین جار چوە سەر هۆزەکانی ئیلی بلباس‌و، کوشتاری بەکۆمەڵی لێ کردن‌و، سامان‌و دارایی تاڵان کردن. هەر ئەو لەشکری بابانی، کەچوبون بۆ یارمەتی دانی ئیلی بلباس، لەیەلتیمور تێ شکان‌و مەحمود پاشای کوشت(١١٩٨). هەروەها بەشدار بو لەسەرکوتکردنی یاخی بونی ئێلە کوردەکانی ماکۆ، خوی، سەلماس بەسەرکردایەتی جەعفەرقلی خان(١٢١٤).

ئەحمەد خان یەکێك بو لەسەرکردە ناسراوەکانی هێزەکەی محەمەد عەلی میرزای حاکمی کرماشان کەچون بۆ سەرکوتکردنی عەبدولرەحمان پاشای بابان(١٢٢٦). هەمو ئەو شوێنانەی دەستی ئەم‌و هێزەکەی پێ گەیشت بەقسەی عەبدولرەزاق دونبولی((بەجۆرێ کەوتنە بەر کوشتن‌و تاڵان کردن کەشیرازەی کۆمەڵەکەی عەبدولرەحمان پاشای لەبەریەك هەڵوەشان))[٤].

لەزۆری تێکهەڵچونەکانی جەنگەکانی ئێرانی-روسی‌و، ئێرانی- عوسمانی‌دا، لەژێر سەرکردایەتی عەباس میرزادا بەخۆی‌و هێزەکانی مقدم مەراغیی‌یەوە بەشدار بو. یەکێ بو لەوانەی پاش هاتنی هەیئەتی جەنگی فەرەنسی بۆ ئێران لەدروست کردنی فەوجە نوێیەکانی نیزام پیادەی ئێراندا بەشداربو.

شاكاري ئەحمەد خان كوشتنی باپیرئاغای مەنگوڕو، سەركوتكردنی ئیلی بلباس بو[٤٢].

نوسەری((تاریخ افشار))روداوەكە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((...لەبەرئەوەی ئیلی بلباسی دانیشتوی ناوچەی لاجانی ورمێو سولدوز، بەردەوام دەسدرێژییان ئەكردە سەر مەڵبەندەكانی ورمێو مەراغاو، ئەوەندەی ئەیان توانی لەكوشتنی خەڵكو تالآن كردنی ماڵو كەلوپەلیان درێخیان نەئەكرد، ئەحمەد ئاقا بۆ تەمێ كردنو گوێ راكێشان، بگرە بۆ لەڕیشە دەرهێنانی ئەو طایفە طاغیە خسران مالە، هیمەتێكی بەرزی نواند. لەو كاتەدا سەرۆكی ئیلی ناوبراو ناوی باپیر ئاغای مەنگوڕ بو، كە بەزاراوەی خۆیان پێی ئەڵێن مەزنو، بەئازایەتیو سەركێشی ناوی دەركردبو. ئەحمەد ئاقا بەناردنی رسلو رسائل لەگەڵ ناوبراو بناغەی دۆستیو ئاشنایەتی دامەزران، وە بەڕشتنی دانی زخارف رای كێشایە ناو داوی تزویرەوە. نامەی بۆ باپیر ئاغا نوسی: هەمو دنیا ئەزانێ دوژمنایەتی بەینی منو نەجەف قلی خانی بەگلەربەگی تەوریز تا كوێیە، چونكە ئەو كابرایە، حاجی عەلی محەمەدی باوكی خوالێ خۆش بومی بەغەدرو حیلە كوشت، سەندنی خوێنی باوكیش لەسەر كوڕەكەی پێویستە، تكام وایە لەگەڵ هەندێ لەئێلەكانی خۆت هەنگاوی یارمەتی دان بهاوێژیو، حەقی دۆستایەتیو دراوسێیەتی بەجێ بهێنی، هەڵبەت لەوەشدا دەسكەوتو تالآنی زۆر لەشتومەكی تەوریزو دەورو پشتیتان پێ ئەبرێ.

باپیری مەنگوڕ بەتەماعی شتومەك فریو درا. لەگەڵ هەزار كەس لەلاوانی ئازاو سوارانی جەنگ ئازمودەی مامەشو مەنگوڕ بەپۆشتەو چەكداری، بو مەراغا چون، ئەحمەد ئاقا بۆ پێشوازی كردنیان لەشار دەركەوتو، بردنیە ناو شار، لەناو ماڵەكانی شاردا هەر پێنج كەسو دەكەسیانی لەماڵێك دا دامەزرانو، كەلوپەلی پێویستی بۆ ماڵی هەریەكێ لەئاغایانی ئەو تایەفەیە نارد. بەلآم لەپێش هاتنیان دا، تەگبیری كوشتنی ئەوانی لەگەڵ ئەعیانو كوێخایانو سەرانی سوپای مقدم كردبو. بەجۆرێ كەهەر چەند كەسێك لەوانە لەماڵی هەركەس كەمیوان بن، خاوەنی ئەو ماڵە لەكاتی دانراودا كەدەنگی تفەنگێكی بیست میوانەكانی خۆی لەكاتی خەودا بكوژێو رەوانەی دیاری عەدەم یان بكات. لەكاتی دیاریكراودا لەنیوەشەودا خاوەن ماڵەكان كەبۆ كارەكە بێداربون، بەبیستنی دەنگی تفەنگ بەجارێك دایان بەسەریان داو، رەوانەی دیاری عەدەمیان كردن، بەجۆرێ كە لەوهەزار كەسە یەكێ بەزیندویەتی دەرباز نەبو.

بۆ بەیانی سەلکی مەنحوسی ئەوانەیان بردە بەر چاوی ئەحمەد ئاقـاو، لاشـەی مەزنەکەیان- باپیر ئاغا بەدەروازەی شارا هەڵواسیو کردیان بەپـەنگ بـو سـەیر کەران.

هێشتا ئەم دەنگوباسە بڵاونـەبو بـوەوە دەمەوبـەیانی، بـەئامادەیی تـەواوەوە، بەغار هەڵی کوتایە سەر لاجان، ئەشرار غافلگیر کران، مـاڵو کەلوپـەلی تـاڵان کردنو بەدەسکەوتێکی زۆرەوە گەڕایەوە. وەختێ ئەم مەسـەلە ترسـناکە لـەئیلی بلباس قەوما، ئەشرار لەترسی ئەوەی نەوەکو ئـەم بـەڵا ناگەهانـە بگاتـە سـەر ئەوانیش، تێکڕا سوێندیان بۆ یەکتری خواردو یەك کەوتن. کەبۆ تۆڵـەی خـوێنی باپیر ئاغا هێرش بکەنە سەر مەڵبەندی مەراغا، تۆڵەی ئـەوە بکەنـەوە کـەڕوی داوە. ئەحمەد ئاقا لەبیستنی ئەم پیلانەی ئەشرار پەشۆکا. ناچار پێشدەستی کـرد لەپەلامار دانیان، لەکاتێکا ئەوان لەشـاری سـابلاخی موکریـان بـون، لـەناکاو لەناوی جەغەتور تەتەهو بۆیان پەڕییەوە، هـەڵی کوتایـە سـەریان، لـەحاڵێکا ئەوانە بێ ئاگا بون لەم کارە، کۆمەڵەکەیان پەرەوازە بو، ئازایەتی مەردانی مقدم زیادی کردو، ریزەکانی ئەشرار شڵەژا، سـەرەنجام نـەیان ئـەزانی بـۆ چـارەی ئـەم کارەساتە چی بکەن، مەگەر ئـەوەی پـەنایان بـۆ پاشـای قەراچـۆران(مەبەسـتی پاشای بابانە لەقەڵاچوالان)، هەروەها عەریزەیەکیشیان بۆ علیمراد خـانی زەنـد، کە لەو رۆژانەدا سوڵتانی فارسو عیراق بو، نوسی. لەوێوە لەسـەر داوای ئەوانـە حوکمێك دەرچو" کەمەحمود پاشای قەراچۆران یارمەتی کوردەکان بدا، کەلوپەلی تاڵان کراوی ئەمیرەکانی بلباس لەئەحمەد ئاقـای حـاکمی مـەراغا بسـێنێتەوە، ئەحمەد ئاقا لەحکومـەتی مـەراغا لابـداتو، بـوداق خـانی سـابلاخی مـوکری لەجێگەی ئەو بکاتە حوکمڕان.

کاتێ ئەم هەواڵانە بەگوێی ئەحمەد ئاقا گەیشت، لەرێگەی رسلو رسـائل ەوە داوای یارمـەتی لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ورمێو ئەحمـەد خـانی دونبـولی حاکمی خوی کرد. بەیارمەتی ئامادەیی ئەفشارو دونبولی بەسەر مەحمود پاشـادا زاڵ بو. لەبەر ئەوەی مەحمود پاشا لـەو شـەڕەدا گوللـەی تفـەنگی پێکـا بـوی، برینـەکەی کاری بو، مرد. بەپێی قسەیەك ئەم روداوە لەسـاڵی ١١٩٨بـوە. پـاش ئەم روداوانە ئەحمـەد ئاقـا بـەپێی گێڕانـەوەی گلشـن التـواریخ چـۆتە ورمـێ، لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ئەفشار... نازناوو حوکمی خانی وەرگـرتو، ئـیتر بەئەحمەد خانی مقدم ئەناسرا))[٤٣].

بەیتبێژێکی موکریان ئەم روداوەی هۆنیوەتەوە، ئۆسکارمان لەسـەرەتای ئـەم سەدەیەدا تۆماری کردوە.

بەیتی باپیراغای مەنگوڕ

گوێرادێرنی دیوانە! گوێو لە من بێ دێوانە!

٣ شەور ٣ رۆژانە، بۆ و بکەم مەدحی شیانە. دۆلابی موکریانە. قاقەز چو بۆ عیلانە. بێ رەشەی رەسوڵ ئاغانە، لەگەڵ حەمەدی شینانە، رابەریان ئەورەحمانە، چۆڵیان کرد، باگردانە. بەعیززەتی سوبحانی، سبحەی لەگەڵ بەیانی، لەشکری باپیرخانی، رەنگ وەزیری رومیانی ، سواربو لەباگردانی. مەنگوڕی دەمی وەجاغی، پیاوبون لەسابلاغی، تەدارەك بۆ مەراغی. بۆ مەراغەی رەرانە. ٣ شەم سەری هەموانە بە٣ شەموی پڕ هونەر، باپیراغای پڕ جگەر، بدا خانی بۆ دەستەبەر، لەسابلاغی چوبوە دەر، دەڵێ: ((هیچ پەرچت نایەتە بەر))

خالەق! ساحێب سەفایە، پەرچی دەرێ دنیایە، بەئومێدی ئەو خولایە، لێیاندا دەهۆڵو زورنایە، ئەسپیان هاتە سەمایە، زۆرخۆشن بۆ دەعوایە، هومێد رەسوڵڵایە،((ئەر کارە واپێك نایە!((.

هات، گەییە فەخرەقایە. لێیاندا دەهۆڵو زورنایە. حەوسەد کەسی راگیرایە. زەوقی باپیرا غایە. لێدەن لەتەپڵی شایە. شوکر بۆ خولایە. مەکوژن سەیدر مەلایە! قورعانیان دەسینگی دایە!

هات، گەییە خاتون باغی. باپیراغای قوچاغی، لەگەڵ خانی سابلاغی. سەیری کەیفو دەماغی، چو لەعەجەمی یاغی.

باپیراغای خاڵ لەڕو، بەرۆژی سێ شەمو چو، عامی خەلقی چو لەدو، چاویان لێ کرد بەفەندی، هات، گەییە رەکیل کەندی، حەرسەد سواری لەرەندی.

سبحەینێ چێشتەنگاوە، قاسیدیان دەگیراوە، چی ماوە دەنگیان داوە، قوشەن تەبوە تەواوە، تەگبیریان لێ روناوە، سبحەینێ بەیانی دارە، هەر بزوتر نوسراوە، دو عەشیرەتی ماوە.

تەغلەب رمب نەزەرییە، یەك لەسەتی کەم نیە. بزانن مەسلەحەت چیە.((بێ تیپی مەرنەکەنان؟))بۆیەی عالەم راچەنان

بەعەقلم راچەنانە، مەقسودیان گۆڕانە، سولەیمان بەخۆو بەبرانە، رایان کردە جلیتانە، مەسڵەحەتی هەموانە: ((بچین بۆ سەر عەجەمانە، رابەرن بداخانە، مەراغەی بکەین وێرانە، بێن ررنیشین لێرانە، مودەبیر کاك سولەیمانە، چونکە گەورەی عیلانە، چ دەفەرموی گیانە؟ ئێرە دەبێ وێرانە؟ مارەیان بکەین ژنانە؟ ئیدی، چلونە سەوزیخانە؟)).

هۆی سولەیمانی خەزاڵی! نەوەی رۆستەمی زاڵی، حەوت قوببەی لەمەتاڵی، پێم نەڵێن ئەتۆ منداڵی! لەجلیی نەکرد خاڵی، وەك هەوران بەگەوالی، دەکوژم ماڵو تفالی، درەنگە رێی مەکەن خاڵی.

گەیبیە، ئەڵڵاهو ئەکبەری

لینگیدا پێش خانی بەموشتەری، دەڵێم: ((خانە ئەتۆ کوێندەری، نۆ سەد سواری بەدەفتەری)).

دەڵێم((خانە، لەروحیم بویە موشتەری،لەبۆ مەراغین بەری))

بۆ مەراغەی بردە خوار

یابینای پەروەردگار! بەزار خۆشە نۆ سەد سوار، هەم رۆحمبەرو جەببار، ئیزرابیل بو جلودار، بۆ مەراغەی بردە خوار

بۆ مەراغەی راکشان، ورشە ورشی کەمبەران، بینی میشكو عەنبەران، فەندی پەیاغ بە سەران، قەت نابێ گوزەران

قەت ناتبی گوزەرانە، عەجەم زۆر بێ ئیمانە، لێن تێك دەدەن مەکانە، سەرن دەبڕن لێرانە، خدراغای نەوجووانە، چوە سەر خانی بەرمبانە: ((بابە لێدەم ئامانە!))

باپیر دەڵێت: ((کاکە! کەس ئەوی مەسلەحەی ناکا. بداغم لەگەڵ پاکە، هیچ دەهویەن لێ ناکا، تەگبیران بکەین چاکە، جێگاکەن زۆر غەمناکە، عەجەم یەکجار هیلاکە))

((عەجەم هیلاكو زۆرزانە))چوە سەر جانی بەرمبانە، دەڵێ: ((بابە لێدەم ئامانە!)).

بانگم وە بەر پادشای لەژور، خان ناردنی دور لەدور، بلباس هاتن بەجەمبور، رانك رەشی چەکمەسور، خان ناردنی بەحوجەتە، بلباسان تالحەو بەختە.

بەسیی رەختی دە زەردا، کاکە رەشی نامەردا، هاتە خوارێ لەسەردا، ئیمانی پێ بو هەردا

مەنگوڕی دە رمب جولانە، چاویان کەوت بەزیرانە، وە ژور کەوتن یەکانە، چەند شیوی پڕ دەرمانە! چەند شیشەو شەرابە! عەجەم بون بەجەللابە، موکری بون بەقەسابە، هیچ کەس والی دەر نابا، چلۆن دەبێ ئەو حیسابە، هەموی مەستی شەرابە، وای لێ دەرنابا کەسە

خالەق! تۆی فەریادرەسە، مەگەر بەهەرەوەزە، بداخان لێی بو قەزا، رێکی دەدان بەخەزا. تایفەی خان باپیری، رێکی دەدان بەشیری، بو بەخانەبگیری، ئیسلام قڕ بو بەشیری

بەشیی قربو ئیسلام، تێیاندا بۆ قەتلوعام، قەتلوعامیان تێدا بو
سولەیمان بەخۆو بەبرانە، دەردەچو لەدەربانە، ئەگەر لەدەربان دەرچـو، چـوارو پێنجی کەوتە دو، خەلاس بونی، بۆ نەبو
بۆی نەبو خەلاس بونە، لەو کافری دە مەلعونـە، بـەو رمبـی دەسـی سـونە، بەداسی کەرەنتونە، هەروەك گەنمیان دەدرونە
هەروەك گەنم و سوالە، دە خوێنیدا شەلالە، بلباس حالت بێ حالە! لەولای بێ شیرە خرە تۆپییان لێدا بەگورە، حەوتی لێ بون بەورە، دەنگی لەعەرزی برا.
ئافەریم وەستای خەرات! دەست بەخەنجەری دەدات، حەوت مالی کردن بەرباد
وەستا عوزیری هەندو، خەنجەری شام و تەشو، لەبەرگەرەکیدا چـو، یـەکێ لێ خەلاس نەبو
هۆیە وەستا عوزیریا حەوت مالٚ بە وەجاغ کوێری، هەر یـەکێکیان دەبـوێرێ، ئاوێتی جەزاییری، دابوی لەتەپلی سەری، ئەویشی کرد بێ بەری
کوا مەرزینگ؟ کوا ئومەربل؟ شۆڕە لاوی شل و مل، لەکولانان بونە جل
بونە جل لەکۆلانان، لەشی دەوان نەوجەوانان، کەوتبون لـەکولانان. لـەکۆلان و کەناران، لەشی دەشۆرە سواران، وەك بژانگی دە داران، سەریان گەییە حەسـاران، لەحەساری دەوامگرد، لەبلباسی دەوا خورت، لەش و کەلەش بونە پـرد، عەجـەم بەسەردا رابرد.
هەر کەس میوانی خۆی کوشت
بەدەهۆل و زورنا هاتنە سەر باپیراغای، جا باپیراغا لەبداخانی پرسی:
لەباپیراغای جندییە لەبداخانی پرسییە: خان، ئەو قولە قولە چیە؟
دەلێ: ((یا پیری شوگاییە، ئەوە دەهۆل و زورناو شاییە، ئەوە پیشەی ترکییـە، زەوقە لەبۆ خەلقییە.
رۆژێکی لەرۆژئاوایە، خان باپیر لەسەرایە، ئاوری تۆپخانە یـان دایـە، زەلیـل باپیراغایە، لیرەی هیچ بۆ پێك نایـە" خـدری شـۆڕیان هـەلێناوە، لـەپێش بـابی راگیراوە. حەمە سـور بەچـەلەنگی، هـەلیان ئەشـکاوتە سینگی، کـوڕ لەسـەر سینگی بابی، لێیاندا بە جەللابی((تو قەت موسلمان نابی!))
سبحەینێ ئەلەسەحەر، کوێت و بوزو سەقەر، لەخاویان هێنا دەر.((لێی کەن زینی موحتەبەر، تونـدی بکێشـن تـەنگ و بـەر!((پێـی نـا لـەرکێفی کەوتـە سەر.((سوار ببێ پەپاغ بەسەر! پەپاغ بەسەر سوار بێ، خێلی فـەقیر هـەژار بـێ، موکری هەروا داغدار بێ، هەر هاوارو لێدان بێ))

هەر هاوارو لێدانە، بێ سەردارو خێزانە، دەڵێی: مەڕی بێ شوانە، پەخش بون لەزدویانە، دۆڵابی بەگزادانە، سەرکردەی موکریانە، خراب بون ئەو کارانە، بەقڕی دان موسڵمانە، یەکیان نەمان ئەوانە، هومێد بوداغ سوڵتانە، قبوڵ نەکا لەوانە، بوچ بێ دینی غەیانە، وای کرد بو عەجەمانە؟ پێیان نەکا موتمانە، غەلیزن ئەو سەگانە. نەمرە ئەو بداخانە؟ ناترسێ لەگۆڕخانە؟ چییان کردبو بەستەزمانە؟ ماڵی خۆی کرد وێرانە، کەسی نەهێشت لەعیلانە. ڕەببی سەد جار شوکرانە، چونکە پێشکار شەیتانە، دەست هەڵگرێ لەو کارانە

هات و، گەییە کارێزی، منداڵی پڕ بەئامێزی ئیخسیر چونە تەورێزی

هات و، گەییە دەریازی، مەحبوبییان بژارد لەرێزی

هاتە خوار لەلاچینی، لەت بێ لەنیوی زینی، لەبلباس، بەقینی

برایم ئاغا بێ لەسەردا، تاقە سوارەی بێ گەردە، خێزانی دیکدی وەردا

دیکدی وەردا خێزانە، حەسەنی بەکر ئاغانە، میردە رۆژی تەنگانە، بەری هەڵنەدا گورانە

مەلا رەسوڵ بێ فەرە، دە پێش بداغی گەرا: ((خانە بەسێ بێ ئەو شەڕە! ئیسلام هەموی وەرگەڕا))

-ئیسلام پاك وەرگەڕاوە، هەتتا سیلمیی هەڵناوە، تا سلیمو بەیتاسی، ئیخسیر، بەسی عەبباسی

بەسی عەبباسی ئیخسیر، زینی رۆمیان و بارگیر، لەسەری بو رمبو شیر، بداخانی جیهانگیر

بداخان بۆ لەدوایی، هەزار مەڕی شوگایی، هەر هەرزانە، خۆڕایی، دەیاندا مەڕو شایی بزنێك بینی دو کارە لەموی بکرێ دەوارە، بەهای بزنیم دو پارە

هەزار گای بێ جوت بەندە، قیمەتی گای، خولابەندە، بلباسان کاریان گەندە لەبلباسی گردو مرد. خزمەتی خانیان نەکرد. بۆیە بەدیان بۆ رابرد. خان عەرزی شای لەوان کرد. بۆیە یان تەگبیر لێ کرد خان گوتی: ((خزمەت بەگەرمینیان کرد))بۆیە پاکی برد قڕی کرد.

قڕی کرد لەزەمانی، بنۆڕە تەگبیری خانی. وا گوزەران دەزانێ، ئەمینی دەوڵەتانی. بلباس زۆر بهەستە زمانی خزمەتو نەکرد بەخانی، بۆ خوو پەیدا کرد غەیانی

تایفەی بوداغ سوڵتانی، لەکن پادشای رەوانی

مەنگوڕ زۆر بەستەزمانی. بەستەزمانی بێ شومار، نەیان دا خەرج و بێگار، خانیان لێ بو دەعوا کار، هاتنە پێش پیادەو سوار: ((مالیاتی نادەین چ

بار))وای گوت باپیری نازدار: ((بۆ خۆم دەبمە حاکمی شار، خانی دەردەکەم
ەوجار، خانی دەردەکەم یەقین، بۆ خۆم دەبمە جێ نشین، دەڵێم بەگزادە چ نین)).
ئەگەر ئەو قسە هات، رابرد، خان رونیشت تەگبیری کرد، قسەی خۆیان پاك
یەك کرد، عەرزی پادشایان دەکرد. پادشا لەوانی قبوڵ کرد. بداخانی گردو
خورد، مانگێکی دی سەبری کرد، پاك مەنگوڕی وەخڕ کرد، سەرتاپای خەڵات
دەکرد. بداخان گوتی: ((بمێنم باپیر ئەمنت دەزیینم، سابلاغیت بۆ دەستێنم، باپیر
مەبە ئینتیزار، دەبێ ببیە حاکمی شار، لەبەرم هەیە یەك کار.کارم هەیە
لەوێندەری، جاری دەنێرم چەپەری چەپەرێکی بەرەوان، بۆ کن پاشای بەدڵو جان،
مەراغەی بکەم وێران، پادشای دەکەم بە خودان، بۆ خۆت ببە ئاغای هەمووان)).
لەمەنگوڕی گردو مرد، قسەی خانیان قبوڵ کرد، بەحەوتوێکی پاکی وەخڕ
کرد، بە سابلاغی تەگبیر کرد.
((گوێو لەمن بێ گەلی جەماعەتی کەس بە بەگزادان هەڵنەخەڵەتێ!))[44].

٢/٣ عەسکەر خانی ئەفشار

نمونە١١:

کەمەندی تەدبیر" ئیسماعیل ئاغای شوکاك(١٢٣٥)

عەسکەر خان بەگلەربەگی ئیلی ئەفشارو سەردەمێك حاکمی ورمێ بو، یەکی بوو لەنۆکەرە دڵسۆزە نزیکەکانی عەباس میرزاو، لەجەنگی ئێرانی-روسیدا(١٢٢٠)یەکێ لەسەرکردەکانی هێزەکانی بو. لەدوای هاتنی دەستەی نوێنەرایەتی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گاردان بۆ ئێران، بۆ جێبەجێ کردنی پێکهاتنی فەرەنسی- ئێرانی فیتکن شتاین(١٢٢٥: ١٨٠٧)و نوێ کردنەوەی هێزە چەکدارەکانی ئێران، عەسکەر خان کەئەوسا یەکێ لەپیاوە ناسراوەکانی ئێران بو، جگەلەوەی بەشداری دروستکردنی فەوجەکانی پیادەی نیزامی ئازەربایجان بو، لەلایەن فتحعلی شاهی قاجارەوە کرایە دوەمین سەفیری دەربارەی قاجار لەلای ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسە(١٢٢٢-١٢٢٦).

عەسکەر خان لەگەڵ خۆی بایی پەنجا هەزار تومان دیاری بۆ پاریس بردبو، پاش ئەوەی ٤ ساڵ لەپاریس مایەوە بێ ئەوەی بەهیچ ئەنجامێکی باش بگا، بە١٠هەزار تمەن قەرزەوە گەڕایەوە، ئەو قەرزەی لەسەری کەڵەکە بوبو، ئەیویست لەتالان کردنی خەڵکی کوردستان بیبژێرێ. لەپاش گەڕانەوەی عەباس میزا کردی بەحاکمی ورمێ، هەندی سەرچاوە ئەڵێن عەسکەر خان یەکێ بوە لەدامەزرێنەرانی کۆڕی فەرمانسونەری لەئێران[45].

ئێلی شوکاک، کەپێك ئەهات لەچەند تیرەیەك، لەناوچەکانی سنوری ئێران-عوسمانی‌دا ئەژیان، کاربەدەستانی عەجەم توانی بویان ئەم ئێلە بهێننە ژێر باری فەرمانبەرییەوە، شەڕکەرانی شوکاك لەریزی شەڕکەرانی عەجەم دا بەشداری لەشکرکێشییەکانی عەباس میرزاو، سەرکردە سوپاییەکانی تری عەجەم ئەبون" هەم بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی وەکو بلباس‌و زەرزاو، هێزەکانی میری سۆران لەسیدەکان.[٤٦] هەم بۆ بەشداری لەجەنگەکانی روسیاو عوسمانی‌دا جگە لەوەش ژنوژنخوازییان کەوت بوە بەینەوە لەگەڵ ئەوەش‌دا، ئەوانە هیچی دادی نەدان، میرزا رەشید باسی سەرپێچی کردنی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی سەرخێلی شوکاك‌و، کوشتنی بەدەستی عبدالصمد خان، بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((رونکردنەوەی ئەم باسە وایە، ئیسماعیل ئاغای کوڕی میرزا ئاغای سەرخێلی ئێلی شکەفتی لەسەر لوتکەی شاخی بنابی نازلو قەڵایەکی قایمی دروست کرد، ئەندەرون‌و بیرون‌و دو دژی پتەوی تیابو. ئەم کابرایە وەختی خۆی لەشەڕەکانی نێوان دەوڵەتەکانی ئێران‌و عوسمانی‌دا لەپای ئاوزەنگی نائب السلطنەدا خزمەتی دیاری کردبو. بوبوە جێگەی دڵنەوایی کردنی شاهانە. بەشێنەیی کاری ئەو بەرز بووەوە، دەسەڵاتی گەیشتە هەمو ئێل‌و هۆزەکانی ورمێ، لەگەڵ ئەوەشدا، بەپێی فەرمانی دیوان، ئەبو یەکێ بێ لەژێردەستەکانی حسێنقلی خانی بەگلەربەگ. سەبارەت بەوەی شەرارەت‌و جەسارەتی سروشتیی هەندێ لەم جۆرە کەسانە، جاروبار ئەبوە هۆی یاخی بون لەگوێڕایەڵی فەرمانەکانی بەگلەربەگی پایەبەرز، توشی تەمێ کردن‌و گوێ راکێشانی توند ئەبو. لەوەختی خۆی‌دا بۆ دامەزراندنی بناغەی پەیوەندی‌و نوێ کردنەوەی رێوشوێنەکانی گوێڕایەڵی کچۆڵەیەکی خۆی لەفرج اللە خانی کوڕە گەورەی عەسکەرخان مارە کردبو.

لەو حەلە بەدواوە، لەسایەی دەربڕین‌و دڵنیایی خزمایەتییەوە لەگەڵ عەسکەر خان‌و سەختیی ئەو قەڵایەی پێشتر باسی کرا، سەر لەنوێ کەوتەوە هەڵگەڕانەوەو یاخی بون، رێگەی هاتوچۆی خەڵکی بڕی، کەلوپەل‌و بەروبومی چەن ئاواییەکی دەوری قەڵاکەی تالان کرد.

کەهەواڵی یاخی بون‌و هەڵگەڕانەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە بەگلەربەگ، سەرەتا هەر بۆ بیانوبڕین‌و تێگەیاندن‌و لەبەرچاوگرتنی خزمایەتی ئەو لەگەڵ عەسکەرخان، عبدالصمد خانی لەگەڵ عەلی سوڵتانی ریش سپی هۆزی کەلوڕو چەند کەسێکی لەکارکەرانی باوەڕپێکراو، مەئمور رەوانەی قەڵا فەرمو. کەبەڵکو بەپەندو ئامۆژگاری بیهێننەوە سەر رێ. خانی ناوبراو لەگەڵ مەئمورەکان، وەکو

فەرمانیان پێ درابو، چون بۆ قەلای ئیسماعیل ئاغا. لەقەلاکەی خوارەوە دەستەیەك لەپیاوەکانی کەچەکدارو ئامادە پاسەوان بون، ئیسماعیل ئاغایان لەقەلاکەی سەرەوە لەهاتنی عبدالصمد خان ئاگادار کرد. پاش ڕێگە درانیان مەلا صالح ناوێك کەهاودەمی ئەوبو. پێشوازی لەعبدالصمد خان کردو بردی بۆ حەساری سەرەوە. ئیسماعیل ئاغا خۆیشیچەند هەنگاوێك لەحەساری سەرەوە هاتە پێشێو، هەمویان پێکەوە چونە ئەندەرونی حەسار.

عبدالصمد خان کەوتە ئامۆژگاری بەبەزەییانەو، گفتو گەف، بەلام لەو هیچ وەلامو قسەیەکی نەبیست، نیشانەی رازی بون یا راست بێ. عبدالصمد خان سەرلەنوێ بەنەرمیو میهرەبانی ئامۆژگارییەکانی خۆی دوبارە تەکردەوەو ئەیوت: خیلافو خیانەت بەرامبەر دەولەت هەمیشە ئەبێتە هۆی داماویو زەرەرو، ئەنجامی خراپی لێ ئەوەشێتەوە. ئەو کابرا بێباکە لەبیستنی ئەم قسانە تورە بو، بەدزییەوە جنێوی بەعبدالصمد خاندا. بۆیە عبدالصمد خان وەکو شێری تورەی دڵ پڕ لەقین لەلای ئەو هەستاو، لەدڵی خۆیدا سوێندی گەورەی خوارد" ئەگەر بهێڵم ئەم کابرایە بەزیندویەتی بمێنی، دیارە من لەنامەردانی رۆژگارم. ئەوسا لەقەلاکەی ئیسماعیل ئاغاوە بەسواری هاتە خوارێو، لەماوەی دو سەعاتدا خۆی لەشار گەیاندە حزوری حسێنقلی خانو باسەکەی بۆ گێڕایەوە. ئەم جارەیان بەگلەربەگ، عەسکەر خانی بۆ قەلای ناوبراو مەئمور فەرمو.

عەسکەرخان رۆژی یەکشەممە ١٤ی محرم الحرام لەگەڵ چەند کەس لەگەورەکانو ئەعیانو برازاو نەزەر عەلی خانی کوڕی خۆی، چو بۆ سەر قەلای ناوبراو. لەدەوری قەلاکە دابەزی، لەدوای ئەویش عبدالصمد خان لەگەڵ سوارانی ناوداری نیزامی کۆکراوەی خۆی کەوتەڕێ. عەسکەرخانی کارزان نیازی وابو کەئەو بەکەمەندی تەگبیر نەك بەجەنگو پەیکار گرفتار بکا. بۆیە بەهۆی تەرجومانێکی زمانزانەوە پەیامی بۆناردو نامەی پێ گەیاند. ئاگاداری کرد لەداوێنی قەلاکەدا ئەیەوێ بیبینێ تا گفتوگۆی لەگەڵ بکات. ئیسماعیل ئاغا قبوڵی کرد. داوای بارمتەی کرد لەناو قەلا دایان بنێ. تا خۆی بەتەنیا بێتە داوێنی قەلا. عەسکەرخان بۆ دڵنیایی ئەو، نەزەر عەلی خانو فەرەج ئەڵلا خانی وەکو بارمتە ناردە قەلا، ئیسماعیل ئاغاش ئەوسا زاتی کرد لەگەڵ پێشخزمەتەکەی خۆیدا، هاتە خوارێ بۆ چادری عسکەرخان لەدەوری چەمەن چەنزە.

لەم کاتەدا عبدالصمد خان لەگەڵ سوارەکانیو یەکدو دەستە گەیشتە دەرگا. بینی ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ براکەیدا خەریکی پرسیارو وەڵامن. هەر بەسواری هاواری لەعەسکەرخان کرد، وتی: هەرکە دوژمنت بەردەس کەوت بیکوژە!

ئیسماعیل ئاغا لەبینینی عبدالصمد خانو بیستنی مصرعێکی کەخوێندیەوە، خۆی گەیاندە ئەسپەکەی. هێشتا پێیەکەی تری نەخست بوە ناو ئاوزەنگی، عبدالصمد خان کتوپڕ تفەنگەکەی خۆی بەرەو ئەو ئاگر داو بەگوللەیەك تەواوی کرد. سواران‌و سەربازان لەبینینی ئەم روداوە کەوتنە دەسڕێژو، چەند کەسێکی کەهاوڕێی ئیسماعیل ئاغا بون کرانە نیشانەی گوللە.

عەسکەر خان لەم هەلومەرجەدا لەپەژارەی نەزەر عەلی خانو فرج الله خان دابو کە لەقەڵاکەدا بون. عبدالصمد خان لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبو. نەوەکو دانیشتوانی قەڵاکە بیان کوژن. بەڵام کەقەڵادارەکان گوێیان لەدەنگی دەسڕێژی تفەنگەکان بو، نەزەر عەلی خان بەزیرەکیی خۆی، زانی بوی کەئیسماعیل ئاغا چوە بۆ دیاری عەدەم، روی خۆشی پیشان دانو مژدەی بەکوردەکاندا" لله الحمد پێکهاتنو ئاشتی لەنێوان هەردو لادا کراوە، ئەو دەسڕێژەش نیشانەی ئەوەیە. ئەوانیش بڕوایان بەم قسەیە کرد. چاودێری ئەو دو لاوە یان پشت گوێ خست. ئەوسا نەزەر عەلی خانو فرج الله خان هەردو سواربون، بەخێرایی بروسکەو با بەرەو نوردو کەوتنە غاردان، باوکی مەزنو مامی ناودار بەهاتنەوەو رزگار بونیان گیانێکی تازە یان تێ گەڕایەوەو، خۆشییەکی بێ ئەندازە یان پێ گەیشت. ئینجا سوارانو سەربازان هەڵیان کوتایە سەر قەڵاکەو، هەمو دارایی ئیسماعیل ئاغایان تاڵان کرد. کوڕەکانی ئیسماعیل ئاغا: میرزا ئاغاو، عەلی ئاغاو،یەحیا بەگ لەمەیدان هەڵاتن، بەڵام ژنەکەی ئیسماعیل ئاغا کەناوی((جازی))بو ئافرەتێکی ژیرو ئازا بو، پاش ئەم روداوانە چو بۆ دار السلطنتی تەورێز بۆ لای ولیعەهد نائب السلطنه بەپێی عەرزی ئەو عەلی خانی ئەفشار کەنسقچی باشی دەربار بو بەمەئموری بۆ ورمێ نێردراو، بەلەبەرچاوگرتنی گوێڕایەڵی جۆرە پێکهاتنێ کراو، گەڕایەوە..))[٤٧].

٣/٣ عەباس میرزا نائب ئەلسەڵتەنە

نمونە١٢:

جەماعەتی ئەکراد" باعیسی رودانی فتنەو فەساد(١٢٢٨)

ئاقا محەمەد خان، یەکەمین شاهی قاجار بەوەجاخ کوێری کوژرا، چونکە بەمنداڵی خەساند بویان. بەڵام خۆی هێشتا زیندو بو، فەتح عەلی برازای بە ولیعەهد دانا بو. وەسێتیشی بۆ کرد بو کە" شای ئێران ئەبێ هەمیشە کەسی بێ

که لەسەری دایکو باوکەوە لەئێلی قاجار بن. فەتح عەلی شاهی قاجار ژمارەیەکی زۆر ژنی هەبو. هەر بەو جۆرەش ژمارەیەکی زۆر کوڕو کچی لێ کەوت ـووە. کەمرد هەر کوڕەکانی ژمارەیان بەرەو ژوری ١٠٠ کەس بو. لەناو کوڕەکانیدا لەژیانی خۆیدا، عەباس میرزای هەڵبژارد بو بەنائب السلطنە، واتە بەوەلیعەهدی خۆی.

عەباس لە١٢٠٣دا لەئاوایی نوا لەمازندەران لەدایك بوە. لە١٢١٣دا هێشتا تەمەنی ١١ ساڵ بو. باوکی هەڵی بژارد بەولیعهدی خۆیو کردی بەوالی ئازەربایجان. بۆ راپەڕاندنی ئەرکەکانی، سلێمان خانی قاجار(اعتضاد السلطنة)بە لەلەیو، میرزای عیسی فراهانی(میرزا بزرگ)بەوەزیریو، ئیبراهیم خانی قاجار بەسەرداری بۆ دانا.

لەیەکەمین هێرشی روسیدا بۆ سەر قافقاز(١٢١٨) عەباس کەهێشتا ١٦ ساڵ بو، لەلایەن شاوە کرا بەسەرکردەی هێزەکانی ئێران . لەهەموو شەڕەکانی هەردو خولی جەنگی روس-ئێرانیدا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی لەئەستۆدا بو[٤٨].

رێککەوتنی ئێران لەگەڵ فەرەنسەو هەوڵدانی فەرەنسی بۆ رێکخستنەوەی سوپای ئێرانی لەسەر شێوەی نوێی ئەوروپایی، بۆ ئەوەی خۆی لەبەر گوشاری روسیدا بگرێ، کەڵکی ئێرانی نەگرت.

ئێران خولی یەکەمی جەنگی دۆڕاندو بەسەپاندنی پەیمانی گولستان(١٢٢٨)کۆتایی هات. نابەرامبەری تەرازوی هێزەکانی هەردولا، دەرباری قاجاری ناچار کرد کەزۆر مەرجی گرانی روسی قبوڵ بکا. لەم پێکهاتنەدا، روسیا دەسکەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆری لەئێراندا بەدەس هێنا.

ئێران خولی دوەمی جەنگی روسی- ئێرانی(١٢٤١-١٢٤٣) لەجاری پێشو خراپ تر دۆڕاند. هێزی روسی گەیشتە تەورێزو، لەکاتێکا خەریکی پێشڕەوی بو بۆ داگیرکردنی تاران، ئینگلیز کەوتە تەقەلای ناوبژی بۆ راگرتنی جەنگو رزگارکردنی ئێران لەروخانو هەڵوەشان. گفتوگۆی ئاشتی لەنێوان عەباس میرزا بەنوێنەرایەتی شاو، جەنەراڵ پاسکۆڤیج سەرکردەی هێزەکانی روسیا بەنوێنەرایەتی قەیسەر دەستی پێ کرد. لەئاوایی تورکمان چای، لەباتی پەیمانی گولستان، پەیمانێکی نوێیان ئیمزا کرد(١٢٤٣).

مەرجەکانی روس لەپەیمانی تورکمان چایدا زۆرگران تر بو لەوانەی ناو پەیمانی گولستانو، دەسکەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆر زیاتر بون لەهی

پێشو. عەباس بەگوێرەی ئەم پەیمانە دەستی لەسەرزەمینێکی فراوانی ئێران هەڵگرت بو روسیاو، سەربەخۆیی سیاسیو ئابوریو سوپایی ئێرانی کۆتوپێوەند کرد. پەیمانی تورکمان چای ئێرانی کردە دەوڵەتێکی لاواز شوێنی لەمپەری لەنێوان روسیاو هیندستاندا گرتەوە. بەڵام عەباس میزا ئەم پەیمانە زەلیلانەیەی بۆ خۆی بەسەرکەوتنێکی گەورە دائەنا چونکە" لەمادەی ٧هەمیدا روسیا بەڵێنی دابو کەپشتیوانی عەباس میزا بکا بۆ ئەوەی((شاهیتی ئێران)) لەوو دوای ئەویش لەکورو نەوەکانی ئەودا بهێنێتەوە"[٤٩].

دەرباری قاجار لەئەنجامی هەردو خولی جەنگی روسی-ئێرانیدا بەشێکی فراوانی لای ژورووی قەڵەمرەوەکەی لەدەس دا بو. ئەی ویست ئەوەی لەوێ دۆراندبوی لەشوێنێکی تر بیبژێرێ. یاخود وردتر بڵێین" ئەی ویست لەسنوری رۆژئاوایدا، لەئەرزی کوردستاندا، کەبەشێکی قەڵەمرەوی عوسمانی بۆ بێتەوە مایە. بۆ ئەوەش دەرباری قاجار ئەی ویست کەڵك لەکورد، بەتایبەتی لەمیرەکانی بابان وەربگرێ.

هاوزەمان لەگەڵ ئەو رووداوانەدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد خەریك بو پێی ئەنایە قۆناغی سەرهەڵدانو هەوڵی رزگاری لەدەسەڵاتی بێگانەو یەك گرتنەوەی ناوچەییەوە. لەزۆر ناوچەی کوردستاندا بزوتنو راپەرین لەپەرەسەندندا بو، هەندێکی کەمو زۆر رەنگی جوڵانی نەتەوەییو، هەندێکی رەنگی یاخی بونی خێڵەکیو، هەندێکیان رەنگی ناڕەزایی کۆمەڵایەتیو ئابوریان پێوە بو. لەوانە" تەقەلای میرەکانی بابان، بەتایبەتی عەبدولڕەحمان پاشاو مەحمود پاشای کوڕی. تەقەلای میری سۆران یاخی بونی ئێلەکانی دونبولی، حەیدەرانلو، سیپکی، زیلان، جەلالی، بلباس، شوکاك. دەباری قاجار لەهەریەکێ لەم رووداوانەدا بەجۆرێ تێکەڵاو بو، بەشداری سەرکوتو تێکشکاندنو لەناو بردنی کردن.

عەباس میزا چوارچێوەی سیاسەتێکی کوردیی دارشت بو، کەجۆری بۆچونی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسەلەی کورد بەگشتی دیاری ئەکردو، چۆنایەتی رەفتارکردن لەگەڵی دەرئەخست. ناوکەکەی بریتی بو لەوەی چۆن بتوانن کورد لەململانێی ئێرانی- عوسمانیدا بەچاکترین شێوە بەقازانجی خۆیان بەکاربهێنن. عەباس میزا نامەیەکی درێژی بۆ فەتعلی شا نوسیوە سیاسەتی کوردیی خۆی رون ئەکاتەوە، لەبەرگرنگی نامەکە وەکوی خۆی لێرەدا رای ئەگوێزین:

((عەرزی نوابی نائب السلطنه، دام ایام اجلاله، ئەمەیە کە:

لەبەرئەوەی هەمو دەوڵەتانی کافر لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتیو سازانن، منیش هەمیشە هەوڵو تەقەللامەو، تەلاشو رەنجم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە،

کەناکۆکی لەنێوان دەوڵەتی ئیسلامدا نەمێنێ. تا ساڵی پار، کار لەئاشتی‌و پێکهاتن ترازاو، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی مـوش‌و بایەزیـدو ئـەرجیش کەگەڕاینەوە تەوریز لەلای خۆمەوە قایمقامم بەنیازی سازان نارد. ئەوان وەڵامـی ڕاستیان نەدایەوە. چەندجار لەگۆشـەو کـەنارەوە لـەدەرگای ئاشـتیماندا. بـەڵام بەهیچ جێگەیەك نەگەیشتین. تـا ئەمسـاڵ بەخواستی خـواو بـەختی شاهنشـا، گیانی هەمومان بەقوربانی بێ، توشی ئەو تێکشکانە بون. دوای ئەوە دەسـبەجێ خەڵکمان نارد. لەلای خۆمانەوە بەئاشـکرا داوای ڕێککـەوتنمان کـرد. دوایی‌تـر میرزا تقی مان نـاردو ئـەو خزمەتـە پیرۆزەمـان پـێ سپارد. ئـەویان نـاردەوەو بەڵێنیشان دابویـە لـەماوەی چـل ڕۆژدا وەڵام بدەنـەوە. بـەڵام بـەجێیان نـەهێنا. سـەرەڕای ئەمـەش دیسـان چـەند جـارێ لەڕێگـەی ئینگلیزەکانـەوە، بـەهۆی ئیلچییانەوە لەئەستەمبوڵ ئەوەمان دەربڕیوە. بەڵام تـا ئێسـتەش بـەهیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە بەڵکو لەهەمو لایەکەوە بەگەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگ‌و هیچ نیشانەیەکی ئاشتی‌و سازین دیار نیـە. لەگەڵ زانینـی ئەمـەدا، هەرکات ئێمەش کەنۆکەرانی ئەم دەوڵەتەو سنورداری ئەم مەملەکەتەین، ئەگـەر بەهیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینـەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچـەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لەڕوی شارەزایی‌و دڵسۆزییـەوە بەئاشکرا ئـەم مەسەلەیە عەرز ئەکەم:

ئەگەر لەلایەن ئێمەوە پێش دەستی نەکرێ، مانگی دوەمی بەهار ئەچینە نـاو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا جەوزاو سەرەتان بگا، قشون‌و تۆپخانـەو هێزو خواردەمەنی ڕۆمی لەهەمو لایەکەوە کۆببێتەوەو، کوردەکـان خێـزان‌و ڕان‌و ڕەوەو کەلوپەلەکانی خۆیان لەکوێسـتانەکان‌و هـەوارەکان دابمـەزرێنن‌و، سوارەو سوپاییان لەهەمو لاوە وەکو مێرولەو کوللە هێرش بهێنن. ئەوسا ئەگەر بمانـەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکـە گـران‌و، چارە دژوار ئـەبێ. لوتبەرزی‌و لەخۆبایی بونی ڕۆمی لەئاشتی‌داو، هێزو توانایان لەجەنگـدا زۆر زۆر زیاد ئەبێ. بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تـا کوێسـتانەکان بـەفری لێ نەچۆتەوەو ئەوان ناتوانن لەکەلێنەکانی‌دا بحەوێنـەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوەو لەپێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببێتەوە شەرارەتی ئەشراری کـورد، کەمایـەی هـەمو شـەڕو فەسـادێك هـەر ئـەوانن. بەفـەزڵ‌و کـەرەمی ئیلاهـی و تـالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لەبەریەك هەڵ بوەشێنین‌و، بەویستی خوا لەموش بـەرەو خوار ڕاویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یـا ئاشـتی بکـەین، بەیارمـەتی

خوای گەورە ئاسان ئەبێ‌و بەسوکی مەیسەر ئەبێ. لوتبەرزی‌و بابیبونی رۆمی ئەگۆڕێ بەخۆشڕۆیی‌و زەبرو زۆریشیان ئەبێ بەکزی‌و ناتەوانی.
لەبەرئەو هۆیانە ئەگەر بیری پیرۆزی شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کەپێش دەستی بکرێ، قشونی سوارە، کەمەئمورو تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجولێن کەلەکۆتایی حەملدا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لەسەرەتای ثەوردا بگەنە تەوریز، تاقشونی ئێرەش دوا نەکەوێ، بەبێ چاوەڕوانی بەو پەڕی پشت ئەستوربیەوە، ئینشائەللا، هەر لەو کاتانەدا بکەونە خزمەت. لەم حالەتەدا کەئەگەر لەسەرەتای ثەورەوە دەس بەکاری ئەم لایە بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بەئاشتی بێ یا بەجەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دڵنیایی بەدەس بێ.
کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە، کام نیعمەت باشترو بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی احضاری ئێمە بگات، لەم سەفەرەدا ملازمی رکابی فەلەك فرسابم‌و، گیانبەختکەرانە لەحزوری میرا دەربکەوین، لەبارەی جولانی مەوکیبی جیهان گرەوە فەرمان فەرمانی ئەشرەفی هومایۆنە، بەلام لەبەرئەوەی لەڕوی کەمالی عاطفیتە وە لەئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بەپێی فەرمانی بالایان عەرز ئەکرێ کەمەوکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لەسولتانیەوە بکەوێتە رێ بۆ سازدانی سوپاو کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئحتسابی روس‌و رۆم و دڵنیایی ولایەتەکانی سنور باشترو خۆشترە، بەلام بەدیارە لەپاش مانگی شەوالدا زۆر زوەو، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزەو لەهیچ جێگەیەکەوە کۆسپ‌و گرفتاری نابێ. بگرە پێشکەوتنی هەمو کارەکان بەجۆرێ کەچەندین جار تەجروبە کراوە طالعی هومایۆنی لەزیادبونی شاهنشاهیە کەبەفەزل‌و تایید تۆفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سولتانی لەهەر کەس بدات‌و، روی جولانی پیرۆزی بگاتە هەر لایەك، هەر کاتێك بێتە پێشەوە بێ زەحمەت‌و پەشۆکان‌و بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەرئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێك دەربارەی ئەو لایە بدرێ بەدرێژی عەرزی خاکی پێی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەرچاو، کەحکومەتی شارەزورو بابان‌و دەورو پشتەکانی بەگوێرەی رێگەپێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا (مەبەستی مەحمود پاشای کوری عەبدولرەحمان پاشایە) دڵنیایی لەراستی باوەڕو خزمەتگوزاری ئەو کەئەبێ ئێستەو پاشەڕۆژ بەدی بێت، بەچەند شتێك ئەهێنرێتە دی کەوا یەکەیەکە عەرز ئەکرێ.

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە لەبەرئەوەی کوڕە باشەکانی ئەوو، ئەوو عوسمان بەگ، کەهەردوکیان لەکرماشان بون، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم سەرپێچیەیان یەکدو ساڵدا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بەمایەی دڵنیایی نەزانی‌و بڕیاری ئەوەمدا لەکاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لەگەڵ هەزار سوار یا زیاتر لەئەعیان‌و گەورەو گەورە زادەکانی بابان، ئینشائەڵڵا تەعالی، لەگەڵ بخاو لەپێشڕەوی سوپای سەرکەوتودا، بەڕاشکاوی‌و ئاشکرا دژی سوپاو سەر عەسکەری عوسمانی بجەنگن.

دووەم: بەئاموشۆی محەمەد پاشاو عوسمان بەگی برای کەماوەیەك بەر لەئێستا عوسمان هات، مانگێك لەتەوریز مایەوە. شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە، ئینشائەڵڵا تەعالی، دێت. ئەو کەرۆیشت دیسان عوسمان بەفەزلی خوا دێتەوە. بەو شەرتەی بێنم لەگەڕانەوەدا بەهەمان رێوشوێن ناهێڵم دیسان لەهاتوچۆ سارد ببنەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبونی قشون‌و سوپای استعدادی دەوڵەتی قاهیرە لەویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کەچەند جار لەتاقم‌و سوپای بابان زۆرترو زاڵ ترەو، لەو شوێنانە بوە. لەرۆژانی سەفەریشدا، باوەڕپێکراوێ لەوێ دانێم‌و ئەوەندەی قشون کە لەغازیانی سەربازو سوارەی رکابی بەساخلو لەوێ دابنێم، لەباتی ئەوان لەسوارەی بابان‌و بلباس‌و هی تر ئەبەم بۆ سەفەر. لەراستی‌دا خەڵکی کوردستان‌و ئەردەڵان‌و سابڵاخی موکری هەمویان پشتگرو یارمەتیدەر ئەبن‌و، ئەگەر بەقازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدیویانە سەبارەت بەیارمەتیدان لەکاتی پێویستدا ئەفەرمون.

چوارەم: هۆی سەرەکی پەژارەیەك کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کەباری سەگینی دراو وکەلوپەل‌و طمع‌و توقع بخرێتە سەر شانیان‌و،لەعودەی نەیەن‌و، بەڵێن‌و گفتێك بدەن‌و دوایی بۆیان جێبەجێ نەکرێ‌و لەهەردو لاوە ببێتە هۆی ترس. ئێمەش الحمدلله ئەبارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەوو، نە طمع‌و توقعێکمان هەیە. تاسان تاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزیش کە لەحەزرەتی هومایۆن‌دا نەختینە مان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵڵا تەعالی ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەڕو گاو قاترو یابۆ ئەو جۆرە شتانەمان لێ وەربگرێ‌و، بەقشونی فەرمان پێ دراوی بدات‌و بەفەزڵی خوا حسابی ئەوەش، بریتیەکەی هەرچۆنێ بێ لەکەلوپەلی بێ کەڵك‌و دراوی بێ بەرەو تا خۆمان بۆ سەفەر نەڕۆیشتوین ئەیدەین. بێگومان ئەوانە کەبریتیەکەی داو خزمەتی باشی

کرد، بێ هودە ئەم خزمەتە لەدەس نادا. پاش دانی پارەکە پێچەوانەی ڕێوشوێنێک ناجوڵێتەوە کەببێتە هۆی نارەحەتی بیری هومایۆن.

پێنجەم: ولایەتی شارەزوورو کۆیەو حەریر لەسێ لاوە بەساباڵاخو ئەردەڵانو سنورەکانی کوردستانو کرماشانەوە بەستراون، کەمەملەکەتی پاریزراوی سەرکاری شاهنشایەو، لایەکیشی بەشوێنی دەسەڵاتی وەزیری بەغدادەوە بەستراوە. لەهەر ڕێیەکەوە ئاژاوەو فەسادێك لەو ولایەتەو ئەم تایەفەیەوە بگات. تەنیا لەو لایەیەوەو بەس. ئەو لایەش لەم کاتەدا کەئیبراهیم خانی سەرتیپو محەمەد پاشا تا موسڵ ڕۆیشتونو کەرکوكو هەولێرو پردی سور غاشیەی دڵسۆزیو گوێڕایەڵییان دەربڕیوە، وەزیری بەغدادیش بەجۆرێ خزمەتو سازدانی پیشان داوە کەتائێستە دو سێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیپو محەمەد پاشاو، بەپێی نامەیەك کەنوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا. ئەگەر لەپێش چۆنی ئێمەدا بۆ سەفەر، ئینشائەڵڵا تەعالی بەشێوەیەك کە بەمەبەستی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەیە، کاری بەغدادو وەزیر بۆ پێشەوە چو، لەو لایەشەوە دڵنیا ئەبینو، ئەویش لەحوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهنشاهیدا ئەبێو، هەر کاتێ پێشکەوتنێ پێك هات، عەزمێك کە لەکاری بەغدادا مەبەستی هیمەتی بەرزی سوڵتانیە لەو بەهارو هاوینەدا کاروباری ئەوێ بەلادا ئەخات. ئەگەر ناتەواوییەك بمێنێ لەفەسلی پاییزا، ئەگەر بژین، لەکاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئینشائەڵڵا، ئەتوانین زستان لەگەرمیانی عیراقی عەرەبدا بەسەر بەرینو، بەغداد ئێستە لەسایەی سەری هومایۆنەوە ئەو توانایەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهانئاشوبی شاهنشاهی بگرێ.

شەشەم: عەبدوڵڵا پاشا کەگەورەترینو بەساڵاچوترین پاشایانی بابانە، لەگەڵ هەزار ماڵی ئێلی بابان، کەزۆریان لەپیاوی ناسراوو ئاغاو گەورەکانیان لێرەن، بەوپەڕی ڕێزو بەرزییەوە گلمان داونەوەو بەتەما هەین لەم ڕۆژانەدا لەدەورووبەری ساباڵاخ بەشو تیولی بدەینێ. لەبەر ئەوەی ئەبێ هەر کەسێ لەئەهلی ڕۆژگار بەترسو هیوا گل بدرێتەوە. ئەم ڕێگەیەش ترسی محمود پاشا ئەبێ.

بەپێی ئەم ڕێوشوێنو شێوەیە کەبەدرێژایی خرایە بەرچاو، ئومێدم وایە لەکاتی لێرە نەبونی ئێمەدا لەکاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتیو کەموکوڕییەك رو نەدا، بەفەزڵی خوداو باتنی ائمەی اطهاری متوکلینو، بەئیمدادی طالعی اقدسی همایون متوسلین، ئەو تەگبیرەی بەبیری ئێمەدا هاتوە بەم درێژییە ڕونمان کردۆتەوەو رونی ئەکەینەوە، ئینشائەڵڵا لەگەڵ تەقدیر موافق ئەبێو، تکام وایە هەر یەکێ لەو بڕگانە بگاتە بەر خاتری عرش مظاهری وەحیو تنزیل بەئیرشادو

هیدایەتی بفەرمونو، نامەی پیرۆز زۆرتر بگات کەهیچ کاری بێ ئیجازەو عەرزی شەهریاری نەکرێ[50].

لەم نامەیە چەند مەسەلەیەکی سەرەکی هەڵئەهێنجرێ:

١-چۆن رەفتار لەگەڵ کورد خۆی بکرێو ئارام بکرێتەوە"

٢-چۆن وەکو هێزێکی جەنگیو سیاسی لەململانێی ئێرانی- عوسمانیدا، لەکاتی پێکادانی چەکدارو لەکاتی گفتوگۆی سیاسیدا بەکاربهێنرێ"

٣-چۆن کەڵك لەدادوشینی توانای ئابوری کورد وەربگیرێ بۆ ئاسان کردنی کاروباری لۆجستیکی"

٤-چۆن سیاسەتێکی درروانە لەمەسەلەکەدا بگیرێ، لەلای مەزنەکانی کورد بەجۆرێكو، لەلای دەوڵەتانی تورکو ئینگلیز بەجۆرێکی تر.

کێشەی بابان تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەپێوەندی عوسمانی- ئێرانیدا دروست کرد. مەڵبەندی بابانیش بو بەیەکێ لەمەیدانەکانی پێکادانی خوێناوی هەردو هێزی ناوچەکەو کۆتاییەکەشی بەپەیمانی یەکەمی ئەرزرۆم(١٢٣٨)و پەیمانی دوەمی ئەرزرۆم(١٢٦٣)هات. ئەم دو پەیمانە پێوەندییەکانی ئێرانو تورکیایان رێکخستەوە، کێشە ئەرزییەکانی سنوریان بەلاداخستو، بنچینەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا. یەکێ لەئەنجامە راستەوخۆکانیشی لەناوبردنی ئەمارەتە ئوتۆنۆمەکانی کورد بو.

دورویی سیاسەتی عەباس میرزاو کاربەدەستانی تری دەربار لەنامەکانیاندا، بەرامبەر کورد، زۆر ئاشکرایە. لەکاتێکا بەریتانیا خەریکی ناوبژی ئاشتی بو لەنێوانی دەرباری قاجارو بابی عالیدا. نوێنەرانی هەردو دەوڵەت لەئەرزرۆم خەریکی گفتوگۆی پێکهاتن بون. چەندین نامە لەنێوان عەباسو فەتحعلی شاو کاربەدەستانی تورکو ئینگلیزو نوێنەرەکانی خۆیدا هاتوەو چوە. لەم نامانەدا بەرونی سیاسەتی کوردیی دەرباری قاجار ئەخوێنرێتەوە. عەباس میرزا کەخۆی بەرێوەبەری ناکۆکی ئێرانی-عوسمانی بو لەسەردەمی جەنگو لەکاتی گفتوگۆی ئاشتیدا، لەنامەکانیدا رونی ئەکاتەوە.

فەتحعلی شا لەنامەیەکدا کە لە١٢٢١دا بۆ وەزیری بەغدای نوسیوە، عەبدولرەحمان پاشای بابان بە((...عالیجاه، رفیع جایگاه، عزتو نبالت همراه، فخامتو بسالت انتباه، اخلاصو ارادت ئاگاه، امیرالامراء العظام، عبدالرحمان پاشای، حاکم قلعه چوالان...))ناوئەبا.[51]

عەباس میرزا لەنامەیەکیدا بۆ مەحمود پاشای بابان بە((...عالیجاه، رەفیع جایگاه، مجدتو مناعەت پەناه، فەخامەتو نبالت اکتناه، ارادت ئاگاه، میری میرانی عظام، مەحمود پاشا حاکمی سلیمانیو بابانو شارەزور..)) ناوی ئەبا[52]
محەمەد عەلی میرزاش لەنامەیەکدا کە لە١٢٣٥دا بۆ قاسم ئاغای گەورەی ئیلی حەیدەرانلوی نوسیوە بە((... عالیشان، رفیع مکان، عزتو مناعت بنیان، سنی القدر والمکان، اخلاصو ارادت نشان، عمده الاعیان، وزبده العشایر والارکان، قاسم ئاقا سرخیل تایفه حیدرانلو..))[53]
کەچی عەباس میرزا لەمحرمی ١٢٣٨دا لەنامەیەکدا کەبۆ لۆرد ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لای بابی عالی(١٨٢٥-١٨٣٠)نوسیوە، ئەڵێ:
((...هەندێ مەسەلەمان بەپایە بەرز جۆرج ویلوك(نوێنەری بەریتانیا لای دەرباری قاجار) .فەرموبو تا بەو پایە بەرزە..(مەبەستی کانینگە).. رابگەیەنێ، بۆ ئەوەی ئاگاداربێ لەو رووداوانەی لەماوەی ئەم دو ساڵەدا لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا قەوماونو، فیتنەو نیفاقیان لێ پەیدا بووە.
((بۆ ئەوەی ئەو پایە بەرزە ئاگادار بێ" هەمو ئەو جەنگو دەعواو ئاشوبو غەوغایەی لەنێوان ئەم دو مەملەکەتەدا روی داوە، یا هەرچەند ویستو ئارەزوی ئەم دەوڵەتە نەمرە کەئێستە دیسانەوە خەریکی سازینو وازهێنانن لەشەڕ هاتبێتە سەر صولح، رەفتارو کرداری لەکوردانی بەد نیهادو دانیشتوانی ئەولای سنورەوە، بۆ گەرم کردنی هەنگامەی فەساد، روی داوە..))[54].
رون تر لەوە، ئەبو قاسم قائیمقامی دوەم، وەزیری عەباس میرزا لەسەفەری ١٢٣٨دا بۆ جۆرج ویلوکی نوسیوە، ئەڵێ:
((ئەی پایە بەرز، دۆستی میهرەبانی عەزیزی، ئەرجومەندی کامگار!
نامەیەکی کەبەبیرەوەری دۆستدار نوسی بوتان، سەرنج درا. لەبابەت چەسپاندنی پێکهاتنی هەردو دەوڵەتی بەرزی ئێرانیو عوسمانییەوە، کەئەبێ بەسەفیری گەورەی دەوڵەتی بەهیبەی ئینگلیز بگوترێ، داواتان کردبو، ئەو مەرجو بەڵێنانەی کەدەوڵەتی دائم ئەلقەراری ئێران گەرەکێتی لەم پێکهاتنەدا بێ، بەدرێژیو رونی بۆ ئەو دۆستە خۆشەویستە دیار بکرێ، بۆ ئەوەی سەفیری باسکراو لەنیازو مەبەستەکانی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەی ئێران ئاگادار بێو، لەڕوی ئاگاداریو زانینەوە خەریکی ئەنجامدانی کارەکە بێ.
دۆستدار ناوەڕۆکی نامەی ئەو دۆستە خۆشەویستەی بەعەرزی خاکی پێی رۆشنی نوابی ناوازە وەلیعەهد گەیاند، ئەوانیش فەرمویان کە: ئەو شەرتو عەهدە گشتییانەی ئێمە هەمانە بریتین لەوەی، هەرچی بۆتە هۆی تێکدانی

ەینی دو دەوڵەتو دو مەملەکەت، ئینشائەڵڵا تەعالی رابگیرێ. بۆ ئەوەی
ـەسەلەی دۆستیو ئاشتی بەفەزلی خوا بگەڕێتەوە دۆخی جارانیو، لەسەرەتای
ەس پێکردنی رێککەوتنەوە هەردولا سەفیری دەسەلاتداری خۆیان دیاری بکەن بۆ
ەوەی شەرتو عەهدی جوزئی لەناو هەردو سنوری دراوسێدا، بەئیزنو
دەسەلاتی تەواو لەلایەن هەردوو دەوڵەتەوە ئەنجام بدەن.

((لەبەر ئەوەی شەرتو عەهدی گشتی ئیمە رفعو دفعی ئەو شتانەیە
کەلەسەرەتاوە بونەتە هۆی تێکدانی بەینی هەردو دەوڵەت، بۆیە پێویستە ئەم
شتانە بەدرێژی لەو دۆستە بگەیەنین"

یەکەم، شتێ کەبو بەباعیسی روادنی فتنەو فساد لەبەینی هەردو
مەملەکەتدا ئەوەبو کە، جەماعەتی ئەکراد لەهەردو دیوی سنورەوە کەوتنە
انەوەی ئاژاوە، پاشایانی سنورەکانیش داڵدەیان دانو شوێنو جێیان دانی، هەمو
ڕۆژێ عەزێتو ئازار لەدەغەڵیو رێگری بەرعایای مەمالیکی مەحروسەی ئێران
ئەگەیشت. لەلایەن سەرعەسکەرەکانەوە رفعی ئەم فیتنەو ئاشوبە نەئەکرا، تا
لەئەنجامدا بەناچاری کار گەیشتە شەڕو پێکادان، ئێستاش کەبناغەی ئاشتی
دائەنرێ. ئەبێ ئەو ئێلاتو کوردانەی کە لەرۆژانی شەڕدا، یان لەپێش ئەوەدا،
لەمەمالیکی مەحروسەی ئێرانەوە رۆیشتون بۆ ولایاتی عوسمانی، هەمویان
بگێڕنەوە، لێرە بەدواوەش داڵدەیان نەدەنو رێیان پێ نەدەنو رایان نەگرن، بۆ
ئەوەی بەیەکجاری ئاشوبو فساد لەنێوانی دو دەوڵەتی جاوید بنیادا رفع بکرێ.

دوەم، شتێ کەبو بەمایەی ناخۆشیی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەو رەفتارەیە کە
لەگەڵ حاجیو زائیرو بازرگانانی ئێرانی ئەکرێ...

سێیەم، هەندێ جار جەماعەتی عوسمانیو ئەکراد لەلای ئەرمینیاو
بەغدادەوە تێ ئەپەڕنو، دەسدرێژی ئەکەن. لەپاش ئەوەی پێکهاتین، ئەبێ بەجارێ
ئەوە رابوەستێو وازی لێ بهێنن..))[55].

قائمقام لەنامەیەکی تریدا بۆ سەر عەسکەری ئەرزڕوم، نوێنەری دەوڵەتی
عوسمانی بۆ گفتوگۆی بەستنی پەیمانی ئەرزڕوم، ناوی کورد بە((فتنەجویان
ئەکرادو سایر اهل فساد))ئەبا.[56]

٤/٣ محەمەد خان امیر نظام

نمونە١٣:

هاوکاری عەجەمو رۆم: میری رەواندز(١٢٤٥)

سەرەتای دامەزرانی میرایەتی سۆران رون نیە، لەبەرئەوەی کەوتۆتە شوێنێکی
شاخاوی سەختی دابڕاوەوە، دەورێکی زۆریشی لەروداوەکانی ناوچەکەدا نەبوە.

سولّتان سلیمانی قانونی لەکاتی گرتنی بەغدادو رێکخستنەوەی کاروباری ناوچە تازە گیراوەکاندا، عزالدین شێری میری سۆرانی کوشت(٩٤١). کاروباری ئەمارەتی سۆرانی خستە سەر سنجاقی هەولێرو سپاردی بە حسێن بەگی داسنی. کەئەمیرێکی یەزیدی بو. سەیفەدین یەکێ لەمیەکانی سۆران، هۆزەکانی ناوچەکەی لەخۆی کۆکردەوە. سەرەتا قەلاّی هەولێری لەداسنییەکان گرت‌و دوایی‌تر دەستی بەسەر هەمو مەلّبەندەکەدا گرتەوە. حسێن بەگ چەندی هەولّی‌دا چاری میر سەیفەدینی پێ نەکرا. لەسەر ئەوە بانگ کرایە ئەستەمولّ‌و، لەوێ کوشتیان میر سەیفەدین بەسەربەخۆیی مەلّبەندی سۆرانی بەڕێوە ئەبرد. چەند جارێ لەشکری عوسمانی چونە سەری، ئەوانیش نەیان توانی لەناوی ببەن. بەلاّم خۆی بۆ دەربڕینی دلّسۆزی‌و بەهیوای پێ سپاردنەوەی خاکی باووباپیانی بەخۆی، پەنای بۆ دەرگای سولّتان سلێمان برد. ئەویش بەئاوات نەگەیشت‌و لەوێ کوژرایەوە. سولّتان، لەسەر تکای حاکمی ئامێدی، میرایەتی سۆرانی بەقولی بەگ، یەکێ لەمەزنەکانی هەمان بنەمالّە سپارد. ئەوسا بارەگای ئەمارەت لەهەریر بو.[٥٧]

سنوری دەسەلاّتی میرایەتی سۆران لەنێوان هەردو زێی پچوک‌و گەورەدا بو. هاوسنور بو لەگەلّ ئەمارەتی بابان لەلایەک‌و لەگەلّ ئەمارەتی بادینان لەلایەکی ترەوە. قەلّەمڕەوەکەی بەپێی بەهێزیی‌و لاوازیی ئەمیرانی سۆران فراوان یا تەسک ئەبوەوە. سەختی‌و دابڕانی بارەگای ئەمارەت تاڕادەیەک لە کار تێ‌کردنی روداوەکانی ناوچەکە پاراستویەتی‌و، میرەکانی ئەوێش بەزۆری بەوەندەی لەژێر دەستیاندا بوە داکەوتون.

هەلومەرجی سۆران چەندین دە سالّ بەو جۆرە رابورد تا سالّی ١٢١٨ کەئۆغز بەگ مرد. ئوغز بەگ ٦ کوڕی لەپاش بەجێ مابو. لەژیانی خۆی‌دا ناوچەکەی بەسەردا دابەش کرد بون. مستەفا بەگ کوڕی گەورەی بو، بەسەر رەواندزو ئاکۆیان‌و بالّەکاندا رائەگەیشت. ئەو لەجێگەی باوکی بەمەزنی سۆران. براکانی‌و خزمەکانی تری ململانێیان لەگەلّ ئەکردو گوێیان نەئەدایە خواست‌و فەرمانەکانی. دژی ئەم ئەجولاّنەوە. لەگەلّ مەزنەکانی بابان‌و بادینان پیلانیان لێ ئەگێڕا. مستەفا بەگ لەتاو دوژمنایەتی براکانی گەیشتە تینی هەراسان بو، وازی لەدەسەلاّتدارێتی هێنا(١٢٢٩). محەمەد بەگی کوڕە گەورەی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چوە گوندی ئاکۆیان بەگۆشەگیری دانیشت تا مرد(١٢٣٨). محەمەد بەگ(١١٩٨-١٢٥٣)لەلای یەکێ لەمەلا هەرە زاناکانی ئەو دەمی کورد، مەلا

ئەحمەدی ئادەم، خوێند بوی. ماوەیەك سەرپەرشتی دۆڵی هەروتییانی کردبو. لەنزیکەوە چاوی لەململانێو ناکۆکی ناجوامێرانەی مامو خزمەکانی بو.

هاتنی محەمەد بەگ هاوزەمان بو لەگەڵ چەند روداوێکی گرنگدا لەناوچەکەدا:

١-هاتنی هەیئەتی جەنگیی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی جەنەرال گاردان بۆ ئێرانو، رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی ئێران لەسەر شێوەی نوێو، دامەزراندنی کارگەی دروستکردنی چەكو تفاقی جەنگی.

٢-شۆڕشی محەمەد عەلی پاشا لەمیسرو، لەشکرکێشی ئیبراهیم پاشای کوڕی بۆ سەر سوریاو ئەنەدۆڵ.

٣-بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزرۆم لەنێوان رۆمو عەجەمدا.

٤-هەوڵدانی بابیعالی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ناوخۆی ئیمپراتۆری عوسمانی((تەنزیمات))و، دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندی.

محەمەد بەگ لەسەرەتاوە بایەخێکی تایبەتیدا بەئاواکردنەوەو قایم کردنی رەواندز، کەبارەگای ئەمارەت بو. چەند قەڵاو بورجی لەناو شارو دەوروبەریدا دامەزراندو، شورایەکی پتەوی بۆ پاراستنی لەدەوری دروست کرد. گرنگییەکی زۆریدا بەپێکهێنانی تۆڕێکی فراوانی کۆکردنەوەی ئاگاداریو دەنگوباس. رێزی زۆری لەمەلاو خوێندەوار ئەنا. موچەی بۆ ئەبڕینەوەو مزگەوتو مەدرەسەی بۆ ئەکردنەوە.

محەمەد بەگ چەند کارێکی گرنگی بۆ گەشەپێدانی ئەمارەتی سۆران کرد:

١-ریزەکانی ناوخۆی یەك خست. هەمو ئەوانەی سەرپێچییان ئەکرد یا کوشتنی یا بەزۆر سەری پێ دانەواندن. لەپێشەوە مامو خزمە سەرەڕۆکانی خۆی سەرکوت کرد. دوبەرەکیو ناکۆکیو ململانێی لەناو مەزنەکانی قەڵەمڕەوەکەی خۆیدا نەهێشت.

٢-کاروباری ئابوری رێکخستنەوە، باجو زەوییانەی دیاری کرد. ئاسایشی تەواوی کارو بازرگانیو کاروانی لەسەرانسەری ناوچەکەدا چەسپاند. بەرپرسی بۆ کاروباری دارایی لەهەمو ناوچەکاندا داناو. چەند خەزێنەداری دانا بۆ رێکخستنی خەرجی داوودەزگای بەرێوەبەرایەتیو لەشکر.

٣-سوپایەکی گەورەی سوارەو پیادەی لەهۆزەکانی سۆران سازدا. بەشێوەیەکی نوێ رێکی خستو پلەوپایەی تێدا دیاری کرد، چەکداری کردو سەرومڕ خەریکی زیادکردنی ژمارەیو باش کردنی چەکەکانی بو.

٤-کارگەی دروست کردنی چەك‌و تفاقی جەنگی دامەزراند. جگە لەدروست کردنی خەنجەر، دەمانچە، تفەنگ، باروت، لەساڵی ۱۲۳۳ بەدواوە کەوتە دارشتنی لولە تۆپ. چەند سەد لولەی جۆراوجۆری دارشت.

٥-بایەخی زۆری بەئاوەدانی‌دا. دەیان پردی لەسەر روبارەکانی مەڵبەندی سۆران دروست کرد. دەیان مزگەوتی لەگوندەکان‌و، دەیان قەڵاو بنکەی جەنگی لەشوێنە ستراتیجییەکانی ژێر دەسەڵاتی‌دا دامەزراند.

محەمەد بەگ باوەرێکی قوڵی بەدینی ئیسلام هەبو. رێزی بێ ئەندازەی لەمەلاکان ئەگرت. لەسەر داوای مەلا یەحیا مزوری چوە سەر یەزدییەکان‌و قەتلوعامی لێ کردن, شەریعەت بنچینەی بەرێوەبردنی کاروبارو بەلاداخستنی ناکۆکییەکانی ناو خەڵکی بو. بەرامبەر نەیارو میملەکانی دڵرەق‌و بێ بەزەیی بو. لەرەفتاری‌دا لەگەڵ دانیشتوان‌و ژێردەستەکانی دادپەروەر بو.

محەمەد بەگ دوای خۆقایم کردن‌و خۆ بەهێزکردن، لە۱۲۳٤دا، کەوتە سەر بیری سەربەخۆیی‌و تەقەلای فراوانخوازی. تا ئەو سەردەمە قەڵەمرەوی میرەکانی سۆران لەسنورێکی شاخاوی تەسك‌دا قەتیس بو. بەڵام محەمەد بەگ بەهەر چوار لای ئەمارەتەکەی‌دا کەوتە پەلهاوێشتن. تەقەلاکانی محەمەد بەگ، بێگومان، لەژێر کارتێکردنی روداوەکانی سەردەمی خۆی‌دا بون.

لەروی جەنگییەوە، کەوتە لەشکرکێشی بۆ فراوان کردنی سنوری حکومەتەکەی بێ ئەوەی گوێ بداتە دەسەڵاتی عوسمانی یا هی ئێرانی. هەندێ لەناوچەکانی ئەمارەتی بابان‌و بادینان‌و، هەندێ شوێنی‌ی لەولایەتەکانی موسڵ، بەغداد، دیاربەکر، وان، حەلەبی لەقەڵەمرەوەی عوسمانی‌و، هەندێ لەناوچە کوردنشینەکانی ولایەتەکانی ئازەربایجان‌و ئەردەڵانی لەقەڵەمرەوی قاجاردا گرت.

لەروی سیاسییەوە، بەتەواوی سەربەخۆ بو، گوێی نەئەدایە کاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانی. بەڵکو لەکاتێکا محەمەد عەلی پاشا کەوتە هەڵگەرانەوە لەسوڵتانی عوسمانی‌و، ئیبراهیم پاشای کوری لەشکرکێشی بۆ سەرشام‌و ئەنەدۆڵ دەس پێ کرد، محەمەد بەگ کەئیتر ناوی لەخۆی نابو((ئەمیری مەنسور))و، لەناو خەڵکدا بەمیر محەمەد ناوی دەرکرد بو، پێوەندی لەگەڵ محەمەد عەلی پاشاو ئیبراهیمی کوری‌دا دامەزراند. کەوتە ئاڵوگۆری نامە بۆ دانانی رێوشوێنی هاوکاری سوپایی‌و سیاسی[٥٨].

جوڵانی سوپایی‌و سیاسی میر محەمەدو، پێشکەوتنی خێرای، ترسی لەلای کاربەدەستانی بابی عالی‌و دەرباری قاجار دروست کرد. هەردو دەوڵەت ئەم بزوتنەوەیەیان بەگەفێکی راستەقینە دائەنا بۆ سەر خۆیان. لەراستی‌دا میرایەتی

ئوران لەسایەی ئەو ڕێبازە سیاسیو جەنگییەوە، کەمیر محەمەد، بۆی دیاری کردبو ئەی توانی ببێتە ناوکی پێکهاتنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لەکوردستاندا. دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانی بخاتە مەترسی دابەش بونەوە.
کاربەدەستانی عەجەم بۆ چارەکردنی ئەم هەڕەشەیە بەخۆ کەوتن. هەم خۆیان نامەیان ڕاستەوخۆ بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسی، بۆ ئەوەی کاری هاوبەش بکەن بۆ لەناوبردنی میر محەمەدو جوڵانەوەکەی، هەم هانی کاربەدەستانی ئینگلیزیاندا، داوا لەبابی عالی بکا هەرچی زوتر ئەم مەترسییە دامرکێنێتەوە، بۆ کاری هاوبەشی ڕۆمو عەجەم دژی میر محەمەد، لەلایەن دەرباری قاجارەوە محەمەد خانی امیر نظامو لەلایەن بابی عالییەوە سەرداری ئەکرەم ڕەشید محەمەد پاشا تەرخان کران.
میرزا محەمەد خانی امیر نظام (؟-١٢٥٧)یەکێ لەپیاوە ناسراوە دەسەڵاتدارەکانی دەرباری قاجار بو، عەلی خانی باوکیشی، لەچاخی فەتحعلی شادا، یەکی لەپیاوە ناسراوەکانی دەربار بو. وەختێ کەگریبایدوف. سەفیری روسی لەتاران، کوژرا(١٢٤٤)، عەباس میرزا لەبەر لێهاتویی محەمەد خانی بەپێشکاری خەسرەو میرزای کوڕی، بۆ عوزرخواهی ناردە پەتروس بورگ. لەوێ دیدەنی ئیمپراتۆری روسی. نیکۆلای یەکەمی کرد. لەو ئەرکەدا کەپێی سپێردرا بو بە سەرکەوتویی گەڕایەوە. لەپاش کوژرانی میرزا قاسم قائمقام(١٢٥١)زۆر کەس وایان چاوەڕێ ئەکرد صەدارەت، واتە سەر وەزیریی ئێران بەمحەمەد خان بسپێردرێ. بەڵام شا بەپێشکاری قهرمان میرزا بۆ ئازەربایجانی نارد.[٥٩]
ڕەشید محەمەد پاشا لەساڵانی ١٢٤٤تا ١٢٤٨ صەدری اعظم، واتە سەرەك وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی بو. لە١٢٤٩دا کرایە والی سیواسو، لەهەمان کاتدا ولایەتی دیاربەکریش خرایە ژێردەسەڵاتی ئەوەوە بۆ ئەوەی هێزو دەسەڵاتی تەواوی لەژێر دەسدا بێ بۆ لابەلاکردنی کێشەی شۆڕشی میر محەمەد، چونکە بوبو بەیەکێ لەگەورەترین پەژارەکانی دەوڵەتی عوسمانی[٦٠]
محەمەد خانی زەنگەنە، امیر نظامی ئێرانی، لەنامەیەك دا بۆ محەمەد ڕەشید پاشا، سەر وەزیرانی پێشوی عوسمانی، نوسیوێتی:
((...لەپاش دەربڕینی مەراسیمی ئیشتیاق، لەسەر بەرگی یەکێتیو تەبایی ئەنوسی کە، بحمدالله والمنە، پێوەندی دۆستایەتیو یەکگرتن لەنێوان دو دەوڵەتی بناغە پتەودا تەواوە، ڕێوشوێنی یەکڕییو ئاشتی لەهەمو بارێکەوە دانراوە. سوپاسی ئەم نیعمەتە گەورەیەو بەهرەی زۆری کاربەدەستانی هەردو دەوڵەتو پیاوەکانی هەردوکیان پێویستە.

بەپێی ئەو یەکێتییەی لەنێوان هەردو حەزرەت دایەو، بەپێی ئەو میهرو خۆشەویستییەی لەبەینایە، دۆستدار بەپێویستی ئەزانێ ئەو جەنابە کە بەحوکمی دەوڵەتی بهیەی عوسمانی ڕێکخستنەوەی کاروباری ولایەتەکانی کوردستانی پێ سپێردراوە، لەمەئموورییەتی خۆی ئاگادارو لەرووداوەکان شارەزا بکا.

ئەو جەنابە خۆیان ئەزانن" محەمەد بەگ لەتابیعانی پاشایانی بابان کابرایەکی کوێخا ڕەوشت بو، هیچ جۆرە ئیسمو رەسمێکی نەبو. بەهۆی ئەو دوژمنایەتییەی لەناو پاشایاندا بو، خەریکی یەکتری بون، ئەو هەلی بۆ هەلکەوتو پڕکێشی کرد. کۆمەلێکی لەخۆ خڕکردەوە. کۆیەو پردی سورو هەولێرو هەندێ شوێنی لەمەلبەندەکانی حەریرو شارەزورو ژمارەیەکی زۆری لەئاواییەکانی لاجانی موکری گرت. کەسێ ڕێی پێ نەگرت. تا ناوبانگی پەیدا کردو ناوی دەرکرد. حیلەو تەزویری بەکارهێنا. چوە سەر ئامێدیو دەستی بەسەرا گرت.

دۆستدار ۳ ساڵ زیاتر بو لەئازەربایجان نەبو، بەحوکمی خاقانی بەهەشتی بۆ سەفەری عیراق(عیراقی عەجەم)چوبو. لەو کاتەدا ئەو هێزی نارده سەر مەلبەندی سابلاخی موکریو زەرەرێکی بێ ئەندازەی پێ گەیاند. ناوچەی سەردەشتی گرت. پاش هاتنەوە لەسەفەری عیاق، هێزێکی بۆ تەمێ کردنی دیاری کرد، تاقمەکەی ئەوی بەشەڕ لەو مەلبەندە دەرپەڕاندو چونە ناو شوێنە داگیرکراوەکانی ئەوەوە. قەلای بەناوبانگی دەربەندو چەند قەلایەکی تریان کاولو وێران کرد. بڕیار وابو بەیەکجاری کارەکەی یەکالا بکرێتەوە. سەرماوسۆلەی هەواو هەندێ شتیتر. کە لەو ساڵەدا رویاندا بون بەکۆسپی تەواوکردنی. بەحوکمو ئیشارەتی دۆستدار، قشونی راسپێردراو گەڕانەوە.

دۆستدار، لەکاتێکدا ساڵی رابوردوش ماوەیەك هاوئاوزەنکی شاهنشاهی جەم جا بو، گیانمان بەفیدای بێ، لەعیاق ئەو ۷-۸ هەزار قشونی نارده سەر مەرگەوەڕ، نزیکەی ٤٠ هەزار تومان ماڵی تالان کردوەو ٤٠٠ کەسی لەژنو پیاوی بەڕێزی موسلمان کوشتوە. چەند کەسێکی ئایرملو، کە لەئاوارەکانی ئیرەوانن‌و لەمەرگەوەڕ نیشتەجێن، بۆ ڕەواندز بردوە. لەوێ گیاونو لەئازاردان. عەیالو ژنی ژمارەیەکی زۆری، لەوانەی ئێستە هاوئاوزەنگی پیرۆزن، کوشتوە. کەئەم هەواڵە بەشاهنشاهی ئیسلام پەنا گەیشت، زۆر دلگیر بونو پەشێوان، ئاگری قەهرو غەزەب لەکانوی ویژدانی پیرۆزی دا کلپەی سەند" تەمێ کردنو، چاری کردەوەکانیو، سەندنی تۆلەی خوێنی موسلمانان بەدۆستدار سپێردرا.

پاش هاتن بۆ ئازەربایجان، ئەنجام دانی خێرای ئەم کارە بەهۆی هەندێ خزمەتی
ەوە نەکرا، ئێستا کە ئەوانە بەلادا خران، کات بەدەستەوەیە، دەرفەتی چون بۆ
ەرجێیەك و کردنی هەرکارێك هەیە. ئامادەیی و سازدانی ئەوەش بەهۆی مشورو
وردانەوەی خاوەن شکۆی سێبەری خواوە، اید الله شوکتە، کراوە.
دۆستدار، بۆ ڕێکخستنەوەی کاروبارەکان ئەچێ بۆ ناوچەکانی سەرسنوری
زەربایجان، ئەو ئەرکەی پێم سپێردراوە، ئینشائەڵلا بەویست و خواستی جەنابی
ری عز اسمە، بریتییە لەتێکدانی بناغەی شەرارەت و فەسادی ئەوو چاری
ردەوەکانی.
دفع و لەڕیشە دەرهێنانی خائینی دین و دەوڵەت، لەسەر نۆکەرانی هەردو
ەزروت واجیبە،
ئەو جەنابە کەلەولاوە ئەم فەرمانەی پێ سپێردراوە، تەشریفیان هێناوە،
ۆستداریش لەم لایەوە هەنگاو بنێ، تا بەهاوکاری یەکتری بەجارێ مادەی
ەسادی ئەو قلع و قمع بکرێ. لێرە بەدواوە ئیتر ناوی ئەو کابرایە لەم دو دەوڵەتە
ەبرێ، رعایا و برایانی هەردو مەملەکەت لەزەرەرو زیانی ئاسودەو دڵنیا بن.
هەرکاتێ ئەو جەنابە ناردنی هێزی لەم لایەوە بەقازانجی دەوڵەتی بهیە
ەزانی و، خۆی بە تەنیا کەوتە لەناوبردنی بەحوکمی یەکێتی هەردو دەوڵەت
ێویستە لەچەند رویەکەوە دڵنیایی بە دۆستدار بدەن:
یەکەم، لەفەوتاندن و لەریشە دەرهێنانی تەواوی ئەو"
دوەم، لەئاسایشی ئەو سنورانە کەلێرە بەدواوە شتی وەها رونەدات و دەسدرێژی
ەکرێتە سەر رەعییەتەکانی دەوڵەتی بەرز"
سێیەم: لەگەیشتنی ٤٠ هەزار تومان و ((دیە))ی خوێنی موسڵمانان"
چوارەم، لەئازادی گیراوەکان کەئێستە لەرەواندزن"
پێنجەم: بڕینی دەستی داگیرکردنی ئەو لەئاواییەکانی لاجانی موکری و هی‌تر.
بەڵگەی مۆرکراو ورێکوپێکی دەوڵەتیمان بدەنێ. کەهەر پێنج مەسەلەی
باسکراویان تێ دابێ، بۆ ئەوەی لای هەردو دەوڵەتی بەرز بەڵگەی دۆستداریێ،
نەبێتە جێگەی باس و رەخنە...))[٦١]
هەندێ سەرچاوە پێیان وایە، نوسینی ئەم نامەیە لە١٢٤٥دا بوە، بەڵام
بەگوێرەی رەوتی روداوەکان ئەبێ چەند ساڵێك دوایی تر نوسرا بێ. هەرچۆنێ بێ
لەم نامەیەو نامەکانی تری پێوەندییان بەم کێشەیەوە هەیە، چەند راستیەك هەڵ
ئەهێنجێنرێ:

١-پەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨) کەبناغەی کاری هاوبەشی حکومەتەکانی ڕۆم‌و عەجەمی دانا بو، لەسیاسەتی کوردیی ئەم دو دەوڵەتەدا، کەهەریەکەیان بەشێکی کوردستانیان لەژێر دەستا بو، بەکردەوە ڕەنگی ئەدایەوە بەتایبەتی لەزەمانێکا کەئیتر((هەستی نەتەوەیی))کورد خەریکی گەشەکردن بوو بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر بنچینەی نەتەوە.

٢-ئەو مەترسییەی دروست بونی ناوەندێکی بەهێزی سەربەخۆ، لەو شوێنەدا کەچەند قەرن بو((ناوچەی لەمپەر))ی نێوان دو دەوڵەتە زلەکەی ناوچەکە بو، ئەی توانی بۆ سەر هەریەکێ لەم دو دەوڵەتە بجوڵقێنێ.

٣-ئەو مەترسییەی دروست بونی دەوڵەتێکی تازە، لەسەر حسابی جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی عوسمانی‌و هەندێ لەئەرزی ئێرانی، ئەی توانی بۆ سەر بەرژەوەندی دەوڵەتانی ئەورووپی، بەتایبەتی بەریتانیا، بجولقێنێ.

٤-پشت گوێ خستنی هەمو جۆرە((ڕەوایی))یەکی بزوتنەوەو ڕاپەڕین‌و شۆڕشەکانی کوردو، شاردنەوەی هەمو لایەنێکی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی... هتد ڕوناک‌و پرشنگداری.

کامبل، سەفیری ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، لەنامەیەکدا لەڕەبیعی دوەمی ١٢٤٨دا کەبۆ امیر نظامی نوسیوە ئەڵێ:

((... لەم ماوەیەدا ئەمیر فەرەیدون میرزا بەنیازی تەمێ کردنی میری ڕەواندوز بەرەو مەراغەو سولدوز جولاوە. سەبارەت بەیەکێتی هەردو دەوڵەتی بەرز، بەرژەوەندی دڵسۆزی لەوەدایە، هەرکاتێ ئەمیری باسکراو لەگەڵ خودی ئەو جەنابە بەنیازی تەمێ کردنی میری ناوبراو بزوتن، دوای ئەوەی کەتەنبیەو تەئدیبی ئەو کراو، ئەوو سوپاکەی لەخاکی ئازەربایجان‌و ئەو شوێنانە دەرکردو ڕاونا، ئیتر سوپای نەسرەت لەئەرزی دەوڵەتی بهیەی ئێران زیاتر تێ نەپەڕی‌و، تەجاوز بە جایز دانەنێ. چونکە دڵسۆز بۆ سەفیری دەوڵەتی خۆی لەئەستەموڵ نوسیوە، کەدرێژایی ئەم جولانەوە چەوتەی میر عەرزی سوڵتان بکا، بۆ ئەوەی فەرمانی ڕێگرتن لەجولانەوەی چەوتی میر دەربکا. هەرکاتێ مەسەلەکان بەگوێی شەریفی سوڵتان گەیشت‌و دوای ئەوە ڕێیان لێ نەگرت‌و تەمێیان نەفەرمو، ئەوسا بیانوی قسەو گلەیی‌و گازندە لەم دەوڵەتە نامێنێ. ئەگەر میری بەرز تەشریفیان بردوە، پاش خوێندنەوەی نوسراوەکە بەلێدوانێکی خۆتانەوە، بۆ ئەوەی بنێرن...))[٦٢]

امیر نظام لەوەلامی کامبلدا نوسیویتی:

...))

((لەبابەت کاروباری ڕەواندزەوە بەو جۆرەی نوسی بوتان‌و، دەرتان خستبو کە قشون(مەبەستی هێزی ئێرانە)نەچێتە ناو خاکی ڕەواندزەوە، نەوەکو ببێتە هۆی باس کردنی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی .

ڕاستییەکەی محەمەد، بەگی ڕەواندز بەجۆرێکە کەچەند ساڵە ناوبراو لەدەوڵەتی عوسمانی ڕوی وەرگێڕاوە. لەسەردەمی وەزارەتی داود پاشا لەدار السلامی بەغداد، بەزۆر و بەپێچەوانەی ڕای ئەوەوە، پردی سور، کەمەڵبەندێکی گەورەیە، لەگەڵ چەند شوێنی سلێمانی گرتوە. هەمیشە دژی بوە. تا ئەوە بو کەوەزارەتی بەغداد بەعەلی ڕەزا پاشا سپێردرا. لەو کاتەدا پشێوییەك ڕوی‌دا، ئەویش کۆمەڵەکەی خۆی نارد هەولێریشی گرت، هەروەها زۆری شوێنەکانی ئامێدی‌و ئەو ناوچانەی زەوت کردوە، بەو پەڕی خلافی قاعدەوە لەگەڵ جەنابی ناوبراو ڕەفتاری کردوەو، بێ حورمەتی بەرامبەر دەوڵەتەکەی خۆی نواندوە. لەم ڕۆژانەیش‌دا وای زانیوە مەڵبەندی ئازەربایجان لەقشونی جەراری نظام و تۆپخانە چۆڵە، کۆمەڵێکی ٣ هەزار کەسی ناردۆتە سەردەشت، موسا خانی حاکمی ئەوێ لەبەر بێ هێزی نەی توانیوە بەرهەڵستی بکا، قەڵاکەی ئەوێی گرتوە. هەر کەئەم هەواڵە گەیشت نواب ئەمیزادەی مەزن ٢ فەوجی ئەفشارو تاقمێکی موکری، کە٣ هەزار کەس ئەبون، بۆ تەمێ کردنیان نارد.

هەروەکو پێشتر بۆ خزمەت جەنابی اصف الدولەی نوسی بو. پاش گەیشتنی قشونی سەرکەوتوو تۆپخانەی پیرۆز بەوێ، لەپێشەوە هەڵیان کوتایە سەر هۆزە کوردەکانی بلباس‌و پیران، کە لەهۆزە گەورەکانی ئەوبون، تالانیسان کردن. دوای ئەوە چونە سەر قەڵای سەردەشت، ١٠ ڕۆژ قەڵایان گەمارۆداو تۆپ بارانیان کرد. شەوی ١١هەم هێرشیان بۆ کردو داگیریان کرد. هەندێ لەوانەی ڕەواندز کوژران‌و، هەندێکیان گیران‌و، هەندێکیان هەڵاتن. دوای ئەوەش پایە بەرزی نزیکی حەزرەتی باڵا، محەمەد خانی سەرتیپ بەو کۆمەڵەو سەربازانی خوئی‌و دو دەستە لەفەوجی بەهادوران‌و سەربازانی قەراداغی‌و سوارەی کوردو هی تر بە٨ عەرادە تۆپ‌و خومپارەوە نێردرایە سەر ڕەواندز. لەولاشەوە وەزیری بەغدادیش سێ چوار عەرادە تۆپ‌و ٢ هەزار کەس لەزابتەو هی تری بەسەرکردایەتی سلێمان پاشا ناردۆتە سەری، بۆ ئەوەی ناوبراو تەمێ بکەن.

ئەگەر نواب ئەمیزادەی مەزن نەیان زانی بایە، کەئەر(میر محەمەد)نەیارو یاخییە لەدەوڵەتی عوسمانی، قشونیان مەئموری ناوخاکی ڕۆم نەئەفەرمو، بەڵام ئەم کابرا نادروستە لەهەردو دەوڵەت هەڵگەڕاوەتەوە.

ئەوەش کەئێوە بۆ سەفیری خۆتان لەئەستەموڵ نوسیوە کەقسە لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی بکەن، کارێکی زۆر باشتان کردوە. بەڵام ئەگەر لەم ماوەیەدا کارگوزارانی حەزرەتی وەلی نیعمەتمان کردەوەکانی ئەویان پشت گوێ بخستایە، سۆزی کەئەو لەولاوە بی پەرژایە پرکێشییەکی تری ئەکرد. هەروا ئەبو بەزستان، خۆ ئامادەکردنێکی ترو زیادتری بۆ لەناوبردنی گەرەك بو. بۆیە لەم روەوە باشتر وابو لەم کاتەدا چاری کرا...))[٦٣]

عەباس میرزا لەکاتێکا چوبو بۆ خۆراسان بۆ سەرکوتی هەڵگەڕانەوەی نارازییانی ئەوێ، لەوەڵامی نامەیەکی امیر نظامي دا، لەمانگی شەوالی ١٢٤٨دا، دەربارەی میر محەمەد، نوسیوێتی:

((... نوسراوەکانی محەمەد صالح بەگی چاپار هێنابونی گەیشتن. لەهەواڵەکانی کوردستانت ئاگادار بوین. باسی تەگبیری ئەو پایە بەرزەو، زەبری شمشێری سەرتیپ بۆ هەمو دنیا ئاشکراو جێگەی ئینکاری نیە، بەڵام برینی دەست بەڵکو ملی میر وەختی ئەبێ، کەئینشائەڵڵا تەعالی، کۆیە بەدەس بێت یارەواندز فەتح بکرێ...))[٦٤]

ئێرانیەکان ئەیان ویست لەو لەشکرکێشیەدا کەبابیعالی بەدەستیەوە بو بۆ سەر میری سۆران بەشداربن، کاربەدەستانی تورك نەیان ئەویست لەشکری ئێران بێتە ناو خاکی عوسمانیەوە. ئەیان ویست خۆیان بەتەنیا کارەکە ئەنجام بدەن. ئەمەش جۆرێ لەساردی لەناوا دروست ئەکردن. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەتاران و ئەستەموڵ هەوڵیان ئەدا ئاکۆکی باری سەرنجی هەردولایان کەم بکەنەوە. وەزیری موختاری ئینگلیز لەنامەیەکدا بۆ میرزا مەسعود خانی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەعلومی ئەم جەنابەیە" کاربەدەستانی دەوڵەتی بەرزی ئینگلیز زۆر بەپەرۆشەوەن ئەو کاروبارانەی پێوەندییان بەسنورەکانی ئێران و رۆمەوە هەبێ بەیەکگرتویی و خۆشی چارەبکرێن و، هەر وەختێ بۆ تەمێ کردنی مفسدە یا رێگری لەشکرکێشی پێویست بێ، کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت لەو کارەدا پێکەوە رێ بکەون بۆ دفعی ئەو مفسدە. قیبلەی عالەم(مەبەستی شای ئێرانە) لەڕوی زانایی و ئاگاییەوە بەجۆرە فەرمانی بەامیر نظام و کاربەدەستانی دەوڵەتی قاهیرە داوە. جەنابی امیر نظامیش بەگوێرەی فەرمانی قیبلەی عالەم نوسراوی لەم بارەیەوە بۆ جەنابی رەشید پاشاو سەرعەسکەری ئەرزرۆم و پاشای بەغداد ناردوە، تاپێکەوە تیپە قاهیرەکانی دو دەوڵەت میری رەواندز، کەسەرکردەی

مفسدانو ڕێگرەکانەو مەملەکەتی دو پاشای عظیم القدری کاولو شێواندوە، بەتەوای قلعو قمع بکەنو لەسەر ئەرزی نەهێڵن.
بەپێی هەواڵێ کەجێگری بالیۆزی دەولەتی بهیەی ئینگلیز لەئەرزڕوم ناردویەتی" جەنابی ڕەشید پاشا ئامێدی گرتوەو ئەو بەدبەختە بە۳۰۰ کەسەوە بەرەو ڕەواندز ڕای کردوە، بەم زوانە بەئاسانی لەناو ئەبرێ. پاش گەیشتنی ئەم هەواڵە دۆستدار بەپێویستی زانی پایەبەرز کاپیتان شیل ساحێب ڕەوانەی ئۆردوی ڕەشید پاشا بکا بۆ ۳ مەبەست:
یەکەم، پیرۆزبایی گرتنی ئامێدی لەرەشید پاشا بکا.
دوەم، ئاگاداری کاروباری ئەو لایە بێت،
سێیەم، لەبەرئەوەی پایەبەرزی ناوبراو لەگەڵ فەوجی ورمێ خەریکی دورخستنەوەی ئەو طاغیە بو، ئاگادارە لەو تالانو کوشتارەی لەمەملەکەتی قیبلەی عالەمدا کردبوی، بۆ ئەوەی ڕەشید پاشا لەو شتانە ئاگادار بکا...))[٦٥]
سەرباری گوشاری سیاسیو جەنگیی عەجەم بۆ((بڕینی مل))ی میر محەمەد، بابیعالی کەوتە دانانی پیلانی لەناوبردنی. بابیعالی ئەو فەرمانەی بەڕەشید محەمەد پاشا سپارد بو. ڕەشید پاشا یەکێ لەپیاوە هەڵکەوتوەکانی دەولەتی عوسمانی بو. شارەزای کاروباری سیاسی، جەنگیی، بەڕێوەبەرایەتی بو. زیاتر لە٤ ساڵ صدری اعظمی هەمو ئیمپراتۆری عوسمانی بو. کرابوە والی سیواس. بۆ ئەوەی لەکارەکەیدا سەرکەوتو بێ، ولایەتی دیاربەکریش بەو سپێردرا. فەرمان درا بەوالی موسڵ، محەمەد پاشا ئاینجە بیرقدارو، وەزیری بەغداد عەلی ڕەزا پاشای لاز، بۆ ئەوەی هەمو هاوکارییەکی بکەن. ڕەشید پاشا هاوکات لەگەڵ سازدانی هێزێکی سوپای گەورە بۆ سەر میر محەمەد، کەوتە سازدانی سیاسی مەلاکانی کورد لەدژی.. میر محەمەد بەگیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵ کرا(۱۲۵۲)[٦٦]. لەوساوە بزر بوە، کەس هەواڵی ڕاستەقینەی ئاگادار نییە.

٥/٣ فەرهاد میرزا معتمد الدولە

نمونە١٤:

خەلعەت" حەسەن سوڵتانی هەورامی(١٢٨٤)

فەرهاد میرزا(۱۲۳۳-۱۳۰٥)کوڕی عەباس میرزا، یەکێ لەسیاسییە گەورەکانی سەردەمی خۆیو، یەکێ لەنوسەرە ڕۆشنبیرەکانی ئێران بوە. لە١٢٥٠ تا ١٢٥٢ حکومەتی لوڕستانو خوزستانی لەبەردەس دابو لە١٢٥٢تا ١٢٥٥ نائب السلطنە ی محەمەد شا لە١٢٥٧ حوکمڕانی فارسو، لە١٢٨٤تا ١٢٩١

حوکمڕانی کوردستان بو، لە ۱۲۹۰ دا کەناصرالدین شاە بۆ گەڕان چو بۆ ئەوروپا فەرهاد میرزا نائب السلطنە ی بو.

لەژیانی سیاسیدا بەلایەنگری سیاسەتی بەریتانی لەئێراندا ناسراوە. هەر لەسەر ئەوەش چەند جارێ توشی کێشەو تەنگ پێ هەڵچنین بو. بەناچاری خۆی ئەهاویشتە سەفارەتی بەریتانییەوە لەتاران ((بەست نشین))ئەبو تالێی خۆش ئەبون.

لەژیانی ئەدەبیدا، شیعری زۆری داناوە، چەند کتێبی نوسیوە، لەوانە: نصاب، کنز الحساب، جام جم دەربارەی جوگرافی و مێژو، زنبیل لەسەر شێوەی کەشکۆڵی شێخی بهائی، فلك السعادە لەئەستێرەناسیدا، هدایت السبیل گێڕانەوەی بیرەوەرییەکانی خۆیەتی بۆ حەج.

لە١٢٨٤دا کەدانرا بەحاکمی کوردستان ئیتر بە یەکجاری کۆتایی بەدەسەلاتی بنەماڵەی ئەردەلان هێنا. بۆ چاوشکاندنی خەڵك کەوتە بەکارهێنانی توندوتیژی و زەبروزەنگ. لەگەڵ خۆی کۆمەڵێك فەرمانبەری شارەزای بۆ رێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکان و، هێزی چەکدارو، باج و، بەڕێوەبەرایەتیکاروباری حکومەت بردبو، بۆ ئەوەی لەوێ جێگیریان بکات.

لەرۆژێکا کەبۆ گرتنەدەستی کاروباری حوکمڕانی کوردستان گەیشتە نزیك شاری سنە، لەلایەن پیاوە ناسراوەکانی ئەوێوە پێشوازی کرا، ئەویش وتارێکی بۆدان، لەوتارەکەیدا وتی: ((تا من لەم ولایەتەدا حاکم بم لەگەڵ هیچ یەکێ لەئێوە، بەهیچ بۆنەیەك و لەهیچ شوێنێکا درۆ ناکەم، ئێوەش ئەبێ هیچ کات و لەهیچ کارێکا لەگەڵ من درۆ نەکەن، هەرکاتێ درۆو فێڵ لەیەکێکتان دەربکەوێ، بێ چاوپۆشی و دواکەوتن سزای ئەدەم))[٦٧]

فخر الکتاب کوشتنی حەسەن سوڵتان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((..پاش ٣ مانگ بۆ سەرلێدانی قەڵای شاە ئابادی مەریوان لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەشارەوە(مەبەستی سنەیە)بەڕێ کەوت. عەلی ئەکبەر خانی شرف الملك، میرزا عەبدولغفار معتەمەد، میرزا رەزا عەلی دیوان بەگی و هەندێ لەئەعیانی ولایەتی لەگەڵ خۆی بردبو. کەگەیشتە سنوری مەریوان حەسەن سوڵتانی هەورامی، کەچەند ساڵ بو لەحکومەتی کوردستان یاخی و سەرچاوەی شەرارەت و جەسارەت بو، لەگەڵ مستەفا بەگ و بارام بەگی برای و هەزار تفەنگچی، بێباك و مەغرور هاتە حزوری شازادە. (ئەویش)لەهەڵگەڕانەوەو شەرارەتی حەسەن سوڵتان ئاگادارو، لەدڵی خۆیدا بڕیاری تەمێ کردنیدا بو. لەم هاتن و بێباکییە لەناخەوە دڵگیر بو. لەرێگاش چەندین جموجۆڵی

وەحشییانەی لەتفەنگچییە هەورامییەکان دی بو. شازادەی لێزان چاوی لەهەموی پۆشیو گوێی خۆی لێ خەواند تا گەیشتە گوندی بیلك، کەیەکێ لەئاواییە دیارەکانی مەریوانە. شازادە لەمزگەوتەکەی ئەوێدا مەنزلی فەرمو. پاش گەڕانەوەیان بۆ سنە شازادە خۆی هەواڵی کوشتنی حەسەن سوڵتانی بەم جۆرە گێڕایەوە: ئەو شەوە لەمزگەوتی بیلك لەبەر زۆریی خەیاڵاتو بیرکردنەوەی قوڵ لەجێبەجێ کردنی مەبەستی نهێنی خۆمو لەناوبردنی حەسەن سوڵتانی شەرور خەو نەبوە ئاشنای چاوی پڕ لەتوڕەبون. پاش بیرکردنەوەو تێڕامانی قوڵ بەنیازی پاکەوە ئیستیخارەم بەقورئانی مەجید کردو ئایەتی پیرۆزی((یا یحیی خذ الکتاب بقوە))هاتەوە. لای من هیچ دودڵییەك نەما. بەتەواوی هێزی دڵەوە بڕیاری جێبەجێ کردنی مەبەستەکەی خۆمدا. کەگوێم لەبانگی بەیانی بو، بۆ ئەدای فەریزەی حەقو استمدادی نصرتو استغاثت وپەنام بەدەرگای رب العزە قیامم کرد. دوای تەواوکردنی نوێژو پاڕانەوە، بەتوفیقی خواوەندی غالبو کارساز، زین العابدین خانی فراشباشیم بانگ کرد. بێ ئەوەی کەس لەهاوڕێکانی خۆم ئاگادار بکەم، دەستور ئەلعەمەلی تەواوم دایە کەلەگەڵ ۱۰ کەس لەفراشانی هەڵبژاردەو کارامە لەقاوەخانەکەی مزگەوت، ئامادەو بێ ترس مەردانە بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە دژوارە ئامادە بن" هەر کەحەسەن سوڵتانو دو براکەی هاتنە قاوەخانە دەسبەجێ حەسەن سوڵتان بکوژنو هەردو براکەشی زنجیر بکەن.

لەبەرئەوەی بەئایەتی پیرۆز استخارەو، بەلێوەشاوەییو کارزانی فراشباشیو، لەئازایەتیو زرنگی فراشەکان دڵنیا بوم، عەلی ئەکبەر خانو معتمدو دیوانبەگیم بۆ لای خۆم داوا کرد. ماوەیەك لەگەڵیان دوام. سەرەتای هەتاو کەوتن بەدڵێکی بێ تاوەوە حەسەن سوڵتانو براکانیم بانگ کرد کەبێن خەڵات بکرێنو بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان. سوڵتانو براکانی بەو پەڕی غرورەوە هاتنەلام. ماوەیەك لوتفو میهرەبانیم بەرامبەر دەربڕین. بەڵێنی امتیازو موچەم پێ دان. پاشان پێم وتن: مەریوان ئەوەندەی ئاوایی تیانیە، مانەوەی ئێوە بەم هەمو خەڵکەوە ئەبێ بەهۆی خەسارەتو زەحمەتی ئەهالیو رەعییەت. خەڵاتەکەتان لەقاوەخانە ئامادەیە، بڕۆن خەلعەتی خۆتان بپۆشنو مەرەخەس بن. خەریکی ئەنجام دانی خزمەتو وەرگرتنی مالیاتی دیوان بن. هەر ۳ برا بۆ قاوەخانە چون. پاش ڕۆیشتنیان من بەئەسپایی بەعەلی ئەکبەر خانو ئەوانی ترم وت: ئەگەر ئێستە فەرمانی گرتنو بەستنەوەی ئەم ئەشرارە بدەم چی ئەبێ؟ ئەوان بەپەشۆکاوی لەڕوی خێر خواییەوە بەمنیان وت: ئێستە وەختی ئەو کارە نیە، چونکە هەزار تفەنگچی لەدەرەوەی مزگەوت تفەنگ بەدەستەوە راوەستاون،

ئێمەش ئامادەیی تەواومان نیە. من بزەیەکم کردو، وتم: ئەگەر خوا بیەوێ ئەوەندە گرنگ نیە.
هێشتا ئەوان وەڵامێکیان نەدابوەوە لەقاوەخانەوە هەرا بەرز بوەوە. دەسبەجێ فراشباشی هاتە مزگەوتو مژدەی بەجێ گەیاندنی خزمەتی پێ سپێردراویدا" حەسەن سوڵتان کوژرا، دو براکەشی کوتو پێوەن کران.
من بەخۆشییەوە زمانم بە بەجێ هێنانی سوپاسی حەزرەتی احدیت تەڕبو، عەلی ئەکبەر خان بەشمشێری روتەوە چوە دەرەوە. لەبەردەمی مەنزڵەکەی منا راوەستا منیش وتم: گوریسێك بخەنە پێی حەسەن سوڵتانو لەمزگەوت توڕی بدەنە دەرەوە.
لاشەی مەنحوسی ئەویان فڕێ دایە دەمی تفەنگچییانی هەورامی...))[٦٨].

نمونە١٥:

ئێلی جاف" زیندە بەچاڵ

ئێلی جاف یەکێك بو لەئێلە رەوەندە گەورەکانی کورد. لەجەبەل حەمرینەوە تا چیاکانی نزیك سنە بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ گەرمیانو کوێستانیان ئەکرد. هۆزە گەورەکانی ئەم ئێلە سەر بەئەمارەتی بابان بونو، هەندێ لەتیرەکانی تریشی کەوت بونە سنوری ئەمارەتی ئەردەڵانو کرماشانەوە. ئەم ئێلە لەپەیماننامەی زەهاو(١٠٤٩/١٦٣٩)دا دابەش کران، هەندێکیان کەوتنە دیوی ئێرانو زۆریشیان کەوتنە دیوی عوسمانی کەبەجافی مرادی ناسراون. ئەو سنورەی پەیماننامەی زەهاو دیاری کرد بو نەی ئەتوانی رێ لەهاتوچۆی گەرمیانو کوێستانی جاف بگرێ. ئەم هاتوچۆیە زۆرجار کێشەی بۆ کاربەدەستانی سنورەکان ئەخولقان. لەهەمو گفتوگۆکانی نێوان دەوڵەتانی رۆمو عەجەمدا، یەکێ لەباسەکانیان هەمیشە بەلاداخستنی کێشەی هاتوچۆی رەوەندەکان بو. کەسەرەنجام لەپێکهاتنی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨)دا لەسەری رێك کەوتن.
کاربەدەستانی ئێرانی ئەیان ویست رێ لەهاتنی ئێلی جاف بگرن بۆ ناو خاکی خۆیان. بۆ ئەو مەبەستەش چەندین جار رێگەیان بەئێلی جاف گرتو، تالانیان ئەکردن، کوشتاریان لێ ئەکردن، خەڵکیان لێ ئەگرتن. بەڵام جافەکان لەبەرتەسکیی لەوەڕگاکانی خۆیانو ناسازی ئاووهەوای هاوینانی شارەزوورو گەرمیان، بەناچاری رانەکانی خۆیان ئەبردە کوردستانی ئێران. هەندێ جار بەبەرتیلو پێشکەشو باج، هەندێ جاری تریش بەملهوڕیو بەقاچاخ، هاوینەکەیان لێ بەسەر ئەبرد.
نوسەرێکی ئێرانی لەم روەوە نوسیویتی:

((دوانزە تیرەی دەوارنشینی ئێلی جاف کەژمارەیان نزیکەی ٤٥ هەزار ماڵـە، زیاتر لەپەنجا هەزار سواری ئازاو نەترسیان بەئەسپی جوان‌و چالاکەوە هەبو، لەقەڵەمڕەوی والی بەغدادا بون. ئەو زەمانـە محەمـەد پاشـا سـەرکۆماریان بـو، ئەگەر گوێڕایەڵی حوکمی هەردو دەوڵەتی بکردایـەو، هاوینـان ئێلەکـەی خـۆی لەشارەزور گل بدایەتەوە، ئاژەڵەکەیان بەهۆی گەرماو رەشەبای سـەبونەوە لـەناو ئەچو، ئەگـەر گوێیشـی نەدایەتـە ئـەو حوکمـەو، بهاتایـە بـۆ کوێستانەکانی کوردستان ئەوا گیریان ئەخواردو، گیان‌و ماڵیان ئەکەوتە مەترسییەوە. لەکاتێکا جافەکان لـەخاکی ئێـراندا بەپـەرتوبلاوی لەگونـدەکانی مـەریوان‌و خوڕخـورەو تیلەکۆ ئەك هەر بەتـەنیا بـەخۆڕایی رانـەکانیان لەزۆزانـەکان‌دا ئەلـەوەڕێنن... دەستیان لەهیچ جۆرە شەرارەت‌و رێگری‌و هەرزەگییەك نەئەپاراست.

فەرهاد میرزا بۆ جێبەجێ کردنـی حـوکمی هـەردو دەوڵـەت‌و، بەرهەڵسـتی لەدەسدرێژی جاف قوتویەك شەمچە(مەبەستی شقارتەیە)ی بۆ دیوانبەگی ناردو، لەسەری نوسی بو: ((ئەشراری جاف بکـوژە، ئـاگر لـەماڵیان بەربـدە، شەمچـە نێردرا بۆ ئەوەی ئەو کارە بەئاسانی جێبەجێ بکەیت)).

هەر لەو کاتەدا چەن بار گەنم لەئۆردوی دیوانبەگییـەوە نێـردرا بـو لەئاشـی گونـدەکان بیهـاڕن. جافـەکان لەرێگـە بـارە گەنمـەکان‌و وڵاخـەکانیان دزی بـو، وڵاخدارەکانیشیان کوشت بو. دیوانبەگی ناردی ئەوەی ئەو کارەی کرد بو بـەناوی عەلی شاپەڕییەوە لەگەڵ ٤ کەس لەهاودەستەکانی بەگیروای هێنایە کوردستان.

عەلی شا کە لەپیاوە ئازاو ناسراوەکانی ئێلی جاف بو، بـاوەڕی نەئـەکرد رۆژێ بێ بگیرێ. کاتێ ئەوو گیراوەکانی تریان بەدارەوە بەست، لـەباتی پاڕانـەوەو تکـاو دەربڕینی پەشیمانی، بەلەخۆ بایی بونەوە، کەوتنە قسە بەدیوانبەگی‌و، پڕکێشی‌و پڕوییـان گەیشـتە رادەیـەك، جنێویـان بەفـەرهاد مـیرزاو ناصـرالدین شـادا. لەبەرئەوە هەر ٥کەسەکەیان بەزیندویتی نایە ژێر خاك، بۆ ئەوەی ئـیتر دەنگیـان دەر نەیەت))[٦٩].

٦/٣ عەبـاس میرزا ملك ئارا

نمونە ١٦:

بەدەستەوەدانی قـاسید(١٢٩٧)

عەباس میرزا ملك ئارا(١٢٥٥-١٣١٦) کوڕی دوەمی محەمەد شا بو. لەگـەڵ ناصرالدین شا باوك برا بون. ئەم ٨ ساڵ لەو بچوك تر بو.

دایکی ناصرالدین ملك جیهان خانم، ناسراو بەمەهد علیاو، دایکی عەباس خدیجە خانمی کچی یەحیا خانی چەهریق بو. بنەماڵەی یەحیی خان لەمیەکانی هەکاریو خۆیان بەنەوەی خەلیفەکانی عەبباسی دائەنا. لەتەریقەتدا نەقشبەندیو موریدی سەید تەها شەمزینی بون.

محەمەد شاە لەپێش مردنی لەمەهد علیا دڵگیر بو. زۆرتر روی ئەدا بەخەدیجە خانم. لەبەر خۆشەویستی ئەو، ئەو کوڕەی لەوێ بو بەناوی باوکی خۆیەوە ناوی نا عەباس میرزاو، نازناوی نائب السلطنە ی دایە. مەهد علیا بەو بۆنەیەوە، خەدیجەی هەوێیو عەباسی هەنەزای دەدزا. بەهەمو رێیەك هەوڵی ئەدا بۆ ئەوان تێ بچێنێ، ناصرالدینی کوڕی پێش بخاو بیکاتە جێنشینی شا.

کاتێ محەمەد شاە مرد (١٢٦٤)عەباس میرزا تەمەنی ٩ ساڵ بو، مەهد علیا بۆ ئەوەی بەیەکجاری لەمەترسی عەباس میملی ناصرالدینی کوڕی رزگاری بێ، براکانی خۆی راسپارد چاوی عەباس کوێر بکەن. عەباس بەهۆی تێکەوتنی فەرهاد میرزای مامیو هەوڵدانی سەفارەتی بەریتانییەوە لەم پیلانە رزگاری بو.

ناصرالدین گەیشتە تاران‌و بو بەشای ئێران. لەرۆژانی یەکەمی شاهێتییەوە کەوتە گێچەڵ بەعەباس‌و دایکی، هەمو زێڕو دارایی زەوت کردن. کەوتە پیلان گێڕان بۆ لەناوبردنی. هەمیشە گومانی لەعەباس هەبو. کەتەختی لێ داگیر بکا. کەوتە. ئەم گومانەی هەتا کوژرانی هەر لەدڵدا ما. بابیەکان هەوڵی کوشتنی شایان داو بریندار بو(١٢٦٨). شا ویستی بەسەر عەباسی‌دا بهێنێو ئەوە بکاتە بەهانەی کوشتن یا گرتنی. عەباس پەنای بۆ سەفیرانی بێگانە برد. سەفیرەکانی بەریتانیاو روسیا بەگەرمی بۆی تێکەوتن، لەمردن‌و گرتن رزگاریان کرد. ناصرالدین شایان رازی کرد، بۆ ئەوەی دڵنیابێ لەمەترسی عەباس دوری بخاتەوە بۆ شوێنە پیرۆزەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی لەعێراق.

عەباس میرزا لەکۆتایی ١٢٦٨دا گەیشتە بەغداد. ماوەی ٢٧ ساڵ بەدورخراوەیی لەبەغدادو ماوەیەکی کورتیش لەئەستەموڵ مایەوە. ناصرالدین شا لە١٢٩٤دا رێی گەڕانەوەی بۆ ئێران پێدا. لە١٢٩٥دا گەیشتەوە تاران. شا بۆ ئەوەی روتی بکاتەوە لەناوی((نائب السلطنە)نازناوی ملك ئارای پێ بەخشی.

شا ماوەیەك حکومەتی زنجانی بەعەباس میرزا سپارد. بەڵام زۆری لێ نەمایەوە لەترسی گیانی هەڵات بۆ قافقاز. پاش چەند مانگێ شا بەخشیو گەڕایەوە ئێران(١٢٩٦).

شێخ عوبیدوڵڵا ئەبێ ئاگاداری ململانێی دەسەڵات بوبێ لەدەرباری قاجاردا. لەبەرئەوە کەشۆڕشەکەی دەس پێ کرد. نامەیەکی تایبەتی بۆ عەباس میرزا

نوسی" داوای هاودەستیو هاوکاری لیّ کردبو، لەبەرامبەر ئەوەدا گفتی پیّدا بـو ئەو بە شای ئیّران بناسیّ. شیّخ عوبەیدوڵلاّ نامەکەی بەدو نیّـردراوی تایبـەتیدا بۆ تاران بۆ نارد. بەلاّم عەباس لەباتی ئەوەی هاوکاری لەگەڵ شیّخ بکا، ئاگاداری ناصرالدین شای کرد. نامەو نیّردراوەکانی بەدەسـتەوەدا. لەپاداشـتی ئـەوەدا شـا کردی بەحاکمی قەزوین. بەنویّنەرایەتی ئیّران بۆ پیرۆزبـایی لەجلوسـی نیکـۆلای دوەم ئەو چو بۆ روسیا.

لە١٣١٤دا پاش کوژرانی ناصرالدین شا بوبـە وەزیـری عەدلیـە لـە١٣١٦دا مرد.

عەباس میرزا خۆی ژیاننامـە((شـەرح حـال))ی خـۆی نوسـیوەتەوە. لـەویّدا سەبارەت بە((فیتنەی ئەکرادی ئازەربایجـان))ئـەدویّ. هەنـدیّ لەهۆیـەکانی رون دەکاتەوە، بەتایبەتی زوڵموزۆرو دەسـدریّژی کاربەدەسـتانی دەوڵـەتو، هەڵپـەی مظفرالدین میرزای وەلیعەهد کـە لەتـەوریّز دائەنیشـت بـۆ کۆکردنـەوەی پـارەو بەرتیلو رابواردنی نارەوا، ئازاردانی کوردەکانی ئازەربایجان، عەباس میرزا خـۆی چیرۆکی نامەکەی شـیّخو بەدەسـتەوەدانی نیّردراوەکـانی لەکتیّبـەیدا((شـەرحی حال))دا ئەگیّریّتـەوە. عەباس میرزا نوسیویّتی:

((...تەلغورافچی لەتەوریّزەوە هەواڵی هەندیّ لەم روداوانەی ئاگـاداری تـاران کرد. لەتاران ئۆردویەکیان بەسەرداری شـازادە حـەمزە مـیرزا نـاوبراو بەحشـمت الدولەی کوڕی مرحوم عـەباس میرزا نائب السلطنه سازداو ناردیان. میرزا حسیّن خانی مشیر الدولەش کەبۆ قەزوینیان نارد بـو، بڕیـاردرا بەپەلـە بەپیّشـکاریی ئازەربایجان بچیّ بۆ تەوریّزو میرزا ئەحمەد بەشـەرمەزاری بیّتـەوە تـارانو، تیمـور پاشاخانی ماکۆیی بەفەوجی ماکۆو کۆکراوەکانی خۆیـەوە بـەرەو ورمـیّ بـڕوات. حەمزە میرزا لەریّگـە نـەخۆش کـەوتو بەرەحمـەتی خواچـو. ئـەم لەشـکرە کـە لەتارانەوە رۆیشـتو ئـەو لەشـکرانەی کـە لەتـەوریّزو مـاکۆوە چـوبون هـەمو گوندەکانی سەرریّو دەوروبەری ورمیّو مەراغەیان تالاّن کـردو، گوێیـان نەدایـە عەرزو ناموسی کەسو زۆر خراپ تر لە لەشکری کورد ویّرانییان بەسەر ناوچەکە داهیّنا.

لەم گیّودارەدا، رۆژیّکیان بەتەنیا لەکونجی ماڵەکـەی خـۆمدا دانیشـت بـوم، بینیم دو کەس هاتنە ناو ماڵەکەو سۆراخی منیان لەنۆکەرەکان کرد، هاتنـە لام. زەرفیّکیان لەگیرفان دەرهیّناو دایان بـەمن. بینـیم شـیّخ عوبەیـدوڵلاّ بـۆ منـی نوسیوەو، داوای لـەمن کـردوە بچـم بـۆ جـەنگ. ئەوانـەی نامەکـەیان هیّنـابو یەکیّکیان ناوی عەبدولڕەحیم پیر بـو. ئـەوی تریـان حسـیّن قـولیو هـەردوکیان

برابون. عەبدولرەحیم پێی وتم پێویست ناکا دابمێنی، ئەگەر بێی بێگومان ئەبی بەشا.

ئەمەش رۆنوسی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا..(شوێنی نامەکەی بەبۆشی بەجێ هێشتوە)

کەئەم نامەیەم خوێندەوە شڵەژام. لەلایەکەوە ترسام لەوەی نەوەکو نۆکەرەکانم پێ بزانن و برۆن بەهەر جۆرێ بێ هەواڵەکە بەکاربەدەستانی دەوڵەت و شا بگەیەنن. چونکە لەئێران ئەوە بوە بەباو جاسوسی لەهەمو شوێنی دانساوە و هەر کەسێ ناسراو بێ یەکێ یا دو کەس لەنۆکەرەکانی ئەو کەسە. بێ ئەوەی خۆی پێ بزانێ، بەدزیەوە پارەی ئەدەنێ بۆ ئەوەی هەواڵی هەڵسوکەوتی ئەو کەسە بکەن بەراپۆرت. لەنۆکەرەکانی خۆم ٣ کەس زیاتری لێ نەبو. ئەوانی تر هەمو خەڵکی تاران بون.

لەلایەکی ترەوە راڕایی کەوتە دڵمەوە کەئەبێ چی بکەم. ئایا بۆ چارەکردنی ئەو هەمو خراپەیەی کەناصرالدین شا بەرامبەر منی کردوە ئەبێ برۆم و ببمە هۆی بەهێزبونی شێخ عوبەیدوڵڵاو بەکاغەز نوسین بێ خوێن رشتن تەوریز بگرم و، پەلاماری تاران بدرێ و لەبەرئەوەی هەمو خەڵك لەجۆری هەڵسوڕانی ناصرالدین شا رەنجاون، ئەتوانرێ تارانیش بگیرێ. یاخود بەهۆی خۆشەویستی نیشتمان و هەم دینان و خواردنی نان و نمەك نابێ خیانەت بکرێ و نابێ ببێتە هۆی رشتنی خوێنی شیعەیان. لەحاڵەتی رۆیشتندا، ئەبێ چۆن برۆم، کە لەو ٢٠ مەنزلە رێیەدا نەگیرێم و، لەحاڵەتی مانەوەدا ئەبێ چ تەگبیرێ بکەم کەئەم دو کەسە بەدوای مندا هاتون کەس نەیان ناسێ و بێ هودەو بەهیچ و پوچ لەتاران توشی بەڵا نەبم.

بەکورتی وەسوەسە بەجۆرێ دای گرتم کەمردنم بەئاوات ئەخواست. مەسەلەکەش ئەوە نەبو بشێ راوێژی کەس بکەم. بەو دو کەسەم وت: ئێوە بەپەلە بەنۆکەرەکانی من بڵێن ئێمەش هاتوین ببینە نۆکەر، بازەوان و راوکەرین، نەختێکیش لەنۆکەرەکان بپارێنەوە بۆ ئەوەی ئەوان واستەتان بۆ بکەن و ئەوسا لەماڵ دەربچن.

ئەوانە رۆیشتن و منیش کەوتمە بیرکردنەوە تا شەو داهات. ئەو شەوە خەوم لێ نەکەوت. شەوەکی هەستام، دەسنوێژم گرت، رو بەقیبلە دانیشتم. زۆر گریام، زۆر پاڕامەوەو زاریم کرد، لەقازی الحاجاتم خواست چی خێرە ئەوە بکەم. وا بەدڵمدا هات کەخیانەت بە ولی نعمتی ظاهری خۆم نەکەم و نەبم بەباعیسی فتنەو فەساد. ئەگەر خراپەیان بەرامبەر کردوم ئەوا من بەخوایان بسپێرم. خۆم بچم بۆ

حوزوری شا کاغەزەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای بدەمێو ئەو دو کەسەش بەدەستەوە بدەم(النجاة في الصدق)). پاش ئەوەی ئەم بڕیارەمدا استخارەی ذات الرقاعیشم کرد" باش بکەو خراپ مەکە، دەرچو.

دوای هەتاو کەوتن، لەئەندەرون دەرچوم بەشێوەی هەمو ڕۆژی دانیشتم. پرسیاری ئەو دو کەسەم کرد لەکوێن. نۆکەرەکان وتیان کەئەوانە وتویانە لەڕێوە گەیشتوینو ماندوین، ئەسپەکانیشمان لەکاروانسەرایە، ئەچین بۆ کاروانسەرا شەو لەوێ ئەنوینو سبەی بەیانی دێینەوە. کەئەمەم بیست شڵەژام، نەوەکو ئەو دو کەسە نەیەنەوە یاخود بگیرێنو منیش توشی بەڵا ببم. دو سەعات بەم جۆرە مامەوە، لەگیانەڵا ناخۆش تر بو. تا بینیم هاتنەوە ناو خانوەکە. سوپاسی خودام کرد. فراش باشیم ڕاسپارد کەئەم دو کەسە لەقاوەخانەکە خەریك بکەنو نەهێڵن بۆ هیچ جێیەك بڕۆن، خۆم سواربوم چوم بۆ حوزوری شا. لەباغی عەمارەت لەتەنیشت نارنجستانەوە دانیشت بو. عەرزم کرد کەعەرزێکم هەیە. فەرمویان چیە. عەرزم کرد با ئەو مەسەلەیە مەعلومی شا بێ کەمن کابرایەکی خیانەتکار نیم. ئەگەر بۆ ئەستەموڵ ڕۆیشتم خوا ئەیزانێ لەبرسا بو. ئەگەر چوم بۆ روسیا لەترسا بو. لەشا ترسان نەعەیبەو نەگوناهە. بەڵام خیانەت لەمن ناوەشێتەوە. ئێوارەی ڕۆژی ڕابردو. دو سواری کورد لەلایەن شێخ عوبەیدوڵڵا وە هاتن نامەیەکیان بۆ هێناوم، داوای لەمن کردوە بۆ شەڕ. فەرموی نامەکە لەکوێیە. دەسبەجێ دامە دەستی. خوێندیەوەو، پرسی ئەو دو کەسە لەکوێن. وتم هەردوکیان لەماڵەکەی منن. فەرموی بنێرە بیان هێنن. وتم چەند کەس لەنۆکەرانی دیوان مەئمور بفەرموو بڕۆن بیان گرن. چونکە خەنجەریان پێیە. نەوەکو یەکێ بریندار بکەنو هەڵێن. چەند کەسێك مەئمور کران. پاش هێنانیان عەرزم کرد: من ئەوانەم بەدەستەوەدا. ئێستە نەوەکو لەترسی گیانی خۆیانو بۆ خۆ دەربازکردن تۆهمەتێك بەپاڵ من بدەن. فەرمویان دڵنیابە.

ئەو دو کەسەیان هێناو بەمحەمەد ڕەحیم خان عەلاء الدولە یان سپاردن لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ بکاو، لەهەلومەرجی ئۆردوی شێخ ئاگادار بێ. پاش لێکۆڵینەوە حوکمی حەپسی ئەبەدییان فەرمون.

بەرامبەر بەم خزمەتە" ئەموستیلەیەکی ئەلماسی بەمن التفات فەرمو کە ٢٠٠ تومانی ئەهێناو، حکومەتی قەزوینیشی مەرحەمەت کرد بێ ئەوەی هیچ پێشکەشی لەمن وەربگرێو، یەك تۆپی سەرداریی تورمەی خراپی بەخەلات دامێ...))[٧٠].

٧/٣ حەسەن عەلی خانی وەزیری فوائد

نمونه۱۷:
دەستی تەگبیر" هەمزە ئاغای مەنگوڕ (۱۲۹۸)

لەپاش کوژرانی باپیر ئاغای مەنگوڕو ژمارەیەکی زۆری پیاوە هەڵبـژاردەکانی ئێلەکەی(۱۱۹۸)بنەماڵەکانی مەنگوڕ بەناوی ئافرەتـەوە نـاونرا بـون. نزیکـەی قەرنێکی خایاند تاکو مەنگوڕ توانییان سەر لەنوێ ببوژێنەوە.

هەمزە ئاغا نەوەی باپیر ئاغا، لـەتافی لاوی‌دا بـو، شـەوێکیان لـەمێرگێکی نزیك سابلاخ هەڵی کوتایە سەر دەستەیەك لەپاسەوانەکانی عەجەم، کە لەئێلی قەرەپاپاخ بو، بەگوێرەی سەرچاوەیەك ۳۱کەس[71] و، بەگوێرەی سەرچـاوەیەکی تـر ۷۰ کەسی[72] لێ کوشتن. دوای ئەوە هێزێکی کۆکردەوە، چوە سـەر قـەڵای لاجـان، کەدیمەنی دەسەڵاتی داگیرکەری لەناوچەکەدا ئەنواندو، کاتی خۆی بۆ چـاودێری‌و سەرکوتکردنی ئێلی بلباس، عەجەم دروستیان کرد بـو. هـەمزە ئاغـا قەڵاکـەی گرت‌و روخاندی.

هێزەکانی ئازەربایجان خرانە بەر فەرمانی کابرایـەك بـەناوی شـجاع الدولـە. سوارەی هەندێ لەئێلە کوردەکانیشیان خرایە گەڵ. هێزەکانی عەجەم چونە سـەر هەمزە ئاغا لەلاجان. هەمزە ئاغا خۆی لەبەر هێرشەکەیان‌دا پێ نەگیرا. کشایەوە بـۆ گونـدی ژاراوە لـەو دیـوی قەنـدیل کـە لـەژێر دەسـەڵاتی عوسمـانی‌دا بـو. ئێرانییـەکان داوای بەدەستەوەدانی هـەمزە ئاغایـان ئـەکرد. پـاش چـەند وردە تێکهەڵچونێ. هەمزە ئاغا لەلایەن عوسمانییەکانەوە گـیراو، نزیکـەی ۱۰ سـاڵی لەزیندانی رۆم دا بەسەر برد.[73]

ساڵی ۱۲۹۵ لەلایەن ئێرانەوە لێبوردنی بۆ نێردراو، گەڕایەوە موکریان. کاتی لەنێوان شاری سابلاخ‌و ئاواییەکانی مەنگوڕایەتی‌دا بەسـەر ئـەبرد. داوودەزگـای بەڕێوەبەرایەتی ئێران، بەتایبەتی لەناوچە کوردنشینەکان‌دا، لەوپـەڕی بۆگـەنی‌و فەسادا بو. لەو سەردەمەدا حکومـەتی سـابلاخ بەیـەکێ لەشـازادەکانی قاجـار بەناوی لوتفعلی میرزا کشێکچی باشی سپێردرا بو. ئـەمیش وەکـو حاکمـەکانی پێش خۆی بەپەلە کەوتە هەڵپەی خۆ دەوڵەمەن کردن لەرێگەی سەندنی بـەزۆری بەرتیل‌و، جەریمـەکردنی خـەڵك‌و، بەدەسـتهێنانی قـازانجی تایبـەتی خۆیەوە[74] . فەیزوڵلا بەگی زنجیرکرد، هەزارو پێنج سەد تومانی جەریمە کرد. حاکمەکەی پێش ئەویش هەر لەم فەیزوڵلا بەگە دوای ئـازاردان‌و ئەشـکەنجەیەکی دڕندانـە چـوار هەزار تومانی لێ سەند بو. پێنجسەد تومانی لەمینە ئاغای قـادر ئاغـا سـەند. هەر لەسەر پارە شازادە چەندین کەسی ناسراوی گرت، لەوانە یەکێ لەخزمەکانی قـادر ئاغـاو، عـەزیز ئاغـای فـەتاح‌و، سـەرەش گەیشـتە سـەر هـەمزە ئاغـا.

نوسەرێکی ئەرمەنی، ئەسکەندر غوریانس، خۆی لەو رۆژانەدا لەتەوریز بوە، رواداوی یاخی بونی هەمزە ئاغا بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:
((ئێوارەیەکیان هەمزە ئاغا بۆ پێکهاتن لەسەر مالیاتو، چاکردنی کاری عەزیز ئاغای فەتاح ئەچێ بۆ دار الحکومە، لەبەرئەوەی میرزا ئەبو قاسم تەزکرەنوسی دەوڵەتی ئێران خۆی لەوێ بوە، وائێمەش بێ کەمو زیاد وەکو ئەوگێڕایەوە، ئەی نوسین: بەندە لەگەڵ میرزا تەقی محرر، کەخۆی لەهەمو شتێ هەڵتەقورتان و هۆی زۆرایەتی مفسدەو خراپییەکان بو، لەژێر خانەکەی شازادە دانیشت بوین. لەناکاو دیمان هەمزە ئاغا لەگەڵ یەکێ لەبرازاکانیو نۆکەرێکیو قلیانداریك هاتنە ژورێ. دو نۆکەری تریشی لەدەرەوە مابونەوە. لەبەینی ئەوو میرزا تەقیدا لەسەر مالیات گفتوگۆ کرا. میرزا تەقی مالیاتی هەمزە ئاغای بەهەزار تومان دانا.
هەمزە ئاغا لەوەلاّم دا، وتی: مالیاتی ئەسڵیی ئێمە هەمیشە ٤٠٠ تومان بوە.
میرزا تەقی وەلاّمی دایەوە، وتی: ئەگەر وا بوە ئەی بۆچی پار لەحکومەتی محەمەد خاندا هەزار تومانت داوە؟
هەمزە ئاغا دوبارە لەوەلاّمدا وتی: ٤٠٠ تومان مالیاتو ٢٠٠ تومانیشم لەباتی تەعاروف داوە. ئەگەر ئێوەش بتانەوێ، ئەوەندەتان تەعاروف ئەدرێتێ، ئەگەرچی لەو ماوەیەشدا کەمن لەم شارەدا دانیشتوم هەموی هەر خەریکی کاری دیوانی بوم، نزیکەی ٨٠٠ تومان پارەم خەرج کردوە.
میرزا تەقی لەڕقی هەمزە ئاغا بەگاڵتە پێ کردنەوە، وتی: تۆ چ خزمەتێکی دیوانت کردوە؟ تۆ کەخاوەنو سەرۆکی هەزار خێزانیو لەهەر خێزانێ ٢ تومان وەرئەگری، چی ئەبو ئەگەر نیوەی ئەو ٢ هەزار تومانەت بەشازادە تەعاروف بکردایە؟
میرزا تەقی ئەم قسانەی بەجۆرێ کرد کەبوە هۆی دڵتەنگیو زویری ئەو. ئینجا هەستاو وتی ئەچم مەسەلەکە عەرزی شازادە ئەکەم. گەڕایەوەو لەژورەکەدا دانیشتنەوە. زۆری نەخایاند، بینیمان فەراشباشی شازادە لەگەڵ فەراشێکی تر کەزنجیرێکی بەدەستەوە بو، خۆیان کرد بەژوردا. فەراشباشی روی لەهەمزە ئاغا کردو، وتی: شازادە ئەم زنجیرەی بۆ تۆ ناردوە، ئەبێ ماچی بکەیت!
هەمزە ئاغا لەبیستنی ئەم قسەیە لەباری ئاسایی خۆی دەرچو، دەستی برد بۆ خەنجەرەکەیو، بەزمانی تورکی عوسمانی وتی: ((من بونی قبولّ ئیتمیم)) واتە من ئەمە قوبوڵ ناکەم.

ئەوسا هەڵی کێشـایە خەنجەرەکـەی‌و رو بـەلای فەراشباشـی راپـەڕی. مـیرزا تەقی‌و فەراشباشی لەترسی گیان هـەردو بـۆ ژوری سـەرخان، کەشـازادە لـەوێ چاوەڕوانی ئەنجامی بڕیارەکەی بو، هەڵاتن. ئەمین تەزکـەرە ئـەڵێ: منـیش خـۆم خزاندە کونجێکی تاریکی ژورەکەو خۆمم بەدیوارەکەوە نوساند بو. بەحەپەسساوی‌و ترسەوە تەماشام ئەکرد. هەمزە ئاغا لـەپێکی لەچـراکەدا کوژاندییـەوە. لەگـەڵ برازاکەی لەپەنجەرەکـەوە چـونە دەرێ. لـەم تاریکییـەدا دەنگـی چـەن تفـەنگی لەحەوشەکەوە هات. برازاکەی وقلیاندار هەردوك بەئەنگیوراوی هـەمزە ئاغـاش بەخەنجەر یەکێکی لەنۆکەرانی شازادە گلانە سەر ئەرزو ئەوانی ترهەڵاتن. هەمزە ئاغا پێی وابو ئەم تەگبیرە لەپێشەوە کـراوە ودەرگـای حەوشەکەشـیان لێ گرتـوە. لەبەرئەوە روی کردە دەرگاکەو بـەپرتاو دەرپـەڕی. پاسـەوانەکە نیـزەی تفـەنگی ئاراستەی هـەمزە ئاغـا کـردو ئەیویسـت نـەهێڵێ بڕواتـە دەرێ. هـەمزە ئاغـا بەدەستێکی نیزەی تفەنگەکەی گرت‌و بەدەستەکەی تری سـەربازەکەی دایـە بـەر خەنجەرو کوشتی. لەپێش ئەوەدا لەدەرگا دەربچێ، چو بۆ حەپسخانە عەزیز ئاغای بانگ کرد، بەڵام وەکو دەرکەوت، لەوکاتەدا نۆکەرانی شـازادە عـەزیز ئاغایـان بەبرینداری برد بو بۆ جێگەیەکی تر. هەمزە ئاغا هیچ وەڵامێکـی نەبیسـت. روی کردە لای دەرگاکەو قۆناغە تفەنگێکی سـرەواندە سـەربازی دەرگـاوان‌و خسـتی. لەگەڵ دو نۆکەری تری خۆیدا دەرگایان کردەوەو دەرچون.

ئەمین تەزکەرە ئەڵێ: کاتێ هەمزاغا دەرچو تەقە راوەستا. مـن چـوم بـۆ لای شازادە. بینیم یەکێ لەنۆکەرەکانی شازادە تفەنگی مارتینی لەدەست دایە لەسەر پلیکانەکان بۆ پارێزگاری شازادە راوەستا بو. کەچومە ناو ژورەکەوە شازادەم بینی تفەنگی پێ بو. لەو پەڕی شڵەژان‌و پەشۆکاوی دابو. عەرزم کرد کەجۆری گرتنـی هەمزاغا نەئەبو وابێ. لەوەڵامدا وتی: روی فەراشباشـی رەش بـێ، لـەو دەمـەدا ئەویش لەبەردەمی‌دا وەستا بو، منی دڵنیا کردبـو لـەوەی کەرێوشـوێنی گرتنـی ئەوی لەهەمو رویەکەوە ئامـادە کـردوە. بـەم جـۆرە گوناهەکـەی خسـتە ملـی فەراشباشی. لەکاتی ئەم گفتوگۆیەدا ئەحمەد بەگ تفەنگێکی مارتینی بەشانەوە بو، خۆی کرد بەژوورداو دەستی کر بەقسە: بەقوربانت بم شازادە، من کەی بەئێوەم گوت کەهەمزە ئاغا بەو جۆرە بگرن. لەم کاتەی شەوداو بەبێ تـەگبیرو نابـەجێ، ئەبوایە لەپێشەوە چەن کەس لەئاغایان ئاگادار بکرانایەو، بەرۆژی رۆشن بگـیرێ. بەم قسانەدا دەرکـەوت، کەپێشـەکی لـەنێوان شـازادەو ئەحمـەد بەگـدا تـەگبیر کرابو..))[٧٥]

هەمزە ئاغا لەدوای ئەم روداوە گەڕایەوە مەنگوڕایەتی‌و کەوتە خۆسازدان. ئەمەش هاوزەمان بو لەگەڵ خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی بۆ راپەڕینە گەورەکەی. هەمزە ئاغا بو بەسەرکردەی هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵلا لەقۆڵی شنۆ. لاجان، سابلاخ، بناو، میاندواو.. و لەگەڵ عەبدولقادری کوڕی شێخدا فەرماندەی هێزەکانی ئەو قۆڵە بو، تا لەبەردەمی هێرشی هێزەکانی ئێراندا بەتێکشکاوی کشانەوە. هەمزە ئاغا لەناوچەکانی سنورا بەخۆی‌و هەندێ لەخزمەکانی‌و چەکدارەکانی ئێلەکەیەوە مایەوەو هەر بەهیوای ئەوە بو، شێخ عوبەیدوڵلا سەرلەنوێ تێ هەڵبچێتەوە. بەلام شێخ عوبەیدوڵلا دوای ئەوەی بەخۆگۆڕین لەئەستەمولەوە بۆ کوردستان گەڕایەوە، زۆری نەخایاند لەلایەن ئۆردوی تورکەوە پاش چەن تێکهەڵچونێ لەشەمزینان بەدیل گیراو رەوانەی حیجاز کرا. هەمزە ئاغاش ئیتر نائومێد بو. کەوت بوە تەقەللای بەدەسهێنانی ئەمان‌و لێبوردنی ئێرانی. حسنعلی خانی امیر نظام بەهۆی میرزا ئەبو القاسمەوە، قورئانێکی بۆ نارد کەبەخەت‌و مۆری خۆی ئەماننامەی بۆ لەسەر نوسی بو. هەمزە ئاغا پشت ئەستور بەو ئامانامەیە هاتە سابلاخ‌و لەوێ کوژرا.

چەند کەس لەنوسەرانی ئەو سەردەمەی ئێران لەسەر ئەم روداوەیان نوسیوە" عەلی ئەفشار لەکتێبی((رسالەی شۆڕش شێخ عوبەیدوڵلا))دا نوسیویتی:

لە٢ی شەعباندا عەلائەدین الدولە امیر نظام بەنیازی سەردانی سنورەکانی لەتەورێزەوە جولا، لەرێگەی دهخورقان‌و مەراغەو سابلاخەوە چو بۆ ئازەربایجانی غەربی، لەرێگا هەرکەسێ کە لەروداوەکانی جەنگەکانی شێخ عباداللە(نوسەر وەهای ناو ئەبا)خزمەتێکیان کرد بو یا زەرەرێکیان لێ کەوت بو، دڵنەوایی کردن‌و یارمەتی دان‌و بەشێوەی جۆراوجۆر دڵخۆشی دانەوە.

کاتێ گەیشتە ناوچەی لاجان، محەمەد ئاغای مامەش پێشوازی لێ کرد. کەلێوەشاوەیی‌و شایستەیی ئەوی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئەو سنورانە هەڵسەنگان، حسام الملك‌و عەلی رەزا خانی سەرتیپ کەمەئموری مانەوە بون لەسلدوز، هەردوکیانی مەرەخەس کردو کاروباری ئەو سنورەی بەمحەمەد ئاغا سپاردو، داوای لێ کرد لەو سنورانەدا رێگە بەهاتوچۆی مەنگوڕ نەداو، ئەگەر توانیشی هەمزە ئاغای، کەسوپاسالاری شێخ عوبەیدوڵلا بوە، بەمردویی یا بەزیندویی بۆ ببا.

امیر نظام دوای ئەم کارانە چو بۆ شنۆ. لەپاش رێکخستنەوەی کاروباری ئەوێ‌و سەردان‌و دڵخۆشی دانەوەی سەرانی ئێلی زەرزا لە١٨ی شەعباندا

بەشکۆو دەبدەبەوە چو بۆ ورمێ، لەلایەن هێزەکانی ئەوێوە پێشوازی کراو لەباخی دلگوشا دابەزی.

وەزیری فوائدیش لەم کاتەدا لەسابلاخ بو. جموجۆلێکی زۆرتری ئەکرد بۆ ئەوەی بتوانێ هەمزە ئاغا بگرێ. هەمزە ئاغاش کەکۆتایی کاری شێخ عبادالڵەی بەو چەشنە بینی، لەکردەوەی خۆی پەشیمانو، لەوپەڕی پەشۆکاویو شلەژاوی دابو. هەمیشە لەترسو هەراس دا بو. لەبەرئەوەی ئیلی مەنگوریش ئەیان زانی ئەولیای دەوڵەتی شاهنشاهی مانی ئەو بەمایەی فەساد ئەزانن‌و، وان لەبیری فەوتاندنی‌دا، ئەوانیش خۆیان لێ دور رائەگرت‌و، یاریدەیان نەئەدا. تەنانەت کارگەیشتە ئەوەی کاکەڵلا ناو، کەبرای هەمزە ئاغا بو، خۆی خستە خزمەتی وەزیری فوائدو، ئارەزوی لەناوبردنی براکەی‌و جێگرتنەوەی ئەوی ئەکرد.

هەمزە ئاغا کەهەلومەرجی خۆی وەها ناخۆش‌و ترسناك ئەدی، بۆ پاراستنی گیانی خۆی پەنای بۆ هەمو رێگەیەك ئەبرد. لەو دواییەدا هەندێ لەعولەماو روحانییانی سابلاخی کردە شەفیع‌و داوای تەئمینی لەفەرماندەی هێزەکان کرد.

وەزیری فوائدیش ئەویست ئەم کێشەیە بەدەستی تەگبیر چارەسەر بکات. موافەقەتی کرد کە هەمزە ئاغاو چەند کەسێ لەسوارەکانی ببینێ. پێشەکی پلانێکی بۆ کوشتنی داناو چەند کەسێکی لەنیشانچییانی دیارو ئازای سوپاکەی خۆی لەچاڵێکا لەبۆسە نا، کەئەیڕوانی بەسەر ئەو خێوەتەدا، کەئەبو هەمزە ئاغای لێ دابنیشێ، چاوەڕوانی هاتنی ئەو بون.

هەمزە ئاغا لەگەڵ سەد کەس لەسوارانی چەکداری خۆی لەکاتی دیاریکراودا گەیشتە ئۆردوی وەزیری فوائدو، بۆ خێوەتی ئامادەکراو ڕێنوێنی کرا. هەرکە گەیشتە ناو خێوەتەکە دەسرێژی گوللە دەستی پێ کرد. هەمزە ئاغاو دەسوپێوەندەکانی لەخاکدا گەوزان.

وەزیری فوائد فەرمانی‌دا سەریان بڕی‌و بۆ پیشان دانی امیر نظام بۆ ورمێی نارد. علاء الدولە امیر نظامیش هەر بەگەیشتنی کەللەی هەمزە ئاغا فەرمانی‌دا بیکەن بەسەری نیزەوە، لەشاردا بیگێڕن. بەم جۆرە سوپاسالارو یاری غاری شێخ عبادالڵە بەسزای کردەوەکانی خۆی گەیشت..))[٧٦]

نوسەرێکی تر، امین الدولە لە((خاطرات سیاسی))دا نوسیویتی:

((حسنعلی خان وەزیری فوائدی عامە بەوەسائل ورەسائل ڕێگەی دۆستایەتی لەگەڵ هەمزە ئاغا کردەوە.. داوای لێ کرد بێتە لای. هەمزە ئاغا بەدڵنیاییەوە چو بۆ ناو ئۆردوی حسنعلی خان، واریدی خێوەتەکەی ئەو بو، لەکاتی ئەم میهرەبانییەدا بەپێی تەگبیری پێشەکی، حسنعلی خان هەستا چوە خێوەتێکی تر،

لەپشت خێوەتەکەرە بەجارێ چەن گوللە تفەنگ هارێژرا. هەمزە ئاغار کەسەکانی کوژران، فەراشباشیەکەی حسنعلی خانیش کە لەنار خێوەتەکەدا بو، ئەویش کوژرا، بەکوژرانی هەمزە ئاغا هێزەکانی کورد هەلاتن‌و، پەرەوازە بون، غانیلە تەواو بو))[77].

رەزیری فەرائید لەر کاتەدا حسنعلی خان(١٢٣٦-١٣١٨)ی کوڕی محمد سادق خانی گەروس بو. پلەی سەرتیپی بەمیرات لەباوکییەوە بۆ بەجێ مابو. لەجەنگی هیراتدا بەشداربو. یەکێ بو لەکاربەدەستە نزیکەکانی دەرباری قاجار. رەختێ مظفرالدین میرزا ولیعهد بو لەتەوریز، ئەم لەوێ پێشکاری بو. لەسەفەری یەکەمی ناصرالدین شادا بۆ ئەوروپا(١٢٩٠)ئەمیش یەکێ بو لەئەندامانی حاشیەکەی. مارەیەکیش رەزیری موختاری ئێران بو لەفەرەنسەو بەریتانیا. ماوەیەکیش حوکمڕانی کرماشان بو. چەند کتێبێکی نوسیوە لەوانە" منشات پندنامە یحیویە کەبەتایبەتی بۆ کوڕەکەی خۆی نوسیوە.[78]

بەیتبێژەکانی موکریان ئەم رودارەیان کردۆتە بەیتێکی درێژ بەدەنگەوە ئەیلێن، لێرەدا بۆ تەرارکردنی هەندێ لەدیمەنەکانی باسەکە ئەی نوسینەرە:

((خالق هەر ئەتۆی لەسەر، رەببی هەر ئەتۆی لەسەر، چی تۆ پێت بێ ئێرادە، رانابرن هیچ موقەددەر.

سێ موقددەرن بەسەر دێن، مردن‌ر کوشتن‌ر گرانی. لەموکوریان در خێڵ بون، بەگزادەو قارەمانی، یەکێك بۆ لەبەگزادان، حەیفێ بۆ عەلی خانی، پادشا تەگبیری دەکرد، شازادێکی بانگ دەکرد، زۆر چاکی نسحەت دەکرد، بەو دە یارو زەمزەمە، بۆ سابلاغیی بەڕێ کرد: دەبرۆ و رامەمێنە، خەلکی تەفرەقە مەکە، مەخلوقێ مەتۆقێنە، دە سەر ئاغاوەتان کە، حەمباراتان بشکێنە، بەر قەتارر نەهاران لەبۆ سابلاغیی بێنە،

حاکم هاتر، رای نەکرد، دەستی بەبێ ناموسی کرد، پیارێکی رسین ئاغای گرت، ئەو، بێ سوچ، لوتی کون کرد، رسین ئاغا مودەبیر بو، زۆر چاکی خزمەت دەکرد، کەچووە بۆ ماڵە خۆی، لەحەیفی ئەو قسەی دەمرد، لەئاغارەتان بوغولو، راووبی رایان دەکرد، گەر ئەمە هەمزاغای نەگرین، ئەو رلاتی خەرا کرد.

هەمزە مەردی کارخانی، هیچ بەر کارەی نازانێ، بەخۆر بەقلیانداری دەهات لەبۆ دیوانی، لەخواجا بێداریاندا، حاکم چو باڵەخانی، خرەی زنجیران دەهات، فەراش گەینە پێشخانی" ((کاك هەمزە تۆ ماچیکە، موقەسیری دیوانی، دەلاقت دەکەم کوتی، دە ملت دەکەم زەرلانی، لێرەشت لێ ناگەڕێم، دەتنێرم بۆ تارانێ))

لەو هەمزاغای جوت غیرەت، دەستی برد بۆ خەنجەری، هەڵدەکێشێ دەبانێ، بەزەبرێنکان لێی دەدان، زیرەی برد بۆ عاسمانی، تەقە تەقی مارتینان، لەبلەسەی دە شەشخانان، چرپان چرپان پەیدا بو، لەکوچەو لەدالآنان، هەمزاغا دەنەرێنێ: تفەنگم لەبۆ بینن، دەزرێو دەمەرقوپانی، دەئەسپم لەبۆ بێنن، مەتاڵو حەیزەرانی. بەگەل وە دەر دەکەوتن، کادەرویشی کوێستانی، دەچون بۆ باغی قیبلەی، لەوێ دەدران لەسانی، هەمزاغا ئاورێ داوە، حەمەد وسلەمان کوانێ؟ حەیفێ لەبۆ حەمەدی،کوژراوە مەردی مەیدانی. سێ تەلاقەی فرێ دان، بەسی جزمەی قورعانی، لێرەشی لێ ناگەرێم، دەیماڵم تا تارانی، کۆنە خوێنم وەبیر دێن، وێ ساڵی سەر برانی، دەبێ بچمە نەهرییە بەسەنەد شێخی بینم لەبۆ عەجەم قرانی.

ئەو دەمەی دەچوە نەهری، لەگەڵ وەردوی شێخی هات، ئەو دەمەی شنۆی دەگرت، لەمامەشان بوغولو، را و بێ رایان دەکرد، حەمەداغا سوار دەبو، دەهات لەبۆ سابلاغی، پرسی بەحاکمی دەکرد" ماشەللا چەن نادرم، بەتیپو بەلەشکرم، پیاوێکی ساحێب نیوم، بەبێ ئەجەل نامرم، دەستم لەگەڵ بدەنێ، ئەز رێیەی لێ دەگرم.

مەجلیسی واهەلدایە، بەگزادەو قارەمانی، گەر ئەمە لەشکری بکەین، وەك دەوری نەوشیروانی، دەڵێن شێخی لەگەڵە، پاك تەلاقن دەکەوێ، دەمرین بەبێ ئیمانی.

حەمەداغا سوار دەبو، قەرەپاغی گاز کرد، لەگەڵ وەردوی شێخی هات، تاجران خۆیان خەلاس کرد، لەهەموی هەلات هەلات، وەخرێ بو هەزار ملەت، خرنالە بەیتی دەکات، ئەگەر حاکم وای زانی، هیچ کەس لەسەری ناکات، دەس بەجێ حاکم هەلات.

بابدەین دەنگی لەشکری، دەبا بین رەمكو پیران، زەرزا بین بەنادری، مەنگورو مامەشو پیران، گەورك ببنە لەشکری، خێلی فەیزوڵلا بەگی، بەگزادەو دیبوکری، ئەوها دەڵێ کاك هەمزە: پاك کاغەزم بدەنێ، سەبەب بەسبحەی رۆژی، کەس خەتای کەس نەگرێ. شێخ داوای مولکی دەکا، تا تەورێزیی دەگرێ.

تا تەورێزیم ئی ویە، یەکێك وا لەشارێیە، ئەو برای تاجر باشییە، حوجرەی نەکرد خوراییە، دەڵێ ئەو ئالآیەی بەشێخییە، سابلاغییان دروست کردییە.

((لەلرفە لرفی ئالآیە، تەماحی مالی دنیایە، زۆر بترسین لەدوایە، بێن وەگێرن ئەو قەزایە.

هەمزاغا سوار دەەر، دە نۆکەران دەفکری، دە گورِە بدەن لەتەپلی لەگەڵ سبحەینێ تاو دەنگوت، دەورەی میاندواوی دەگرێ، هەمزاغای دەنەرِێنێ، سەلیم خانی چارداورو، وەك پوری دەچریکێنێ، لەگەڵ تفەنگی دەی هارێت، لەخاڵی شێخی دەدا، لەزینی دەترازێنێ، وەك جەللاب دەبری سەری، وەك هەلۆی دەرِفێنێ.
فەسلێکی وا قەلارە، هێندێك لەپیاوی شێخی،((کالە مونی))یان ناوە، جوابیان دێنا بۆ شێخی" یا شێخ خالت کوژراوە، شێخ ئەوە گوێی خۆی لێیە. پیاوێکی خوێندەوارە، هەم مەلایە وفەقێیە: دەبرِۆن لەو قسەی گەرِێن، چبکەم کاری خودییە، دەبرِۆن رەدرای کەون، بزانن مەنزلی لەکوێیە؟ ئاورێ بەردەنە شاری، بێت بەرۆژی حەشرییەت.
تەقە تەقی مارتینان، لەبلەسەی دە شەشخانان، چرپان چرپان پەیدا بو. لەکوچەو لەدالانان، منداڵو خێزان قورێن، دەپەرِینە سەربانان، چەندیان عەجەم دەکوشتن، لەسەرباغو بێستانان، دەدەرێنن کلیلان، دەبشکێنن دوکانان، ئەتلەسو کیمخوار خارا، بۆ گاران ر شوانان.
لەو حەمەداغای مامەش، چەن پیاوێکی زۆرزانی، لەگەڵ عەجەمان یەکە، بەمەنگورِان غەیانی، لای بناوییەی لێ گرتن، بەری بەرِەللا کردن، خلسی کردن کرمانی().
میاندراویش تالان دەکرا، لەگەڵ بەری بەیانی، ئەو تالانو مالی هات، پاکی تاقەت کراوە، یەکێك لەدیوکریان، مینەی قادراغای ناوە، لەبنەبنەی سەهەندی تالانو ماڵ گێراوە، بە وەش رازی نەدەبو، بەو حەرابەی کێشاوە.
نایبو مودەبیران لەتیلگرافیان داوە" سەلام لەشای ئێرانی، خەراپییان لێ قەرماوە، ئەو رەژیفرۆشی گەورکی، پاکی هاتو لەو لاوە، ئەو سەردەشتی وا دیوتە، ماڵ بەمالی سوتاوە، ئەو عەجەمی میاندواوی، بەسیك بەریش نەماوە، شا دەلێ ئەهوا ناکەم، بەقسەی ئەنگۆ بروا ناکەم. رلاتی خۆ خەرا ناکەم.
لەو شێخەکەی چار مەستە، سبحەینێ لەخەو هەستا، لەو شێخەکەی دە چاو مەست، کەتفەنگی گرت بو بە دەست، بانگی هەمزەی کرد لەقەست، هەمزە بلێند بۆ لەناوی، لەبریقەی زرییەو قەتلاوی، ئەو چەل دەچمە سەر بناوی"
هەمزاغا سوار دەبو، سوارەی برازای کەوتە دو.
هەمزە لەلی برازا، دەمانچەی پشتیم سازە، لێی دەن راوە بەرازە.
هەمزاغا خۆ دەخێوی، سەرتاپای خۆی دەبزیوی، رمبی لێ کردون، بەگەز، خارار کیمخوای دەپێوێ...
(ئەمجارە بەیت بێژ بەقسە دەیگێرێتەوە):

دەڵێ هەمزاغا گەڕاوە لەبناوی را، هاتەوە لەو وڵاتەی خۆی نەگرت، رۆیی بۆ سەرهەدی تورکیەی، لەوێ چوبو دەخاکی تورکیەیەوە، پادشای تورکیەی بە غەیانی زانی گرتی.
دەڵێ حەوت ساڵان لەئەستەمولی گیا، لەپاشان حەوت ساڵەی پادشای تورکیەی بەریدا. هاتەوە بۆ سەرە دی ئێرانی، ئەگەر هاتەوە بۆ سەرهەدی ئێرانی، شا وەزیرێکی لەو سابلاغەی دادەنێ پێی دەڵێن((وەزیرە چرچە)) دنێرێ لەدوای دەڵێ: بۆخۆی بێ، شا خەلاتی دەکا. وئەمن سوێندی بۆ دەخۆم ئەگەر شا هیچی پێ ناڵێتو لەگەڵ شای رێك کەوێتەوەو ئەمین بێتەوە لەوڵاتی.
جا دەڵێ هەمزاغا بەخۆی بەحەوسەد کەسیەوە هات لەحەلیاباتی ئەو لەشکرەی لەوێ بەجێ هێشتو هاتە خوار، وەزیرە چرچەش لەکن باغی شێخی لەسەر ئەو کەریزەی کەلێی بو لەوێ خێوەتی هەڵ دەدا، خێوەتێکی زۆر گەورە دەورەی خێوەتی هەمو دەکاتە مردە زیندە. چەند سەرهەنگو یاوەرو گەورە گەورەش لەوێ دەخێوەتیدا دادەنیشن دەڵێ هەمزاغاش بەخۆیو بەچوار کادەرویشیانەوەو چوار نۆکەرانەوە لەسەر رادێتە خوارێ. دەگاتە پشت باغی شێخی توشی گاڕانی دەبێ. گاوانەکە دەڵێ: ئەرێ ئەتۆ هەمزاغا؟ دەڵێ: بەڵێ، ئەمن هەمزاغام. پێی دەڵێ: وەڵڵاهی هەمزاغا وەرە بەخاتری خولای مەچو، کورە وەڵڵاهی دەتکوژن. جوابی ناداتەوە دەڕوا، لەپاشان پیرێژنێك بەدوای گارانیدا دێ، ئەویش دەڵێ: ئەگەر ئەتۆ هەمزاغای وەرە پیاوی چابە بگەڕێوە. بەخودای دەتکوژن، هەمزاغا بەکاکەڵلای برای دەڵێ: وەڵلاهی کاکەڵلا ئەمن قسەی ئەو پیرێژنەیو ئەو گاوانەم لەدڵی چەسپیوە بو: وەڵلاهی دەگەڕێمەوە، دەچمەوە سەرهەدی. هەر هەزلو گیای وڵاتی دەخۆم، چ کارم بەدەوڵەتی نیە. دەڵێ کاکەڵلای گوتی: کورە ئەتۆ بەقسەی چ باوەڕی دەکەی؟ وەڵلاهی هەر دەچم. سواربون لەسەر را هاتنە خوارێ، گەیشتنە دەرکی خێوەتی. دابەزین. هەرچوار کادەروێشێکیان چون دەخێوەتیدا دانیشتن لەگەڵ وەزیریو لەگەڵ ئەو گەورە گەورانە. نۆکەرەکانیش لەدەرکی ولاغیان بەچنگەوە راوەستان. دەڵێ هەمزاغا فکری لێ پەیدا بو. لەگەڵ وەزیرە چرچەی هەر قسەی دەکردن، وەزیر قورئانێکی چکۆلەی بەدەستەوە بو، چۆلەکێکیشی دە باغەڵی نابو، دەیگوت: هەمزاغا! هەتاکونی ئەو سەرە پەو بەدەنەیەوە بێ ئەتۆ هیچت پێ ناگوترێ، بەو قورحانەی.
دەڵێ دەو قسانەدا بۆ کەوەزیری دەستیدا ئافتاوەی وهاتە دەرێ، هەمزاغا شکی لێ پەیدا بون بەنۆکەرەکەی خۆی گوت: ئەو کالە شەمامە بەندیانە سوکن وەمنیان بدە. ئەتۆ ئەو کەوشو گۆریانەی من لەپێکە کەدەلی لینگێکی بۆ

داکەند دەپێی کرد، لینگەکەی دیکەی بۆ دە پێ نەکرا، تەقەی تفەنگێکی هات، هەمزاغا گوتی: کاکەڵلا ئەمن ئەنگوام، تفەنگێکیان لەپشتی دام، کاکەڵلا دەستیدا خەنجەری‌و هەڵیکیشا، لەهەر چوارلایان خێوەتیان هەڵبڕی، دایان گرتن. هەر بێکەی جوڵەی دەهات تفەنگێکیان لێ دەدان، دو کادەرویشێکانی دیکەش دەرپەڕین، داپەڕین بۆ نێو شاری، دەستێك سەرباز لەژێللا هاتن ئەوانیان کوشتن.

چوار نۆکەرەکان هەڵاتنەوە بۆ کن حەوت سەد کەسی کەلەپشت شاری بون لەحەلیاباتی، خەبەریان دانی وەڵلا حاڵێکی ئاوابو. هەمزاغا کوژراو کادەرویشێکیان هەمویان کوژران، ئەو حەوسەد نەفەرە لەوێ هەڵات.

سەری هەمزاغایان بڕی بردیان بۆ تاران بۆ خزمەت شای، شا بەڕانی‌دا دا گوتی: حەیف بۆ ئەو پیاوەی کوژرا، نەدەبا بتکوژیایە ئەوە دەمناردە سەر وڵاتی لوڕستانی ئەوێم پێ موستەخەر دەکرد، دەمکردە حاکمی وێ، حەیف بوو پیاوەی کوژرا[٧٩].

٨/٣ نظام السلطنة

نمونە ١٨:

حورمەتی کەلاموڵلا: جەعفەر ئاغای شوکاك(١٣٢٢)

ئێلی شوکاك لەمێژ بو ناکۆك بون لەگەڵ کاربەدەستانی عەجەم لەورمێ‌و تەورێز، سەرانی ئەم ئێلە سەربزێوییان ئەکردو، چونکە گەلێك لەسەرۆکەکانیان بەقسەی خۆشی کاربەدەستان تەفرە درا بون‌و، ناجوامێرانە کوژرا بون، هەمو دوڕدونگ بون لەهەمو گفت‌و بەڵێنێکی دەوڵەت. عەلی ئاغای شوکاك لەزینداندا مرد بو، محەمەد ئاغای کوڕیشی لەناوچەکانی سەرسنور، بێ ئەوەی گوێ بداتە کاربەدەستانی ئێرانی لەناو ئێلەکەی خۆیدا ئەژیا، محەمەد عەلی میرزا ولیعەهد، کەدوایی تر بو بەشای ئێران لەتەورێز والی بو، لەپەیجۆری کوشتنی ئەم پیاوە سەرکێشانەدا بو. سەرەنجام توانییان جەعفەر ئاغا بخەنە ناو داوو بیکوژن، ئەحمەدی کسروی تبریزی، خۆی شایەتی ئەم روداوە بوە ئەگێڕێتەوە:

((ساڵی ١٢٨٤(١٣٢٣)محەمەد عەلی میرزا لەتاران لەجێگەی مظفرالدین شا نائیب ئەلسەڵتەنە بو، چونکە شا خۆی چو بو بۆ گەڕانی ئەورروپا. محەمەد عەلی میرزا دوای ئەوەی خۆی چو بۆ بەجێهێنانی کاروباری نائب السلطنە لەتاران، نظام السلطنە ی بەپێشکاری ئازەربایجان دانا.

لەو سەردەمەدا لەقافقاس گەرمەی جەنگی ئەرمەنی‌و موسڵمان بو، ئەو دەنگوباسانەی لەوێوە ئەهاتن تەورێزیان ئەهەژان، مەترسی هەڵگیرسانی ئاژاوە هەبو. نظام السلطنە، جەعفەر ئاغای بۆ تەورێز بانگ کرد، بۆ ئەوەی دڵنیاشی

بکات قورئانێکی بەئیمزاو مۆری خۆیەوە بۆ نارد، چونکە هەم جەعفەر ئاغاو هەم محەمەد ئاغای باوکی لەگەڵ کاربەدەستان ناکۆك بون.

((نظام السلطنە، پارێزگاری ئاسایشی گەڕەکی ئەرمەنییەکانی بەجەعفەر ئاغا سپارد. ئەوانیش بەجلوبەرگی خۆیانەوە لەناو شاردا ئەسوڕانەوە. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، کەجەعفەر ئاغا بکوژێ. ئەویش پلانی کوشتنی بەم جۆرە دانا" محەمەد حسێنخانی ضرغام، کەیەکێ لەسەرکردەکانی سوارانی قەرەداغ بو، بانگی بکا بۆ سەراکەی خۆی، دەسوپێوەندەکانی خۆی هەمو چەکدار بکاو لەناو سەرادا دایان بمەزرێنێ، جەعفەر ئاغاش بۆ ئەوێ بانگ بکا.

جەعفەر ئاغا بەبێ دوردۆنگی چو بۆ ئەوێ، چەکدارەکانی خۆی لەخوارێ لەحەوشەکەدا بەجێ هێشتو خۆی بۆ بینینی نظام السلطنە بەپلیکانەکاندا سەرکەوت بۆ سەرێ. فەراشەکان، جەعفەر ئاغایان بۆ ژورێکی پچوك رێنوێنی کرد، لەکاتی دانیشتندا زرغام لەکلاو رۆژنەی ژورەکەوە کەدەس لەسەر پەلەپیتکەی تفەنگ بۆی دانیشت بو، نیشانەی لێ گرتەوەو کوشتی. دەسوپێوەندەکانی بەدەنگ تەقەکانەوە، ئەمانیش بەتەقە کردن سەرکەوتن. فەراشەکان رایان کرد. کاتێ جەعفەر ئاغایان بەکوژراوی دی لەپەنجەرەی ژورەکەوە یەکەیەکە خۆیان هاوێشتە خوارێ، لەکۆلانەکەوە بەدەم تەقەوە کەوتنە رێ. بەهەر کەس ئەگەیشتن ئەیان دایە بەرگوللەو، بەم جۆرە لەشار دەرباز بون. بەلام چەکدارەکانی نظام، یەکێکیان لەناو حەوشەکەداو، یەکێکی تریشیان لەکاتی باز داندا لەپەنجەرەکەوە، لێ کوشتن. ئەوانەی هەلاتن دەرباز بون. لاشەی کوژراوەکان" جەعفەر ئاغاو هەردو هاورێکەی، بەدەرگای عالی قاپودا سەرەوخوار چەند رۆژێ بۆ تەماشا کردن هەڵواسران))[٨٠].

ارفع الدولە، سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی لەئەستەموڵ ئەم داستانە بەجۆرە تەواو ئەکا:

((رۆژێکیان توتنفرۆشێکی سەلماسی هات بۆ سەفارەتو تکای کرد بو من ببینێ. داوام کردو، هاتە مەکتەبەکەم وتی: ئەم رۆژانە بۆ بەدبەختی روداوێ قەوماوە کەئەگەر خواستە بکەوێتە ناو رۆژنامەکانی ئێرەوە بەتەواوی ریسوا ئەبین. وتی: لەم رۆژانەدا محەمەد ئاغای سەرۆکی ئێلی شوکاك لەگەڵ ژنو مناڵو کوڕ چەند کەسێ لەخزمەکانی هاتون بۆ ئەستەموڵ، رۆژی هەینی پاش رەسمی سەلام، ئەوانەیان بردۆتە کۆشکی یەلدز بۆ حوزوری سوڵتان. ژنی محەمەد ئاغا خۆی هاویشتۆتە بەر پێی سوڵتان، بەدەستێك قورئانو بەدەستەکەی تری کراسی

خوێناوی جەعفەر ئاغای کوڕی بەگریانەوە خستۆتە بەرچاوی سوڵتان‌و، وتویەتی: ((ئەم هەمو ڕێیەمان لەکوردستانەوە بۆ ئێرە بڕیوە بۆ دو مەبەست هاتوین" یەکەمیان ئەوەیە کەنظام السلطنەی حاکمی تەورێز حورمەتی کلام اللەی بەتەواوی نەگرتوە، قورئانی مۆرکردوەو سوێندی خواردوە کە کوڕەکەم بەسەلامەتی بەخەلعەت‌و پایەوە ئەنێرێتەوە، داوای کرد بچێتە تەورێز، لەگەڵ ئەوانەی لەگەڵی بون، بەجۆرێکی زاڵمانە کوشتنی. مەبەستی دوەمی ئێمە ئەوەیە، کەئێوە بەچاوی خۆتان کراسی خوێناوی کوڕەکەم ببینن‌و خوێنی ئەو، کە لەئەنجامی باوەڕکردن بەکلام اللەدا بۆ تەورێز ڕۆیشت، ڕژاوە لەنظام السلطنە بسێنێ. ئێوە پادشای ئیسلام‌و خەلیفەی پێغەمبەرن، ئەگەر ئێوە شکێنەرانی حورمەتی قورئان بەسزا نەگەیەنن، ئەبێ کێ بیکا؟ سوڵتان خەت‌و مۆری نظام السلطنە بەقورئانەکەوە ئەبینێ سەری سوڕ ئەمێنێ بەسەرۆکی تەشریفات ئەڵێ: بەوەزیری کاروباری ناوخۆ رابگەیەنێ، خانوو مەسرەف‌و کەرەستەی حەسانەوە بەوانە بدا، تا لەم کارە ئەکۆڵرێتەوە. ئێستەش بەو پەڕی ئاسودەییەوە لەخانویەکی حکومەتی‌دا دانیشتون‌و چاوەڕوانی فەرمانی سوڵتانن. وتم: ئەم هەواڵانەت لەکام سەرچاوە وەرگرتوە بەمنی ئەڵێی؟ وتی: بەرلەوەی بێمە ئەستەموڵ لەسەلماس دوکانی بەزازیم هەبو، کەسەکانی محەمەد ئاغا لەگەڵ من سەودایان ئەکرد، زۆرجار ئەهاتن بۆ دوکانەکەم، ئێستەش کەهاتون بۆ ئێرە ئەیان ویست منیش ببەن بۆ لای خۆیان‌و بەهۆی منەوە هەندێ شت لەبازاڕ بۆ خۆیان بکڕن. ئەم باسەم لەمحەمەد ئاغا خۆی بیستوە. وتم: بارەکەڵڵا، هەزار ئافەرین، ئێستەش کەوا بەراستگۆیی خزمەتی مەملەکەتەکەی خۆت ئەکەی محەمەد ئاغا پشت گوێ مەخە، بچۆ بۆ لای هەرچی لێ ئەبیستێ وەرە بەمنی بڵێ.

دو ڕۆژی‌تر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغایان لەگەڵ کوڕەکەی بردۆتە بابیعالی بۆ لای صدری اعظم. سەدری اعظم پێی گوتون لەم وەختەدا دەوڵەتی عوسمانی بەچاکی نازانێ لەگەڵ دەوڵەتی ئێران بچێتە جەنگەوە، بەڵام بڕیاری داوە کە بەمحەمەد ئاغا خۆی هەمو جۆرە کۆمەکێك بکەن، چەك‌و پارەی بدەنێ بڕوات خۆی لەتەورێز تۆڵەی خوێنی کوڕەکەی لەنظام السلطنە وەربگرێ. ئەزانن محەمەد ئاغا بەتەنیا ئەم کارەی پێ ناکرێ. فەرمان بەهەمو ئاغایانی موسڵ‌و وان‌و کوردستان ئەدەن، هەر کەمحەمەد ئاغا بەکۆمەڵەکەی خۆیەوە بەرەو ئازەربایجان جوڵا بەبیانوی هاومەزەبییەوە لەهەمو لایەکەوە بچن بۆ یارمەتی دانی. پلەی پاشایەتی بەمحەمەد ئاغاو پلەی میر ئالاییان بەکوڕەکەی داوە. محەمەد ئاغا ئێستە خۆی بەپادشاهی ئێلی شوکاك ئەزانێ.

دو رۆژی تر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغا بەڕاستی خۆی بەپادشا ئەزانێ. پایەو جلوبەرگ بەچەند کەسی پیشەوەرو کولهەڵگری کورد ئەداو. لەهەر یەکەیان دە لیرە وبیست لیرە وەرئەگرێو پلەی ئونباشیو سەرجوقەییان ئەداتێ. وتی من خۆم بەچاوی خۆم ئەو کەسانەم دی جلوبەرگی سوپایی گونجاو لەگەڵ پلەکەیان کڕیوەو شاردویانەتەوە بۆ کاتێ کە لەئەستەمولەوە ئەجوڵێن. لەبەرئەوەی دڵنیا بوم ئەم کابرایە درۆ ناکا، دەسبەجێ چوم بۆ لای فەرید پاشای صدری اعظم، بەدرێژی باسەکەم بۆ گێڕایەوە، سەری زۆر سوڕما، وتی تا ئێمە درێژەی ئەم باسە بەحزوری سوڵتان ئەگەیەنین، زۆر ئەخایەنی، خۆتان لێرەوە راستەوخۆ بڕۆن بۆ سەرای سەڵتەنەتیو، بەهۆی تەحسین پاشاوە باسەکە بەعەرزی سوڵتان بگەیەنە منیش وەهام کرد. سوڵتان فەرمانی دەسبەجێی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە سەرۆکی ئەزمیییە دەرکرد، مەئمورەکانی دەسبەجێ بڕۆن بۆ پشکنینی ماڵی محەمەد ئاغاو، هەرچییەکیان دۆزییەوە بەعەرزی بگەیەنن. لەماڵەکەی محەمەد ئاغادا چەندین حوکمیان دۆزییەوە ئامادەیان کردبو بەکوردەکانی بفرۆشن، لەماڵی کوردەکانی تریش‌دا ئەو جلوبەرگە سوپاییانەی کڕی بۆیان لەگەڵ حوکمەکانیان دۆزییەوەو، هەواڵەکەیان گەیاند. فەرمان دەرچو هەمویان گرتن‌و، نازناوی پاشاییو میرۆئالاییان لێ سەندنەوە. ژنەکەی محەمەد ئاغایان نەگرت بو، خۆی هاوێشتە ماڵی شێخ ئەبو الهدیوە بەست نشین بو. پاش مانگێ فەرمانی بەردرانی محەمەد ئاغاو هەمو کوردەکانی تر دەرچو، هەندێ خەرجییان دانێ تا بڕۆن‌و خۆیان بگەیەننەوە چەهریق))[٨١]

بەیتبێژێکی نەناسراو روداوی کوژرانی جەعفەر ئاغای کردۆتە گۆرانی، لەبەرئەوەی تێکستە ئەسڵییەکەی دەس نەکەوت، لێرەدا لەفارسییەوە ئەی هێنینەوە سەر کوردی:

((ئای، ئەی ئاغای لاو، کە لەچەهریقی رەنگینا دانیشتوی، ئەو شوێنەی لەناو دۆڵێکی قوڵ دایە، روبارێکی بەناوا ئەڕوا

ئەخۆشی تاعون بلاوبۆتەوە، ئومێدەوارم بچێتە ماڵی شازادە وەلیعەهدی ئێرانەوە! کەنامەیەکی بۆ باوکی گوڵزار نوسی بو: وەرە بۆ لام. لەبەرئەوەی کەئەو ساڵی رابردوو ساڵی پێشو تریش بۆخۆی نیمچە سوڵتانێ بو، ئەو ساڵە لەخاکی عەجەمستاندا مایەوە

ئای، ئەی ئاغای لاو!

تۆ ئەڵێی لەنگەری لەزەمیندا چەقیوی، دڕکی لەچاوی دوژمندا، تۆ پاشای راستەقینەی بیابانی

ئای، ئەی ئاغای لاو ئاسمانو عەرشی بەرینی لەگەڵ ئێمە دوژمنە

باوکی بوزکو، سواری ریشان، کولکو قاپوتەکەی داناو بەرگی قاجاری لەبەرکرد، فانوسقەی ماوزەرەکەی کردە ملی

ئومێدەوارم نەخۆشی تاعون کە لەسەیرانە بکەوێتە ماڵی وەلیعهدی ئێرانەوە

ئەوانە دو گوللەیان نا بەلەشی باوکی بوزکو وە کەسواری ریشان بو، لەکاتێکا ئەویش سێ جار دەستی بۆ بشکوژی دەمانچە شەشتیەکەی برد، بەلاَم بێ هودە

ئەی ئاغا، مەگەر بەلاَ هەر سێ رۆژ جارێ ئەبێ بەسەر جیهاندا بباریێ؟

هێزی یارمەتی لەباوکی بوزکو دورەو ئیتر بەو ناگا

لەتەورێزی کاول بودا جەژنەو شاییە، مژدەیان بۆ ساداتی کەربەلاش بردوە.

ئەی ئاغای لاو، تۆ کە لەناو سواران لەهەمویان ئازا تری. هەدە ئەگری. متهرە، ئەی ژنی بێچارە هەستە سەرپۆشێ بەسەرە جلەکانی باوکی بوزکودا بدە، تا تۆزو خۆڵی لێ نەنیشێ نەخۆشی تاعون کە لەسەیرانە، ئومێدەوارم بچێتە ماڵی وەلیعەهدی ئێران.

بڵێن لوقمانی حەکیم بێ برینەکانی قوڵت، زوخاویان لێ ئەتکێ

ئۆی، ئەی ئاغای لاو، ئەی لەنگەری زەمین، ئەی چقڵی چاوی دوژمن، ئەی پاشای بیابان!

هەڵلاَ لەو ئاغای لاو، دڵم بۆ حاڵی ئەسوتێ. هەدە ئەقریشکێنێ. بەسەزمان متهرە!

خوایە تاعونێ کەئێستە لەسەیرانە بکەوێتە ناو ماڵی وەلیعەهدی ئێرانەوە!

ئەوانە دو گوللەیان نا بە باوکی بوزکوی سواری ریشانەوە. ئەو دەمە بۆ باوکی بوزکو کاتێکی تاڵو ناخۆش بو، بۆچی لەو کاتەدا تەمر ئاغاو سمایل ئاغا دەرنەکەوتن؟

مەگەر بەلاَ ئەبێ هەرسێ رۆژ جارێ بەسەر ئەم دنیایەدا بباریێ، هێزی یارمەتی لەباوکی بوزکو وە دورەو نایگاتێ.

لەتەورێزی لەعنەتیدا چراخانە، مژدەیان بەساداتی کەربەلایش داوە))[٨٢].

٤-چاخی پەهلەوی

١/٤ ئەمیر ئەحمەد

نمونە١٩:

تەئمینی رەزاشایی و، سەرانی ئێلاتی کورد

لەدوای نەمانی دەسەڵاتی شاهەکانی قاجارو هاتنە سەر کاری رەزا خانی پەهلەوی، هەمان نەریتی حوکمڕانی بەرامبەر مەزنەکانی کورد، پیڕەوی ئەکرا. سوپەهبود حسێن فردۆست، یەکێ لەکەسە هەرە نزیکەکانی شاە محەمەد رەزا پەهلەوی، لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ:

لەمەسەلەی سەرکوتکردنی کوردستاندا، ئەمیر ئەحمەدی بەناوی ئەمیر لەشکری نیروهای غرب ناوبانگی دەرکرد بو، لەپاش چەند ساڵ جەنگ، توانی هەندێ لەسەرۆکەکانی کورد بە((تەئمین))فریو بدا. سەرانی شۆڕشیی کورد لەئەمیر ئەحمەدی یان داوا کرد کە رەزا خان هەقی بەسەر ئەوانەوە نەبێ‌و، ئەم مەسەلەیە لەپشتی قورئان بنوسێ‌و ئیمزا بکا. هەرچۆن بێ شۆڕشی کوردەکان پاش چوار ساڵ جەنگ کۆتایی هات. ئەمیر ئەحمەدی وەکو((فاتیحی غەرب)) هاتەوە تاران. رەزا خان کردی بە((سوپەهبود))کەتەنیا سوپەهوبدی سەردەمی رەزا خان بو، وەپاش ماوەیەکی کورت تقاعدی کردو دوایی تر کارێکی بێ ئەهمیەتی پێ سپارد. بەڵام ئەمیر ئەحمەدی کە لەکوردستان خشڵی زێڕی زۆری کۆ کردبوەوە بەچەردەیەك لەو پارەیە توانی سامانی خۆی بگەیەنێتە ٥٠٠ خانوو، کەهەموی لەشەقامەکان‌و کۆڵانەکانی دەوری چوار رێی حەسەن ئاباد بو. ماڵی خۆیشی هەرلەوێ بو. بەنزیکبونەوەی کەوتنی رەزا خان. ئەمیر ئەحمەدی وەزعی باشتر بو، لەشەهریوەری ١٣٢٠دا بو بەفەرماندەری نیزامی تاران. لەسەردەمی محەمەد رەزا شادا سیناتۆر بو تا مرد.

تقاعدکردنی ئەمیر ئەحمەدی لەدوای فەتحی غەرب هەر لەبەرئەوە بو کەئەو لەئێران دا جگە لەرەزا خان، هیچ ئەستێرەیەکی تر نەدرەوشێتەوە، بەڵام رەزا خان گوێی نەدایە ئەو پارەیەی ئەمیر ئەحمەدی لەکوردستان کۆی کرد بوەوە.[٨٢]

پەراوێزەکانی بەشی دووەم

---

[1] نوسـكارمان، تحفـەی مظفریـە، سـاخكردنەوەو هێنانـەوەی بـۆ سـەر رێنوسـی كـوردی: هێمن،(بەغداد: كۆڕی زانیاری كورد، ١٩٧٥)، ل٢٠٩-٢١٧.

[2] د. عبدالحسین نوائی، شاه اسمعیل صـفوی،(تهـران: ارغـوان، ١٣٦٨ش)، ل٣١" رحـیم زادەی صفوی، زندگانی شاه اسمعیل صفوی، باهتمام یوسف پور صفوی،(تهران: كتابفروشـی خیـام، ١٣٤١ش)، ل٢٧١.

[3] د. نوائی، شاه اسمعیل.. س ن، ل٣٢-٣٣" رحیم زادە صفوی، س، ن، ل٢٧٢.

[4] امـیر شـرف خـانی بدلیسـی، شـرفنامە، بكوشـش محمـد عباسـی، چ٢،(تهـران: علمـی، ١٣٦٤ش)، ل٢١٧، ٢١٨

[5] هـ س، ل٥٣١-٥٣٢

[6] هـ س، ل٣٧٣-٣٧٤.

[7] تـاریخ عـالم ارای صـفوی، بكوشـش یداللـە شـكری، چ٢،(تهـران: مۆسسـە اطلاعـات، ١٣٦٣ش)، ل١٠٣-١٠٨.

[8] رحیم زادە صفوی، س ن، ل١٧٦.

[9] هـ س، ل١٧٧-١٧٨.

[10] هـ س، ل١٩٤.

[11] هــ س، ل١٩٣-١٩٩" مجموعـة مـن الاسـاتذة، العـراق في التـاريخ،(بغـداد: دار الحريـة، ١٩٨٣)، ل٥٦٤-٥٦٦" المحامي عباس العزاوي، تاريخ العراق بـين احـتلالين، ج٣، ط٢،(قـم: منشورات الشريف الرضي، ١٤١٠ق/ ١٣٦٩ش)، ل٣٢٦-٣٣٠.

[12] عالم ارای صفوی، ص١٢٤-١٢٦.

[13] بدلیسی، س ن، ص٥٣٧-٥٣٩.

[14] نوائی، س ن، ل١٧٩.

[15] هـ س، ل٢٢٥.

[16] هـ س، ل٢٢١.

[17] هـ س، ل١٧٧.

[18] دەربارەی ژیانی شاه محمد خودا بەنـدە، بڕوانـە: د.عبدالحسـین نـوائی، شـاه عبـاس، ج١و٢ ،(تهـران: زریـن، ١٣٦٧ش)، ل٣-٢٨" نصـرالله فلسـفی، زنـدگانی شـاه عبـاس، ج١و ٢، چ٤،(تهران: انتشارات علمی، پاییز ١٣٦٩ش)، ل٦٣-١٧٣.

[19] بۆ تێكستی تەواوی نامەكە بڕوانە: نوائی، شاه عباس، ج١و ٢، ل٤٣-٦٣.

[20] اسكندر بیگ تركمان، عـالم ارای عباسـی، ج٢،(تهـران: امـیر كـبیر، ١٣٥٠ش)، ل٧٩١-٨٠١، وەرگێڕانی كوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.

[21] اسكندر بیگ تركمان، س ن، ل٨١١-٨١٤، وەرگێڕانی كوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.

[22] ئوسکارمان، س ن، ب١، ل٢٠١-٢٢١.
[23] بدلیسی، س ن، ل ٣٧٢-٣٨٢.
[24] اسـکندر بـیگ ترکمـان، ل٨١١-٨١٤، وەرگێڕانـی کـوردی، هـێمن راگـوێزراوە لـە: ئوسکارمان، تحفەی مظفریە، ب١، ل٥٩-٦٥.
[25] بۆ ژیانی شاە سوڵتان حسێن بڕوانە: مهدی بامداد، شرح حـال رجـال ایـران، چ٢،(تهـران: زوار، ١٣٤٧ش)، ل ٨٠-٨٦" محمد هاشم اصف(رستم الحکما)، رسـتم التـواریخ، بـە اهتمـام محمد مشیری، چ٣،(تهران: امیر کبیر، ٢٥٣٧)" لارنس لکهارت، انقراض سلسلە صفویە، ترجمە مصطفی قلی عماد، چ٢(تهران: مروارید، ١٣٦٤ش)، ص ٤٠-٥٠.
[26] رستم الحکما، س ن، ل٧٠-٧١.
[27] هـ ج، ص٧٥.
[28] کلودیوس جیمس ریچ، رحله ریچ الی العراق في عام ١٨٢٠، ترجمة بهاءالدین نوری،(بغداد: ١٩٥١)، ص١٩٩-٢٠٠.
[29] العزاوی، س ن، ج٥، ل١٣٠-١٣١.
[30] هـ س، ل١٤٢
[31] د. عبدالحسین نوائی، اسناد ومکاتبات سیاسی ایران از ١١٠٥ تـا ١١٣٥ هـ ق.(تهـران: مؤسسە مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ١٣٦٣)، ص١٢٧-١٣٠.
[32] مستورە، تاریخ اردلان، بەاهتمام ناصر ازاد پور، چاپخانە بهرامی، ص٥٩-٦٢" شـیخ محمـد مردوخ کردسـتانی، تـاریخ کـردو کردسـتان، کتابفروشـی غریقـی، چ٣، ج٢، ص١١٢-١١٣. ساڵی شەڕ وقەتلوعامەکە لەهەر یەکێکیاندا بەجۆرێکی جیاواز لەوی تر نوسراوە، بـەگوێرەی شیعرێ کەبەر بۆنەیەوە دانراوە، لەپەراوێزی مێژوە چـاپکراوەکەی مـەسـتورەدا نوسـراوەتەوە، نەبێ ساڵی ١١١٣بێ.
[33] مستورە، هـ ج.
[34] هامر پورگشتال، تـاریخ امپراطـوری عثمـانی، ترجمـە میـرزا زکـی علـی ابادی، بـەاهتمـام جمشید کیانفر، ج٤،(تهران: زرین بهار١٣٦٨)، ص٣٠١٠.
[35] مستورە، س ن، ل٦٢.
[36] هامر، س ن، ل٢٨٨٣.
[37] لکهارت، س ن، ل ٣٣٢.
[38] بدلیسی، س ن، ل٤٦٧-٤٦٨.
[39] العزاوي، س ن، ج٥، ل١٨٨" مستورە، س ن، ل٣٦-٣٩.
[40] العزاوي، س ن، ل٢٥٤. ئەمیش رای گوێزاوە لە: حدیقة الزوراء، ص١٤٤.
[41] عبدالرزاق دنبلی، ماثر سلطانیە، بە اهتمام صدر افشـار، چ٢(تهران: ابن سینا، ١٣٥١ش) ص٢٦٢.
[42] بامداد، س ن، ج٦، ل١٩-٢٠" عبـدالرزاق دنبلـی، س ن، لاپـەڕەکانی: ٥٦و ١١٢و ١٦١و ١٧٢و ٢٠٧و ٢٦٣و ٢٧٥.

[43] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بکوشش محمود رامیان- پرویز شهریار افشار، (تبریز، چاپخانه شفق، ۱۳٤٦ش)، ل۱۸۹-۱۹۱.
[44] توسکارمان، س ن، ب۲، ل۷٤۲-۷۵۹.
[45] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی‌و سیاسی ایران در دوره معاصر، ج۱، ص۱۹۵" بامداد، س ن، ج۲، ل۳۳٦-۳۳۷.
[46] میرزا رشید، س ن، ل۳۵۹-۳٦۱.
[47] هـ س، ل۳٦٦-۳۷۰
[48] دەربارەی ژیانی عەباس میرزا بڕوانە: بامداد، س ن، ج۲، ل۲۱۵-۲۲۲.
[49] بۆ تێکستی تەواوی پەیمانی گولستان بڕوانە: نفیسی، س ن، ج۱، ل ۲۵٤-۲٦۱" بۆ پەیمانی تورکمان چای بڕوانە: هـ س، ج۲، ل ۱۷۹-۱۸٤.
[50] نفیسی س ن، ج۲، ل۲۰۷-۲۱۰.
[51] د. محمد رضا نصیری، اسناد ومکاتبات تاریخی ایران: قاجاریه، جلد۲، (تهران: کیهان، بهار ۱۳٦۸ش)، ج۱، ص۵۵.
[52] هـ س، ج۲، ل۹٦.
[53] هـ س، ل۲۳٤.
[54] غلامحسین میرزا صالح، اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیس‌و روس‌و عثمانی، ج۱،(تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳٦۵ش) ص۲٤۷.
[55] هـ س، ل۲٤۸-۲۵۰.
[56] هـ س، ل۲۵۳.
[57] بدلیسی، س ن، ل۳۵۲-۳٦۲.
[58] دەربارەی میری سۆران محمد بەگ بڕوانە: حسین حزنی، مێژوی میرانی سۆران، چ۲، هەولێر، ۱۹٦۲" محمد امین زکی، کوردو کوردستان، ج۳، ل٤۰۱-٤۰٤" د. جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی د. کاوس قەفتان، بەغداد، ۱۹۸۷، ل ۱۳۳-۱٦۳.
[59] بامداد، س ن، ج ۳، ل۲٤۵-۲٤٦.
[60] العزاوي، س ن، ج۷، ل۳۲
[61] نصیری، س ن، ج۲، ل۱۲۷-۱۲۹.
[62] میرزا صالح، س ن، ج۲، ۱٤٤
[63] هـ س، ل۱٤۵-۱٤٦.
[64] سید بدرالدین یغمائی، منشات قائم مقام فراهانی، (تهران: شرق، پائیز ۱۳٦٦ش)، ص ۸۹.
[65] واحد نشر اسناد، گزیده اسناد سیاسی ایران‌و عثمانی، ج۱، (تهران: دفتر مطالعات سیاسی، بین المللی، ۱۳٦۹ش) ص۵۲۹-۵۳۰.
[66] العزاوي، س ن، ل۳٤

[67] میرزا شکرالله سنندجی(فخر الکتاب)، تحفـه ناصـری، بـه‌اهتمام د. حشـمت الله طبیبـی، (تهران، امیر کبیر، ١٣٦٦)، ص ٢٧٦. مردوخ س ن. ل١٧٨

[68] هـ س، ل٢٨١-٢٨٤

[69] اسماعیل نواب صفا، شرح حال، فرهاد میرزا معتمد الدوله، (تهران، ١٣٦٦)، ص ٢٠.

[70] شرح حال عباس مـیرزا ملـك ارا، به‌كوشـش د. عبدالحسـین نـوائی، چ٢، (تهـران: بابـك، ٢٥٣٥)، ص ١٥٦-١٥٨.

[71] میرزا رشید، س ن، ل٥٠٤.

[72] هـ س، ل ٥٣٢.

[73] بروانه: لێکۆڵینه‌وه‌ی کۆمیته‌ی هاوبه‌شی عوسمانی- ئێرانـی له‌هـه‌مزاغا لـه٢٢ی محرمـی ١٢٨٧ له‌زینـدانی به‌غـداد، گزیـده‌ی اسـناد سیاسـی ایـران و عثمـانی، چ٢، ل٦٢١-٦٢٣" هه‌روه‌ها ده‌سخه‌تی ناصرالدین شا ده‌رباره‌ی راكردنی هه‌مزاغاو كوشـتنی كوڕه‌كـه‌ی، هـ س، ل٦٨٣.

[74] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، بـه‌اهتمام عبـدالله مـردوخ، (تهران: دنیای دانش، ٢٥٣٦)، ل١٥.

[75] هـ س، ل١٧-١٩.

[76] میرزا رشید، س ن، ل٥٧١-٥٧٢.

[77] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، (تهران: ابن سینا، ١٣٤٨)، ل٤١٠

[78] فرهنگ معین، ص ١٦٩٨.

[79] سه‌ید عه‌بدوڵلا سه‌مه‌دی، به‌یتی هه‌مزاغای مه‌نگوڕ، سروه(گۆڤـار) ژمـاره ٢٨ تـا ٣٢، خه‌زه‌لوه‌ری ١٣٦٧ تا وه‌شه‌مێی ١٣٦٧: ابراهیم افخمی، قیـام مـلا خلیـل و رد فرمـان رضـا خان، (سقز: انتشارات محمدی، تابستان ٦٨)، ص ١٠٥-١١٠.

[80] احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤، (تهران: امیر کـبیر، ١٣٦٣)، ص ١٤٣- ١٤٥" مـامۆستا سجادی ئه‌م روداوه‌ی كردۆته كورته چیرۆكێكی ئه‌ده‌بی بروانـه: علاءالـدین سـجادی، هه‌میشه به‌هار، به‌غداد، چاپخانه‌ی مه‌عاریف، ١٩٦٠.

[81] پرنس ارفع الدوله، ایران دیروز،(تهران: ١٣٤٥ش)، ص ٤٣٣-٤٣٥

[82] واسیلی نیکیتین، کردو کردستان، ترجمه محمد قاضی، (تهران: نیلـوفر، تابسـتان ١٣٦٦)، ص ٥٤٦-٥٤٨.

[83] حسین فر دوست ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، خـاطرات ارتشبد سابق حسین فـر دوسـت، بخش اول، چ٢.

٣-سەرەتای خەملینی هۆشی نەتەوەیی کورد

١-راپەڕینی ١٨٨٠

١/١رونکردنەوەی هەندێ وشە

زاراوەکانی نەتەوە، هۆشی نەتەوەیی، بزوتنەوەی نەتەوەیی، دەوڵەتی نەتەوەیی، دەسکەوتی نەتەوەیی، ئامانجی نەتەوەیی، توانای نەتەوەیی، دەوڵەت- نەتەوە، نەتەوە-دەوڵەت، ئەگەرچی تائێستەش نوسەرانی رۆژئاوا لەسەر تەعریفی دیاریکراوی بەتەواوی رێك نەکەوتون، بەلاّم لەبیری نوسەرانی ئەواندا چوارچێوەیەکی گشتی هەیە کە لەتەجروبەی تایبەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلانی ئەوروپاوە دەرهێنراوە.

لەدنیای سێیەمدا ئەم زاراوانە ئاڵۆزییان تێ دایە، چونکە رەوتی گەشەکردن لەئاسیاو ئەفریقاو ئەمریکای لاتینیدا رێگەیەکی جیاوازی لەهی ئەوان پێواوە، ئەگەر لەزۆربەی وڵاتانی ئەوروپیدا" دەوڵەت یەکەی سیاسی نەتەوە بێ و، یەکگرتنی نەتەوە دەوڵەتی پێك هێنابێ و، نەتەوە بەواتای دانیشتوانی دەوڵەتێك بەکاربهێنرێ، ئەوا لەم وڵاتانەدا بەهۆی جیاوازیی جۆری گۆڕان و گەشەکردنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەلاّیەتی، سیاسی، فەرهەنگییەوە لەهەمو شوێن و هەمو جار هەمان تەعریف ناگونجێ لەگەڵ راستییەکانی ژیانی ئەم وڵاتانەدا، چونکە دەوڵەت هەیە چەند نەتەوەی تێدایە، دەوڵەتی دو نەتەوە دەوڵەتی یەك نەتەوە، نەتەوەی بێ دەوڵەت. نەتەوەی دابەشکراو بەسەر چەند دەوڵەتدا هەیە. نەتەوەیەك خاوەنی چەند دەوڵەت و، نەتەوەیەك بێ هیچ دەوڵەت.

ئەگەر پێوانەی ناوهێنانی تاقمێکی مرۆڤایەتی گەورە بە نەتەوە بەند بێ بەهەبونی دەوڵەتەوە، ئەوا هەندێ لەو گەلانە ئەبێ بەنەتەوە دانەنرێن

کەیەکێکیان کوردە. ڕەوتی گەشەکردنی گەلان بەرەو توانەوە لەبۆتەی نەتەوەدا لەهەندێ ڕووەوە ئەگەر هەندێ لەیەکچونی تێدابێ، وەلاّم بێ گومان چونکە هەر نەتەوەیەك ڕێگەی گۆڕانو گەشەکردنو پێگەیشتنی تایبەتی خۆی پێواوە ئەوا هەندێ لەیەك نەچونیشی تێدایە. بۆیە ئەو زاراوانەش هەریەکەیان خۆی لەزەمانو زەمینی دیاریکراوی خۆیدا ناوەڕۆكو تێگەیشتنو مانای تایبەتی خۆیان هەیە.

٢/١ ئیسلامو دەوڵەت

ئیسلام وەکو ئایدیۆلۆجییەکی ژور- نەتەوەیی هاتە دنیاوە، هەوڵیدا گەلانی دنیا بەزۆری چەك بەبێ جیاوازی زمان، ڕەگەز، ڕەنگ.. لەسەر بنچینەی بڕوا هێنان بەیەکێتی خواو پەیامی محەمەدو ڕێوشوێنەکانی ئیسلام، لەچوارچێوەی یەك دەوڵەتدا لەژێر سێبەری یەك دەسەلاّتی سیاسیدا، یەك بخات، پێکهێنانی دەسەلاّتی سیاسی جیاجیای سەربەخۆی لەسەر بنچینەی جیاوازیی ڕەگەز، زمان ڕەنگ.. لەگەلّ بۆچونی فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا. فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا، فەقیهەکانی ئیسلام دنیایان کرد بوە دو قەلّەمڕەو" یەکێکیان قەلّەمڕەوی((دار الاسلام))کە((دار السلام)بو، وە ئەبو دەوڵەتی هەمو موسڵمانان بێ بەبێ جیاوازی نەتەوەیی‌و، ئەوی تریان، قەلّەمڕەوی((دار الحرب))کە((دار الکفر))بو کەوت بوە دەرەوەی سنوری دەسەلاّتی خەلیفەی کاربەدەستی دار الاسلامەوە.

(امیر المؤمنین))و کاربەدەستانی دارالاسلام ئەبو لەتەقەلایەکی بەردەوامدا بن بۆ سازدانی موسوڵمانان لەپێناوی جیهادا بۆ فراوان کردنی سنوری قەلّەمڕەوی دارالاسلامو تەسك کردنەوەو داگیرکردنی قەلّەمڕەوی دار الحرب، دابڕینی بەشی لەقەلّەمڕەوی دارالاسلام بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی جیاوازی سەربەخۆ لەدەسەلاّتی خەلیفە-سوڵتان لەسەر بنچینەیەکی نەدینی بە(لەدین دەرچون)ئەژمێردرا، کەئەبو بەزۆر بهێنرێتەوە ژێر باری فەرمانبەریی، ئیمپراتۆریی عەرەبی- ئیسلامی لەسەردەمی سەدری ئیسلام، ئەمەوی، عەباسیدا لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرا بو، دوایی تریش ئیمپراتۆریی تورکی- عوسمانی پێڕەوی هەمان ڕێبازی کردوە، هەڵوێستی عوسمانی لەحکومەتی ئەفغانی نمونەیەکی ئەمەیە.

کاتێ ئەفغانیەکان دەستیان بەسەر ئێراندا گرتو ئەشرەف هەوڵیدا دانپیانانی شەرعی سوڵتانی عوسمانی بەدەس بهێنێ‌و، بۆ ئەو مەبەستە چەند

نامەیەکی بۆ نوسین، لەئەنجومەنێکی فراوانی موفتیو مەلا گەورەکانو کاربەدەستانی عوسمانیدا، موفتی بەمجۆرە فتوای دا:

پرسیار: ئایا قوبوڵکردنی حکومەتی دو ئیمام لەیەك کاتدا جائیزە یا نە؟

وەڵام: هەمو فەقیهەکان لەسەر ئەوە رێکن" دو ئیمام لەپاڵ یەکتریدا ناتوانن حکومەت بکەن، ئەبێ کۆسپێ یا لەمپەرێکی گەورەی وەکو موحیتی هیندستان لەبەینیاندا هەبێ.

پرسیار: کەواتە ئەگەر هەمو موسوڵمانان خزمەتو گوێڕایەڵیی ئەعلا حەزرەت، سوڵتانی هەردو دەریاو زەمین، نەوەی گەورەترین سوڵتانەکانو ئیمامانی یەکەمو، تەفروتوناکەوی هەمو ئەهلی بیدعەت کرد، ئەگەر نەکیەیەکیش بەزوڵم و فێڵ دەستی گرت بەسەر ناوچەکانی ئەسفەهاندا بەبیانوی ئەوەی کە موتەعەلیقاتی محللی مەغزوبەو فەتح کراوی ئەوەو، ئەگەر ئەو کەسە ئیدیعای ئیمامەتی بکاو هەندێ لەموسڵمانان بۆی بسەلمێنن، نێردراو بەنامەیەکەوە بۆلای ئەعلا حەزرەت سوڵتان بنێرێ، غروری بەئەندازەیەك بێ لەئەعلا حەزرەت خەلیفە، خوداوەند پایەکانی دەوڵەتەکەی پایەدارو راگرتو بکا، ئیدیعای گێڕانەوەی ویلایەتو مەمالیکی بکا کەسەربازانی سەرکەوتو لەرافزی ئێرانیان گرتوە، حوکمی عادلانە دەرهەقی ئەو کابرایە چیە؟

وەڵام: ئەو کابرا نەکیەیە یەکێکە لەیاخییان ئەبێ لێبخرێ، ئەگەر دەستی هەڵگرت لەئیدیعا سەفیهەکانی خۆیو ملیدا بۆ گوێڕایەڵی وبەندایەتی سێبەری خوا لەسەر ئەرز زۆر باشە، ئەگەر سور بو لەسەربێ ئیتاعەتیو سەرکێشی، حوکمی ئەوە خوداوەندی مەجید لەقورئاندا فەرمویەتی((ئەگەر دەستەیەك بەموخالەفەتی دەستەیەکی تر راپەڕین، یاخیەکان بکوژن تا ئەبنە گوێڕایەڵی خودا))بەپێی حەدیس کەئەفەرموێ((ئەگەر دو ئیمام بەیەك جار ئیدیعای ئیمامەتیان کرد، یەکێ لەو دوانە بکوژن))[1].

دەوڵەتی عوسمانی بو سەلماندنی((شرعیە))تێ بونو دەسەڵاتی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئاڵای لەشکرکێشیو دەس گرتن بەسەر هەمو ناوچە موسوڵمان-نشینەکانی ئاسیاو ئەفەریقاو، جیهاد بۆ داگیرکردنی هەمو ناوچە مەسیحی-نشینەکانی ئەوروپا.

خێڵە کوردەکان، پاش ئەوەی نیشتیمانەکەیان لەلایەن هێزی عەرەبی-ئیسلامییەوە لەقەرنی حەوتەمدا فەتح کرا بە کۆمەڵ موسوڵمان بونو

نیشتمانەکەیان بو بەبەشێکی قەڵەمڕەوی دارالاسلامی عەرەبی- ئەمەوی‌و عەبباسی‌و_ دوایی تر تورکی- عوسمانی. کورد بەدرێژایی زەمان، نەیتوانی وەکو گەلەکانی تری ناوچەکە: عەرەب، تورك، فارس، تورکمان، ئەرمەن... دەوڵەتی تایبەتی خۆی پێك بهێنێ، بەڵکو لەچوارچێوەی ئەو ئیمپراتۆرییانەدا بەگوێرەی بەهێزی‌و لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیی دینی- سیاسی شام، بەغداد، ئەستەموڵ، ئەمیرنشینە خۆجێییەکانی کورد بەپچڕپچڕی کەم یا زۆر لەکوردستاندا لەناو قەڵەمڕەوی دارالاسلام دا لەژێر دەسەڵاتی روکەشی خەلیفە- سوڵتاندا ماوەتەوە.

ئیمپراتۆریی سەفەوی- ئێرانی کەهەوڵی زیندوکردنەوەی سەرلەنوێی((شاهان شاهێتی))دێرینەی ئێرانی ئەدا، ئەویش بۆ سەلماندنی شەرعییەتی بونی دەسەڵاتی خۆی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئاڵای هەوڵ دان بۆ داگیرکردنی ناوچە موسوڵمان- نشینەکانی ئاسیا. وە بۆ سەربەخۆبونی خۆی لەدەسەڵاتی دینیی- سیاسی دەوڵەتی عوسمانی، شیعە" واتە مەزەبێکی جیاواز لەمەزەبی سونەی عوسمانیەکانی کردە دینی رەسمی خۆی. دو دەوڵەتی ئیسلامی ناکۆك دروست بون. ماوەی چوار قەرن لەململانێ‌دا بون.

کوردستان کەچەندین میرنشینی خوجێیی نیمچە سەربەخۆی تێدا دامەزرا بو، بەڵام لەدوای یەکەمین شەڕی عوسمانی- سەفەوی لەچاڵدێران(١٥١٤)بەگوێرەی سەنگی تەرازوی هێزەکانی ئەم دو دەوڵەتە دابەش بو. میرنشینەکانی لای رۆژئاوا‌و سەرو وخواروی کوردستان چونە ژێر دەسەڵاتی روکەشی عوسمانی‌و میرنشینەکانی رۆژهەڵاتیشی کەوتنە ژێردەسەڵاتی سەفەوییەوە، بێ ئەوەی هیچ کامیان بەتەواوی ئۆتۆنۆمی خۆیان لەدەس بدەن.

٢/١ کوردستان لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی رۆم‌و عەجەمدا[٢]

لەچارەکی دوەمی قەرنی نۆزدەهەمدا، لەلایەکەوە بابیعالی هەمو میاتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی عوسمانی" بتلیس، هەکاری، بۆتان، سۆران، بادینان، بابان‌و، لەلایەکی تریشەوە دەرباری قاجار میاتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی ئێرانی" ئەردەڵان، لورستان، موکریانیان تێك داو، دەسەڵاتی ناوەندیی رۆم‌و عەجەمیان تێ‌دا دامەزران.

لەم سەردەمەدا گەلانی ئەوروپی لەمەیدانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگی، سوپایی.. دا بەخێرایی لەپێشکەوتن‌دا بون، ((نەتەوە))ئەبوە

بنچینەی دروست کردنی دەوڵەتی نوێ. نوێنەرایەتی خەڵك لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا سیاسی دەوڵەتدا زیادی ئەکرد. بەڵام لەو کاتەدا داوودەزگاکانی عوسمانیو ئێرانی تا ئەهات لەخەڵك زیاتر دور ئەکەوتنەوە، زیاتر بەرەو زۆرداریو داهێزرانو داوەشین ئەچون. دەوڵەتانی ئەوروپا ئەرزی فراوانیان لێ داگیرئەکردن و پەیمانی نابەرامبەرو سەختیان بەسەردا ئەسەپاندن. هەردو دەوڵەت کەوت بونە ژێرباری قەرزی گرانو نفوزی روخێنەری دەوڵەتانی زەنگینو بەهێزی ئەوروپییەوە، نابوتیو زۆرداریو فەسادو بەرتیلخۆری لەسەرەوە تاخوارەوەی داوودەزگاکانیان تەشەنەیان کردبو، ئەوانەی پلەوپایەی کاروباری دەوڵەتو خەڵکیان پێ ئەسپێردرا، شوێنەکانی خۆیان بەنرخی گران لەکاربەدەستە نزیکەکانی بابیعالیو دەربار ئەکڕی. ئیتر((دار الاسلام))و((دار الکفر))نە بەکردەوەو، نەلەڕوی تیۆرییەوە بایەخێکی نەما بو.

لەناوبردنی دەسەڵاتی میرە کوردەکانو دامەزراندنی داوودەزگای دەسەڵاتی ناوەندیی رۆمو عەجەم لەجێی ئەوان، سەرەڕای ئەوەی دەسەڵاتو ئیمتیازاتی لەچینی سەرەوەی کۆمەڵی کورد زەوت کرد، باری ژیانی خەڵکیشی لەجاران خراپو ناخۆش تر کرد. کاربەدەستانی رۆمو عەجەم لەباتی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی نوێی کارامە، دادگا، بەشداری خەڵك لەژیانی گشتیدا، رێگاوبانی نوێ، نەخۆشخانە، قوتابخانە، کارگا، زانستگا، چاپخانەو رۆژنامە... زوڵمی زۆرتریان لەگەڵ خۆیان هێنایە ناو کوردستانەوە[٣].

١-کاربەدەستانی نەناسراوی زۆردار لەجیاتی کاربەدەستانی ناسیاوی خۆجێی.

٢-دامەزراندنی قەڵاو پاسگا بۆ روتاندنەوەی خەڵكو ئۆردوگا بۆ هێزە داگیرکەرە سەرکوتکەرەکان.

٣-زیادکردنی رادەی باجو سەرانەو بەرتیل.

٤-گرتنو دورخستنەوەو کوشتنو تالآن کردنی بێ لێپرسینەوە.

٥-رەشبگیری لاوان بۆ سەربازیی بێ گەڕانەوە.

بەم پێیە گۆڕینی دەسەڵاتی دەرەبەگە کوردەکان بەدەسەڵاتی داگیرکەری رۆمو عەجەم کەبە لەشکرکێشی گەورەی درێژخایانو شەڕو تێکهەڵچونی خوێناوی کرا بو، وە بەهێزی چەکداری سەرکوتکەریش ئەپارێزرا، نەك بۆ پێشەوەچونی لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... خەڵکی کوردستاندا بەدی نەهێنا، بەڵکو باری زۆرلێ کردنی ئابوریو کۆمەڵایەتی قورس تر کرد،

چەوسانەوەی نەتەوایەتیشی هاتە سەر، بگرە لەژێر سایەی دەرباری قاجاردا چەوسانەوەی مەزهەبییش بوە سەرباری.

ئەگەر لەسەردەمی شەرەف خان(١٥٤٣-١٦٠٤)و دوایی تر لەسەردەمی ئەحمەدی خانیدا(١٦٥٠-١٧٠٧)هەستی خۆ بەبێگانە زانین لەرۆمو عەجەم، هەستی خۆ بەکورد زانین، هەستی پێویستی یەکبونو پێکهێنانی دەوڵەتی کوردیی سەربەخۆی بەهێز، کە کوردو کوردستان لەدەسدرێژیو ململانێی ناڕەوای ئەو دو هێزە بێگانەیە بپارێزێ، وەکو بیەو ئاواتی کەسانێکی بلیمەت لەدو توێی((شەرەفنامە))و((مەمو زین))دا مایەوە، لەبەر نەگەیشتنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... کۆمەڵی ئەوسای کورد نەبو بەئایدیۆلۆجیای چینی هەڵبژاردەی کۆمەڵ، وەنەیش بو بەخواستی خەڵکو بزوتنەوەی جەماوەر. وە لەنیوەی یەکەمی قەرنی ١٩هەم دا بەکردەوەی پچڕپچڕو ناتەواوو لەیەك دابڕاو لەتەقەللا ناوچەییەکانی میرەکانی بتلیس، بابان، سۆران، بۆتاندا دەنگی دایەوە. بەڵام لەدواچارەکی قەرنی ١٩هەمدا، هاوزەمان لەگەڵ سەرکەوتنی ئاڵمانو ئیتالیا لەپێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکگرتودا، وە هاوزەمان لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەکانی بالقان: بولغار، سرب، رۆمانی، یۆنان.. دا بۆ رزگاری لەژێر دەستیی تورکو دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لەئەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییە قوڵانەی لەڕوی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی...یەوە بەسەر خەڵکی کوردستاندا هات، کە بو بوە ژێر دەستەی راستەوخۆی ئیمپراتۆرییە داوەشیوە زۆردارەکانی عوسمانیو قاجاریو، ئەوانیش بوبونە پاوانی لەوەرگای دەوڵەتە ئیمپریالیستیە گەورەکانی ئەوروپا، خەباتی کورد بەڕابەری گەورە پیاوێکی رۆشنبیرو شۆڕشگێڕ، شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی(؟-١٨٨٣)چوە قۆناغێکی نوێوە، کەتەگوجێ دابنرێ بەسەرەتای گۆڕانی((هەستی نەتەوەیی))کورد بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دانانی بناغەی سەرەتا گشتیەکانی چوارچێوەی ستراتیجیکاری نەتەوەیی کورد لەپێناوی رزگاریو یەکگرتنەوەو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆدا[٤].

٤/١ کورد لەیەکەمین پارلەمانی عوسمانیدا

٦دەوڵەتی ئەوروپایی لە٣١ی مارتی ١٨٧٧دا بەپرۆتۆکۆلێکی نوسراو داوایان لەبابیعالی کرد بو" لەگەڵ((کێوەڕەش))کەئەو دەمە لەشۆڕشدا بو، بەئاشتی پێك بێو، دەس لەو مەڵبەندەی ئەوێ هەڵ بگرێ بەبیانوی ئەوەی زمانیان

سلاڤی‌و دینیان مەسیحییە. لەهەمان پرۆتۆکۆل دا روسیە هەڕەشەی راگەیاندنی جەنگی لەتورك کردبو، ئەگەر خواستەکەی قبوڵ نەکرێ.

لەکۆبونەوەیەکی((مەجلیسی مەبعوثان))دا کە بەتایبەتی بۆ لێدوان لەو هەڕەشەیە ئەکرا، لەکاتێکا هەندێ لەکاربەدەستانی بابیعالی چۆڵی خەزێنەی دەوڵەت‌و نەبونی پارەو دراویان ئەکردە بیانو، بۆ قبوڵ کردنی مەرجە قورسەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی، مەبعوسێکی(نوێنەری هەڵبژێردراو بۆ پارلەمان) کورد هەڵی دایە وتی:

((ئێوە ئەڵێن کاروباری دارایی لەتەنگانەیەکی سەخت دایە، ئێمە چۆن ئەتوانین بڕوا بەو قسەیە بکەین لەکاتێکا ئێوە لەم کەشوفشە دان، جلوبەرگی رەنگاو رەنگ‌و، ماڵی رازاوەی پڕ لەکەلوپەلی جوان‌و، گالیسکەی ئەسپی قەشەنگتان هەیە؟

وەرن بۆ لای ئێمە بۆ کوردستان بەچاوی خۆتان کوێرەوەری‌و ناخۆشی ژیانی ئێمە ببینن. تا لەوڵاتی خۆم بوم هەر جلی دڕاوی پینە کراوم لەبەردا بو وەکو خەڵکەکەی تر. بەڵام کەئێوەم بەو جلوبەرگە رەسمیە نایاب‌و خشڵدارانەوە بینی لەحاڵی خۆم تەریق بومەوە، زۆرم لەخۆم کردو منیش چوم لەبازاڕی دەلاڵەکان نەك لەکۆگا گەورەکان ئەم جلەم بۆ خۆم کڕی کەوا لەبەرم دایە. جا بۆ سەلامەتی نیشتمان‌و، بۆ ئەوەی رێ بگرین لەدەستێوەردانی بێگانە لەکاروباری وڵاتەکەمان، من ئامادەم لەکاتی پێویستدا ئەم جلوبەرگە بفرۆشم‌و جلە پینەکراوە کۆنەکەی خۆم لەبەر بکەمەوە)).[5]

لەقسەی ئەم مەبعوسەدا ئەکرێ چەند مەسەلەیەك دەربهێنرێ"

١-ئەو جیاوازییە گەورەیەی لەئاستی ژینی کاربەدەستی تورك‌و کۆمەڵانی خەڵکی کوردستاندا هەبوە.

٢-بەتەنگەوە هاتنی دڵسۆزانەی سەربەخۆیی دەوڵەتی عوسمانی‌و دانانی رێوشوێنی ملنەدان بۆ خواستی دەوڵەتانی بێگانە.

٣-داواکردنی هۆشیارانە، بەدەنگی بەرز، بۆ باش کردنی ژیانی خەڵك. ئەمانەش هەمو بەڵگەی هۆشیاریی مەبعوسە کوردەکەیە، کەبێگومان نمونەیەکی رۆشنبیرانی کوردە لەو سەردەمەدا. ئەم مەبعوسە ئێستا نازانرێ کێ بوە بەڵام بەمەزەننە ئەگونجێ هەر شێخ عوبەیدوڵڵا بو بێ.

٥/١ دەربارەی شێخ عوبەیدوڵلا

لەوکاتەوە مەولانا خالیدی شارەزوری(١٧٧٧-١٨٢٦)کەوتە ژیاندنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی، ئەم تەریقەتە لەناو خاکی کوردستاندا لەماوەیەکی کورتدا پەرەی سەندو بڵاو بوەوە، دەیان مەلای پایەبەرزی ناودار لەشوێنی جیاجیا بون بەخەلیفەی مەولانا بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی نوێو، بەهەزاران موریدو مەنسوبو سۆفییان تێ ئاڵا. لەپاش کۆچی کتوپڕی مەولانا بۆ بەغداد(١٨٢٠)و، دوایی تر لەوێوە بەیەکجاری بۆ شام، دو کەس لەخەلیفەکانی لەهەمو ئەوانی کەزیاتر نفوزیان پەیدا کردو خانەقاکانیان بوە ناوەندی گرنگی((ارشاد))و رابەرایەتی بڵاوکردنەوەی تەریقەت کەیەکێکیان شێخی بیارەو ئەوی تریان شێخی نەهری بو.

بنەماڵەی شێخەکانی نەهری خاوەنی نفوزی دینیو دنیایی بون" لەڕوی سەیدایەتیەوە، وەکو خۆیان ئەیان گوت، نەوەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بون[٦]. لەڕوی دینییەوە مەلای چاكو نوداریان تێدا هەلکەوت بو، لەڕوی ماددیەوە خاوەنی ئاوایی زۆرو ئەرزی فراوانی کشتوکاڵ بون، دەسەڵاتی ئیرشادی تەریقەتیش پایەی دینی، کۆمەڵایەتی، سیاسی لەجاران بەهێزتر کردن.

شێخ عوبەیدوڵڵا کوڕی ئەم بنەماڵە دەسەڵاتدارە بەڕێزە بو، جگەلەوەی سەید بو، شارەزای زانستە دینییەکان بو، خاوەنی نزیکەی ٢٠٠ گوند بو[٧].

لەجێگەی سەید تەی باوکی مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندیش بو.((...باسی پیرۆزێتیو کارزانی شێخ لەهەمو جێگەیەك دەنگی دابوەوە، بەڕادەیەك کەبەڕابەری گەلی کورد دائەنرا... هەمو رۆژێ لەدیوەخانەکەیدا میوانداری ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەکرد، بەتاونار هەیبەتەوە کارەکانی بەڕێوە ئەبرد... لەناو کوردا بەئەمیرێکی پچوك لەقەڵەم ئەدرا))[٨]

خانەقا شوێنی ئیرشادی شێخو کۆبونەوەی خەلیفەو موریدەکانیو سازکردنی((رابطە))بو، شێخ لەوێوە رابەریی رێکخراوەیەکی فراوانو بەربڵاوی ئەکرد کەپێك هات بو لەسەدان خەلیفەو موریدو سۆفی لەناوچەی جیاجیای کوردستانو وڵاتانی ئیسلامیدا. خانەقا، یا راست تر بارەگای دینییو دنیایی بنەماڵەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بو. نەهریش ئاواییەکی ناوچەی شەمزینان بو لەویلایەتی هەکاری، کە لەڕوی جوگرافیەوە کەوتۆتە ناوەڕاستی کوردستانەوە.

لەکاتی جەنگی روسی- عوسمانیدا(١٨٧٧) سولّتان عەبدولحەمید بانگی جیهادیدا بو بەشداری موسولّمانان لەغەزای روسدا، شێخ عوبەیدوللا لەگەلّ چەند سەد کەس لەموریدەکانی خۆی، بەدەنگ ئەم بانگەوە، چو بۆ قولّی بایەزید کە لەلایەن سوپای روسەوە داگیرکرا بو. لەرۆژانی شەڕدا نزیکەی ٥هەزار کورد کە لەسەرانسەری کوردستانەوە هات بون لەژێرسەرکردایەتی ئەودا کۆبونەوە. ئەگەرچی هێزەکانی میلیشای کورد لەلابەلاکردنی چارەنوسی ئەم جەنگەدا دەورێکی کاریگەر یا باشی نەگێرا، جەنگ بەسەرکەوتنی روسیاو تێشکانی عوسمانی دوایی هات، بەلاّم پایەی شێخ عوبەیدوللا لەناو کوردا لەجاران زیاتر بەهێزو جێگیر بو، هۆشیاری سیاسی زیاتر قولّ بو، چاك تر شارەزای دیوی ناوەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیو، لاوازییەکانیو گیروگرفتەکانی بون، سروشتی دینیی دەولەتو جیهادو غەزای عوسمانی ناسی، نفوزی کاریگەری بێگانەو پێوەندییەکانی نێوان دەولّەتان تێ گەیشت، ناسیاویی زۆرتری لەگەلّ گەورە پیاوەکانی کوردو ناوچەکانی پەیدا کرد، چاك تر ئاشنای هەلومەرجی نالەباری ژیانی خەلّکی کوردستان بو، هەندێ چەكو تفاقی جەنگی دەسکەوت، تەجروبەی جەنگیی بەدەس هێنا.

شوێنی شێخ عوبەیدوللا لەناو کوردا، ناوبانگی لەناوچەکەدا، نەك هەر وەکو شێخێکی تەریقەت، بەلّکو وەکو رابەرێکی ناسراوی دینی، سیاسی، سوپایی درەوشایەوە.

٢-پایەکانی ستراتیجی کاری نەتەوەیی شێخ عوبەیدوللا

شێخ عوبەیدوللا لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧)گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەنەهری. لەئەنجامی هەلّسەنگاندنی هەلومەرجی ناوخۆی کوردستان لەژێردەستی بابیعالی تورکو دەرباری قاجاردا، هەلومەرجی ناوەوەی هەردو ئیمپراتۆریی، دۆخی سیاسی جیهان، کەوتە دارشتنو دانانی پایە سەرەکیەکانی ستراتیجەکەی" ئامانجەکانی، هێزی سەرەکی جێبەجێ کردنی، دۆستو هاوپەیمانەکانی، دوژمنەکانیو شوێنە لاوازەکانیان، مەیدانەکانی جولاّنی، ئوسلوبەکانی بەدیهێنانی.

هەرچەندە نوسراوێکی دیاریکراو لەشێخ خۆی یا لەراپەڕینی ١٢٩٧/١٨٨٠ بەجێ نەماوە، بەڕونی هەمو لایەنە جیاوازەکانی ستراتیجەکە دەربخات. بەلاّم لەپێکەوە نوساندنەوەی سەرلەنوێی تێکرای بەلّگە ماوەکان وەکو"

وتارەکەی تەموزی ١٨٨٠ی شێخ لەنەهری،
نامەکانی بۆ اقبال الدولەی موتەسەرفی ورمێ، د. کوهران، کوردەکانی سنور، گفتوگۆکانی لەگەڵ کلایتون، ئابوت، بێگانەکانی تر،
گفتوگۆی نوێنەرەکانی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روسیاو بەریتانیا لەئەرزڕوم، وان، تەوریز، راپۆرتی سەفیرو دیپلۆماتەکانی تری روسیاو بەریتانیا لەتاران و تەوریزو ئەستەموڵو ئەرزڕوم و وان،
هەروەها هەڵوێستە دیارەکانی لەرووداوەکان...
بەمانە هەموی ئەگونجێ دیمەنی گشتی ستراتیجەکەی سەرلەنوێ بەیەکخراوی بخرێتە بەرچاوان.
ئامانجی ستراتیجیی شێخ((پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان)) بو کە"
١-هەمو کورد بێ گوێدانە جیاوازی خێزان، بنەماڵە، خێڵ، ناوچە، لەهجەی زمان.. لەسەر بنچینەی پێوەندی نەتەوەیی کۆبکاتەوەو، لەدو دەوڵەتی بەناو ئیسلامیان دابڕێ،
٢-دوژمنەکانی کورد: ئیمپراتۆرییەکانی قاجاری و عوسمانی، لەکوردستان دەربکا،
٣-هەردو بەشی ئێرانی و عوسمانی کوردستان لەژێر دەستی بابیعالی و دەرباری قاجار دەربهێنێ و یەك بخات.
٤-ئاسایشی سەرو ماڵی خەڵك، بازرگانی، خوێندەواری، پیشەسازی، شارستانێتی لەکوردستاندا .. دابین بکات،
٥-هاوکاری دۆستانە لەگەڵ گەلانی مەسیحی: ئەرمەنی و ئاسوری، هاونیشتمانی کورد لەسەر بنچینەی لێبوردنی دینی و رێزگرتنی یەکتری دابمەزرێنێ.
٦-هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلانی موسوڵمانی ئێرانی و عەرەب(ولایەتەکانی موسڵ، بەغداد، حیجاز، میسر)دروست بکات.
٧-دانپیانانی سیاسی و قانونی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپا بەدەس بهێنێ.
بۆ جێبەجێ کردنی ئەم ئامانجە گەورانە، ئوسلوبەکانی کاری سیاسی، دیپلۆماسی، سوپایی بەکاربهێنێ.

١/٢ ئەڤەڵلای جێبەجێ کردن: کاری سیاسی

١/١/٢ سازدانی خەڵکی کوردستان

کوردستان، بەدرێژایی مێژوی تازەی، ناوەندێکی بەهێزیی دەسەڵاتدارێتی تێدا دانەمەزراوە ببێتە پایتەختیی و، لەوێوە دەس بەسەر هەمو کوردستاندا بگرێ. تا بەتێ پەرینی زەمان بتوانێ زمانو فەرهەنگی یەکگرتو، جۆری حوکمڕانی سیاسی لەیەکچو، جۆری رێکخستنی ئابوری-کۆمەڵایەتی لەیەکچو... بەسەر هەمو ئەوانەدا بسەپێنێ، کەبەکوردی ئەدوێن، یا لەکوردستان ئەژین. بەپێچەوانەوە کوردستان هەمیشە لەژێردەسەڵاتی داگیرکەری بێگانەدا بوە، شاخاوی بونی کوردستان لەلایەك‌و، جۆری پێکهاتنی کۆمەڵایەتی کورد لەلایەکی ترەوە، زەمینەکی لەباریان ئامادە کردوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ داهێزرانی دەسەڵاتی ناوەندی بێگانەدا، هەمو جار، ئەمانیش دەسەڵاتدارێتیی ئۆتۆنۆمی خۆجێیی جیاجیا لەناوچەکانی خۆیاندا دابمەزرێنن. لەوساوە کەخەلافەتی عەبباسی کەوتە لاوازبون‌و دەسەڵاتی بەسەر ناوچە دورەکانی قەڵەمڕەوەکەیدا کەم بوەوە، لەگۆشەو کەنارەکانی ئیمپراتۆریی عەبباسیدا چەندین میرنشینی سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم دامەزران، کەهەر بەناو لەژێر دەسەڵاتی خەلیفە، واتە ئەمیری((دار الاسلام))دا بون.

لەو زەمانەوە لەکوردستاندا چەندین میرنشین دامەزرا. ئەگەرچی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوە مەیدانی لەشکرکێشیو تەراتێنی مەغۆڵو تورکمان، هەندێ لەوانە بەدرێژایی چەند قەرن، هەرمان‌و قەوارەی خۆیان راگرت.

لەسەرەتای قەرنی ١٦هەمەوە، کوردستان بەکردەوە بو بەدو بەش، ئێرانیو عوسمانی. لەو زنجیرە پەیمان‌و رێککەوتننامانەدا کە لەئەنجامی شەڕەکانی عوسمانی- ئێرانیدا ئەبەستران" پەیمانی زەهاو ١٦٣٩، نادرشا ١٧٤٦، پەیمانی ئەرزڕومی یەکەم ١٨٢٣، پەیمانی ئەرزڕومی دوەم ١٨٤٧، بەشێکی درێژو گرنگی سنوری ئەو دو ئیمپراتۆرییە لەسەرەوە تا خوارەوەی بەناو جەرگەی کوردستاندا تێ ئەپەڕێ.

دابەش بونی سیاسی کوردستان بەسەر دەوڵەتێکی سونیو دەوڵەتێکی شیعیدا کەدو زمانی رەسمی جیاوازو دو فەرهەنگی جیاوازو پێڕەوی دو جۆری رێکخستنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری جیاوازیان ئەکرد. هەروەها دابەش بونی هەر بەشێکی کوردستان بەسەر چەندین میرنشینی

جیاوازدا، سەرەڕای دۆخی تۆپۆگرافی ناڵەباری ئەرزەکەی کەشاخو دۆڵو روبار لەیەکتری دابڕی بو. ئەمانە هەموی نەك هەر یارمەتی کوردیان نەدا بەرەو لەیەکچونی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، سیاسی بۆ پێشەوە بچن. بەڵکو دەلاقەکانی جیاوازیو لەیەك نەچونیان لەناو دانیشتوانی کوردستاندا قوڵ تر کردەوە.

گەلی کورد، لەڕوی کۆمەڵایەتیەوە" دابەش بو بو بەسەرچەندین تیەو هۆزو خێڵی گەورەو بچوکدا.

لەڕوی ئابوریەوە" بەشێکی گەورەی بەرەوەندایەتی مابوەوە، هەندێکی خەریکی کشتوکاڵ بو لەگوندی دواکەوتودا ئەژیاو هەندێکی کەمی لەشار نیشتەجێ بو.

لەڕوی سیاسیەوە" دەوڵەتی خۆی نەبو، ئەوانی ژێر دەستی عەجەم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ شاو، ئەوانی ژێردەستی رۆم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ سوڵتان هەبێو، ئەوانەی ناوچەکانی سنوری هەردو دەوڵەت، بەگوێرەی گۆڕانی روداوەکانو دەسکەوتی خۆیان بەئاسانی باری دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕێ.

لەڕوی فەرهەنگیەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، مەلاکانی کورد ئەبو فێری زمانی عەرەبی بن، بەڵام دەسەلاتی ئێرانی-عەجەم فەرهەنگی فارسیو، دەسەلاتی عوسمانی- تورکی فەرهەنگی تورکییان بەسەرا ئەسەپاندن.. فەرهەنگی رۆشنبیرەکانی کورد بەگوێرەی دابەش بونیان ئەکەوتە ژێر کارتێ کردنی فەرهەنگی۳ نەتەوەی جیاوازەوە، هیچ کام لەلەهجەکانی زمانی کوردی" گۆرانی، کرمانجی، بابانی نەیتوانی ببێتە زمانی فەرهەنگو نوسینی تێکڕای کورد. جیاوازی نێوان لەهجەکانی زیاترو قوڵ تر بو.

لەڕوی دینییەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام ئەمیش دابەش بو بو بەسەر مەزهەبی جیاوازدا. سەرەڕای زۆرایەتییەکی سوننی، شیعەو عەلەوی یشی تێدا بو. لەپاڵ موسوڵماندا بەشێکی کورد هەر لەسەر ئولی یەزیدی مابون.

لەم کۆمەڵە پچڕپچڕەدا، دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، دڵسۆزی بۆ خێڵ، دڵسۆزی بۆ ناوچە، دڵسۆزی بۆ دین، دڵسۆزی بۆ مەزەب، ئەکەوتە سەرو هەمو دڵسۆزییەکی تری وەکو دڵسۆزی بۆ نەتەوە، یا دڵسۆزی بۆ دەوڵەتەوە. ئەوەش بو بو بەمایەی دوبەرەکی و ناکۆکیو خۆخۆری کە بەگەورەترین دەردی کورد ئەژمێردرێ. شەرەف

خان‌و ئەحمەدی خانی‌و حاجی قادرو هەمو رۆشنبیرەکانی تری کورد لەدەس ئەو دەردە سکالایان کردوە، بەداخ‌و پەژارەوە لێی دواون، هەمو نوسەرانی بێگانەش وەکو بەشێك لەشەخسیەتی کورد باسیان کردوە.

تەنیا دڵسۆزیی ئارەزومەندانە کەهەندێ جار ئەی توانی لەسنوری بنەماڵە، خێڵ، لەهجە، ناوچە... تێ بپەڕێ، دڵسۆزی بو بۆ شێخی تەریقەت. لەکوردستان دو تەریقەت باوبو، یەکێکیان قادری‌و ئەوی تریان نەقشبەندی. لەدوای مردنی مەولانا خالید، تەریقەتی نەقشبەندیش یەکێتیی سەرکردایەتی تێدا نەماو، دابەش بو بەشەر چەندین شێخی بنەماڵەی جیاوازدا لەناوچەو شوێنی جیاوازدا.

شێخ عوبەیدوڵلا یەکێ بو لەگەورەترین شێخەکانی تەریقەتی نەقشبەندی لەسەردەمی خۆیدا. ئەمەش یارمەتیدەرێکی کاریگەر بو بۆ ئەوەی پێوەندی بەربلاوی لەگەڵ سەدان مەلاو میرزاو ئاغاو سەرۆکی عەشیرەت‌و، لەگەڵ هەزاران کەس هەبێ‌و، کەڵك لەو نفوزە زۆرەی خۆی وەربگرێ بۆ ئامانجە سیاسییەکانی، خانەقاکەی شێخ لەنەهری، جگەلەوەی ناوەندی ئیرشادی تەریقەت‌و پێکەوە گرێدانی ئەو رێکخراوە گەورەیە بو، شێخ کرد بوی بەبارەگای سیاسی‌و سوپایی جولانەوەکەی. لەوێ ناودارەکانی کوردی ئەدی. گفتوگۆی لەگەڵ ئەکردن، کۆی ئەکردنەوەو ئامۆژگاری ئەکردن. بەپێی قسەی کیزن رۆژانە ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەدی[٩].

بەگوێرەی راپۆرتی دیپلۆماتەکانی روس، شێخ لەمانگەکانی تەموزو ئابی ١٨٨٠دا چەندین کۆبونەوەی لەگەڵ زۆر لەناودارەکانی ئەو زەمانەی کوردستان کردوە، لەکۆبونەوەیەکی مانگی تەموزدا ٢٠٠کەسی لەگەورە پیاوانی کورد، لەوانە سەرخێڵ‌و ئاغاو مەلاو میرزا لەبارەگاکەی خۆی لەنەهری کۆکردۆتەوە، لەو کۆبونەوەیەدا شێخ وتاریکی گرنگی داوە کەئامانجەکانی‌و، بەشێکی پرۆژەکانی کارکردنی رون ئەکاتەوە. شێخ لەناو قسەکانی‌دا وتی:

((٥٥٠ ساڵ لەمەوبەر ئیمپراتۆریی عوسمانی دامەزرا.

عوسمانیەکان بەرێگەی نامەشروع دەسەڵاتیان گرتە دەست. پاش ٤٠٠-٥٠٠ساڵ حوکمڕانی وازیان لەدینی ئیسلام هێناو رێگەی کفریان گرت. لەو ساوە ئیتر کەوتە داهێزران. تا دێ لەروخان‌و هەڵوەشان نزیك ئەکەوێتەوە. هەڵوەشانەکەشی ئەوەندە بەخێرایی ئەڕوا گومانی تێدا نیە بەم نزیکانە ئەروخێ‌و دوایی دێت.

کوڕە خۆشەویستەکانم!

ئەبێ گوێڕایەڵی راسپێرییەکانی باوباپیرانی خۆمان بین، بەسە ئیتر نابێ باری زوڵم‌و دیلایەتی تورکی کافر هەڵ بگرین. پێویستە خۆمان رزگارکەین، نە تەنیا ئێمەی کورد لەتورکیای عوسمانی، بەڵکو ئەبێ برا کوردەکانی ئێرانیشمان، لەم دو حکومەتەی رێی پێشکەوتنیان لێ بڕیوین، رزگار بکەین.

باوباپیرانمان داوامان لێ ئەکەن، لەپێناوی دین‌و ئازادی نیشتمانەکەماندا، لەخوێنی خۆمان ببورین.

زانایان گوتویانە: قۆستنەوەی هەلی لەبار زانایی‌و ژیرییە. فارس ئێستە لەگەڵ تورکمان بەشەڕەوە خەریکن. هەمو هێزەکانی خۆیان ناردۆتە سەر ئەوان. ئەمەش بەمەعنای ئەوەی ئێستە هەلومەرج بۆ جوڵانەوەکەی ئێمە دژی حکومەتی ئێران لەبارە. ئەگەرچی ئێمە لەفارس ناترسین، چونکە ئەگەر بەشەڕیشەوە خەریك نەبن، چەندی هێزی گەورەی جەنگیی کۆبکەنەوە لە ١٠٠هەزار سەرباز زیاتریان پێ کۆناکرێتەوە، کەئەویش نیوەی زیاتری لەو برا کوردانەی خۆمانن کەحکومەتی ئێران ئەیان چەوسێنێتەوەو، هەمان هەستی ئێمەیان هەیە.

لەبەرئەوەی بەشێکی دەوڵەمەن‌و بەپیتی کوردستان لەژێر دەستی ئێران دایە، ئەبێ ئەو بزوتنەوەیەی خەریکین، لەپێشدا بەرامبەر دوژمنە لاوازەکە دەس پێ بکا. بەمەش براکانمان‌و نیشتمانە دەوڵەمەندەکەیان رزگار ئەکەین. ئەمەش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندمان بۆ تەئمین ئەکا. یارمەتیمان ئەدا بو بەگژا چونی دوژمنی دوەممان، کەبەهێز ترە، ئەویش تورکی عوسمانیە..)) [10].

لەکاتی ئابلۆقەدانی ورمێدا، خەلیفە کلودیك، پێشەوای دینیی کاتۆلیکەکان خواجە داودی نوێنەری کونسولی عوسمانی لەورمێ لەگەڵ قەشە سولومون ناردە لای شێخ عوبەیدوڵڵا، داوای لەشێخ کرد فەرمان بەلەشکرەکەی بدا ئازاری مەسیحیەکان نەدەن. شێخ پێشوازی لێ کردن‌و دوای ئەوەی گوێی لەقەشە سولومون گرت، لەخواجە داودی پرسی: تۆکێی؟ لەوەڵامدا وتی کەنوێنەری شابەندەری عوسمانیە. شێخ وتی: ((من بڕیارم داوە ئێران‌و توران فەتح بکەم‌و ئەم دو وڵاتە لەدەست زیمامدارانی زاڵم دەربهێنم‌و زوڵم لەسەر خەڵك لابەرم. ئەوانەی لێرەدا ئەیانبینی سەرۆکی ئیلاتی خاکی عوسمانی ین لەدەس

زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتونە لای من، دوای تەواوبونی کاری ئێران نۆبەی دەوڵەتی عوسمانی دێ))[11].

شێخ بۆ سازدانی خەڵك هەوڵی ئەدا:

لەڕوی کۆمەلایەتەوە" یەککگرتوبن، ناکۆکیەکانی ناو خۆیان بخەنەلاوە، واز لەدوژمنایەتی یەکتری بهێنن. نەهێشتنی دزی، جەردەیی، تالان، دەسدرێژی، پەرەپێدانی دادپەروەری لەراپەڕاندنی کاروباری خەڵكدا، جێگیرکردنی ئاسایش، ئاشت کردنەوەی خێڵە ناکۆکەکان لەگەڵ یەکتری، چاك کردنی پێوەندیو رەفتار لەگەڵ مەسیحییەکانی دراوسێیان.ی کردبوە بەرنامەی کاری رۆژانەی خۆی.

لەڕوی سیاسیەوە. هۆشی نەتەوەییان هەبێ، زوڵمو زۆری کاربەدەستانی رۆمو عەجەم، ،نارەوایی دەسەلاتی هەردو دەوڵەت، رەوایی ئامانجەکانی خۆی لەبارەی رزگاریو یەککگرتنەوەی کوردستانو پێکهێنانی دەوڵەتی تایبەتی خۆیەوە، تێ بگەن.

لەڕوی سوپاییەوە، ئامادە بن بۆ خۆچەکدارکردنو خۆرێکخستنو پێکهێنانی لەشکرێکی چەکدار، کەبتوانێ دەسەلاتی عەجەمو رۆم لەکوردستان رابماڵێ، نیشتمانەکەی ئازاد بکاو لە دەسدرێژی داگیرکەری بیپارێزێ.

شێخ لەنامەکانیدا بۆ موتەسەریفی ورمێ هەروەها بۆ د. کوچران پێ لەسەرئەوە دائەگرێ، کەلەهەردو بەشی کوردستاندا نیو ملیۆن بنەماڵەی کورد هەیە، بەدوبەرەکیو ناکۆکیو کردەوەی خراپ تاوانبار ئەکرێن، گەورە پیاوەکانی کورد بەڵێنیان داوە بەیەکتری، بۆ ئەوەی کۆتایی بەزۆرداری رۆمو عەجەم بهێنن، واز لەناکۆکی ناو خۆیان بهێننو یەککگرتوبن[12].

بەجۆرە شێخ عوبەیدوڵلا هەوڵی ئەدا کەخەڵك سازیدا لەسەر بنچینەی ئەوەی دڵسۆزی بۆ نەتەوەو نیشتمانەکەیان بخەنە سەرو هەمو جۆرە دڵسۆزییەکی ترەوە.

٢/١/٢ فاناتیزم یان لێبوردنی دین

١-هەڵوێستی لەشیعە

هندی لەوانەی سەبارەت بەم بزوتنەوەیە دواون تاوانی فاناتیزم(تعصبی دینی)ی بەپاڵ ئەدەن. بەواتەیەکی تر بەجولانەوەیەکی فەناتیکی دائەنێن، دەمارگیری موسوڵمانیەتی دژی مەسیحیەتیو دەمارگیری سوننەیەتی دژی شیعەیەتی، تەنانەت کابرایەکی ئەفشاری خەلکی ورمێ نوسیویتی:

((...لەپاش مردنی باوکی سەربەخۆیی گەیاندە ئەوپەڕی، لەخواو پێغەمبەر یاخی بو، کەوتە سەر خەیاڵی جەورو ستەم، بو بەسێهەمی فیرعەون‌و شەددادو ئەی گوت:

باوکم رەوزەی ریزوانی بەدو گەنم فرۆشت
ناخەلەف بم، ئەگەر من بەجۆیەکی نەفرۆشم

بۆ ئەوەی نفوزی خۆی بەسەر خەڵك‌و عەشیرەتەکەی خۆیدا بسەپێنێ‌و خۆی بەمرۆڤێکی خاریقولعادە بناسێنێ کەشف‌و کەرامەتی پیشان ئەداو خەوی درۆی رێك ئەخست.

هەندێ جار یەکێکی ئەخستە مەدفەنی شێخ تەهاوەو خۆی بەجلوبەرگی سپییەوە ئەهاتە بەرامبەر گۆڕی باوکی‌و ئەکەوتە پرسیارو وەڵام بۆ هان دانی خەڵکی عەوام ئەیوت: شێخ تەها ئەڵێ، ئەبێ راپەڕی‌و عەشایەر کۆبکەیتەوەو لەئێراندا ببیتە خاوەنی تاج‌و تەخت، رافزییەکان لەرەگ‌و ریشە دەربهێنی‌و رەواج بەتەریقەتی هەق بدەیت‌و حوکمی خواو پێغەمەر دابمەزرێنی.

ئەوسا بۆ هاندانی تێکڕای عەشیرەتەکان راگەیاندنی جیهادی بەم جۆرە نوسی‌و لەسەرانسەری وڵاتدا بڵاوی کردەوە: ((شێخی مازی بەزار بەکوشتن و تالانی رافزی رازی‌و خوێن‌و ماڵی ئەوانی بۆ ئێوە موباح کردوەو مژدەی حکومەت‌و بەهەشتی داوە))[١٢].

لەراستیدا هیچ بەڵگەیەکی مێژویی پشتیوانی لەم چیرۆکەو لەراگەیاندنی جیهاد دژی شیعە ناکات، بەڵکو روداوەکان‌و ئەو بەڵگە نوسراوانەی هی ئەو سەردەمەن، دەری ئەخەن کەشێخ خۆی بەتەمای تاج‌و تەختی ئێران نەبوە، چونکە داوای لەعەباس میرزای برای ناصرالدین شا کردوە ببێتە شای ئێران، هەروەها لێبوردنی دینی، نەك فەناتیزمی کردبوە بەرنامەی کاری خۆی لەپێوەندی بزوتنەوەکەیدا لەگەڵ گەلانی ناوچەکە بەموسوڵمان‌و ناموسوڵمانەوە، هەوڵی لەگەڵ ئەدان کەرایان بکێشی بۆ دۆستایەتی‌و کاری هاوبەش دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لەناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆیدا فەرمانیدا بو بەهێزەکانی کەرەفتاری باش لەگەڵ هەمو کەس بکەن‌و بەهیچ جۆرێك رێگەی دەسدرێژی نەداوە بەکەس. جگەلەمەش بۆ سازدانی گەلانی ناوچەکە بەبێ جیاوازی دین: مەسیحی- موسوڵمان، مەزەب: شیعی- سوننی، داوای لەعەباس میرزا ملك ئارای(شیعی)و اقبال الدولەی(شیعی)و ئاخوندە شیعەکانی ورمێ‌و

مار شەمعونی ئاسوری(مەسیحی)و سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکانی باشقەڵا کرد بۆ هارکاری. هەروەکو پێوەندی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس‌و ئینگلیز کرد کەئەرانیش مەسیحی بون.

پێ ئەچێ کەئەر قسانە پروپاگەندەی کاربەدەستانی ئەو سەردەمەی ئێران بێ بۆ مەبەستی سیاسی خۆیان، رەکو هۆیەکی گرنگی تەقاندنەوەی ناکۆکیە کۆنەکانی نێوان کوردر عەجەمر، خرۆشاندنر سازدانی خەڵکی ئازربایجان کەلەروی مەزەبیر نەتەوەییەرە لەکورد جیاراز بون. بۆ ئەرەی گەلی ئازەری شیعە دژی بزوتنەرەیەکی سەربەخۆیی خوازی کورد سونی هان بدەن. یاخود رەنگە بێ ئاگاداری شێخ‌و کورەکانیر لێپرسرارەکانی کەسانێك هەبوبن هەرِشەی لەو بابەتەیان کردبێ. ئەگینا هەمان نوسەر خۆی نارەزکی چەند نامەیەکی نوسیوەتەوە کەشێخ عوبەیدرڵڵا بۆ هەندێ لەگەورە پیارەکانی ورمێی نوسیوە کەهەمویان شیعە بون، نەك هەر دوورونزیك بونی ئەم جۆرە قسانەی لێ نایەت، بەڵکو دڵنەرایير رێز لێ نانی زۆریشیان تێ دایە.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی ئابلۆقەدانی شاری ورمێدا لەنامەیەکدا بۆ((میرزا حسێن اقا مجتهد))گەورەی ئاخوندە شیعەکانی ورمێ نوسیوێتی:

((... من بۆ دادخوازی عەشایەرر نەهێشتنی زوڵم لەسەر رەعییەت هاتوم.

در رۆژ لەورمێ میوانی ئێوە ئەبم، لەئێوەش جگە لەسیورساتی لەشکر شتێکی ترم ناوێر، لەمزگەرتی جامیعی ورمێ لەگەڵ ئەهلی ئیسلام نوێژ ئەکەم، هەمو خارەن کارێ لەسەر کاری خۆی ئەمێنێر، خۆم نەچم بۆ تەورێز.

ئەگەر سەرکار ئقبال ئەلدەولە گوێرایەڵ بێ پایەیەکی گەورەی ئەدەمێ، ئەگەر بەقسەی منی نەکرد رێگەی مەدەن بێتەوە ناو شار...

من خۆم بەلەشکرەکەمەوە هاتوم، نەوەکو یەکێکی لەشکر زەرەرێ بەخەڵکی شار بگەیەنێ، چونکە ورمێ وەکو ماڵی خۆم دائەنێم... ئینشائەڵڵا مەحەبەتی زۆر دەرهەقی خەڵك ئەکەم...))[١٤].

لەنامەیەکی تردا کەلەرۆژانی شەرر ئابلۆقەدانی ورمێدا بۆ اقبال الدولەی نوسیوە، ئەڵێ:

((میری میوانی گەورە، دۆستا، میهرەبانا!

مەعلومە خانەوادی ئێوە لەگەڵ دودمانی سید تەهای مەرحوم لەکۆنەرە دۆست بونر داعی ئەرپەڕی مەحەبەتم بۆ ئێوە هەیە، ورمێ بەماڵی خۆم ئەزانمر،

بەڕشتنی خوێنی موسوڵمانان هیچ وەخت ڕازی نەبوم، چەند جار سەرانی سوپاو عەشایەر ویستیان دەست بەشمشێرو خەنجەر بڕژێنە ناو شار، دۆستدار مانیع بوە نەی هێشتوەو نەم ویستوە کەکوشتن‌و تاڵان لەناو ئەهلی ئیسلامدا روبدا. ئەگەر خۆڕاگرتنی ئێوە بەنیازی گەیشتنی یارمەتیە، ڕێی یارمەتی بەستراوە، لەهیچ شوێنێکەوە ئیمداد ناگا، ئەگەر دوسێ ڕۆژ لەقەڵادا خۆتان بگرن ئاوو ئازوقەو قورقوشم‌و باروتی ئێوە تەواو بۆ ئەوسا ناچاری گوێڕایەڵی‌و ئەمکین ئەبن.

ئەگەر ئەمڕۆ خوێنڕشتن لەناوا بێ دو ڕۆژی تر پەشیمان ئەبیتەوە. باشتر وایە کاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ‌و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. بەسدیقی دڵەوە تەمکین بکەی‌و ئومێدەوارم بەپایەی بلند بگەیت والسلام))[١٥].

ئەم نامەیەو چەندین نامەی تری شێخ بۆ سەرانی شیعە باسی هیچ جۆرە سوکایەتیەکی بەرامبەر شیعە تێدا نیە. باسی((رافضی))و((حەلاڵ کردنی خوێن‌و ماڵ))و((حوکمی جیهاد))ی نەکردوە، وەکو دوژمنەکانی باسی ئەکەن، بەڵکو لەهەمویاندا بەڕێزەوە بەئیسلام ناوی بردون. ئەگەر شێخ عوبەیدوڵلا نیازی((مباح)) کردنی سەرو ماڵی شیعەکانی ورمێی هەبوایە لەباتی ئەوەی نامەی وەهایان بۆ بنوسێ‌و گفتوگۆیان لەگەڵ بکا، یەکسەر پەلاماری ئەدان‌و هەلیشی لەدەس نەئەچو.

٢-پێوەندی لەگەڵ عەباس میرزا مەلك ئارا

شاهەکانی ئێران، بەدرێژایی مێژو لەپیلان‌و ڕقە بەری یەکتری ترساون" باوك لەکوڕ، کوڕ لەباوك، برا لەبرا، پیلانی گێڕاوە. مێژوی بنەماڵەکانی سەفەوی، ئەفشار، قاجار، پڕیتی لەکوشتن‌و خەساندن‌و چاو هەڵکۆڵین‌و دورخستنەوەو گرتن بۆ ئەوەی لەدەست میمل‌و ملۆزمەکانی خۆیان رزگار بن.

محەمەد شاهی قاجار لەپاش مردنی چەند کوڕو چەند کچی لێ بەجێ ما. لەناو کوڕەکانیدا دویان لەوانی‌تر لەپێشتر بون یەکێکیان ناصرالدین، ئەوی تریان عەباس بو. عەباس میرزا لەدایکەوە کوڕی خدیجە خانمی کچی یەحیی خانی چەهریق بو کەیەکێ بو لەو جاخزادە کوردەکانی چەهریق. بنەماڵەی خەدیجە خانم موریدی شێخ تەی باوکی شێخ عوبەیدوڵلا بو. کوڕو دایك لەلای محەمەد شا نزیك بون. وەك ئەڵێن، محەمەد شا بەرلەوەی بمرێ بەتەما بو ناصرالدین لەولیعەهدی بخات‌و عەباس میرزا کەنائب السلطنتو هێشتا مناڵ بو لەجێی ناصرالدین بکاتە ولیعەهدی خۆی‌و، لەپاش مردنی ببێتە شای ئێران.

لەپاش مردنی محەمەد شا، ناصرالدین بەشای ئێران. بەڵام ترسی ئەوەی هەبو کەعەباسی باوك برای پیلانی لێ بگێڕێ، بێتە جێگای. جگەلەوەی هەمو سامان‌و داراییان لەخۆی‌و دایکی زەوت کرد، مەهد علیای دایکی ناصرالدین ویستی عەباس کوێر بکاو ناصرالدینیش هەوڵی لەناوبردنی‌دا. لەژێر گوشاری وەزیری موختاری روس‌و ئینگلیزدا گیانی بەساغی دەبرد. بەڵام دورخرایەوە بۆ((عتباتی عالیات))لەعیراقی عەرەبی ژێردەسەڵاتی عوسمانی‌و زیاتر لە ٢٥ ساڵ بەدور خراوەیی مایەوە. ئەو ماوەیەش عەباس میرزا هێشتا هەر مایەی پەژارە بو بۆ ناصرالدین شا.

شێخ عوبەیدوڵڵا کەئاگادر ئەم کەینوبەینە بو، هاوکات لەگەڵ دەسپێکردنی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر کوردستانی ئێران، بۆ ئەوەی ریزی دوژمنەکانی تێك بداو کەڵك لەناکۆکیەکانی ناو خێزانەکەیان لەسەر حوکمڕانی وەربگرێ، بەدو نوێنەری خۆی‌دا نامەیەکی بۆ عەباس میرزا نارد. لەنامەکەی‌دا عەباس میرزای بانگ هێشت بو کەبەشداربێ لەشەڕا دژی هێزەکانی ناصرالدین شا بۆ ئەوەی لەپاش سەرکەوتنی راپەڕینەکە تەختی ئێرانی پێ ببڕێ، کورد بونی دایکیشی بەبیر هێنابوەوە.

عەباس میرزا بۆ ئەوەی دڵی ناصرالدین شای برای لەخۆی پاك بکاتەوەو دڵنیای بکا، لەباتی ئەوەی بەدەنگ شێخ عوبەیدوڵڵا وە بچێ، هەردو نێردراوەکەی شێخی بەگیاوی لەگەڵ نامەکەدا تەسلیمی ناصرالدین شا کرد، شا لەپاداشتنی ئەم دڵسۆزیەدا حوکمڕانی قەزوینی بەعەباس بەخشی. عەباس میرزا خۆی روداوەکەی بەدرێژی لەبیرەوەریەکانی‌دا گێڕاوەتەوە[16].

٣-هەڵوێست لەمەسیحیەکان

ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەبەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی گرنگیەکی تایبەتی هەبوە لەپێکەوە بەستنەوەی ٣ قارە گەورەکەی دنیا" ئاسیاو ئەفریقاو ئەوروپا. لەبەرئەوە رێگە مێژوییەکانی پێکەوە بەستنی رۆژهەڵات‌و رۆژئاوا لەم ناوچەیەوە تێ پەڕیوە، لەشکرە گەورەکانی رۆمانی، یۆنانی، فارسی، عەرەبی، مەغۆلی، تورکی..یش هەر بەوی‌دا رۆیشتون‌و، شەپۆلی گەورەی کوچڕەوی مێژوی هەندێ گەل روی تێ کردوە، لەبەرئەوە سەرەڕای نەتەوە خۆجییە دێرینەکانی ناوچەکە، هەندێ میللەتی تریشی تێ‌دا جێگیر بون‌و ناوچەکە بۆتە مۆزاتێکی رەنگاورەنگی رەگەزو زمان‌و دینی جیاواز.

کوردستان لەناوجەرگەی ناوچەکەدا بوە، هێزێکی ناوەندیی تایبەتی خورتی خۆی نەبوە لەلێشاوی هاتوان بیپارێزی، رەنگە لەهەموان زیاتر کەوتبێتە ژێر گوشارەوە.

لەکوردستاندا، لەکۆنەوە چەند نەتەوەیەك پێکەوە ئەژین، جگە لەکورد گەلی ئاسوری و گەلی ئەرمەنیش لەهەندێ شوێنیدا هاوژین و هاوجێگەبون لەگەڵی.

ئاسوریەکان، کە لەسەدەکانی پێشودا بەنەستوری ناوبراون، خۆیان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ناسراوی ئاشوری دائەنێن. لەدوای تێکچونی ئیمپراتۆریی ئاشوری و وێران بونی پایتەختەکەیان دەربەدەر بون و خۆیان خزاندۆتە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستانەوە. کۆمەڵی گەورەو بچوکی لەیەکچویان لەناوچەکانی هەکاری، وان، بتلیس، ئورفا، دیاربەکر، ماردین، نسیبین، قارس، موسڵ، سەلماس، ئەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، ورمێ... پێکەوەناو گوندو ئاوایی تایبەتی خۆیان دامەزراندو پارێزگاری قەوارەی تایبەتی خۆیان کرد. *

ئەرمەنیەکان، لەنەتەوە هەرە کۆنەکانی ناوچەکەن، خاوەنی شارستانێتی کۆن و مێژوییەکی دوورودرێژن. خاوەنی دەوڵەتی بەهێزبون و لەسەردەمێکدا بەشێکی کوردستان لەژێردەستی ئەواندا بوە. تا ئەم چەرخانەی دوایی هەندێ بەشی کوردستان لەسەر ئەرمەنستان دانراوە. لەقەرنی رابردودا لەگەڵی ناوچەی کوردستاندا بەتایبەتی وان، بتلیس، دیاربەکر، قارس، ئەرزرۆم، ئەرزنجان، هەکاری بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون و، ئاوایی گەورەو ئاوەدانیان هەبو.

لەژێرسایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا، دینی مەسیحی بەرەسمی ناسراوە، بەڵام هەرگیز مەسیحەیەك هەمو ئەو مافانەی نەبوە کەموسوڵمانێك هەیبوە، زۆرجار جیاوازی دینیان لێ کراوە بە بەهانەی چەوساندنەوەو ئازاردان و کوشتن و تالان کردن. لەقەرنی ١٧هەمدا، دەوڵەتانی ئەوروپی چەوسانەوەی مەسیحیەکانیان کرد بەبیانوی خۆخزاندنە کاروباری ناوچەکە. میسیونێری دینی بەناوی یارمەتی دان و پارێزگاریەوە بنکەی بەهێزیان تێدا دامەزران. پاشتریش دەوڵەتە ئەوروپاییەکان مەسیحیەکانی ناو ئێران و عوسمانیان کردە بنکەی دەسوەردانە کاروباری ناوچەکە بۆ دابین کردنی دەسکەوتەکانی خۆیان. کەلکی زۆریان لەوان وەرگرت. لەو شارانەدا کەلەنێوان روسیە- ئێران و، لەنێوان روسیە-عوسمانیدا ئەبو، روسەکان کەلکی زۆریان لەهاوکاری و شارەزایی و ئاگاداری ئەوان وەرئەگرت دژی ئێران و

توركيا. دەسەڵاتدارانی رۆم‌و عەجەمیش ئەوەیان ئەکردە بەهانەی توندکردنی چەوسانەوەی مەسیحیەکان.

کورد گەلێکی موسوڵمانە، هەم بەدین لەئاسوری‌و ئەرمەنیەکانی هاونیشتمانیان جیا بون، هەم بەزمان و رەگەز جیاواز بون. ناکۆکی بەرژەوەندی ئابوری هەندێ جار ناکۆکی لەنێوان کوردو مەسیحیەکاندا دروست کردوە. جیاوازی دین‌و زمان ناکۆکیەکەی قوڵ تر کردوە. هەندێ لەمەلاو شێخەکانیش هەندێ جار ئاگری ناکۆکیەکانیان خۆش کردوەو هانی کوردیان داوە لەدژی ئەوان. میسیونێرە ئەوروپی‌و ئەمریکاییەکانیش هەندێ جار دەوری خراپیان گێڕاوە لەتیژکردنی ناکۆکیەکان‌و هاندانی مەسیحیەکاندا دژی کورد. دوایی تریش کۆنسولگەکانی بەریتانیاو روسیا نفوزی بەهێزیان تیادا دروست کردبون‌و بۆ خزمەتی دەوڵەتەکانی خۆیان بەکاریان ئەهێنان. لەسەردەمی راپەرینەکەی بەدرخان بەگدا((١٨٤٣-١٨٤٧)بەهاندانی میسیونێرە ئینگلیزەکان ئاسوریەکان لەبەدرخان هەڵگەڕانەوە. تێکهەڵچونی خوێناوی لەبەینیاندا رویدا. کونسوڵی بەریتانیا بەقازانجی ئاسوریەکان دژی بەدرخان لەلای کاربەدەستانی عوسمانی کەوتەکار.

روسیاو بەریتانیا کەچاویان بڕی بوە ناوچەکە، یەکێ لەدەسکەلاکانیان، مەسیحیەکانی کوردستان بو، یەکێکیش لەبەهانەکانیان پارێزگاری ئەوان بو لەدەسدرێژی موسوڵمانەکان تایبەتی کورد. پەیمانی بەرلین(١٨٧٨) کە لەدوای جەنگی روسی- عوسمانی، لەلایەن روسیا، بەریتانیا، ئیتالیا، نەمسا، ئەڵمانیاوە بەسەر بابیعالیدا سەپێنرا بو، بۆ رازی کردنی ئەرمەن سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ روس دژی عوسمانی کرد بویان، وە بۆ تۆڵەکردنەوە لەکورد سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ تورك دژی روس کرد بویان، لەمادەی(٦١)دا نوسیویتی:

((بابیعالی بەڵێن ئەدا، لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا، رێکخستن‌و چاککردنی کەپێویستەکانی ناوچەکە ئەیخوازن جێبەجێ بکا، وەسەلامەتی ئەرمەن لەکوردو چەرکەس بپارێزێ. بابیعالی ئەبێ بەردەوام دەوڵەتان لەو رێوشوێنانە ئاگادار بکا کەبۆ ئەم مەبەستە دایان ئەنێ‌و دەوڵەتەکانیش چاودێری جێبەجێ کردنی ئەو رێوشوێنانە ئەکەن)).

ئەم پەیمانە لەلایەکەوە بو بەهانەیەکی تر بەدەس روسیاو بەرتیانیاوە، بەناوی پاراستنی ئەرمەن‌و چاودێری داوودەزگاکانی عوسمانی لەجۆری جێبەجێ کردنی

پەیمانەکە، زۆرتر دەس وەربدەنە کاروباری ناوخۆی عوسمانیـەوە، لەلایـەکی تـرەوە چەکێکی برندەی دایە دەس تورك بۆ ئەوەی کورد لەئەرمـەن هـان بـدا. ئـەو دو میللەتە بکەن بەگژیەکتریدا و بەیەکتری بترسێنن.

شێخ عوبەیدوڵلا بەدوربینیەکی زیرەکانەوە هەوڵیدا بۆ ئـەوەی گـەلی کـوردو دەس ڕۆیشتوەکانی نەکەونە ژێرکاتێکردنی پڕوپاگەندەی تورك و هەندێ فەناتیکی کوردەوە دژی گەلانی مەسیحی، بەتایبەتی ئەرمەنی. ئامۆژگاری خەڵکی ئـەکرد کەرەفتاری باش لەگەڵ مەسیحیەکان بکەن. خۆیشی مافەکانی ئەپاراستن و ڕێزی لێ ئەگرتن. بەردەوام هەوڵی ئەدا بۆ تێ گەیانـدنی کـورد لەپێویستی ڕاگرتنـی پێوەندی دۆستانە لەگەڵیان. لەهەمان کاتدا لەهەوڵ دانـی بـەردەوام دا بـو بـۆ ئەوەی گەلـە مەسـیحیەکان: ئەرمـەنی و ئاسـوری ڕابکێشـێ بـۆ دۆسـتایەتی و پشتیوانی و بەشداری لەبزوتنەوەکەدا دژی دەرباری قاجـارو بابیعـالی. شـێخ لای وابو ڕاکێشانی ئەوانـە بـۆ هاوکـاری و بەشـداربون لەبزوتنەوەکـەدا جگەلـەوەی بزوتنەوەکـەی پـێ بـەهێزو ریـزی نـاوخۆی پـێ پتـەو ئـەبو، ئـارام و ئاسایشـی لەکوردستاندا باشتر ئەپاراست و، پەکی پیلانەکانی تورکیای ئەخست بو نانـەوەی دوبەرەکی لەبەینی ئەم میللەتە زۆرلێکراوانەدا. سـەرەڕای ئەوانـەش گرنگیـەکی گەورەی هەبو بـۆ بەدەسـتهێنانی پشـتیوانی روسـیاو بـەریتانیا لەجوڵانەوەکـە، چونکە نفوزی روس لەناو ئەرمەنی و نفوزی ئینگلیزی لەناو ئاسوریدا بەهێز بـو. هەڵوێست لەوانە یا هەڵوێستی ئەوان لەبزوتنەوەکە کـاری سـەلبی یـا ئیجـابی ئەکردە سەر هەڵوێستی هەردو هێزی ئەورووپی لەبزوتنەوەکە.

لەکۆبونە فراوانەکـەی تـەموزی ١٨٨٠دا لەنـەهری، کاتێـك چـەند کەسـێ لەوانەی بەشدار بون بوئەوەی لەپێشدا (جەبهەی داخلی) پاك بکرێتەوە، پێشنیاری ئەوەیان کرد لەسەرەتاوە دەست بکرێ بەکوشتاری ئەرمەنی لەکوردستاندا، شـێخ نەك ئەمەی پەسەند نەکرد بەڵکو لەوەڵامدا وتی:

((ئەگەر ئەستەموڵ هەتا ئەوساتە بەسەرزاری پشتی کوردی گرتبێـت، ئـەوە بەو مەبەستە بوە لـەگاورەکانی ئەنـەدۆڵ راسـتیان بکاتـەوە، خـۆ ئەگـەر هـاتو ئەرمەنەکان لەئەنجامی ئەو هەڵوێستەدا تیاچون ئەوسا کورد لای کاربەدەسـتانی عوسمانی نرخیـان نامێنـێ و بەفلسـێك نایان کـڕێ... ئەگـەر ڕاپـەڕینی کـورد ئاراسـتەی ئەرمـەنی بکـرێ، ئەوسـا دەوڵەتـە ئەورووپاییـەکان لـەکورد ڕاسـت ئەبنەوە...)) [١٧].

شێخ چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی ناردە لای سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکان لەباشقەلا بۆ ئەوەی((چاویان بەیەك بکەوێ، لەسەر دۆخی وڵات بدوێن و رێوشوێنی بەکەڵك بدۆزنەوە))[18].

هەروەها چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی ناردە لای مار شەمعونی گەورەی ئاسوریەکان[19].

لەم هەمو تەقەللایە مەبەستی ئەوە بو ئاسوریەکان و ئەرمەنیەکان وەکو کورد بەشداری جولانەوەکەی بن دژی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی، بۆ ئەوەی لەکوردستانی سەربەخۆدا لەچەوسانەوە رزگار بن و بەمافەکانی خۆیان بگەن.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی هەڵاتنیدا لەئەستەموڵەوە بۆ شەمزینان بەهەندێ لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا تێ پەڕی، پیاوە گەورەکانی بیسنین، سەردانی کەنیسەکانی کرد، گفتوگۆی لەگەڵ کردن. ئەگەرچی شێخ نەیتوانی گەورە پیاوەکانی ئەو دو گەلە رازی بکا" ئەوانیش شان بەشانی کورد بەشداری تەقەللای دیپلۆماسی- چەکدار بن بۆ بەدیهێنانی ستراتیجەکەی چونکە کاربەدەستانی روس و ئینگلیز لەئەرزڕوم، وان، تەورێز، ورمێ.. هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئامۆژگاری ئەرمەنی و ئاسوریەکانیان ئەکردو زۆریان بۆ ئەهێنان" بەشداری بزوتنەوەکە نەبن، یارمەتی نەدەن و هاوکاری نەکەن، بەڵکو لێی دور بکەونەوە[20].

بەڵام شێخ ئەگەر نەیتوانی بێ دۆستایەتی ئەو گەلانە بەدەس بهێنێ، ئەوا هیچ نەبێ توانی وایان لێ بکا لەململانێی کوردو دوژمنەکانیدا بێ لایەن رابوەستن.

٣/١/٢ پێوەندی لەگەڵ گەورە پیاوانی عەرەب

لەو کاتەوە لەشکری عەرەبی ئیسلامی فەتحی کوردستانی کرد، گەلی کورد بەدڵسۆزی موسوڵمان بو. زمانی عەرەبی کەزمانی قورئان بو وە گەلی عەرەب کە لەهەندێ قۆناغی مێژودا نەتەوەی دەسەڵاتدارو کاربەدەست بو لەناو کوردا لەچاو میللەتانی تردا رێزی تایبەتی و پایەی بەرزی هەبوە. ژمارەیەکی زۆر لەخێزانی سەیدو شێخ و مەلاو پیرو گەورە پیاوەکانی کورد، بەراست یا بەهەڵبەست، رەچەڵەکی خۆیان ئەبردەوە سەر عەشیەت و بنەماڵەو گەورە پیاوە مێژوییەکانی عەرەب. شەرەفنامە دەیان نمونەی باس کردوە. گەلی کورد لەلای رۆژئاواو خواروی نیشتمانەکەیەوە هاوسێی عەرەب بو. جگەلە پێوەندی هاودینی و هاومەزەبی،

پێوەندی فەرهەنگیو بازرگانی بەهێزیش لەنێوان هەردو میللەتدا هەبوە. بگرە لەهەندێ شوێن تێکەڵاوی پێوەندی خزمایەتیش لەنێوان عەشیرەتەکانیاندا هەبوە.

شێخ عوبەیدوڵڵاش گرنگی میللەتی عەرەبو گرنگی کاری شوێنو ناوەندە پیرۆزەکانی ئیسلامی لەوڵاتانی عەرەبیدا زانیوە بەتایبەتی چونکە خۆی کابرایەکی دینی بوە، بزوتنەوەکەشی دژی دەسەڵاتدارانی بوە، کەخۆیان بەپارێزەری موسوڵمانانی دنیا داناوەو هەمو راپەڕینو یاخی بونێك لەحوکمڕانی خۆیان بە(لەدین دەرچون)ژماردوە، لەبەرئەوە شێخ عوبەیدوڵڵا پێویستی بەوە بوە رەوایی بزوتنەوەکەی خۆیو دەرچونی کاربەدەستان لەرێوشوێنەکانی ئیسلامەتی بۆ ئەوان بسەلمێنێنێو، هەوڵ بدا پشتیوانی مەعنەوی- سیاسی گەلانی عەرەبو پشتیوانی گەورە پیاوەکانیان بەدەس بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە پێوەندی لەگەڵ چەندین شوێن کردوە، نامەو نێردراوی ناردۆتە لایان، لەوانە:[21].

-شەریفی مەککە[22]. کەزێوانی گۆڕی پێغەمبەرو شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام بوە، وەهەمو ساڵ دەیان هەزار کەس لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامیەوە بۆ بەجێ هێنانی ئەرکی حەج رویان تێ کردوە، کاریگەرترینو گرنگترین، ناوەندی کۆبونەوەی ساڵانەی موسوڵمانانی دنیا بوە. لەمەش دیارە مەبەستی بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی کاربەدەستی پیرۆزترین ناوەندی ئیسلامی جێگەی رێز لێ نانی هەمو موسڵمانی دینا بوە.

-خدیوی میسر[23] ئەگەرچی لەو سەردەمەدا لاواز بو بو، کەوت بوە ژێر نفوزی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، بەڵام میسر گرنگیەکی گەورەی فەرهەنگی هەبو، جگەلەوانە گرنگترین زانستگەی دینی- ئیسلامی(جامعە الازهر)لەقاهیرەدا بو.

-هەندێ لەگەورە پیاوانی عەرەب لەولایەتەکانی موسڵو بەغداد کەهاوسۆزی نفوزی سیاسیو دینی خۆی بون. هەندێ سەرچاوە وا رائەگەیەنن لەدوا راپەڕینەکەی شێخدا نزیکەی ٥ هەزار عەرەبی ولایەتەکانی بەغدادو موسڵ لەناوچەکانی هەکاری بۆ هاوکاریو یارمەتی دانی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆبونەتەوە[24].

ئەگەرچی ئەم ژمارە گەورەیە رەنگە جۆرێ لەپێوەنانی تێدابێ، بەڵام لەسەرێکەوە بەڵگەی نفوزی بەهێزی شێخە لەناو موسوڵمانی عەرەبدا، وە بەڵگەی رادەی پشتیوانی کردنی ئەوانە لەجوڵانەوەکەی شێخ دژی دەسەڵاتی عوسمانیو ئێرانی.

٢/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری چەکدار

١/٢/٢ هێزەکانی کورد

هێزی چەکدار لەسەردەمی جەنگ‌و لەسەردەمی ئاشتی‌دا گرنگی گەورەی هەیە بۆ گەلان‌و دەوڵەتان، بەڵکو فاکتەرێکی هێزی نەتەوەو هێزی دەوڵەتە. هەبون‌و نەبون، خورتی‌و لاوازی‌و چۆنایەتی‌و چەندایەتی هێزی چەکدار دەوری بڕیاردەری هەیە لەسەرکەوتن یا لەتێشکانی کاری سیاسی‌و کاری دیپلۆماسی‌دا، وە لەبەدیهێنانی ئامانجەکانی نەتەوە یا دەوڵەتێکدا. دەوڵەتان بۆ سەرکوتکردنی یاخی بونی ناوەکی، بۆ پاراستنی خۆیان لەدەسدرێژی دەرەکی، بۆ دەسدرێژی کردنە سەردەوڵەتانی تر هەمیشە پەنایان بردۆتە بەکارهێنانی زۆرو توندوتیژی‌و هێزی چەکدار. دەوڵەتان بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینی رزگاری خوازانەی نەتەوەکانی ژێردەستەیان و گەلانی ژێردەستەش بۆ بەدەسهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان، شان بەشانی کار لەمەیدانەکانی ترا، پەنایان بردۆتە بەر چەك‌و هێزی چەکدار.

بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردیش لەسەرەتاوە هەر ئەو رێگەیەی گرت‌و کردی بەشێوەی سەرەکی کاری خۆی بۆ بەدەسهێنانی ئامانجەکانی، بەڵام چونکە کورد دەوڵەتی نەبوە، نەریتی پێکهێنانی سوپاو لەشکرو جەنگیی نیزامییشی نەبوە، هەروەها بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی گەلی کورد لەو قۆناغەدا هێزێکی چەکداری رێکخراوی نەبوە. لەناو کوردا نەریتی شەڕی ناوخۆی خێڵەکان لەگەڵ یەکتری، نەریتی بەرەنگاری هێزی دەوڵەتە دەسەڵاتدارەکان، نەریتی جەردەیی‌و رێگری‌و یاخی بون لەکاربەدەستانی بێگانە هەمیشە هەبوە، چەك خشڵی خورازاندنەوەی پیاوان بوەو نرخێکی کۆمەڵایەتی- سیاسی تایبەتی هەبوە لەلای هەمو کەس. ئازایەتی‌و نەترسان‌و لەخوبران، جوامێری‌و دلێری‌و بوێری رەوشتی پەسەند بون. لەکۆنەوە خەڵك هەوڵی خۆ چەکدارکردنیان داوە، بەتایبەتی خۆپاراستن ئەرکێ بوە هەر کەسە لەملی خۆی بوە، چونکە دەسەڵاتدارانی رۆم‌و عەجەم سەرو سامانی خەڵك‌و ئاسایشی وڵاتیان نەپاراستوە. دەرەبەگەکانی کورد، ئاغاکانی چ ئەوانی رەوەندو چ ئەوانی نیشتەجێ بون، سەرەڕای ئەوەی خۆیان چەکدارو دەستەیەك نۆکەری کەم یا زۆری چەکداری تایبەتی خۆیان هەبوە. زۆریان لەپیاوەکانی خێڵەکەیان کردوە بۆ کڕین‌و پەیداکردنی چەك. هەبونی

ژمارەی زۆرتری چەکدار. نیشانەی پایەی بەرزو زۆریی دەسەڵاتی ئاغاکە بوە لەناوچەکەو لەناو دراوسێکانیدا.

کوردستان وڵاتێکی پیشەسازی نەبوە. کارگەی دروستکردنی چەکی تیا نەبوە. لەنیوەی یەکەمی قەرنی ۱۹هەمدا بەدرخان پاشا لەجزیرەی بۆتان‌و میر محەمەدی سۆران لەرەوانـدوز بناغـەی کارگـەی دروسـتکردنی چـەك: خەنجـەر، دەمانچـە، تفەنگ، تۆپ.. یان دانا. بەڵام لەپاش داگیرکردنەوەی کوردستان ئـەو کارگانـەش نەمان. کارگەی دروستکردنی چەك لەئێران‌و تورکیاش نـەبوە. ئـەوانیش تـۆپ‌و تفەنگیان لەدەوڵەتانی ئەوروپی کڕیـوە. چـەکی شـانی کـورد بەگشـتی خـراپ‌و دواکەوتو وکۆن بوە، مەگەر تاکوتوك چەکی باش‌و نوێیان هەبو بێ. چەکەکانیان تفەنگی کۆنی پلیتەدار، هەندێ تفەنگی لەبابەتی ئەوانەی دەستی رۆم‌و عەجەم، خەنجەر، زەرگ، کوتەك... بوە.

لەتەموزی ۱۸۸۰ەوە شێخ عوبەیدوڵلا دەستی کرد بەسازدانی هێزی چەکداری خێڵەکانی شەمزینان، گەوەر، مەرگەوەڕ، تەرگەوەڕ، شنۆ، سەردەشـت، سـابڵاخ.. بەتایبـەتی خێڵەکانی مەنگوڕ، مامەش، پیران، زەراز، شکاك، گـەورك، مـوکری" دیبوکری.

ئەم هێزانە کەسەرچاوەیەکی ئاگـاداری وەکـو ظـل السـلطان[۲۰] بـە ۳۰هـەزار سوارەو پیادەی خێڵەکوردەکانی تەقدیر ئەکا، کەموکوڕی کوشندەیان هەبو:

۱-هەیئەتی ئـەرکان یـا سـەرکردایەتیەکی شـارەزای زانسـتەکانی جـەنگ‌و تەجروبەی جەنگینی نیزامی نەبو.

۲-لەدەستەو تیپی لەیەکچودا بێ گوێدانە خێڵ‌و ناوچە کۆنەکرابونەوەو رێـك نـەخرا بـون، بـەڵکو هێـزی هـەر خێڵـە پێکـەوە بەفەرمانـدەیی سـەرۆکی عەشیرەتەکەیان کۆبوبونەوە.

۳-نەفەرمـاندەکانی هێزەکـەو نەجـەنگاوەرانی لەشـکرەکە مەشـقی جـەنگی دانەدرا بون.

٤-چـەکی قورسـیان نـەبو، چـەکەکانی تریـان بـەزۆری خـراپ‌و کـۆن‌و بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبو.

٥-خۆراك‌و جلوبەرگ‌و پێویستیەکانی تریان ئـەبو لەلایـەن خۆیانـەوە دابـین بکرێ.

٦-لەشکرێکی ناڕێکوپێك، مەشق نـەدیو، بـێ دیسـپیلین، بـێ تەجروبـە... بەئارەزوی خۆیان کۆبوبونەوەو بەئارەزوی خۆیشیان بڵاوەیان لێ کرد.

٢/٢/٢ قشونی ئێران

ئێران لەچەند قەرنی پێشەوە خاوەنی قشون بو. لەسەرەتای قەرنی ١٩هەمدا لەجەنگی روسی-ئێرانیدا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی ئێرانی ئەکرد، بۆی دەرکەوت جەنگ لەگەڵ دەوڵەتێکی ئەوروپی بەبێ فێربونی زانستی جەنگو چەكو مەشقی نوێی ئەوروپییەکان کارێکی دژوارە. ناپلیۆن دەستەیەك ئەفسەری فەرەنسی بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێرانو مەشق پێ کردنی بۆ ناردن، بەریتانیا بۆ ئەوەی نفوزی فەرەنسە نە ئەنێتەوە بۆ ناوچەکە کارێکی وای کرد کە لەباتی فەرەنسیەکان ئەفسەرانی ئینگلیزی بێنە ناو قشونی ئێرانەوە. بەپێی باشو خراپی پێوەندیەکانی دەرباری قاجار لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی" ئەفسەرانی ئینگلیزی، ئیتالی، فەرەنسی، مەجارستانی، روسی، نەمسەیی هاتون بۆ ئێران بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێرانی لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا[٢٦].

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩ هەمدا هێزە چەکدارەکانی ئێران ٣ جۆر بون"

١-سوارەی میلیشیا، کەپێك هات بو لەهێزی تیەو خێڵی شوێنە جیاوازەکانی ئێران بەسەرکردایەتی سەرۆکەکانی خۆیان کۆئەکرانەوە.

٢-قشونی ئێران لەسوارە، پیادە، تۆپخانە کەبەلاسایی کردنەوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك خرابون، مەشق درابون چەکدار کرابون.

٣-هێزێکی تری شێوە نیزامی تفەنگدار کەبۆ پاراستنی سەرو سامانی کاربەدەستان لەخەڵکی ناوشارەکان پێك هات بو.

قشونی ئێرانی ئەبو لەنزیکەی ١٠٠ هەنگ پێك بێ. هەر هەنگێکیش ئەبو ٨٠٠ تا ١٠٠٠ کەس بێ. بەڵام لەراستیدا وەکو کیزن ئەڵێ لە٦٠٠تا ٧٠٠ کەس پێك ئەهاتن. ئەو شوێنانەی ئەم هەنگانەیان لێ دائەمەزرێنرا بریتی بون لە:٢٦ هەنگ لەئازربایجان، ١٢ هەنگ لەخۆراسان، ٧ هەنگ لەمازندەران، ١٠هەنگ لەگەیلان، ٥ هەنگ لەئەسفەهان، ٥ هەنگ لەخەمسە، ٤ هەنگ لەدەماوەند، ٣ هەنگ لەقەزوین، ٤ هەنگ لەکرماشان، ٦ هەنگ لەکزازو زاهان، ٤ هەنگ لەهەمەدان، ٢ هەنگ لەلورستان، ١ هەنگ لەهەریەکێ لەگەروس، گوڵپایەگان، مەلایەر، نەهاوەند، کوردستان.

ناوەندی پادگانەکانی قشون لەم شوێنانە دامەزرابون: تەورێز، تاران، میاندوار، ئەردەبیل، سابلاخ، مەشهەد، سەرخەس، توستاباد، نەسرەت ئاباد،

قاین، ئەنزەلی، ئەسفەهان، موحەممەرە، کەلات، بوشەهر، بەندەر عەبباس، شیراز، سنوری بلوجستان، سنوری کوردستان، سنوری روسیا[٢٧].

دەزگا ئێرانیەکان لە((سالنامە))ی رەسمی خۆیاندا، تێکڕای هێزی چەکداری ئێرانیان دائەنا بە٢٠٠هەزار کەس لەوانە ١٥٠ هەزار نیزامیو ٥٠ هەزار میلیشیا، کیزن ئەم ژمارە گەورەیە بەخۆهەڵ کێشانێکی ناڕاستی دامودەزگاکانی ئێران دا ئەنێ، چونکە خۆی هێزەکانی ئێران، ئەوی کەبەکردەوە لەرِیزی قشوندا بون، بە٣٠هەزار کەس تەقدیر ئەکا.

لەچەکی قورسدا تۆپخانەی ئێران خاوەنی ١٦٤ تۆپی باشو بێ کەڵکی جۆراوجۆر بوە بۆ پێگەیاندنی ئەفسەریش لەسەر ڕێوشوێنی فەرەنسی((کۆلیجی سەڵتەنەتی)) هەمو ساڵ چەندین ئەفسەری پەروەردە ئەکرد[٢٨].

٣/٢/٢ دانانی ڕێوشوێنەکانی ڕاپەڕین

١-هەڵبژاردنی مەیدانی ڕاپەڕین

شێخ عوبەیدوڵڵا پلانی ڕاپەڕینەکەی وەها دارِشت کەهێزە چەکدارەکانی لەپێشدا هەوڵی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بدەن، ئینجا هەوڵی رزگارکردنی کوردستانی عوسمانی بدەن، لەبەرئەم هۆیانە:

١-ئێران لەتورکیا لاوازترە.

٢-هێزەکانی ئێران لەو کاتەدا(بەپێی ئاگاداری شێخ) بەشەڕی خێڵە تورکمانەکانەوە خەریکە.

٣-بەشێکی هێزەکانی ئێران کوردن، بەهیوای ئەوە بوە ریزی دوژمن بەجێ بێڵن بێنە پاڵ لەشکرەکەی ئەو.

٤-کوردستانی ئێران ئەرزێکی دەوڵەمەندو بەپیتە، ئەتوانێ ببێتە بنکەیەکی باش بۆ خۆسازدان بۆ ئازادکردنی کوردستانی عوسمانی.

٥-هەروەها زوڵمو زۆری عەجەم، باجو سەرانەی زۆر، جەریمەکردنو سزادانی ناڕەوا، ئابڕوبردنو سوکایەتی پێ کردن، کوشتنو لێدانو راونان... لەکوردستانی ئێراندا گەیشتۆتە رادەی ئەڤینەوە.

شێخ ناوچەکانی خوارو رۆژئاوای دەریاچەی ورمێی هەڵبژاردو بۆ مەیدانی لەشکرکێشیو ڕاپەڕین دژی دەسەڵاتی ئێرانی، ئەو ناوچانەی تێکەڵاوبون لەکوردو ئازەری کەمایەتی دینیو، لەکۆنەوە مەیدانی ناکۆکی سەختی مەزهەبیی: سوننی- شیعیو، ململانێی خوێناوی نەتەوەیی: کورد- ئازەری بو.

بۆچی ئەم مەڵبەندەی، کەوەکو مۆزائیکی دین‌و مەزەب‌و زمانی جیاواز بۆ هەڵبژاردو ناوچەیەکی تری کوردستانی ئێرانی هەڵنەبژارد کەتەبایی نەتەوەیی‌و دینی‌و مەزەبیی تێدا بێ؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە ئاسان نیە.

٢-جوڵاندنی هێزو قۆڵەکانی

هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بریتی بو لەپیاوگەلی هۆزە کوردەکانی شەمزینان، تەرگەوەر، مەرگەوەر، زەرزا، پیران، مامەش، مەنگوڕ، گەورك، موکری، دیبوکری...

شێخ لەماوەیەکی کورتدا هەمویانی سازداو لەدو قۆڵەوە جوڵاندنی، قۆڵێکیان بەناو موکریاندا بەسەر بناو و میاندواو نەغەدەو بەرەوژورو، ئەوی تریان بەناو برادۆستدا بۆ سەر ورمێ‌و بەرەوژورو[٢٩].

قۆڵی یەکەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر(١٨٥٧-١٩٢٥)کوڕی یەکەمی شێخ‌و هەمزاغای مەنگوڕ بە١٥٠سوارەوە لەشەمزینانەوە بەڕێ کەوتن بۆ مەرگەوەڕو لەوێوە بۆ شنۆ. لەسەر داوای هەمزاغا ٨٠٠ سواری مەنگوڕ بەسەرۆکایەتی کاکەڵلای برای‌و ٣٠٠ سواری پیران بەسەرۆکایەتی مامەنداغاو ٣٠٠ تفەنگچی بەسەرۆکایەتی ڕەسول ئاغا کۆبونەوە لەشنۆ. هەمزاغا هەوڵی‌دا هەمو سەرۆکی هۆزەکان‌و هۆزەکانیان لەژێر ئالای شێخ‌دا کۆبکاتەوە. هەوڵی زۆری لەگەڵ محەمەد ئاغای مەزنی مامەش‌و بیوك خانی گەورەی قەرەپاپاخ‌دا کەئەوانیش بەشداری ڕاپەڕینەکە بن. محەمەد ئاغا لەسابڵاغ هەوڵێکی زۆری‌دا کاربەدەستانی عەجەم لەمەترسی‌و گەورەیی بزوتنەوەکە هۆشیار بکاتەوە، بۆ ئەوەی هەر لەسەرەتاوە ڕێی تەشەنەکردنی بگرن. دوای ئەوەی لەوان نائومێد بو، ڕاپەڕینەکە پەرەی سەند ئەوسا ئەویش بەناچاری تێکەڵاو بو.

ئەم هێزە لەشنۆوە بەرەو لاجان، پیران، سابڵاغ بەڕێ کەوتن. بەدرێژایی ڕێگا خەڵك ئەهاتن بەپیریانەوە، پیاوەکانیان تێکەڵاوی لەشکرەکە ئەبون، خەڵکی سابڵاغ بەدەهۆڵ‌و زوڕناو بەئالاوە چون بۆ پێشوازی شێخ هێزەکەی. هەمو مەڵبەندی موکریان بەبێ بەرەنگاری هێزی ئێرانی ئازاد بو. شێخ عەبدولقادر بارەگای سەرکردایەتی لەکەناری چەمی سابڵاغ‌دا دامەزران. چەندین هەزار کەسی پیرو لاوی چەکدارو بێچەکی تێکەڵاو لەدانیشتوانی سەرانسەری ناوچەکە لەشێخ عەبدولقادر کۆبونەوە. بەپێی هەندێ سەرژمێر لەماوەی ئەو چەند ڕۆژەدا

٩هەزار سوارو ٨ هەزار پیادەو چەند هەزارێکیش بۆ تالآن کۆبونەوە. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ ئەندازەی جەماوەری بونی راپەڕینەکە دەرئەخەن.

شێخ عەبدولقادر، میرە بەگی خالۆی بە٢٠٠ سوارەوە وەکو بەرایی لەشکر رەوانەی میاندواو کرد. میرە بەگو سوارەکانی لەرێگا کەوتنە بۆسەی عەلی خانی حاکمی مەراغاوە. میرە بەگ کوژراو سەریان بڕی. هێزەکانی کورد لەمە زۆر تورە بون. هێرشێکی توندیان کردە سەر میاندواو.

٢٦ی شوالی ١٢٩٧میاندواو دوای شەڕێکی خوێناوی گیرا. لەم شەڕەدا چەند سەد شیعە کوژران. هەندێ لەخانوو بازاڕی میاندواو دوای تالآن کردن سوتێنران.

٤ زی ئەلقعدە هێزی کورد لەمەلەك کەندیەوە بەرەو بناب بەرێ کەوت. خەلکی بناب چونکە هەواڵی کوشتارو سوتاندنی میاندواویان بیست بو هەمو خۆیان بۆ بەرگری ئامادە کرد بو. مەلا عەلی قازی، کەئاخوندێکی شیعە بو، کەوت بوە هاندانو سازدانی خەلکی بنابو بۆ بەرهەڵستی کورد. خەلکی بناب بەرگرییەکی ئازایانەیان لەخۆیانو شارەکەیان کرد. چەند هێرشی کوردەکانیان شکاند. هاوزەمان لەگەڵ سەرنەکەوتنی ئەم هێرشانەدا، هێزێکی ئێرانی بەسەرکردایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە کەپێك هات بو لە٦ هەزار پیادەو ٢٥٠٠سوار گەیشت بونە نزیك بنابو بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکە. هێزەکانی شێخ لەگرتنی بناب نائومێد بونو کەوتنە بلاوە لێ کردنی نارێکوپێك. شێخ عەبدولقادر کشایەوە مەلەك کەندیو لەوێوە بۆ سابلاخ.

٢٧ زی ئەلقعدە کونسولی ئینگلیز، ئابوت لەورمێوە گەیشتە سابلاخ. نامەی شێخ عوبەیدوڵلای هێنا بو لەوێوە رەوانەی تەورێزی بکەن. شێخ عەبدولقادر بۆ پاراستنی هەمزاغای فەتاحی بە١٥٠ سوارەوە لەگەڵ نارد تا نزیك بناب بەرێیان کرد. ئابوت لەوێ فەرماندەی هێزەکانی ئێرانی دیو هەرچی ئاگاداریەکی لەسەر هێزەکانی راپەڕینەکە هەبو بەئێرانیەکانی وت.

لەسەرەتای زی ئەلحجەدا قشونی بەسەرۆکایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە لەبنابەوە بەرەو سابلاخ جولا بۆ دوکەوتنی هێزی شۆڕش. لەهەمان کاتدا ٥٠٠ کەسی شاهسیوّن بەسەرۆکایەتی فرجی خانو نەجەفقلی خانی یورتچی کەلەتەورێزەوە بۆ یارمەتی دانی هێزی دەوڵەت هات بون تاگەیشتنە سابلاخ بەهەر کوێدا رائەبوردن تالآنیان ئەکرد.

هێزەکانی عەبدولقادر نەیان توانی لەبەردەم هێزەکـانی دەوڵـەتدا رابوەسـتن. کەوتنە کشانەوە بەرەو شنۆ.

قۆڵی دوەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵلا خۆی.

شێخ پێشتر هێزێکی بەسەرکردایەتی شـێخ محەمـەد سـدیق کـوڕی دوەمـیو خەلیفە محەمەد سەعید نـارد بـوە ناوچـەکە بـەهاوکاری شـێخ محەمـەد ئـەمین کەیەکێ لەگەورەکانی کوردی ئەوێ بون، کەوت بونە سازدانی هێز.

١٤ای زی ئەلقعدەی ١٢٩٧ شێخ عوبەیـدوڵلا بـەهێزێکی گـەورەی ئیلاتـەوە لەمەرگەوەڕەوە بەرەو ورمێ بەڕێ کەوت. بۆ حەسانەوە چەند سەعاتێ لەبارانـدوز لایدا. لەوێوە راستەوخۆ چو بۆ گوندی سـیری نزیکـی شـاری ورمـێ. هێزەکـانی نزیکەی ١٢ هەزار کەس ئەبو. لەوکاتەدا هێزێکی ئەوتۆ لەورمێ نەبو بیپارێزێ. فەوجەکانی ئەفشار بەفەرماندەیی ئقبال ئەلدەولە لەقەڵای بدلبو هـەڵیاندا بـو. شێخ ئەو هەلەی لەدەسدا. لەباتی ئـەوەی یەکسـەر هەڵبکوتێتـە سـەر ورمـێو بیگرێ. لەوێ راوەستاو رۆژی دوایی دو نامەی نوسی" یەکێکیان بۆ مـیر جـەمال ئەلدین ئاغای شێخ ئەلسلامی ورمێو ئەوی تریان بۆ میرزا حسێن ئاغای مجتهد. شێخ لەنامەکانیدا داوای لێ کرد بون هاوکاری لەگەڵ بکـەن. شـار بـەبێ شـەڕ بەدەستەوە بدەن، سیورساتی لەشکرەکەی دابین بکەن، ئاگاداری کرد بـون، تـەنیا دو رۆژ لەوێ ئەمێنێتەوە لەمزگـەوتی جـامعی نوێـژیان لەگـەڵ ئـەکاو لـەوێوە ئەچێتە سەر تەورێز.

ئەوانەش کەڵکیان لەنامەکەی شێخ وەرگرت بـۆ دواخسـتنی هێرشـەکەی تـا رێوشوێنی پاراستنی شارەکەیان دابنێنو ئاگادری ئقبال ئەلدەولەو کاربەدەستانی تری ئێران بکەن، لەوەڵامدا داوایان لەشێخ کرد ٣ رۆژ مۆڵەتیان بداتێ بۆ ئـەوەی خەڵك ئاگادارو خۆیان بۆ پێشوازی ئامادە بکەن. شێخ دو رۆژ مۆڵەتی دان، بەڵام ئاخوندەکانی ورمێ لەباتی ئەوەی شار بۆ پێشوازی شێخ ئامـادە بکـەن، کەوتنـە خۆسازدانو قایم کردنی دیوارو بورجو باروی شار بۆ بەرهەڵستیو نامەشـیان بـۆ ئقبال ئەلدەولە نارد بەزویی بگەڕێتەوە، مشـوری پارێزگـاری ورمـێ لەهێرشـی چاوەڕوانکراوی شێخ بخوا.

هێشتا مۆڵەتی شێخ تەواو نەبو بوو ئقبال الدولەو فەوجەکانی بەر فـەرمانی گەیشـتنەوە ورمـێ. شـێخ محەمـەد ئـەمینو خەلیفـە محەمـەد سـەعیدیش بەهێزەکانیانەوە گەیشتنە لای شـێخ. ئـەو هێزانـەی لەشـێخ کۆبوبونـەوە، وەکـو

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن، خۆی لە ٣٠ هەزار کەس ئەدا[٣٠]. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ دیسان رادەی قوڵی رەگی راپەڕینەکەی لەناو گەلی کوردا دەرئەخا.

ئقبال ئەلدەولە دەسبەجێ کەوتە دانانی رێوشوێنی پارێزگاری شار. مزگەوتی یورد شای کردە بارەگای فەرماندەیی. جگە لەهێزە نیزامییەکانی، هەمو ئاخوندو بازرگانو گەورەکانی ورمێ لەگەڵ دانیشتوانی شارەکە دەستیان دایە چەكو بەسەر دەروازەو بورجو بارو وگەڕەکەکانی شاردا دابەش بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی کورد. ناکۆکیەکە بەتەواوی رەنگی مەزهەبییو نەتەوەیی بەخۆیەوە گرت بو. هەمو کوردی سوننە لەلایەكو هەمو عەجەمی شیعەش لەلایەك. بۆچی راپەڕینی رەوای کورد بەو جۆرە لەلایەن گەلی ئازەربییەوە دوژمنایەتی کراو بەرلەوەی هێزەکانی دەوڵەت سەرکوتی بکەن ئەوان بەرەنگاری راوەستان؟ رەنگە وەڵامی ئەمە لەبەشەکانی یەکەمو دوەمی ئەم باسەدا دەربهێنرێ.

شێخ عوبیدوڵلا تێ گەیی مۆڵەتەکەیان بۆ بەدەستەوەدانی شار نەبو، بەڵکو بۆ تەفرەدانی ئەوو بۆ بەسەربردنی کات بوە تا خۆیان بۆ بەرگری ئامادە بکەن.

شەوی ١٨ ی زی القعدە یەکەمین هێرشی کورد بۆ سەر ورمێ دەستی پێ کرد. ئقبال ئەلدەولەو هێزەکانیو خەڵکی ورمێ زۆر بەتوندی بەرپەرچی هێرشەکەیان دایەوە. هێرشەکە هیچ سەرکەوتنێکی بەدەس نەهێنا.

هەرچەندە لەنێوان شێخ عوبەیدوڵلاو ئقبال ئەلدەولەدا چەند جارێ نامە ئاڵوگۆڕ کراو، چەند جارێ نوێنەرانی خەڵکی ورمێ چونە لای شێخ بۆ مۆڵەت وەرگرتنو کونسوڵی ئینگلیزیش ویستی ناوبژی بکا، بەو هۆیانەوە جاروبار شەڕ رائەوەستا، بەڵام پێکادان وەکو لەشەوی ١٨ی مانگەوە دەستی پێ کرد بو تا رۆژی ٢٨ی زی ئەلعقدە لەبەردەمی دیوارو قەڵاو بورجو باخەکانی ورمێدا درێژەی کێشا، بێ ئەوەی هێزەکانی کورد بتوانن شارەکە یاهەندێ گەڕەکی بگرن. ئقبال ئەلدەولە بەهیوای گەیشتنی هێزی یارمەتی ئێران ئەی ویست کاتەکە بەسەر بەرێ. هێزەکانی کورد زیانی گیانی زۆریان لێ کەوت بو. هەر لەهێرشی شەرێکیاندا وەکو عەلی ئەفشار نوسیوێتی ئەبێ نزیکەی ٢٥٠٠کورد کوژرا بێ.

٢٩ی زی ئەلعقدە ئەمیر تیمور پاشا خانی سەرداری ماکۆ بە٦ هەزار سوپاییانی خویو سەلماسو ماکۆ لەچیمەنی درشکی سەلماسەوە بەرەو ورمێ جوڵاو هەمان رۆژ گەیشتە قوشچی. شێخ عوبەیدوڵلا هەمو هێزەکانی بردە قەڵای

ئیسماعیل ئاغا بۆ ئەوەی رێ لەتیمور پاشا خان بگرێ. یەکەمین پێکدادانی هێزەکانی ئەمیر تیمورو شێخ عوبەیدوڵلا لەقیزلار قلعە بەقازانجی ئێران تەواو بو. ئەمیر تیمور بەرەو ورمێ کەوتە رێو لەدەرەوەی شار بارگەی خست. هێزەکەی تیمور پاشا هەر ئاواییەکی لەسەر رێدا بوو تالانی کردو هەمو ئەوانەشی سەر بڕی کە لەهێزەکەی شێخ بە دیل گرت بونیو، کەللەکانی وەکو نیشانەی سەرکەوتنی خۆی نارد بۆ تەورێز.

شێخ هێزەکانی رێك خستەوە. لەئێوارەی ٤ زی ئەلحجەدا لەکێوی جهودلرەوە کەئەیروانی بەسەر ئۆردوگاکەی تیمور پاشا خاندا هێرشێکی سەرنەکەوتویان کرد. هێزی عەجەم هێزەکانی راپەرینەکەی شکاندو بەرەو دواوە راوی نا. هێزەکانی شێخ جارێکی تریش لەهەمان شوێنەوە پەلاماری ئۆردوگاکەیاندا، بەڵام ئەمجارەش بێ هودە بو.

هاوزەمان لەگەڵ بەخۆکەوتنی جەنگیی دەرباری قاجارو سازدانو بەرێ کردنی قشونو میلیشیای ئیلات بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینەکە، تەقەللا دیپلۆماسیەکانی شا سەرکەوتنی بەدەس هێنا. لەلایەکەوە ئەلیکسەندەری دوهەم فەرمانیدا بەهێزەکانی روسیە لەقافقاس بچێتە سەرسنوری ئازەربایجانی خوارو، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی ئێران خۆیان لەجەنگ هەڵقورتێنن. لەلایەکی ترەوە گەلە کۆمەکیی دیپلۆماسی، روسی، بەریتانی، ئێرانی لەئەستەمولّ توانی بابیعالی ناچار بکات، هێزەکانی خۆی لەموش، بتلیس ئەرزروم، ئەرزنجان، وان کۆبکاتەوە بەرەو هەکاریو مەڵبەندەکانی راپەرینی بنێرێ، شوێنی ستراتیجیەکان بگرنو سنوری ئێرانی- عوسمانی قایم بکەن.

٤/٢/٢ کشانەوەو تێشکان

هێزەکانی هەردو قۆڵەکە پشێوی تەواویان تێ کەوت. هەندێکی دوای بەدەس هێنانی تالان بێ پرس گەرانەوە ماڵی خۆیان. هەندێ ورەی بەرداو لەترسی گەیشتنی هێزەکانی ئێران بڵاوەیان لێ کرد. هەندێکیشیان بەنهێنی یا بەئاشکرا ریزی راپەرینیان بەجێ هێشتو، دایانە پاڵ دوژمن.

هێزەکانی ئێران کەوت بونە راونانی هێزەکانی راپەرین. لەهەمان کاتدا بەتوندی کەوتنە سزادانی بەکۆمەڵی خەڵك. دانیشتوانی گوندەکانیان بەزۆری ئەکوشت. ماڵو داراییان تالان ئەکردنو ئاواییەکانیان ئاگر ئەدان، ئەو خەڵکەی توانی لەپەلامار رزگار ببێ پەنایان بردە بەر ناوچە شاخاویەکانی سەرسنوری

عوسمانی- ئێرانی. هێزەکانی هەردو قۆڵەکەی لەشکری شێخ بەناڕێکوپێکی بڵاوەیان لێ کرد. شێخ عوبەیدوڵڵاو عەبدولقادرو محەمەد سدیقی کوڕی لەگەڵ هەندێ لەهێزەکانی لەمانگی زی الحجە ١٢٩٧(تشرینی دوەمی ١٨٨٠)لەسنور پەڕینەوە بۆ ناو خاکی عوسمانیو گەڕانەوە بۆ ناوچەی شەمزینان. هەمزە ئاغاش بەچیای قەندیلدا ئاوای دیوی مەنگوڕایەتی بو.

پلانی جەنگی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بەتێشکان دوایی هات. لەشکری راپەڕین نەیتوانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنێ لەئازادکردنی شاری گرنگ یا شوێنی ستراتیجیدا، تەنانەت راپەڕینەکە نەتەنیەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان کەبەشێکی گرنگو فراوانی کوردستان بو.

هەروەها لەبەر ناڕێکوپێکیو بێ دیسپلینیو بێ سەروبەری نەیتوانی لەچەن هەفتەیەك زیاتر خۆی رابگرێ چ بۆ هێشتنەوەی ئەو شوێنانەی ئازادکرا بونو لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا بون. چ بۆ بەرەنگاری شکاندنی هێرشی قشونی ئێران.

لەبەر نەشارەزایی لەزانستەکانی جەنگو تاکتیکەکانیدا نەیتوانی جەنگی نیزامی لەگەڵ قشونی ئێران بکا. هەروەها نەیتوانی درێژە بەکاری چەکدار بدات بەشێوەی جەنگی پارتیزانی.

قشونی ئێران وەکو کیزن نوسیوێتی کەپێکهات بو لە ٢٠هەزار کەسو چەند عەرادەیەك تۆپ بەسەرکردایەتی حشمت الدولە[31] کەوت بوە رێ بۆ دامرکاندنەوە راپەڕینەکە. حشمت الدولە لەرێگا مرد. لەبەرئەوە ناصرالدین شا فەرمانیدا بەمیرزا حسێن خان سەرکردایەتی عملیاتەکە بگرێتە ئەستۆ. چەند ئەفسەرێکی ئەمسەییش لەناو قشونی ئێراندا بون. سوپاسالار گەیشتە سلدوز. کۆتایی هێنا بەسزادانی بەکۆمەڵی خەڵك" کوشتارو تاڵانو ئاگردانی ماڵو ئاوایی. رۆژی ١٢ی محەرەم ئەلحەرام گەیشتە ورمێ. لەوێ کەوتە رێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکە. میرزا رەزا خانی سەرتیپو معین الصدارە ومیرزا هاشم خانی سەرپەرشتی ئەرمەنیەکانی نارد بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی عوسمانی دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵاو هاوکارەکانی[32].

٥/٢/٢ گفتوگۆ لەگەڵ تورك

کاربەدەستانی تورك ئەیان ویست شێخ بەخۆشی بخەنە داوەوە. کەوتنە هاتوچۆ بۆ لایو گفتوگۆ لەگەڵی بۆ ئەوەی بیبەن بۆ ئەستەموڵ" شێخ ئەبێ خۆی هیوای

بەبەڵێنەکانی تورك هەبو بێ. چونکە بەو بۆنەیەوە ئەم نامەیەی بۆ کوردەکانی سنورو بۆ ئاوارەکان نوسیوە:

((لەپاش پێ راگەیاندنی سەلامی موشتاقانە

هەر کات لەڕوی خۆشەویستیەوە ئەحواڵی ئەم لاپرسن بحمداللە کارەکان لەلایەن لای بلندی دەوڵەتی باڵاوە بەئارەزوی دڵی خۆشەویستانە. لەمرۆژانەدا جەنابی سەعادەت مەئاب ئەحمەد بەگ یاوەری حزوری هومایۆنی حەزرەتی شاهانە، خلد الله ملکە، بۆ هەندێ کاروباری نهێنی نێردرا بوە ئێرە، هاتو والحمدللە لەهەمو رویەکەوە کارەکان رو بەرێگەو بەپێی مەبەستە. ئەگەر نیفاقی ئەهالی کوردستانو بێ سەبری ئاوارەکان نەبێ کار بەئەنجام گەیشتوەو دروست بوە. چونکە هەمو دەوڵەتان حکومەتی عەجەمیان بەناهەق دانارەو هەقیان بەئێمە داوە. بڕیار وایە کوردستان تەسلیمی خۆمان بکەن. لەبەرئەوەیە عەجەم شڵەژاونو هەوڵی ئیستیمالەتی ئاوارەکان ئەدەن، هەڵبەت ئەوەندەی لەتوانای ئێوەدا بێ ئەبێ هەوڵی ئیتیحادو ئیتیفاقی کوردستانی ئەولا بدەنو ئاوارەکان تەقویەو تەوسیە بکەن کەئارام بگرنو بێ سەبری نەکەنو بەدرۆو دەلەسەی ئێرانیەکان هەڵ نەخەڵەتێنو هەرکەس بێ ئیزنو ئیجازەی ئێمە هاتوچۆ بکاو بگەڕێتەوە بەدوژمنی گەورەی ئێمە دائەنرێ.

چاوەڕوانی وەڵامی سەلامەتیو مەرجوعاتم[٣٣]

کاربەدەستانی تورك هێزێکی زۆریان هێنابوە ناو کوردستانەوە. لەباتی ئەوەی کوردستان تەسلیمی شێخ بکەن وەکو گفتیان پێدا بو، بەگیاوی ڕەوانەی ئەستەمولیان کردو لەوێ دەسبەسەر دایان نا.

٢/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری دیپلۆماسی

١/٢/٢ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست: مەیدانی تەراتێنی روسو ئینگلیز

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩ هەمەدا دەوڵەتە ئەوروپیەکان لەبواری پیشەسازیدا لەپێشکەوتنی خێرادا بون. بۆ بەدەسهێنانی بازاڕی ساخکردنەوەی کەلوپەلەکانیانو، بۆ بەدەسهێنانی کەرەستەی خاوی پێویست. لەململانێیەکی سەختی سیاسی, ئابوری، فەرهەنگی...دا بون لەپێناوی دابەش کردنی وڵاتانی ئاسیاو ئەفریقادا بەناوچەی نفوزی خۆیان.

بەریتانیا هیندستانی کردبوە کۆلۆنی خۆی. پارو پارو چەندین شوێنی ستراتیجی لەسەر ڕێگای نێوان بەریتانیاو هیندستاندا لەدەوڵەتی عوسمانی

داگیرکرد بو. مالتا(١٨٠٠)، عەدەن(١٨٣٩)، قوبروس(١٨٧٨)، قەناتی سویس(١٨٨٣). دوایی تریش ئەمارەتەکانی تری خەلیجی فارس.

رسیاش لەفراوانخوازی بەرو خواری خۆیدا لەچەند شەڕێکدا ئێرانی شکاند بو. پەیمانی گولستان(١٨١٣)ی بەسەرا سەپاند. لە١٨٢٩دا دیسانەوە روسیە بیانوی بەئێران گرتەوەو کەوتەوە جەنگ لەگەڵی و پەیمانی تورکمان چای بەسەرا سەپاند. روسیە لەسالانی ١٨٦٨، ١٨٧٣، ١٨٧٦ خانەکانی بوخاراو خیوەو جوقندی خستەژێر دەستی خۆی. روسیە لەرۆژئاوای دەریای قەزوینەوە گەیشت بوە سەر ئاوی ئاراس و لەلای رۆژهەلاتیەوە سەر روباری ئەترەك. لەرۆژهەلاتی سنوری عوسمانیشدا لەدوای پەیمانی بەرلین(١٨٧٨)قارس، ئەردەهان، باتومی پێ بڕاو، بەردەوام بو لەهاندانی گەلە مەسیحیەکانی بالقان و ئەرمەنی دژی بابیعالی.

روسیاو بەریتانیا دو هێزی سەرەکی بون لەسەر بەهێزکردنی نفوزی خۆیان لەناوچەکەدا لەگەڵ یەکتری لەململانێدا بون. بەلام کەمەترسی هاتنی هێزێکی سێیەم، وەکو ملۆزمی ئەم دوانە، پەیدابو بێ. ئەوسا ململانێی بەینی هەردوکیانی خاوکردۆتەوە تا ئەویان دەرئەکرد.لەسەرەتای قەرنی ١٩هەمدا بەرامبەر مەترسی ناپلیۆن ئەمەیان کرد، هەروەك لەکۆتایی قەرنی ١٩هەمدا لەگەڵ پەیدابونی مەترسی ئەلماندا هەمان گەمەیان دوبارە کردەوە.

روسیاو بەریتانیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان جگە لەسەفارەتەکانیان لەئەستەمول و تاران، چەندین کونسولگەیان لەشارە گرنگەکانی ئێران و تورکیا دامەزراندبو.

هاونیشتمانانی ئەوروپی بەتایبەتی روس و ئینگلیز لەسەرانسەری رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بەناوی گەشت، گەڕانی ئارکیۆلۆجی، لێکۆلینەوەی جوگرافی، کڕین و فرۆشتنی کەلوپەلی بازرگانی... زانیارییان لەسەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگی گەلانی ناوچەکەو شوێنە ستراتیجیەکانی کۆئەکردەوە بۆ دانانی نەخشەی جێگیرکردنی نفوزی سیاسی و ئابوری خۆیان.

بەناوی پارێزگاری و یارمەتی دانی مەسیحیەکانەوە میسیۆتیەکان چەندین بنکەیان لەژێر ناوی کەنیسە، قوتابخانە، نەخۆشخانەدا دامەزراند بو. ئەوانیش لەپاڵ دەزگا سیاسی و ئابوریەکانی تری ولاتەکەیان خزمەتی ستراتیجی دەولەتەکانی خۆیان ئەکرد.

بەناوی چاککردنی دەزگای بەڕێوەبەرایەتیەوە سەدان بێگانە لەدەزگا ئیداریەکانی عوسمانی‌و ئێرانی‌دا کاریان ئەکردو بەناوی ڕێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی هەردو دەوڵەتەوە سەدان ئەفسەری ئەوروپایی لەڕیزی سوپاکانی ئێران‌و تورکیادا کاربەدەست بون.

هاونیشتمانانی ئەوروپایی لەقەڵەمڕەوی ئەم دو دەوڵەتەدا مافی کاپتیولاسیون واتە مافی دادگای کونسوڵیان هەبو کەهیچ هاونیشتمانیەکی خۆیان نی بو.

روسیا خاوەنی گەورەترین هێزی زەمینی ئەوسای دنیا، گەورەترین هێزی ناوچەکەش بو، هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی‌و هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی ئێران، نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی تێ‌دا کردبون.

بەریتانیاش خاوەنی گەورەترین هێزی دەریایی ئەوسای دنیا، بەهۆی بونی لەهیندو بنەککانی لەماڵتا، قوبروس، عەدەن، شێخ نشینەکانی خەلیج، ئەگەرچی هاسنوری هیچکام لەتورکیاو ئێران نەبو بەڵام نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی لەناویاندا هەبو.

ئاڵمانیاش کەتازە دەوڵەتی یەکگرتوی نەتەوەیی خۆی دروست کرد بو، وەکو هێزێکی پیشەسازی گرنگی دنیا، هات بوە مەیدانی ململانێوە لەناوچەکەدا بۆ ئەوەی ئەویش جێگە پێی خۆی بکاتەوە. هەر بەو پێیەش فەرەنسا، ئیتاڵیا، نەمسە...

سەرزەمینی ئێران‌و عوسمانی بو بون بەمەیدانی ململانێیەکی سەخت لەنێوان دەوڵەتانی ئەوروپی‌دا، بەڵام روسیا لەلایەك‌و بەریتانیا لەلایەکی ترەوە کەهێزە نفوز دارەکانی ناوچەکە بون هەوڵیان ئەدا رێ بگرن لەهاتنی نفوزی هێزەکانی تر. بەهۆی پێشکەوتنی خێرای ئەوروپاو مانەوەی رۆژهەڵات بەدواکەوتویی، بەهۆی بەسترانەوەی ئابوری دواکەوتوی ناوچەکە بەئابوری پێشکەوتوی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، دەلاقەیەکی گەورە لەنێوان ئەم قارەیەدا دروست بو. تەنگوچەڵەمەی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی.. ئێران‌و تورکیا قوڵ تر بو. داوودەزگا دەوڵەتیەکان زیاتر بەرەو فەساد ئەڕۆیشتن. زوڵمی زۆرتریان لەخەڵك ئەکرد. زۆرتر ئەبون بەژێرباری قەرزی دەوڵەتانی دەوڵەمەنی ئەوروپاوە. زیاتر ئەکەوتنە ژێرهەرەسی نفوزی ئەوانەوە, چارەنوسی مەسەلە گرنگەکانی ناوەویان لەلایەن ئەوانەوە بڕیار ئەدرا.

٢/٣/٢ بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلا لەناو ئەو هەلومەرجە ناوەکیو دەرەکییەدا کەوتە کارکردن بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی. گرنگی دەوری دەوڵەتانی ئەزانی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا، بەتایبەتی خۆی بەشداری جەنگی روسی-عوسمانی(١٨٧٧)بو، ئەو شەڕەی روسیا بەبیانوی لەسەرکردنەوەی نەتەوە مەسیحیە زۆرلێکراوەکانی بالقانەوە دژی عوسمانی هەڵی گیرساندو، لەئەنجامی سەرکەوتنی روسیاو ژێرکەوتنی عوسمانیدا، پەیمانی سان ستیفانوی بەسەرا سەپاند، کەئەبو دەست لەچەندین ناوچەی فراوانی بالقانو قافقاسو ئاسیای بچوك هەڵبگرێو، دوایی تریش لەباتی ئەو لەپەیمانی بەرلیندا لەژێر گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا دەستی لەچەند شوێنی قەڵەمڕەوی خۆی هەڵگرتو دانی نا بەئازادی دینیو ئازادی نەتەوەیی چەندین گەلی ژێردەستەی خۆیدا.

شێخ عوبەیدوڵلا ئەیزانی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپی ئەتوانن دەوڵەتان بڕوخێننو دەوڵەتان دروست بکەن، بەڵام شارەزای ململانێی ستراتیجیی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپاو، ململانێی ستراتیجی روسی- ئینگلیزی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو، ستراتیجی هەریەکەیان لەناوچەکەدا نەبو، کەبێگومان ئەم شارەزاییە ئەی توانی دەورێکی کاریگەری هەبێ لەداڕشتنی ستراتیجی بزوتنی دیپلۆماسی جوڵانەوەکەدا، بەجۆرێکی ئەوتۆ کە بەتەواوی ناکۆكو راستەوخۆ پێچەوانەی یەکتری نەبن.

یەکێ لەئوسلوبە سەرەکیەکانی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی کاری دیپلۆماسی بو، لەبەرئەوە لەپێش کۆکردنەوەی هێزی چەکدارو دەسکردن بەلەشکرکێشی بۆ رزگارکردنی کوردستان لەدەسەڵاتی عەجەمو رۆم کەوتە بزوتنی دیپلۆماسی. کەوتە هەوڵی دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرایەتی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان بەناردنی نامەو یادداشت، ناردنی نوێنەری تایبەتی بۆ گفتوگۆو رونکردنەوەی باری سەرنجی خۆی لەسەر هەلومەرجی کوردستانو ناوچەکەو جیهان.

شێخ عوبەیدوڵلا دەوڵەتی نەبو تاداوودەزگای کاروباری دەرەوەی هەبێ، دیپلۆماتی پسپۆڕو شارەزای کاروباری سیاسەتی جیهانی هەبێ، زانستگەو شوێنیی پێگەیاندنی دیپلۆماتو زانای قانونو سیاسەتو جوگرافیو پێوەندی ناو دەوڵەتانی هەبێ، هەروەها حیزبیشی نەبو کەچەند کەسێکی تەرخان کراوی

هەبێ بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی کاروباری سیاسی ناوچەکەو جیهان‌و دانانی ڕێوشوێنی کاری سیاسی- دیپلۆماسی، سەرباری ئەمانەش دوا کەوتویی کوردستان لەباری پێوەندییەوە" نەبونی ڕێگاوبان، تەلەگراف، ڕۆنامەو گۆڤار...

شێخ عوبیدوڵڵا خۆی سەرکردەی جوڵانەوەکە بو. بیروبۆچونەکانی ئەویش بڕیاردەر بون لەدیاریکردنی ڕێبازو چوارچێوەی پێوەندیەکانی لەگەڵ دنیای دەرەوە. بەڵام ئاخۆ هەر ئاوات‌و ئارەزوەکانی شێخ‌و ئایدیۆلۆجی‌و جۆری فەرهەنگ‌و پەروەردە بونی خۆی تەنیا سەرچاوەی داڕشتنی چوارچێوەی کاری دیپلۆماسی جوڵانەوەکە بون، یاخود((بیئە))ی ناوەکی کوردستان‌و((بیئە))ی دەرەکی-ناوچەیی‌و جیهانی کاریان تێ کردوە؟

بێگومان فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەری هەبوە لەدیاریکردنی بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا. هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان لەبەینی ئێران‌و عوسمانی‌دا، هاوسنوری لەگەڵ روسیەی بەهێزدا، کەچەندین شەڕی سەرکەوتوانەی لەگەڵ هێزی عوسمانی کردبو و شکاندبوی، تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی، بازرگانی، فەرهەنگی کوردەکانی هەردو دیوی سنوری عوسمانی-روسی، ئێرانی-روسی، نەبونی سنوری سیاسی کوردستان لەگەڵ هیچ دەوڵەتێکی تری دنیا جگە لەروسیا، نەبونی سنوری دەریایی، کەمێ توانای ماددی جوڵانەوەکە، نزمی ئاستی بەرهەم هێنانی خەڵك، نەبونی کارگەی دروست کردنی چەك‌و تفاقی جەنگی، نفوزی بەهێزی روس‌و ئینگلیز لەناو هەردو دەوڵەت‌و لەناو دانیشتوانی ناوچەکەدا.. ئەمانە بێگومان دەوری کاریگەریان هەبوە لەدیاری کردنی بۆچونەکانی‌دا.

١-ئامانجی لەبزوتنی دیپلۆماسی

بۆ ئەوەی یەکێ مافی خۆی بەدەست بهێنێ، ئەبێ لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبێ لەخەڵکی‌تر بگەیەنێ کەبەدەستهێنانی ئەم مافە بۆ ئەو، ئەگەر قازانج بەوان نەگەیەنێ نابێتە هۆی زەرەر لێ دانیان. کوردیش کەخاوەنی دەوڵەت نەبوە، لەریزی دەوڵەتانی جیهان‌دا جێیەکی نەبوە، بۆ ئەوەی مافی هەبونی دەوڵەت بەدەس بهێنێ ئەبو لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبو لەدەوڵەتانی تر بگەیەنێ کەنەك زیانی بۆ ئەوان نابێ، بگرە قازانجی لێ ئەکەن. ئەبو بەهانەی بەجێی بەدەستەوە بێ بۆ خۆجیاکردنەوەی لەدەسەڵاتی عوسمانی‌و ئێرانی.

کوردستان وڵاتێکی شاخاویه، هەرگیز دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی دەوڵەتێکی خۆجێی تیا دانەمەزراوە. هەمیشە لەژێردەسەڵاتی بێگانەی داگیرکەرا بوە. دەسەڵاتی دادگەوی تێدانەبوە. بنەماڵە، هۆز، خێڵ، گوند، پێڕەوانی مەزهەبو دین بۆ پاراستنی خۆیانو بەرژەوەندیەکانیان ناچار بون پشت بەهێزی تایبەتی خۆیان ببەستن. ئەوزی کوردستان هەمیشە جێگەی چاوتێ برینی نەتەوە بەهێزەکانی ناوچەکەو مەیدانی زۆرنبازی خوێناوی دەوڵەتەکانی ئەوان بوە. ململانێی دەسەڵاتی ناوەندیی ڕۆمو عەجەم لەگەڵ دەسەڵاتە خۆجێییەکانی بۆ جێگیرکردنی دەسەڵاتی ناوەندی لەکوردستاندا، ململانێی ڕۆمو عەجەم لەکوردستاندا بۆ دەسکەوتی ئەرزی، ململانێی هۆزو خێڵەکان لەسەر دەسکەوتی ناوچەیی لەناو خۆیاندا... ئاسایشی لەکوردستان بڕی بو. ئەوروپیەکان لەرێگەی ئەو گەشتکەرو گەڕیدانەوە کەهات بونە کوردستان یا بەکوردستاندا تێ پەڕی بون، وێنەی گەلێکی دواکەوتو، نەخوێندەوار، دڕندە، شەڕانی، فەناتیك، جەردە، ڕێگر، تاڵانکەو.. کەلێوەشانەوەی بەڕێوەبردنی کاوباری وڵاتەکەی خۆی نیە، چو بوە مێشکیانەوە، شێخ عوبەیدوڵڵا ئەیویست ئەو وێنەیە چاك بکاتو، پێیان بسەلمێنێ کوردیش ئەگەر کاروباری خۆی بەدەست خۆیەوە بێ، لەکوردستاندا ئاسایش جێگیر ئەبێ، جەردەییو دزی تاڵانو شەڕشۆڕ نامێنێ، کاروانی بازرگانی بەئەمینی هاتوچۆ ئەکا. خوێندەواری بلاوئەبێتەوە، لێوەشاوەیی دروست کردنو بەڕێوەبردنی دەوڵەتی خۆی هەیە.

ئەگەو ناوەڕۆکی نامەکانی شێخ عوبەیدوڵلاو وتوێژەکانی خۆیو نوێنەرەکانی لەگەڵ ئەوروپیەکان لێك بدرێتەوە، دەرئەکەوێ کەمەبەستەکانی شێخ لەبزوتنی دیپلۆماسی بەرەو دەوڵەتانی ئەوروپی بریتی بوە لە:

١-خۆشناوکردنی کوردو سەلماندنی وەوایەی جیابونەوەی لەئێرانو تورکیاو بەدەستهێنانی مافی ئازادی بڕیاودانی چاوەنوسی خۆی.

٢-ریسواکردنی زوڵمو زۆری رۆمو عەجەم لەکوردستانداو، بەپاڵدانی هۆی ئەو کردەوە خراپانەی رو ئەدەن بەدەسەڵاتدارێتی ئەوان.

٣-دەرخستنی گرنگی کوردستانی سەربەخۆ بۆ دەوڵەتانی ئەوروپی لەڕوی جێگیرکردنی ئاسایشی ناوخۆو، تەئمینی ئازادیو سەلامەتی بازرگانیو، رەفتاری باش لەگەڵ گەلانی مەسیحیو، گرنگی ستراتیجی شاخەکانی کوردستان لەکاتی جەنگدا.

ئامانجی سەرەکی لەمانەش هەموی، بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی دەوڵەتانی ئەوروپی بو بۆ خەباتی نەتەوەی کوردو، دانپیانانی قانونییان بەدەوڵەتی کوردستانی یەکگرتو و سەربەخۆ لەدەسەلاتی دەرباری قاجارو بابیعالی تورکی.

۲-دیپلۆماسی شێرورێوی

لەدوا چارەکی قەرنی ۱۹هەمدا دەوڵەتی سەربەخۆ لەدنیادا زۆر نەبون. دەوڵەتە گەورەو گرنگەکانی ئەوروپا بریتی بون لەبەریتانیا، روسیا، فەرەنسا، ئیتالیا، نەمسە... کەلەکاروباری دنیادا، بەتایبەتی لەکاروباری رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا گرنگییان هەبو. لەناو ئەوانەش دا بۆ شێخ عوبەیدوللا روسیاو بەریتانیا کەدو هێزە سەرەکیەکەی ناوچەکە بون گرنگیەکی تایبەتییان هەبو چونکە نفوزی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگی... یان لەناو ئێرانو تورکیادا بەهێز بو. ئەوانەی تر لەپلەی کاریگەری نفوزدا لەناوچەکەدا نەئەگەیشتە ئەو دوانە. شێخ عوبەیدوڵلاش لەکاری دیپلۆماسیدا سەری کردە سەر ئەم دو دەوڵەتە ئەوروپیە. لەناو دوانەشدا پێی وابو((لایەنگیری شێر بێ باشترە نەك هی رێوی))[٣٤] دیارە ئەمەشی لەو پەندە کوردیە مەشهورەوە دەرهێناوە کەئەڵێ: ((شێر بمشکێنێ نەك رێوی بمخوا)). لەلای کورد شێر رەمزی جوامێریو رێوی رەمزی فێلبازییە. لەشێریش مەبەستی روسو لەرێوی مەبەستی ئینگلیز بوە.

ئەبێ ئەم بۆ چونەی شێخ لەچیەوە هاتبێ؟ کورد خاوەنی دەوڵەت نەبو رەفتاری لەگەڵ ئەم دو دوەڵەتە کردبێو لەئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەیدا تۆماری پێوەندیەکانی نێوان کورد- ئینگلیزو، کورد-روسی هەبێ، تا لەئەنجامی لێکۆڵینەوەی بەراوردی رەفتاری هەردولادا ئەم پێچواندنە دابرێژێ. هەروەها تەجروبەی پێشوتری جولانەوەی کوردیش لەگەڵ روسو ئینگلیز بایی ئەوە نابێ هەڵسەنگاندنێکی وەهای لەسەر دابمەزرێ.

۳/۳/۲ ستراتیجی ناوچەیی روسیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی روسی لەقەرنی ۱۹هەمدا لەرۆژهەلاتی ناوەڕاست، درێژەکێشانی هەمان راسپاردەکانی پەتروسی گەورەو کاترینا بو:

۱-هەوڵ دان بۆ تەئمین کردنی دەرەتانێکی دەریایی لەسەر ئاوی گەرم.

٢-هەوڵ دان بۆ دەسگرتن بەسەر بوغازەکانی نێوان دەریای رەش‌و دەریای سپی‌دا.
٣-گەشەپێدانی بازرگانی.
٤-رێ گرتن لەتەنینەوەی نفوزی فەرەنسی، ئینگلیزی‌و دوایی‌تر ئەڵمانی[٣٥].
بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەش چاوی بڕی بوە ئەرزەکانی جنوبی روسیە کەهەندێکی لەژێر دەستی عوسمانی‌و هەندێکی بەشێکی سەرزەمینی ئێران بو. هەوڵی ئەدا لەرێگەی نزیك بونەوە لەئێران‌و ئەفغانستانەوە مەترسی بۆ سەر هیندستان دروست بکات‌و بەریتانیا بخاتە پەژارەوە. بەتێپەربونی زەمان‌و بەشێنەیی سنوری خۆی گەیاندە لێواری سەروی دەریای رەش، ئەرمەنستان، گورجستان، ئازەربایجان، تورکمانستان، تارتارستانی گرت‌و، روبارەکانی ئاراس‌و ئەترەك بونە سنوری خواروی. جێ پێی ئابوری‌و سیاسی تەنانەت سوپایی خۆی لەئێراندا قایم کرد.
ئەو ململانێیەی لەنێوان روسیەو دەوڵەتە ئەوروپییە گەورەکاندا بو، لەدوا چارەکی قەرنی ١٩هەمدا، دەستەبەری سەرەکی مان‌و پاراستنی ئیمپراتۆریی ئێرانی‌و ئیمپراتۆریی عوسمانی بو. هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی بۆ ئەوەی ئەوی تریان بەهێزتر نەبێ. رازی نەبو یەکێ لەم دو دەوڵەتە داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەلاتی راستەوخۆی خۆیەوە، ئێران لەنێوان دەسەلاتی ررس‌و نفوزی ئینگلیزا دەوری ناوچەی لەمپەری ئەبینێ. بۆ ئەوەی رێ لەتەماعی روسی بگرن، بەستبویانەوە بەهەندێ بەڵێنی دەولییەوە، لەوانە پەیمانی پاریس(١٨٥٦)[٣٦].

١-کورد و روس

ئەو سەردەمەی کوردستان دابەش بو بو بەسەر دەوڵەتانی ئێران‌و عوسمانی‌دا گەلی کورد لەلای سەروی ئێران‌و لەلای رۆژهەلاتی عوسمانیەوە هاوسنور بو لەگەڵ قەڵەمڕەوی دەسەلاتی روس.
روسیە لەتەقەلای فراوانخوازانەی بەرەو خواری خۆیدا لەپاش سەپاندنی پەیمانی گولستان(١٨١٣)دوایی تر پەیمانی تورکمانچای(١٨٢٨)بەسەر ئێراندا، وە لەپاش سەپاندنی پەیمانی سان ستیفانو(١٨٧٧) و دوایی تر پەیمانی بەرلین(١٨٧٨)بەسەر دەوڵەتی عوسمانی‌دا، هەندێ شوێنی کوردستان‌و هەندێ خێڵی گەورەی کورد کەوت بونە ژێر دەستیەوە. مەیدانی سەرەکی هەندێ

لەجەنگەکانی روسی-ئێرانی‌و روسی- عوسمانی لەکوردستان‌دا بوە. بەشێ لەهێزەکانی ئێرانی‌و عوسمانی لەو شەڕانەدا کورد بون.

لەکاتی جەنگدا، روس بۆ ئەوەی کەڵك لەکورد وەربگرێ، دژی ئێران‌و عوسمانی بەکاریان بهێنێ هەندێ تیپی لەسوارەو پیادەی کورد پێك هێناو، پێوەندی دۆستانەی لەگەڵ هەندێ ئاغاو دەسەڵاتداری کورد دروست کرد. لەجەنگی ١٨٢٩دا روسیە ٤ تیپی موسڵمانی پێك هێنابو لەوانە یەکێکیان کورد بو. لەشەڕی کریمەدا(١٨٥٤-١٨٥٦)دو تیپیان پێك هێنا بو یەکێکیان لەکوردەکانی قارس‌و ئەوی تریان لەکوردەکانی یەریڤان. لەشەڕی ١٨٧٧دا تیپێکیان لەکورد پێك هێنابو کە١٣٠٠کەس بو[٣٧].

بەجۆرە نزیکیی کوردستان لەدەوڵەتی بەتوانای روسیا، تێکەڵاوی سیاسی، بازرگانی، کۆمەڵایەتی، جەنگی.. کورد لەگەلی، نفوزی بەهێزی روسی لەئێران‌و عوسمانی‌دا، دەسوەردانی بەردەوامی لەکاروباری گرنگی ناوچەکەداو، چاوتێ برینی بۆ دەس بەسەراگرتنی... بۆتە هۆیەکی کاریگەری دارشتنی جۆری هەڵوێستی بزوتنەوەی رزگاری-نەتەوەیی گەلی کورد لەهەڵبژاردنی دۆستایەتی روس‌دا.

هەلکەوتی جوگرافی کوردستان جۆرێ بوە، ئازادی لەسەرکردەکانی کورد سەندۆتەوە، کەبەپێی دەسکەوتی نەتەوەیی دۆست‌و دوژمن هەڵبژێرن. لەسەرەتای دەسپێکردنی بزوتنەوەی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کوردەوە، هۆی جیۆپۆلەتیکی فاکتەری سەرەکی بڕیاردەری دیاریکردنی دۆست‌و دوژمن بوە.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو روسیا

شێخ لەدوای گەڕانەوەی بۆ نەهری(١٨٧٨)کەوتە تەقەللا بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ کاربەدەستانی روس. نوێنەری ئەنارده لایان‌و نامەی بۆ ئەنوسین، بۆ ئەوەی باری سەرنجی خۆیان پێ رابگەیەنێ[٣٨].

چەندین جار نوێنەری خۆی ناردە لای ئویەر میللەری کونسوڵی روس لەئەرزڕوم کاتێ کونسوڵگەی روسی لەوان کرایەوە، شێخ ئەو نزیك کەوتنەوەیەی بەهەل زانی دوجار یوسف ئاغای باوەڕپێکراوی خۆی بەپێشنیارەوە نارده لای کامسارکان. هەروەها لەتشرینی یەکەمی ١٨٧٩دا بەنوێنەرایەتی خۆی سەید محەمەد سەعیدی بۆ گفتوگۆ نارده لای کامسارکان لەوان. سەید محەمەد سەعید لەقسەکانی‌دا بەکامسارکانی راگەیاند:

((شێخ گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی، ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتوانایدا نەماوە ئەمن و ئاسایشی میللەتەکانی ژێر دەستی بپارێزێت و ئەمەش هەڕەشەیە بۆ ماڵ و مڵکی خەڵکی وڵاتەکە. لەبەرئەوە شێخ راپەڕین لەپێناوی چاکەو سودی میللەتدا بەکارێکی راست و بەئەرکی سەرشانی خۆی دائەنێ، میللەتیش ئەو بەپارێزەری راستەقینەی خۆی ئەزانێ.

شادەماری هەمو خراپەیەك لەتەماعکاری دەزگا ئیدارییەکانەوە دەست پێ ئەکا. لەنوێنەرانی پلەی هەرە خوارەوە. واتە لەزەبتیەکانەوە دەست پێ ئەکات و لەپلەکانی سەرەوەی دەزگاکان کۆتایی دێ، ئەوانەی دوا دڵۆپی خوێنی میللەت ئەمژن، ئەو میللەتەی داخ و زۆرداری چەشتنی گەیشتۆتە سەری لوتی وەرەی بەرداوە، نەك هەر مەسیحییەکان بەڵکو کوردەکانیش خوێنیان دەمژرێت. هەر لەبەر کردەوەی خراپ و ناڕەوای دەستگاکانی بەڕێوەبەرایەتیە کوردەکان ناچار ئەبن و روبکەنە جەردەیی و روتکردنەوە.

شێخ لەو خەباتەیدا دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپای کردوە، پشتی بەپاراستن و لێپرسینەوەی روسیا ئەستورەو هەمیشە حسابی بۆ ئەکات، وە بیانوی شێخ ئەوەیە... روسیا دراوسێی کوردە لەبەرئەوە هەمیشە زیاتر لەبەریتانیا رێزی لێ گیراوە.

ئەگەر روسیا لەگەڵ تورکیا یان لەگەڵ بەریتانیادا کەوتە شەڕەوە، کورد ئەتوانێ کاربکاتە سەر چارەنوسی شەڕەکە، چونکە هەمو رێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی وان و دیاربەکر بەدەست کوردەوەیە[٣٩].

تەقەللای شێخ بۆ بەدەس هێنانی پشتیوانی مەعنەوی روسیا دوای ئەوەش کەقۆناغی یەکەمی جوڵانەوەکەی لەکوردستانی ئێراندا سەری نەگرت و بەدەسبەسەری برایە ئەبتەمولٚ هەر بەردەوام بو. لەپاش هەڵاتنی لەئەستەمولٚ و گەیشتنەوەی بۆ کوردستان. جارێکی تریش عەلی قاسمی بەنوێنەرایەتی خۆی ناردەوە لای نوێنەری روس و لەزمانی شێخەوە پێی راگەیاند: ((لەمە زیاتر ناتوانین فەرمانڕەوایی رەقی تورك قبوڵ بکەین، لەخەباتدا دژی ئەستەمولٚ داوای پشتگیری لەروسیە ئەکەن. ئەگەر روسیە قایل بێ ئەوا شۆڕشێکی سەراپای کوردی بەرپا ئەکا))[٤٠]

تەقەللاکانی شێخ لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا کەڵکی نەبو ئەگەرچی دیپلۆماتەکانی روس و جاسوسەکانیان لەهەردو دیوی کوردستان

بەوردی چاودێری هەڵسوکەوتی شێخو جموجۆڵو، ئامانج پێوەندیەکانی و، رووداوەکانیان ئەکردو، ئاگاداری هەلومەرجی کۆمەڵایەتی، ئابوری، سیاسی ناوچەکە بون. بەڵام هەڵسەنگاندنی ئەوان بۆ جوڵانەوەکە کەلەزۆر لاوە رەنگدانەوەی ستراتیجی روسیە بو لەناوچەکەدا، وەرەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەیان بوو بەرامبەر دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانی، ئیجابی نەبو. لەراپۆرتەکانی خۆیاندا بۆ سەروتر دەری ئەخەن:

١-پشتی داواکانی کورد نەگیرێ، خواستەکانیان رەت بکرێتەوە.

٢-پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ.

٣-لەباتی کورد پشت بەمەسیحیەکان ببەسترێ، کەپێشکەوتوترو زیرەك ترنو زوتر شت فێر ئەبنو دەوڵەمەن ترن[٤١].

٤-پیشان دانی جوڵانەوەکە کەدەستی ئینگلیزی تێدایەو لەوانەیە ئینگلیز بۆ دەسکەوتی خۆی بیقۆزێتەوە. ئەمەش بۆ شێواندنی لەلای دەزگاکانی سەرو خۆیان.

هەڵسەنگاندنی دیپلۆماتە پچوکەکانی ناوچەکە، ئەگەرچی لەدیاری کردنی هەڵوێستی دەوڵەتەکانیاندا رەنگە هۆیەکی بڕیاردەر نەبێ، بەڵام بێگومان ئەتوانێ کاری ئیجابی یا سەلبی بکاتە سەر. بەم پێیە هەڵوێستی نادۆستانەی دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا، دەوری هەبوە لەهان دانی دەزگاکانی سەروترا بۆ بڕیاردانی خێرا لەدژی.

٤/٣/٢ ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەقەرنی ١٩هەمدا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەکورتی وەکو لینچوفسکی نوسیوێتی بریتی بو لە:

١-پاراستنی هیند.

٢-پاراستنی سەلامەتی رێگەکانی پێوەندی میترۆپۆلو ئیمپراتۆری.

٣-گەشەپێدانی بازرگانی بەریتانی.

٤-تەئمین کردنی لایەنی کەمی هەلومەرجی ژیانی مرۆڤایەتی.

بۆ دیهێنانی ئەم ئامانجانەش، بەریتانیا سیاسەتێکی دیاریکراوی داڕشت بو کەلەسەر چەند بنچینەیەك دامەزرا بو" یەکەمینیان پاراستنی سەربەخۆییو یەکێتی ئەرزی هەردو ئیمپراتۆریی ئێرانیو عوسمانی بو دژی هەڕەشەو چاوتێ بڕینی روسیو، دواییتر ئاڵمانی[٤٢].

داگیرکردنی قوبرس‌و مالّتاو قەناتی سویس‌و عەدەن، کەبەشێکی سەرزەمینی عوسمانی بون، ئەگەرچی بەڕوکەش پێچەوانەی ئەم ستراتیجە بون، بەلّام بەریتانیا بەگونجاوی دائەنان بەبیانوی ئەوەی ڕێگەی هیند تەئمین ئەکەن.

بەریتانیا نەیئەویست تورکیا یا ئێران داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەلّاتی ڕاستەوخۆی خۆیەوە، هەروەها نەیشی ئەهێشت دەولّەتانی تر داگیریان بکەن، بەلّکو ئەیویست وەکو قەوارەی سیاسی لەژێر نفوزی کاریگەری خۆی‌دا بەسەربەخۆیی لەبەرامبەر دەولّەتەکانی تردا بمێنن. وەئێران ناوچەی لەمپەری نێوان هیندو روسیابێ. لەبەر ئەو هۆیانە لایەنگری ریفۆرم‌و چاککردنی هەلومەرجی ناوەوەیان‌و دژی روخاندن‌و دابەش کردنیان بو، بەرەنگاری هەر مەترسیەکی ڕاستەقینەی ئەکرد کەلەناوەوە یان دەرەوە هەڕەشەی لەقەوارەی ئەو دەولّەتە بکردایە.

١-کوردو ئینگلیز

لەهیچ پارچەیەکی نیشتمانەکەی‌دا کورد هاوسنوری دەسەلّاتی بەریتانی نەبوە. هەرچەندە لەکۆنەوە گەڕیدەو زانای ئینگلیزی هاتوچۆیان بەکوردستان‌دا کردوەو بەناویا گەڕاون‌و، لەچەندین جێگەش کونسولگەو ناوەندی بازرگانییان دامەزراندوە، بەلّام هیچ کات تێکەلّاوییەکی فراوانی بازرگانی، سیاسی، فەرهەنگی، یا سوپایی، لەنێوان کوردو ئینگلیزدا دروست نەبوە.

پێوەندی بەریتانی- تورکی‌و پێوەندی بەریتانی-فارسی لەچەند لایەکەوە ڕاستەوخۆ کاری لەکورد کردوە"

یەکێکیان، کاربەدەستانی بەریتانی هەمیشە گوشاریان بۆ سەر بابیعالی‌و دەربار ئەبرد بۆ هەندی ریفۆرم‌و چاکردن لەکاروباریی بەڕێوەبەرایەتی‌و دارایی‌و سوپایی ناو ولّاتەکانیان‌دا بۆ ئەوەی ئەوەندە کلۆر نەبن روس بتوانێ بەئاسانی هەلّیان بلوشێ. ئەنجامی ئەم گوشارە لەتورکیا بە((تەنزیمات))شکایەوە. یەکێ لەبەندە سەرەکییەکانی((تەنزیمات))دەسکاری کردنی ڕێکخستنی بەڕێوەبەرایەتی((ولایەت))ەکان بو، کەئەبو بەهۆی لەناوچونی یەکجاری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز زۆریان بۆ بابیعالی هێنا لەشکر بکێشێ بۆ سەر محەمەد بەگی میری سۆران‌و بۆ سەر بەدرخان بەگی میری بۆتان‌و، دەسەلّاتی ڕاستەوخۆی تورک لەشوێنی ئەوان دابمەزرێنن.

دوەمیان، ناوبژی کردنـی بـەردەوام لـەنێوان بابیعـالی‌و دەربـاردا بـۆ ئـەوەی ناکۆکیەکانیان بەرێگـەی گفتوگـۆی هێمنانـە چارەسـەر بکـەن. ئـەنجامی ئـەم ناوبژییە رێکـەوتنی یەکـەم‌و دوەمـی ئـەرزرۆمی لێ شـێن بـو، کـەدوایی هێنـا بەململانێی چەکداری دوورودرێژی نێـوان ئـەم دو دەوڵەتـەو، بناغـەی سیاسـەتی هاوبەشی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو بەریتانیا

شێخ عوبەیدوڵڵا لەپێوەندی دیپلۆماسی خۆیدا لای وابو ئەبێ قورسایی خۆی بخاتە سەر روسیە، بەڵام گرنگـی بـەریتانیا لەسیاسـەتی دەولی‌داو، نفـوزی زۆری بەریتانیای لەناو دەوڵـەتی عوسمـانی‌و ئێرانـی‌دا ئـەزانی، لەبەرئـەوە هـەروەکو بایەخی‌دا بو بەروسیا بەو رادەیەش بایەخی دابو بەدروسـتکردنی پێوەنـدی بـاش لەگەڵ کاربەدەستانی ئینگلیزو هەوڵی ئەدا پشتیوانییان بەدەست بهێنێ.

ئینگلیزەکان خۆیان داوودەزگای دیپلۆماسی، بازرگانی، جاسوسی بـەربڵاویان هەبو لەناو هـەردو دەوڵـەت داو لەهـەردو دیـوی کوردسـتان‌دا، هـەر کـەبزنی جموجۆڵی سیاسـی شـێخیان کـرد کەوتنـە گـەڕان‌و لێکۆڵینـەوەو کۆکردنـەوەی دەنگوباس‌و ئاگاداری.

لە١٨٧٧دا رامسان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری چوبۆ باشقەلان لەهەکاری.

لە١٨٧٩دا کروفدیرو فـوزیر بـۆ لێکۆڵینـەوە لـەو دەنگوباسـانەی دەربـارەی راپەرینی خەڵك هەبو چونە ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەوانـە ساسـون، ئەماسیە، سیواس، ئەرزنجان، موش، بتلیس، وان، مەلازگر، ئەرزگرد، ئەرزرۆم.

هەر لە١٨٧٩دا کلایتۆن سەردانی ناوچەی هەکاری کرد، چوە بارەگاکەی شێخ عوبەیدوڵڵا لەوێ دیدەنی شێخی کردو گفتوگۆی لەگەڵ کرد. کلایتۆن نامەیەکی لەشێخەوە بۆ کاربەدەستانی بەریتانیا برد بو. لەو نامـەیەدا شێخ رای گەیاند بـو: ((... دانیشتوانی هەمو کوردسـتان ئەیانـەوێ یـەك بـن‌و نابـێ بەدابەشـکراوی بمێننەوە))[٤٣].

لەگەرمەی لەشکرکێشی شـێخ عوبەیـدوڵڵادا بـۆ سـەو کوردسـتانی ئێـران لەکاتێکا هێزەکانی کورد لەبەر دیوارەکـانی ورمـێ‌دا خـەریکی جـەنگین بـون، ئابوت کونسوڵی بەریتانی لەتەورێز لەئەیلولی ١٨٨٠ گەیشـتە ورمـێ. لـەوێوە چوە سەردانی شێخ‌و کەوتە ناوبژی لەنێوان ئقبال ئەلدەولەو شێخ عوبەیـدوڵڵادا. لەبەر نائەمینی ناوچەکە بەیارمەتی شێخ لەناوچەکانی ژێردەسـەڵاتی شۆڕشـەوە

چوە سابلاغ‌و لەوێ شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ و هەمزاغای مەنگوڕی دی ئینجا گەڕایەوە بۆ تەورێز.

شێخ عوبەیدوللا لەم دیدەنیانەدا هەولی داوە زولم‌و زۆری تورکیا‌و ئێران، چەوساوەیی گەلی کورد، یەکبونی گەلی کورد‌و ئامانجی لەجولانەوەکە "دروستکردنی دەولەتی سەربەخۆی کوردستانیان بۆ رون بکاتەوە. هەروەکو ئابوت نوسیویەتی: ((ئەوەی شێخ ئەیەوێ یەك شتە، ئەویش پشتگیری مەعنەوی دەولەتە ئەوروپیەکانە))و ئەیەوێ دەولەتە ئەوروپییەکان((بڕوا بەنیاز چاکی‌و پێوەندی چاکە خوازی شێخ بکەن.))[44].

هەروەها شێخ عوبەیدوللا چەندین نامەی بۆ بێگانەکان نوسیوە لەوانە دو نامە بو د. کوچران کەپزیشکی دەستەی میسیونێری ئەمریکی بو لەورمێ، شێخ لەنامەی ٥ی تشرینی ١٨٨٠دا بۆ د.کوچرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەلا سمایلم ناردوە بۆ ئەوەی بەنهێنی وەك پێم وتوە، دۆخی ئێرەتان بۆ رون بکاتەوە، تکاتان لێ ئەکەم دۆخی کوردستان‌و سەفەری کوڕەکەم بۆ سنە(واستیەکەی سابلاخە، وەرگێڕ کوردی بەهەڵە وەری گرتوە)بەراستی بەحکومەتی بەریتانیا بگەیەنن‌و رونی بکەنەوە.

((گەلی کورد کە لە٥٠٠هەزار بنەماڵە پێك هاتوە، میللەتێکی تایبەتیە، ئاینەکەیان(ئەبێ مەبەستی مەزەب بێ نەك ئاین)لەئاینی ئەوانی تر جیاوازە. خاوەنی نەریت‌و رەوشت‌و خوی تایبەتی خۆیانن. لەناو میللەتاندا بەنەتەوەیەکی تورە‌و کەللە رەق‌و دڕو بێ رەوشت ناو ئەبرێن. بەو جۆرە لەکوردستان ئەدوێن. ئەگەر یەکێکیان کردەوەیەکی ناڕەوا‌و ناشیرینی لێ بوەشێتەوە، ناوی هەزارەها پیاوچاکی لەگەڵدا لەکەدار ئەکرێ. با لاتان ئاشکرا بێت، ئەم هەمو سیفەتە خراپانە لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانەوە بەخۆڕایی بۆ کورد دروست کراون‌و بەزۆر پێوەی ئەلکێنن.

کوردستان لەنێوان ئەو دو دەولەتەدا دابەش کراوە. ئەو دو دەولەتە ئەوەندەیان لەبار نیە چاك‌و خراپ لەیەك جیابکەنەوە. ئەگەر یەك کەس خراپەیەك بکا ئەوە هەزاران کەسانی بێتاوان بەهۆی ئەوەوە توشی ئازار دەردیسەری ئەبن. بەم جۆرە کەسە خراپەکان ئەمێننەوە‌و خەڵکە چاکەکانیش تیا دەچن.

بێگومان ناوی.. بیستوە، ئەوی ناوی بەکردەوەی خراپ‌و ناڕەوا دەرکردوە، ئەوەی وەك چۆن ئەزیەتی خاوەنی.. بێگانەکانی ئەدا وەهاش دەسدرێژی ئەکردە سەر

موسڵمانەکانیش. هەردو دەوڵەتەکە ئاگایان لەکردەوە خراپەکانی بو. جا ئەگەر دەسەڵاتی ئێران قایمتر ببێت‌و زەبروزەنگیش پەیدا بکات، ئەوە خەڵك‌و خوا کەهەرگیز وەك جاران دور لەشارستانیەت‌و بەدوا کەوتویی‌و دڕەندەیی ئەمێننەوە.

تاوانەکەی خێڵی... کەلەدەوڵەتی عوسمانی‌دا ئەژی دیارو ئاشکرایە، حکومەتی عوسمانی وەك ئێران یان خۆی لەپێشخستنی ئەم میللەتە گێل ئەکات، یاخود بەچاوێکی نزمەوە سەیری ئەکا.

هەمیشە بەسوکیەوە سەیری کوردستان ئەکرێ. یەکێتی نیە. سەرۆك‌و بەڕێوەبەرەکانی کوردستانی عوسمانی‌و ئێرانی‌و هەمو دانیشتوانی کوردستان گەیشتونەتە بڕیارێك و لەوەدا یەك ئەگرنەوە کەلەتواناداا نەماوە لەژێر سایەی ئەو دو دەوڵەتەدا بژین‌و ئەبێ شتێ بکەن دەوڵەتە ئەوروپاییەکان ناچار بکات لەدۆخەکە ورد ببنەوەو تێی بگەیەنن.

ئێمەش میللەتێکی دابەش کراوین، ئەمانەوێ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوەوەی وڵاتەکە بەدەست خۆمانەوە بێ. ئەمانەوێ خۆمان سزای ئەوانە بدەین کە لەڕێی ڕاست لائەدەن. ئەو مافانەمان هەبێ کەمیللەتەکانی تر هەیانە. خۆ ئەگەر هاتو کردەوەیەکی ناڕەوا رویدا. ئەوە بەڵێن بێ ئەو کردەوانە زیانی بۆ هیچ میللەتێکی تر نابێ.

((... میللەت لەتوانای‌دا نەماوە لەوە زیاتر زۆرداری‌و خراپەی بێ وچانی ئەو دو دەوڵەتە هەڵ بگرێ))[٤٥].

خواستەکانی شێخ عوبەیدوڵلا کە لەم یادداشتەدا بەڕونی باس کراون، نەیتوانی سەرنجی کاربەدەستانی بەریتانیا رابکێشێ. تەنانەت دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا، لەهەردو دەوڵەتی عوسمانی‌و ئێرانی لەبۆچونەکانی خۆیاندا، ئەگەرچی هەلومەرجی ناڵەباری ناو هەردو دەوڵەت‌و هەلومەرجی خراپی گەلی کوردیان لەهەردو دیوی نیشتمانەکەی‌دا ئەزانێ، چونکە بۆچونی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا رەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیا بۆ بەرامبەر دەوڵەتانی ئێرانی‌و عوسمانی، وە رەنگدانەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا بو، لەبەرئەوە دیپلۆماتەکانی بەریتانیا، لەنامەو راپۆرتەکانی خۆیان‌دا بۆسەرو تری خۆیان، بۆچونی خۆیان بەجۆرێکی نادۆستانە دەرئەبڕی:

١-خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.

٢-داوا لەکورد بکرێ گوێ رایەڵی حکومەتە مەرکەزیەکان بێ.

٣-گەلە مەسیحیەکان لەبەشداوی کردنی جولانەوەکە دوربخرێنەوە.
٤-ناوبانگی جولانەوەکە بشێوێنرێ، تاوانی هان دانی روسیەو ئاگاداریو پشتیوانی سولتانی تورکی بەپاڵ بدوێ، بۆئەوەی گوایە ئێران لاواز بکرێو روس ئەو هەلە بقۆزێتەوە.
٥-دەنگوباسە نهێنییەکانی جولانەوەکە بدرێتە کاربەدەستانی عوسمانیو ئێرانی بۆ ئەوەی لەپلانی دامرکاندنەوەیدا کەلکی لێ وەربگرن.
هەڵبەت هەندێ لەم هەڵسەنگاندانە ئەگەرێتەوە بۆ جۆری بیرکردنەوەی دیپلۆماتەکان خۆیان، بەلام رێچکەی سەوەکی بۆچونەکان نوندنەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیایە لەو سەردەمەدا.

٥/٢/٢ نەگونجاندنی کوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ ستراتیجی-رۆژهەلاتی ناوەراستی بەریتانیو روسی

لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستدا، کەدو دەوڵەتی دێرینەی عوسمانیو ئێرانی تێدا بو، ستراتیجی بەریتانی هەروەها ستراتیجی روسی لەناوچەکەدا لەسەر بنچینەی پاراستنی قەواوەی سیاسی روکەشی ئەو دو دەوڵەتە دامەزرا بو.
ئێرانو تورکیا هەردوکیان لەلایەن دەوڵەتانی ئەوروپییەوە بەرەسمی ناسرا بون، ئەگەرچی مەسەلەی رۆژهەلات، واتە مەسەلەی چاوبرینە سەرزەمینی ئەم دو دەوڵەتە لەکۆنەوە ببو بەمایەی ململانێ لەناویاندا، بەلام ئێرانو تورکیا ببونە بەشێکی سیستەمی دەولی ئەو سەردەمە، کەلە سەربنچینەی راگرتنی هاوسەنگی تەوازوی هێزەکانی نێوان دەوڵەتە ئەوروپییەکان دامەزرا بو. مافی ئێرانو تورکیا ببوە کۆڵەکەیەکی گرنگی راگرتنی ئەو هاوسەنگیە، کەباوی هێمنایەتیو شەڕنەبونی لەئەوروپا پاراست بو. هەوڵ دانی هێزێکی ئەوروپایی بۆ داگیر یا دابەش کردنی یەکێ لەم دوو دەوڵەتە، یاخود هەوڵ دانی هێزێکی ناوخۆی بۆ جیاکردنەوەی بەشێکیو پێکهێنانی دەوڵەتێکی نوێ لەناوچەکەدا یاوروخاندنی، ئەبو بەهۆی لەرزاندنی نزامی دەولیو تێکچونی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکانو، لەئەنجامدا شێواندنی ئاسایشی ئەوروپاو سەو دەرهێنانی مەترسی هەڵگیرسانی جەنگ.
ئامانجی شێخ عوبەیدوڵلا کەبریتی بو لەجیاکردنەوەی بەشێکی گرنگو گەورەی سەوزەمینو دانیشتوانی هەردو دەوڵەت، بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی نوێ لەناوچەکەدا، کەدانپیانانی کۆمەڵەی دەوڵەتانی ئەوروپی بەدەس بهێنێ، واتە

لاوازبونی دو هێزی ناوچەیی‌و پەیدابونی هێزێکی ناوچەیی نوێ کەچارەنوسی نەنەزانرا، لەناوچەیەکی گرنگی دنیادا کەمەیدانی ململانێی سەختی هەمو دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکانی ئەوروپا بو، لەگەڵ ستراتیجی ناوچەیی دەوڵەتە ئەوروپیە گەورەکاندا نەئەگونجا.

دەوڵەتە گەورەکان بەتایبەتی روسیاو بەریتانیا کەدو هێزی گەورەی ئەو سەردەمەی دنیا بون، نەك هەر پشتیوانی مادی‌و مەعنەوییان لەم تەقەللایە نەکرد، نەك هەر ئامادە نەبون بیناسن‌و دانپیانانی قانونی، سیاسی، دیپلۆماسی پێشکەش بکەن، بەڵکو کەوتنە هەوڵ دانی دامرکاندنەوەی، سەرەڕای هەمو ناکۆکیەکانی بەینی خۆیان ناڕاستەوخۆ لەسەرنەوە رێك کەوتن" نەهێڵن تەقەللای یەکگرتنەوەی کوردستان‌و دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر حسابی ئێران‌و تورکیا سەر بگرێ.

٣-گەلە کۆمەکێی ٤ قوڵی بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕین

١/٣ رێوشوێنەکانی شا بۆ بەرەنگاری

هەواڵەکانی کوردستان، شۆڕشی خەڵك‌و رامالێنی خێرای دەسەڵاتی عەجەم لەبەشێکی کوردستان‌و پێشڕەوی بۆ پاککردنەوەی ناوچەکانی ترو دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان لەلایەن شێخێکی تەریقەتەوە، هەڕەشەکردن لەتەوریز کەدوای تاران دوەم شاری گرنگی ئێران بو، هاندانی عەباس میرزای برای شا بۆ هەلگەڕانەوەو بەشداری لەشۆڕش‌دا، ئەمانە مەترسیەکی گەورەیان دروست کرد بۆ سەرتەختی سەڵتەنەتی ناصرالدین شا کەخۆی لەخۆی‌دا لەتەنگوچەڵەمەیەکی گشتی قوڵدا بو.

بزوتنەوەکەی شێخ عوبەیدوللا لەکۆڕو نوسینە رەسمیەکانی دەرباری قاجاردا بەفیتنە، غائیلە، شۆڕش، طغیان.. ناوئەبراو شا بەهەڕەشەیەکی راستەقینەی دانا کەئەبێ چارەیەکی خێراو بنەڕەتی بکرێ. کیرزن ئەڵێ[٤٦].. شا داوای یارمەتی لەروسیا کرد، پرس‌و راوێژی بەئینگلستان کرد، داوای تەعویزی لەتورکیا کرد.((شورای دەوڵەت))ی کۆکردەوەو بۆ دانانی رێوشوێنی دامرکاندنەوەی، تەلگرافی لێدا بۆ شارەکان بۆ سازدان‌و ئامادەکردنی سوپا. میرزا حسێن خانی سوپا سالاری ئەعزەم کەدەستی لەکارکێشرابوەوەو دورخرابوەوە بۆ قەزوین لەلایەن شاوە بانگ کرایەوە بۆ پرس‌و راوێژ دەربارەی چۆنیەتی کوژاندنەوەی جولانەوەکە.

شاهێزێکی گەورەی رێك خست، کەبەگوێرەی هەندێ سەرچاوە پێك هات بـو لە ٢٠هەزار سەربازی نیزامیو چەندین عەرادە تـۆپ[٤٧] بەسـەرکردایەتی حشـمت الدرلە بەرەو کوردستان خستیەرێ. حشمت الدولە کەپێشتر ئەرکی کوژاندنـەوەی یاخی بونی خێڵە تورکمانەکانی پێ سپێردرا بو بەرلەوەی لەگەڵ هێزەکەدا بگاتە کوردستان لەرێگا مرد. میرزا حسـێن خـان کـەدوای راوێـژ گـەرابوەرە قـەزوین، لەلایەن شارە لەجێگەی حشـمت الدرلـە کرایـە سـەرکردەی سـوپای ئێـران بـۆ دامرکاندنەوەی راپەرینەکەی شێخ عەبەیدوڵلا.

شا لەفەرمانەکەیدا بۆ میرزا حسێنخانی نوسیوە:

((ئارت بەدەستەوە بێ نەیخۆیتەوە برۆ بۆ ئازەربایجان. ئەم کێشـەیە بـەخێرایی لەناربەرە. سەرەرای ماندرێتیو کاری زۆر ناچار بەخەتی خۆم دەستور ئەلعملێکی کـورتم بـۆ نوسـین... ئـەم دەسـتور ئەلعەمەلـە دەسـبەجێ بـدە بەرلیعەهـد بیخوێنێتەوە. بەراستی من لەسەر ئەو باوەرەم ئەگەر لەرێکخستنەوەی هێمنایەتی ئازربایجانـدا هاورێیـەتی ئێوەنـەکار لەسـەرییورا کۆنـەکانی خـۆی بـێ، ئـەوا ئەیکێشمەوە بۆ تاران... مەملەکەت هێمنی ئەخوازێ. کردەوەی ئەم کوردانە بـەد بوە. هەر بەگەیشتنیان تەگبیرێ بکەنو بیرێ بکەنەوە" بەپەلە لەناویان ببەن))[٤٨].

هەڵبژاردنی میرزا حسێن خان کەئەوروپای دیوەو سەردەمێ سـەفیری دەربـاری قاجار بو بۆ لای بابیعـالیو مارەیـەك وەزیـری کاروبـاری دەرەوەو سـەردەمێکیش سەدری ئـەعزەمی ئێـران بـو، بـۆ ئەنجامـدانی ئـەو کـارە، هـەروەها نـاوەرۆکی فەرمانەکەی شا، دەری ئەخەن کەناصرالدین شا تـا چ رادەیـەك لەپـەژارەی ئـەم شۆرشەدا بوە. ترسێکی چەند گەورەی هەبوە لەپەرەسەندنو درێژەکێشانی.

شا بەتەنیا بەلەشکرکێشی بۆ سەرکوتکردنی چـەکداری دانەکـەوت. بـەڵکو لەهەمان کاتدا بزوتنێکی دیپلۆماسی چالاکی دەست پێ کـرد بـۆ گـەمارۆدانی سیاسیو دیپلۆماسیو جەنگی جولانەوەکە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بـەریتانیا. هەروەها فەرمانیدا بەمحسن خـانی سـەفیری خـۆی لـەلای بابیعـالی کەئـەویش بکەرێتە گەر.

ناصرالدین لەوتنەکانیدا لەگەڵ زینوفیفی سەفیری رروسیا تێی گەیاند، ئێران رازی لەهەمو جموجۆڵێك هێناوە لەئاسیای نارەراستدا، ئەریش تکای وایە رروسیا لەم گیروگرفتەدا دژی تورکیا پشتی بگرێ. هەروەها دارای لێ کرد، روسـیە هێـز بنێرێتە سەرسنوری ئازەربایجان بۆ رێگرتن لەشۆرشگێرانی کوردو یارمەتی دانی

سوپای ئێران لەکاتی پێویستدا، وە زۆر لەدەوڵەتی عوسمانی بکا ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوە سەرکردەکانیان تەمێ بکا، زەرەرو زیانەکانی لەم شەڕەدا لەئێران کەوتوە تورکیا بۆی ببژێرێ[٤٩].

زینوفیف بەپێڕەوی لەسیاسەتی روسیای قەیسەری، لای وابو بێ هێزبونی ئێران زەرەری بۆ روسیە هەیە، بەڵێنی بەشادا کەخواستەکانی بەپیتەربورگ بگەیەنێ‌و ئومێدی یارمەتیشی پێدا.

ناصرالدین شا داوای لەتومسونی سەفیری بەریتانیاش کرد زۆر لەتورکیا بکا بکەوێتە شەڕەوە دژی کوردەکان‌و هاوکاری ئێران بکا بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشەکەیان.

لەئەستەموڵ میرزا محسنخانی سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی کەوتە تەقەللای دیپلۆماسی لەلایەك لەگەڵ کاربەدەستانی بابیعالی کەهاوکاری لەگەڵ ئێران بکا سەرکوتکردنی جوڵانەوەکەو، هێز بنێرێتە سەرسنوری ئێرانی-عوسمانی بۆ ئەوەی پشت لەجوڵانەوەکە بگرێ‌و، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا کەتین ببەن بۆ بابیعالی دەس لەپشتیوانی جوڵانەوەکە هەڵبگرێ‌و ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوەو سەرکردەکانیان تەمێ بکا.

کورد لەسەر سنورەکان کەهەمیشە هۆیەکی گرنگی تیژبونی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بون بەجۆرێ هەندێ جار بۆتیەهۆی هەڵگیرسانی جەنگی خوێناوی لەبەینی هەردولادا. بزوتنەوەی ١٨٨٠ تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەبەینا دروست کردن، بەڵام لاوازی ناوخۆی هەردو دەوڵەت‌و هەوڵ دان‌و ناوبژی کردنی روسیاو بەریتانیا نەی هێشت بگاتە جەنگ، هەر بەرێگەی دیپلۆماسی بڕییانەوە.

ئەم دو دەوڵەتە بەهۆی ململانێی دێرینەوە بڕوایان بەیەکتری نەبو. کێشەو گیروگرفتی قوڵیان لەبەیندا بو بەتایبەتی کێشەی ناوخۆو گێچەڵیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد. شای ئێران‌و هاوکارەکانی هۆی راپەڕینەکەیان نەئەبردەوە بۆ هەلومەرجی خراپی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ناوخۆی ئێران‌و بۆ خەمڵێنی هۆشی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کورد، بەڵکو ئیمپراتۆریی عوسمانیان تاوانبار ئەکرد بەهاندانی شێخ عوبەیدوڵڵاو کوردەکان بۆ پەلاماردانی خاکی ئێران. بزوتنەوەکەیان بەدەسکردی عوسمان‌و بەریتانی لەقەڵەم ئەدا. میرزا محسن خان

لەنامەیەکی خۆیدا بۆ تاران نوسیویەتی: پاش ئەوەی دەسەلاتی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەئەوروپا کەم بۆتەوە، ئەیەوێ لەسەر حسابی ئێران چی لەدەست چوە بیهێنێتەوە، بۆ ئەمەش یەکخستنی موسوڵمانانی کردوە بەبیانو. ئەیەوێ گەلە سوننیەکان بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. ئەستەموڵ کوردەکان هان ئەدا بۆ راپەڕینەوە[50].

٢/٣ هەڵوێستی روسی

دیپلۆماتەکانی روس لەدوای گەڕانەوەی شێخەوە بۆ نەهری چاودێری جموجۆڵەکانی ئەویان ئەکرد. هەر زو کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی خۆیان ئاگادار کرد، کەشێخ کەوتۆتە پێوەندی لەگەڵ دەسڕۆیشتوەکانی کوردو سەرۆکەکانی ئەرمەن‌و ئاسوری‌و شەریفی مەککەو خدێوی میسر.

دیپلۆماتە بچوکەکان لایانْ وابو پشتیوانی لەداواکانی کورد نەکرێ‌و پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ. تەنانەت نوفیکوف سەفیری روس لەبابیعالی داوای لەموچە خۆرانی کونسولگەکانی کرد کەهیچ جۆرە پێوەندیەك نەکەن لەگەڵ نوێنەرانی شێخ بۆ ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی وا تێنەگەن پشتیوانی لەراپەڕینەکە ئەکەن.

زینوفیف لەنامەکانیدا وا ئەگەیەنێ" ئێران ئەو تواناو چەکەی نیە بتوانێ بەخێرایی ئاژاوەکە بکوژێنێتەوە. ئینگلیز پشتی کوردەکان بۆ شۆڕش. ئەستەموڵو تاران ئاگایان لەوەیە کەئینگلیز دەستی لەئاژاوەی کوردەکاندا هەیە. ئینگلیز کەڵکەڵەی یەکخستنی ناوچە کوردیەکانی خستۆتە مێشکی شێخ عوبەیدوڵلاوە.

لە١٨ی تشرینی ١٨٨٠دا ئەلەکسندەری دوەم موافەقەتی کرد کەوەزارەتی کاروباری دەرەوە بڕیاری روسیا بەزینوفیف رابگەیەنێ بۆ ئەوەی شای لێ ئاگادار بکا کە: روسیە ئامادەیە یارمەتی بدات، داواشی لەلەشکری قافقاس کرد لەسەرسنوری ئازەربایجانی خوارو بار بخات‌و لەکاتی پێویستدا دەستی یارمەتی بۆ لەشکری ئێران درێژ بکات. هەروەها داوای لەسەفیری خۆی کرد لەئەستەموڵ کە: هەمو هەوڵێك بدات بۆ ئەوەی تورکیا هان بدات لەشەڕا دژی کورد بەشداری بکات. لەئەنجامی گوشاری بەتینی روسیادا، تورکیا ئۆردوی ناردە کوردستان. کاربەدەستانی روس هەوڵی زۆریاندا بۆ دورخستنەوەی مەسیحیەکان لەبەشداری شۆڕش[51].

٣/٣ هەڵوێستی بەریتانی

ئینگلیزەکانی ئاگاداری زۆریان لەسەر جوڵانەوەکە کۆکردەوە، دژی جوڵانەوەکە بون: ئامۆژگاری شێخیان کرد دەست هەڵگرێ لەراپەڕین. ئامۆژگاری مەسیحیەکانیان کرد بەشداری نەکەن. دەنگوباسی راپەڕینەکەیان ئەگەیاندە کاربەدەستانی عوسمانیو ئێرانیو هانیان ئەدان بۆ دانانی نەخشەی لەناوبردنی.

میجەر تروتیر کۆنسوڵی بەریتانیا لەئەرزڕوم لەنامەیەکیدا بۆ سەفیری خۆیان لەئەستەموڵ، گلەیی لەپاشاکانی تورك ئەکا کەنازانن بزوتنەوەکە هەڵ بسەنگێننو ریشەوێنی لەناوبردنی دابنێن. دان بەوەدا ئەنێ ئەو هەواڵو دەنگوباسە گرنگەی دەربارەی نهێنیەکانی بزوتنەوەکە پێی گەیشتون، داویتیە کاربەدەستانی تورك. هەروەها خۆیشی ماوەیەکی درێژ لەئەرزڕوم مایەوە بۆ ئەوەی بەشداربێ لەئامادەکردنی ریشەوێنی لەناوبردنی جوڵانەوەکەدا.

ناصرالدین شا لە١١ی تشریندا لەدیتنی تۆمسۆن سەفیری بەریتانیا لەدەرباری قاجار، داوای لەسەفیر کرد حکومەتی بەریتانیا زۆر لەتورکیا کەدژی کورد بکەوێتە شەڕەوە.

تومسۆن ئاگاداری سەروتری خۆی کرد" سەرکەوتنی کورد لەئێران ئەبێتەهۆی دەستێوەردانی راستەوخۆی روسیە لەئێران. شا لەوە ئەترسێ روسیا بەبیانوی ئەوەی ئێران ناتوانێ بەرژەوەندی هاونیشتمانانی روس لەئێران بپارێزێ، راستەوخۆ تەدەخول بکا. لە٣٠ی تشرینی ١٨٨٠ ئاگاداری وەزیری دەرەوەی بەریتانیای کرد کەشێخ عوبەیدوڵڵا نامەی بۆ ئقبال ئەلدەولەو رێکخراوە ئەمریکیەکان ناردوە، لەنامەکانیدا ئاگاداری کردون، سەرۆك هۆزەکانی کورد یەکیان گرتوە بەنیازی یەکخستنو کەوتنە گفتوگۆ بەو نیازەی تواناى هەردولایان بۆ لێدانی بزوتنەوەی کورد یەك بخەن. تومسۆنی سەفیری بەریتانیا لەتاران بەردەوام لەوێوە لەندەنی لەهەمو ئەو هەوڵو تەقەللایانە ئاگادار ئەکرد. سەفیری بەریتانیا لەئەستەموڵ داوای لەکاربەدەستانی عوسمانی کرد" یان خۆی سزای عوبەیدوڵڵا بدات یان تەسلیمی ئێرانی بکا[٥٢].

٤/٣ هەڵوێستی بابیعالی

بابیعالی ئەگەرچی لەزەوە ئاگاداری جموجوڵی خۆڕێکخستنی سیاسی شێخ عوبەیدوڵڵا بو، بەڵام چونکە بەهۆی تێشکانی لەجەنگی روسدا(١٨٧٧)هێشتا

لەڕوی عەسکەریەوە لاوازو بێ هێزبو بو، سەرگەرمی ئەو پەیمانە گرانە بو کەوڵاتانی ئەوروپی لەبەرلین دەربارەی دابڕینی ناوچەکانی بالقان لەقەڵەمڕەوی عوسمانی بەسەریاندا سەپاندبو. هەروەها ناکۆکی دێرینەی عوسمانی- ئێرانیو زیندوبونەوەی ئەو ناکۆکیە لەسەر هەڵوێستی ئێرانی لەشەڕی روسی- عوسمانیدا داواکردنەوەی هەندێ ناوچەو ئەرزی سەرسنور لەقوتورو زەهاو لەلایەن ئێرانەوە.. بابیعالی لەسەرەتاوە بەلاقرتیوە سەیریان ئەکرد، هەوڵیاندا بەڕێگەی گفتوگۆی سیاسیو بەڵێندانی چەور شێخ لەشۆڕش پەشیمان بکەنەوە. لەدواییدا لەژێرکارتێ کردنی گەورە بونی مەترسی روداوەکەو لەژێر گوشاری سەختی دەوڵەتانی ئەوروپیدا کەوتنە بەکارهێنانی هێزی چەکدار بۆ تێشکاندنی جوڵانەوەکەو گرتنو دورخستنەوەی سەرکردەکانی. کیزن ئەڵێ: ((ئەو کارەی لەمانگی سەپتەمبەردا بەمژدەیەکی زۆرەوە دەستی پێ کرد لەمانگی نۆڤەمبەردا بەڕیسوایی دوایی هات، بەهۆی پێ داگرتنی دەوڵەتانی ئەوروپاوە بابیعالی سەرەنجام عوبەیدوڵلای گرت))[٥٣].

روداوەکانی ١٨٨٠ بو بەتەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەنێوان دەرباری قاجارو بابیعالیدا. دەرباری قاجار عوسمانیەکانی تاوانبار ئەکرد بەهان دانی کوردەکان بۆ دەسدرێژی کردنە سەر ئێرانو راپەڕین. بابیعالی ئێرانی تاوانبار ئەکرد بەوەی زەرەرو زیانی لەشێخ داوە.

پاش ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی شێخیان بەگیراوی بردە ئەستەموڵ، ویستیان کەڵك لەم روداوە وەربگرن وەکو عامیلی زەغت بۆ سەر ئێران. لەکۆتایی تشرینی ١٨٨١دا سەفیری تورکیا لەتاران، فەخری بەگ داوای لەئێران کرد" هەر زیانێ لەسالانی ١٨٧٠، ١٨٧٦، ١٨٨١ ئێران لەشێخی داوە بۆی ببژێرن. هەڕەشەی ئەوەی ئەکرد، کە ئەگەر خواستەکانی شێخ جێبەجێ نەکرێ لەوانەیە سەرلەنوێ راپەڕینێکی تر بقەومێ"[٥٤]. بەڵام میرزا سەعید خان، وەزیری دەرەوەی ئێران، بەئامۆژگاری زینوفیف سەفیری روسیا، نوتەکەی تورکیای رەت کردەوە، بەبیانوی ئەوەی، ناوچەکانی شێخ داوای ئەکا هیچی مولکی ئەو نەبون بەڵکو بەکرێی گرتونو هەندێکی بەتاپۆی ساختە داگیرکردوە. لەئەنجامی یاخی بونەکەیدا دەست بەسەر هەمویا گیراوە. سەرسوڕمانی خۆی دەربڕی لەوەی تورکیا پشتی عوبەیدوڵلا ئەگرێ لەدوژمنایەتیدا بەرامبەر ئێران. ئێرانیش داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی کرد کەبەهۆی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلاوە لێی کەوت بو.

خواستەکانی شێخ کەسیاسی بونو هەردو دەوڵەتی ئەگرتەوە. لەئەنجامی تێشکانی جوڵانەوەکەو دەستێوەردانی راستەوخۆی ئینگلیزو روسیەدا سەری نەگرت. عوسمانی کردی بەبەهانە بۆ داواکاری مادیو داواخستنی جێبەجێ کردنی بەندی ٦٠ی پەیمانی بەرلین دەربارەی گێڕانەوەی قوتورو ناوچەکانی دەوروبەری بۆ ئێران.

لەتشرینی دوەمی ١٨٨٠دا هاوکات لەگەڵ لەشکرکێشی ئێران بۆ سەرناوچەکانی ورمێ، موکریان، تورك دەستی کرد بەلەشکرکێشی بۆ سەر کوردستانی عوسمانیو داوای لەشێخ کرد بڵاوە بەهێزەکانی بکاو بچێتە ئەستەموڵ.

شێخ بەڕێزێکی زۆرەوە، بەگیاوی برایە ئەستەموڵ. ئەگەرچی لەوێ پێشوازی شاهانەی لێ کرا، بەڵام خواستە سیاسیەکانی پشت گوێ خراو خۆیشی بەدەست بەسەری لەوێ لەجێگەیەك دانرا.

شێخ عوبەیدوڵڵا کەنائومێد بو لەبابیعالی سەرلەنوێ بەنهێنی کەوتەوە هەوڵدانی رێکخستنەوەی هێزەکانی، پێوەندی لەگەڵ لایەنگرەکانی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەتانی بێگانە نوێ کردەوە. لەئابی ١٨٨٢دا بەپاسپۆرتێکی دروست کراو بەناوی بازرگانەوە ڤیزای روسیای وەرگرت. لەڕێگەی دەریای رەش، تفلیس، یەریڤان، بایەزید، ئالاشگر، هەکاری گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی بۆ درێژەپێدانی خەبات.

هەڵاتنی شێخ پەژارەی زۆری لەلای دەرباری قاجار دروست کرد. ئێران داوای لەبابیعالی کرد کەبیگرێو دوری بخاتەوە هەروەها داوای لەروسیەو بەریتانیاش کرد کەپشتی بگرن. ئێرانو روسیەو بەریتانیا بابیعالیان ناچار کرد کەچارەی سوپایی مەسەلەکە بکات. هێزە چەکدارەکانی تورك لەهەکاری چونە سەر شێخ عوبەیدوڵلا لەکۆتایی تشرینی یەکەمی ١٨٨٢دا بەدیل گیراو بەهێزێکی گەورەوە لەگەڵ ١٠٠ خێزانی لایەنگری رەوانەی موسڵ کرا. لەموسڵەوە رەوانەی ئەسکەندەرونە، ئینجا بیروتو پاشان دورخرایەوە بۆ حیجاز. لەوێ گلیان دایەوە تا لەساڵی ١٨٨٣دا کۆچی دوایی کرد[٥٥].

٥/٣ دامرکانەوە

رێوشوێنەکان جێبەجێ کردنی بەرنامەی کاری دەرباری ئێرانی بۆ کوژاندنەوەی راپەڕینەکە لەمەیدانی جەنگی، دیبلۆماسی، سیاسیدا سەری گرت.

لەبواری جەنگیدا، شا جگەلەوەی توانی هێزێکی رێکوپێکی مەشق دیوی بەدیسپلین بەفەرماندەیەتی سەرکردەیەکی سیاسی- سوپایی لێوەشاوەو بەهاوکاری ئەفسەری شازادەی نەمسەیی رەوانەی کوردستان بکا. هەروەها هێزێکی گەورەی میلیشایی خێڵە تازەری‌و کوردەکانی ئازەربایجانی لەسەرکۆکردنەوە. لەهەمان کاتدا توانی روسیەش والێ بکا هێزەچەکدارەکانی خۆی لەسەرسنوری ئازەربایجان مولّ بدا بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی هێزەکانی شا خۆی لەشەرەکە هەڵبقورتێنێ. هەروەها توانی سوڵتانی عوسمانیش ناچار بکا هێزە چەکدارەکانی خۆی بنێرێتە کوردستانی عوسمانی‌و بارگەو مەخفەر لەناوچە گرنگەکان‌و لەسەرسنور دابنێ. بەم جۆرە جوڵانەوەکەی گەمارۆی سوپاییدا.

بەمەش لەماوەیەکی کورتدا ورەی هێزەکانی شێخ روخان‌و توشی تێشکانی کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، شا توانی وا لەحکومەتەکانی روسیاو بەریتانیا بکا کەنەك هەر پشتیوانی مەعنەوی یاسیاسی لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا نەکەن‌و دانی پیانەنێن، بەڵکو توانی وایان لێ بکا گوشاری بەتین بۆ سەر بابیعالی بەرن کەناچاری بکا هەوڵی سیاسی بدا بۆ بڵاوە پێ‌کردن‌و دەسهەڵگرتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەشەڕو هەوڵی سوپایی بدا بۆ ئەوەی دەس بگرێتەوە بەسەر ناوچە شێواوەکانی کوردستان‌و سنوری هەردو دەوڵەتدا لەئەنجامدا شێخ بەگیراوی لەکوردستان دوربخەنەوە.

لەبواری سیاسیدا، شا توانی جوڵانەوەکە لەزۆرایەتی کوردی ئێرانی دابڕێ. شۆڕشەکە نەیپەرژایە سەرئەوەی بتەنێتەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان، بەڵکو هێزی کوردەکانیشی لەسەر کۆکردەوە بۆ بەگژاچونی.

هەروەها توانی هەستی شیعەیەتی ئازەریەکان لەدژی شێخ‌و جوڵانەوەکەی کەسوننی بون بوروژێنێ‌و لەشەڕێکی مەزهەبی خوێناویانەوە بگلێنێ نەك هەر دژی شێخ‌و لایەنگرەکانی بەڵکو دژی هەمو کوردو سوننیەکانی موکریان.

لەبەرامبەر ئەوەدا تەقەللاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجێ کردنی لایەنە سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگیەکانی ستراتیجەکەی سەریان نەگرت.

لەبواری جەنگیدا، بەهۆی نابەرامبەریەوە لەژمارەی هێزەکان‌و چەکی هێزەکان‌و جۆری رێکخستن‌و مەشق‌و دیسپلین‌و سەرکردایەتیەوە، جوڵانەوەکە

نەیتوانی هیچ سەرکەوتنێکی کاریگەر چ بەوەی دەست بگرێ بەسەر شارو شوێنی گرنگ‌و ستراتیجی‌دا، چ بەوەی شکستێکی سەخت بەهێزێکی گەورەی ئێرانی بدا، بەدەس بهێنێ، بەڵکو بەشێکی هێزەکەی لەپاش چەند سەرکەوتنێکی بچوك، بەهۆی نارێکوپێکی‌و بێ دیسپلینیەوە بەهەندێ کالای بێ بایەخەوە بلاوەیان لێ کردو پاشماوەی هێزەکەش لەگەڵ دەرکەوتنی بەرایی هێزە نیزامیەکەی ئێران‌دا بەتێشکاوی‌و نارێکوپێکی کەوتە کشانەوەو بلاوە لێ کردن.

لەبواری دیپلۆماسی‌دا، نەك هەر نەیتوانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی یاپشتیوانی ماددی‌و دانپیانانی قانونی‌و سیاسی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا یاروسیە بەدەس بهێنێ، کەلەسەری هەڵبداتێ‌و پارێزگاری لێ بکا، بگرە لەدوا قۆناغی بزوتنەوەکەدا گەلەکۆمەکیی دیپلۆماسی روسی-ئینگلیزی-ئێرانی دژی کورد کەوتنە زۆرهێنان بۆ تورکیا کەبەرێگەی تەدەخولی عەسکەری کۆتایی بەراپەرینەکە بهێنێ‌و سەرکردەکانی بگرێ‌و لەکوردستان دوریان بخاتەوە.

لەبواری سیاسی‌دا، بزوتنەوەکە نەیتوانی گەلی کورد یەك بخات، دواکەوتویی گشت لایەنەی کۆمەڵی کوردستان، لەئەنجامی ئەوەش‌دا دواکەوتویی هۆشی نەتەوەیی کورد لەزۆربەی ناوچەکان‌و لەناو زۆربەی عەشیرەتەکان‌دا، کەهێشتا دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، عەشیرەت" دڵسۆزی بۆ مەزەب‌و دین لەسەرو دڵسۆزییەوە بو بۆ نەتەوە... زۆربەی ناوچەکان دورە پەرێز راوەستاون‌و هەندێ لەوانەش کەسەرەتا بەشداربون زو پەشیمان بونەوەو هەڵگەرانەوە.

هەروەها نەیتوانی پشتیوانی نەتەوە مەسیحیە چەوساوەکانی ئەرمەنی‌و ئاسوری، پشتیوانی نەتەوە چەوساوەکانی ئازەری‌و عەرەب، پشتیوانی دەسەڵاتدارەکانی فارس‌و تورك بەدەست بهێنێ.

ئەمانە، لەلایەك زەمینەی سەرکەوتنی دەرباری قاجارو بابیعالییان بۆ دامرکاندنەوەی جوڵانەوەکە خۆش کردو لەلایەکی ترەوە زەمینەی تێشکان‌و دوایی هاتنی راپەرینی ١٨٨٠ی گەلی کوردیان ئامادە کرد.

٦/٣ ئەنجامەکانی تێشکانی بزوتنەوە ١٨٨٠

١-لەکوردستانی ئێران، هێزە چەکدارەکانی ئێران: نیزامی‌و میلیشیا بەتوندوتیژیەکی ئەوتۆ کەوتنە سەرکوتکردنی خەڵك‌و سزادانی بەکۆمەڵیان بۆ ئەوەی چاوترسێن بن‌و جارێکی تر زانی هەڵگەرانەوەو راپەرین نەکەن، کەتوانای

مرۆیی‌و ئابوری لەخەڵکی ناوچەکە بڕی. بەقسەی سەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو مەسعود میرزا زل ئەلسلتانی کوڕی ناصرالدین شا لەو چەند هەفتەیەدا سەد هەزار کەس کوژران‌و سەد هەزار کەس دەربەدەر بون‌و دو هەزار گوندی گەورەو بچوك وێران کران[٥٦] ئەمەش زەرەرێکی ئەوەندە قورس بو لەکورد کەوت تانزیکەی ٣٠ساڵ وزەی جولانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئێران‌دا نەهێشت.

٢-لەکوردستانی عوسمانی‌دا، سولتان عەبدولحەمید بەپێچەوانەی ئێرانەوە هەوڵی‌دا گەلی کورد بەلای خۆی‌دا رابکێشێ‌و بیکاتە هێزێکی گەورەی رێکخراو بۆ پاراستنی سەڵتەنەتی خۆی‌و بەکارهێنانی لەسەرکوتکردنی ئەرمەنیەکان‌و بەکارهێنانی لەشەڕدا دژی ئێران‌و روس. سولتان عەبدولحەمید لەگەڵ شێخ‌و مەلاکانی کورد پێوەندی نزیکی دروست کرد، موچەی بۆ زۆربەیان بڕییەوە. کوڕو نەوەی ئەمیرە کوردە لێخراوەکانی لەئەستەمولّ لەخۆی نزیك خستەوە. هەندێ قوتابخانەی لەهەندێ جێگای کوردستان دامەزران لە١٨٨٥یشەوە دەستی کرد بەنزیك خستنەوەی ئاغاو شێخ‌و مەلاکانی کورد لەخۆی بۆ پێکهێنانی تیپە حەمیدییەکان((حەمیدیە سواری الایلری))لەخێڵ‌و هۆزەکانی کورد.

بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بەتێپەڕینی زەمان ناوەڕۆکە سیاسییەکەی چاکتر خەملی کەدوایی تر لەشێوەی هۆشی نیشتمانی، پەیدابونی گۆڤارو بلاوکراوە، دامەزراندنی یانەی رۆشنبیری‌و رێکخراوی سیاسی، زیادبونی دەوری کورد لەبابیعالی‌دا... خۆی نواند.

٣-بزوتنەوەی نەتەوەیی ١٨٨٠لەجاران زیاتر سەرنجی دەوڵەتە ئەوروپییە گەورەکانی بۆلای کورد راکێشا. گرنگی ئەم گەلە لەناوچەکەدا، بەتایبەتی گرنگی جیۆپۆلەتیکی نیشتمانەکەی بۆ ئەوان دەرکەوت. هەولیان دا زیاتر لەجاران نفوزی خۆیان لەکوردستان‌دا بەهێزبکەن. گەڕیدەو ئەفسەرو ئارکیۆلوگ‌و جاسوس.. سەردانی کوردستانیان ئەکرد. لێکۆڵینەوە لەزمان‌و فەرهەنگ‌و مێژو، لەلایەنی سیاسی، کۆمەلایەتی ژیانی خەڵکی کوردستان‌و جوگرافیای ولاتەکەیان لەلایەن دەزگا زانستیەکانی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاوە پەرەی سەندو زۆرتر بو، کەئەمەش بەڵگەی بایەخ دانی ئەو دەوڵەتانەیە بەکوردو شوێنی ژیانی.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم:

[1] هامر پورگشتال، تاريخ امپراطورى عثمانى، ترجمه ميزا زكى على ابادى، باهتمام جمشيد كيان فر، ج٤،(تهران: زرين، بهار١٣٦٨ش)، ل٣١٢.
[2] ڕۆم بۆ دەوڵەتی عوسمانیو عەجەم بۆ دەوڵەتی ئێران لێرەدا بەپێڕەوی لەشاعیرانی کورد: ئەحمەد خانی ١٦٥١-١٧٠٧، سالم ١٨٠٠-١٨٦٦، حاجی قادری کۆیی ١٨١٧-١٨٩٧، بەکارهێنراوە، هەروەکو لەسەر زمانی ئەو سەردەمەی خەڵکی کوردستانیش باوبوە.
[3] بۆ نمونە بڕوانە قەسیدەکەی سالم لەوەڵامی قەسیدەکەی نالیدا ١٨٠٠-١٨٥٦ سەبارەت بەنەمانی دەسەڵاتی میرنشینی بابانو دامەزرانی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانی.
[4] جرج ن. كرزن، ايران وقضيه ايران، ترجمه و غ. وحيد مازندرانى، ج١ چ٢،(تهران: مركز انتشارات علمىو فرهنگى، ١٣٦٢) ص٧٠١" ميزا شكرالله سننندجى(فخر الكتاب) تحفه ناصرى، مقابله و تصحيح از: د. حشمت الله طبيبى،(تهران: امير كبير، ١٣٦٦)، ص ٥٣١" واسيلى نيكتين، كردو كردستان، ترجمة، محمد قاضى، (تهران: نيلوفر، ١٣٦٦) ص٤١٣، مينورسكى، الاكراد، ترجمه د.معروف خزنەدار، (بغداد:١٩٦٩).
[5] روحى بك الخالدى المقدسى(الانقلاب العثمانى وتركيا الفتاة)(مجلة الهلال)، الجزء و الاولى، السنه ١٧،١ كانون اول ١٩٠٨، ص٨١.
[6] بۆ شەجەرەی بنەماڵەکەیان بڕوان: نیکتین، س ن، ل٤٩٩.
[7] د. جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی د.کاوس قەفتان،(بەغداد: ١٩٨٧)، ل٨٠.
[8] کرزن، س ن، ل٧٠١.
[9] هەمانجی
[10] د.عزيز شەمزينى، الحركة القومية التحررية للشعب الكردى، من منشورات الاتحاد الوطنى الكردستانى، مطبعة الشهيد ابراهيم عزو، نيسان ١٩٨٦، ص ٦٢" هەروەها هەندێ بڕی ئەم وتارە لە:خالفین، خەبات لەڕێی کوردستان دا وەرگێڕانی جەلال تەقی،(سلێمانی: چاپخانەی ڕاپەڕین، ١٩٧١)، ل١٧٩: جەلیل، س.ن، ل١١٤. ئەمانیش هەموویان لەئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ڕوسی دەریان هێناوە.
[11] على دهقان، رضائيه يا سرزمين زردشت،(تهران: ابن سينا، ١٣٤٨)، ل٤١٠.
[12] جەلیل: س ن، ل١٧١و١٧٤.
[13] على افشار، رسالەى شۆرش شێخ عبيدالله، ضميمه و: ميرزا رشيد اديب الشعرا، تاريخ افشار، بەتصحيحو اهتمام پروزى شهريار افشار- محمود راميان،(تبريز: چاپخانه شفق، ١٣٤٦)، ص٥٢٩-٥٢٠.
[14] هـ س، ل٤٠٦-٤٠٧.
[15] هـ س، ل٥٥٤.
[16] عباس ميزا ملك ارا، شرح حال، بەكوشش دكتر عبدالحسين نوانى، چ٢،(تهران: بابك ٢٥٣٥)، ص١٥٣-١٥٨ هەرچەندە عباس میزا لەژیاننامەکەیدا باسی نوسراوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەکا بەڵام تێکستی نامەکەی نەنوسیوەتەوە، چونکە وەکو خۆی ئەڵێ داوێتی بەناسرنەلدین شا.

[17] جەلیل، س ن، ل١١٥" نیکتین، س ن، ل؟
[18] جەلیل، س ن، ل١٠٨
[19] هـ س، ل١٠٩
[20] هـ س، ل٩١و٩٢ و١٠٩
[21] هـ س، ل٨٦
[22] هـ س، ل١٦٧" خالفین، س ن، ل١٦٦و ١٦٧
[23] هـ ج
[24] هـ س، ل١٤٧و ١٩٣
[25] ظل السطان راگوێزراوە لەتحفە ٥٣٠
[26] کرزن، س ن، ل٧٤٦
[27] هـ س، ل٧٦٢
[28] هـ س، ل٨٤٨-٧٤٩و٨٣٦
[29] روداوەکانی لەشکرکێشی شێخ عوبەیدوڵلا لەلایەن دو کەسەوە کەخۆیان شایەتی روداوەکانی بون هەر لەو سەردەمەدا نوسراوە:
یەکەم، اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، بە اهتمام عبدالله مردوخ، (تهران: دنیای دانش،٢٥٣٦)
دوەم، علی افشار، شۆرش شێخ عبادالله، ضمیمە: میزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بەتصحیح و اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان،(تبریز، چاپخانە شفق، ١٣٤٧ش)
یەکەمیان زۆرتر لەسەر روداوەکانی قۆڵی سابلاخە چونکە خۆی لەو رۆژانەدا لەسابلاخ بوە. دوەمیشیان زۆرتر لەسەر قۆڵی ورمێیە چونکە ئەویش خۆی لەورمێ بوە. هەرچەندە هەردوکیان بەگیانێکی زۆر دوژمنانە روداوەکان ئەگێرنەوە، بەڵام زانیاری مێژویی بەنرخ و ناوازەیان تێدایە. زۆری زانیارییەکانی ئێرە لەوێ دەرهێنراون.
[30] افشار، س ن، ص٥٣٦.
[31] کرزن، س ن، ل٧٠١.
[32] افشار، س ن، ل٥٧٠.
[33] ابراهیم صفائی، مدارك تاریخی، (تهران: چاپ شرق، ١٣٥٥)، ص١١٣.
[34] جەلیل، س ن، ل٨٣.
[35] لینچوفسکی
[36] دەربارەی ستراتیجی ناوچەیی روسی و بەریتانی بڕوانە: پیو- کارلو تیرینزیو، رقابتهای روس و انگلیس در ایران وافغانستان ترجمە عباس اذین(تهران-چ٢، ١٣٦٣ش)
[37] مینورسکی، س.ن، ل٨٢-٨٣.
[38] جەلیل س ن، ل٨٥" خالفین، س ن، ل١٦٩.
[39] جەلیل، س ن، ل٨٤-٨٥" خالفین، س ن، ل١٦٩--١٧٠.
[40] خالفین، س ن، ل٢٠٦.
[41] هـ س، ل١٧٠.
[42] لینچوفسکی، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەکاروباری دنیادا،(چاپی ١٩٧١ی ئینگلیزی، ل٦٥٣).

[43] خالفين، س ن، ل١٧٦.
[44] هـ س، ل١٣٠
[45] جەليل، س ن، ل١٧٦.
[46] كرزن، س ن، ل٧٠٢.
[47] هـ س، ل٧٠١
[48] مرتضى راوندى، تاريخ اجتماعى ايران، ج٢،(تهران: امير كبير)، ص٥٨٣.
[49] هـ س، ل٢٠٢و ١٨٥.
[50] هـ س، ل٢٠١
[51] هـ س، لا٧٠١و ١٩٧و ١٨٥و ١٨٦و ١٨٧
[52] هـ س، لا ٩٢و ٩٣و ١٣٦و ١٧٦و ١١١و ١٤١
[53] كرزن، س ن، ل٧٠٢
[54] خالفين، س ن، ل١٩٩
[55] بڕوانە ئەو شيوەنەی وەفايی بۆ شێخی كردوە((ديوانی وەفايی))لێكۆڵينەوەو لەسەر نوسينی محمد علی قەرەداخی.
[56] ظل السلطان راگوێزراوە لەتحفە ٥٣١.

٤-شەڕو ئاشتی: هەردوکیان کوێرەوەری

١-هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی

تەرازوی ئەو((هاوسەنگی هێز))ەی ماوەیەکی درێژ ئاسایشی نێوان دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپای راگرت بو، دوای تەواوبونی یەکگرتنی نەتەوەیی ئاڵمانیو ئیتاڵیو پێشکەوتنی خێرای پیشەسازی ئاڵمانیاو ئەمریکا، بەجۆرێکی بنەڕەتی تێکچو. دەوڵەتە ئیمپریالیستیە بەهێزەکان ئەیان ویست پارێزگاری دەسکەوتە کۆنەکانی خۆیان بکەنو دەوڵەتە تازە پێشکەوتوەکانیش ئەیان ویست سەرلەنوێ، بەپێی گۆڕانی تەرازوی هێزەکان، دنیا دابەش بکرێتەوە. دەوڵەتانی ئەوروپی کەوت بونە خۆبەهێزکردنو بۆربۆڕێنی خۆچەکدارکردن، چونکە هەمویان چاوەڕێی هەڵگیرسانی جەنگیان ئەکرد.

رۆژی ٢٨ی ژوئینی ١٩١٤ وەلیعەهدی نەمسەو هاوسەرەکەی لەسیراجیفو کوژران.

نەمسە ئەمەی کردە بەهانە، پاش دورۆژ جەنگی لەدژی دەوڵەتی سیرب راگەیاند.

روسیەش، کەخۆی بەپارێزەری گەلانی سلاڤی دائەنا، بۆ پشتیوانی لەسیرب هێزەکانی خۆی سازدا، جەنگی دژی نەمسە راگەیاند.

پاش چەند رۆژێ ئاڵمانیاش بۆ پشتیوانی لەنەمسە جەنگی دژی روسیا راگەیاند.

ئەڵمانیاش دژی فەرەنسەو بەلجیك جەنگی راگەیاند.

بەریتانیاش جەنگی دژی ئاڵمانیا راگەیاند.

هەر لەو رۆژانەشدا ژاپۆن جەنگی لەدژی ئاڵمان راگەیاند.

ئاگری شەڕ سەرانسەری ئەوروپای گرتەوەو دەوڵەتانی هاوبەشی جەنگ دابەش بون بەسەر دو بەرەدا:

بەرەی دەوڵەتانی ناوەند، کەپێك هات بو لەئاڵمانیاو نەمسەو دوایی تر تورکیاش.

بەرەی دەوڵەتانی پێکهاتو، کەبریتی بو لەبەریتانیاو روسیاو فەرەنسەو لەکۆتایی جەنگدا وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکاشیان چوە پاڵ.

ئەگەرچی مەیدانی سەرەکی بەلادا خستنی جەنگ ئەوروپا بو، بەڵام ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست بۆ هەردولای جەنگ، لەڕوانگەی ستراتیجییەوە گرنگییەکی ژیانییان هەبو، هەردولا پێیان وابو، لەدەس دان یا دەس گرتن بەسەر ئەم ناوچەیەدا ئەتوانێ کارێکی کاریگەر بکاتە سەر چارەنوسی گشتی جەنگ[1]. لەبەرئەوە هەم ئەڵمانیاو هاوپەیمانەکانیو، هەم ئینگلیزو هاوپەیمانەکانی بەهەمو رێگەیەك هەوڵی تێوەگلاندن یا ئەگەر نەتوانرێ بێلایەن کردنی تورکیاو ئێرانیان ئەدا.

١/١ تورکیا: سەرەتا بێلایەنیو، سەرەنجام بەشداری تەواو

لەکاتی هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانیدا، محەمەدی ٥هەم سوڵتانی عوسمانیو، سعید حلیم پاشا سەروەزیرانی بابیعالی بو، بەڵام دەسەڵاتی راستەقینە لەدەس سەرکردەکانی حیزبی(اتحاد و ترقی))دا بەتایبەتی لەناو لەپی ٣ سەرە ناودارەکەی ئەو حیزبەدا بو" تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوە، ئەنوەر پاشا، وەزیری جەنگ، جەمال پاشا، وەزیری دەریا. ئۆردوی تورکیش بەکردەوە لەژێر دەستی ئەو ٤٢ ئەفسەرە ئاڵمانییەدا بو کە بەسەرکردایەتی جەنەراڵ لیمان فون ساندەرس خەریکی مەشق داداںو رێکخستنەوەی بون.

بیروڕای سەرانی حکومەتی تورك بەرامبەر جەنگ وەکو یەك نەبو، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان داواکاری بێلایەنیو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی ناوەندو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی پێکهاتو بون.

بابیعالی لەسەرەتای هەڵگیرسانی جەنگدا، بێلایەنی خۆی لەجەنگ راگەیاند. بەڵام ئەنوەرو تەلعەت، دو لەسەرکردە ئیتحیادییە دەسەڵاتدارەکانی حکومەتی تورك، بەگەرمی هەوڵیان ئەدا ئیمپراتۆریی عوسمانی لەپاڵ هێزەکانی ئاڵمانیدا دژی دەوڵەتانی پێکهاتو بەشداری جەنگ بێ. پێیان وا بو، ئاڵمان بەزویی شەڕەکە بەقازانجی خۆی بەلادا ئەخاو، جەنگ ئەباتەوە.

لە٢ی ئابی ١٩١٤دا، کەجەنگ سەرەتای بوو هەندێ لەسەرکردەکانی((اتحادو ترقی))بەنهێنی، پەیمانێکی سیاسی- جەنگییان لەگەڵ ئاڵمانیا بەست. هەندێ لەسەرانی حکومەتی تورك ئاگایان لێ نەبو.

له ۲۹ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۱٤دا ژێرئاوییه‌کی ئاڵمانی کـه‌موڵکی تورکیـا بو، له‌ده‌ریای ره‌ش‌دا په‌لاماری ئوستولی روسیای‌دا.

روسیاش به‌دوای ئه‌مه‌دا له‌رۆژی ۲ی تشـرینی دوه‌مــی ۱۹۱٤دا جـه‌نگی دژی تورکیا راگه‌یاند.

به‌دوی روسیه‌دا فه‌ره‌نسه‌و به‌ریتانیاش لـه‌رۆژی پێنجـه‌می هـه‌مان مـانگ‌دا جه‌نگیان دژی تورکیا راگه‌یاند.

تورکیاش ئیتر به‌ته‌واوی تێکه‌ڵاوی جه‌نگی جیهـانی بـو. لـه‌وه‌ش‌دا مه‌به‌ستی ئاڵمان هاته‌دی، چونکه به‌لای ئه‌ڵمانه‌وه گرنگ نه‌بو ئامانجی تورك له‌جه‌نگ چیه یا چی به‌سه‌ر دێ، گرنگ ئه‌وه بو تورك گوشار له‌سه‌ر ئه‌و که‌م بکاته‌وه، به‌شێکی هێزه‌کانی روس‌و ئینگلیز له‌مه‌یدانی سه‌ره‌کی- ئه‌وروپا ده‌ربهێنێ، به‌مه‌یدانێکی لاوه‌کیه‌وه له‌ئاسیا خـه‌ریکیان بکـاو ئاسایشـی رێگـای هاتوچۆی ئیمپراتـۆریی به‌ریتانی له‌گه‌ڵ هندستان بخاته مه‌ترسیه‌وه.

ئاڵمان بۆ ئه‌وه‌ی که‌ڵکی ته‌واو لـه‌هاوکاری تـورك وه‌ربگـرێ، داوای لێ کـرد" بوغازه‌کان له‌ڕوی که‌شتیپانی هه‌مو ده‌وڵه‌تانی ترا دابخـات‌و، ئاوڕێکـانی قـه‌ناتی سویس‌و عه‌ده‌ن بپڕێ‌و، په‌لاماری قافقاس بـداو به‌شـێکی هێـزی روسـی خـه‌ریك بکا،((خه‌لیفه))ش جیهاد له‌دژی ده‌وڵه‌تانی پێکهاتو رابگه‌یه‌نێ[2].

سه‌رکردایه‌تی ئاڵمانی له‌لایه‌که‌وه هه‌ندێ دیپلۆماتی کارامه‌ی دانا بـۆ کـاری سیاسی‌و دیپلۆماسی لـه‌تورکیا، له‌لایـه‌کی تـره‌وه هه‌نـدێ ئه‌فسـه‌ری بـه‌توانای ناسراوی هه‌ڵبـژارد بـۆ ئـه‌وه‌ی ده‌س بگـرن به‌سـه‌ر ماشـینی جـه‌نگیی تـورك‌دا. ئه‌فسه‌رانی ئاڵمانی له‌پله به‌رزه‌کانی ئۆردوی تورك‌دا که‌وتنه کار کردن" جه‌نـه‌راڵ لیمان فون سانده‌رس سه‌رپه‌رشتی رێکخستنه‌وه‌ی ئۆردوی ئـه‌کرد، جه‌نـه‌راڵ فـون فالکنهـاین ســه‌رکردایه‌تی هێزه‌کـانی فه‌له‌ســتین‌و فیلـد مارشــاڵ گـولتس سه‌رکردایه‌تی هێزه‌کانی میزۆپۆتامیایان ئه‌کرد، جه‌نه‌راڵ فـون لوسـو، ئـه‌دمیراڵ هومان نوێنه‌ری هه‌ینه‌تی ئـه‌رکانی ئاڵمـانی بـون لای سـه‌رکردایه‌تی جـه‌نگیی تورك[3].

سه‌رکرده‌کانی(اتحـاد و ترقـی))هیـوای زل‌و زۆریـان له‌سـه‌ر به‌شـداری تـورك له‌جه‌نگ‌دا هه‌ڵچنی بـو، به‌تـه‌مای سـه‌رکه‌وتنی گـه‌وره‌و ده‌سـکه‌وتی زۆر بـون.

ئامانجه سیاسی‌و جه‌نگییه‌کانی تورك له‌به‌شداربونی جه‌نگ‌دا بریتی بو له:

۱-رزگـارکردنی ئیمپراتـۆریی عوسمـانی لـه‌نفوزی بێگانـه‌و په‌ره‌پێـدانی فه‌رهه‌نگی تورك.

٢-سەندنەوەی میسرو قوبروس‌و، ئەگەر توانرا لیبیاو تونس‌و جەزائیر.

٣-ئازادکردنی ناوچە تورك زمانەکانی روسیا وەکو قافقازو تورکستان‌و گرێدانی بەتورکیاوە.

٤-پەرەپێدانی نفوزی خەلیفە لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامدا[٤].

٢/١ ئێران: بێلایەنییەکی ریز لێ نەگیراو

لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا، دیپلۆماتەکانی ئاڵمان، ئینگلیز، روس، چ خۆیان راستەوخۆ، چ لەرێگەی دۆست‌و لایەنگرە ئێرانییەکانیانەوە هەوڵێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی ئێران لەشەڕەوە بگلێنن. بەڵام حکومەتی ئێران بەسەرۆکایەتی عەلاء الدولە بەرەسمیی بێلایەنی ئێرانی بەرامبەر جەنگ راگەیاند.

هیچ دەوڵەتێکی بەشداری جەنگ رێزی ئەم بێلایەنییەی ئێرانی نەگرت‌و، حکومەتی ئێران خۆیشی ئەو هێزو توانایەی نەبو پارێزگاری خۆی بکاو، بێلایەنی خۆی بسەپێنێ یا بپارێزێ.

ئێران، لەو کاتەدا هێزێکی چەکداری نارێکوپێك‌و لاوازی هەبو، خەزێنەکەی خاڵی بو. دەرباری قاجار لەوپەڕی فەسادو بۆگەنیدا بو. هێزەکانی روسیا لای سەرویان داگیرکردبو. هێزەکانی بەریتانیاش پاش چەند حەفتەیەك لەشەڕ لای خوارویان گرت، جگەلەوەی پێشتریش هێزی لەئەفغانستان هەبو. شوێنی جیۆپۆلەتیکی ئێران وا هەڵکەوت بو، لەلای سەرەوەی هاوسنوری روسی‌و لەلای رۆژئاوای هاوسنوری عوسمانی‌و لەلای رۆژهەڵاتی هاوسنوری دەسەڵاتی بەریتانی بو. ئێران بەلایەنەکانی جەنگ دەورە درا بو.

کەدەوڵەتی عوسمانی تێکەڵاوی شەڕ بو، رۆژئاوای ئێران بو بەیەکێ لەمەیدانە گەرمەکانی جەنگ. کوردستانیش لەباری جوگرافییەوە وەها هەڵ کەوت بو، بێ ئەوەی دەس یادەسکەوتی لەهەڵگیرسانی ئەم شەڕەدا هەبێ. بو بەمەیدانێکی سەختی پێکدادانی هێزەکانی هەردولای جەنگ، بەتایبەتی روس‌و تورك، کاتێ سوڵتان جیهادی راگەیاند. داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد دژی هێزەکانی دەوڵەتانی پێکهاتو بجەنگن، ئەم بانگە لەناو کوردو گەلە موسڵمانەکانی تری ئێرانیشدا دەنگی دایەوە. بگرە تورك توانی کورد لەشەڕێکی خوێناوییەوە بگلێنێ دژی گەلە مەسیحییە هاونیشتمانەکانی.

ئۆردوی تورکی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران، لەلایەکەوە لەشکرکێشی بۆ سەر قافقاز دەس پێ کردو، رژایە ناو ئەرزی ئازەربایجانەوە، لەلایەکی ترەوە کەوتە هان دان‌و یارمەتی ئێلەکانی کوردو، ئەو ئێرانییانەی لەدەس زوڵم‌و زۆری دەسەڵاتدارانی روسی هەڵاتبون بۆ ناو خاکی عوسمانی،

بەناوی جیهادو غەزاوە بەرەنگاریی هێزەکانی روس لەناو ئێراندا بکەن. بەم بۆنەیەوە حکومەتی ئێرانی کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی روسیو، عوسمانی، داوای لەروسیا کرد سوپاکەی لەشارەکانی ئێران بکێشێتەوە بۆ ئەوەی لایەنەکانی تری جەنگ بیانویان بەدەستەوە نەمێنێ لەشکر بهێننە ناو ئێرانەوە، داوای لەعوسمانیەکانیش کرد رێگە لەئاژاوەنانەوەی کورد بگرێو، لەسنورەکانی ئەودا ئۆردو کۆ نەکاتەوە. تورک ئەیوت ئەگەر روس سوپاکەی خۆی لەئازەربایجان بکێشێتەوە، ئەویش خواستەکەی ئێران بەجێ ئەهێنێ. بەلام روسەکان ئەیان وت، ئەوان سوپاکەی خۆیان لەئازەربایجان کێشاوەتەوە، جگە لەچەند دەستەیەکی کەم کەبۆ پاراستنی هاوولاتییەکانی خۆیان، کەسێکی تریان لەوێ نەهێشتۆتەوە°.

هیچ لایەکیان قازانجی لەوەدا نەبو گوێ لەخواستەکانی ئێران بگرێ، بەڵکو هەردولا، هەریەکیان بەشێوەی خۆی، هەوڵی جێگیر کردنی خۆی ئەدا.

٢- پلانی جەنگیی تورك و مەیدانەکانی

بۆ بەجێهێنانی ئەو ئامانجە زلانەی بەتەمای بون، سولتان لە٢٣ی تشرینی دوەمدا بانگی جیهادیدا، داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد بەشداری شەڕ بن. سەرکردایەتی جەنگیی تورکیش هێزی مرۆیی هەمو گەلانی تورکیای سازداو، سەربازگیری لەناو مەسیحییەکانیشدا کرد. بەهاوکاریو راوێژی ئەفسەرانی ئەڵمانی پلانێکی جەنگیی فراوانی دانا. هێزەکانی خۆی لەدو مەیدانی سەرەکیدا بۆ هێرش سازدا:

مەیدانی یەکەم: جەبهەی سینا، بەسەرکردایەتی جەمال پاشاو یارمەتی جەنەرالێکی ئاڵمانی، ئەبو قەناتی سویسو میسر لەئینگلیز بگرێ. میسر لەهێزی بەریتانی پاك بکاتەوە، لەوێوە هەڵ بکوتێتە سەر سودانو لیبیاو سەرلەنوێ بیانخاتەوە سەر تورکیا.

مەیدانی دوەم: جەبهەی قافقاز، بەسەرکردایەتی ئەنوەر پاشاو بەیارمەتی جەنەرال شیلیندۆرف، ئەبو بەرەو ئازەربایجانو گورجستانو هەرچوارلای دەریای خەزەر بکشێ. بەهیوای ئەوەی گەلانی ئازەری، تورك، تورکمان، تاتار لەژێردەستی روس دەربێن. نەتەوەی تۆران یەك بخرێتەوەو ساز بدرێ بۆ پێکهێنانی سوپایەکی چەکداری مەزنو هەمو گەلە موسڵمانەکانی روسیاو ئێرانو ئەفغانستانو هیندستان... بەرەو پیری بێنو، بەدەنگ بانگی جیهادی سولتانەوە دژی روسو ئینگلیز راپەڕن.

ئۆردوی تورك لەسەرەتادا هەتا باتۆمو ئەورزێز پێشڕەوی کرد. بێ ئەوەی رێزی بێلایەنی ئێران بگرێ، ناوچە کوردنشینەکانی خۆراوای ئێرانی داگیرکرد.

له((ساری قامیش))سوپای روسی شکاند. بەڵام لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە بۆ سەر ئۆردوی تورك. بەتێشکاوی تا سەر سنور راوی نا. ئینجا چوە ناو قوڵایی ئەرزی عوسمانییەوە.

پلانی جەنگیی تورك سەری نەگرت. لەباتی ئەو دو مەیدانەی سەرکردایەتی تورك ئەی ویست بیانکاتە مەیدانی سەرەکی. دەوڵەتانی پێکهاتو توانییان چەندین مەیدانی جەنگیی چاوەڕوان نەکراوی لێ بکەنەوە، لەوانە: دەردەنیل، سینا، میزۆپۆتامیا، عەرەبستان، قافقاس بۆ ئەوەی بەدیوارێکی ئەستوری هێزی هاوپەیمانەکان لەلای ئەرمەنستان، کوردستان، عەرەبستانەوە گەمارۆی بدەن.

لەناو جەبهەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ٣ یان راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ لەگەڵ کورد پێوەندییان هەبو.

١/٢ جەبهەی قافقاز

ترکیا بۆ جێبەجێ کردنی پلانی جەنگیی خۆی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران لەسەرەتای جەنگەوە بەناو ئازەربایجانی ئێرانیدا بەرەو قافقازو دەریای قەزوین کەوتە جوڵان. لەسەرەتادا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنا توانی هەندێ لەئازەربایجانی ئێرانیو قافقاسی روس داگیر بکا. لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە. هێزەکانی تورك بەتێشکاوی بەرەو سنوری روسی- عوسمانی پاڵ پێوەناو کەوتە پێشڕەوی لەناو خاکی عوسمانیدا. ئەرابزون. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، موش.ی داگیر کرد. مەیدانی ئەم جوڵانە سەرەنجام درێژ بوەوە بۆ بەشی خواروی کوردستان، سوپای روس لەکانونی یەکەمی ١٩١٥دا تەوریزو لەمایسدا ورمێ دوایی تر شنۆ، سابڵاخ، بانەی گرتو لەشوباتی ١٩١٦دا گەیشتە کرماشان، لەبەهاری ١٩١٦دا لەسنوری ئێران- عوسمانی لە٣ لاوە: رەواندز، پێنجوین، خانەقین بەرەو کوردستانی جنوبی کشا.

رەفتاری هێزە چەکدارەکانی روس بەگشتیو تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیو قازاخ بەتایبەتی، لەکوردستاندا زۆر خراپ بو. لەکوشتنی خەڵكو تاڵان کردنی ماڵو داراییان، لەوێران کردنی شارو ئاوەدانی دەستیان نەئەپاراست.

خێڵەکانی کورد بۆ پاراستنی سەرو سامانی خۆیان لەزۆر شوێن ناچار بون بەرهەڵستی نائومێدانەی پێشڕەوی هێزەکانی روسیا بکەن.

لەم جەبهەیەدا ئامانجی پلانی جەنگیی تورکیا نەهاتە دی، بەڵکو توشی تێشکانێکی کاریگەر بو، بەشێکی قەڵەمڕەوی خۆی لەدەسدا، بەڵام ئامانجی

ئاڵمان، کەئەی ویست جەبهەیەکی نوێی جەنگ لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بۆ خەریك کردنی بەشێ لەهێزەکانی روس بکاتەوە، هاتەدی.
ئەم مەیدانە ئەگەرچی لەمێژودا بەجەبهەی قافقاز ناوئەبرێ. لەراستیدا ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ" چونکە شەڕگەی سەرەکی ئەم مەیدانەو زۆری شەڕو تێکهەڵچونە سەختەکانی نێوان هێزەکانی روسی- عوسمانی لەسەر ئەرزی کوردستان رویداو، ژمارەیەکی زۆری قوربانییەکانی، چ وەکو سەرباز لەریزی ئۆردوی عوسمانیداو، چ وەکو دانیشتوانی ناوچەکە کورد بون.

٢/٢ جەبهەی میزۆپۆتامیا

لە٦ی تشرینی دوەمی ١٩١٤دا هێزەکانی بەریتانیا لەفاو دابەزین و لە٢٢مانگ دا چونە ناو بەسراوە، ئامانجی ئەم کارە جەنگییە پارێزگاری بیرە نەوتەکانی لای خواروی رۆژئاوای ئێران بو لەمەترسی پەلاماری دوژمن. ئەنجام دانی ئەم هێرشە ئەوەندە ئاسان بو سەرکردایەتی هێزەکەی هاندا پێشنیار بکەن بۆ سەروتری خۆیلن رێگەی پێشڕەوی بدرێن بەرەو بەغداد.
هێزەکانی بەریتانیا لە٣ی حوزەیرانی ١٩١٥دا عەمارەو لە٢٥ی تەموزدا ناسریەو لە ٣٠ی ئەیلولدا کوت الامارەیان گرت. لەکۆتایی تشرینی دوەمدا شەڕ گەیشت بوە نزیك سەلمان پاك لە٣٠ کیلۆمەتری شاری بەغداد. هێزەکانی عوسمانی بەسەرکردایەتی جەنەرالی ئاڵمانی گولتس لەوێ هێزی بەریتانییان بەتێشکاوی ناچاری کشانەوە کرد بۆ کوتو لەوێش گەمارۆیان دان.
لە٢٥ی نیسانی ١٩١٦دا هێزی بەریتانی لەکوت شکستی خواردو ١٣ هەزار کەسی لێ بەدیل گیرا. بەڵام هێزەکانی بەریتانی بەهێنانی هێزی نوێ سەرلەنوێ بەهێز کرانەوەو ئامادەکران بۆ پێشڕەوی بەرەو بەغداد. ئامانجی جوڵانی ئەم جارەیان ئەوە بو کە لەگەڵ هێزی روسی، کە لەناو خاکی ئێرانەوە بەرەو میزۆپۆتامیا کەوت بوە پێشڕەوی، یەك بگرنەوە. لە١١ی مارتی ١٩١٧دا هێزەکانی بەریتانی بەسەرکردایەتی جەنەراڵ مود گەیشتنە شاری بەغداد.
رەفتاری هێزی بەریتانی لەگەڵ خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکان لەگەڵ رەفتاری هێزی روسی جیاواز بو. هێزەکانی بەریتانیا لەگەڵ ئەوەی هەوڵیان ئەدا بەرێگەی کاری جەنگی دەس بەسەر ناوچەکاندا بگرن، لەهەمان کاتدا هەوڵی بەدەسهێنانی دۆستایەتیو پشتیوانی دانیشتوانی ناوچە داگیرکراوەکانیشیان ئەدا. بەڵێنی رزگاریی لەدەسەلاتی رەشی تورکو چاکردنی باری ژیانو دابین کردنی هێمنیو ئاسایشیان پێ ئەدان. جەنەرال مود لەبەیانێکی درێژدا کە لە١٩ی مارتی ١٩١٧دا بۆ خەڵکی بەغدادی بلاو کردەوە، نوسی بوی: ((...هێزەکانی

ئێمە وەکو داگیرکەر یا دوژمن نەهاتونەتە ناو شارو خاکی ئێوە، بەڵکو وەکو رزگارکەر هاتون..))[6] وە داوای لەپیاوە ناسراوەکانی ئەوێ کرد بوو هاوکاری لەگەڵ ئەفسەرە سیاسیەکانی هێزەکەی بکەن بۆ رێکخستنەوەی کاروباری خۆیان.

کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد لە٤ی تەموزی ١٩١٧ دا دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی((العرب))ئەم رۆژنامەیە جگە لەوەی هەواڵی سەرکەوتنی هاوپەیمانەکانو تێشکانی تورکو ئاڵمانی بڵاوئەکردەوە، هەوڵی ئەدا هەستی نەتەوەیی عەرەب دژی تورك بوروژێنێ، دۆستایەتی عەرەب بەدەس بهێنێ، بەڵێنی هاوپەیمانەکانی دەربارەی مژدەی ئازادی گەلان بەعەرەب ئەگەیاند.

ئامانجی ئەم هێزە بۆ یەکگرتنەوەی لەگەڵ سوپای روس هاتە دی. لەلای خانەقینەوە هەردو هێز لێکیان دایەوە، بەتەمای ئەوەی هەردوکیان پێکەوە بەرەو موسل پێشڕەوی بکەن.

هەڵگیرسانی شۆڕشی شوباتی ١٩١٧ دژی قەیسەر پشێوی خستە ناو ریزەکانی سوپای روسی. لەئۆکتۆبەری هەمان ساڵدا کاتی بولشەویك دەسەڵاتی گرتە دەست، لەگەڵ تورك جەنگی راگرتو کەوتە دانانی رێوشوێنی کێشانەوەی یەکجاری هەمو هێزەکانی لەناوچە داگیرکراوەکان.

دەرچونی روسیا لەجەنگ بەریتانیای لەبیری داگیرکردنی موسل پەشیمان نەکردەوە. خۆی بەتەنیا کەوتە ئامادەکردنی زەمینەی سیاسیو جەنگیی جێبەجێ کردنی پلانەکەی لە١ی کانونی دوەمی ١٩١٨دا کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد بۆ پڕوپاگەندە لەناو کورداو، بۆ بزواندنی هەستی نەتەوەیی کورد دژی تورك دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))[7].

نیشانەکانی هەرەس رۆژ بەرۆژ زیاتر لەهێزەکانی عوسمانیدا دەرئەکەوت. بەریتانیا درێژەی بەهەڵکشانی خۆیدا بەرەوژور. لە٢٨ی نیسانی ١٩١٨دا گەیشتە توزخورماتو، رۆژی دوایی تر کفریو کەرکوکی داگیرکرد. ئەمەش سەرەتای دەرکردنی یەکجاری دەسەڵاتی تورك بو لەکوردستانی جنوبی.

٣/٢ جەبهەی عەرەبستان

لەگەرمەی جەنگدا حسێن شەریفی مەککە، ئەمیر عەبدوڵڵای کوڕی ناردە لای لۆرد کیچنەری بەریتانی لەقاهیرە بۆ ئەوەی پێی رابگەیەنێ کەئەو ئامادەیە هاوکاری بەریتانیا بکا دژی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەر رزگاری عەرەبو بەدی هێنانی ئاواتەکانیدا. لەسەرەتادا بەریتانیا گوێی نەدایە ئەم پێشنیارە.

له ۱۹۱۵دا بەریتانیا بەچاکی زانی سود لەعەرەب وەربگریّ دژی تورك. سێر هینری ماکماهون نوێنەری بەریتانیا لەقاهیرە پێوەندی لەگەڵ حسێن کرد. چەند نامەیەك لەنێوان هەردوکیاندا ئاڵوگۆڕکرا حسێن لەنامەی رۆژی ١٤ی تەموزی ۱۹۱۵دا کەخواستەکانی خۆی بۆ ماکماهون رون ئەکاتەوە، لەنوقتەی یەکەمیدا نوسیویّتی:

((۱-بەریتانیا دان بنیّ بەسەربەخۆیی وڵاتانی عەرەبیدا کەسنورەکەی" لەلای سەرویەوە لەمیرسینو ئەدەنەوە دەس پیّ ئەکا تا ئەگاتە خەتی ۳۷ لەبیرجیك، ئورفا، ماردین، میدیات، جزیرەی ئیبن عومەر، ئامێدی تا سنوری ئێران. لەلای رۆژهەڵاتیەوە لەسنوری ئێرانەوە تا خلیجی بەسرە. لەلای خوارویەوە موحیتی هیندی، جگە لەعەدەن کەوەکو خۆی ئەمێنیّتەوە لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سور، دەریای سپی ناوەڕاست تا میرسین.

ئینگلیز خەلافەتی عەرەبی بۆ ئیسلام بسەلمێنیّ))[۸].

حسێن لەم دیاری کردنەدا بەشێکی گەورەی نیشتمانی نەتەوەیی کوردی خستۆتە ناو ئەو سەرزەمینەوە کەداوای ئەکرد، کەچی هەمو وڵاتانی عەرەبی ئەفریقای لیّ دەر هاویشتوە. چاوتیّ برینی نەتەوە پەرستەکانی عەرەب لەئەرزی کورد لەو سەردەمەوە دەس پیّ ئەکا.

بەریتانیا بیّ ئەوەی بەڵێنێکی تەواو و رون بدا بەحسێن توانی لەگەڵی رێك بکەویّ بەشداری جەنگ بیّ دژی دەوڵەتی عوسمانی. لە ٥ی حوزەیرانی ۱۹۱٦دا حسێن شۆڕشی عەرەبی دژی دەسەڵاتی تورك راگەیاند، داوای لەهەمو عەرەب کرد کەریزی سوپای تورك بەجیّ بهێڵنو بێنە ریزی هێزەکانی ئەوەوە. بەریتانیا کولونیل لورەنسو چەند ئەفسەرێکی تری بۆ سەرکردایەتیو رێکخستنی کارە جەنگییەکانی شۆڕشەکە ناردە حیجاز. هەروەها هەندیّ لەو ئەفسەرە عەرەبانەی دیلی ئینگلیز بون ئازاد کران بەو مەرجەی لەو شۆڕشەدا بەشدار بن. هێزەکانی عەرەب کەوتنە پەلاماردانی سەربازگەکانی ئۆردوی تورك لەحیجاز بەنیازی پاك کردنەوەی. حسێن ناوی لەخۆی نا مەلیکی عەرەب. بەڵام لەبەرئەوەی بەریتانیا ئەم ناوەی پیّ پەسەند نەبو، گۆڕی بۆ مەلیکی حیجاز.

لەم جەبهەیەدا ٦٥ هەزار سەربازی تورك بەشۆڕشی عەرەبەوە خەریك بون. سەرەنجام شۆڕشەکە رێی تەخت کرد بۆ دەرکردنی هێزەکانی تورك لەحیجازو سوریاو فەلەستین.

٢-هەڵوێستی گەلانی نە تورك

بەدی هێنانی ئامانجەکانی ئەنوەر پاشاو هاوڕێکانی پێویستی بەستراتیجێکی سوپایی- سیاسی هەبو. لەپێش هەمو شتێکا بەندبو بەڕادەی یەکگرتنی گەلانی عوسمانیو دڵسۆزییانەوە بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. تورکیا وڵاتێکی فرە-نەتەوەیی فرە- دین بو. بەگوێرەی هەندێ سەرژمێری دانیشتوانی ئەوسای سەرزەمینی عوسمانی ٢٥ ملیۆن بو. لەوە تەنیا ١٠ ملیۆنی تورك بو کە لەنیوەی کەمتری تێکڕای دانیشتوانی ئەکرد. ئەوی تر ١٠ملیۆن عەرەبو ٢ ملیۆن ئەرمەنیو ١,٥ ملیۆن کوردو ئەوی تریشی نەتەوەی جیاجیا بو. تورکیا تەبایی دینیو تەبایی نەتەوەیی تێ دا نەبو.

حکومەتی عوسمانی بەدرێژایی زەمان سیاسەتی چەوساندنەوەی دینی بەرامبەر گەلانی نامو سڵمان گرت بو. لەدوای هاتنی((تورکانی لاو))یشەوە سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی بەرامبەر گەلانی نەتورك گرت بو. هەوڵ دانی تورکانی لاو بۆ تواندنەوەی گەلانی نەتوركو نەموسوڵمان لەبۆتەی نەتەوەیی توركدا، لەچەرخێکا کەئازادی دینو مەزهەبو نەتەوە لەدنیادا بو بو بەباو، دڵی هەمو گەلانی نە تورکی ناو خاکی عوسمانی لەحکومەتی تورك رەنجاند بو.

کورد و عەرەب ئەگەر پێوەندی هاودینی لەگەڵ تورك کۆی ئەکردنەوە، ئەوا گەلانی مەسیحی نەپێوەندی هاودینیو نەپێوەندی هاونەتەوەییان لەبەیندا نەبو، بەڵکو هەمیشە لەژێر باری زوڵموزۆری دینیو نەتەوەییدا بون، ئەمەش پاڵی پێوە ئەنان کەپەنا بۆ دەوڵەتی دەرەوە ببەن بۆ ئەوەی بیان پارێزنو لەهەمو هەلێك کەڵك وەربگرن لەجەهەننەمی چەوسانەوەی عوسمانی رزگاریان بێ.

لەناو گەلە مەسیحیەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا لەکاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا ٣ یان گرنگی تایبەتییان هەبو: ئەرمەنیو ئاسوریو یۆنانی.

یۆنانیەکانی ژێردەستی تورکیا ئەگەرچی هەمیشە لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی هاوکار بون دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەڵام لەسالآنی ١٩١٤- ١٩١٨دا هیچ گیروگرفتێکی دژواریان بۆ تورك دروست نەکرد. ناکۆکی یۆنانی- تورکی لەدوای راگرتنی جەنگ تەقییەوە.

١/٢ ئەرمەن

نەتەوەی ئەرمەن لەمێژ بوو سەربەخۆییان لەدەسدا بو. لەبەینی روسیاو تورکیادا دابەش کرابون، هەروەها کەمایەتیەکی پەرتوبڵاویشیان لەئێران بو. بزوتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن لەپێش بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلە موسڵمانەکانی عەرەبو کوردا گەشەی کرد بو. ئەرمەن بەهیوا بون بەیارمەتی روسیا بەئامانجی

نەتەوەیی خۆیان بگەن. لەو شەڕانەدا کە لەبەینی روس‌و تورك‌دا ئەقەوما ئەرمەنیەکان بەنهێنی‌و بەئاشکرا هاوکارییان لەگەڵ روس دژی تورك ئەکرد. ئەمەش بو بە بەهانەیەکی مێژویی بەدەس تورك‌و فەناتیکەکانەوە بۆ زیاتر ئازاردان و ناوبەناو سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەن.

کەجەنگی جیهانی یەکەم هەڵگیرسا، ئەرمەنیەکان بەشداربونی تورکیان لەجەنگدا بە((هەستێکی تێکەڵاو لەترس‌و هیوا))وە وەرگرت((ترس لەتۆڵەسەندنی چاوەڕوان کراوی تورك کەهیچ گوشارێکی دەرەکی نەی ئەتوانی بەری بگرێ))و((هیوای تێشکانی تورکیاو سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان بەتایبەتی روسی))[٩].

کەنیسەکانی ئەرمەن رایان گەیاند کەقەیسەری روسیا پارێزەری هەمو ئەرمەنیەکانی جیهانەو داوایان لەهەمو ئەرمەنیەك کرد هەر یارمەتیەکی شەخسی یا مادی لەدەس دێ پێشکەشی سوپای روسی بکا. روسیاش بەیانێکی رەسمی دەرکرد. هانی ئەرمەنیەکانی ئەدا بۆ راپەڕین لەدژی تورك‌و بەڵێنی رزگاری پێ ئەدان. ئەرمەنیەکان بەدەنگ ئەو بانگەوازانەوە چون. ریزی ئۆردوی تورکیان بەجێ ئەهێشت‌و بەکۆمەڵ ئەیان دایە پاڵ سوپای روس، یارمەتی روسیان ئەدا بۆ پێشڕەوی، هێزی داگیرکەریان وەکو رزگارکەری خۆیان پێشوازی ئەکرد.

تورکیا بەرەقی بەرپەرچی هەڵوێستی ئەرمەنی دایەوە بەتوندی تۆڵەی لێ سەندن. لەحوزەیرانی ١٩١٥-دا بڕیاری راگوێزانی ئەرمەنی‌دا لەناوچەی رۆژهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ. تەلعەت پاشا وەزیری کاروباری ناوخۆی تورکیا خۆی راستەوخۆ سەرپەرشتی جۆری راگوێزانی ئەرمەنی ئەکرد لەساڵانی ١٩١٥-١٩١٦دا. جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارە بو بەهۆی ئەوەی ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەئەرمەنی چۆڵ بین. بەگوێرەی هەندێ سەرچاوەی جێی باوەڕ ئەبێ ٢ ملیۆن ئەرمەنی توشی ئەم کوێرەوەریە بوبن لەوانە ٦٠٠ هەزاریان مردون[١٠]. ئەم کارەساتە لەمێژودا بە((کوشتاری ئەرمەن))ناسراوە.

روسیا هەندێ تیپی چەکداری لەئەرمەن دروست کردبو. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی ئەو ناوچە کوردنشینانە ئەکردەوە کەسوپای روسی داگیری ئەکردن. کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی هەوڵی ئاشت کردنەوەی گەلی ئەرمەنی‌و گەلی کورد بدەن. تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیان ئازاد کرد بو بۆ تۆڵەسەندن لەکوردو قوڵ کردنی ناکۆکی نێوان ئەم دو گەلە دراوسێیە.

سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی روس لەکوردستانو وازهێنانی لەپشتیوانی کردنی ئەرمەنو هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانیان، کوێرەوەری گەلی ئەرمەنی سەخت تر کرد.

٢/٣ ئاسوری

ئاسوریەکان بەئەندازەی ئەرمەنی توشی مەینەتی نەبوبون، بەڵام ئەوانیش لەژێر باری زوڵمی دینیو کۆمەڵایەتیو ئابوریدا بون. پاش ئەوەی سوپای روسی بەناو کوردستاندا پێشڕەوی کرد، ئاسوریەکانی هەکاری لەتورک راپەڕین. لەهاوینی ١٩١٥دا بەتێشکاوی بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ ناوچەکانی ژێردەسەلاتی سوپای روسی لەخوی، سەلماس، ورمێ. چەندین هەزار کەسیان چونە ریزی سوپای روسەوە. کاربەدەستانی روسی هەندێ تیپی تایبەتییان لێ پێك هێنا. لەسەرەتای ١٩١٨دا ژمارەیان ئەگەیشتە نزیکەی ١٢ هەزار چەکدار لەژێر سەرکردایەتی ئاغا پەتروسدا[11]. ئەم هێزانە شان بەشانی سوپای روسی بەشداری جەنگ بون دژی عوسمانی بەو هیوایەی بەئامانجەکانی خۆیان بگەن لەئازادیو سەربەستی.

سمکۆی سەرخێڵی شوکاك مارشیمۆنی پێشەوای دینی ئاسوریەکانی کوشت. ئەوەش بو بەهۆی دروست بونی ناکۆکیەکی خوێناوی لەبەینی ئاسوریو کوردا. هەردولا بەکۆمەڵ کوشتاریان لەیەکتری ئەکردو دەستیان لەیەکتری نەئەپاراست.

لەدوای کشانەوەی روس لەئێران ئاسوریەکان بێ پشتو پەنا مابونەوە. تورك بەبیانوی تەمێ کردنی نەستوریەکانی هەکاریەوە کەهاوڵاتی عوسمانی بون هێرشی کردە سەر ناوچەی ورمێ. روس لەناوچەکەدا نەما بو، بەریتانیاش ئاگاداری نەستوریەکانی کرد بەتەمای هێزی یارمەتی بەریتانی نەبنو پشت بەخۆیان ببەستن[12]. لەژێر گوشاری تورکا بەشەڕ لەخواروی گۆمی ورمێوە کشانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی بەریتانیا لەهەمەدانو لەوێشەوە گوێزرانەوە بۆ بەعقوبە.

ئاسوریەکان توشی کوێرەوەریەکی نەتەوەیی بون. لەنیشتمانی خۆیان هەڵکەنرانو بەوڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ئەوروپاو ئەمریکادا بەدەربەدەری بڵاوبونەوە.

٣/٣ عەرەب

بەژمارە نەوەندەی تورك یاخود زیاتر نەبون. هاودینی تورکو کورد بون. لەناو ئۆردوی تورکو داوودەزگاکانیدا چەندین ئەفسەری پلە بەرزو کاربەدەستانی گەورەی عەرەب هەبو.

سیاسەتی((مەرکەزییەت))و تورکاندن کەحکومەتی ئیتیحادیەکان لەناوچە عەرەبیەکاندا پێڕەویان ئەکرد، نابەرامبەری لەنوێنەرایەتی((مەجلیسەکان))دا، تەنگ هەڵ چنین بەرێکخراوە فەرهەنگی‌و سیاسیەکانی عەرەب، لەناو رۆشنبیرانی عەرەبدا هۆشی جیابونەوەخوازی دروست کردبو. لەساڵانی دوای ئینقیلابی عوسمانی تا هەڵگیرسانی جەنگ لەئەستەمبوڵ، قاهیرە، دیمەشق، بیروت، بەغداد، پاریس.. چەند رێکخراوێکی عەرەبی نەتەوەیی ئاشکراو نهێنی دروست بوبون بۆ بەدی هێنانی خواستە نەتەوەییەکانی عەرەب، کە بەپێی جیاوازیی بۆچونی رێکخراوەکان جیاواز بو. هەر لەوەی هەندێکیان داوای((لامەرکەزییەت))یان ئەکرد لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی‌دا تا ئەوەی داوای جیابونەوەی هەمو نەتەوەی عەرەب‌و دروست کردنی دەوڵەتێکی یەکگرتوی عەرەبییان ئەکرد.

کاتێك جەنگ هەڵگیرسا سەرکردایەتی تورك گومانی لەدڵسۆزی عەرەب نەبو. هەڵگیرسانی شۆڕشی عەرەب بەهاوکاری ئینگلیز لەحیجاز دژی دەسەڵاتی عوسمانی(١٩١٦) بۆ کاربەدەستانی تورك شتێکی چاوەڕێ نەکراو بو.

شۆڕشی عەرەب بەسەرۆکایەتی حسێن جەزرەبەیەکی کوشندە بو لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی. لەگەڵ ئەوەش‌دا ئەو سیاسەتەی تورکیا گرتی بۆ سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەنی بەهۆی دەس تێکەڵاوکردنیەوە لەگەڵ روسیا دژی تورك، ئەگەرچی عەرەبیش هەمان رێگەی گرت بو، کەچی تورك سیاسەتی سزادانی بەکۆمەڵی بەرامبەر عەرەب نەگرت بەهۆی دەس تێکەڵاو کردنیەوە لەگەڵ ئینگلیز.

جەمال پاشا سەرکردەی هێزەکانی تورك لەسوریاو فەلەستین لەناو عەرەبدا بەجەمال السفاح ناسراوە چونکە سەرکردەیەکی بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەبی لەشام لەسێدارەدا، لەسەر ئەوەی ناوەکانیان لەئارشیفی کونسوڵگەی فەرەنسی‌دا لەبێروت دۆزرا بوەوە. تورك رێگەی سەرکوت کردنی دڕندانەی نەگرت وەکو بەرامبەر ئەرمەن گرت بوی. بەڵکو سیاسەتی گفتوگۆی لەگەڵ شەریف حسێن گرت بو. جەمال پاشا هەوڵی زۆری لەگەڵ حسێن‌دا بۆ ئەوەی لەهاوکاری ئینگلیز پەشیمانی بکاتەوە، لەبەرامبەر سەلماندنی خواستەکانی نەتەوەی عەرەبدا. هەرئەویش حسێنی لەکەینوبەینی رێکەوتنی نهێنی هاوپەیمانەکان بۆ دابەش کردنی وڵاتانی عەرەب ئاگادار کرد. بەڵام ئیتر تیێ پەڕی بو. قسە خۆشەکانی جەمال پاشا کاری لەشەریف حسێن نەکرد. حسێن نەك هەر گوێی نەدایە بەڵێنەکانی جەمال پاشا دەربارەی پاشەڕۆژی وڵاتانی عەرەب بەڵکو بۆ ئەوەی

بڕوای ئینگلیز بەخۆی بەهێزتر بکا، نامەکانی جەمال پاشای بۆ ئەوان نارد وەکو بەڵگەی دڵسۆزیو نیاز پاکی خۆی بەرامبەر بەریتانیای گەورە[13].

٤/٣ کورد

کوردیش هاودینی تورکو عەرەب بو. ئەگەرچی هەمیشە بەرەنگاری دەسەڵاتی تورکی کردوە بەڵام لەساڵانی جەنگدا بەدڵسۆزی مایەوە، لەکاتێکا جگە لەکورد هەمو نەتەوەکانی تر" عەرەبو ئەرمەنیو ئاسوری لەتورک هەڵگەڕانەوەو لەرویدا راپەڕین. تەنانەت ئەو چالاکیە سیاسی، فەرهەنگی، رێکخراوەییەی لەساڵانی پێش جەنگدا بۆ بەدەسهێنانی مافی نەتەوەیی ئەکرا لەساڵانی جەنگدا کپ بو. کورد هیچ گیروگرفتێکی سوپایی یا سیاسی کاریگەری بۆ کاربەدەستانی تورک دروست نەکرد. ئەفسەرو سەربازەکانی کورد لەریزی ئۆردوی تورکدا لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا بەشداربون. ئەبێ هۆی ئەمە چی بێ؟ بۆچی سەرکردەکانی کوردیش وەکو شەریف حسێن کەڵکیان لەهەلومەرجی زەمانی جەنگ وەرنەگرت، کەهەلێکی لەباری بۆ هەڵ خست بون، بۆ ئەوەی تەقەللاکانی خۆیان نوێ بکەنەوە لەپێناوی هێنانەدی ئامانجی نەتەوەیی خۆیاندا، بەڵکو بەپێچەوانەی هەمو رابردو بەدڵسۆزی مانەوە بۆ عوسمانی؟

رەنگە هەندێ کەس پێیان وابێ" ((فتوای خەلیفە))بۆ((غەزاو جیهاد)) واتە هەستی دینیی پاڵی بەکوردەوە ناوە لەماوەی جەنگدا بەدڵسۆزیو هێمنی لەخزمەتی تورکدا بمێنێتەوە، بەشداری قەتلوعامی مەسیحییەکان بێ. بێ ئەوەی هیچ شۆڕشێ یا هەڵگەڕانەوەیەك لەو هەلە زێڕینەدا لەکوردستان روبدا. لەکاتێکا کورد، بەر لەجەنگ، هەمیشە لەحاڵی یاخی بونو شۆڕشدا بوە. ئەمە لێکدانەوەیەکی یەکلایەنەیە. زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە چەندین شێخو مەلای ئاینپەروەر، لەپێش هەڵگیرسانی جەنگو لەساڵانی جەنگدا، ئامادەیی خۆیانو گەلی کوردیان دەربڕی، بۆ هاوکاری هەم لەگەڵ روسو هەم لەگەڵ ئینگلیز، بەرامبەر پشتیوانی ئەوان لەخواستە نەتەوەییەکانی کورد. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر لەشێخو مەلاکانی کوردستان لەسەرەتای جەنگ دا بەدەنگ بانگی جیهادەوە چونو خەڵکیان هاندا بۆ غەزای کافران، بەڵام زۆری نەخایان ئەو کەفوکوڵە نیشتەوە. لەهەمان کاتدا چەندین شێخو مەلای کورد هیچ باوەڕێکیان بەجیهادو غەزای عوسمانی نەبو، دژی راوەستانو لەسەر ئەوە توشی ئازارو سزا، بەڵکو توشی کوشتنو هەڵواسین بون وەکو شێخ بابا سەعیدی

غەوس ابادی، شێخی تەریقەتی قادری لەموکریان[١٤]. چەندین شاعیری کوردیش دژی ئەو شەڕە شیعریان هۆنیوەتەوە[١٥].

هەندێکی تر هۆی ئەم رەفتارە((راستە!)(ی کورد ئەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کەتورک زیرەکانە توانیویەتی ئارەزوی پشێوی خوازانەی کورد ئاڕاستەی مەسیحییەکانی دراوسێیان" ئەرمەن‌و ئاسوری بکاو بەشەڕی ئەوانەوە خەریکیان بکا.

ئەشێ ئەمە هۆیەکی گرنگی ئەو رەفتارە بێ بەڵام ناشێ هەموی هەر ئەمەبێ. بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەو سەردەمەدا سەرکردایەتییەکی یەکگرتوی شارەزای کاروباری دنیاو خاوەنی رێکخراوێکی فراوانی نەبوە کەبتوانێ پایەکانی ستراتیجی گشتی بزوتنەوەکە دابڕێژێ‌و، خەڵکی کوردستان بۆ جێبەجێ کردنی ساز بداو کەڵك لەهەلومەرجی نیشتمانیی- کوردستان، هەلومەرجی ناوچەیی-رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەلومەرجی جیهانی- دەوڵەتانی ئەوروپی‌و ئەمریکا، وەربگرێ هاوپەیمانەکانیش لەو کاتەدا بەهێزو توانای خۆیانەوە ئەنازین، پێیان وابو پێویستیان بەهێزی گەلانی ناوچەکە نیە، خۆیان ئەتوانن داگیرو دابەش بکەن بەپێی ئەو رێکەوتنە نهێنییانەی خەریکی ئامادەکردنی بون.

بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ" هەمو هەوڵەکانی سەرکردەو پیاوە ناسراوەکانی کورد لەگەڵ کاربەدەستانی روسی بۆ دامەزراندنی پێوەندی دۆستایەتی‌و هاوکاری کوردی- روسی‌و، بەدەسهێنانی پشتیوانی روسی بۆ ئامانجی نەتەوەیی بزوتنەوەی رزگاری کورد، سەری نەگرت. لەوانە:

-چونی عبدالرزاق بەدرخان بۆ قافقازو مۆسکۆ[١٦].

-چونی شێخ عبدالسلام بارزانی‌و سمکۆ بۆ تفلیس(١٩١٤)[١٧].

-پێوەندی سەرانی راپەڕینەکەی بتلیس: مەلا سەلیم ئەفەندی‌و هاورێکانی لەگەڵ دیپلۆمات‌و، کاربەدەستانی روسی(١٩١٤)[١٨].

کاربەدەستانی روسی لەباتی گرنگی دان بەلایەنی سیاسی لەپێوەندییەکانی خۆیاندا لەگەڵ مەزنەکانی کورد، هەوڵی پەیداکردنی نۆکەرو جاسوس‌و کڕینی پیاوە ناسراوەکانی کوردیان ئەدا، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەکاریان بهێنن.

هاوپەیمانەکان لەسەرەتای جەنگدا هیچ گرنگییەکیان بەهاوکاری‌و پشتیوانی جەنگیی گەلی کورد نەدا.

لەگەرمەی جەنگدا دیسانەوە هیچ تەقەلایەکی گەورەکانی کورد لەگەڵ روس‌و ئینگلیز سەری نەگرت. نە ئینگلیز بەدەنگ ئەم داوایەوە هات، بەبیانوی ئەوەی چونکە ئەوسا کوردستان لەسنوری ناوچەی گرنگی پێدانی ئەوا نەبو، وە نە

روس بایەخێکی پێدا، چونکە ئەویش گرەوی لەسەر هاوکاری مەسیحییەکانی کوردستان، ئەرمەنی‌و ئاسوری، کردبو. لەوانە:

-دو تەقەلای شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز، جاری یەکەمیانساڵی ١٩١٤ لەسەرەتای دەسپێکردنی شەڕداو، جاری دوەم ساڵی ١٩١٨ دەوروبەری کۆتایی جەنگ[١٩].

-تەقەلای کامیل بەگ‌و حەسەن بەگی بەدرخان لەگەڵ روس[٢٠].

دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو کاتەدا بەدەنگ ئەم بانگانەوە نەچون، چونکە روسیا نەی ئەویست دان بەمافی نەتەوەیی کوردا بنێ بەڵکو ئەی ویست بەهاوکاری گەلانی مەسیحی ناوچەکە داگیر بکا. بەریتانیاش نەی ئەویست ئەرکی سەرشانی خۆی قورس بکا بەوەی((لێپرسراوەتیەکەی درێژ بێتەوە بۆ ئەو شوێنانە))ی کەئەبو ببنە ناوچەی نفوزی روسی‌و فەرەنسی.

نیکیتین لەو بارەیەوە شتێ ئەگێڕێتەوە کەخۆی لەبەینا بوە:

((ئەزانین کە کەمال بەگی بۆتان، یەکێ لەبنەماڵەی بەدرخان، لە١٩١٦دا لەتفلیس تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی مەسەلەی ئامانجی نەتەوەیی کورد بەگراند دوك نیکولا، نائب السلطنە ی قافقازو سەرفەرماندەی هێزەکانی روسیا لەجەبهەی تورك، بسەلمێنێ. بەهەر حاڵ پێ ناچێ لەو سەردەمەدا حکومەتی روسی پێڕەوی سیاسەتێکی دیاری کراوی بەرامبەر کورد کرد بێ. مەسەلەی کورد لەگەڵ دورنمای ئەرمەنستانێکی سەربەخۆ بەهەڵە تێکەڵاو بوبو. لەکۆتایی ساڵی ١٩١٧دا لەلایەن((جەمعییەتی ئیستیخلاصی کوردستان))ەوە پەیکێ هاتە لام، لەبارەگای کونسولگەری خۆم لەورمێ بینیم. ئەم پەیکە نامەیەکی لەسەید تەهاوە دایە دەستم، کەتێیدا داوای لەمن کرد بو رێوشوێنێ بۆ یەکتربینینی ئەو وفەرماندەکانی سوپای روس رێك بخەم، بۆ ئەوەی پێکەوە لەسەر کاری هاوبەش دژی تورك بەمەبەستی ئازادکردنی کوردستان رێك بکەون. سەید تەها کە لەبەندی دیلایەتی روس هەڵات بو، برازای شێخ عەبدولقادر بو. شێخ خۆیشی کەتا ١٩١٧ لە ئەستەمولْ مابو، دوایی لەوێوە هەڵات و چو بۆ لای مەلیك حسێن...))[٢١].

سیاسەتی کوردیی روسیا لەو سەردەمەدا، لەژێر کارتێکردنی چەند لێکدانەوەیەکدا، هێشتا لەسەر بۆچونێکی رون‌و دیاریکراو ساخ نەبو بوەوە" یەکێکیان، چونکە روسیا خۆی ولاتێکی فراوانی فرەنەتەوە بو، چاوی بڕی بوە داگیرکردنی قەڵەمڕەوی ئێرانی‌و تورکی‌و، نەی ئەویست هیچ نەتەوەیەکی تری ناوچەکە هاوبەشی بن، بەڵکو نەی ویست خۆی بەتەنیا ئەو شوێنانە بکاتە

بەشێکی ئەرزەکانی" ئەوی تریان، ررسیا پارێزگاری گەلانی سلاڤی‌ر مەسیحییانی ئۆرتودرکسی ژێر دەستی عوسمانی کرد بوە یەکێ لەبیانوەکانی ستراتیجی فراوانخوازی خۆی، بۆ ئەوەش خۆی وەکو پارێزەری مەسیحییەکان پیشان ئەدا، نەی ئەویست بەنزیك خستنەوەی کوردر سەلماندنی خواستە نەتەوەییەکانی، مەسیحییەکان کە لەر سەردەمەدا لەگەڵ کورد ناکۆك بون، برەنجێنێ.

بەدەسهێنانی پشتیوانی کورد هەتا درەنگ لەبەرنامەی هاوپەیمانەکاندا نەبو. بەڵکو هێزەکانی ررسیا بەرپەری درندایەتیەرە لەگەڵ کورد ئەجولانەرە. هەندێ لەسەرکردەو دیپلۆماتەکانی روس بەتایبەتی شاخوفسکی، گردینسکی، مینورسکی لەراپۆرتەکانی خۆیاندا بۆ دەزگا دەسەڵاتدارەکانی سەرو هەرلێکی زۆریاندا بۆ ئەرەی قانعیان بکەن لەباتی بەکارهێنانی شێوەی زەبروزەنگ بۆ سەرپێ دانەواندنی کورد، شێوەی بەدەسهێنانی دڵستایەتی‌ر پشتیوانی گەلی کورد بگرن لەرێگەی باش کردنی رەفتاری هێزە داگیر کەرەکانی روسیا لەکوردستان‌ر دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ سەرکردەکانی کوردو دانی بەڵێنی دابین کردنی مافی نەتەرەییان. بەڵام تازە درەنگ بو، چونکە ئەم بیروبۆچونە نوێیە دەربارەی مەسەلەی کورد لەنار کۆرِە دەسەڵاتدارەکانی روسدا کاتێ گەڵاڵە بو، کەئیتر رژێمی قەیسەری خۆی لەروخان نزیك ئەبوەرە. ئەرە بو لەئۆکتۆبەری ۱۹۱۷دا روسیای سۆڤێتی بەیەکجاری دەستی لەجەنگ هەڵگرت‌و ئەو بیروبۆچونانە هەرگیز جێبەجێ نەکران.

جەنەرال نیسل فەرماندەی میسیۆنی فەرەنسی لەررسیا، لەراپۆرتێکا کەچەند رۆژێکی کەم بەر لەشۆرِشی ئۆکتۆبەری ۱۹۱۷ بۆ حکومەتی فەرەنسی نوسیوە، هەندێ لایەنی ئەم مەسەلەیە ررن ئەکاتەرە. لەراپۆرتەکەدا نوسیوێتی:

((هەرکارێکی جەنگیی دژی تورکیا ئەتوانی‌و ئەبێ پشت ببەستێ بەئاژارەی سیاسی لەم ئیمپراتۆرییە فرەنەتەوەیەدا. هاوپەیمانەکان کاتی خۆی رایان گەیاندوە ((عەرەبستان هی عەرەبە)) ئەران ئەبێ بەراگەیاندنی ((کوردستان هی کوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن. ئەمە لەر کارە کاریگەرانەیە کەئەتوانێ لەجەبهەی قافقاز بکرێ، لەکاتێکا وا دێتە بەرچاوان کاری جەنگیی روس خەریکە نرخی پێشوی لەدەس ئەدا. هەمو تەقەللاکانی روس بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی کورد لەخۆیان سەری نەگرت.. ئەو تالانی‌ر کوشتارەی قازاخەکان کردویانە هۆی گەورەی ئەوە بوە)).

بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە نیسل پێشنیار ئەکا هاوپەیمانەکان کۆبونەوەیەك بکەن‌و نوسیوێتی:

((ئەرمەنەکان لەم کارەدا یارمەتی مان ئەدەن هەرچەندە دوژمنایەتی زۆر کۆنی بەینی ئەم دو گەلە شتێکی مێژوییە, بەڵام ئەرمەنیەکان پەی بەوە ئەبەن کەدروست کردنی کوردستانی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکانو دروست کردنی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لە پاشەڕۆژێکی نزیکدا)) [22].

حکومەتی فەرەنسی لە١٣ی کانونی یەکەمی ١٩١٧دا لەوەڵامی جەنەرال نیسل دا بەتەلەگرام نیسلو هەمو کاربەدەستانی تری ناوچەکەی ئاگادار کرد کە:

((حکومەت وەهای بەراورد ئەکا کەهاوکاری ئەرمەنیو مەسیحیەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەتوانرێ دابین بکرێ... لەبەرامبەر ئەمەدا، نیشان دانی نزیکی بەرامبەر ئیلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحیەکان بەرامبەر ئێمە ئەوروژێنێ، لەئەنجام دا حکومەت لای وانیە کەئەگەر بەپێی بەرنامەی باس کراو لەراپۆرتی جەنەرال نیسلدا بەئاشکرا موافەقەت بکرێ لەسەر دروست کردنی کوردستان شتێکی لەبار بێ... لەگەڵ ئەوەشدا، حکومەت لای وایە بەپێی ئەو ئیمکاناتەی لەبەر دەس دایە یارمەتی جەنگیی خێڵەکانی کورد بەدەس بهێنن. ئەکرێ کۆلۆنێل شاردینی بکرێتە لێپرسراوی دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەڵ سەرۆکەکانی کورد)) [23].

ئەگەرچی کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو کە لەساڵانی جەنگدا بەدڵسۆزی بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی مایەوە، بەڵام لەچاو هەمو نەتەوەکانی ترا، جگە لەئەرمەن، ئازارو کوێرەوەری لەهەمویان زیاتر بەدەس تورکەوە بینی. سەرباری ئەوەی کوردستان بو بەکەلاوەیەکی گەورەو، جگە لەوانەی لەمەیدانی شەڕدا یا بەهۆی شەڕەوە کوژران، کاربەدەستانی تورك ٧٠٠ هەزار کوردیان بەبیانوی ئەوەی ناوچەکانیان بۆتە مەیدانی شەڕ بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا،ماڵو داراییان زەوت کردن، بەشێکی لەرێگا مردنو ئەوی تریشی هەژارو دەربەدەر بون. کەشتێکی ئەوتۆی لەکوێرەوەری گەلی ئەرمەنی کەم تر نیە، لەکاتێکا کوێرەوەری ئەرمەن لەسەرانسەری دنیادا دەنگی دایەوە، کەچی کەس لەسەر کوێرەوەری کورد هەڵی نەدایە.

٤- پلانی ژێر بەژێر بۆ دابەش کردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

روسیەو بەریتانیا لەسیاسەتی ناوچەییاندا لەرۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستدا ناکۆك بون. قازانجەکانیان لەگەڵ یەك نە ئەگونجا. ستراتیجیان بەرامبەر هەمو ناوچەکە بەگشتیو، بەرامبەر بەپارێزگاری قەوارەی ئیمپراتۆرییەکانی ئێرانیو عوسمانی یا دابەشکردنی جیاواز بو. ئەم دو هێزە ناکۆکەی کەهەردوکیان چاویان

بڕی بوە ناوچەکەو، هەریەکەیان بەگوێرەی ستراتیجی ناوچەیی خۆیو، بەشێوەی تایبەتی خۆی، لەپەیڕەوی جێبەجێ کردنی نامانجو دەسکەوتی تایبەتی خۆیدا بو، تەنیا دوجار لەسیاسەتی ناوچەییان دا توانییان یەك بکەون.

جاری یەکەمیان، لەتاو هەڕەشەی تەنینەوەی شۆڕشی فەرەنسیو گەورەبونی مەترسی ناپلیۆن بۆناپارت.

جاری دوەمیش، لەتاو هەڕەشەی ئالمانیو پەرەسەندنی نفوزی ئالمانی لەئەوروپاو ئاسیادا.

بەریتانیاو روسیا، بۆ بەربەستی مەترسی ئالمانی، لەسەر لابەلا کردنی کێشە کۆنەکانیان لەناوچەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستو نزیکدا، پاش ١٥ مانگ گفتوگۆی بەردەوام رێك کەوتن. لە٣١ی ئابی ١٩٠٧دا وەزیری کاروباری دەرەوەی روسی، ئەلیکساندەر ئیزولسکیو، سەفیری بەریتانی لەپیتەر بۆرك، سیر ئارتور نیکلسون، پەیمانێکی دو قۆڵییان بەست. لەم پەیمانەدا پێکهاتن لەسەر ئەوەی:

١-تیبەت بەبێلایەنی بمێنێتەوە، هیچ لایەکیان دەستی تێ وەرنەدەن.

٢-هەلومەرجی هەبو(ستاتوس کۆو) لەئەفغانستان وەکو خۆی بمێنێ، واتە بەناوچەی نفوزی ئینگلیزی بمێنێتەوە.

٣-ئێران دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی ئینگلیزیو، روسیو، مەڵبەندێکی بێلایەن لەبەینی هەردو ناوچەدا.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە ئەرزی ئێران ئەبو بە٣ بەش:

ناوچەی نفوزی روسی:

هەمو ئازەربایجان، خۆراسان، گورگان، مازندەران، گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجەرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان، کرماشان، کوردستان، قەسری شیرین.

ناوچەی نفوزی ئینگلیزی

کرمان بیرجوند، سیستان، بلوچستان، کەنارەکانی تەنگەی هورمز، چاە بەهار، بەندەر عەباس.

مەڵبەندی بێلایەن:

قاینات، خوزستان، فارس، لوڕستان، چەهار مەحالی بەختیاری، بوشەهر[٢٤].

لە١٩١١ەوە بەگوێرەی ئەم رێکەوتنە هێزەکانی روسیو بەریتانی چو بونە ناو ئێرانەوە. کەجەنگیش هەڵ گیرسا سوپاکانی روسو ئینگلیز بێ ئەوەی رێزی سەربەخۆییو بێلایەنی ئێران بگرن، یا ئێران خۆی بەرەنگاری بکا، بەکردەوە داگیریان کرد.

شەڕ هێشتا لەهەمو مەیدانەکانی ئەوروپاو ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاستدا بەگەرمی بەردەوام بو، چارەنوسی جەنگ دیار نەبو بەچ لایەکدا ئەکەوێ، کەدەولّەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپا لەناو خۆیاندا کەوت بونە گفتوگۆو سەودا بۆ ڕێك کەوتن لەسەر جۆری دابەش کردنی سەرزەمینی عوسمانیو ئێرانی. هەر لەسەردەمی جەنگدا بەنهێنی لەسەر جۆری دابەش کردنی ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست ڕێك کەوتن. ڕێوشوێنەکانی ئەم پێکهاتنە گشتیە بە٤ قۆناغی سەرەکیدا تێ پەڕی: ڕێکەوتنی ئەستەمولّ، ڕێکەوتنی لەندەن، ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ، ڕێکەوتنی سان جین دەمورین.

١/٤ڕێکەوتنی ئەستەمولّ

لەمانگەکانی مارتو نیسانی ١٩١٥دا چەند نامەیەك لەنێوان پیتەربورگو پاریسو لەندەندا ئالّوگۆڕ کرا. لەئەنجامدا روسیا لەلایەکو بەریتانیاو فەرەنسە لەلاکەی تر گەیشتنە ڕێکەوتنی نهێنی ئەستەمولّ، بەپێی ئەم ڕێکەوتنە ئەبو[٢٥].

ئەستەمول، لێواری ڕۆژئاوای بوسفۆر، دەریای مەڕمەڕە، دەردەنیل بخرێنە سەر روسیا، هەروەها تراسی جنوبی تا خەتی ئینوس- میدیا، کەناری ئاسیای بچوك لەبەینی بۆسفۆرو روباری ساخاریاو شوێنی لەسەر خەلیجی ئیسمید دوایی تر دیاری بکرێ، جزیرەکانی ناو دەریای مەڕمەڕەو جزیرەکانی ئیمبروسو تیندۆس.

لەبەرامبەر ئەوانەدا روسیاش دانی بەهەندێ لەخواستەکانی بەریتانیاو فەرەنسادا نا"

١-دەربارەی تورکیا

ا-ئەستەمول ببێتە مینایەکی ئازاد بۆ هاوپەیمانەکانو ئازادی کەشتیوانی لەبوغازەکانیدا دابین بکرێ.

ب-روسیا دان ئەنێ بەمافە تایبەتیەکانی بەریتانیاو فەرەنسە لەتورکیای ئاسیاییدا لەڕێکەوتنێکی جیاوازا.

ج-شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام لەتورکیا جیابکرێتەوە لەگەلّ عەرەبستان بخرێتە ژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆ.

٢-دەربارەی ئێران

ا-روسیا مل ئەدا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن، وەکو لەڕێکەوتنی ئەنگلو- روسیدا دیاری کراوە، بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.

ب-ئەبێ ٣ گۆڕین لەو ڕێکەوتنەدا ڕەچاو بکرێ: یەکەم، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهانو یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەم، بەشێکی ڕۆژهەلاّتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی قەلّەمڕەوی ئەفغانیە بخرێتە سەر

ناوچەی روسی. سێیەم، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا (واتە ئازادی داگیرکردنی یەکجاری ئەو شوێنانەی هەبێ).

٢/٤ ڕێکەوتنی لەندەن

لەساڵی یەکەمی جەنگدا ئیتالیا دو دڵ بو لەبەشداری جەنگو لەوەی کەخۆی بەلای کام لایەنی جەنگدا ساخ بکاتەوە. هەوڵی ئەدا بزانێ لەکام لا دەسکەوتی زۆرتری پێ ئەبڕێ. سەرەنجام هاوپەیمانەکان توانییان بیخەن بەلای خۆیاندا بەوەی لەدەسکەوتەکانی جەنگ بەشی بدەن.

لەنیسانی ١٩١٥دا لە لەندەن، بەریتانیاو فەرەنساو روسیا پەیمانێکیان لەگەڵ ئیتالیا بەست، هاوپەیمانەکان خواستە ئەرزیەکانی ئیتالیایان لەسەروی ئەفریقاو رۆژئاوای ئەنەدۆڵی سەر دەریای سپی ناوەڕاست سەلماند، بەرامبەر بەوەی ئیتالیاشان بەشانی ئەوان هاوبەشی جەنگ بێ. ئیتالیا لە٢٠ی ئابی ١٩١٥دا جەنگی دژی تورکیا ڕاگەیاند.

٣/٤ ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ

لە١٩١٥دا بەریتانیاو فەرەنسە کەوتنە تەگبیر بۆ دابەش کردنی سەرزەمینی ئاسیایی تورکیا. لەلایەن بەریتانیاوە سیر مارك سایکسو لەلایەن فەرەنسەوە جۆرج پیکۆ بۆ سەوداو گفتوگۆ دانرا بون. پاش ئەوەی چەندین نامەیان لەگەڵ یەکتری گۆڕییەوە لەبەینی خۆیاندا رێك کەوتن. بۆ ئەوەی رەزامەندی روسیاش بەدەس بهێنن لەبەهاری ١٩١٦دا چون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سازانۆف وەزیری دەرەوەی روسیا. سازانۆفو پاڵیو لوگ، سەفیری فەرەنسی، لەنیسانی ١٩١٦ دا لەسەر خواستەکانی روسیا پێك هاتن.

بەمجۆرە پێکهاتنی گشتی بەریتانیو فەرەنسیو روسی، لەسەر جۆری دابەش کردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو بەشی هەریەکەیان، تەواو بو کەتێکڕا بریتی بون لە١١نامەو، لەمێژودا بەرێکەوتنی سایکس- پیکۆ ناسراوە.

بەپێی ئەم رێکەوتنە ئەبو:[٢٦]

١-ا. ئەم ناوچانە بخرێنە سەر روسیا" ئەرزڕوم، تەرابزون، وان، بتلیس، تا جێگایەك لەرۆژئاوای تەرابزون لەسەر دەریای رەش.

ب-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی روسیا" ناوچەی کوردستان لەجنوبی وانو بتلیس لەنێوان موش، سیرت" ئاوەڕۆی دیجلە، جزیرەی ئیبن عومەر، ئەو زنجیرە چیایەی بەسەر ئامێدیدا ئەڕوانێ، تا ناوچەی مەرگەوەڕ.

٢-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی فەرەنسا" ناوچەی کەنار دەریاکانی سوریا، ولایەتی ئەدەنە، ئەو سەرزەمینەی لەجنوبەوە بەخەتێك لەعەینتابو ماردینەوە تا

سنوری روسیاو لەشیمالەوە بەخەتێك لەئالاداخەوە بەناو قەیسەری، ئاك داخ، جیلو داخ، زازا بۆ ئیجن- خەرپوت دا تێ ئەپەڕی.
٣-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی بەریتانیا" ناوچەکانی خواروی میزۆپۆتامیاو بەغداد، هەروەها میناکانی حەیفاو عەککا لەفەلەستین.
٤-لەو شوێنانەدا کە ئەکەونە بەینی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی فەرەنسی و بەریتانی کۆنفیدراسیۆنی چەند دەوڵەتێکی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی تیدا دروست بکرێ. ئەویش دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی فەرەنسی و ناوچەی نفوزی بەریتانی.
بەم پێیە سوریاو ولایەتی موسل ئەبونە ناوچەی نفوزی فەرەنسی و ئەو سەرزەمینەش کە لەفەلەستینەوە درێژ ئەبێتەوە بۆ سنوری ئێران ئەبو بەناوچەی نفوزی بەریتانی.
٥-ئەسکەندەرونە ببێتە مینایەکی ئازاد.
٦-فەلەستین(تدویل) بکرێ.
دوایی تر لەنیسان- ئابی ١٩١٧دا ئەم رێکەوتنانە بەهەندێ دەسکاری کەمەوە لەلایەن بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاوە سەرلەنوێ لەسان جین دەمورین دوبارە کرانەوە.

٤/٤ رێکەوتنەکان و ئاواتەکانی گەلان

لەم رێکەوتنانەدا. بەڵێنە ئاشکراکانی کاربەدەستانی ئەم دەوڵەتانە بەگەلانی ناوچەکە بە تەواوی خرابونە پشت گوێ و ئاواتە نەتەوەییەکانی گەلانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست پێ شێل کراون.

١/٤/٤ ئاواتەکانی عەرەب

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆی ژێربەژێری دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆ پێکهاتن لەسەر جۆری دابەش کردنی ناوچەکە، مەکتەبی بەریتانی لەقاهیرە خەریکی ئالوگۆڕی نامە بو لەگەڵ شەریف حسێن بۆ ئەوەی شۆڕش دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی بەهاوکاری بەریتانیا رابگەیەنێ لەبەرامبەر بەڵێنی سەلماندنی سەربەخۆیی ولاتانی عەرەبیدا.
حسێن لەشکرێکی چەکداری پێکەوەنا، شان بەشانی هێزەکانی حکومەتی بەریتانی مەسیحی دژی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئیسلامی ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجەکانی خۆیان بگەن.
لەم رێکەوتنانەدا ئەگەرچی باسی((کۆنفدراسیۆنی چەند دەوڵەتی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی))و باسی((جیاکردنەوەی شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام و

عەرەبستان لەتورکیاو دانانی لەژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆدا))کراوە، بەڵام ئەوانە هەرگیز لەگەڵ ئەو بەڵێنانە نە ئەگونجان کە ماکماهون لەباتی حکومەتی بەریتانی دابوی بەشەریف حسێنو لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی عەرەب جوت نە ئەبون. سەرەڕای ئەمانەش بیلفور، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، بەڵێنیدا بە((ڕێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی))بۆ پشتیوانی کردنیان لەدروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکە لەفەلەستین، کەدوایی تر بو بەگەورەترین کێشەی گەلانی عەرەب.

٢/٤/٤ ئاواتەکانی ئەرمەن

هاوکاری ئەرمەن لەگەڵ روسیا دژی ئیمپراتۆری عوسمانی لەپێناوی سەربەخۆیی نەتەوەیی دا، هەمیشە یەکێ بوە لەبەهانەکانی تورك بۆ چەوساندنەوەی ئەرمەنو کوشتنی بەکۆمەڵیان. لەسەرەتای جەنگدا قەیسەری روس بەڵێنی ئازادیو سەربەخۆیی بەگەلی ئەرمەنیدا، بەرامبەر بەوەی ئەوان دژی تورك راپەڕنو هاوکاری روسیا بکەن. ئەرمەنیەکان تیپو دەستەی چەکداریان دروست کرد لەریزی سوپای روسیدا دژی تورك ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن. کەچی لەو ڕێکەوتنانەدا ئامانجەکانی نەتەوەیی ئەرمەن بەتەواوی پشت گوێ خرا بو نیشتمانەکەیو ئەو شوێنانەی کوردستان کەئەوانی لێ ئەژیان خرا بونە سەر ئەرزی روسیا.

٣/٤/٤ ئاواتەکانی کورد

ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ لەلایەن چەند کەسێکەوە دارێژرا بو کەشارەزای کاروباری کوردستانو ژیانی کۆمەلایەتی، ئابوری سیاسی گەلی کورد بون. سێر مارك سایکس خۆی گەشتێکی درێژی بەکوردستاندا کرد بو. لەنزیکەوە دیدەنی خێڵەکانی کوردی کرد بو. چەند لێکۆڵینەوەی لەسەر نوسی بون. سازانۆف لەنزیکەوە شارەزای مەسەلەی کورد بو. گوێی لەکوردی وەکو عەبدولرەزاق بەگی بەدرخان گرت بو.

هەرچەندە هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەورووپی نەچوبونە ژێر باری سەلماندنی ئامانجی نەتەوەیی کوردەوەو هیچ بەڵێنێکی تایبەتییان نەدا، بۆیە لەم ڕێکەوتنانەشدا ئاواتەکانی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرا بون.

دەوڵەتانی ئەورووپی بەبابیبونی ئیمپریالیستیەوە نەخشەی دابەش کردنی ناوچەکەیان کێشا بو. جگە لەدەسکەوتی تایبەتی خۆیان، گوێیان نەدابوە هیچ نرخێکی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، نەتەوەیی، دینیو زمانیی گەلانی ناوچەکە

نیشتمانی نەتەوەیی عەرەبو کوردو ئازەریو ئەرمەنیان لەناو خۆیاندا دابەش کردبو.

کوردستان بەپێی ئەم رێکەوتنانە ئەبو بەشێکی گەورەی لەرۆژهەڵاتی دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی روسیاوە، وە بەشێکی لەرۆژئاوای دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی فەرەنسەوە، بەشێکی بچوکی لای خواروشی بکەوێتە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

٥-دوا ساڵی جەنگ

١/٥کاری دەرچونی روسیا لەجەنگ بۆ سەر چارەنوسی کورد

لەشوباتی ١٩١٧دا شۆڕش دژی قەیسەر لەروسیا هەڵگیرسا. لەو کاتەدا سوپای روس لەرۆژهەڵاتی کوردستان: ورمێ، سابلاخ، کرماشانو لەکوردستانی سەرو: ئەرزروم، ئەرزنجان، وان، بتلیسو لەکوردستانی خوارو: خانەقین، پێنجوین، رەواندزی لەژێردەستدا بو. لەگەڵ هێزی بەریتانی لەلای خانەقینەوە خەریکی یەکگرتنەوەو دانانی پلانی هاوبەش بون بۆ داگیرکردنی موسل. بەشێکی زۆری ئەو ناوچانەی، بەگوێرەی رێکەوتنە نهێنیەکان، ئەبو بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی خۆی یا ناوچەی نفوزی بێ، بەکردەوە داگیری کردبون.

روداوەکانی شوباتو مانگەکانی دوایی تر ریزەکانی سوپای شلەژان. لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا کە بولشەویك دەسەڵاتی گرتە دەست سیاسەتی روسی بەرامبەر جەنگ لەبنەڕەتەوە گۆڕا.

((کۆنگرەی نوێنەرانی کرێکارانو سەربازانو جوتیارانی سەرانسەری روسیا)) لە٨ی تشرینی دوەمی ١٩١٧دا بڕیاریدا" هەمو ئەو رێکەوتنە نهێنییانەی روسیای قەیسەری لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بۆ دابەش کردنی دنیا کردویەتی دەسبەجێو بەبێ هیچ مەرجێکی پێشەکی هەڵ بوەشێنێتەوە. لەرۆژنامەکانی روسیادا دەستی کرد بەبڵاوکردنەوەی تێکستەکانیو ئاشکرا کردنی بەندە نهێنییەکانی.

لەکۆتایی تشرینی دوەمدا ((ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل))داوای لەلایەنەکانی جەنگ کرد" بۆ راگرتنی جەنگو جێگیر کردنی ئاشتی لەناو گەلاندا لەگەڵ روسیای سۆڤێتی گفتوگۆ بکەن.

حکومەتی سۆڤێتی بانگەوازی بۆ گەلە موسڵمانەکانی رۆژهەڵات دەرکرد. داوای لەگەلانی فارسو تورکو عەرەبو هیند ئەکرد دژی ئیمپریالیزم راپەڕن. لەم بانگەوازەدا ناوی ژمارەیەکی زۆر لەمیللەتانی ناوچەکە هاتوە، بەڵام ناوی کوردی تێدا نیە.

له ٥ی کانونی یەکەمی ١٩١٧دا، واتە چل رۆژی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رژێمی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆ گەلانی ئیسلامی رۆژهەڵات بڵاوکردەوە، لەبەیانەکەدا نوسرا بو:

((هاوڕێیان! برایان!

لەروسیا گۆڕانی گرنگ لەرودانو ئەنجام دان دایە، جەنگی خوێناوی ئێستا کە بەنیازی دەسدرێژی بۆ سەر ئەرزی بێگانەو دابەش کردنی خاکی میللەتانی تر دەستی پێ کرد، لەتەواو بون نزیك ئەبێتەوە. دنیایەکی تر پێی ناوەتە مەیدانی بونەوە. ئەو دنیایەش، دنیای رەنجدەرانو گەلانی ئازادە. لەدوای ئەو شۆڕشەوە کە لەروسیەدا قەوماوە، حکومەتێ دامەزراوە، کە بەویستی کرێکارانو جوتیاران لەدایك بوە.

ئەی موسڵمانانی رۆژهەڵات! ئەی ئێرانییان! ئەی تورکان! ئەی عەرەب ئەی هیندو! روی قسەی ئێمە لەئێوەیە: لەگەڵ ئێوە کەژیانتان، گیانتان، ماڵو ناموستان، چەند قەرنە لەژێر پێی تالانکەرانی ئەوروپایی دایەو، پێشێل کرا بو.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین، کەهەمو ئەو پەیمانو رێکەوتنە نهێنییانەی قەیسەری لێخراوی روسیە لەگەڵ ئینگلیزو فەرەنسە ئیمزای کرد بو، بەپێی ناوەڕۆکی ئەوانە ئەبو ئەستەمول لەدوای بڕانەوەی جەنگ بەروسیا بدرێو، حکومەتی لێخراوی((کیرنیسکی))یش ئەو پەیمانانەی سەلماند بو، هەمویان هەڵوەشێنرانەوە، بە نەبو دائەنرێنو نرخێکیان نەماوە.

کۆمارە سوسیالیستەکانی روسیەو، حکومەتەکەی کەفەرمانەکانی جێبەجێ ئەکا، واتە ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل، هەردوکیان دژی داگیرکردنی ئەرزی وڵاتانی ترن. ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین ئەستەموڵ هی تورك خۆیەتیو، ئەبێ وەکو رابوردو لەدەس موسڵماناندا بمێنێتەوە.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین کەپەیماننامەو رێکەوتنە کۆنەکانی روسیاو بەریتانیا کەئێرانی لەنێوان دو وڵاتی ئیمپریالیستی دا دابەش کردوە، بەهەڵوەشاوە، وەکو نەبو دائەنرێتو نرخیان نەماوە.

ئەی ئێرانییان! بەڵێنتان ئەدەینێ هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، سەربازەکانی ئێمە، خاکی وڵاتەکەتان بەجێ ئەهێڵنو، ئێوە خۆتان خەڵکی ئێران مافی ئەوەتان هەبێ بەئازادی چارەنوسی داهاتوی خۆتان بڕیار بدەن)).

حکومەتی سۆڤێتی دەستی کرد بەپێوەندی لەگەڵ حکومەتی تورك بۆ دانانی رێوشوێنەکانی راگرتنی جەنگو کێشانەوەی هێزەکانی. نوێنەرانی روسو تورك

لەدوایی مانگی ١٩١٧ لەموسل ئاگربڕیان کرد. لە٣ی مارتی ١٩١٨دا نوێنەرانی روسیو تورکی لە((بریست- لیتوفسك)) رێکەوتنێکیان دەربارەی راگرتنی جەنگ ئیمزا کرد. بابەتە گرنگەکانی ئەم رێکەوتنە" کشانەوەی هێزەکانی روسیا لەناوچە داگیرکراوەکانی عوسمانی بۆ سنورەکانی پێش جەنگ ئیمزا کرد. هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەن، دیاری کردنەوەی سنوری روسی- عوسمانی وەکو سنوری پێش جەنگی ١٨٧٨، دەس هەڵگرتن لەقەرزی روسی لەسەر تورکیا، ئازاد کردنی دیلەکانی جەنگ[٢٧].

حکومەتی سۆڤیێتی رێکەوتنی روسی- بەریتانی ١٩٠٧ی دەربارەی دابەش کردنی ئێران هەڵوەشاندەوە. لەگەڵ حکومەتی ئێرانی دەستی کرد بەگفتوگۆ بۆ رێکخستنەوەی پێوەندییەکانی هەردولا. لە٢٦ی حوزەیران تا ٢٧ ی تەموزی ١٩١٨ دەستی هەڵ گرت لەهەمو ئەو ئیمتیازو قەرزو سەرمایانەی روسیای قەیسەری لەئێران هەی بو، وە دایەوە بەگەلی ئێران[٢٨] ئەمەش یارمەتییەکی گەورەی ئابوری بو بۆ دەرباری قاجاری نابوتو قەرزار.

ئاشکراکردنی رێکەوتنە نهێنەکانی هاوپەیمانەکان لەدنیادا دەنگی دایەوە، تەنانەت لەناو دەوڵەتە ئەوروپییەکانیش دا. جەمال پاشا، ، شەریف حسێنی لەرێکەوتنەکان ئاگادار کرد، وە ئەوەی بەهەل زانی بۆ ئەوەی حسێن لەنیازی بەریتانیاو بەڵێنە ناڕاستەکانی هۆشیار بکاتەوە، بەشکو واز لەهاوکاری ئینگلیز بهێنێ. کاربەدەستانی بەریتانی ویستیان وا لەحسێن بگەیەنن کەئەوە پیلانی کومۆنیستەکانە بۆ تێکدانی نێوانی عەرەب لەگەڵ ئینگلیز. لەهەمان کاتدا کاربەدەستانی هاوپەیمانەکان کەوتنە دوبارەکردنەوەی بەڵێنەکانی پێشویان کەهاوپەیمانەکان لەو شەڕەدا مەبەستیان رزگاری گەلانی ژێر دەستەی تورکە.

روسیای سۆڤیێتی لەسەرەتادا توشی کێشەی شەڕی ناوخۆی بو، لەسەر ئاستی جیهانییش لەلایەن دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانی دنیاوە گەمارۆ درا بۆ روخاندنی. مەسەلەی پارێزگاری رژێمی سۆڤیێتی پلەی یەکەمی گرنگیی هەبو لەسیاسەتی ناوەکیو ناوچەییو جیهانی دەوڵەتی سۆڤیێتیو کاربەدەستەکانیدا. دەوڵەتی سۆڤیێتی ئەگەرچی هانی گەلانی رۆژهەڵاتی ئەدا بۆ خەبات دژی ئیمپریالیزم، لەپێناوی سەربەخۆییو مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیاندا، بەلام هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی سۆڤیێتی لەبزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی گەلانی ناوچەکە کە ئەوان بەئاشکرا هانیان ئەدانو لەدەوڵەتانی ناوچەکە کەئەوان بەرەسمی پێوەندی باشیان لەگەڵ دائەمەزراندن، دەری ئەخەن ئەوە زۆرتر لایەنی پڕوپاگەندەی هەبوە، چونکە سۆڤیێت لەسیاسەتی دەرەوەیدا دروست کردنی

پێوەندی باشی بازرگانی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگیی لەگەڵ دەوڵەتانی ناوچەکە بۆ گوێ دانە سروشتی سیاسی رژێمەکانیو هەڵوێستی ئەو رژێمانە لەگەلەکانیان، بەتایبەتی لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێی لای خوارووی‌دا، لەپلەی یەکەمی گرنگی‌دا دانا بو، نەك لەگەڵ گەلانی ناوچەکە. وە لەئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس مەبەستی مافی دەوڵەتان بو نەك هی گەلان، بەتایبەتی گەلانی بێ دەوڵەت. ئەگەر جارێ پشتیوانی لەخەباتی شۆڕشگێڕی نەتەوەیەك کردبێ. ئەوە بۆ گوشار بردن بوە بۆ سەر دەوڵەتەکە کەناچار بێ پێوەندی باشتری لەگەڵ دابمەزرێنێ. ئەوە بوە نەریتێکی نەگۆڕاوی سیاسەتی دەرەوەی سۆڤێتی لەقۆناغەکانی دوایی تریش‌دا.

لەئێران لەکاتێکا لەبەشی سەرەوەی‌دا جولانەوەیەکی شۆڕشگێڕی بەهێزی تێ‌دا بو، وە لەتاران حکومەتێکی کۆنەپەرستی لێ بو، حکومەتی سۆڤێتی جولانەوە شۆڕشگێڕییەکەی پشت گوێ خستو کردی بەفاکتەری گوشار بۆ سەر حکومەتە کۆنەپەرستەکە تا ناچار پێ پێوەندی باش لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت دابمەزرێنێ. لەتورکیاش جگە لەوەی دەستی لەئەرمەنو ئاسوری هەڵ گرت بۆ ئەوەی بە تەنیا روبەڕوی چارەنوسی نائومێدانەی خۆیان بن. هەر بۆ رازی کردنی حکومەتی تورکی هیچ پشتیوانییەکی لەخەباتی گەلی کورد نەکردو وەڵامی هیچ هاوارێکی یارمەتی دانی کوردی نەدایەوە، بەڵکو لەتەقەلایەکی گەرم‌دا بو بۆ دروست کردنی باشترین پێوەندی لەگەڵ حکومەتی تورکیاو پاشتریش حکومەتی تازە دروستکراوی عیراق.

حکومەتی سۆڤێت زنجیرەیەك پەیمانی دەسدرێژی نەکردنو ئاسایشو بازرگانی لەگەڵ ئێرانو تورکیاو ئەفغانستان ئیمزا کرد. لێرەدا جێی خۆیەتی یەکێکیان وەکو نمونە بۆ ئەوانی تر باس بکرێ.

لە٢٦ ی شوباتی ١٩٢١دا((پەیمانی دۆستایەتی ئێرانو روس)) ئیمزا کرا. بەگوێرەی ئەم پەیمانە جگە لەوەی حکومەتی سۆڤێتی((هەموو ئەو پەیمانو رێککەوتنو بەڵێننامانەی کەحکومەتی روسیای قەیسەری لەگەڵ ئێران بەستویەتیو، مافی میللەتی تێ‌دا فەوتاوە، هەڵ ئەوەشێنێتەوەو بەنەبو دائەنێ))و((هەمو ئەو رێکەوتنو پەیمانانەی حکومەتی پێشوی روسی لەگەڵ دەوڵەتانی سێیەم بەزەرەری ئێران بەستویەتی هەڵ ئەوەشێنێتەوەو بە نەبو دائەنێ)) ئێرانی لەهەموو قەرزەکانی زەمانی قەیسەر بەخشیو، هەمو سەرمایەی لەگوێزانەوە هاتوو و لەگوێزانەوە نەهاتوی((بانکی ئستقراضی ئیران))و دراوی نەختینە، شتومەکی هێزا، جادە، رێگای ئاسنین، سەکۆو عەمارو

کەشتیو هۆکانی گوێزانەوە لەگۆمی ورمێو بەندەری ئەنزەلی، هێڵی تەلەفونو تەلەگراف، خانو و تەلارەکان، کارگای کارەبا، کە موڵکی حکومەتی روسیو کۆمپانیو هاوولاتیەکانی بون بەخۆڕایی‌دا بەحکومەتی ئێران.

مادەی چوارەمی ئەم پەیمانە ئەڵێ: ((هەردو پەیمانکاری بەرز گفت ئەدەن کە:

١-لەخاکی خۆیان‌دا رێ نەدەن بەپێکهێنان یا جێ کردنەوەی هیچ رێکخستنو تاقمێ بەهەر ناوێکەوە بێ یا کەسانێ تەنیا کەئامانجیان خەبات بێ دژی ئێرانو روسیا یا دژی ولاتانی هاوپەیمانی روسیا، هەروەها بەوەرگرتنی‌کەسانی لەشکر یاگوێزانەوەی کەلوپەلی نەفەرات بۆ ریزەکانی لەشکر یا هێزە چەکدارەکانی رێکخستنی گۆڕین.

٢-نابێ رێ بدرێ بەهیچ رێکخستنێ، بەهەرچی ناوێکەوە بێ ئەگەر بیەوێ دژی پەیمانکاری بەرز خەبات بکا، ئەو شتانەی ئەگونجێ دژی پەیمانکارەکەی تر بەکار بهێنرێ ببرێتە خاکی هیچ کام لەم دولا پەیمانکارە بەرزەوە یا لەوێوە بگوێزرێتەوە.

٣-بەهەمو هۆیەکی کە لەبەردەس‌دا بێ رێ لەمانەوەی سوپا یا هێزی چەکداری دەوڵەتی سێیەم لەخاکی خۆیو هاوپەیمانەکانی‌دا بگرێ ئەگەر لەوانە بێ مانەوەی هێزی ناوبراو ببێتەمایەی هەڕەشە لەسنور یا بەرژەوەندی یا ئاسایشی پەیمانکارە بەرزەکەی تر)).

مادەی شەشەم ئەڵێ((هەردو پەیمانکاری بەرز پێکهاتن هەر کاتێ دەوڵەتانی سێیەم بیانەوێ لەرێیی خۆتی هەڵقورتاندنی چەکدارەوە سیاسەتێکی داگیرکەرانە لەئێران بگرن یا خاکی ئێران بکەن بەمەڵبەندی پەلاماردانی چەکداری روسیاو ئەگەر مەترسی هەڕەشە لەسنوری دەوڵەتی سۆڤێتی یا هاوپەیمانەکانی بکاو حکومەتی ئێران دوایی راگەیاندنی لەلایەن روسیاوە نەی توانی خۆی لەم مەترسییە دور بخاتەوە، حکومەتی سۆڤێتی مافی هەیە سوپای خۆی باتە ناو خاکی ئێرانەوە تا بۆ پاراستنی خۆی رێوشوێنی سوپایی پێویست دابنێ. حکومەتی روسیای سۆڤێتی بەڵێن ئەدا پاش نەمانی مەترسیەکە سوپاکەی بەبێ دواکەوتن لەسنوری ئێران بباتە دەرەوە))

یارمەتی نەدانی دوژمنانی ناوەوەو دەرەوەی یەکتری، واتە بۆچونی ستراتیجی سیاسیو جەنگی بەسەر گیانی پەیمانەکان‌دا زاڵ بون.

-حکومەتی سۆڤێتی لەناکۆکی بزوتنەوەی کەمالی لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپیو لەململانێ‌دا لەگەڵ بابیعالی پشتگیرییەکی کاریگەری مستەفا کەمالی بەچەکو پارە کرد. پێوەندی بازرگانی، سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگی لەگەڵ

دامەزران‌و چەند ڕێکەوتنی گرنگی لەگەڵ ئیمزا کرد، لەوانە((پەیمانی دۆستایەتی‌و هاوکاری ڕوسی- تورکی)) مارتی ١٩٢١.

ئەگەر ئەم ڕێکەوتنانە لەباری سەرنجی سۆڤێتیەوە قازانجی بۆ گەلانی ئەم دو دەوڵەتە هەبو بێ، ئەوا قازانجی زۆرتری بەم دو حکومەتە گەیاند کەخۆیان جێگیرو بەهێزتر بکەن لەکاتێکا شەپۆلی نارەزایی گەلانی ناوچەکە لەهەڵچوندا بو. سیاسەتی سۆڤێتیش هەر ئەوە بو کەدراوسێکانی لای خواروی ئێران‌و تورکیاو ئەفغانستان بەیەکگرتویی بمێنن‌و حکومەتەکانیان بەهێز بن بۆ ئەوەی خۆیان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی دوژمنی ڕوس‌دا ڕابگرن‌و، نەکەونە ژێردەست یا ژێر نفوزی ئەوانەوەو لەوێوە مەترسی بۆ سەر یەکێتی سۆڤێت دروست بکەن.

نوسەرە پێشکەوتنخوازەکانی کورد بەستایشێکی زۆرەوە هەمیشە لەکاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بۆ سەر بزوتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد دواون[٢٩] ئەم بۆچونانە زۆرتر لەژێر کار تێ کردنی ئایدیۆلۆجی سیاسی‌دا دروست بون نەك لەئەنجامی هەڵسەنگاندنی بابەتیی ڕوداوەکانی مێژوی ئەو سەردەمەدا. ئەگینا دیارە کەسەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر کاری سەلبی کردۆتە سەر پاشەڕۆژی سیاسی نەتەوەی کورد. لەئەنجامی ڕوخانی ڕژێمی قەیسەری‌و هاتنی بولشەویك‌دا هەردو دوژمنی دێرینەی گەلی کورد" دەوڵەتی ئێران‌و دەوڵەتی تورکیا لەڕوخان‌و هەڵوەشان‌و پارچەپارچە بون ڕزگار بون. کوردستان بەشێکی لەژێر دەستی ئێران‌و بەشەکەی تریشی لەژێردەستی تورکیاو عیراق‌و سوریادا لەحاڵەتێکی سیاسی‌و قانونی(نامەعلوم))دا مایەوە. کە نەئازادو، نەفیدراڵی‌و، نە ئۆتۆنۆم بو، وە نەبەشداربو لەحکومەتانی ئەو دەڵەتانەدا، وە نەمانداتی ئەوان‌و نەموستەعمەرەشیان بو. لەکاتێکا ئەگەر نەخشەکانی ڕژێمی قەیسەری جێبەجێ بوایە: یەکەم، دەوڵەتەکانی ئێران‌و تورکیا یا ئەتەکان یا ئەبون بەدو دەوڵەتی بچوك لەناوچەکەداو، دوەم: کوردستان لەخراپترین حاڵەتدا، حاڵەتی مەعلومی موستەعمەرەی ڕوسی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی وەرئەگرت، کەهیچ نەبێ ئیمپریالیزمێکی پێشکەوتوتر بون لەچاو دەوڵەتانی داگیرکەری دواکەتوی ئێران‌و تورکیاو عیراق‌دا، ئەوسا هەلی سەرکەوتنی جوڵانەوەکەی لەپێناوی سەربەخۆیی‌دا، وەکو هەمو شوێنەکانی تری دنیای ژێر دەستی ئیمپریالیزم زۆرتر ئەبو.

٢/٥ هێزی بەریتانی لەکوردستان

لەسەرەتای جەنگەوە سوپای بەریتانی میناى فاوی گرت بو، پاش ئەویش بەچەند ڕۆژێ بەسرە. ماوەیەکی درێژ چەند تێکهەڵچونی خوێناوی لەنێوان

بەریتانیاو تورکدا روی دا تا ئینگلیز توانی لەمارتی ۱۹۱۷دا شاری بەغداد داگیر بکا.
دوای کشانەوەی روس لەمەیدانەکانی جەنگ هێزەکانی بەریتانیا بەتەنیا لەمەیدانەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا مابونەوە دژی تورك ئەجەنگان. بەریتانیا بەپێی هەلومەرجی نوێی ناوچەکە، کە لەئەنجامی دەرچونی روسیا لەجەنگو گۆڕانی بنەڕەتیی رژێمەکەی دا هات بوە کایەوە، ئەبو چاو بەپلانەکانی خۆیدا بخشێنێتەوە. ئەگەر پێشتر لەپەیمانی سایکس- پیکۆدا چاری لەهەندێ شوێن پۆشی بو بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسیەوە بۆ ئەوەی ببێتە ناوچەی لەمپەری بەینی دەسەڵاتی روسیو دەسەڵاتی بەریتانی، ئیتر ئەو خۆلادانە هیچ بەهانەیەکی نەما بو، بەتایبەتی پسپۆڕەکانی ئینگلیز دڵنیا بو بون لەدەوڵەمەندیی پەترۆڵجارەکانی کەرکوكو ئەیان ویست بەهەر نرخێ بێ بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.
بەریتانیەکان هەوڵیان ئەدا بۆ راکێشانی عەرەبو کورد. لە٤ی تەموزەوە دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی ((العرب))لەبەغداو لە١ی کانونی دوەمی ١٩١٨ەوە کەوتنە بلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))لەبەغدا. ((تێگەیشتنی راستی))و((العرب))هەردوکیان تەرخان کرا بون بۆ پڕوپاگەندە دژی توركو ئاڵمانیا و دوایی تر بولشەویکیش، وە بۆ هان دانی پیاوە ناسراوەکانی کوردو عەرەبو خێڵەکانی دانیشتوی ناوچەکە بۆ راپەڕین دژی دەسەڵاتی تورك. قاتوقڕیو برسێتیو مردنی بەکۆمەڵی خەڵك، زوڵم و زۆری هێزەکانی تورك، زەمینەیەکی لەباری ئامادە کردبو بۆ پڕوپاگەندەی ئەم رۆژنامانە کە لەسایەی هاتنی هێزی بەریتانیەوە خێرو خۆشی بکەوێتە ناوچەکەوە. بەمەش ئەیان ویست زەمینەی سیاسی پێشڕەویی جەنگیی بۆ داگیرکردنی کوردستانی جنوبیو موسل خۆش بکەن. لەهەمان کاتدا کەوتنە پێوەندی لەگەڵ پیاوە ناسراوەکانی کوردو چەندین ئەفسەری ئینگلیزی شارەزای کاروباری کوردستانیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرد.
لە٢٨ی نیسانی ١٩١٨دا سوپای بەریتانی کفریو رۆژی دوایی تر توزخورماتوی داگیرکرد. بەمجۆرە بەرایی هێزەکانی بەریتانیا گەیشتنە سەرزەمینی کوردو درێژەیاندا بەهەڵکشان بەرەو ژور. لە٧ی مایسی ١٩١٨دا کەرکوکیان گرت. بەڵام زۆری لێ بەند نەبونو کشانەوە. عەلی ئیحسان پاشای سەرکردەی ئۆردوی شەشەمی عوسمانی، کاروباری سلێمانی سپارد بو بەشێخ

مـەحمودی حەفیـد کەئەوسـا ناسـراوترین سـەرکردەی کـورد بـو لەکوردسـتانی جنوبیدا. ئینگلیزەکان هێشتا لەکفری بون شێخ مـەحمود بـۆ جـاری دوەم نامـەو نوێنەری ناردە لایان. داوای لێ کردن" بەریتانیا کوردستانی جنوبی لەریزی گەلانی ئازاد دەرنەهێنێ. شێخ مەحمود راگەیاندنی ١٤ نوقتـەیی سـەرۆکی ئەمریکایی ویلسۆن و بەلێنەکانی سـەروەزیرانی بـەریتانی لوید جـۆرجی بیسـت بـو. دەس پێشـکەری شـێخ مـەحمود لەچـاو قۆناغـەکانی جـەنگدا درەنـگ بـو، چـونکە نیشانەکانی تێشکانو هەرەسی تورك دەرکەوت بو [٢٠].

لەپێش راگرتنی جەنگدا هێزی بەریتانی لەموسل نزیك کـەوت بـوەوە. پـاش ئاگربڕ سوپای بەریتانی هێزەکانی تورکی لەموسلّ ناچار کرد بـەجێی بهـێڵن بـۆ هێزی بەریتانی. کوردستانی جنوبی کەبەشێکی لەسەر ولایەتی موسلو بەشێکی لەسەر ولایەتی بەغداد بو، بەتەواوی کەوتە ژێر دەسەلاتی ئینگلیزەوە.

٣/٥ زەرەرەکانی کورد بەهۆی شەڕەوە

بونی کوردستان بەمەیدانی جەنگ، لەشکرکێشی تورك، ئینجا لەشکرکێشـی روسیو تەراتێنی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنو، پاشـان لەشکرکێشـی بـەریتانی، شەڕو پێکادانی سەختی ئەم هێزانە لەگەلّ یەکتری، بەرەنگاری پچڕ پچڕی کورد... زەرەری گیانیی گەورەیان بەدانیشتوانی کوردستان گەیاند.[٢١] هێزەکـانی داگیرکـەر دەستیان لەکەس نە ئەپاراست. ئۆردوی تورك لـەکاتی پـەلاماردانی کوردسـتانی ئێراندا سەرباری ئەوەی ولاتەکەی تالان و وێران کرد هەزاران کەسی بێ تاوانیشی کوشت. لەشکری روسو تیپەکانی قازاخو ئەرمـەنو ئاسـوری کوشـتاری زۆریـان لەخەلکی ناوچەکانی ئەرزڕوم، ئەرزنجان، بتلیس، وان ئالاشکر. بایەزیـد، ورمـێ، سابلاخ، خانەقین، رەواندز کردو ئاوایییەکانیان وێران کردن.

کاربەدەسـتانی تـورك تـەعلیماتێکی نهێنییـان دەربـارەی راگـوێزانی کـورد لەکوردستان دابو بەلێپرسراوەکانی خۆیان، لەو تەعلیماتەدا هـات بـو: ((ئەبێ دانیشتوانی ئەو ناوچـانەی کوردیـان بەچـڕی لێیـە رابگـوێزرێنو لەشـوێنەکانی خۆیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن لەو ناوچانەدا دابنیشن کە بەچڕی تـورکی لێیـە بەو مەرجەی نیسبەتیان لە ٥٪ی تێکڕای دانیشتوانی تورکی ئەسلّی ناوچەکە تـێ نەپـەڕێ. سـەرۆکو پێشـەواو شـێخەکانی کـورد ئـەبێ لەکۆمـەڵو لایـەنگرو هۆزەکانیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن بەجیـاو دور لەیەکتری لەناوچە تورك نشینە دورەکاندا دابنیشن، نابێ بهێلرێ منالو لاوەکانیان لەگەلّ بێو تێکەلاوی یـەکتری بنو ئەبێ هەمو جۆرە پێوەندیو تێکەلارییەکەیان لەناوا نەهێلرێ، ئەبێ زۆریـان

لێ بکرێ هەر بەتورکی بدوێن و واز لەنەریت و خوورەوشتەکانی خۆیان بهێنن، ئەبێ بەزۆر بەکۆمەڵ بکرێن بەتورک))[32]

لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتەدا، لەسەرەتای جەنگەوە تا کۆتایی، ئۆردوی تورک بەبیانوی ئەوەی ئەو ناوچانە بونەتە مەیدانی شەڕ ٧٠٠هەزار کوردیان بەزۆر بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا. ئەمانە بەپێ و لەزستان دا بەرێ کران، لەبەرئەوە لەڕێگا لەبەر بەفرو سەرما، برسێتی، نەخۆشی و ماندوبون بەشێکی گەورەیان مردن و نەگەیشتنە جێ.[33]

کەم بونەوەی دەستی کار بەهۆی بردنیانەوە بۆ مەیدانی جەنگ، زەوت کردنی هۆکانی بەرهەم هێنان، بەتایبەتی وڵاخ، بۆ گوێزانەوەی پێویستیەکانی ئۆردوی تورک، دەس بەسەرا گرتنی خواردەمەنی و زەخیرەو بنەتۆوی خەڵک و جوتیاران، بڕینی لێرەوارو سوتاندنی کێڵگەکان و تاڵان کردن و خواردنی مێگەلەکان. تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەکوردستان‌دا خوڵقاند کە بسوو بەهۆی قاتوقڕی، برسێتی، داکەوتنی نەخۆشی و مردنی بەکۆمەڵی دانیشتوان.

سەرەڕای ئەمانەش، بەشی گەورەی هێزی مرۆیی کورد لەریزی ئۆردوەکانی تورک‌دا سازدرا بون. جگە لەپاشماوەی ئالآ حەمیدیەکان کە لەسەرەتای جەنگ‌دا ٤ فیرقەو ١ لیوا(بەگشتی ١٣٥ بلوك)بون، ژمارەیەکی زۆری سەربازەکانی ئۆردوی ٦(بەغداد) ئۆردوی ٩(ئەرزڕوم)، ئۆردوی ١٠(سیواس)، ئۆردوی١١(مەعمورە تولعەزیز)، ئۆردوی ١٢(موسل)کورد بون و بەشی هەرە زۆریان لەشەڕدا فەوتان. جگە لەم ئۆردوانە لەهەمو هێزەکانی عوسمانی‌دا لەهەمو جەبهەکان‌دا کورد وەکو سەربازو ئەفسەر بەشدار بون. محەمەد ئەمین زەکی کەخۆی ئەفسەرێکی عوسمانی ئاگادار بو. ژمارەی ئەو سەربازە کوردانەی لەشەڕا فەوتاون بە٣٠٠هەزارو لەگەڵ دانیشتوانی نە سوپایی‌دا بە٥٠٠ هەزار کەس دائەنێ[34]. عەبدولعەزیز یاملکی، ئەفسەرێکی کوردی تری عوسمانی ئاگادار بە٧٠٠ هەزار کەسی دائەنێ[35].

کورد نەدەستی هەبو لەهەڵگیرساندنی جەنگ‌دا وە نە دەسکەوتی هەبو، بەڵام یەکێ بو لەگەورەترین زەرەرمەندەکانی، بەماڵی وێران و کوڕی کوژراوەوە لەجەنگ هاتە دەرێ، سەرباری ئەمانەش توشی کوێرەوەرییەکی سیاسی لەبڕانەوە نەهاتو بو.

رەنگە هۆی گەورەی بەدبەختی کورد ئەوەبێ کەشوێنێکی خراپی بۆ ژیانی خۆی لەسەر ئەرز هەڵ بژاردوە، ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەدرێژایی مێژو گرنگیەکی جیهانیی هەبوە چونکە ٣ قارە گەورەکەی دنیا" ئەورووپاو ئاسیاو ئەفریقا پێکەوە ئەبەستێ و رێگەی بازرگانی و لەشکر کێشی مێژوی ئەرزی و

ئاوی، لەرۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاواو بەپێچەوانەوە، بەم ناوچەیەدا تێ پەڕیوە، کەکورد لەناو جەرگەیدا دانیشتوە.

جگە لەکورد بەدرێژایی مێژو چەند نەتەوەی لەخۆی بەهێزترو پێشکەوتوتری تێدا ژیاوە. لەلای رۆژهەڵاتیەوە دراوسێی ئەرمەنیو ئازەریو فارس بوە، لەلای خوارویو بەشێکی رۆژئاوایەوە دراوسێی عەرەب بوە، لەلای سەرویو بەشی سەروی خۆرئاوایەوە دراوسێی بێزەنتیەکانو دوای ئەوان دراوسێی تورك بوە. کوردستان بەدرێژایی مێژو لە٣ ناوەندی بەهێزەوە لەژێر گوشارێکی توندا بوە، ناوەندی رۆژهەڵاتی- فارسی، ناوەندی رۆژئاوای- بێزەنتیو دوایی تورك، ناوەندی خوارویی- عەرەبی.

بەدبەختی کورد لەگرنگی هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانیدا دەرئەکەوێ. هەمو تێکهەڵچونە مێژوییە گرنگەکانی چارەنوسی ناوچەکەیان بڕیار داوە لەسەر ئەرزی ئەو روی داوە.

تێکهەڵچونی داریوشی هەخامەنشیو ئەسکەندەری یۆنانی لەگوگامیلی نزیك هەولێر(٣٣١-پ.ز)کەکۆتایی بەدەسەڵاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەیی یۆنانی بو لەناوچەکەدا.

تێکەڵچونی لەشکری عەرەبی- ئیسلامیو لەشکری ساسانیەکان لەجەلەولاو حەلەوانی نزیك خانەقین(٦٤١)کە کۆتایی بەدەسەڵاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەیی عەرەبی بو لەناوچەکەدا.

تێکهەڵچونی لەشکری عەبباسیو لەشکری ئەمەوی لەسەر ئاوی زێی گەورە(٧٥٠)کەکۆتایی بەدەسەڵاتی ئەمەوی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەی عەبباسی بو.

تێکهەڵچونەکانی مەغۆل لەشوێنە جیاجیاکانی کوردستان کەکۆتایی بەدەسەڵاتی عەبباسی هێناو سەرەتای کوێربونەوەی شارستانێتی ناوچەکە بو.

تێکهەڵچونی شا ئیسماعیل سەفەویو سوڵتان سەلیمی عوسمانی لەچاڵدێران نزیك بایەزید (١٥١٤)کەناوچەکەی تا جەنگی جیهانی یەکەم کردە دوبەش.

هەروەها چەندین پێکادانی گەورەی خوێناوی لەنێوان هێزەکانی بێگانەدا لەناو کوردستاندا، وە لەنێوان هێزەکانی بێگانەو خەڵکی کوردستاندا.

هەریەکێ لەم تێکهەڵچونە گەورانە ئەبێ چ زەرەرێکی گیانیو مادی بەکورد گەیاندبێ، بێ ئەوەی دەستی لەهەڵگیرساندنی یا لەکوژاندنەوەی دا هەبوبێ؟ جەنگی جیهایی یەکەمیش هەر بەو جۆرە بەشێکی گرنگی ململانێی هێزەکانی لەسەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، تێکهەڵچونەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان

قەوماون. جەبهەی قافقاسی شەڕی روسی- تورکی هەر بەناو قافقاز بو ئەگینا ئەگەر مەیدانی تێکهەڵچونەکانو قوربانییەکانی شەڕەکە رەچاو بکرایە ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ.

ئەگەر لەسەردەمەکانی پێشودا گرنگی ستراتیجی- جەنگیو، ئابوری- بازرگانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هۆی بزواندنی هێزەکانی بێگانە بو بێ بۆ پەلاماردانی، ئەوا لەکۆتایی سەدەی ١٩هەمو سەرەتای سەدەی ٢٠هەمدا هۆیەکی تر پەیدا بو کەزاڵ بو بەسەر هەمو ئەوانی ترا، ئەویش پەترۆڵ بو.

پەترۆڵ لەزۆر کۆنەوە گەلان ئەیان ناسی، بەڵام رەنگە هیچ گەلی وەکو ئینگلیز پەی بەگرنگی ئەم مادەیە نەبرد بێ. لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەریتانیا دەستی کرد بەگۆڕینی وزەی بەگەڕخستنی پاپۆڕەکانی لە خەڵوزی بەردینەوە بۆ نەوت. شارەزاکان لەجنوبی ئێرانو کرماشانو خانەقینو کەرکوك زۆر شوێنیان دیاری کرد بو کەئەبێ نەوتی تێدا بێ. کاتێ جەنگ هەڵگیرسا نەوت سەرچاوەی سەرەکی بەگەڕخستنی ئوستولی جەنگیی بەریتانی بو. هەر لەبەر ئەوەش هێزەکانی بەریتانیا بەپەلە بیرە نەوتەکانی خواروی ئێرانیان داگیر کرد.

نەوت دەورێکی ئەوەندە گرنگی هەبو لەبڕیاردانی چارەنوسی جەنگدا لۆرد کیرزن لەو بارەیەوە وتویەتی: ((رۆژێ دێ ئەڵێن هاوپەیمانەکان بەسەر دەریای نەوتدا بۆ سەرکەوتن چون))هەروەها هینری بیرانجەی نوێنەری فەرەنسە لەو کۆبونەوە تایبەتیەدا کەبۆ باسی نەوت لە١٩١٨دا لەرۆما کرا بو وتی: ((نەوت لەو جەنگە دا وەکو خوێن وابو بۆی، ئەو سەرکەوتنەمان بەدەس نە ئەهێنا ئەگەر خوێنێکی تریش نەبوایە، واتە خوێنی ئەرز کەپێی ئەڵێن نەوت))[٣٦] .

جا ئەگەر نەوت لەبردنەوە یا دۆڕاندنی جەنگی جیهانیی یەکەمدا ئەو دەورەی هەبو بێ، ئەوا لەماوەی کۆتایی جەنگو پاش جەنگدا بو بەفاکتەرێکی بڕیاردەر لەچارەنوسی سیاسی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەباتی ئەوەی ئەم مادە بەنرخە ببێتە مایەی خێروخۆشی گەلان، بو بە بەڵای سەریان، بەتایبەتی بوو بەلەعنەتێکی مێژویی بەچارەنوسی کوردەوە، چونکە گەورەترین پەترۆڵجاڕی ناوچەکە لەکوردستان دۆزرایەوە. راپۆرتێکی سەرکردایەتی هاوبەشی هێزەکانی بەریتانیا لەئێرانو عیراق دان بەم راستیەدا ئەنێ: ((ئەوی نەختێ زیرەکی تێدا بێ ناشێ بلێ بەریتانیا لەبەر خاتری خەڵکی تر لێپرسراوەتی لەعیراق گرتۆتە ئەستۆ، وەختی خۆی وتراوە کەبەریتانیا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەرژەوەندی هەمیشەییو سەرەکی هەیە، بگرە ئامانجێکی سەرەکی هەیە کە لەجەنگی ١٩١٤-١٩١٨دا گیانێکی زۆری لەپێناودا کردۆتە قوربانی. ئەو سەرەتایەش

بریتیه لەوەی ڕێگە بەهیچ دەوڵەتێکی دوژمن نادرێ هەڕەشە لەڕێگەی پێوەندی ئیمپراتۆری بکا. هەروەها بەریتانیا قازانجی ئابوری زۆر گەورەی هەیە لەوێ، کەگرنگ ترینیان پەترۆڵجارەکانی کەرکوکە..))[٣٧].

٤/٥ ڕاگرتنی جەنگ

پاش چەند ڕۆژ دانوستان لەنێوان نوێنەرانی تورك‌و بەریتانی‌دا، لەڕۆژی ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨دا لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە ئەدمیرال کارلسوربەو لەلایەن حکومەتی تورکەوە حسێن رووف بەگ، ڕەشاد حکمەت بەگ، سەعدوللا بەگ بەڵگەنامەی ئاگربڕیان لەناو کەشتی ئینگلیزی‌دا ئاگامەمنون لەمینای مودروس لەدەریای ئیجەدا ئیمزا کرد. بەپێی ئەم ڕێکەوتنە جەنگ لەڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بەڕەسمی ڕاگیرا.

ڕۆژی ئیمزا کردنی بەڵگەی ئاگربڕ ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو سەرکردەکانی تری تورکانی لاو هەلاتن بۆ ئاڵمانیا. حکومەتێکی نوێ، بەڵگەنامەکەی پەسەند کرد. بەڵگەنامەی ڕاگرتنی جەنگ زیاتر لەوەی ڕێکەوتنێکی دولایەنی بەرامبەر بێ، مل دانی عوسمانی بو بۆ مەرجەکانی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیای سەرکەوتو، وەجۆرێ بو لەخۆبەدەستەوەدانی کەساسانە. ناوەڕۆکی ئاگربڕی مودروس بریتی بو لە:[٣٨]

-بەدەستەوەدانی دەردەنیل، بوسفۆر، هەمو سەربازگەکانی حیجاز، عەسیر، یەمەن، سوریا، میزۆپۆتامیا، هەروەها کەشتیە جەنگیەکانی تورکیا، ئەفسەرانی تورك لەتەرابلوس، کشانەوەی هێزەکانی تورکیا لەشیمالی غەربی ئێران بۆ سنوری پێش جەنگ، چۆڵ کردنی ناوچەکانی ئەودیو قافقاز، بەجێ هێشتنی سیلیسیا.

-هەبونی مافی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کەهاوپەیمانەکان بەپێویستی بزانن بۆ دابین کردنی ئاسایشی خۆیان‌و داگیرکردنی ٦ ولایەتە ئەرمەنیەکەی ڕۆژهەلاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت.

-بلاوە پێ‌کردنی هێزەکانی سوپای تورکی جگەلەوەی بۆ پاراستنی سنورو ئاسایشی ناوخۆ پێویستن.

-پاکردنەوەی مەیدانەکانی مینی زەمینی‌و دەریایی‌و ئازادی بەکارهێنانی میناکانی تورکیا بۆ کەشتیگەلی هاوپەیمانەکان.

-کۆنترۆلی تەلگراف، ڕێگای ئاسنین، تونێلی تۆرۆس‌و چاودێری وەزارەتی تەموین.

-بەردانی بێ مەرجی هەمو دیل‌و گیراوەکانی هاوپەیمانەکان‌و ئەرمەنیەکان.

-بڕینی پێوەندی لەگەڵ ئاڵمانیاو نەمسەو دەرکردنی هەمو هاوڵاتییانی مەدەنی و عەسکەرییان لەخاکی عوسمانی.
سەپاندنی مەرجەکانی هاوپەیمانەکان بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا ناڕاستەوخۆ بەگشتی کاری ئەکردە سەر گەلی کوردیش کەیەکێ لەنەتەوە سەرەکیەکانی ژێردەستی تورك بو. بەڵام مادەکانی" حەوتەم دەربارەی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کە بەپێویستی بزانن.: یانزەهەم، کێشانەوەی دەسبەجێی ئۆردوی تورك لەسەروی رۆژئاوای ئێران. شانزەهەم، بەدەستەوەدانی سەربازگەکانی میزۆپۆتامیاو، مادەی بیستوچوارەمین دەربارەی داگیرکردنی ٦ولایەتی بەناو ئەرمەنی رۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت. ئەمانە راستەوخۆ لەگەڵ کوردستانو مەسەلەی کورد پێوەندییان هەبو.
لەدوای راگرتنی جەنگ هێزەکانی بەریتانی، فەرەنسی، ئیتالی، یۆنانی رژانە خواروی ئەنەدۆڵو داگیریان کرد. هێزێکی هاوبەش دەستی بەسەر ئەستەموڵدا گرت.
سەپاندنی ئەو مەرجە قورسانە هۆیەکی گرنگ بو بۆ وروژاندنی هۆشی نەتەوەیی گەلی تورکو سەرهەڵدانی بزوتنەوەی کەمالی.

٦-کۆبونەوەی براوەکان بۆ دابەشکردنی دەسکەوتەکانی جەنگ

لەکانونی دوەمی ١٩١٩دا لایەنە سەرکەوتوەکانی جەنگ بۆ باس کردنی رێوشوێنەکانی ئاشتی لەپاریس کۆبونەوە[٣٩] لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دو جۆرە کێشەیان لەبەردەمدا بو ئەبو بیخەن بەلادا" یەکێکیان، بڕیاردانی چارەنوسی شوێنە داگیرکراوەکان بو. ئەوی تریان جۆری جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بو.[٤٠]
لەسالانی جەنگدا ولایەتە عوسمانیەکانی بەسرا، بەغداد، بەشی زۆری ولایەتی موسل، سوریا، فەلەستین بەشەڕ لەلایەن بەریتانیاوە داگیر کرا بون. لەپاش راگرتنی جەنگ هێزەکانی هاوپەیمانەکان هەندێ لە ولایەتەکانی تریشیان داگیرکرد. هێزی بەریتانی چوە سیلیسیاو ئەدەنەو، پاش ماوەیەك بەجێی هێشت بۆ هێزی فەرەنسی، هێزی ئیتالیاش لەئەدالیا بارگەی خست. ئەستەمول لەلایەن هێزی هاوبەشەوە دەستی بەسەرا گیرا بو.
ئەو شوێنانەی سەرزەمینی عوسمانی کەبەشەڕ گیرا بون، جگە لەدیمەشق کەماوەیەکی کورت ئەمیر فەیسەڵ بەڕێوەی ئەبرد.ئەوانی تری راستەوخۆ لەلایەن هێزەکانی بەریتانیاوە بەڕێوە ئەبران.

ئێران ئەگەرچی لەجەنگدا بەشدار نەبوبو، بەڵام ئەویش لەلایەن هێزەکانی روسیاو بەریتانیاوە داگیرکرا بو. لەپاش کشانەوەی سوپای روسی ئێران بەکردەوە لەژێردەستی هێزی بەریتانیدا بو.

کێشەی دوەم پێوەندی بەرێکەوتنە ئیمپریالیستیە نهێنیەکانەوە هەبو. ئەم رێکەوتنانە بەئاشکرا پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە بون کەهاوپەیمانەکان بەگەلانیان دا بو، پێچەوانەی پرنسیپەکانی سەرکۆماری ئەمریکا ویلسۆن‌و، لەگەڵ مافو ئامانجی گەلاندا نە ئەگونجان. ویلسون لەسەر ئەوە پێی دائەگرت" ئەو رێکەوتنانە لەپاش قوبوڵ کردنی پرنسیپەکانی ئەو لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە هەڵوەشاونەتەوە. چونکە بەپێی پرنسیپەکانی ئەو ئەبو ئیتر دیپلۆماسی ئاشکرا جێگەی دیپلۆماسی نهێنی بگرێتەوەو، مافی ئازادی چارەنوسی گەلانی ژێردەستی تورك بسەلمێنرێ. بەریتانیاو فەرەنسا ئامادە نەبون دەس لەو رێکەوتنانەو لەدەسکەوتەکانی سەردەمی جەنگ هەڵ بگرن، نەشیان ئەویست بکەونە ناکۆکیەوە لەگەڵ ئەمریکا، بەڵکو ئەیان ویست شێوەیەك بدۆزنەوە هەم بەرژەوندیەکانی خۆیان دابین بکاو هەم ئەمریکاش دژی رانەوەستێ.

لە ٣٠ی کانونی دوەمی ١٩١٩دا ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی بڕیاری‌دا: ((هاوپەیمانەکان‌و ئەو دەوڵەتانەی چونەتە ریزی ئەوانەوە رێك کەوتن لەسەر ئەوەی ئەرمینیا، سوریا، میزۆپۆتامیا، کوردستان، فەلەستین، نیوە جزیرەی عەرەب بەیەکجاری لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیا بکرێنەوە))[41].

١/٦ داواکانی گەلان لەکۆنفرەنسی ئاشتی

دەوڵەتە گەورەکان خەریکی سەودا بون لەناوخۆیاندا بۆ دابەشکردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتە بچوکەکانی ناوچەکەش لەتەقەللای فراوان کردنی قەڵەمڕەوی خۆیاندا بون لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی تورك، گەلانی ژێر دەستەی ناوچەکەش بەهیوای بەدەس هێنانی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان‌و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بون. ئەم خواستە جیاوازانە کەرەنگدانەوەی بەرژەوندی نەتەوەیی جیاوازی لایەنەکان بو، پێکەوە نە ئەگونجان.

١/١/٦ خواستەکانی یۆنان

بەر لەکۆتایی جەنگ بەماوەیەکی کورت حکومەتی یۆنان جەنگی دژی دەوڵەتی عوسمانی راگەیاند. لەدوای راگرتنی شەڕ حکومەتی یۆنان دەستەی نوێنەرایەتی خۆی بەسەرۆکایەتی ڤینزەلوس نارد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی.

ڤینزەلوس داوای داگیرکردنی ئیزمیرو ناوچەکانی دەوروبەری ئەکرد. خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی ئیسنی‌و مێژویی دامەزراند بو[42]. ئیسنی

سەبارەت بەو زۆرایەتیە یۆنانیەی لەکۆنەوە لەو ناوچانەدا جێگیر بون، بیانوی مێژوییشی ئەوە بوو کەناری رۆژئاوای دەریای ئیجە لەگەڵ کەناری رۆژهەلاتی پێوەندی مێژویی‌و یەکێتیی ئابوریيان هەیە.

بەریتانیا پشتیوانی لەخواستی یۆنان کرد. ئەنجومەنی بەرزی هاوپەیمانەکان دەسەڵاتی‌دا بەیۆنان ئیزمیر داگیر بکا. لە ١٥ی مایسی ١٩١٩دا هێزەکانی یۆنان لەئیزمیر دابەزین و کەوتنە پێشرەوی بۆ ناوەوە.

٢/١/٦ خواستەکانی ئێران

ئێران بەشداری جەنگ نەبو. تەنانەت کەهێزی روسی لەلای سەروی‌و هێزی بەریتانی لەلای خواروی و هێزی تورکی لەلای رۆژئاوای جولان بۆ داگیرکردنی. هێزەکانی ئێران هیچ بەرەنگاری یا رێگرییەکیان لێ نەکردن. کاتێ جەنگ راگیرا ئێران بەکردەوە لەلایەن بەریتانیاوە داگیرکرابو. بەریتانیا ئەی ویست بەر لەکێشانەوەی هێزەکانی پەیمانێکی نابەرامبەری بەسەردا بسەپێنێ کە بەکردەوە ئێرانی ئەکردە مانداتی ئینگلیز. لەو هەلومەرجە سەختەدا ئێران تێشکانی دەوڵەتی عوسمانی دوژمنی دێرینەی‌و، ئامادە نەبونی روسیای ملۆزمی دێرینەی لەکۆنفرەنس‌دا، بەهەل زانی بۆ ئەوەی بەناوی دەسکاری کردنی سنورەکانیەوە خواستە ئەرزیە کۆنەکانی لەکوردستان‌و شوێنەکانی تر سەر لەنوێ بهێنێتەوە کایە. لەمەش‌دا پشت ئەستور بو بەدۆستایەتی بەریتانی بەتایبەتی ئەی ویست لەباتی قبوڵ کردنی ئەو پەیمانە نابەرامبەرە ئەو دەسکەوتە ئەرزییانە بەدەس بهێنێ.

فیروز میرزا نەسرولدەولە وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران چەند یادداشتێکی دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێران‌دا بەحکومەتی بەریتانی. خۆیشی چوە لەندەن بۆ سەردانی لۆرد کیرزن، بۆ ئەوەی هەوڵ بدا کەرەزامەندی بەریتانی‌و پشتیوانی ئەو لەخواستەکانی ئێران بەدەس بهێنێ. بۆ ئەوەی کاتێ ئێران خواستەکانی خۆی خستە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی پشت ئەستور بێ بەلایەنگری بەریتانی.

ئێران ئەی ویست سنورەکانی لەگەڵ روس‌و تورکیا دەسکاری بکا. نەسرولدەولە لەیادداشتی رۆژی ١٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٩دا بۆ لۆرد کیرزنی نوسیوە ئەڵێ:

((.. سەبارەت بەکورد، بەسەر ژمارەیەکی زۆر خێڵ‌و هۆزدا دابەش بون، لەگەڵ یەکتری ناکۆکن، ئەم خێڵانە نەتەوە پێك ناهێنن، هەروەها لەتوانای خێڵ‌دا نیە یەکەیەکی سیاسی دروست بکا. بەمجۆرە کورد ئەگەر بخرێتە سەر ئێران، ئەوە چارەسەری ئەم گیروگرفتە دژوارە ئەکا. چونکە ئێران کاری لەبەشێکی گەورەی

کـورد کـردوه وەکـو کوردەکـانی مـوکریو گـەروس کەئێستە جێگیر بـونو نیشتەجێنو شێوەی ژیانیان گۆڕاوە. کورد هەرگیز سـەر بـۆ دەسـەلآتی ئەرمـەنی دانانەرێنێ. بگرە کۆمەڵی نەتەوەییو زمان دینەکەیان وایان لێ ئەکا بـەجۆرێکی سروشتی زۆرتر لەگەڵ ئێرانیـەکان بگـونجێن)). ئینجـا پێشـنیار ئـەکا سنوری رۆژئاوای ئێران بەجۆرێ چاك بکرێ بگاتە لای رۆژئارای گۆمی وان. ئێران خواستە ئەرزیەکانی خۆی لەکوردستاندا لەسەر بنچینەی بیانوی مێژویی، رەگەز، زمـانو دینی کورد دامەزراندرە.

خواسـتەکانی ئێـران لەلایـەن بـەریتانیاوە پشـتیوانی لێ نـەکرا. لەبەرئـەوە لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا باس نەکرا. بەریتانیا نـەی هێشـت ئێـران لەکۆنفرەنسـی ئاشتیدا بەشدار بێ بەبیانوی ئەرەی لەجەنگدا بەشدار نەبوەو بێلایەن بوە. بـەلآم لەراستیدا بەریتانیا ئەیویست ئێـران درر بخاتـەرە لەهـەمو جـۆرە هاربەشـییەك لەکارباری باس کردنی پاشە رۆژی سیاسی ناوچەی رۆژهەلآتی ناوەڕاستدا[٤٣].

٣/١/٦ خواستەکانی عەرەب

لەجەنگدا عەرەب هاوکاری هێزەکانی بەریتانی کرد دژی دەوڵەتی عوسمـانی. ئـەوەش لەئـەنجامی رێکـەوتنی حسێنو ماکمـاهوندا بـو. ماکمـاهون لـەباتی حکومەتی بەریتانی بەڵێنی بەحسێن دابو کە ئەگـەر بەشـداری جـەنگ بـن دژی تورك، پشتیوانی لەئامانجە نەتەرەییەکانیان بکەن. ئەمیر فەیسەڵ لەباتی بـاوکی، مەلیکی حیجاز حسێن، لەگەڵ دەستەیەکی نوێنەرایەتی ٣ کەسی، هاورێ لەگەڵ لورەنسـی بـەناربانگ گەیشـتنە پـاریس. لـە ١ی کـانونی دوەمـی ١٩١٩دا یادداشتێکیدا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی[٤٤].

لەم یادداشتەدا فەیسەڵ دارای لەهاوپەیمانەکان کردبو کەبەڵێنـەکانی خۆیـان لـەبارەی دانپیانـانی مـافی سـەربەخۆیی عـەرەب بهێننـە جـێ. داوای کردبـو کەدەولـەتێکی یـەکگرتو بـۆ هـەمو عەرەبـەکانی ئاسـیا دروسـت بکـرێ. لەئەسکەندەرنەرە بەرەر رۆژهەلآت تا سەر سنوری ئێرانو بـەرەو خـوار تـا سـەر موحیتی هیندی.

فەیسەڵ خواستەکانی خۆی لەسـەر بنچـینەی لەیەکچـونی رەگـەزی سـامی، زمـانی عـەرەبی، دینـی ئیسـلامی دانیشـتوانی ئـەو نارچـەیەی داوای ئـەکرد، دامەزراند بو. هەررەها بەڵێنی دابو کە ئەگەر داراکانی بێتـە دی وابکـا بـەزریی کەڵك لەسامانی میزۆپۆتامیا رەربگرن.

فەیسەڵ لەداوا ئەرزیەکانیدا دەسدرێژی کردبوە سـەر مـافی کـورد، چـونکە بەشێکی ئەو شوێنانەی ئەر لەئەسکەندەرونەوە بۆ سنوری ئێـران داوای کـرد بـوە

نیشتمانی نەتەوەیی کوردە، لەهەندێکی عەرەبی لێ نەبوو لە هەندێکی کەمایەتیەکی عەرەبی لێ بوو لەگەڵ زۆرایەتییەکی کورد ئەژیان. کەچی فەیسەڵ لەم یادداشتەدا دانی بەهەبونی نەتەوەی کوردا نەناوە، نەوەکو نەتەوەیەکی سەرەکی‌و نەوەکو کەمایەتییەك کەلەو ناوچانەدا هەبن. هەروەها بەڵێنی دابین کردنی هیچ مافێکیشی نەداوە کەئەگەر خرانە ژێر دەستی ئەوەوە[٤٥].

٤/١/٦ خواستەکانی جولەکە

جولەکە ئەوسا دەوڵەتی نەبو تا بەناوی ئەوەوە بەشداری کۆنفرەنس بکا.((ڕێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی)) دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لەجولەکەی ئەوروپاو ئامریکا بەسەرۆکایەتی وایزمان پێك هێنابو کە لەپاریس شوێن ئامانجەکانی بزوتنەوەی سەهیۆنی بکەوێ.

سەهیۆنیەکان ئەیان ویست دانپیانانی(دولی)بۆ بەڵێنەکەی بیلفۆر بەدەس بهێنن کە لەبارەی دروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکەوە لەفەلەستین درابو، وئەیان ویست ئەو دەسکەوتە بخرێتە ناو پەیمانی ئاشتیەوە. سەهیۆنیەکان دژی ئەوە بون فەلەستین بخرێتە سەر دەوڵەتێکی عەرەبی.

هەروەها دژی سەرەتای ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان بون کەئەگەر لەفەلەستین جێبەجێ بکرایە لەبەر زۆرایەتی ژمارەی عەرەب، فەلەستین ئەبوە دەوڵەتێکی عەرەبی.

لەهەمان کاتدا دژی(تدویل)ی فەلەستین بون کە لەڕێکەوتنی سایکس-پیکۆدا بڕیاری لێ درابو.

ئەیان ویست فەلەستین ڕاستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی بەریتانیدا بێ[٤٦].

٥/١/٦ خواستەکانی ئەرمەن

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن لەلایەن بوغوس نوبار پاشاوە سەرۆکایەتی ئەکرا. ئەرمەن داوای ئەکرد لەئەرمەنستانی تورکیا، کە مەبەستیان لە٦ ولایەتەکەی ڕۆژهەڵاتی عوسمانی واتە" ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، خەرپوت، دیاربەکر بو، دەوڵەتێکی ئەرمەنی دروست بکرێ.

ئەم داوایە لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژوویی دامەزرابو، کە لەکاتی خۆیدا ئەرمەن زۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون، بەڵام لەکاتی دەربڕینی ئەم خواستەدا ئەرمەن کەمایەتییەکی بچوکی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون[٤٧].

داواکانی ئەرمەن لەگەڵ ئامانجەکانی کورد ناکۆك بون. چونکە ئەو شوێنانەی ئەوان داوایان ئەکرد دەوڵەتی ئەرمەنی لەسەر دروست بکرێ، کورد بەنیشتمانی نەتەوەیی خۆی دائەنا، نە لەپێش کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەن‌و نەدوای ئەوەش

ئەوان زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکە نەبون. بەڵکو بەدرێژایی مێژوی چەند سەدەی دوایی لەزۆری ئەو شوێنانەدا ژمارەی کورد لەئەرمەنی زۆرتر بوە.
ناکۆکی خواستەکانی کوردو ئەرمەن کۆسپێکی گەورە بو لەبەردەم هەردولادا. سەرەنجام بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایەتی ئەرمەن‌و شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی کورد لەسەر ئەوە پێك هاتن" جیاکردنەوەی سنوری نەتەوەیی هەردو نیشتمان بەدادوەریی کۆنفرەنسی ئاشتی بسپێرن.

٦/١/٦ خواستەکانی ئاسوری

لەتەموزی ١٩١٩ دا دو کەس بەناوی سەعید سادق‌و رۆستەم نەجیب بەناوی دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری- کلدانیەوە یادداشتێکیان‌دا بەکۆنفرەنسی ئاشتی. لەم یادداشتەدا داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی گەورە یان ئەکرد لەهەندێ لەولایەتەکانی رۆژهەلات‌و خواروی تورکیا، کەحەلەب‌و دیرەزورو موسلیشی بخرێتە سەرو، دەرگایەکیش بۆ ئەم دەوڵەتە لەسەر دەریا تەرخان بکرێ. دەوڵەتانی گەورە دەستەبەری بن‌و لەژێر ماندانی یەکێکیان‌دا بێ.
دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری داواکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی‌و زۆریی ژمارەی ئاسوری لەچاو ئەرمەنی‌و ریچەڵەکی ئاسورییانەی هەندێ لەخێڵەکانی کوردو عەرەب، دامەزراند بو.
ئەم داوایانە لەگەڵ راستی جوگرافی‌و مێژویی‌دا نە ئەگونجان. لەگەڵ ئامانجەکانی کوردو ئەرمەنی‌و عەرەب ناکۆك بو، بەتایبەتی چونکە ئاسوری هەمیشە لەو ناوچانەدا کەئەوان داوایان کردبو کەمایەتیەکی بچوکی دانیشتوان بوە.

٧/١/٦ خواستەکانی کورد

جەمعییەتی تەعالی کوردستان کەتازە لەئەستەمول کەوت بوە چالاکی جەنەرال شەریف پاشای راسپارد سەرۆکایەتی دەستەی نوێنەرایەتی کورد بکا. شەریف پاشا لە٢٢ی ئازاری١٩١٩دا ((یادداشتی دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))ی‌دا بەئەنجومەنی بەرزی کونفرەنسی ئاشتی لەپاریس.
لەم یادداشتەدا شەریف پاشا داوای دروستکردنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆی کردبو لەولایەتە کوردنیشینەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانی‌دا.
شەریف پاشا خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی، جۆری ژیانی کوردو، زمانەکەی‌و شوێنی ژیانی دامەزراندبو، هەروەها لەسەر بنچینەی بەڵێنی هاوپەیمانەکان دەربارەی سەلماندنی مافی گەلان لەئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان‌دا. لەم یادداشتەدا باسی پێوەندی کوردی لەگەڵ ئەرمەن کردبو.

لەبەرئەوەی کوردستان هەرگیز دەوڵەتێکی تایبەتی نەبوە خاوەنی سنوری سیاسی یا جوگرافی دیاری کراو بێ، سنوری کوردستان جێگەی مشتومڕ بو. خواستەکانی کورد لەلایەك لەگەڵ خواستەکانی ئەرمەنو عەرەب تێکەڵاو بو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی ئەرمەنیو هەندێ لەو شوێنانەی عەرەب داوایان ئەکرد کورد بەنیشتمانی خۆی ئەزانیو، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ تەماعی بەریتانیو فەرەنسی تێکەڵاو بو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی کورد داوای ئەکرد ئەوان ئەیان ویست خۆیان دەستی بەسەردا بگرن.

شەریف پاشا لەگەڵ نوێنەرانی ئەرمەن رێك کەوت" کێشەی سنوری نیشتمانی هەردو گەل بخرێتە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی بۆ بڕیار لێ دانو هەردوکیان بەو بڕیارە رازی بن.

٧-تەقەللاکانی کورد بۆ سەربەخۆیی

لەسالانی جەنگدا بەشەکانی رۆژهەلاتو سەرو وخواروی کوردستان لەئەنجامی جەنگدا بوبو بەکەلاوەیەکی گەورە. سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد لەتورکیا پێ ناچێ بواری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، جەنگیی زۆریان بەقازانجی بزوتنەوەی رزگاریی نەتەوەیی کورد هەبو بێ. لەئێران تەنیا لەرۆژئاوای ورمێ جولانەوەیەکی چەکدار بەسەرکردایەتی سمکۆ هەبو. ئەویش لەشەڕی ناوخۆوە گلابو هەم لەگەڵ مەسیحیەکانو هەم لەگەڵ عەجەم. کردەوەکانی سمکۆ بەتایبەتی رەشەکوژی مەسیحیو عەجەم، تالانی ئاواییو رووتی خەلك، بەرگی سیاسی لەجولانەوەکەی داماڵی بو وەکو باندی تاوانو جەردەیی سەیری ئەکرا. نەی ئەتوانی بڕواو پشتیوانی هیچ کام لەدەوڵەتانی هاوپەیمان بەدەس بهێنێ.

لەپێش راگرتنی جەنگدا بەماوەیەکی کورتو راستەوخۆ لەدوای ئاگربڕ، واتە لەدوای تێشکانی عوسمانی لەجەنگدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەکوردستانی جنوبیو هەندێ ناوچەی کوردستانی شیمالیو ئەستەموڵ وەکو فاکتەرێکی چالاك لەسەر شانۆی سیاسی ناوچەکە سەرلەنوێ سەری هەڵ دایەوە.

١/٧ تەقەللاکانی سلێمانی

هێشتا ئاگربڕی مودروس نەکرابو کاربەدەستانی تورك کاروباری سلێمانییان بەشێخ مەحمودی حەفید سپاردبو. شێخ محمود لەوکاتەدا ناسراوترین سەرکردەی کوردبو لەکوردستانی جنوبیدا. لەدوای کوژرانی شیخ سەعیدی باوکیو شێخ ئەحمەدی برای لەموسڵ(١٩٠٨) کە لەلایەن حکومەتی ئیتیحادیەکانەوە دور خرابونەوە بۆ ئەوێ، بەکردەوە بوبو بەسەرۆکی بنەماڵەی ساداتی بەرزنجەو شێخانی ناوچەکە. لەسالانی جەنگدا سەرکردایەتی(موجاهیدان)ی کوردی کردبو

لەشەڕی تاریدەری پێنجوێن‌دا دژی سوپای روسی‌و لەشەڕی شعیبەدا دژی سوپای بەریتانی. شێخ محمود نفوزێکی کاریگەری لەناو عەشیرەتەکانی ناوچەکەدا هەبو.

شێخ محمود کەجاری یەکەم نامەی بۆ کاربەدەستانی ئینگلیز نوسی. نامەکەی کەوتە دەست تورك‌و لەسەر ئەوە گیاو حوکمی ئیعدام درا. زۆری نەمابو ئیعدامی بکەن. بەڵام رەوتی روداوەکانی جەنگ بەجۆرێ رۆیشت، تورك هیچ قازانجێکی لەکوشتنی‌دا نەدی، بەڵکو ئازادی کردو کاروباری سلێمانییان پێ سپارد.

بۆ جاری دوەم، لەتشرینی یەکەمی ۱۹۱۸دا شێخ محمود، عیزەت تۆپچی‌و ئەحمەد فائقی بەنوێنەرایەتی خۆی بەنامەیەکەوە نارده لای کاربەدەستانی بەریتانی لەکفری. لەنامەکەی‌دا داوای لەبەریتانیا کردبو" گەلی کوردیش لەڕیزی گەلانی ئازادا دابنێ‌و بەریتانیا دەستەبەری ئەوەبێ لەهیچ هەلومەرجێکا رێگەی گەڕانەوەی دەسەلاتی تورك بۆ کوردستان نەدا، لەبەرامبەر ئەوەدا ئەویش ئامادەیی خۆی دەر ئەبڕێ بۆ هاوکارییان.[48]

بەریتانیا لەوکاتەدا پێویستی بەوە بو کوردستان ئارام بێ‌و، گەلی کورد بەلای خۆی‌دا رابکێشێ ئارنۆڵد ویلسون حاکمی عامی عیراق میجەر نوئیلی نارد بۆ سلێمانی بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمودو دانانی بەحاکمی ناوچەکەو هاندانی عەشیرەتە کوردەکانی بەینی زێی بچوك‌و روباری سیروان کەبۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیان یەکێتیەك پێك بهێنن بەسەرۆکایەتی شێخ محمود.[49] لە ١٦ی تشرینی دوەمی ۱۹۱۸دا نوئێل گەیشتە سلێمانی لەوێوە بەبروسکە ئاگاداری حاکمی گشتی کرد:(ئەمڕۆ گەیشتمە سلێمانی. پێشوازییەکی شاهانە کرام. نوێنەرانی گوندەکان بەدرێژایی رێگا راوەستابون، بەگەیشتنی ئێمە شادی خۆیان دەرئەبڕی... من دژواری زۆر نابینم لەدوارۆژا لەرێگەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەژێر سەرپەرشتی خۆمان‌و دەسەلاتی ئەفسەرە سیاسیەکانمان‌دا بەو مەرجەی دەسبەجێ رێوشوێنی بۆ دابنرێ)[50]

لەسلێمانیش لەکۆبونەوەیەکی جەماوەری‌دا نوئێل بەناوی حکومەتی بەریتانیەوە دانانی شێخ محمودی بەحکومدار راگەیاندو بەڵێنی خۆشی بەخەڵكدا. کەوتە پێوەندی بۆ رێکخستنی کونفرەنسێکی ٤٠-٥٠ کەسی پیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە.

سلێمانی لەوکاتەدا شارێکی دواکەوتوی بچوك بو. تازە لەبرسێتی‌و پەتای رشانەوە هەستابوەوە. لەهەمو سلێمانی‌دا خانویەکی باشی تێدا نەبو. بەشی زۆری بوبو بەکەلاوە. رۆشنبیرەکانی لەناو سوپای عوسمانی‌و داودەزگاکانی ترا بون دور لەسلێمانی. زوڵمی کۆمەلایەتی هەندێ لەدەسەلاتدارانی شارو ناوچەکە، دزی‌و

جەردەیی‌و کوشتنی ناڕەوای خەڵك ناوچەکەی بەتەواوی نائارام‌و ژیانی خەڵکی ناخۆشکردبو.

لە۱ی‌کانونی یەکەمی ۱۹۱۸دا حاکمی عامی عێراق ویلسون بەفڕۆکە خۆی چو بۆ سەردانی سلێمانی. ویلسون کابرایەکی گرنگ بو لەدارشتنی سیاسەتی ناوچەیی بەریتانیادا. چونی ئەو خۆی لەخۆی‌دا گرنگیەکی سیاسی هەبو. ئەمە هەلێکی باش بو بۆ ئەوەی شێخ محمودو پیاوە گەورەکانی تری کورد لێوەشاوەیی سیاسی خۆیان‌و گەلەکەیان لەبەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا بۆ ویلسون بسەلمێنن. چونکە ویلسون ئەی توانی دەوری کاریگەری هەبێ لەبڕیاردانی جۆری چارەنوسی کوردستانی جنوبی‌دا.

لەسلێمانی ویلسون شێخ محمودو چەند گەورە پیاوێکی تری بینی. لەم کۆنفرەنسەدا ویلسون بەدرێژی گفتوگۆی لەگەڵ کردن. حکومەتێکی کوردی کاتیی لەسلێمانی بەرەزامەندی ویلسون دامەزرا کەشێخ محمود بەنوێنەرایەتی بەریتانیا حوکمداری بێ. ئەوانەی لەکۆنفرەنس‌دا بەشداربون، ئەگەرچی پیاوە دەسەلاتدارەکانی ناوچەکە بون، بەلام لەبەرئەوەی زۆریان سەرۆکی عەشیرەتی نەخوێندەوارو نەشارەزای کاروباری سیاسی‌و بەڕێوەبەرایەتی بون، بیروڕای جیاوازیان دەربارەی پاشەڕۆژی ناوچەکە دەربڕی. ویلسون خۆی لەسەر ئەم کۆبونەوەیە نوسیویتی:

((هەندێ لەوانە بەڕێوەبەرایەتیەکی کاریگەری بەریتانییان ئەویست لەکوردستان داو هەندێکی تریشیان دژی ئەمەبون، هەندێکیان سوربون لەسەر ئەوەی کوردستان راستەوخۆ بەلەندەنەوە ببەسترێ، هەندێکیشیان بەدزییەوە پێیان وتم نایانەوێ شێخ محمود سەرۆکیان بێ، بێ ئەوەی کەسی‌کەیان لەبیر بێ.))[51]

لەکۆتایی گفتوگۆکاندا شێخ محمود بیرخەرەوەیەکی‌دا بەویلسون ٤٠ کەس لەگەورە پیاوەکانی ناوچەکە مۆریان کردبو، تیایا بەلێنەکانی بەریتانیایان دوبارە کردبوەوە دەربارەی رزگاری گەلان لەدەسەلاتی تورك‌و یارمەتی دانیان بۆ دروست کردنی قەوارەی سەربەخۆ، ئەوانیش سەبارەت بەوەی نوێنەری گەلی کوردن تکا لەحکومەتی بەریتانی ئەکەن کورد لەو بەلێنانە بێ بەش نەکاو، پێوەندییان لەگەڵ عێراق رێك بخا.[52]

زۆری نەبرد شێخ محمود لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانی لەسلێمانی تێك چو. شێخ محمود سنوری قەڵەمڕەوەکەی بەتەسك‌و دەسەلاتەکانی خۆی بەکەم ئەزانی. خۆی بەنوێنەری هەمو کوردەکانی ولایەتی موسڵ‌و هەندێ لەعەشیرەتە کوردەکانی ئێران دائەنا. بەریتانیەکان لەرەفتاری شێخ محمودو جۆری بەڕێوەبردنی کاروباری

ناوچەکەو خواستەکانی رازی نەبون. لەئەنجامدا شێخ محمود پەنای بردە بەر بەکارهێنانی چەك دژی هێزی بەریتانی. لەشەڕێکی بێ هودەدا لەدەربەندی بازیان لە١٨ی حوزەیرانی ١٩١٩دا بەبرینداری بەدیل گیراو درایە دادگا، حکومەتەکەی سلێمانی تێك چو. هێزی بەریتانی سلێمانی داگیرکردو ئەفسەرانی ئینگلیز راستەوخۆ ئەرکی بەڕێوەبردنیان گرتە ئەستۆ.

٢/٧ تەقەللاکانی ئەستەمۆڵ

لەمانگە دواییەکانی ١٩١٨دا نیشانەکانی تێشکانی دەوڵەتی تورك لەدەرکەوتنا بو. سەرکردەکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئەستەمۆڵ کەوتنە خۆرێکخستنەوە. سەید عەبدول قادری شەمزینی بەهاوکاری ئەمین عالی بەدرخانو چەند گەورە پیاوی تری بنەماڵەی بەدرخانو بابانو چەند کوردی ناسراوی دیاربەکر، مەلاتیە، دیرسیم، خەرپوت، سلێمانی، سابلاغ، سنە..((جەمعییەتی تەعالیی کوردستان))ی دامەزراند. داگیرکردنی ئەستەمۆڵ لەلایەن هێزی هاوبەشی هاوپەیمانەکانەوە ئازادییەکی زۆرتری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، دیپلۆماسی بۆ دابین کردن.[٥٣]

پرۆگرامی ج ت ك لەبەردەستدا نیە. لەیادداشتەکانیدا بۆ کاربەدەستانی بەریتانیو. هاوپەیمانەکانو بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی، و لەگفتوگۆی سەرکردەکانیدا لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانیو بابیعالیدا دەرئەکەوێ کەئامانجی ج ت ك پێکهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوە بەیارمەتی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیا. بۆچونی ج ت ك بۆ سەربەخۆیی کوردستان بە تەواوی رون نیەو دیاری نەکراوە، چونکە لەیادداشتو گفتوگۆکاندا باسی کوردستانی سەربەخۆ لەهەمو جۆرە دەسەڵاتێ، کوردستانی سەربەخۆ لەژێر مانداتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەژێر دەسەڵاتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، کراوە. لەمانەش هەموی مەبەست سەربەخۆیی یا جۆرێ لەسەربەخۆیی بوە.

جەمعییەت بۆ دەربڕینی بیرو بۆچونەکانی لە٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٨ەوە گۆڤاری کوردی-تورکی((ژین))ی بەلێپرسراوەتی حەمزە موکسی بلاو ئەکردەوە.[٥٤] و هەوڵی ئەدا لەشارەکانی کوردستاندا کلوبو کۆمیتەی جەمعییەت دابمەزرێنێ. و بۆ بایەخ دان بەخوێندەواریو بلاوکردنەوەی کتێبی کوردیو رێکخراوی فەرهەنگیی((کرد تعمیم معارفو نشریات جمعیتی)) دامەزراند.

ج ت ك بایەخێکی تایبەتیدا بەرێکخستنی ژیانی کوردو چاکردنی ژیانی کرێکارانی کورد لەئەستەمۆڵو هەوڵی ئەدا بۆ گەڕانەوەی ئەو کوردانەی

لەساڵانی جەنگدا بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ شوێنە دورەکانی ئەنەدۆڵ دورخرابوونەوە.

ج ت ك بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی کورد لە٣ لاوە ئەجولاَ" پێوەندی لەگەڵ هاوپەیمانەکان. هەوڵدان لەکۆنفرەنسی ئاشتی. گفتوگۆی سیاسی لەگەڵ بابیعالی.

١/٢/٧ تەقەللا لەگەڵ هاوپەیمانەکان

لەسەرەتای کانونی دوەمی١٩١٩دا لەکاتێکا کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس تازە خەریکی کۆبونەوەکانی بو. دەستەیەکی نوێنەرایەتی کورد بەسەرۆکایەتی سەید عەبدوالقادری شەمزینی چون بۆ دیدەنی ئەدمیراڵ کارلشورب مەندوبی سامی بەریتانی لەئەستەموڵ بۆ گفتوگۆو، بۆئەوەی یادداشتی جـ ت ك دەربارەی خواستەکانی گەلی کوردی بدەنێ.

لەباتی مەندوبی سامی میستەر ریان ئەم دەستەیەی بینی. هەیئەتی کوردی پەژارەی خۆی دەربڕی لەپشت گوێ خستنی خواستەکانی کورد. وتی زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکانی رۆژهەلاتی تورکیا کوردن هەروەها لەودیو سنوری ئێران ، لورستانو ئەو شوێنانە بەتەواوی یاخود بەزۆری کوردن. وتی پێوەندی کوردو ئەرمەن لەهەلومەرجی ئاساییدا باش بوە، تێکچونی ئەو پێوەندیە لەهەندێ کاتی دیاری کراوا ئەگەڕێتەوە بۆ کردەوەکانی حکومەتی عوسمانی، هەروەها پێوەندی لەگەڵ نەستورییەکانیش ئاسایی بوە. بۆ سەلماندنی ئەوەش تەرجومانێکی مەسیحییان لەگەڵ خۆیان بردبو.

بەپێی هەڵسەنگاندنی ریان، قسەکانیان دەربارەی سنوری کوردستانی ئۆتۆنۆمی چاوەڕێ کراو رون نەبوە، پێیان باشتر بوە ئەمە بهێلرێتەوە بۆ بڕیاری رەوای کۆنفرەنسی ئاشتی. هەیئەتەکە داوای کرد بوو کارئاسانییان بۆ بکرێ نوێنەری کورد بنێرن بۆ ئەوروپا تا خۆیان بەرگری لەمەسەلەی کورد بکەن.

هەیئەتەکە یادداشتێکی پێ بو، رۆژی ٢ی کانونی دوەمی ١٩١٩ لەلایەن سەرۆکی کۆمیتەی کوردستان سەید عەبدوالقادرو، سکرتێری کۆمیتە خەلیل بەدرخانو، سید عەبدوڵلا شەمزینی، مستەفا پاشا، عەبدولعەزیز بابان، مەلا سەعید بەدیع الزمان، مەلا عەلی رەزا ئیمزا کرابو.

ئەم یادداشتە راستەوخۆ بۆ مەندوبی سامی نوسرابو، تکایان لێ کردبو بیگەیەنێ بە حکومەتی بەریتانی. لەم یادداشتەدا نوسی بویان:

((سەرکردەکانی کورد هەمیشە پشتی خەلیفەو شا و سوڵتانەکانیان گرتوە، بەڵام هەردو دەوڵەتی عوسمانیو ئێرانی بەشێوەیەکی زۆر ناڕەوا کوردستانیان لەناو

خۆیاندا دابەش کردوە... کورد لەگەڵ تورکیاو ئێراندابووە بەگشتی ئەگەڕێتەوە بۆ ترس لەوەی کەروسیا لە دواییدا هەڵیان بلوشێ...

((... هەڵوێستی کورد لەجەنگا بەتەنیا کردەوەکانی سوڵتان دیاری نەکرد بو، بەڵکو کردەوەکانی روسیاش بەوەی کەمایەتیە نە موسڵمانەکانی لێ هان ئەدانو هەڕەشەی داگیرکردنی نیشتمانی کوردی ئەکرد. روسیا هەڕەشەی نەهێشتنی لەکورد ئەکرد. پاش ون بونی روسیا لەمەیدانو سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان، هیچ هۆیەك نەماوە گەلی کورد ئازار لەدەس چەوسێنەرە کۆنەکانی بچێژێ...

((... کورد هەمو ئەو ڕەوشتانەی تێ دایە کەلێوەشاوە بێ بۆ ئەوەی جێگەی خۆی لەڕیزی گەلانی دۆستدا بگرێو سەرەتای رەوای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بەدەس بهێنێ.

((لەناو کوردا ژمارەیەکی باش خوێندەوار هەیە. دانیشتوانی کورد بەلایەنی کەمەوە ٥ ملیۆن ئەبن.

((کۆمیتە بەهیوای یارمەتی حکومەتی بەریتانیە بۆ پێش خستنی کوردستان.))

لە١٢ی مایسدا سەید عەبدولقادر سەردانێکی تری ئەدمیراڵ ویبی کرد. ئەمجارە سەرەڕای دوبارە کردنەوەی خواستەکانی پێشوی، تکای لێ کرد بەریتانیا گوشار بۆ حکومەتی عوسمانی بهێنێ" رێگە بدا بەو سەدان هەزار کوردەی لەسەردەمی جەنگدا دور خراونەتەوە بۆ شوێنی دور بگەڕێنەوە نیشتمانەکەی خۆیان.

لەدیدەنیەکی ترا سەید عبدولقادر میستەر هوهلەری دی. سەید لەم دیتنەدا وتی:

((کورد خۆیان لە هەلومەرجێکی نالەباردا ئەبینن، بگرە لەهەلومەرجێکی ترسناكدا)). هوهلەر لەراپۆرتەکەیدا نوسیویتی، کاربەدەستانی ئەستەمول بەسەرۆکایەتی سەدری اعظم فەرید پاشا هەندێ پێشنیاری گونجاویان بۆ کردبو، بەڵێنیان دابویە ئۆتۆنۆمی تەواو بەکورد بدەن لەژێر سایەی حکومەتی تورکیادا. لەزمانی سەید عەبدولقادرەوە ئەنوسێ" فەرید پاشا بەڵێنی زۆریدا، بەڵام تا لەسەرکاربو هیچیانی جێبەجێ نەکرد. حکومەتەکەی ئێستاش بەسەرۆکایەتی عەلی رەزا گفتی داوە((ادارەی ذاتی))بۆ کورد جێبەجێ بکا، بەڵام لەهەمان کاتدا تەنگیان بەخۆی هەڵ چنیوە. لەبەر ئەوەی مەترسی مستەفا کەمال لەزیاد بون دایە، حکومەت ئەیەوێ پشتیوانی کورد بەدەس بهێنێ. سەید عەبدولقادر ئەیەوێ هاوئاهەنگی تەواو لەگەڵ هاوپەیمانەکان بکا بەتایبەتی بەریتانیا چونکە

لای وایە" پاشە رۆژی کورد بەسیاسەتی حکومەتی بەریتانیاوە بەستراوە. هەروەها بەگرنگی پێ دانەوە هەواڵی رێکەوتنی کوردو ئەرمەن لەتورکیاو لەپاریسی پێ راگەیاند.

سەید عەبدولقادر بە هوهلەری وت: ((راستە ئەبێ کورد بەهیوا بن لەرێگەی کۆنفرەنسی ئاشتیەوە ئامانجەکانیان بێتەدی نەك لەرێی حکومەتی عوسمانیەوە لەئەستەمول، هەروەها لەوانەیە لەگەڵ تێپەرینی کاتدا هەندێ هەلی تر هەڵ بکەوێ... بەلاّم ئەو زیرەکانە ئەو دژوارییانەی رون کردەوە کە بەرەنگاری کورد ئەبن لەبەدی هێنانی ئامانجی ئازادی‌دا ئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواویان نەبێ بۆ گوشار هێنان بۆ عوسمانی کە هەمو بەندەکانی پەیمانی ئاشتی قبوڵ بکا.

لەم ماوەیەدا لەئەستەمول جگە لەدیدەنیەکانی سەید عەبدولقادرو هاوکارەکانی لەکاربەدەستانی بەریتانی بۆ رون کردنەوەی باری سەرنجی کوردو، جگە لەیادداشتەکانی شەریف پاشا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. هەر لەئەستەمول چەندین یادداشتی نوسراو دراوەتە بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی، هەروەها کەکۆمیسیۆنی کینگ-کرەین گەیشتە ئەستەمول چەند کەسێ بەناوی حیزبی دیموکراتی کوردەوە چونە لای‌و داوای سەربەخۆیی کوردستانیان لێ کرد. چالاکی سیاسی کورد لەئەستەمولّ بە چەشنێکی هەست پێ کراو پەرەی سەندبو، بەرادەیەك کەمەندوبی سامی لەئەستەمول لەوەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانی پرسی هەڵوێستی لەچالاکی کوردەکان چی بێ؟ میستەر بیلفور ئاگاداری کرد:

((ئامۆژگاریەکانت بۆکورد ئەوەبێ کەپارێزگاری هێمنی بکەن‌و نەهێڵن پشێوی رووبدا، چاوەڕوانی بریارەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی بن، چونکە باری سەرنجی کورد لەلای کۆنفرەنس ئیتر زانراوە.))

کاربەدەستانی ئینگلیز بەگشتی لەسەرئەوە ریك بون هەندێ مافی نەتەوەیی کورد بسەلمێنرێ، بەلاّم لەسەر هەندێ مەسەلەی گرنگ لەناو خۆیاندا نەگەیشت بونە ئەنجامێکی یەکگرتو، بەتایبەتی: یەکەمیان، جۆری ئەو مافە چی بێ" سەربەخۆیی بەیارمەتی دەولّەتێکی گەورە، فیدراڵی، فیدراڵی چەند ناوچەیەکی ئۆتۆنۆم لەناو یەك دەولّەتدا، ئیدارەی ذاتی... دوەمیان، مافی کورد لەکام ناوچەی جوگرافی‌دا بسەلمێنرێ، بەواتەیەکی تر کوردستان کوێیە؟ سێیەمیان، لەناو کوردا کێ نوێنەرایەتی کورد ئەکا تا سەودای لەگەڵ بکرێ؟

بەریتانیا بەخۆشیەوە هەواڵی ئاشت بونەوەی کوردو ئەرمەنیان وەرگرت. کاربەدەستانی بەریتانی هانی نوێنەرانی هەردو گەلیان ئەدا بۆ قوڵ کردنەوەی تەبایی‌و ئاشتی.

سیاسەتی بەریتانی لەکوردستاندا ئەوەبو کەئاسایش‌و هێمنی جێگیر ببێ. ئامۆژگاری سەرکردەکانی بزوتنەوەی کوردیان ئەکرد نفوزی خۆیان بەکار بهێنن بۆ پاراستنی ئاسایش‌و رونەدانی هیچ پشێوییەك. ئەمەش بەکردەوە هەلێکی مێژویی بۆ مسەفا کەمال هەڵ خست بەئازادی لەکوردستاندا، بێ ئەوەی توشی بەرەنگاری سیاسی یا چەکداری کورد ببێ، کار بکات‌و رێوشوێنی دامەزراندنی تورکیای نوێ‌و سەربرینی مەسەلەی کورد دابنێ.

٢/٢/٧ کوردو ئەرمەن: ئاشتبونەوە لە پەراوێزی کۆنفرەنسی ئاشتی‌دا

لە٢٢ی ئازاری ١٩١٩دا جەنەراڵ شەریف پاشا بیرخەرەوەیەکی لەژێر ناوی((یادداشتێ دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))دا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس.

لەم یادداشتەدا مێژوی کوردو سنوری جوگرافی کوردستان‌و خواستەکانی‌و پێوەندی لەگەڵ ئەرمەن رون کرا بوەوە.

مەسەلەی ئەرمەنیەکان لەدو لاوە بوبوە جێگەی گرنگی پێ دانی دەولەتانی ئەوروپی" یەکێکیان، وەکو گەلێکی مەسیحی کەچەند قەرن بەچەوساوەیی دیلی دەسەلاتی دەولەتێکی ئیسلامی زۆردار بو. دوەمیان، کوشتاری بەکۆمەڵی نارەوای سەدان هەزار کەسی ئەم گەلەو دەربەدەر بونی پاشماوەکەی. خواستەکانی ئەوان‌و هی کورد بەهۆی پێکەوە ژیانی دورو درێژ لەناوچەیەکی هاوبەش داو، دوایی تر کوشتاری بەکۆمەڵی یەکتری، ئالآ حەمیدیەکانی کورد دژی ئەرمەنی‌و تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنی دژی کورد، جۆرێ لەناکۆکی قوڵی دروست کردبو کەبێ دۆزینەوەی چارەیەك بۆ ئەوە دژواربو خواستەکانی ئەم دو گەلە بەتایبەتی هی کورد بێتە دی.

تاوانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی لەئەوروپا دەنگێکی گەورەی دابوەوە. ئەگەرچی ئەمە راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی، تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوەی تورکیادا ئەنجام درابو، بەلام چونکە ئالآ حەمیدیەکان تیا بەشدار بوبون، تورك ئەیویست ئەم تاوانە بخاتە پاڵ گەلی کورد بۆ ئەوەی ناوی بزرێنێ‌و وەکو گەلێکی درندەی دواکەوتو بیخاتە بەرچاوی جیهان. تۆفیق پاشا کەچەند جارێ وەزیرو ماوەیەك سەفیری تورکیا بو لەبەریتانیا، دوا بەدوای راگرتنی جەنگ لە لەندەن گوتبوی:

((ئەوانەی ئەرمەنیان کوشت کورد بون. تورك‌و حکومەتی تورکیا لەوکارە بەرین. ئەگەر پێویستیەکانی جەنگ‌و خەریك بونی بەشەرەوە نەبوایە، حکومەت نەی توانی نەهێڵێ ئەو کارە روبدات‌و تاوانبارە راستەقینەکانی سزا ئەدا.))[٥٥]

کورد نەخۆی هۆی راگەیاندنی هەبوە نە داوودەزگای دیپلۆماسی کەبتوانێ ئەم کارە لەسەر خۆی لاببباو تاوانباری راستەقینە لـەلای رای گشتی جیهـان ئاشـکرا بکا. گەلێ لـەکۆڕو کۆمەڵـەکانی دنیـا ئەمـەیان بەسـەر کـوردا ئـەهێنا. لـەو سەردەمەدا دو شایەتی بێگانە کە یەکێکیان خودی ئەرمەنیـەکانو ئـەوی تریـان ئەفسەرێکی ئینگلیز بو، نەختێ لەهەوری ئەم پڕوپاگاندەیەیان رەواندەوە.

دەستەی نوێـنەرایەتی ئەرمەن بەسەرۆکایەتی بوغوس نوبار پاشا لـەحوزەیرانی ۱۹۱۸دا((بیرخەرەوەیـەکیان دەربـارەی مەسـەلەی ئەرمـەن))[٥٦] بەهـەمو گـەورە پیاوانی دنیادا . لەوێدا ئۆباڵی هەمو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر گـەلی ئەرمـەنی هاتوە خراوەتە گەردنی سوڵتان عبدالحمیدو کاربەدەستانی تری تورك.

هەروەها میجەر نوئێل لەو راپۆرتەدا کەدوای گەشتە درێژەکەی بەکوردستانی تورکیادا دەربارەی مەسەلەی کورد نوسی بوی، شایەتی ئەدا کەئۆباڵی ئەو تاوانە لەئەستۆی کاربەدەستانی تورك دایـە نـەك هـی کـورد ، بـەڵکو کـورد ئەوەنـدی لەدەستی هاتوە هەوڵی رزگار کردنی گیانی ئەرمەنی راونراوی داوە.[٥٧]

سەرکردەکانی بزوتنـەوەی کورد گرنگی رێکـەوتنیان لەگـەڵ گـەلی ئەرمـەنی ئەزانی. یەکەمیان لەبەر ئەوەی وەکـو دو نەتـەوەی دراوسـێی یـەکتری کـە ئـەبێ رێگەی پێکەوە ژیانی بەئاشتی هەڵ ببـژێرن. دوەمیـان بـۆ ئـەوەی تێکـەڵ بـونی خواستە ئەرزیەکانی ئەم دو گەلە نەبێتە بەهانەی پشت گوێ خستنی مافەکانیان لەسـەر ئاسـتی جیهـانی چـونکە کاربەدەسـتانی دەوڵـەتانی ئـەوروپی لەهـەمو بۆنەیەکدا ئەیان گوتەوە.

پاش دانوستانێکی زۆر لەنێوان شـەریف پاشـا بەنوێنەرایـەتی گـەلی کـوردو بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایـەتی گـەلی ئەرمـەنیو ئۆهانجیـان بەنوێنەرایـەتی حکومەتی ئەرمـەنی لـەقافقاس رێکـەوتنێکیان ئیمـزا کـرد کـەبۆ زۆر کـەس، تەنانەت لەکاربەدەستانی دەوڵـەتانی ئـەورووپیش، شـتێکی چـاوەڕێ نـەکراو بـو. رێکەوتنـەکە بەم جۆرەی لای خوارێ لەهەردو لاوە نێردرا بۆ سـەرۆکی کۆنفرەنسـی ئاشتی:

پاریس ۲۰ی تشرینی دوەمی ۱۹۱۹

جەنابی سەرۆك

بەختیارین بەوەی وێنەیەکی ئەو نامەیەتان بدەینێ کەبۆ کۆنفرەنسـی ئاشـتی نوسراوە، وە لەلایەن ئێمەوە نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەنیو نوێنەرایەتی کورد لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا ئیمزا کراوە.

بەڕێزتان ئەبینن بەپێچەوانەی قسەی دوژمنەکانمان کە ئەڵێن ئەرمەنیو کورد ناتوانن پێکەوە بەئاشتی بژین، پەیمانی ئاشتیمان بەست، لەبەر تیشکی بەدی هاتنی ئامانجە نەتەوەییەکانماندا کەپێوانەی پاشەڕۆژە.

تکایە ڕێزی بێ ئەندازەمان قبوڵ بکەن

سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد
لەکۆنفرەنسی ئاشتی
شەریف

سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی
ئەرمەن
بوغوس نوبار

ئەمەش تێکستی ڕێکەوتنی پەیمانی ئاشتی هەردو نوێنەرایەتی:

١٢ شەقامی سەرۆك ویلسون، پاریس
٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩١٩

نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەن

ئێمە ئەوانەی لەخوارێ ئیمزامان کردوە، نوێنەرانی گەلانی ئەرمەنو کورد، ئەو شەرەفەمان پێ براوە کۆنفرەنسی ئاشتی ئاگادار بکەین ، کەهەردو گەلەکانی ئێمە هەمان بەرژەوەندیان هەیە، وە بۆ هەمان ئامانج تێ ئەکۆشن، پەی بەئازادیو سەربەخۆیی خۆیان ئەبەن بەتایبەتی بۆ ئەرمەنو رزگارییان لەدەسەلاتی سەختی حکومەتی عوسمانی، واتە رزگارییان لەئیتحادو تەرەقی.

ئێمە هەمومان پێك هاتین لەسەر ئەوەی داوا لەکۆنفرەنسی ئاشتی بکەین بەپێی سەرەتای نەتەوەکان بڕیاری دامەزراندنی ئەرمینیای یەکگرتوی سەربەخۆو کوردستانی سەربەخۆ بدات بەیارمەتی یەکێ لەدەوڵەتە گەورەکان.

شەریف — سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی
بوغوس نوبار — سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی ئەرمەن
د.ئوهانیانیان — سەرۆکی کاتیی نوێنەرایەتی کۆماری ئەرمەن

ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو، هەڵوێستی نوێنەرانی هەردو گەلی لەکۆنفرەنسی ئاشتی داو لەناو دەوڵەتاندا بەهێز کرد. هاوپەیمانەکان بەخۆشییەوە ئەم هەواڵەیان وەرگرت، بەتایبەتی بەریتانیا. کیرزن ئاگاداری مەندوبی سامی کرد لەئەستەمولْ کە هانی ئەمە بدات.

بابیعالی هەروەها جولانەوەی کەمالی کە لەرۆژهەلاتی ئەنەدۆڵدا لەپەرەسەندن دابو ئەم هەنگاوەیان پێ ناخۆش بو. بەهاندانی مستەفا کەمال و لەژێر گوشاری لایەنگرەکانیدا چەندین بروسکەی نارەزایی لەلایەن سەرانی خێڵەکانی کوردەوە،

بەتایبەتی ئەوانەی لەتاوانی کوشتاری ئەرمەنی‌دا بەشداربون، لەکوردستانەوە دژی نوێنەرایەتی شەریف پاشاو ڕێکەوتنی ئەرمەنی- کورد نێردرا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی‌و بابیعالی.

٣/٢/٧ دانوستانی سیاسی : تێکچونی ڕیزەکانی کورد

ج ت ك کە هاوزەمان لەگەڵ ئەو چالاکیە گەرمەی لەمەیدانی پێوەندی ناو دەوڵەتاندا ئەی نواند، ڕێگەیەکی تریشی گرت بو" ڕێگەی گفتوگۆو دانوستانی سیاسی لەگەڵ بابیعالی بو دۆزینەوەی چارەیەك بۆ گیروگرفتی نەتەوەیی کورد.

دوای ڕاگرتنی جەنگ کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو لەژێر دەستی حکومەتی تورك‌دا مابو. ئەی ویست هەرچۆنێ بێ ئەویش لەدەست نەدا، بەتایبەتی لەوکاتەدا سەرکردەکانی کورد کەوتبونە خەباتێکی سیاسی بەتین بۆ بەدی هێنانی ئامانجەکانی بزوتنەوەی کورد، زەمینەی(دولی)یش تارادەیەك بۆ ئەوە لەبار بو. بابیعالی ئەی ویست مەسەلەی کورد (تدویل) نەبێ بچێتە ناو کۆڕو کۆمەڵە جیهانیەکانەوە، بەلکو هەوڵی ئەدا وەکو مەسەلەیەکی ناوخۆی تورکیا بمێنێتەوە. بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کەوتە مناوەرە. ڕۆژنامەکانی تورکیا وتاری بەسۆزیان ئەنوسی لەسەر پێویستی یەکێتیی هەردو گەلی موسڵمان‌و ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر هەردوکیان دێ ئەگەر کورد لە دەوڵەتی عوسمانی جیا ببێتەوە.

بابیعالی کەوتە هەوڵ دان بۆ نزیك خستنەوەی هەندێ لەسەرکردەکانی کورد لەخۆی‌و، پلەو پایەی بەرزی پێ ئەسپاردن.

لە١ی حوزەیرانی ١٩١٩دا بابیعالی دەستەیەکی لەسەرکردەکانی جەمعییەتی تەعالی کوردستان بانگ کرد بۆ دانوستانی سیاسی لەگەڵ هەیئەتێکی وەزارەتی عوسمانی.[٥٨]

لەلایەن کوردەوە سەید عەبدولقادری شەمزینی، ئەمین عالی بەدرخان، موراد بەدرخان.[٥٩]

لەلایەن بابیعالیەوە شەیخ الاسلام ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری، ئەحمەد عبوق پاشا وەزیری ئیشغال، عەونی پاشا وزیری حەربیە، لەدانوستاندا بەشداربون.

لەپاش چەند کۆبونەوەی هاوبەش بابیعالی بەڵێنی بەدەستەی نوێنەرایەتی کورددا:

١.ئۆتۆنۆمی بدرێ بەکوردستان بەو مەرجەی لەجامیعەی عوسمانی‌دا بمێنێتەوە.

٢.ڕێوشوێنی کاریگەر دابنرێ بۆ ڕاگەیاندنی ئەم سەربەخۆییە، دەسبەجێ دەس بکرێ بەجێبەجێ کردنی.[٦٠]

لەکاتی سەردانی سەدری اعظم فەرید پاشاو، وەزیری کاروباری دەرەوە تۆفیق پاشا بۆ پاریس، شەریف پاشا بەپێی بۆچونەکانی سەرکردایەتی جەمعیەت زنجیرەیەك گفتوگۆی لەگەڵ کردنو هەمان بەڵێنەکانی پێشویان بۆ ئەویش دوبارە کردەوە.

دواخستنی جێبەجێ کردنی ئەم گفتانە لەلایەن وەزارەتی فەرید پاشاوە. دەستی دەستی پێ کردنی وەزارەتەکەی دوای ئەویش بێ ئەوەی هەنگاوی جێبەجێ کردنی بنرێ، هەر لەسەرەتاوە گومانی لەراستیی نیازی کاربەدەستانی تورك لەدڵی سەرکردەکانی کوردا، بەتایبەتی لەدڵی سەید عەبدولقادرا دروست کرد. سەرکردەکانی کورد لایان وابو مەبەستی بابیعالی تەفرەدانی کوردە نەك دابین کردنی مافەکانی. چونکە لەوکاتەدا تا ئەهات مەترسی بزوتنەوەی کەمالییەکان زیادی ئەکرد، پێویستی حکومەتی ئەستەمولیش بە پشتیوانی کورد زیادی ئەکرد.

گفتوگۆی ج ت ك لەگەڵ بابیعالی بۆ سەلماندنی مافی ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا ناکۆکی لەریزی سەرکردایەتی جوڵانەوەی کوردا دروست کرد.

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد بۆچونیان بۆ جۆری چارەسەرکردنی گیروگرفتی کورد جیاواز بو، هەندێکیان بە ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا رازی نەئەبون، ئەیان ویست کوردستان سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم بێ، جیاواز بێ لەدەوڵەتی عوسمانیو لەلایەن دەوڵەتێکی ئەوروپایی گەورەوە یارمەتی بدرێ. هەروەها بۆچونیان بۆ جۆری هەڵوێست لەتورك جیاواز بو، هەندێکیان لایان وابو کەئەبێ کەڵکی تەواو لەلاواز بونی حکومەتی تورك وەربگیرێ بۆ ئەوەی کورد خواستە نەتەوەییەکانی خۆی بسەپێنێو بە یەکجاری لەم دەوڵەتە زۆردارە جیا ببێتەوە، بۆ ئەوەش هەمو رێگەیەکی سیاسی، دیپلۆماسی، چەکدار بگیرێ. کەچی هەندێکی تریان لایەن وابو کەئەبێ کورد لەو تەنگانەیەدا گیروگرفت بۆ تورك دروست نەکاو یارمەتییان بدەن بۆ ئەوەی خۆیان لەو کوێرەوەرییە رزگار بکەن.

جیاوازی بۆچونە سیاسیەکان تێکەڵاو بو لەگەڵ جیاوازی دەسکەوتی تایبەتیو خێڵەکیو ناوچەیی، وەبو بەهۆی جیابونەوەی چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ج ت كو دروست کردنی چەند رێکخراوی سیاسی نوێ. ئەمین عالی بەدرخان((جەمعییەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعیە))ی دروست کرد. مەمدوح سەلیمو هاورێکانی((پارتی دیموکراتی کورد))یان پێك هێنا. ئەحمەد ثریا

بەدرخان لەقاهیرە((حیزبی استقلالی کوردستان))ی دامەزراند. ئەمانە هەر یەکە خۆی بەجیا لەوی تر کەوتە پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان و کۆڕە جیهانییەکان.

بابیعالی سەرکەوتنێکی باشی بەدەس هێنا لەتێکدانی ریزەکانی سەرکردایەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردا. بەڵێنەکانیشی هەرگیز نەهێنایە دی.

سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد ئەستەمولی کردبوە مەڵبەندی چالاکییەکانی. گرنگییەکی تایبەتی نەدابو بەکوردستان. کوردستانی شمالی بوبو بەمەڵبەندی خۆڕێکخستنەوەی کەمالییەکان. تەقەللاکەی شێخ مەحمود لەسلێمانی سەری نەگرت. کوردستانی جنوبی کەوتبوە ژێر دەسەلاتی بەریتانیاو بەشی خواروی رۆژئاوای کوردستان کەوتبوە ژێر دەسەلاتی فەرەنسییەوە. لەبەشی سەروی رۆژهەلاتی کوردستان سمکۆ خاوەن دەسەلات بو. جەمعیەت و رێکخراوەکانی تر هەرچەندە هەوڵیاندا لق لەکوردستان بکەنەوە، بەلام ئەو هەولانە لەئاستی پێویستیەکانی ئەو کاتەی بزوتنەوەی کوردا نەبو.

ج ت ك لەهەڵسەنگاندنی روداوەکاندا ئەبێ توشی ژور-هەڵسەنگاندنی سەڵتەنەتی عوسمانی و ژێر-هەڵسەنگاندنی بزوتنەوەی کەمالی بوبێ، بایەخی زۆری دابو بەخەلیفەو بابیعالی کەچی مستەفا کەمال و بزوتنەوەی کەمالی پشت گوێ خست بو. نەك هەر هەوڵی نەدا هیچ جۆرە لەیەك گەیشتن و گفتوگۆیەکی لەگەڵ دروست بکا، بەڵکو ئەوەندەی بۆی بکرایە دوژمنایەتی ئەکرد. سەرکردایەتی کورد لەسەرەتاوە گرەوی لەسەر حکومەتێکی دۆڕاوی بێ پاشەڕۆژ کردبو.

ج ت ك تەرکیزی کردبوە سەرکاری دیپلۆماسی، بەتایبەتی نوسینی یادداشت بۆ کاربەدەستانی هاوپەیمانەکان و پێوەندی و گفتوگۆ لەگەڵ ئەوان پشت ئەستور بەپرنسیپەکانی سەرۆك ویلسۆن و کاربەدەستانی بەریتانی و فەرەنسی. بەهیوای ئەوەبو ئەوان ئازادی بەکورد بدەن بێ ئەوەی خۆی مشورێکی راستەقینەی سازدانی سیاسی و چەکداری خەڵکی کوردستان بخوا. کوردستانی بەجێ هێشت بو بۆ مستەفا کەمال. کەمال پاشا لەوێوە هێزە چەکدارەکانی نوێ کردەوە، داودەزگا دەولیەتەکانی رێك خستەوە، رێو شوێنی هێشتنەوەی کوردستانی لەژێر دەستی تورکیاو، رێوشوێنی دەستگرتنەوەی بەسەر سەرانسەری تورکیادا دانا.

سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد، جگە لەبەڵێنی هاوپەیمانەکان، پشتیوانێکی جەماوەری فراوان، رێکخراوێکی سیاسی پتەو، داوودەزگایەکی دیپلۆماسی بەکار، یا دامەزراوێکی چەکداری نەبو، تا بتوانێ لەپاڵ تەقەللای دیپلۆماسیدا بۆ بەدەس هێنانی دانپیانانی دەولی بەمافی نەتەوەیی کوردا، تەقەللای سیاسی و

چەکداری جێبەجێ کردنی بدا لەکوردستاندا . سەید عەبدولقادر لەیەکێ لەدیدەنیەکانیدا، دان بەمەدا ئەنێ" کەئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواو تەرخان نەکەن بۆ جێبەجێ کردنی بەندەکانی پەیمانی ئاشتی دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد، ئەوا کورد توشی هەلومەرجێکی دژوار ئەبێ. جەمعییەت هەر وەکو ئەوانەی نەبو، وەتەرکیزی کردبوە سەر کاری دیپلۆماسی، نەی توانی دەزگایەکی دیپلۆماسی هەمیشەیی دروست بکا بۆ ئەوەی بێ بچڕان شوێن خواستەکانی گەلی کورد بکەوێ لای رێکخراوە جیهانیەکانو دەوڵەتە زلەکانی ئەوروپا.

٨. رێ خۆشکردنی پێکهاتن

١/٨کۆبونەوەی سان ریمۆ

کێشەیەکی دژوار کەلەو ماوەیەدا لەسەری رێکەوتن، دابەشکردنی نەوتی کوردستان بو. بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ حکومەتی تورکیا ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی کوردستانی دابو بە((کۆمپانیی نەوتی تورك)) کە٧٥٪ی سەرمایەکەی بەریتانیو ٢٥٪ی ئاڵمانی بو. لەدوای هەڵگیرسانی جەنگ بەریتانیا دەستی بەسەر بەشەکەی ئاڵمانیاشدا گرتبو.

لەکانونی یەکەمی ١٩١٨دا لەو سەردانەدا کلیمانسو بۆ لەندەنی کرد، لەگەڵ لوید جۆرج رێك کەوت" ولایەتی موسل لەناوچەی نفوزی فەرەنسییەوە بگوێزرێتەوە ناوچەی نفوزی بەریتانی بەرامبەر گوێزانەوەی ولایەتی سوریا لەناوچەی نفوزی بەریتانیو تەرخان کردنی بەشی لەنەوتی کوردستان بۆ فەرەنسا. کلیمانسو، کاتێ ئەم سەودایەی کرد، نرخی نەوتی کوردستانی نەزانی بو.

لە١٨ نیسانی ١٩١٩دا بیرینگەر لەباتی فەرەنساو، والتەر لۆنگ لەباتی بەریتانیا رێکەوتنێکیان ئیمزا کرد دەربارەی دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان. بەپێی ئەم رێکەوتنە ٢٥٪ی، واتە بەشەکەی ئاڵمان کەئینگلیز دەستی بەسەرا گرت بو، درایە فەرەنسا. فەرەنسا ئەبو رێگا بدا لەئێرانو میزۆپۆتامیاوە بەپایپ لاین یاخود بەرێگای ئاسنین لەناوچەکانی ژێر منداتی فەرەنسیەوە نەوت بۆ سەر دەریای سپی ناوەڕاست بگوێزرێتەوە.[٦١]

لە٢٤ی نیسانی ١٩٢٠دا کۆنفرەنسی ئاشتی لەسان ریمۆ کۆبوەوە بۆ دۆزینەوەی چارەیەکی ناوەنجی لەنێوان سەرەتای مافی داگیرکردنی وڵاتان((حق الفتح))کە دەوڵەتانی ئەوروپی پێڕەوییان ئەکردو لەرێکەوتنە نهێنەکانی سەردەمی جەنگدا گونجاند بویان، وەسەرەتای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان کەسەرۆك

ویلسۆن لەراگەیاندنەکەی سەردەمی جەنگدا گفتی دابو، وە لەکۆبونەوەکانی پاریسدا پێی لەسەر دائەگرت.

بۆ بەلادا خستنی ئەم ناکۆکیە، سەرەتایەکی نوێیان هێنایەکایەوە، ویلسۆنی سەرکۆماری ئەمریکاش پەسندی کرد، ئەویش سەرەتای((ماندات))بو، کە جۆرێ لە بەرێوەبردن بو بۆ ئەو ولاتانەی لەسەر زەمینی دەولەتی عوسمانی دائەبڕانو بۆ ئەو موستەعمەرانەی لەئالمانیا ئەسێنرانەوە. ئەم سەرەتایە لەبەندی ٢٢ هەمی پەیمانی((کۆمەڵەی گەلان))دا چەسپێنرا. بەهانەی داهێنانی ماندات ئەوەبو، هێشتا ئەو گەلانە نەگەیشتونە قۆناغێکی پێشکەوتوی ئەوتۆ بەبێ یارمەتی دەولەتێکی گەورە((مانداتور))بتوانن خۆیان بەرێوە ببەن. ئەبێ دەولەتی مانداتور یارمەتی ماندات بدا بۆئەوەی بۆ پێشەوە بچێ تا بگاتە رادەی ئەوەی لێ وەشانەوەی بەرێوەبردنی خۆیو سەربەخۆیی پەیدا بکا.

لەراستیدا ماندات جۆرێ بو لەگونجاندنی سەرەتای مافی داگیرکردن بەلام لەژێر ناوێکی تىرا. ئەمریکاش لەسەرەتادا دژی داگیر کردنی ئیمپریالیستی سەرزەمینی دابڕاوی عوسمانی بو، بەلام بەم سەرەتایە رازی بو، وەلەبەر گیروگرفتی ناوخۆی بەشێنەیی لەکۆبونەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی ئەکشایەوە بەرەو گەڕانەوە بۆ گۆشەگیری دێرینە لەسیاسەتی دەرەوەیدا.

لەکۆبونەوەکانی سان ریمۆدا چەند کێشەی گرنگ بەلادا خران. سەلماندنی سەرەتای ماندات رێگەی تەخت کرد بۆ جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ. لەسەر دابەش کردنی دەسکەوتەکان پێک هاتن. ولایەتەکانی لوبنان، دیمەشق، حەلەب، ئەسکەندەرونە خرانە ژێر مانداتی فەرەنسیو ولایەتەکانی موسل، بەغدا، بەسرا، فەلەستین خرانە ژێر مانداتی بەریتانیەوە.

ئەگەرچی ئەم بڕیارە نارەزایی زۆری لەولاتانی عەرەبیدا دروست کرد، بەلام بەکردەوە بەردی بناغەی دامەزرانی چەند دەولەتیکی عەرەبی دانا کە ئەبو لە پاشەڕۆژا سەربەخۆ بن. هەروەها ئاواتی سەهیۆنیەکانیشی هێنایە دی، چونکە دانانی فەلەستین لەژێر مانداتی بەریتانیدا بەکردەوە بەڵێنەکەی بیلفۆری جێبەجێ ئەکرد.

٢/٨ پەیمانی سیڤەر

دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستانو دابەشکردنی ئەرزە داگیر کراوەکانی دەولەتی عوسمانی زۆر لەناکۆکیەکانی نێوان دەولەتە سەرکەوتوەکانی جەنگی بەلادا خستو رێی تەخت کرد بۆ ئەوەی کۆبونەوەکانیان ئیتر بەئەنجام بگا. لە١٠ی ئابی ١٩٢٠دا هاوپەیمانەکان لەلایەکو حکومەتی عوسمانی لەلایەکی ترەوە،

پەیمانی سیڤەریان ئیمزا کرد. بەگوێرەی ئەم پەیمانە تورکیا چوە ژێر باری گفتو بەڵێنی زۆر قورسەوە، وەکو لینچوفسکی کورتی کردۆتەوە:

١. بڕیاری ئەرزیی

أ. ئەرزە عەرەبیەکان. هەمو ئەرزە عەرەبیەکانی لێ بسێنرێتەوە. حیجاز ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سوریا، فەلەستین، میزۆپۆتامیا لەژێر دەستی دەربهێنرێو چارەنوسیان بەدەوڵەتانی گەورە بسپێردرێ.

ب. تورکیای ئەوروپی. تراسی رۆژهەلات تاخەتی شاتالجا هەروەها تراسی رۆژئاوا بدرێتە یۆنان. بەم پێیە ئەستەمول ئەکەوتە ٣٠ کیلۆمەتری سنوری یۆنانەوە.

ج. ئیزمیرو جزیرەکانی ئیجە. شاری ئیزمیرو دەورووبەری بۆ ماوەی پێنج ساڵ بسپێردرێ بەیۆنان، دوای ئەو ماوەیە بۆئەوەی بە یەکجاری بخرێتە سەری پرس بەبیروڕای گشتی دانیشتوان بکرێ. جزیرەکانی ئیمبروسو تەنەدۆس بخرێنە سەر یۆنان. جزیرەکانی دودکانزو جزیرەی ستراتیجی رودنیز بدرێنە ئیتالیا.

د. ئەرمینیا. سەربەخۆیی ئەرمینیا دانی پێدا بنرێو جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت بەحکومەتی ویلسۆن بسپێردرێ.

ه. کوردستان. لەبەشی سێیەمی پەیمانی سیڤەردا ٣بەند بۆ کورد بەجۆرەی لای خوارەوە تەرخان کرابو:

بەند٦٢: کۆمیسیۆنێك کە لەئەستەمول لە٣ ئەندامو لەلایەن دەوڵەتەکانی بریتانیا، فرانسەو ئیتالیاوە دانرا بێت، لەدوا مێژوی بەجێهێنانی ئەم پەیمانە بەشەش مانگ موختارییەتێکی ناوچەیی ئامادە ئەکا بۆ ئەو جێگانە کە ئەکەوێتە رۆژهەلاتی فوراتو جنوبی غەربی سنورێك کە لەدوایی‌دا ئەکێشرێت بۆ ئەرمەنستانو شیمالی سنورێك کەتورکیا لەسوریەو میزۆپۆتامیا جیا ئەکاتەوەو نەژادی کوردی تیا زاڵ بێ، بەپێی تەعلیماتێك کە لەبەند... دا دراوە. لەکاتێکا کە لەلایەن هەندێ مەسائیلەوە لەئارادا پێکهاتن سەرنەگرێت، ئەندامەکانی کۆمیسیۆن هەر یەکە ئەبێ دەنگ لەحکومەتی خۆی بگێرێتەوە. ئەم جۆرە پێکهاتنە پێویستە رێ بدا بەدەرخستنی ئەوە کەنەژادە کەمەکانی قەومیو مەزەبی وەکو نەستوریەکانو ئەوانی تر کەلەم هەرێمەدا ئەژین بەتەواوی دڵنیا بن کە لەژێر باڵی ئەمینیو پارێزگاری‌دا ئەبن. بۆ ئەم مەبەستە کۆمیسیۆنێك لەئەندامانی بریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاو ئێرانو کورد ئەگەڕێت بۆ پشکنینو بڕیاردانی راست کردنەوە کە ئەگەر پێویست بو بکرێت لەو سنورانەدا کە بەپێی ئەم پەیمانە بۆ تورکیا دانراوەو ئەنوسێت بەسنوری ئێرانەوە.

بەند٦٣: حکومەتی عوسمانی لەم سەعاتەوە گفت ئەدا کە لەمێژوی ڕاسپێریو پێ وتن بەخۆی تا ٣مانگ بەڵێنی بەجێهێنانی ئەو بڕیارانە بدا کە لەلایەن ئەو کۆمیسیۆنەوە ڕائەسپێرێت کە لەبەندی ٦٢ی سەرەوەدا باس کرا.

بەند٦٤: ئەگەر لەماوەی ساڵێك دوای مێژوی دەس پێ کران بە بەجێهێنانی ئەم پەیمانە، لەو هەرێمانەدا کە لەبەندی٦٢ ناو براوە، قەومی کورد مراجەعەت بەکۆمەڵی ئەقوام بکەن‌و تێیان بگەیەنن کەبەشی زۆری کوردە دانیشتوەکانی ئەم هەرێمە ئەیانەوێت لەتورکیا جیابنەوەو سەربەخۆ بن، وەلەحاڵێکا کە کۆمەڵی ئەقوام لەو باوەڕەدا بێ کەکوردەکان هەڵدەگرن سەربەخۆییان بدرێتێ‌و ڕاسپێری ئەمە بکا. تورکیا هەر لەئێستەوە بەڵێن ئەدا بەم ڕاسپێرییەو بەدانی ئیستیقلال بەقەومی کوردو بەدەسهەڵگرتن لەهەمو حوقوق‌و تەقالیدێکی کە بەسەر ئەم هەرێمانەوە هەیەتی. ئەم هاتنە خوارەوەی حکومەتی عوسمانی لەحوقوق‌و تەقالیدی خۆی بەدوورودرێژی لەگفتوگۆیەکی تایبەتی‌داو لەبەینی هێزی سوێند خۆرەکان‌و تورکیادا باس ئەکرێ. دوای ئەم هاتنە خوارەوەیەش کە باسکرا، هیچ جۆرە بەرهەڵستێك ناخرێتە پێشەوە بەرامبەر بەمەیلی کوردەکانی ولایەتی موسل لەلایەن خستنی بەشی کوردستانی موسل بۆ سەر کوردستانی تورکیاو ئەو حکومەتی کوردە کەلێی دروست ئەکرێت[٦٢].

و. بوغازەکان‌و ئەستەمول. بوغازەکان بخرێنە ژێر سەرپەرشتی دەولییەوەو، ناوچەکانی دەورو پشتی چەك بکرێن. ئەستەمولّ لەژێر دەسەڵاتی تورکی‌دا بمێنێتەوە.

٢-تەحدیدی سیادەی تورکی

أ.کەم کردنەوەی ئۆردوی تورك. بکرێتە ٥٠هەزار کەس. سەربازگیریی هەڵبوەشێتەوە. ئەندازەی چەکی دیاری بکرێ. بخرێتە بن چاودێری پشکنەری هاوپەیمانان یا دەوڵەتانی بێلایەن. ئوستولّ نابێ لە ئەندازەیەکی دیاری کراو تێ بپەڕێ. هاوپەیمانەکان کۆمسیۆنێ دائەنێن بۆ جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارانە.

ب. بڕیاری دارایی. تورکیا بخرێتە بن چاودێری کۆمیسیۆنێکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی بەریتانیاو، فەرەنسا، ئیتالیا، کەدەسەڵاتی تەواوی هەبێ بۆ کۆنترۆڵی قەرزی نیشتمانی، بودجەی حکومەت، دراو، قەرزی دەوڵەتی، ئیمتیازات، گومرگ‌و باجی ناراستەوخۆ.

ج.کاپیتولاسیون. سەرەڕای مانەوەی ڕژێمی کاپیتولاسیون، هەندێ بەندی نوێی قورسی بخرێتە سەر.

د.کەمایەتیەکان. مافو ئیمتیازاتی کەمە نەتەوەییو دینیەکان، بەتایبەتی ئەرمەن، یۆنانی، ئاسوری، کلدانی، کوردو بەگشتی مەسیحیەکان بیسەلمێنێ.[٦٣]

هاوزەمان لەگەڵ پەیمانی سیڤەر، ڕێکەوتنێکی ٣ قۆڵی لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا کراو" تورکیای دابەش ئەکرد بەسەر ناوچەی نفوزی فەرەنسیو ئیتالیدا.

پەیمانی سیڤەر تورکیای ئەکردە دەوڵەتێکی بچوکی خاوەن سەربەخۆییەکی ناتەواوی بەستراوە. کەمالییەکان لەوکاتەدا، کەپەیمانی سیڤەری تێدا بەسترا، بوبونە هێزێکی گەورە. دەستیان بەسەر چەند ولایەتی ئەنەدۆڵدا گرت بو. هەر لەسەرەتاوە ئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی حکومەتی ئەستەمولی ئەکرد ئەمان قبوڵیان نەبو. لەبەرئەوە پەیمانی سیڤەریان ڕەتکردەوە. بەڵکو کردیانە کەرەسەیەکی باش بۆ هاندانی نەتەوەی تورکو سازدانی بۆ ((جەنگی سەربەخۆیی)).

دەرچونی روسیا لەجەنگ هەلێکی گەورەی بۆ مانی تورکیا ڕێك خست، چونکە هاوپەیمانەکان کە ئەیانویست بە ئەڵقەی ناسینی دەوڵەتانی سەرکەوتو گەمارۆی تورکیای تێشکاو بدەن، بۆئەوەی مەرجەکانی خۆیانی بەسەرا بسەپێنن، دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ویستەکەیان نە ئەتوانرا بەتەواوی بێتە دی. هاوپەیمانان ئەیان توانی ویستەکانی خۆیان لەئەستەمول، بوغازەکان، ولایەتە عەرەبیەکان، بەشی خواروی ئەنەدۆڵ، کە لەژێر دەستی خۆیان دابون، بسەپێنن. بەڵام ناوەڕاستی ئەنەدۆڵو خواروی رۆژهەڵاتی ئازاد بون لەگوشاری دەرەکی. لەباتی روسیای قەیسەری دوژمنی دێرینەی تورکیا، یەکێتی سۆڤیەتی شۆڕشگێڕی دوژمنی سەرسەختی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی جێگەی گرتبوەوە، کەدەستی لەهەمو دەسکەوتەکانی خۆی لەتورکیاو ئێران هەڵگرت بو، هاوکاری تورکیای کەمالی ئەکرد. مستەفا کەمال لەوێوە کەوتە خۆ ئامادەکردنو لەوێوە پەیمانی سیڤەری پوچ کردەوە.

٩. مستەفا کەمال، پاشای کوردستان

هاوزەمان لەگەڵ هەوڵی سەرکردەو گەورە پیاوەکانی کورد لەئەستەمول، سلێمانی، ورمێ، پاریس، قاهیرە بۆ دروست کردنی کوردستانی سەربەخۆ، مصطفی کمال لەکوردستانەوە کەوتە هەوڵی دامەزراندنی تورکیای نوێو پەکخستنی تەقەللاکانی نەتەوەیی کورد.

لەمایسی ١٩١٩دا مستەفا کەمال بەرەزامەندی سوڵتان وحیدالدین لەلایەن بابیعالیەوە دانرا بەپشکنەری گشتی ئۆردوی سێیەم لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ. کەمال

پلانێکی گەورەی بەدەستەوەبو بۆ هەڵساندنەوەی تورکیای تێکشکاو، دەسگرتن بەسەر هێزە چەکدارەکانی تورکیا، رێ نەدان بە لەدەس دانی هیچ پارچە ئەرزێکی تری ژێردەستی تورکیا، بەگژاچونی بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردو ئەرمەن، دەرکردنی هێزە داگیرکەرەکانی یۆنانی، فەرەنسی، ئیتالی، بەریتانی.

مستەفا کەمال بێ ئەوەی گوێ بداتە فەرمانی بانگکردنەوەی بۆ ئەستەمول و دوایی لێخستنی‌و ئنجا حکوم دانی بەئیعدام، هەوڵی‌دا پاشماوەی هێزەکانی تورکیا بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. هێرشێکی فراوانی پڕوپاگاندەی دەس پێ کرد بۆ ژیاندنەوەی گیانی نەتەوە پەرستیی تورك.

مستەفا کەمال ئەبو بۆ ئەنجام دانی پلانەکەی ناوچەیەك بکاتە مەڵبەندی کاری خۆی کە لەژێر دەستی هێزەکانی تورك خۆی دابێ، لەدەسەڵاتی هێزی هاوپەیمانەکانەوە دور بێ، لەررسیاوە نزیك بێ کەئەویش لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپادا لەناکۆکی دابو، ئەو مەڵبەندەش کوردستانی شیمالی بو لەدوای کشانەوەی سوپای روسی کەوت بوەوە ژێر دەستی تورك. مستەفا کەمال خۆی بیرەوەریەکانی ئەو دەمی ئەگێڕێتەوە:

((لە۱۹ی مایسی ۱۹۱۹دا لەمینای سامسۆن دابەزیم. دۆخی وڵات بەم جۆرەبو: لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا ئۆردوی عوسمانی تێك شکێنرابو. ئاگربڕی بەچەند مەرجێکی سەخت ئیمزا کردبو. سوڵتانی لێخراو وحیدالدین بۆ رێگەیەك ئەگەڕا خۆی‌و تەختەکەی رزگار بکا. ئەو وەزارەتەی فەرید پاشا سەرۆکایەتی ئەکرد کەساس بو. ئازا نەبو. وڵات بوبوە تالانی داگیرکردنی فەرەنسی، ئینگلیزی، یۆنانی، ئیتالی. تاقمە نە موسڵمانەکان بەگەرمی لەچالاکی‌دا بون بەهەمو رێگایەك بۆ جێبەجێ کردنی مەبەستە تایبەتیەکانی خۆیان‌و پەلەیان لەروخانی ئیمپراتۆرییەت ئەکرد.. رێکخراوێکی یۆنانیەکان بەناوی ماودیرا چەتەی دائەمەزراند...

بەڵام لەرۆژهەڵات یەکێتییەك دامەزرا بۆ پاراستنی مافی نیشتمانیی ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەئەرزرۆم‌و ئەلعەزیز، ناوەندەکەی لەئەستەمول بو. ئامانجی یەکێتی پارێزگاری مافی موسڵمانان بو لەو ولایەتانەدا. لقی ئەرزرۆم بەگەرمی کاری ئەکرد بۆئەوەی بۆ دنیای رون بکاتەوە کە خەڵك لەدوای کۆچی ئەرمەن هیچ دەسدرێژییەکیان نەکردوە، دارایی ئەرمەنیەکانیان پاراستوە تا داگیرکردنی ناوچەکە لەلایەن روسەوە. کۆمیتەی پارێزگاری لەئەرزرۆم پاش لێکۆڵینەوەی مەسەلەی تورکی، مەسەلەی کوردی‌و مەسەلەی ئەرمەنی لەروی

زانستیو مێژوییەوە بڕیاریدا تێکۆشانی خۆی لە پاشەڕۆژا تەرخان بکا بۆ ئەم نوقتانە:
١.کۆچ نەکردن لەهیچ هەلومەرجێکا.
٢.دروست کردنی ڕێکخستنی زانستی، ئابوری، دینیی بەزویی.
٣.یەکگرتن بۆ پاراستنی بچوکترین بەشی ولایەتەکانی ڕۆژهەلات کە لەوانەیە لێی جیابکرێتەوە.
ناوەندی کۆمیتەی پارێزگاری خۆش بین بون بەو سەرکەوتنەی لەڕێگەی بزواندنی هەستی دینیەوە بەدەستیان هێنابو. پێ ئەچێ ترسی لکاندنی ولایەتەکانی ڕۆژهەلات بەئەرمینیاوە هۆی دروست بونی ئەم کۆمیتانە بوبێ. مەترسییەکی تریش هەبو سەرچاوەکەی یۆنانیەکان بو...ڕێکخراوو دەزگای تریش لەسەر شانۆ دەرکەوتن. لەولایەتەکانی دیاربەکرو بتلیسو ئەلعەزیزو ئەوانی تر کۆمەلی هۆشیاریو ژیانەوەی کورد پەیدابو کەناوەندی سەرکردایەتیەکەی لەئەستەمولّ بو. ئامانجی ئەم کۆمەلە دامەزراندنی دەولەتی کوردی بو لەژێرسەرپەرشتی بێگانەدا. لەقونیەش کۆمەلەی ژیانەوەی ئیسلام هەبو. یەکێ لەکۆمەلە گرنگەکان کۆمەلەی دۆستانی ئینگلستان بو...
لەهەلومەرجێکی وەهادا ئەتوانرێ تەنها یەك بڕیار بدرێ ئەویش دروست کردنی دەولەتی تورکیای نوێیە، چونکە کارکردن بۆ مانەوەی ئمپراتۆرییەتی عوسمانی داتەپیو ئەبو بەهۆی سزادانی ناڕەوای گەلی تورك.
لەو نامەیەدا کە بەچیفرە لە١٨ی حوزەیرانی١٩١٩دا بۆ جەعفەر تەیار بەگی سەرکردەی ئۆردوی یەکەم لەئەدرنەم نارد، وت بوم: تۆ ئەزانی دەولەتانی گەورەی هاوپەیمان کەسەربەخۆیی نیشتمانیمان ئەخنکێنن چی ئەکەن... هەروەها ملکەچی حکومەتەکەی ئێمەو گوێ پێ نەدانی. بڕیارم داوە ئەنەدۆلّ بەجێ نەهێلم. بۆ بەرزکردنەوەی ورە لەتراقیە لەبروسکەکەدا ئەوەشم نوسی بو: بەسەرکەوتویی بەرەنگاری ئەو پروپاگەندەیە کرا کەبۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ ئەکرا، لایەنگرانی ئەم جولانەوەیە بلاوەیان لێ کرد. کورد هاتنە پالّ تورك.))[٦٤]
یەکەمین کۆنگرەی کەمالیەکان لەرۆژانی ٢٣ی تەموز تا ٧ی ئابی ١٩١٩ لەشاری ئەرزروم بەسترا. جگە لەکۆمیتەکانی پارێزگاری مافی ولایەتەکانی رۆژهەلات، ژمارەیەك لەگەورە پیاوەکانی کورد بەتایبەتی سەرۆکی عەشیەتو شێخەکانی بەشداری کاریگەریان تێدا کرد. کەمال خۆی نامەی بۆ هەندێکیان

ئەنوسیو هەستی ئیسلامەتی ئەبزوانـدنو هـانی ئـەدان لەمەترسـی ئەرمـەنی.
کۆنگرەی ئەرزروم بڕیاری دابو:

((ولایەتـەکانی ئـەرزروم، سـیواس، دیاربـەکر، خـەرپوت، وان، بتلـیس...
یەکەیەکی پێکەوە بەستاون بـەهیچ بەهانەیـەك لەدابـەش کـردنو جیاکردنـەوە نایەت لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی... موسڵمانانی. ئەم ناوچـانە جیـاوازی رەگـەزو کۆمەڵایەتی ئەو تاقمە موسڵمانانە رەچاو ئـەکا کـە هـەمویان نەتەوەیـەك پێـك ئەهێنن، هەمویان خۆیان وا دائەنێن کە لەیەك دایكو باوك کەوتونەتەوە.))

کۆنگرێسی سـیواس(٤-١١ئـەیلول) سـەرەتاکانی لەکۆنگرێسـی ئـەرزرومدا بڕیاریان لێ درا بوو قوڵ تر، وە زۆرتر بـەگیانی نەتـەوە پەرسـتی تـورکی دوبـارە کردەوە، لەرۆژانی ئـەم کۆبونەوانـەدا مێجـەر نوئیـل هـاورێ لەگـەڵ جـەلادەتو کامەران بەدرخانو ئەکرم جەمیل پاشـا لەگەشـتە درێژەکـەیاندا گەیشـت بونـە مەلاتیـە. ئەم گەشتە پەژارەیەکی زۆری بۆ مستەفا کەمال دروسـت کـرد. ئەترسـا لەراپەڕینی کورد. فەرمانی گرتنی دەرکردن. بەڵام لەبەر ئەوەی هێشـتا بەتـەواوی جێگیر نەبو بو کاربەدەستانی ئەوێ بەبیانوی جۆراوجـۆر فەرمانەکـەیان جێبـەجێ نەکردو، نوئیلو هاوڕێکانی هەڵاتن بۆ حەڵەب. مەستەفا کەمال فەرمانی دەرکرد بۆ هەمو کاربەدەستانی تورك لەکوردسـتان کـە لقـەکانی جەمعییـەتی تـەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردیـەکانی تـر دابخـەنو بەتونـدی بەربـەرەکانی هـەمو چالاکیەکی نەتەوەیی کورد بکەن.

((ئەنەدۆڵو رۆم ئێلی مودافەعـەی حقـوق جەمعیـەتی)) بـەکردەوە بـو بـوە بزوتنـەوەیەکی سیاسی بـەهێز. لـە٢٣ی نیسـانی ١٩٢٠دا یەکـەمین کۆبونـەوەی ئەنجومەنی نەتەوەیی گەورە لەئەنقەرە کرا. ئەنقەرە ئەوسا شارێکی بچوك بو. لـەم ئەنجومەنەدا چەندین نوێنەری پارلەمانی عوسمانیو هیتر بەشدار بون. دەسـەڵاتی حکومەتەکەی سوڵتانی پشت گوێ خسـتو رای گەیانـد حکومـەتی ئەسـتەموڵ دیلێکی کەساسی هاوپەیمانەکانە ناتوانێ هیچ بڕیـارێ بـەقازانجی تورکیـا بـدات زۆرتر تاقمێ لەنوێنـەرە نەتەوە پەرستەکانی ناو پەرلەمانی عوسمانی لەئەستەموڵ پرۆگرامێکی ٦ بابەتییان لە٢٨ی کـانونی دوەمـی ١٩٢٠دا دانـابو، ئەنجومـەنی ئەنقەرە بە((پەیمانی نەتەوەیی))دانا.

ئەگەرچی لەوکاتەدا مەسەلەی کورد لـەتورکیا بوبـو بـە یـەکێ لەمەسـەلە گرنگەکانی تورکیاو، کەوتبوە ناو کۆڕە دەولـەکانەوە، بەڵام لەپـەیمانی نەتـەوەیی تورکا مەسەلەی نەتەوەیی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرابو. لەمادەی پێنجەمیدا باسی رێزگرتنی مافی کەمایەتییەکانی کردبو بەو مەرجەی دەوڵـەتانی دراوسـێ

بەهەمان چەشن ڕەفتار لەگەڵ کەمایەتیە موسڵمانەکان بکەن. لەمەش مەبەستیان کەمایەتی دینی بو نەك نەتەوەیی.

مستەفا کەمال بۆ جێبەجێ کردنی پەیمانی نەتەوەیی کەوتە کاری جەنگ‌و دیپلۆماسی. ئەفسەرە گەورەکانی سوپا هاودەنگ بون لەگەڵی، دەستی گرت بەسەر هێزەکانی لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا کە یەکێکیان ئۆردوی نۆیەمی قافقاس بو، بەناوبانگ ترین هێزی تورك کە لەجەنگا شکستی نەخواردبو. ئەم هێزانەی بەدیلەکانی جەنگ کە لەروسیا گیرا بون‌و دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئازاد کران، وە بەو ۱۳۰ هەزار دیلەی دوای پەیمانی سیڤەر هاوپەیمانەکان ئازادیان کردن، بەهێز کردەوە. کەمال ئۆردویەکی نوێی لێ ڕێك خستنەوە. روسیای سۆڤێتیش بەشێکی پێویستیەکانی چەك‌و تفاقی جەنگیی بۆ دابین کردن. بەگیانی نیشتمان پەروەریو نەتەوە پەرستی بۆ جەنگی سەربەخۆیی تورکیا پەروەردەیٰ کردن.

ئۆردوی نوێی تورك ئەبو بەرەنگاری ٥ دوژمنی دەرەکی رابوەستێ" ئەرمەن لەرۆژهەڵات، فەرەنسا لەسیلیسیا، ئیتالیا لە ئەدالیا، یۆنان لەئیزمیر، بەریتانیا لەئەستەمول.

یەکەمین کاری جەنگی لەسەرەتای ۱۹۲۰دا دژی هێزی فەرەنسی لەسیلیسیا دەستی پێ کرد، لەبەهارا توانی دەریان بکا بۆ حەڵەب. فەرەنسا لەوکاتەدا لەکۆبونەوەی سان ڕیمۆدا تەقەللای ئەدا حەلەب‌و ئەسکەندەرونەو دیمەشق‌و لوبنان بکەوێتە ژێردەستیو، ئەی ویست خۆی لەسوریا بچەسپێنێ لەبەرئەوە ئەبو کۆتایی بەشەڕ بهێنێ لەگەڵ مصطفی کمال. لە ۳۰ی مایسی ۱۹۲۰دا لەئەنقەرە ڕێکەوتنی ئاگربڕ لەبەینی هەردولادا ئیمزاکرا.

کەمال خەمی فەرەنسای نەما. توانی هێزەکانی خۆی لەجەبهەی ئەرمەنی کۆبکاتەوە. پەیمانی سیڤەر ولایەتەکانی ئەرابزون، ئەرزرۆم، موش، وان...ی دابو بەجمهوریەتی ئەرمەنی کەتازە لەئەریڤان دامەزرا بو. دەسەڵات درابوە سەرۆك ویلسۆن سنوری نێوان تورکیاو ئەرمینیا جیا بکاتەوە. هێزەکانی تورك، کەبەشێکی گەورەی لەکورد پێکهاتبو، بەسەرکردایەتی جەنەراڵ کاظم قەرەبەکر کەوتە پێشڕەوی بەرەو ئەرمەنستان. لەتشرینی دوەمی ۱۹۲۰دا قارسی گرت. لەهەمان کاتدا هێزی سۆڤێت هەڵی کوتایە سەر ئەریڤان‌و گرتی. بەپێی ڕێکەوتنی ئەلیکسەندەر پول لە۳ی کانونی یەکەمی ۱۹۲۰دا، تورکیا قارس‌و ئەردەهانی وەرگرتەوە بەڵام باتومی لەدەسدا. ئاواتی ئەرمەنیەکان کە هەندێکی لەپەیمانی سیڤەردا دانی پیانرا بو لەچاڵ نرا.

بەمجۆرە لەکۆتایی ۱۹۲۰دا مستەفا کەمال مەترسی فەرەنسیو ئەرمەنی بەلادا خستو کەوتە دانانی پلانی جەنگیی دەرکردنی یۆنانیەکان لەناوچە داگیر کراوەکانی تورکیا.

لەپاڵ ئەم سەرکەوتنە جەنگییانەدا کەمال ۳سەرکەوتنی دیپلۆماسی بەدەس هێنا:

۱. لە۱۳ی مارتی ۱۹۲۱ پەیمانێکی لەگەڵ ئیتالیا بەست. ئیتالیا گفتیدا ئەنەدۆڵ چۆڵ بکا بەرامبەر بەچەند ئیمتیازی ئابوری. لەحوزەیراندا هێزی ئیتالی لەخاکی تورکیا کشایەوە.

۲. لە۱٦ی مارتی ۱۹۲۱دا پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری لەگەڵ یەکێتی سۆڤیت مۆرکرد. کێشەکانی سنوری لابەلا کرد. تورکیا رازی بو باتوم لەدەس روسیادا بمێنێتەوە، لەبەرامبەر ئەوەدا روسیاش دانی‌نا بەدەسەلاتی تورکیادا بەسەر قارسو ئەردەهاندا هەردولا گفتیان بەیەکتریدا هاوکاری سیاسی بکەن دژی ئیمپریالیزمی رۆژئاوا، هاوئاهەنگی جەنگیی لەگەڵ یەکتری بکەن.

روس بەردەوام چەكو تفاقی جەنگی ئەدا بە کەمالیەکان.

۳. لە۲۰ی تشرینی یەکەمی ۱۹۲۱دا رێکەوتنێکی لەگەڵ فەرەنسا ئیمزا کرد. لەبەرامبەر چەند ئیمتیازی ئابوری باشدا فەرەنسە بەڵێنیدا سیلیسیا چۆڵ بکا. هۆی ئەمەش ناکۆکی قازانجی فەرەنسیو ئینگلیزی بو. پشتیوانی بەریتانی لەپێشرەوی یۆنان ئەبوە هۆی بەهێز بونی دەسەلاتی بەریتانی لەدەریای ئیجەداو لەئەنجامدا دەسەلاتی بەریتانی بەسەر بوغازەکاندا[٦٥] ئەمەش لەگەڵ قازانجی فەرەنسا نە ئەگونجا، لەبەرئەوە فەرەنسا هێزەکانی خۆی لەتورکیا کێشایەوە بۆ ئەوەی مستەفا کەمال بتوانێ درێژە بەجەنگ بدا دژی یۆنان.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە هێڵی جیا کردنەوەی سنوری تورکیو دەسەلاتی فەرەنسی دیاری کرا. لەئەنجامی ئەمەدا هەندێ پارچەی لەیەك دابڕاوی کوردستانو بەشێکی گەلی کورد کەوتە ژێر دەسەلاتی فەرەنسیەوە، کەدوایی بۆ دەوڵەتی سوریا مانەوە.

مستەفا کەمال دوای ئەوەی یارمەتی سۆڤێتیو بێلایەنی فەرەنسیو ئیتالی تەئمین کرد، هەمو توانای خۆی تەرخان کرد بۆ جەنگی یۆنان. لەوکاتەدا کەتورك لەجەبهەی ئەرمەنی خەریکی شەربون، هەندێ ناوچەی تری تورکیایان گرت بو. لەمارتی ۱۹۲۱دا هێرشی یۆنانی دەستی پێ کردەوە. چەند شوێنێکی تریان

گرتو لەئەنقەرەی پایتەختی کەمال نزیك کەوتنەوە. پێکدادانە خوێناویەکانی سەر روباری سەخاریا لەئابەوە تا ئەیلول بەقازانجی تورك شکایەوە. لەپاش زنجیرەیەك تێکهەڵچونی سەخت هێزەکانی یۆنان بەتێشکاوی ناچاربون بەرەو دەریای سپی بکشێنەوە.

مستەفا دەستی گرت بەسەر بەشی گەورەی تورکیاو کەوتە خۆ ئامادەکردن بۆ ئازادکردنی ئەستەمول. لەدوای شکانی یۆنانو هەڕەشەی کەمال لەئەستەمول، سەروەزیرانی بەریتانی، لوید جۆرج، داوای لەهاوپەیمانەکانی کرد بوغازەکان بپارێزن. فەرەنساو ئیتالیا، هەردوکیان لەگەڵ کەمالیەکان رێك کەوت بون، لەبەرئەوە وەڵامی سەلبییان دایەوە. هێزی بەریتانی خۆی بەتەنیا لەکەناری ئاسیایی دەردەنیل دابەزی. هێزی تورکیو هێزی بەریتانی بەرامبەر یەك راوەستا بون. بەڵام لەباتی ئەوەی ئەمە شەڕی لێ هەڵ بگیرسێ، لە١١ی تشرینی یەکەمدا رێکەوتنی مودانیای لێ سەوزبو. رێکەوتنەکە کۆتایی بەگرژی هێنا. تراقیای رۆژهەڵاتو ئەدریانوپولی ئەگێرایەوە بۆ تورکیا بەرامبەر بەسەلماندنی کۆنتڕۆڵی دەولی بەسەر بوغازەکاندا.

سەرکەوتنەکانی مستەفا کەمال گیانی لەپەیمانی سیڤەر کێشا. لەلایەکەوە روسیای دوژمنی دێرینەی تورك ئەی ویست تورکیای نوێ بمێنێو بەهێز بێ بۆئەوەی خۆی لەبەر گوشاری دەولەتانی ئیمپریالیستی دوژمنی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا رابگرێو ببێتە ناوچەی لەمپەری نێوان هەردولا، لەلاکەی تریشەوە دەولەتانی هاوپەیمان ئەیان ویست تورکیا بمێنێو بەهێزبێ بۆ ئەوەی لافاوی کۆمۆنیزم رای نەماڵێ. تا ئەهات زیاتر زەمینەی دەولی پەیمانێکی نوێی ئاشتی، لەباتی پەیمانی سیڤەر، خۆش ئەبو.

لە٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩٢٢دا کۆنفرەنسی ئاشتی سەر لەنوێ، ئەمجارەیان بەئامادە بونی عصمت پاشای نوێنەری تورکیای نوێ، لەلۆزان بەسترا. ئەم روداوە خۆی لەخۆیا بەڵگەی دان نانی هاوپەیمانەکان بو بە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەرو، بەحکومەتی تورکیای کەمالیو، بەئامادەیی بۆ بەستنی پەیمانێکی ئاشتی نوێ.

کاتێ کە هێزی کەمالیەکان لە ئەستەمولْ نزیك کەوتەوە چەند مانگ بو چالاکی سیاسی جەمعییەتی تەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردییەکانی تر کز بوبو. هەندێ لە ئەندامەکانی هەڵات بون بۆ ئەملاو ئەولاو هەندێکی تریان

دەستیان لەکاری سیاسی هەڵ گرت بو. لەکۆبونەوەکانی لۆزاندا سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد لە ئەستەمول، وەئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی بەسەرۆکایەتی شەریف پاشا لەپاریس بو، هیچ جۆرە چالاکیەکیان نەنواند. کەسێ نەبو خواستەکانی کورد لەلۆزان بهێنێتەوە پێشەوە. بەڵکو بەپێچەوانە عصمت پاشا چەند کوردێکی لەگەڵ خۆی بردبو بۆ لۆزان بۆئەوەی بەهاوپەیمانەکانی بسەلمێنێ" کورد جیابونەوە یا مافی نەتەوەیی ناوێو، ئەیەوێ لەگەڵ تورکیا بمێنێتەوە.

پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

[1] لینچوفسکی، تاریخ خاورمیانه، ترجمه د. هادی جزایری، تهران: اقبال، تیرماه ۱۳۳۷ش، ص ٤٨ ئەم کتێبە کراوەتە عەرەبیش بڕوانە: جورج لنشوفسكي، الشرق الاوسط في الشؤون العالمية، ترجمة جعفر خياط، بغداد دارالكشاف، بلا.

[2] هـ ج

[3] هـ ج

[4] هـ س، ل٥٣-٥٤

[5] احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ج٢، چ٩، تهران: امیر کبیر، ٢٥٣٧، ص٦٠٠" علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا، اسفند١٣٤٨ش، ص٤٦٣.

[6] بۆ تەواوی بەیانەکەی مود بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، ج١، ط٦، بيروت: مطبعه دار الكتب، ١٩٨٣، ص١١٤-١١٥.

[7] بۆ زانیاری زۆرتر دەربارەی ڕۆژنامەی((تێگەیشتنی ڕاستی)) بڕوانە: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستیو شوێنی لەڕۆژنامەنوسی کوردیدا، بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٨.

[8] هورەویتز، دیپلۆماسی لەڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاستدا، ب٢، ل١٣-١٤((ئینگلیزی)).

[9] لینچوفسکی، س، ن، ل٦٠.

[10] هـ، س، ل٥٨.

[11] دانیال متی، ((رویدادهای ارومیەو کردستان شمالی-دسامبەر ١٩١٧ تا ژونیە١٩١٨ در ارشیوهای نظامی فرانسه)) مجله مطالعت کردی. دراسات كردية، ش١، پاریس: مرکز تحقیقات انستیتو کرد، کانونی دووەمی ١٩٨٤، ص٤٦.

[12] هـ س، ل٥٣.

[13] الحسني، س ن، ل٨٥.

[14] دهقان، س ن، ل٥١١.

[15] بۆ نمونە بڕوانە شیعرەکانی مەلا حەمدون، مەلا عارفی صائیبو مەلا کەریمی ناطیق لە: د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژوی ئەدەبی کوردییەوە، بەغداد، ١٩٨٤، ل١٥١-١٥٧.

[16] دەربارەی پەیوەندی عبدالرزاق بەدرخان لەگەڵ روس بڕوانە: جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية... ترجمة باقي نازي، بيروت، ١٩٨٦، ص١٦١-١٨٩" اسماعیل حقی شاوەیس،((میر عبدالرزاق بەدرخان))، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژ٧، سلێمانی: تشرینی یەکەمی ١٩٦٠، ل٥٠-٥٣.

[17] ف. نيكيتين، العائلة البارزانية، ترجمة د. كاوس قفطان، مجلة شمس كردستان، ع٥، س٢، بغداد، اب ١٩٧٣، ص١٩-٢٢" مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضه بارزان الاولى١٩٣١-١٩٣٢، مطبعة خەبات، ١٩٨٦، ص٢١-٢٢.

[18] دەربارەی مەلا سەلیمو ڕاپەڕینەکەی بتلیس بڕوانە: اسماعیل حقی شاوەیس،((مەلا سەلیم تەفەندی))، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژ٨، سلێمانی: تشرینی دووەمی ١٩٦٠، ل٢١-٢٨.

[19] بۆ تەقەلاکانی شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز بڕوانە: درایڤەر، کوردو کوردستان، ١٩١٩، ل٧٧-٧٩((ئینگلیزی))" مس بیل، فصول من تاريخ العراق القريب، ترجمة جعفر خياط، طبعة بيروت.

[20] متی، س ن، ل٣٥.

[21] ڤاسیلی نیکیتین، کردو کوردستان، ترجمه محمد قاضی، تهران: نیلوفر، ١٣٦٦، ص٤١٦.

[22] متی، س ن، ل٣٧.

[23] هـ ج

[24] د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، ج١، تهران: گفتار، ١٣٦٨، ص٤٢٢-٤٢٤.

[25] هورەویتز، س ن، ل٧.

[26] هـ س، ل١٨-٢٣.

[27] هـ س، ل٣١-٣٣

[28] هـ س، ل٣٤-٣٥.

[29] بۆ نمونە هەڵسەنگاندنی کاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەسەر مەسەلەی کورد بڕوانە: د. سەید عزیز شەمزینی الحركة القومية التحررية للشعب الكردي، منشورات الاوك، ١٩٨٦، ص ٧٧" جلال طالبانی كردستان والحركة القومية الكردية، بيروت: دار الطليعة، ١٩٧١" د. عبدالرحمن قاسملو، کوردو کوردستان، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە، بنکەی پێشەوا" د. کمال احمد مظهر، ((ئوکتوبەرو مەسەلەی کورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ ٩، س١، خولی ٢، بەغداد، سەرەتای کانونی یەکەمی ١٩٧٠، ل٤-٢١.

[30] رفیق حلمی، یادداشت بەشی یەکەم، چاپکردنەوەی محمدی، ل٥١.

[31] ڕەنگە لەهەمو کەس باشتر محەمەد ئەمین زەکی لەسەر ئەمەی نوسی بێ، بڕوانە: محەمەد ئەمین زەکی کوردو کوردستان، چاپکردنەوەی سیدیان، ل٢٤٥-٢٥١" هەروەها: رفیق حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، چاپکردنەوەی محەمەد، ل ٢٥-٣٣" د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لەساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٥" شەمزینی ، س ن، ل٧٥.

[32] شەمزینی ل٧٥، ئەریش رای گوێزاوە لە: عبدالعزیز یاملکی، کردستان وکرد اختلاللری، تهران، ١٩٤٦، ص٦٢.

[33] نیکیتین کرد... س ن. ل٤١٧: ئەمین زەکی، س ن، ل٢٤٨: شەمزینی س ن، ل٧٥.

[34] امین زکی، س ن، ل ٢٥١

[35] شەمزینی، س ن، ل٧٥.

[36] الحسنی، س ن، ج١، ل٧٢.

[37] هـ س، ل٧٦.

[38] هورەویتز، س ن، ل٣٦-٣٧.

[٣٩] دەربارەی ئەم قۆناغەی خەباتی کورد بڕوانە زنجیرە وتارەکانی: د. احمد عوسمان ابوبکر، کردستان فی عهد السلام، گۆڤاری((الثقافة الجدیدة))ی بەغدادی، ژمارەکانی ساڵانی ١٩٧٩-١٩٨٤. نوسەر لەم وتارانەدا پشتی بەستوە بە دوکومێنتە بڵاوکراوەکانی ئارشیفەکانی بەریتانیا. لەهەندێ شوێنی ئەم باسەدا کەڵکی زۆریان لێ وەرگیراوە.

[٤٠] لینچوفسکی، س ن، ل٩١.

[٤١] د. احمد عثمان، س ن.

[٤٢] لینچوفسکی، س ن، ل٩٣.

[٤٣] بۆ ئەو دۆکومێنتانەی پێوەندییان بەخواستەکانی ئێرانەوە هەیە دەربارەی دەسکاری کردنی سنورەکانی ئێرانی- تورکیو ئێرانی- روسی بڕوانە: د. جواد شێخ الاسلامی، اسناد محرمانە وزارت خارجه بریتانیا دەربارە قرارداد ١٩١٩ ایران وانگلیس ل١١١و ١١٨و ١٢٦و ١٢٨و ١٤٦و ١٨٥و ٢٠٤.

[٤٤] هورەویتزز، س ن، ل٣٨-٣٩.

[٤٥] سلیمان موسی، الحرکة العربیة- المرحلە الاولی للنهضة العربیة الحدیثة ١٩٠٨-١٩٢٤، بیروت: دار النهار، ١٩٨٦، ص ٤٦١-٤٧٩.

[٤٦] لینچوفسکی، س ن، ل٩٣.

[٤٧] هـ س، ل٩٤.

[٤٨] د. احمد عثمان ابوبکر، س ن، حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، ل٤٩-٥٩.

[٤٩] ویلسون، ل١٢٧-١٢٨.

[٥٠] د. احمد عثمان، س ن.

[٥١] ویلسون، میسوپوتامیا ١٩١٧-١٩٢٠، ل٨٧.

[٥٢] هـ س، ل١٢٩.

[٥٣] دەربارەی ج ت ك ورێکخراوە کوردییەکانی تری ئەو زەمانە بڕوانە: جلال طالبانی، کردستان والحرکة القومیة الکردیة بیروت: دار الطلیعە، ١٩٧١" د. عزیز شمزینی، الحرکة القومیة التحرریة للشعب الکردی، من منشورات الاوك، نیسان ١٩٨٦، ص ٨٣-٨٦. د. عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات و الاحزاب الکردیة فی نصف قرن١٩٠٨-١٩٥٨. اسماعیل حقی شاوەیس، خەباتی گەلی کورد لەرۆژەکانی جەنگی گیتی یەکەمین لەدەرەوەو ناوەوەی کوردستان، گۆڤاری رۆژی نوێ، ژ٩، سلیمانی، کانونی یەکەمی ١٩٦٠، ل٢٤-٣٠.

[٥٤] وەکو مامۆستا شاوەیس ئەڵێ نەتەوەپەرستەکانی تورك ناویان لەم گۆڤارە نا بو((جن)) واتە جنوکە، هەندێ لەژمارەکانی((ژین)) سەرلەنوێ لەلایەن محەمەد ئەمین بوزارسلانەوە لەسوید چاپ کرونەتەوە.

[٥٥] د. بلەج شێرکۆ، القضیة الکردیة، طبعة بیروت، ص ٧٨.

[٥٦] نوێنەرایەتی نەتەوەی ئەرمەن، یادداشتێ دەربارەی مەسەلەی ئەرمەن، لەندەن، ١٩١٨.

[٥٧] میجەر نوئێل تێبینی دەربارەی دۆخی کوردستان، ١٩١٩.

[٥٨] شێرکۆ، س ن، ل٨٠.

[٥٩] سەرچاوە بەریتانیەکان ئەڵێن نوێنەرایەتی کورد" سەید عەبدولقادر، مولان زادە رەفعەت بەگ، ئەمین عالی، ئەمین بەگ، بون.

[٦٠] شێرکۆ، هـ ج.

[٦١] لینچوفسکی، س ن، ل٩٨.

[٦٢] تیکستی کورد ئەم بەندانە لەیادداشتەکانی رفیق حلمی وەرگیراوە، زۆر لەنوسەرانی کورد دەربارەی ئەم بەندانەی پەیمانی سیڤەر شتیان نوسیوە، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان جێگەی تێ رامانن، بۆ نمونە بڕوانە: محەمەد ئەمین زەکی، س ن، ل٢٥٢-٢٥٥" د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، ((سەرنجدانێکی نوێ بەرامبەر پەیمانی سیڤەرو مەسەلەی کورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ٧، س١، خولی٢، بەغداد، ناوەڕاستی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل١٥-١٩.

[٦٣] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٧-١٠٩.

[٦٤] بۆ ئەم بەشە کەڵك وەرگیراوە لە: ریچارد رابینسون، جمهوری اول ترکیه، ترجمه ایرج امینی، تهران، کتابفروشی تهران، ٢٥٣٦، محمد توفیق، کەمال ئەتاتورك ـ ترجمه اسمعیل فردوسی فراهانی، چ٢، تهران، نشریات نامه عراق، ١٣١٨" زنجیرە وتارەکەی د. احمد عثمان ابوبکر.

[٦٥] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٥.

٥ ئاسورییەكانی كوردستان

١. پێشینەی مێژویی

١/١ ڕەچەڵەكی ئاسوری

گومانی تێدا نیە، ئاسورییەكان لەگەڵە كۆنەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستن.
بەڵام ئاسورییەكان كێنو، لەكەیەوە بەم ناوەوە ناسراون؟
نەوەی كام نەتەوەنو، لەگەڵ كام نەتەوەی تری ناوچەكە یەك ئەگرنەوە؟
لەكەینەوە هاتونەتە ئەم ناوچەیەو، بۆچی پەرتو بڵاوبونەتەوە؟
ئەم پرسیارانە هێشتا بەتەواوی وەڵام نەدراونەتەوە.

گەلی ئاسوری خاوەنی دەوڵەتی تایبەتی خۆی نەبوە. ئەم گەلە كلۆڵە هەمیشە لەژێر باری چەوسانەوەی دینیو كۆمەلایەتیدا بوە. چەندین جار كەوتۆتە بەركوشتاری بەكۆمەڵ، دیرەكانی كاولو نوسراوەكانی سوتێنراوە: لەژیانی ناوچەكەشدا قازانجێكی گەورەی بۆ دەوڵەتو هێزە زلەكان نەبوە. لەبەرئەوە نەخۆیان توانیویانە مێژوی خۆیان بەشێوەیەكی زانستی بنوسنەوە، نەداوودەزگا زانستییەكانی هیچ دەوڵەتێكیش بایەخێكی ئەوتۆیان پێداون. بۆیە مێژوی ئاسوری تائێستەش جێگەی مشتومڕو لێكدانەوەی جیاوازە.

لەسەر ڕەچەڵەكو ناوو نیشتیمانی ئاسورییەكان تیۆریو بیروڕای جیاجیا هەیە" تیۆرییەكیان بۆ ئەوە ئەچێ كەئەوانە نەوەی كلدانییەكانی ئەرزی دو چۆمان((میزۆپۆتامیا))ن، لەسەردەمێكی زودا پاش تەنگ پێ هەڵچنینیان ناوچەكانی خواروی عیراقی ئێستەیان بەجێ هێشتوەو، لەژێر گوشاری دراوسێكانیاندا بۆ مەڵبەندە شاخاوییەكانی كوردستان هەڵكشاون. تیۆرییەكیتر بەپاشماوەی ئەو ئێلە مەسیحییانەیان دائەنێ كەدوای هێرشی مەغۆل لەكوشتنی بەكۆمەڵ ڕزگاربونو لەدەشتەكانی موسڵەوە ڕویان كردۆتە شاخەكانی لای

هەکاریو ورمێ. تیورییەکیتر رەچەڵەکیان ئەباتەوە سەرکورد، بەڵام پاش ئەوەی ئەوان چونەتە سەر دینی مەسیحی بەتێپەڕینی زەمان جیاوازییان لەگەڵ کورد قوڵ بۆتەوە.[1]

لەناو ئەم بیروڕا جیاوازانەدا، دو تیورییان جێگەی بایەخو سەرنج دانن:

تێوری یەکەم- ئاسورییەکان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ئاشوری دائەنێ، کە لەقەرنی ١٠ هەمی(پ. ز.) گەشەی کردو پەرەی سەند. پاشان لەلایەن گەلە ئێرانییەکانەوە روخێنراو نەینەوای پایتەختی کاولکرا. پاشماوەکەشیان لەچیاکانی کوردستاندا جێگیر بون.[2]

لەناو ئەوانەدا کە لەسەر ئەو بڕوایەنو چەند لێکۆڵینەوەیان لەسەر نوسیوە" گەڕۆکی ئینگلیزی، لایارد، لەکتێبەکەیدا بەناوی((نەینەواو پاشماوەکانی)) کە لە ١٨٤٨دا بڵاوی کردۆتەوە.[3] دواییتر میسیونێری ئینگلیزی ویگرام لەچەندین باسو لێکۆڵینەوەدا تەقەلای سەلماندنی ئەم تیورییەی داوە.[4]

ئاسورییەکان خۆشیان لەسەر ئەم باوەڕەن. لەلێکۆڵینەوەکانیاندا هەوڵی سەلماندنو ساخ کردنەوەی ئەم تیۆرییە ئەدەنو پێی لەسەر دائەگرن. لەوانە نوسەری ئاسوری- رەگەزی سۆڤیەتی ماتڤییف.[5] ئاسورییەکان خۆیان باوەڕیان وایە کاتێ ئێلە ئێرانییە شاخاورییەکان نەینەوایان داگیرکردو، کۆتاییان بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆریی ئاشوری هێنا، ئاشورییەکان بەتێشکاوی لەچیاکانی کوردستاندا بەتایبەتی لەناوچەکانی نێوانی گۆلی وانو دەریاچەی ورمێدا گیرسانەوەو، چەند جێگایەکیان کردە مەڵبەندی ژیانی خۆیان.

تیۆری دووەم_ ئاسورییەکان بەپاشماوەی ئەو ١٠ ئێلە جولەکە بزرە دائەنێ کەئیمپراتۆریی ئاشوری(٩١١-٦١٢پ.ز.) لە٣ هێرشی یەك لەدوای یەكدا، پاش لەناوبردنی مەملەکەتی ئیسرائیل، بەدیل گرتونیو بەزۆر لەفەلەستینەوە رای گواستون بۆ ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئاشوری. لەوێش بۆئەوەی بەیەکجاری لەوڵاتەکەی خۆیان دابڕێنو نەتوانن جارێکیتر یەك بگرنەوەو بیر لەگەڕانەوە بکەنەوە، لەناوچەی شاخاوی لەیەك دورو دابڕاودا نیشتەجێیان کردون.[6] لەپاش بڵاوبونەوەی دینی مەسیحی دەسیان لەدینە کۆنەکەی خۆیان هەڵگرتوەو چونەتە سەر دینی مەسیحیو پاشان چونەتە سەر مەزهەبی نستوری، بەڵام پارێزگاری هەمان زمانو زاراوەیان کردوە کەئەو سەردەمە لەفەلەستین پێی دواون.

ئەم تیۆرییە لەسەرەتادا لەلایەن د. گرانتەوە باسکراوەو لەسەری نوسراوە.[7] پاشان زانای عیراقی د. ئەحمەد سوسە، ئیتر چ بۆ مەبەستی سیاسی بێ یا بۆ

مەبەستی زانستی، چەندین لێکۆڵینەوەی لەسەرنوسیوەو، تەقەلایەکی زۆری داوە بۆ سەلماندنی ئەم تیۆرییە.[8]
هەروەکو رەچەڵەکی ئاسوری مشتومڕی زۆری لەسەرە، ناوی ئەم گەلەو ژمارەو شوێنی ژیانیشیان کێشەی لەسەرە.
لەسەدەکانی پێشودا ئەم گەلە ناوێکی یەکگرتوی نەبوە. بەچەند ناوی جیاوازەوە ناو براوە. هەندێ جار بە نەستوریو، هەندێ جار بەکلدانیو، هەندێ جار بەنەسرانی، جگە لەو ناوانە بەئاسورو تیاریو جیلو وفەلەو کافرو گاوریش ناو براون. هەندێ کەس، لەوانە ئەحمەد سوسە، لایان وایە ئینگلیز بۆ مەبەستێکی سیاسی ناوی((ئاسوری)) داهێناوەو، بۆ یەکەمین جار سەرۆکی قشەکانی کانتەربیری ساڵی ١٨٨٦ ئەم ناوەی لەم گەلە ناوە.[9] ئەم قسەیە لەگەڵ راستی یەك ناگرێتەوە. سەرچاوە کلاسیکەکانی نوسەرانی ناوچەکە ماوەیەکی زۆر لەپێش ئەوساڵەدا ناوی((ئاسوری)) یان لەنوسینەکانی خۆیان داهێناوە، لەوانە((شەرەفنامە)) کە لە ١٠٠٥ی کۆچیدا بەرامبەر ١٥٩٦ زایینیدا نوسراوە.[10]
ناوبرانی ئاسورییەکان بە((نەستوری)) ئەگەڕێتەوە بۆ مەزەبەکەیان. نەستوریوس، یەکێ لەپێشەوا گەورەکانی مەسیحییەکانی شاری ئورفا لەساڵی ٤٢٤دا باوەڕێکی نوێی هێنایە ناو دینی مەسیحییەوە. ئەمەش یەکەمین دابەش بونی قوڵی لەناو ئەم دینەدا دروست کرد. نەستوریوس باوەڕی وابو کەعیسا خاوەنی دوکەسایەتی جیاوازە" کەسایەتییەکی مرۆیی((کور))و کەسایەتییەکی خوایی((باوك)). نابێ مریەم بەدایکی خوا دابنرێ چونکە ئەویش مرۆڤەو، مەسیحی لێ بوە. مەسیحیش لەسەر چلیپا مردوە. ئەم باوەڕە نەگونجاو بو لەگەڵ باوەڕە باوەکانی ناو دینی مەسیحی، لەبەرئەوە پێشەوا ئاینییەکانیتر بەتایبەتی ئەوانی رۆماو ئەسکەندەرییە کەوتنە دژایەتی ئەم باوەڕە. بەشتێکی تازە داهێنراوی نەگونجاو لەگەڵ باوەڕی مەسیحیو بە لەدین دەرچونیان دانا.[11] بەڵام نەستوریوس لەگەڵ رۆژگاردا لایەنگرێکی زۆری پەیداکردو بەشێکی مەسیحییەکان باوەڕیان پێهێنا، لەوانە مەسیحییەکانی کوردستان، کەئیتر بەو هۆیەوە بەنەستوری ناو ئەبران. جیابونەوەی کەنیسەی نەستوری لەکەنیسەی رۆمیی رۆژئاواو، سەربەخۆیی دینییان، شاهەکانی ئێرانی لەدڵسۆزییان دڵنیاکردو، لەئەنجامی ئەوەشدا راونانو ئازارداتیان لەسنوری ئیمپراتۆریی ئێرانیدا کەم تربوەوە. لەسەرەتادا بنکەی سەرەکی بڵاوکردنەوەی باوەڕی نەستوری لەئورفا بو، دواییتر لەمەداینو شارە

گرنگەکانی تری ئێراندا بنکەیان دامەزران.[12] ئاڵوگۆڕەکانی هەلومەرجی سیاسیو جەنگیو دینی ناوچەکە ناچاری جێگۆڕکێی کردون.

پێشەوایەتی دینی نستورییەکان لەناو بنەماڵەیەکدا بەمیرات ئەمێنێتەوە. پێشەوای دینیی پێی ئەگوترێ((مار شیمون)) مار شیمون ماوەیەك لەئەلقوشی نزیك موسڵو دوای ئەوێ لەعەینکاوەی نزیك هەولێرو پاشان مار شیمونی ۱۳ هەم(۱٦٦۰-۱۷۰۰) گوێزرایەوە گوندی قوچانس نزیك جولەمێرگ لەچیاکانی هەکاری.[13]

نستورییەکانی ناوچە شاخاوییەکان پارێزگاری زمان، نەریتی دینیو کۆمەلایەتی تایبەتیخۆیان، تەنانەت رێکخراوی خێڵەکیی تایبەتی خۆیان کردوە. جیلو، تیاری، بازی، تخومی، ئاشوتی... ناوی هەندێ لەئێلە بەهێزەکانی ئەم گەلە بون. مەترانێکی ئاسوری لەموسل ناوی ئێلە مەسیحییە نستورییەکانی بەمجۆرە بۆ ریچ ژماردوە: تیاری، تکوب(تخومی)، جەلودی(جیلو)، لی وی نی، بەرواری، نیرویی. نیرویی بەرواری تێکەلاو بون لەموسلمانو مەسیحی.[14] هەریەکێ لەم ئێلاتە سەرۆکێکی هەبو، سەرپەرشتی کاروباری دنیایی ئەکردن، پێیان ئەگوت(مەلیك) قەشەیەکیش لەلایەن مار شیمونەوە دائەنرا سەرپەرشتی کاروباری دینیی ئەکردن. سەرۆکی دینیو دنیایی هەمویان مارشیمون بو کەبارەگاکەی لەگوندی قوچانس بو لەهەکاری. هاتنی میسیونی دینیی جیاواز تەبایی مەزەبیی تێکداو لەناو ئەوانیشدا کاتولیك، پروتستان، ئورتودوکس... پەیدابون .

ئاسورییەکانی ژێردەسەلاتی عوسمانی، لەناو سنوری ئەمارەتەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان، سۆراندا ئەژیان کەسەر بەولایەتەکانی وان، دیاربەکر، موسل بون. ئەوانی ژێر دەسەلاتی ئێرانیش لەورمێو ئاوابییەکانی دەوروبەریدا ئەژیان کەسەر بەئیالەتی ئازەربایجان بو. لۆرد کیرزن لە۱۸۹۱ دا ژمارەی هەمویانی بە۱۰۰-۲۰۰ هەزار کەس قەبلاندوە لەوانە ٤۰ هەزاریان لەئازەربایجان بون.[15] سەرژمێری ئاسورییەکانی ئازەربایجانیش، کە بەزۆری لەناوچە کوردنشینەکاندا بون، بەمجۆرە نوسیوە:

ناحیەی سلماس ۷۰۰ خێزان

سومایو چرا ۱۰۰ خێزان

ناحیەی ورمێ ۳٦۰۰ خێزان

سولدوز ٤۰۰ خێزان

باراندوز ۱۰۰ خێزان

تەرگەوەڕ ۵۰۰ خێزان

مەرگەوەڕ ١٠٠ خێزان

هەموی ٥٥٠٠ خێزان[16]

ئاسورییەکان بەزمانی سریانی ئەدوێن کەئەچێتەوە سەر ئارامی، ئەویش وەکو عەرەبیو عیبری لەخێزانی زمانە سامییەکانە. د. سوسە لای وایە کە ئەو زمانەی ئاسورییەکانی کوردستان لەناو خۆیاندا قسەی پێ ئەکەن هەمان زمانە کەمەسیحو جوەکانی فەلەستین لەسەردەمی خۆیدا پێی دواون. هۆی خۆڕاگرتنو مانەوەشی، سەرەڕای ئەوهەمو گۆڕانەو قولانەی بەسەر ناوچەکەدا هاتون، ئەگێڕێتەوە بۆ دابڕانیان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا.[17]

تا ئێستەش لەچەند جێگەی کوردستان شوێنەواری دێرینەی ئاشوریو، دێری مێژویی ئاسوری ماون. توێژینەوەی زمانەوانی دەری ئەخەن، بنجی زمانەوانی ناوی هەندێ لەگوندو ئاواییو چیاو روبارەکانی کوردستان سریانییە.

٢/١ پێوەندییان لەگەڵ کورد

ئایدیۆلۆجی رەسمی هەردو ئیمپراتۆریی عوسمانیو ئێرانی، دینی ئیسلام بو. کاروباری دەوڵەتی عوسمانی لەدەس تورکی سوننەو کاروباری دەوڵەتی ئێرانی لەدەس ئازەری شیعەدا بوە. کورد نەخاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی بوەو، نەبەشداری بڕیاردانی سیاسی دەوڵەتانی ئێرانو تورکیا بوە. لەهەردو دەوڵەتدا ژێر دەستەبوە. دین یا مەزهەبێکی تایبەتی خۆی نەبوە، تێکەڵاوی ئایدیۆلۆجی نەتەوەیی کورد بوبێ تا ببێتە هاندەری بۆ لەشکرکێشیو داگیرکردنی وڵاتانی ترو سەرپێ دانەواندنی گەلانی دراوسێی. لەناو نەتەوەی کوردا((تەبایی دینی)) نەبوە. ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام هەمویان لەسەر یەك مەزهەب نەبون. موسوڵمانەکان دابەش ئەبون بەسەر سوننیو شیعیو عەلەوی...دا. لەپاڵ ئیسلامدا ژمارەیەك لەئێلەکانی کورد لەسەر ئۆلی یەزیدی بون. لەهەندێ جێگەش کاکەیی یاخود وەکو پێیان ئەڵێن((عەلی ئیلاهی)) هەبون. سەرەڕای ئەمانە، مەسیحیو جولەکەشی لێ بوە. بەڵام مێژوی رابوردوی کورد باسی هیچ جەنگێکی دینیی ناوخۆی ناگێڕێتەوە، بەڵکو بەگشتی پێکەوە ژیانی بەئاشتیو هێمنایەتی زاڵبوە بەسەر پێوەندییەکانی نێوان ئەو مەزهەبو دینانەدا.

شەرەف خان چەن روداوێکی مێژویی دەربارەی هاوکاری کوردی موسوڵمانو ئاسوری مەسیحی دژی دەسەڵاتی ئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو ئەگێڕێتەوە".

روداوی یەکەم، لەرۆژانێکا کەئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو بەسەرکردایەتی سۆفی خەلیلو عەرەبشا بەگ ناوچەی هەکاریيان لەدەس میرەکانی هەکاری دەرهێناو مەڵبەندی هەکارییان داگیرکرد، ئاسورییەکانی دزە ئەبو رۆژانی شەمو،

دارو کەلوپەلی پێویست بەکۆڵ بگوێزنەوە بۆ ناو قەڵای دزە، کەناوەندی دەسەڵاتدارێتی هەکاریبو. میرەکانی هەکاری هەریەکەیان بەلایەکدا پەرەوازە بوبون. چەند ئاسورییەك بۆکارکردن رێیان ئەکەوێتە میسرو شام. لەوێ عزەدینی زێڕین چنگ، کەیەکێ لەمیرە پەرەوازەکانی هەکاریبو، ئەدۆزنەوە. داوای لێ ئەکەن بەنهێنی بگەڕێتەوە ناو ئەوان بۆ ئەوەی مەڵبەندی هەکاری ئازاد بکەن. عزەدین لەسەرگفتی ئەوان ئەگەڕێتەوە هەکاریو لەناو ئێلەکانی ئەواندا خۆی ئەشارێتەوە تا رێوشوێنی گرتنەوەی ناوچەکە دائەنێن.

لەشەممەیەکدا، کە ئەبو ئاسورییەکان، بەکۆڵەدارەوە بۆ بێگار بچن بۆناو قەڵا، لەناو کۆڵەکانیاندا چەکیان حەشارداو، عزەدینیش جلی ئەوانی لەبەرکردو، لەگەڵ ئەواندا چوە ناو قەڵاوە، ئەوسا کۆڵەکانیان فڕێداو، ئاوی چەکیاندا. عزەدین دەستی گرتەوە بەسەر قەڵاکەداو، کۆتاییان هێنا بەدەسەڵاتی ئاق قوینلو. دەسەڵاتی میرەکانی هەکاری بەیارمەتی ئاسورییەکان سەرلەنوێ دامەزرایەوە.[18]

روداوی دوەم، هەر لەساڵانی دەسەڵاتی ئاق قوینلودا، لەکاتێکا مەزنەکانی ئێلی رۆژکی خەریکی دانانی پلانی ئازاد کردنی بتلیس بون لەدەسەڵاتی داگیرکەر، محەمەد ئاغای کەلهوکی، کەمیرەکانی بەتلیسی بەنهێنی لەقومەوە هێنایەوە بۆکوردستان، ئەوەندە متمانەی بەئاسورییەکان ئەکرد، لەناو ئەواندا لەهەکاریدا حەشاری دان.[19]

کوردو ئاسوری هەردوکیان لەژێر دەسەڵاتی بابیعالیو دەرباری ئێرانیدا بون. شەریعەتی ئیسلام بناغەی قانونو جۆری رێکخستنی کاروباری هەردو دەوڵەت بو. لەژێر سایەی هیچ کام لەم دو دەوڵەتەدا موسڵمانو ناموسڵمان وەکو یەك بەرامبەر نەبون. موسڵمان هاوڵاتی تەواو و، ناموسڵمانەکان بەتایبەتی مەسیحیو جو کەهەردوکیان بە((ئەهلی کتاب)) دانراون، لەرێزی ((ئەهل الذمة))دا بون، ئەرکو مافەکانیان بەو پێیە دیاری کراوە. نەستورییەکان وەکو بەشێکی مەسیحییەکان رەفتاریان لەگەڵ کراوە. ئەو قانونانەی بەسەر مەسیحییەکاندا سەپێنراوە، بەرامبەر بەوانیش جێبەجێکراوە. مەسیحییەکان بەگشتی لەژێر باری چەوسانەوەی دینیو سیاسیو کۆمەلایەتیو ئابوریدا بون. لەگەڵ ئەوەشدا پێوەندی نێوان موسڵمانانی کوردو ناموسڵمانەکانی دانیشتوی کوردستان، بەگشتی هێمنو ئاساییبوە. جەنگی مەزەبیو جەنگی دینی تێدا نەقەوماوە تاسەدەی ١٩ هەم.

ئاسورییەکانی کوردستان لەسنوری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان سۆراندا بەئاسودەیی ژیاون. مەلیکەکانی ئاسوری، خۆیان بەرپرسی ئێلەکانی خۆیان بون. ئەوان لەباتی هەمو ئێلەکانی خۆیان راستەوخۆ لەبەرامبەر

میرەکانی کورد یاخود راستەوخۆ لەبەرامبەر والیو کاربەدەستانی عوسمانیدا بەرپرسبون لەکۆکردنەوەی باجو سەرانەو سازدانی شەڕکەرانی هۆزەکانیان لەکاتی پێویستدا. ئەمیرەکانی کورد دەستیان نەئەخستە کاروباری ناوخۆی دینیی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگییانەوە.

ریچ لەتێبینییەکانی خۆیدا لەسەر ئەوان نوسیویتی: ((بۆگەیشتن بەئاسیای بچوك بەم رێگەیەدا، پیاو ئەبێ بەو ناوچە سەختانەدا تێ بپەڕێ کەئێلە کلدانییە مەسیحییەکانی لێ ئەژین، ئەوانەی لام وایە" تەنیا مەسیحین لەرۆژهەلاتدا سەربەخۆیی خۆیان لەبەرامبەر موسلمانەکاندا پاراستوەو، بە بەهێزی خۆیان بۆ ئامادە کردوە.

هەر ریچ لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ: ((کێوی ترین ئێلەکانی جولە مێرگ یا هەکاری کەدابڕاون کلدانییەکانن، ئەوانیش چوارن. گوێ نادەنە میری هەکاری، ژیانێکی تەواو دڕندانە ئەژین، دینیان مەسیحییەو سەربە نستوریوسن، پیاوەکانیان بەخورتی گەورەیی قەلافەتو ئازایەتی بەناوبانگن، ئەلێن تێپەڕین بەناوچەکانی ئەماندا مەترسی زۆرترە وەك لەناوچەی ئێلە موسلمانەکان. ئەوانە لەناوچەکانی نێوان ئامێدیو جولە مێرگدا دانیشتون، جگە لەوان تەنیا یەك ئێلی موسلمانی لێیە، جاروبار هەندێ باج بەمیری هەکاری ئەدەن، ئەگەر رازیکردن یا دلی نەرمکردن، بەلام بەزۆر نا))[20].

ریچ لەشوێنێکی تری گەشتنامەکەیدا نوسیویتی: ((جولەمێرگ پایتەختی ناوچەی هەکاری کوردییە. قوچانسی بارەگای پاتریارکی کلدانی لەوێیە، ئەو(پاتریارك-و.) لەهەر شەڕێکا کە لەنێوان میری هەکاریو ئێران بقەومێ، خۆی سەرکردایەتی تیپی لەشکرئەکا... بەلێزانی بەکارهێنانی تفەنگ و شمشێر بەناوبانگە، هەروەکو هەمو دزەکانی سەربەو بەچاکی ئەیزانن.[21] کاتێ تەترەکەی ریچ ئەیەوێ بەناوچەی هەکاریدا رابوێرێ بۆ ئەوەی پۆستە بۆ ئەستەمبوڵ ببا، زوبێر پاشای میری بادینان، ئامۆژگاری تەترەکە ئەکا: ((.. هەرچییەکیان لێ وەرئەگرێ نرخەکەی بدا، رەزیلی لەدانی نرخی هیچ خواردنێکا نەکا کەبۆی دائەنێن، بەلکو هەرچییان بۆدانا بیخواو ستایشی بکا، چونکە ئەوانەی ئەو بەناوچەکەیاندا ئەڕوا، لەهەموکەس دڕترو، تورەترن... بچوك ترین دەسدرێژی بۆ سەریان ئەبێتە هۆی تیاچونی))[22]

یەکێ لەتاکتیکەکانی بابی عالیو دەرباری ئێرانی بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆیان، نانەوەی دوبەرەکیو دروست کردنی دوژمنایەتیبو لەناو بنەمالەو هۆزو ئێلو گەلو نەتەوەو دینو مەزهەبە جیاوازەکانی ناو قەلەمڕەوەکانیاندا. سوننییان

ئەکرد بەگژ شیعەداو، موسوڵمانیان لەمەسیحیو جو هانئەدا. ئێلەکانیان بەرئەدایە یەکتریو پیاوەکانی خێزانێکیان ئەکرد بەدوژمنی یەکتری. دزەکردنی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆ خۆ خزاندنە ناوچەکەوە، دوایی‌تر ناردنی میسیۆنی دینیی ئاگری ناکۆکی دینیی مەسیحی- موسوڵمانی خۆشترکرد.

لەکاتی راپەڕینەکەی بەدرخان بەگدا، پەیوەندی کوردو ئاسوری بەفیتی دیپلۆمات‌و میسیۆنەکانی بێگانە تێکچو. پێکادانی خوێناوی قەوما(١٨٤٣). پ. روندو، لەسەر ئەو رووداوانە نوسیوێتی: ((... ئەم تێکهەڵچونانەی نێوان کوردو مەسیحییانی کێونشین، کە لەڕوی کۆمەڵایەتییەوە زۆر لەیەك ئەچن، پێوەندییان بەکاروباری خێڵەکییەوە هەبوە نەك بەکاروباری دینییەوە))[٢٣] بەڵام دوای ئەوە پێوەندییەکان سەرلەنوێ ئاسایی بونەوەو چوەوە دۆخی جارانی.

لەکاتی شۆڕشەکەی یەزدانشێردا، هەندێ لەنستورییەکان، بەشداربون.[٢٤]

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی خۆئامادە کردنیدا بۆ شۆڕش دژی تورك‌و عەجەم تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی بیانکات بەهاودۆست‌و هاوپەیمانی خۆی. لەگەڵ ئەوەی تەقەلاکانی سەری نەگرت. ئاسورییەکان، بەپێی ئامۆژگاری دیبلۆمات‌و میسیۆنێرەکان، لەجوڵانەوەکەی شێخ بێلایەن راوەستان. شێخ رێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو جەنگە خوێنارییەدا کە لەورمێو دەوروبەریدا قەوما نەی هێشت مەسیحییەکان توشی زەرەرو زیان بن. تەنانەت هەندێجار مەزنەکانی مەسیحییەکان بۆ ناوبژی ئەکەوتنە بەینی شێخ‌و کاربەدەستانی ورمێوە. بگرە لەگەرمەی شەڕەکاندا کاتێ نوێنەرانی مەسیحییەکانی ورمێ چونە لای شێخ‌و داوای پارێزگاری سەرو سامانی مەسیحییەکانیان لێ کرد، شێخ بێ دودڵی گفتی سەلامەتی سەروسامانی پێدان‌و، بەڵێنەکانی خۆیشی بەجێهێنا.[٢٥] شێخ نەیهێشت ئاسورییەکان لەشەڕەوە بگلێن، یا توشی‌کوشتن‌و تالان بن.

لەساڵانی ١٨٩٤ تا ١٨٩٦ کاتێ بابیعالی فەرمانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنییەکانی دەرکرد، ئۆردوی تورك بێ بەزەییانە کەوتە جێبەجێ کردنی ئەوکارە. لەوەشدا ئالا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هات بون، بەشداربون. بەڵام ئاگری ئەم مەینەتییە ئاسورییەکانی نەگرتەوە. بەڵکو پەیوەندی کورد لەگەڵ ئاسوری ئاسایی بو. شێخ عبدالسلام بارزانی کاتێ لەبەر هێرشی فراوانی ئۆردوی تورکدا خۆی پێ رانەگیراو ناچاربو لەناوچەی بارزان بکشێتەوە، ماوەیەك خۆی لەشوێنێکی ئەمیندا حەشاریدا، رویکردە بارەگای سەرەکی ئاسورییەکان، قوچانس. مارشیمۆن لەوێ دالدەی داو شاردیەوە تا سەرلەنوێ هێزەکانی خۆی رێك‌خستەوە.[٢٦]

٣/١ دەسوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی ڕۆژهەڵات

لە سەرەتای سەدەی ١٩ هەمدا دەوڵەتانی بەهێزی ئەوروپی چاویان بڕیبوە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەیان ویست چارەنوسی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەچوبوە قۆناغی لاوازیو داوەشینەوە، دیاری بکەن. هەر لەو زەمانەوە لەناو سیاسیەکانی ئەوروپادا زاراوەیەك بەناوی((کێشەی ڕۆژهەڵات))ەوە کەوتە سەر زمان. بەریتانیا((پارێزگاری ڕێگەی هیندستان))و روسیا((گەیشتن بەدەریای ئازاد))و، فەرەنسە((پاراستنی کاسۆلیکەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی))یان، کردبوە بنچینەی جموجوڵی سیاسی، جەنگی، ئابوری، خۆیان لەناوچەکەدا. دەوڵەتانی ئەوروپی لە پەیجوری ئازانجەکانی خۆیان دا ناکۆك بون لەسەرئەوەی" سەربەخۆیی ئیمپراتۆریی عوسمانی بپارێزرێ یا قەڵەمڕەوەکەی دابەش بکرێو، مەسیحییەکانی ئەوێ لەژێردەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانیدا بێننەوە یا بەگوێرەی جیاوازی نەتەوەکانیان داوودەزگای تایبەتی خۆیان هەبێ. ئەم ناکۆکیانە لەسیاسەتی دەرەوەی بەریتانیاو روسیاو فەرەنسەدا رەنگی ئەدایەوەو کاری ئەکردە سەرگەلی کوردو جوڵانەوە نەتەوەییەکەی کەتازە خەریکی گەشانەوەو گەلاڵە بون بو. لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا، دوکێشە تێکەڵاوی مێژوی کوردو گەلە مەسیحییەکانی هاونیشتمانو دراوسێی بون" یەکێکیان، دەوڵەتانی ئەوروپی کەئیتر بەهێز بوبون، کەوتبونە پەلهاوێشتن، چاویان بڕیبوە قەڵەمڕەوی عوسمانیو ئێرانی، بۆ ئەم مەبەستەش کەوتبونە هاندانی ناردنی میسیۆنی دینیو، بەکارهێنانی مەسیحییەکانی هاوولاتی ئەم دو دەوڵەتە بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستو، بەهێز کردنی جێگە پێی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی خۆیان لەناوچەکەدا. ئەویتریان، هاندانی بابیعالی بۆ نەهێشتنی دەسەڵاتی گەورەکانی کوردو لەناوبردنی ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانیانو چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورك لەجێگەی دەسەڵاتی ئەوان.

١/٣/١ هاتنی میسیۆنی دینی

یەکێ لەتاکتیکەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆکردنەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا ناردنی میسیۆنی دینیی بو. بۆ پەرەپێدانی جوڵانەوەی میسیۆنێری چەندین داوودەزگاو ڕێکخراو لەئەوروپاو ئەمریکا دامەزرا بون.

ئەم دامەزراوە دینییانە چاویان بڕیبوە ئاسورییەکانو، هەوڵیانئەدا کەلك لەهەلومەرجی نالەباری ژیانی ئەوانو چەوسانەوەی دینیو کۆمەڵایەتیو ئابورییان وەربگرنو، لەناو ئەواندا جێگەی خۆیان بکەنەوەو، لەڕێگەی ئەوانەوە پەل بهاون. چەند جار نوێنەری خۆیان نارد بۆ هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی چالاکی خۆیان

لەناو ئاسورییەکانی کوردستاندا. گرانت، پزیشکێکی میسیۆنێرلە ١٨٣٩ دا سەردانێکی کوردستانی‌کرد، لەو سەردانەدا سەری ئاسورییەکانیشیدا، هەر لەئەنجامی ئەم سەفەرەدا ناوەندێکی گەورەیان لەئاشیتا لەهەکاری دامەزران.

میسیۆنی فەرەنسی، روسی، بەریتانی، ئەمریکایی، هی فاتیکان، لەسەرانسەری ناوچەکەدا کەوتبونە جموجوڵو، دامەزراندنی ناوەندی میسیۆنێری، خوێندنگا، نەخۆشخانە. لەهەندێ شوێن ئەم ناوەندانەیان دەکردە قەڵای جەنگی‌و، ئەبو بەهۆی دروست بونی ترس وپەژارە لەدڵی گەورەکانی کوردا، کەموسوڵمان بون ولەبن تەئسیری هاندانی دینیی مەلاکاندا بون.

ورمێ بوبوە ناوەندێکی گرنگی میسیۆنە مەسیحییەکان، تەنانەت فاتیکان لەباتی ئەوەی سەفیری خۆی لەتاران دابنێ، کەپایتەختی ئێرانبو، لەورمێ بارگەی خستبو. لەوێوە سەرپەرشتی هەمو دەزگا کاتۆلیکییەکانی ئەکرد.[٢٧] لەقەڵەمڕەوی عوسمانی‌یشدا، میسیۆنە مەسیحییەکان کەوتبونە چالاکییەکی فراوان، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەوێ زۆرترو، مەترسی عوسمانی بۆ سەر ئەوروپا کاتی‌خۆی لەهی ئێران گەورەتربو.

١. میسیۆنی فەرەنسی

ئێران لەجەنگی روسی-ئێرانی‌دا(١٨٠٣-١٨١٣) شکا، لەوکاتەدا فەرەنسەش لەجەنگ‌دابو لەگەڵ روسیا. کاتێ فەتح عەلی شای ئێران بەوەی زانی نامەیەکی بۆ ناپلیۆن نوسی، داوای هاوکاری لێ کرد دژی روسیا. لەئەنجامی ئەوەدا پەیمانی فینکن شتاین(١٨٠٧) لەنێوان ئێرانو فەرەنسەدا بەسترا، ناپلیۆن دەستەیەکی بەسەرۆکایەتی جەنەراڵ گاردان ناردە ئێران(١٨٠٧). لەناو ئەم دەستەیەدا، لەپاڵ ئەفسەری پسپۆری جەنگی‌و هەندەسەو پزیشکی‌دا، دو قەشەی جەزەوێتیان لەگەڵبو. ئەم قەشانە ورمێیان کردە بارەگای خۆیان، ئەرکی سەرەکییان ئەوەبو بەرهەڵستی چالاکی روسو ئینگلیز بکەن لەئێراندا. هەر لەسەرەتاوە کەوتنە دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ نەستورییەکان.

ئاڵوگۆڕەکانی ناو فەرەنسە، تەگەرەی لەکاری کەنیسەکان نەداو ئەوان درێژەیان بە تەقەلاکانی خۆیاندا. میسیۆنی فەرەنسی لە١٨٤١ دا لەورمێ جێگیربو، سەرەتا ٣ فێرگەی لەئاواییەکانی ئەردشاهی‌و باریاری‌و موانە لەنزیك ورمێ کردەوە، هەمانساڵ دو خوێندگا، یەکێکی کوڕانەو یەکێکی کچانەشیان لەناو شاری ورمێ دامەزران.[٢٨] زۆری نەخایان ٣٥ خوێندنگایان لەگوندەکانی ورمێدا کردەوە. لەم خوێندنگایانەدا جگە لەدەرسی دین، زمانی فەرەنسی‌و زمانی فارسیشیان فێرئەکردن.

میسیونی فەرەنسی چاپخانەیەکیان لەورمێ دامەزران بۆ چاپی کتێب بەزمانو پیتی کلدانی. لە ١٨٩٦ەوە کەوتنە چاپو بڵاوکردنەوەی مانگنامەی((کالا دشرارا))واتە((دەنگی راستی))[٢٩]

٢. میسیۆنی ئەمریکایی

ساڵی ١٨٢٩ دامەزراوێکی دینیی ئەمریکی بۆ ناسینی هەلومەرجی ژیانی نەستورییەکانو هەواڵی دانانی بارەگای میسیونی ئەمریکایی دوکەسی بەناوی سمیسو دوایت ناردە ناوچەکانی ژیانی ئەوان. پاش گەشتەکەی ئەمان لە ١٨٣٢دا میسیونێکیان بەسەرۆکایەتی پیرکینز ناردە ورمێ.[٣٠] پیرکینزو تاقمەکەی سەر بەرێبازی پریسبیتریانی نیویورك بون.[٣١]

پیرکینز لە ١٨٣٦دا خوێندنگایەکی لەورمێ دامەزرانو کەوتە هەوڵدانی پەرەپێدانی خوێندەواری، پاش ٣ ساڵ ژمارەی خوێندنگاکانی گەیشتە ١٢ولە ١٨٤٠دا لە ٧٠ گوندا خوێندنگای دامەزراند بو.

هەر لەو ساڵەدا یەکەمین چاپخانەی لەورمێ دامەزراند کەخاوەنی تیپی سریانی، عەرەبی، ئینگلیزیبو، یەکەم کتێبی بەزمانو تیپی سریانی پێ چاپ کرد.[٣٢] بەم پێیە ورمێ لەدوای تەوریزو تاران، سێیەمین شاری ئێران بو کەدەزگای چاپی تێدا دابمەزرێ.[٣٣]

یەکەمین رۆژنامە لەئێراندا لە ١٢٥٠ی کۆچیدا لەتارانو پاش ١٧ ساڵ دوەمین رۆژنامەی رەسمی بەناوی((وقائع اتفاقیه)) لە ١٢٦٧ دا هەر لەتاران بڵاوکراوەتەوە. لەهەمان ساڵدا، هەمان میسیون لە ١ی کانونی یەکەمی ١٨٥١ەوە کەوتە بڵاوکردنەوەی گۆڤاری((تحریرا دی باحرا، واتە پرشنگی روناکی)). بەم پێیە سێیەمین رۆژنامە لەسەرانسەری ئێراندا لەورمێ لەلایەن ئەمانەوە بەزمانی کلدانی دەرچوە.[٣٤]

میسیونی ئەمریکایی توانای دارایی لەمیسیونەکانیتر زۆرتربو. بۆ ئەوەی نفوزی خۆی لەناو مەسیحییەکاندا بەهێزتر بکا ئەی توانی لەوانی کەزیاتر بایەخ بەدامەزراندنی فێرگەو نەخۆشخانە بدا. ورد بونەوەیەك لەئاماری خواری رادەی بایەخدانی میسیونی ئەمریکایی بەخوێندەواری دەرئەخا:

ساڵانی	ژمارەی فێرگە	ژمارەی قوتابی
١٨٣٧ تا ١٨٤٧	٢٤	٥٣٠
١٨٤٧ تا ١٨٥٧	٥٠	٤٩٨
١٨٥٧ تا ١٨٦٧	٥١	١٠٩٦

١٨٦٧ تا ١٨٧٧	٥٨	٢٠٢٤
١٨٧٧ تا ١٨٨٧	٨١	١٨٣٣
١٨٨٧ تا ١٨٩٥	١١٧	٢٤١٠ [٣٥]

جگە لەکاروباری دینی، جوگرافیا، مێژووی گشتی، فێربوونی زمانەکانی سریانی، ئینگلیزی، فارسی، تورکیشیان خستبوە بەرنامەکانی خوێندنەوە.[٣٦]

دکتۆر کاکران پاش تەواوکردنی خوێندنی پزیشکی لەئەمریکا، نەخۆشخانەیەکی لە ١٨٧٩دا لەورمێ دامەزراند، لەوێدا سەرەرای تیمارکردنی نەخۆش، دەرسی پزیشکی بەهەندێ لەخوێندکارەکانیش ئەگوت.[٣٧]

٣. میسیۆنی ئینگلیزی

لەکاتی شۆڕشی بەدرخان بەگدا، ئاسورییەکان لەشەڕەوە گلان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەلایەکەوە هانی نستورییەکانیاندا دژی بەدرخان رابوەستن، لەلایەکی ترەوە هانی کاربەدەستانی تورکیاندا جولانەوەکەی بەدرخان دابمرکێننەوە. لەم هەلومەرجە ئالۆزەدا پێشەوای نستورییەکان لە ١٨٤٣ دا داوای یارمەتی لەسەرۆکی قەشەکانی کانتەربەری کرد.[٣٨] ئەگەرچی مارشیمون دەستدرێژی کوردی کردبو بە بەهانە، بەلام هۆی راستەقینەی ئەم خواستە ترسی مارشیمون بو لەپەرەسەندنی نفوزی مسیونەکانی‌تر. لەم بارەیەوە ئوژن ئوبن، سەفیری فەرەنسی نوسیوێتی:((مارشیمون بۆ پاراستنی خۆیو میللەتەکەی لەکار تێ کردنی نفوزی کاسۆلیکی فەرەنسیو پریسپیتراینی ئەمریکایی داوای یارمەتی لەکونسولی ئینگلیز کرد لەموسل، بەهۆی ئەوەوە سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری هەیئەتێکی ناردە بارەگاکەی مارشیمون بۆ قوچانس هەروەها لە وانو ورمێ بنکەیان دامەزران))[٣٩]

بەریتانیا قازانجی لەوەدا نەبو مەسیحییەکان لەژێر ناوی کاسۆلیکێتیدا خۆیان بخەنە ژێر چەتری پارێزگاری فەرەنسییەوە، لای بابی عالی ئەوەی کرد بە بەهانەی دەسوەردانە کاروباری نستورییەکان. ئیرل کلارندون، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا لەنامەیەکیدا سالی ١٨٥٧ بۆ سیر ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لەتورکیا نوسیوێتی: ((حکومەتی خاوەن شکۆ بەخۆشییەکی زۆرەوە گەرەکێتی رادەی سەرکەوتنی ئەو تەقەلایانە بزانێ کەئەتوانن بەقازانجی ئەو میللەتە چەوساوەیە بیدەنو سەرەنجام ئاواتەکانیان چیە)). پێشەوای دینیی نستورییەکان راستەوخۆ نامەیەکی بۆ شاژن ڤیکتۆریا نوسی، لەهەردو ئەنجومەنی لۆردەکانو خەلکدا خوێنرایەوە، کۆڕە رەسمییەکانی بەریتانیا بەگرنگی پێدانەوە وەریان گرت.

لۆرد راسل نامەیەکی بۆ نوێنەری بەریتانیا لای بابیعالی نارد، تییا نوسی‌بو: ((بەعەلی پاشا رابگەیەنە کە بەختیاری‌و چاکەیْ نەستوورییەکان کارێکە بەلای حکومەتی خاوەن شکۆوە زۆرگرنگە، ئەبێ ئاگاداری بکەی کەدەسبەجێ رێوشوێن دابنێن بۆ لابردنی زوڵم لەسەریان)) [٤٠]

سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری بەنوێنەرایەتی کەنیسەی ئەنگلیکانی دەستەیەکی نارد بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی نەستوورییەکان. ئەم دەستەیە لەناوچەی جولەمێرگ پێشەوای نەستوورییەکانی بینی، هەروەها ٨ قەشەی لەتورکیاو ٣ قەشەی لەئێران بینی. لەپاش گەڕانەوەی ئەم دەستەیە لە ١٨٨٦ دا میسیونێکی هەمیشەیی بسەرۆکایەتی کوتس نارده چیاکانی هەکاری‌و دوکتۆر ولیام براون ی بەراوێژکاری مارشیمۆن لەقوچانس دانا، براون ماوەی ٢٥ ساڵ لەلای مارشیمون مایەوە، هاوزەمانی دو ماربو تا لە ١٩١٠ دا لەوێ مرد. [٤١]

٤. میسیۆنی روسی

روسیا لەسەردەمی پیتەری مەزنەوە چاوی بڕی‌بوە داگیرکردنی ئێران، بۆ ئەو مەبستەش هەوڵی‌ئەدا کەڵك لەمەسیحییەکان وەربگرێ. لەساڵانی جەنگەکانی روسی-ئێرانی دا(١٨٢٦-١٨٢٨) هەندێ لە نەستوورییەکانی وەکو رێبەرو چاوساغ بەکارهێنا. پاش ئەو شەڕانە سەدان خێزانی نەستووری ناچاربون بەکۆمەڵ کۆچ بۆ قافقاز بکەن. پەیوەندی روسی- نەستووری پتەوتر ئەبو. لەچلەکانی سەدەی ١٩ هەمدا، شیلمون ئاراجان، یەکێ لەقەشە نەستوورییەکان لەئێرانەوە چو بۆ دیتنی حاکمی قەفقاز، فورتنسوف. قەشە داوای‌لێ کرد رێ بدرێ بەهەمو نەستوورییەکانی ئێران بەکۆمەڵ بگوێزنەوە بۆئەوێ، بەڵام فۆرتنسۆف ئەم خواستەی نەسەلماند، چونکە پێی وابو ئەگەر لەمەڵبەندەکانی خۆیان دا بمێننەوە ئەتوانن زۆرتر خزمەتی روسیە بکەن. لەم بارەیەوە نامەیەکی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە، نیسلرود، نوسی تێی‌دا ئەڵێ: ((ئێمە ناتوانین رێ بە نەستوورییەکان بدەین بگوێزنەوە بۆ قافقاز، بەڵام ئەبێ پەیوەندی باشیان لەگەڵ ببەستین‌و، ئەبێ لەبەرامبەر حکومەتی ئێرانی‌دا پارێزگارییان بکەین، بۆ ئەوەی باوەڕو دڵسۆزییان بەدەس بهێنین، چونکە لەدوارۆژدا کەڵکێکی گەورەیان لێ وەرئەگرین))

لەکاتی جەنگی قرمدا(١٨٥٣ - ١٨٥٦) پێشەوای نەستوورییەکان ئامادەیی خۆی دەربڕی بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیەو کەوتە گفتوگۆ بۆ ئەوەی کەنیسەی نەستووری بخرێتە سەرکەنیسەی سلاڤی روسی. لە ١٨٩٨دا ماریۆنان بەنوێنەرایەتی پێشەوای نەستوورییەکان چو بۆ پیتەربۆرگ، لە ئەنجامی ئەوەدا روسیەکان لە ١٩٠٠وە دەستەیەکی گەورەی ئورتودوکس یان نارده ورمێ‌و بەگەرمی کەوتنە

چالاکی. لەلایەن مەسیحییەکانی ئەوێشەوە بەگەرمی پێشوازی کرانو، ئەوانیش ئەوێیانکردە بنکەی چالاکییەکانی خۆیان.[42]

لە ١٩٠١ەوە گۆڤاری کلدانی زمانی ((ئورمیێ- ئورتودوکسانا)) یان بڵاوکردەوە.[43]

٢/٣/١ ئە نجامی کاری میسیۆنەکان

بەدرێژایی سەدەی ١٩ هەم دەوڵەتانی ئەوروپی لەهەوڵدانێکی بەردەوامی سیاسیو جەنگیو ئابوری دا بون بۆ ئەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بەگشتیو، لەناو سەرزەمینی ئێرانیو عوسمانیدا بەتایبەتی قایم بکەن. هەریەکەیان لەپەیڕەوی جێبەجێ کردنی ئامانجە تایبەتییەکانی خۆیو لەسۆراخی دابین کردنی قازانجەکانی خۆی دابو. ئامانجەکانی دەوڵەتانی ئەوروپیو قازانجو دەسکەوتەکانیان لەناوچەکەدا هەمیشە لەگەڵ یەك جوتوگونجاو نەبون. روسیا چەندی بۆی بکرایە هەوڵی پەلهاوێشتنی لە ئەرزی عوسمانیو ئێرانیدا ئەدا، قازانجی لەقوت دانی هەردو دەوڵەت دا بو، بەڵام بەریتانیا قازانجی لەمانی ئەم دو دەوڵەتەدابو، بۆ ئەوەی وەکوکۆسپ لەبەردەم روسیادا بوەستنو نەهێڵن سنوری دەسەڵاتی روسی بگاتە سەرئاوی گەرمی دەریا ئازادەکانو قازانجەکانی بەریتانیا لە هیند بخاتە مەترسییەوە. فەرەنسەش لەلایەکەوە بۆ بەرەنگاری روسی پێویستی بەمانی ئەم دو دەوڵەتەو لەلایەکی ترەوە بۆ هەڕەشەکردن لەبەریتانیا پێویستی بەجێگە پێو بنکە بو لەم ولاتانەدا. ئەم دەوڵەتانە هەریەکەیان بەشێوەی تایبەتی خۆی هەوڵی بەجێ هێنانی ئامانجەکانی ئەدا. یەکێ لەرێگەکانی دزەکردن بۆ ناوچەکەو جێگیربون تێیدا گرنگی دان بو بەناسینو کۆکردنەوەی زانیاری جۆراوجۆر لەسەر ئەم ولاتانە. لەوەشدا هەروەکو گەڕۆكو زاناکانی مێژو، ئارکیۆلۆجی، جوگرافیا، زمانەوانی کەلکی زۆریان بۆ دەوڵەتەکانی خۆیان هەبو. میسیۆنە دینییەکانیش، بەهۆشیاری یالەڕوی بێ ئاگاییەوە، دەوری کاریگەریان هەبو لەجێبەجێ کردنی ئەوئەرکەدا.

لەناو مسیۆنێرەکاندا رەنگە مرۆڤی چاکەخواز، لەخۆ بوردو، خۆنەویست، خواپەرست زۆر بو بنو رەنگە زۆربەیان بەنیازی پاکی گەیاندنی پەیامی پیرۆزی مەسیحو پێشکەوتنی ئەوروپاو یارمەتی دانی گەلە مەسیحییە دواکەوتوەچەوساوەکانی ناوچەکە هاتبنو، سالانی درێژی تەمەنی خۆیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کردبێ. ئەوانە لەچەندین شوێنی دورو دواکەوتودا فێرگەو نەخۆشخانەیان دامەزراند. چەندین لێکۆڵینەوەی بەنرخیان لەسەر لایەنە جیاوازەکانی ژیانی گەلانی ناوچەکە نوسی. خوێندەواریو رۆشنبیرییان لەسنورێکی دیاری کراودا

بلاوکردەوە. چەندین چاپخانەیان دامەزراندو چەندین کتێبو گۆڤاریان چاپکرد بەلاّم هەمو هەولّو تەقەلاّی خێرخوازانەی ئەمانە لەدوا هەلّسەنگاندندا ئەرژایە ناو هەولّی جێبەجێ کردنی ستراتیجی دەولّەتانی ئیمپریالیستی ئەورووپییەوە کەچاویان بڕیبوە دەس بەسەراگرتنو داگیرکردنی ناوچەکە. لەوەشدا هەم میسیونێرەکان بون بەیەکێ لەدەسکەلاکانی جێبەجێ کردنی ئامانجی ناڕەوای دەولّەتەکانیانو، هەم مەسیحییەکانی ناوچەکەش بون بەقوربانییەکی بێ دەسکەوتی ئەو ستراتیجە، چونکە بون بە هۆی:

١. تێکدانی تەبایی مەزەبی

کەنیسەکانی ئەو دەولّەتانەی میسیونی خۆیان ئەنارده ناو مەسیحییەکان لەمەزەبدا یەکگرتو نەبون، بەلّکو لەسەرمەزەبی جیاواز بون. کەنیسەکان لەگەلّ یەك جیاوازو ناکۆك بون. هەریەکەیان هەولّی ئەدا باوەڕی خۆی بباتە ناو مەسیحییەکانەوە. لەوەشدا ئاسوورییەکان لەچاو گەلە مەسیحییەکانی تردا لەهەمویان زیاتر توشی زەرەربون. باوەڕی مەزەبیو نەتەوەیی لەلای ئەرمەنییەکان تێکەلاّو بوبو، دینو مەزەبی بێگانە بەئاسانی نەی ئەتوانی کاریان تێ بکا. بەلاّم ئاسوورییەکان هێشتا لەپلەیەکی نزمی پێشکەوتنی فەرهەنگییو کۆمەلاّیەتیو ئابوریو سیاسیدا بون، بەژمارە کەمو لەیەك دوور دابڕاوبون، میسیونە جیاوازەکان بەئاسانی ئەیانتوانی ریزەکانیان کون بکەنو مەزەبیان پێ بگۆڕن. لەئەنجامی کاری میسیونە جیاوازەکاندا تەبایی مەزەبیی لەناو ئاسوورییەکاندا نەما. ئەگەر لەپێشدا هەمویان یازۆرایەتییان نەستوریو کەمایەتییەکیان کاسۆلیکی سەر بەڕۆمابون، ئەوا دوای هاتنی ئەوانە ئەم گەلە بچوکە دابەشبو بەسەر چەند مەزەبی جیاوازی ناکۆکی وەکو پرۆتستانتی، کاسۆلیکی، ئەنگلیکانی، ئارتۆدۆکس...

٢. تێکدانی پێوەندی ئاسوری- کوردی.

لەپێش هاتنی میسیونە ئەورووپییەکاندا پێوەندی ئاسوری- کوردی تا ئەندازەیەکی باش ئاسایی بوە. مێژوی ناوچەکە باسی هیچ پێکدادانێکی خوێناوی گەورەی نێوان ئەم دو گەلە ناگێڕێتەوە. بێگومان ئاسوورییەکان لەبەرئەوەی مەسیحی، یاوەکو پێیان گوتون((غەیرە دین))و((کافر)) بون، لەمافی دینی، سیاسی، ئابوری، کۆمەلاّیەتی... دا وەکو یەك نەبون لەگەلّ کورد یا لەگەلّ موسولّمانەکانیتر، ئەوانە لەریزی ئەهلی زیمەدا بونو ئەبو((جزیە)) بدەن. مەزنەکانی کورد هەروەکو دانیشتوانو ئێلەکانی ژێردەستی خۆیان ئەچەوساندەوە، ئەبێ ئاسوورییەکانیان زیاتر چەوساندبێتەوە، لەوەشدا جگە لەدواکەوتنی گشتی

سیاسی‌و کۆمەڵایەتی هەموکورد، هەستی دینی‌و هاندانی مەلاکانی کورد دەورێکی کاریگەریان هەبوە. ئەگەرچی تەبایی دینی‌و مەزەبی هەرگیز لەناوکوردا نەبوە. لەکوردستاندا ئیسلام‌و مەزەبە جیاوازەکانی، کاکەیی- ئەهلی هەق، پیرەوانی ئولی یەزیدی، مەسیحی، جو... هەبونو لەپاڵ یەکدا ژیاون. بەڵام لەمێژوی کوردا باسی جەنگی دینی‌و مەزەبی زۆر نیە، چەند جارێ قەتلوعامی یەزیدی کراوە، بەڵام باسی شەڕو پێکدادانی دین‌و مەزەبەکانی‌تر نیە، بەتایبەتی شەڕی مەسیحی-موسوڵمان تا هاتنی میسیونەکانی بێگانە.

میسیونێرەکان دەورێکی کاریگەریان هەبو لەهاندانی ئاسورییەکاندا دژی گەلە موسڵمانەکانی دراوسێیان، بەتایبەتی دژی گەلی کورد کە نەخۆی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەبو، وە نە هیچ دەوڵەتێکی بێگانەش پشتیوانی لێ ئەکرد. هەر بۆ نمونە یەکێکیان لەنامەیەکی‌دا ساڵی ١٨٣٦ کەبۆ مارشیمۆنی نوسیوە، ئەڵێ: ((ئەوکوێرەوەرییەی خۆتو گەلەکەت لەم ناوچەیەدا، بەدرێژایی ئەوماوەیە بەسەرتان هاتوە، هەموی لەئەنجامی زوڵمی ئیسلامی‌دایە ... ئەوەش بەزەیی‌و هاودەردی برا مەسیحییەکانی ئەمریکاتانی وروژاندوەو سەرنجی راکێشاون بۆ مەسەلەکەتان))[44]

ئەم جۆرە پەروەردە کردنو راهێنانە، لەو خوێندنگایانەی ئەمانە دایان ئەمەزرانو، لەئامۆژگاری دینی ناو دیرەکانو، لەرەفتاری رۆژانەیاندا رەنگی ئەدایەوەو، کاری ئەکردە سەر دروست کردنی دوژمنایەتی لەبەینی مەسیحییەکانو موسڵمانەکاندا.

لەکاتێکا میرەکانی بۆتان، هەکاری، بادینان خەریکی خۆسازدان بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی تورك بۆ سەر کوردستان، ناکۆکی لەبەینی کوردو مەسیحی‌دا ئەقییەوە.

بەریتانیا نەی ئەویست تورکیا لاواز ببێ، یا هیچ بەشێکی لێ جیاببێتەوە، لەترسی ئەوەی نەوەکو کزی عوسمانی ببێتە هاندەری روسیا بۆ داگیرکردنی، بۆیە ئینگلیزەکان دژایەتی هەمو بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی- خوازی کوردیان ئەکرد. بۆ ئەو مەبەستەش" لەلایەکەوە نفوزی خۆیان لەناو مەسیحییەکاندا، بەتایبەتی لەناو ئاسورییەکاندا، بەکار ئەهێنا کە لەهیچ بزوتنەوەیەکی کوردا دژی حکومەتی عوسمانی بەشدار نەبن، بەڵکو ئەگەر بۆیان بکرێ ئەگەرەی لێ بدەنو دژی بوەستن. کەچی لەلاکەی ترەوە، زۆریان لەبابی عالی ئەکرد بۆ پاراستنی هێمنی‌و ئاسایش‌و، سەلامەتی ئاسورییەکان، لەشکر بنێرێتە سەرکوردستانو دەسەڵاتی میرو مەزنەکانی کورد نەهێڵێ.

لەکاتی خۆ ئامادەکرنی بەدرخان بەگدا بۆ بەرهەڵستی پەلاماری تورک، نورالله بەگ مەزنی هەکاری کەیەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بەدرخان بەگ بو نامەیەکی بۆ مارشیمون نارد بۆ ئەوەی یەکتری ببینن و، گفتوگۆ بکەن بۆ بەلادا خستنی ناکۆکیەکان و، دانانی رێوشوێنی پێکهاتن و هاوکاری، کەچی میسیونێری ئینگلیزی بادجەر نەك نەیهێشت مارشیمون، نورالله بەگ ببینێ، بەڵکو وای لێ کرد پەنا بۆ بابیعالی ببات، داوای سەرکوت کردنی کوردەکانی لێ بکا.[٤٥] کونسولی بەریتانی لەموسڵ بەناوی پارێزگاری نستورییەکانەوە لەدەسدرێژی کورد داوای لەکاربەدەستانی تورک کرد بەدرخان و بزوتنەوەکەی لەناوببەن.

بادجەر لەراپۆرتێکا بۆ((کۆمەڵی بڵاوە پێدانی ئینجیل)) نوسیویتی: ((نورالله بەگ میری هەکاری سەربەخۆیی لەنستورییەکان زەوت کردوە، ئەگەرئەو یارمەتییە کاتییە نەبوایە کەئێستە ئەیان درێ، کوردەکان سەریان پێ دانەواندبون بۆ قانونەکانی خۆیان کەقانونی جەنگەڵە))[٤٦]

کونسولی ئینگلیز لەموسڵ و وان هانی ئاسورییەکانیاندا دژی بزوتنەوەکەی بەدرخان بەگ رابوەستن و، باجی نەدەن. ئەوەش بو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕێکی خوێناوی لەنێوان کوردو ئاسوریدا(١٨٤٢-١٨٤٣) ئاسورییەکان لەو شەڕانەدا توشی زەرەری گیانیی و ماڵی زۆربون. نوێنەرانی دەوڵەتە مەسیحییەکانی ئەوروپا بەتایبەتی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز ئەوەیان کردە بەهانە بۆ خۆتێ هەڵقورتاندن بۆگوشار بۆ سەر بابیعالی و، داوای تەمێ کردنی کوردو، پاراستنی مەسیحییەکان لەکوردو، دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورک لەناوچەکەدا.

هەڵوێستی دوژمنانەی نوێنەری بەریتانیا لەبەدرخان بەگو هاندانی بابیعالی بۆ لەشکر کێشی بۆ سەر بۆتان، لەدوایترا بەجۆرێ لەبۆچونی سەرکردەکانی کوردا، وەکو شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینیی و کوڕانی بەدرخاندا، رەنگیدایەوە کەهەرگیز باوەڕیان بە بەریتانیا نە ئەکردو، ئەیان ویست لەبەرامبەر بەریتانیادا پشتیوانی روسیا بەدەس بهێنن.

هەر لەئەنجامی هاندانی میسیونێرە بێگانەکاندا، ئاسورییەکان لەبەدرخان بەگ هەڵگەڕانەوە. لەجوڵانەوەکەی یەزدانشێردا بەشدارییەکی کەمیان کرد. سەرەڕای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵلاش هەوڵێکی زۆری لەگەڵدان بۆ ئەوەی لەشۆڕشەکەیدا بیانکاتە هاودەنگ، بەڵام ئەوان لەسەر ئامۆژگاری میسیونیەو دیپلۆماتە ئەوروپییەکان بێ لایەن راوەستان. شێخیش رێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو شەڕە خوێناوییەدا کە لەنێوان کوردو عەجەمدا، لەناوچەیەکا کەئاسورییەکانی لێ نشیان، فەرما، رێگەی نەدا هیچ زەرەرێ لەئاسورییەکان بکەوێ.

٣. تێکدانی پێوەندی ئاسوری لەگەڵ حکومەتەکانی ناوچەکە.

روسیا لەملململانێ دابو لەگەڵ دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانیدا. ناو بەناو ئەم ململانێیە ئەبو بەجەنگی سەختو، هەموجارێ ئەبو بەهۆی داگیرکردنی بەشێك لەئەمرزی عوسمانی یا لەئەمرزی ئێرانی. قەیسەری روسیا هەموجار بۆ مەبەستی فراوانخوازانەی تایبەتی خۆی هەوڵیئەدا کەڵك لەچەوسانەوەی دینی مەسیحییەکان وەربگرێ. هانی ئەدان بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیا دژی عوسمانیو ئێران. هەموجار ئەمەش ئەبو بەبیانو بەدەس کاربەدەستانی بابی عالیو دەرباری قاجارەوە بۆ سزادانی قورسی مەسیحییەکان. بەڵکو هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵیان. سەرەنجام هەردو گەلی ئەرمەنیو ئاسوری لەباتی ئەوەی بگەن بەمافی ئازادی دینیو نەتەوەیی، بونە قوربانیی سیاسەتی ئیمپریالیستی روسیەو، توشی لەناوچونی بەکۆمەڵو، ئاوارەبونی بەکۆمەڵ بون.

٢. ئامانجی نەتەوەیی گەلی ئاسوری.

ئاسورییەکان لەگەڵە کۆنەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستن. ئێستەش لەکاتی گەڕانی ئارکیۆلۆجیدا لەمزۆر شوێنی لەیەك دوری ناوچەکەدا شوێنەواری ئاشوری ئەدۆزرێتەوە، کەئەوان بەباووباپیری خۆیانی ئەزانن. هەروەها ناوی هەندێ مەڵبەندو شارو گوندو شاخو روباریش رەگەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ زمانی سریانی، کەئەوان بەزمانی خۆیانی ئەزانن.

ئاسورییەکان ماوەیەکی درێژ لەگۆشەی فەرامۆشی دابون. لەروداوەکانی ناوچەکەدا دەورێکی دیاریان نەبوە. بەڵام لەناوەڕاستی سەدەی ١٩ هەمەوە، وەکو فاکتەرێکی دیار لەکوردستان، چ لەو بەشەی لەژێردەستی تورکو، چ ئەو بەشەی لەژێردەستی ئێراندابو هاتنە ناوانەوەو، لەسالانی یەکەمین جەنگی جیهانییدا وەکو مەینەتییەکی گەورەی گەلێکی زۆر لێکراوی ئازادیخواز تەقییەوە.

ئەم میللەتە بەدرێژایی زەمان توشی کوێرەوەری بوە. لەژێرباری قورسی چەوسانەوەی دینیدا ژیاوە. پێشەوا دینییەکانی موسوڵمانەکانو کاربەدەستانی هەردو دەوڵەتی ئێرانو تورکیا، دەورێکی زۆریان هەبوە لەخرۆشاندنی هەستی دینی کوردا دژی ناموسوڵمانەکان، لەوانە ئاسوری. هەمیشە بەچاوی سوك سەیریان کردون. لەهەندێ قۆناغدا ناچاریان کردون کەنیشانەیەکی تایبەتی هەڵبگرن بۆ ئەوەی لەموسوڵمانەکان جیا بکرێنەوە. لەئەنجامی ئەمەشدا لەروی ئابورییەوە روتێنراونەتەوەو، لەروی کۆمەڵایەتییەوە پلەیەکی نزم تریان هەبوە لەکۆمەڵانی خەڵکی موسوڵمان. لەهەندێ شوێنی کوردستان، مەسیحییەکانی کە بە((فەلە)) ناو براون، بۆ خۆپاراستن لەچەوسانەوەی جۆراوجۆر ناچار ئەبون خۆیان

بهاوێژنە پەنای ئاغایەکی دەسەڵاتدارەوە. ئەو ئاغایەش بەرامبەر بەباجو سەرانەیەکی تایبەتی ئەبو لەبەرامبەر دەسدرێژی ئاغایانی ترا بیان پارێزێ. سەرەڕای هەمو ئەمانە، مێژوی پەیوەندی کورد-ئاسوری تاسەدەی رابردو هیچ رواداوێکی خوێناوی ئەوتۆی تێدا نیە کەشایەنی گێڕانەوە بێ.

کوردیش وەکو ئاسوری لەژێرباری چەوسانەوەو، هەمیشە لەشۆڕشو یاخی بوندابوە. خاوەنی دەسەڵاتی سیاسی، سوپایی، دارایی تایبەتی، تەنانەت خاوەنی دەسەڵاتی دینیو فەرهەنگیی خۆیشی نەبوە تا ئۆبالی چەوسانەوەو زەوت کردنی مافی سیاسیو دینی، یا ئازادیو سەلماندنی مافی سیاسیو دینی گەلێکی تری لەئەستۆدا بێ. بەلکو هەندێ دەوڵەتو میللەتی دەسەڵاتداریتر ناکۆکییان لەبەینی هەردوگەلی هاوسێدا بۆ قازانجی خۆیان دروست ئەکرد، بۆ ئەوەی هەردوکیان لەژێر دەستی خۆیاندا بهێڵنەوە.

ئاسوری لەگەلە کۆنەکانی ناوچەکەیە، مێژوش رەنگە بەوردی لەبیری نەیەت لەکەیەوە نیشتەجێی ئەوێن. دەسەڵاتی حکومەتە ئیسلامییەکان بەدرێژایی چەن قەرن، بەشێوەی جۆراوجۆر، لەژمارەی مەسیحییەکانی بەگشتی کەمکردۆتەوە. ئەم ناوچەیەش زیاتر لە ٤ قەرن لەژێردەستی دو هێزی زلدا بون، کە یەکێکیان شیعەو ئەوی تریان سوننە بوە ئایدیۆلۆجی رەسمیی دەوڵەتو، بەهانەی هەبونو کارەکانی. ئەم دو ناوەندەش بەدرێژایی ٥ قەرن لەململانێدا بون. لەم ململانێیەشدا هەمو رێگەیەکیان بەکارئەهێنا. لەوانە، لەناوبردنی بەکۆمەلی خەڵکو، بەگژ یەکا کردنی گەلانو هۆزو تیرە وبنەماڵە. ئەو دو هێزە هیچ کامیان نەیتوانی ئەوی تریان لەناوببات. بەلکو هەردوکیان یەکتریان شرو لاوازکردو ناوچەکەیان لەکاروانی پێشکەوتنی دنیا دواخستو، بون بەهۆی وێرانی وڵاتو دواکەوتنو هەژاری گەلەکانی خۆیانو، رەخساندنی هەل بۆ دەوڵەتانی مەسیحی ئەورروپی، کەپێش بکەونو دەوڵەمەندو بەهێز ببنو، چاو ببڕنە قەڵەمڕەوی ئەم دو دەوڵەتە. ئەمانیش لەئەنجامی ململانێی بەردەوامی درێژخایانی بەینی خۆیاندا هەرچی تینوتاوو هێزیان هەبو داچۆڕابو.

لەسەدەکانی رابردودا ئاسورییەکان داوای جیابونەوەیان نەکردوە. هەوڵی دروست کردنی دەوڵەتی سەربەخۆیان نەداوە. هەمیشە لەتەلاشی ئەوەدابون بەچاوی یەکسانی لەگەڵ هاوڵاتییانی موسوڵمان سەیر بکرێنو رەفتاریان لەگەڵ بکرێ. بەڵام ئەوانیش خۆیان بەهۆی لەیەك دابڕانو دوریو دواکەوتنەوە، تەبایی مەزهەبیو فەرهەنگیو زمانییان نەبوە. ئاسورییەکانی هەکاریو بۆتانو بادینان کەپێکهات بون لەچەند تاقمێکی خاوەن رێکخستنی خێڵەکی وەکو ئێلەکانی جیلو، بازی،

تخـومی، تیـاری، ئاشـیتی لەگـەڵ کلدانـەکانی شـەقلاوەو عـەینکاوەی هـەولێرو هەرمۆتـەی کۆیـەو شـوێنەکانیتری موسـڵ وەکـو یـەك نـەبون. هـەروەها لەگـەڵ ئاسـورییەکانی ورمـێ‌یش جیـاوازبون. هـاتنی میسـیونی دەوڵـەتو کەنیسـە جیاوازەکان ناکۆکییەکانی ناوی قوڵتر کردنو، کێشەی پێوەندییەکانی ئەوانی هەم لەگەڵ دەوڵەتانی ئێرانیو عوسمانیو، هەم لەگەڵ گەلانی دراوسێیان زیاتر ئاڵۆزان.

میسـیونێرە ئـەمریکی، فەرەنسی، روسـی، ئینگلیزییـەکان لـەئێرانو تورکیـا بەناوی یارمـەتی دانو پێش خسـتنی مەسـیحییەکانی کوردستانەوە دامـەزرابون. ئەگەرچی دەیان نەخۆشخانە، خوێندنگا، چاپخانە، شوێنی فێرکردنی کارپیشە ... یان بۆ دروست کـردنو لـەم روەوە خزمـەتێکی گـەورەیان کـردن. بـەلام دەوڵـەتانی ئـەوروپایی هـەوڵیانئـەدا، هـەم میسـیونەکانی خۆیـانو، هـەم مەسـیحییەکانی کوردسـتان، بـۆ مەبەسـتی تایبەتی خۆیـانو، بـۆ دەسـوەردانە کاروبـاری نـاوخۆی ئێرانو تورکیاو، چەسپاندنی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا بەکار بهێنن.

میسـیونەکان بـەهۆی بلاوکردنـەوەی خوێنـدەواری، کردنـەوەی قوتابخانـە، دامـەزرانـدنی دەزگـای چـاپ، بلاوکردنـەوەی کتێـبو گۆڤـارو رۆژنامـە، هۆشـی نەتەوەییان لەناو ئاسورییەکاندا ئەبوژانەوە. هۆشـی نەتـەوەیی تێکـەلاوی هەسـتی دینـی ئـەبو. ئەگـەر جـاران بەسـەلماندنی مـافی ئـازادی دینـی دابـین ئـەبون، ئـیتر خواستی سیاسـیو فەرهەنگییشـیان هـەبو. ئـەیان ویسـت لـەکاروباری دەوڵـەتیدا نوێنەری خۆیان هەبێو بەشداربن، بەزمانی خۆیان بیخوێننو فەرهـەنگی تایبـەتی خۆیـان گەشـە پـێ بـدەن، جیـاوازی لـەنێوان ئـەوانو هاولاتییـانی موسـوڵماندا نـەمێنێ. بەشـێنەیی وای‌لـێ ئـەهات، مەسـیحییەکان بەگشـتی، دڵسـۆزییان بـۆ دەوڵەتانی ئەوروپی بەهێزتر ئەبو لەچاو دڵسـۆزییاندا بـۆ دەوڵەتـەکانی خۆیـانو، ئـەوانیان بـەپارێزەرو دالـدەی خۆیـان ئـەزانی. ئـەوانیش گوشـاریان بـۆ بابیعـالیو دەرباری قاجار ئـەهێنا کـەمافی مەسـیحییەکان بسـەلمێننو زوڵـمو زۆریـان لەسـەر لاببەن.

لـەدوای تێشـکانی دەوڵـەتی عوسـمانی لەبـەردەمی روسـیەدا(١٨٧٧) کاتـێ دەوڵەتانی ئەوروپی پەیمانی بـەرلینیان بەسـەر تورکیـادا سـەپاند، لەچـەند مـادەدا پاراسـتنی مەسـیحییەکانو سـەلماندنی مافـەکانیان تێ‌خسـتبـو. ئـەم گوشـارە ئەوروپییە بۆ سەر عوسمانیو، ئەم جۆرە دەسـوەردانە کاروبـاری نـاوخۆو، هەوڵـدانی روسیا بۆ کەڵك وەرگرتن لەمەسیحییەکانی ئێرانو تورکیـا لـەکاتی جەنگـەکانیدا لەگەڵ ئەم دو دەوڵەتەو، هاوکاری کردنی کەموزۆری مەسیحییەکان لەگەڵ روسـیاو بەریتانیا دژی تورکیاو ئێران، زەمینەی دوژمنایەتی لـەناو داوودەزگـای دەوڵـەتیی

رۆمو عەجەمو، لەناوگەلانی هەردو دەوڵەتدا خۆش ئەکردو، ئەبو بەهانە بەدەستیانەوە بۆ ئازاردانی زیاتریان.
کە ((ئینقلابی عوسمانی)) لەژێر دروشمەکانی حوریەت، عەدالەت، مساوات‌دا، هەڵگیرساو، سەرلەنوێ دەستوری هێنایەوە مەیدانی کارپێ کردنو، مافی هەموگەلانی عوسمانی بێ گوێدانە جیاوازی دین، زمانو نەتەوە، سەلماند(۱۹۰۸)، خۆشی خستە ناو دڵی هەموگەلە زۆرلێکراوەکانی عوسمانییەوە. بەڵام ئەو خۆشییە زۆری نەخایاند، چونکە سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) لەسیاسەتی نەتەوەیی‌دا کەوتنە جێبەجێ کردنی پلانی تورکاندنی نەتەوە نەتورکەکان پێڕەوی‌و ئامانجی پان-تۆرانیزمو، لەسیاسەتی دینی‌دا کەوتنە پەیڕوی ئامانجی پان _ ئیسلامیزم. ئەو هیوایەی گەلە نەتورکو نەموسوڵمانەکان بەشۆڕشەکەیان هەبو نەهاتە دی. جیاوازی دینیی‌و جیاوازی نەتەوەیی لەجاوان زیاتری کرد.
ئاسورییەکانیش، وەکو ئەرمەن، هەواڵی تێوەگلانی بابی‌عالی‌یان لەیەکەمین جەنگی جیهانییەوە بەخۆشی‌و پەژارەوە وەرگرت" بەخۆشییەوە چونکە بەهیوای ئەوەبون دەوڵەتی عوسمانی لەجەنگدا بشکێ‌و، قەڵەمڕەوەکەی پاوچە پارچە ببێو، ئەوانیش لەدەس زۆرلێکرانی دینیی‌و نەتەوەیی‌و رزگاربن. بەپەژاوەوە چونکە لەچارەنوسی خۆیانو، تۆڵەی دڕندانەی تورکو گەلە موسڵمانەکانی تر ئەترسان.
قەیسەری روسی داوای لەگەڵ مەسیحییەکانی ژێردەستی تورک کرد، بەتایبەتی لەگەلانی ئەرمەنی‌و ئاسوری، کرد" دژی دەسەڵاتی عوسمانی راپەڕنو شۆڕش بکەنو هاوکاری هێزە چەکداوەکانی روس بکەن، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی ئازادی‌و سەربەخۆیی پێ‌دان لەپاش بردنەوەی جەنگ. مەسیحییەکان، بەدەنگ بانگەوازی قەیسەرەوە چون، بەسەدانیان ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێ هێشتو چونە پاڵ سوپای وروسی‌و، لەمەیدانەکانی جەنگ‌دا هاوکاری جۆراوجۆری روسیەیان کرد. سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) خۆیان لەبەهانەبون لەمەسیحییەکان، بەوەش بیانویەکی بەهێزی قەڵاچۆکردنی بێ بەزەییانەیان دەس‌کەوت.
تورک ئەوەی کردە بەهانەو کەوتە کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی‌و ئاسوری. لەو سەردەمەدا ژمارەی ئاسورییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە۱۵۰ هەزار کەسو ئاسورییەکانی ورمێ‌و دەورو بەری بە۵۰ هەزاوکەس ئەخەملێنران. هێزەکانی تورک چونە سەریان، ئەوی نەکوژراو دەربازبو بەناچاری‌و تێشکاوی نیشتمانی دێرینەی خۆی بەجێ هێشتو روی‌کردە ورمێ، کەئەوسا لەژێردەسەڵاتی سوپای روسی دابو.
نیکیتین سەبارەت بەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان نوسیویتی:

((...نەستورییەکانی تورکیا...چاوەڕێ بون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆبن، ئەوانەشیان کەهاولاتی ئێران بونو لەورمێ ئەژیان...ئومێدەواربون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێردەسەلاتی دەولەتانی ئیسلامی دەربێن...))[47]

نوسەرێکی ئێرانی لەژێر سەرناوی((بیری پوچی ئاسورییان))دا نوسیویتی:

((بەو جۆرەی ئەزانرێ مارشیمون سەرۆکی دینیی ئاسوریيان بیری ئازادیو فەرمانڕەوایی لەسەردا بو، وە بەتەمابو کەلك لەهەلومەرجی شێواوی دنیا وەربگرێ بۆ دامەزراندنی دەولەتی سەربەخۆی ئاسوری لەبەشێکی خاکی ئێرانو عوسمانیدا. ئەو بینی بوی کەعوسمانییەکان بۆ پاکودنەوەی نەژادو خاکی خۆیان ئاسورییەکانیان کوشت بو، ئەوانەی لەکوشتن رزگاریان‌بو رایان کودبو بۆ ئێران، خۆیشی یەکێ بولەوانە. سیاسەتی ئەودەمی هاوپەیمانەکان پێکهێنانی لەشکرێ بو لەمەسیحییەکان لەئازەربایجان، ئەویش ئەیویست ئەو هەلە بقۆزێتەوەو، ئەوەندەی بتوانێ ئەو ناوچانە لەبونی موسلمانان پاك بکاتەوەو نەیان هێلێ، وەپایەکانی حکومەتی پاشەڕۆژی خەیالیی خۆی قایم بکا. لەبەرئەوە لەگەلّ ئەوەی مارشیمون پێشەوایەکی دینی‌بو، ئەبو بەراستی لەگەلّ کوشتنو کوشتار نەبێ، کەچی ئاسورییەکانو مەسیحییەکانی هانئەدا بۆ کڕینی چەکو خۆچەکدارکردنو خۆئامادەکردن بۆ جەنگ.[48]

بۆ ئەوەی لەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان لەو قۆناغەدا تێبگەین چەند بەلگەیەك لەبەر دەس‌دایە. یەکێکیان بریتییە لەو مەرامنامەیەی((کۆمیتەی ئازادی ئاسوری)) لە٢٧ ی‌حوزەیرانی ١٩١٧ دا لەکاتی پێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسوری‌دا لەورمێ بلاوی کودۆتەوە. ئەوی تریان ئەو یادداشتەیە کەدەستەیەکی نوێنەرایەتی بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانییەوە لەپاریس پێشکەشی کۆنفرەنسی ئاشتی کردوە.

لەمەرامنامەکەدا نوسراوە:

((١. ئامانجی سەرەکی کۆمیتەی ئازادی ئاسوری، پێکهێنانی بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆیە لەمەلبەندەکانی: ورمێ، موسل، تور عابدین، نسیبین، جزیرە، جولەمێرگ، بەو مەرجەی لەکاروباری بازرگانیو جەنگی‌دا هاوپەیمانی روسیای ئازادی مەزن بێ.

٢. ئەنجومەنێکی نەتەوەیی بنچینەی ئەم سەربەخۆییە ئەبێ، قانون دائەنێ، وەزیرانو سەرکۆمار لەجێبەجێ کردنی‌دا بەشدارئەبن.

٣. هەلبژاردنی نوێنەرانی ئەنجومەنی ناوەندی بەم ٧ مەرجانەی لای‌خوارو ئەنجام ئەدرێ: مەرجەکانی حەقانییەت، وەکیەکی، جیاوازی نەکردن بەهۆی مەزەب،

وەجاخزادەیی، ڕەسەنی، ڕەگەز، زمان ئەوانەی ۲۰ساڵی تەواون، مافی هەڵبژاردنی نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنەیان هەیە. تەمەنی ئەوانەی کاندید ئەکرێن‌و هەڵ ئەبژێردرێن نابێ لە۲۵ ساڵ کەمترو لە۶۰ بەرەوژور بێ.

٤. دەوڵەت دەس ئەگرێ بەسەر ئەرزی زەویدارەکاندا، بۆ ئەوەی بەپێی بەرنامەی کاربەدەستانی دەوڵەت بەسەرگەلدا دابەش بکرێ.

٥. زەویوزاری کسانێ کەسەدان ساڵە دەسیان بەسەر ئەرزەکاندا گرتوە، ئەبێ بێ‌گوێدانە مەزنایەتی نەتەوەو ڕەگەز لەلایەن کاربەدەستانی دەوڵەتەوە زەوت بکرێ‌و، بەیەکسانی بەسەر ڕەنجبەراندا دابەش بکرێ، بەروبومەکەشی بۆ خۆیان ئەبێ بۆ دابین کردنی پێویستییەکانی‌خۆیان، هیچ جۆرە زەویبانەیەکیان لێ ناسێنرێ. زەویدارەکانیش، بەگوێرەی پێویستییەکانی خۆیان، پارچە ئەرزیان ئەدرێتێ. ئەبێ پەیڕەوی ئەمانەی خواری بکرێ:

یەکەم: ئەو ئەرزانەی هی زەویداربون، یا خاوەنەکەی بەپارەی خۆی کڕیونی، پاش لێکۆڵینەوەی قەباڵەو بەلگەکانی‌و سابت بونی، دەستی بەسەرا ئەگیرێ‌و نرخەکەی ئەبژێردرێ‌و بەخاوەنەکەی ئەدرێ.

دوەم: هەموکانەکان، کانی ئاو وهی‌تر، لێرەوار، بۆ کەلکی گشتی لەخاوەنەکانی ئەسێنرێ‌و ئەخرێنە ژێرسەرپەرشتی کاربەدەستانی دەوڵەتو بەڕێوەبەرایەتی ناوەندییەوە.

٦. هەمو ئاشوریان، نێرو مێ، بێ جیاوازی چینایەتی" لەبەردەمی قانوندا وەکیەکن.

٧. ئازادی دەربڕین، نوسین، دین، کۆبونەوە، باوەڕ ئەدرێ بەو مەرجەی زەرەر لەشەرەف نەدا.

٨. هەموکەس بەپێی دەرامەتی خۆی باج‌ئەدا، باج لەهەمو خەڵك بەبێ جیاوازی وەرئەگیرێ.

٩. منالانی خوار تەمەنی ۱۱ ساڵ بۆ خوێندن‌و فێربون ئەبێ ببرێنە خوێندنگا.

١٠. کاروباری دینی بەتەواوی لەکاروباری سیاسی جیا ئەکرێتەوە، ڕوحانییەکان مافی دەسوەردانە کاروباری سیاسی‌و حقوقییان نیە.

١١. ئەبێ کەڵك لەڕێکخستنی سۆسیال دیموکرات وەربگیرێ، ئەم پارتییە ئەبێ بەگوێرەی بەرنامەی کارل مارکس دەسکەوتو بەرژەوەندییەکانی ڕەنجدەران دابین بکا.

١٢. ڕاگرتنی ئەو باجە ناڕەوایانەی باری شانی خەڵکو ڕەنجدەرانی قورس کردوە.
١٣. هەمو ئەو گەلو نەتەوانەی لەدەوڵەتی ئازادی ئاشوریدا ئەژین، ئەتوانن بەئازادی بەپێی دینو مەزەبی باوەڕیان بژین، بەڵام ئەبێ مل بدەن بۆ قانونەکانی دەوڵەتی جمهوری ئاشوری، کەئەنجومەن دایان ئەنێ.
١٤. لەهەمو شوێنەکانی وڵاتدا، هەمو زانستەکان بەزمانی سریانی ئەخوێنرێن.))[٤٩]

هەروەها لەو بیرخەرەوەیەدا کە لەتەموزی ١٩١٩دا سەعید سادقو نەجیب ڕۆستەم بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانیەوە داویانە بەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریس، داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی ئاسوری سەربەخۆیان کردوە لەسەر زەمینێکی فراوانی ولایەتەکانی ڕۆژهەڵاتو خواروی تورکیا لەگەڵ حەلەبو دیرەزوورو موسل بەو مەرجەی دەروبەکیشی لەسەر دەریا هەبێ. دەستەی نوێنەرایەتی گەلی ئاسوری ئەوەی کردبو بەبیانوی خواستەکانی کەزۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە ئاسورینو ڕەچەڵەکی هەندێ لەئێلەکانی کوردو عەرەب ئاسوریە.

دیاریکردنی ئامانجی ئاسوریەکان بەو جۆرەی لەم بەڵگانەدا باسی‌کراوە لەچەند لاوە توشی بەرەنگاری ئەبو:

یەکەم-لەئاستی ناوچەیدا" چونکە لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی گەلانی تورکو کوردو عەرەبو ئازەری لەیەکی ئەداو، ئەو سەرزەمینەی ئەوان ئەیان ویست دەوڵەتی ئاشوری تیا دابمەزرێنن هیچ یەکێ لەم گەلانە بەهی ئاسوریان نەئەزانی، بەڵکو هەندێ لەو نەتەوانە لە ناوخۆیاندا ململانێییان بو لەسەر خاوەنێتی هەندێ لەو شوێنانە.

دوەم-لەئاستی دەوڵەتانی ناوچەکەدا" ئەو شوێنانەی ئاسوریەکان لەبەرنامەی خۆیاندا دیاریانکردوە، بەشێکی قەڵەمڕەوی ئێرانیو بەشێکی قەڵەمڕەوی عوسمانیبو. هەم حکومەتی ئێرانو هەم حکومەتی تورك بەتوندی دژی ئەم پرۆژەیە ڕائەوەستان، چونکە ئەبو بەهۆی دابڕینو جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی ئەم دو دەوڵەتە.

سێیەم-لەئاستی جیهاندا" خواستێکی لەو بابەتە نەی ئەتوانی پشتیوانیی ڕاستەقینەی هیچ‌کام لەدەوڵەتە گەورەکانی جیهان بەدەس بهێنێ. تاپێش یەکەمین جەنگی جیهانی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا، جگە لەروسیە، بۆ ڕاگرتنی((هاوسەنگی هێز)) مانی ئێرانو تورکیایان بەپێویست ئەزانیو، ڕێگەی هەڵوەشانو داگیرکردنیان نەئەدا، دوای جەنگیش دابەش‌کردنی ناوچەکە بەو پێیەی لەسەردەمی جەنگدا لەزنجیرە ڕێککەوتنە نهێنیەکانی ئەستەمول، لەندەن،

سایکس-پیکۆ...کە دوایی‌تر سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسیا هەندێ گۆڕینی ناچاریی بەسەر هێنا، جێگەیەکی تیا نەبو بۆ دەوڵەتێکی لەو بابەتە.
کۆسپی هەرەگەورەی سەرنەکەوتنی ئەم پرۆژەیە خودی گەلی ئاسوری بو، چونکە لەهەمو ئەو شوێنانەدا کەئەوان بەتەمای دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بون تیی‌دا، کەمایەتی دانیشتوانیان پێک ئەهێنا، بگرە لەزۆرێ ئەو شوێنانەدا کەمایەتییەکی بچوک بون.
جێبەجێ‌کردنی پرۆژەی دەوڵەتی ئاسوری لەتوانای گەلی لێقەوماوی ئاسوری خۆی بەدەربو. هیچ نەتەوەیەکی ناوچەکەو، هیچ دەوڵەتو هێزێکی ناوچەیی‌و جیهانییش قازانجی لەیارمەتی‌دان‌و دروستکردنی‌دا نەبو، جا لەبەرئەوە دارشتنی ئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان بەو شێوەیە نەك هەر خواستە رەواکانی ئەم گەلە لێقەوماوەی نەهێنایە دی، بەڵکو مەسەلەکەیانی زیاتر ئاڵۆزان‌و کردی بەقوربانیی سیاسەتی دەوڵەتە ئمپریالیستیەکانی روسیاو بەریتانیا.

٣. تورك‌و مەسیحی

١/٣کێشەی دینی‌و نەتەوەیی لەتورکیا

تا دوا چارەکی قەرنی ١٩هەم ئیمپراتۆریی عوسمانی هێشتا یەکێ‌بو لەدەوڵەتە فراوانەکانی دنیا. لەناو ئەم قەڵەمڕەوە فراوانەدا، رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزەبی جیاوازی تێ‌دابو. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی نمونەی دواکەوتن‌و زۆرداری‌و بەرتیلخۆری‌و فسادبو. هەلومەرجی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی وڵات لەوپەڕی دواکەوتن‌و خراپی‌دابو. دەستور یا قانونێك نەبو مافو فرمانەکانی هاوولاتییان داین بکاو، پێوەندی نێوانی هاوولاتی‌و دەوڵەت رێك بخاو، مافی نەتەوەیی‌و دینیی‌و مەزەبی‌گەل‌و نەتەوەو دینە جیاوازەکان دیاری بکا.((رەعییەت)) بەگشتی، توێژێکی کەمی نەبێ، هەموی لەژێرباری چەوسانەوەو زۆرلێکران‌دا ئەی ناڵاند. دەسەڵاتی بێ سنوری سوڵتان‌و، لاساری کاربەدەستانی بابیعالی‌و، توێژی کۆنەپەرستی داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی، سەرباری ئەمانەش، دواکەوتنی کۆمەڵانی خەڵك، کۆسپێکی گەورەبون لەبەردەم هەمو ئەو ریفۆرمیستو چاکەخوازو رۆشنبیرانەی ئەیان ویست هەلومەرجی وڵات باش بکەن.
دنیا بەرەو گۆڕان ئەچو. هۆشی سیاسی لەناو گەلانی زۆرلێکراوی عوسمانی‌دا ئەخەملا. خەڵك داوای ئازادی سیاسی‌و دینی‌و فەرهەنگییان ئەکرد. کاروباری دەوڵەت، ئیتر نەئەتوانرا وەکو کۆن، بەڕێوە بچێ. یا ئەبو گۆڕانی بنەڕەتی لەژیانی ناوخۆی‌دا بەدی بهێنێ، سەرلەنوێ مافی هاولاتییان وەکو تاکو، مافی گەلان

وەکو کۆمەڵانی دینی، مەزەبی، نەتەوەیی جیاواز بسەلمێنێ‌و، پێوەندییان لەسەر بنچینەی وەکیەکی‌و ڕێزگرتنی یەکتری لەگەڵ دەوڵەت ڕێك بخاتەوە. یا ئەبو خۆی ئامادەبکا بۆ ئەوەی هەر ساڵەی گەلێکی لێ جیا ببێتەوە، پارچەیەکی لێ دابڕێ‌و، شۆڕش لێرەو لەوێ هەڵ بگیرسێ.

پاش ململانێیەکی زۆر ئازادیخوازانی عوسمانی توانییان سوڵتان عەبدولعەزیز لێ بخەن‌و، بەهیوای سەلماندنی قانونی ئەساسی((دەستور)) لەجێگەی ئەو، برازاکەی، مرادی پێنجەم بسوڵتان دابنێن(١٨٧٦). پاش چەند حەفتەیەك مرادیش لێ خرا، چونکە دەرکەوت((عەقڵ))ی ناتەواوە. لەجێگەی ئەو عەبدولحەمیدی برای لەسەر تەختی سەڵتەنەت دانرا بەو مەرجەی خواستەکانی ئازادیخوازانی عوسمانی بسەلمێنێ" کە یەکەمینیان بڵاوکردنەوەی دەستوری‌بو، کۆتایی بە((حوکمی ئیستیبدادی)) بهێنێ‌و بنچینەی((حوکمی دەستوری)) دابمەزرێنێ.[٥٠]

کاتێ عبدولحەمید سەڵتەنەتی وەرگرت(١٨٧٦) ئەگەرچی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتەنگوچەڵەمەیەکی قوڵابو، بەڵام هێشتا ئەرزێکی پان‌و بەرینی لەئاسیاو ئەوروپاو ئەفریقا لەژێر دەستابو:

لەئاسیا" ولایەتەکانی ئزمیر، بروسە، بیغا، قستمونی، ئەنقەرە، قونیە، ئەدەنە، سیواس، ئەرابزون، ئەرزڕوم، مەعمورتولعەزیز، دیاربەکر، بتلیس، وان، موسل، بەغداد، بەسرا، حەلەب، ئەلزور، سوریا، بیروت، قودس، لوبنان، حیجاز، یەمەن، ئەحسا.

لەئەوروپا" ولایەتەکانی فلاخ، بغدان(ڕۆمانیا). سیلستریا، ودین، نیش(بولغاریا). سیرب، بوسنە، هرسك، چیای ڕەش، ئەلبانیا، یانیا، سەلانیك. جزیرەکانی کریت، رودس، قوبروس، مدللی، ساقس، بتمس...هتد

لەئەفریقا" میسر، سودان، ئەرابلوسی غەرب، بەنغازی، تونس[٥١]

عەبولحەمید وەکو بەڵێنی‌دابو دەستوری بڵاوکردەوە.((مەجلیسی مەبعوسان)) لەئازاری ١٨٧٧ داکۆبوەوە. مەبعوسەکان لەڕوی نەتەوەوە: تورك، عەرەب، سریانی، ئەرمەنی، ئەلبانی، یۆنانی، بولغاری، بۆسنی، سلاڤی، سربی، فلاخی، فارس، کوردو، لەڕوی دینەوە موسوڵمانی سوننی، شیعی، وەهابی‌و، مەسیحی ئورتودوکس، نەستوری، مارونی، ملکی، لاتینی، یەعقوبی، ئینجیلی، هەروەها جو، دروزو نەسیرییان تێ‌دابو.[٥٢] نە دەستورو نە مەجلیس وانەبون وەکو لیبراڵەکانی عوسمانی، بەتایبەتی مدحەت پاشا، ئەیان ویست. چونکە عبدولحەمید هەر لەسەرەتاوە بەنیازی پیلانگێڕان مەرجەکانی ئازادیخوازەکانی سەلماندبو، بۆ هەل

ئەگەرا دەسکەوتەکانیان لێ بسێنێتەوە. بەڵام وەکو یەکەمین تەجروبەی دەستوریو دیموکراتی لەژیانی دەوڵەتی عوسمانیدا، کارێکی مێژوییو گرنگبو. یەکەمین جاربو نوێنەرانی ئەو هەمو نەتەوە، زمان، رەگەز، دین، مەزهەبە جیاوازانە پێکەوە کۆببنەوە، لەکاروباری دەوڵەت بدوێن. باسی گیروگرفتو ناتەواوییەکانی بکەنو، بۆ دۆزینەوەی چارە بگەڕێن.

عەبدولحەمید جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧) کردە بەهانەی هەڵوەشاندنەوەی مەجلیسو لەکارخستنی دەستور. رێگەی((حوکمی ئیستبدادی)) گرتەوە. کەوتە لەناوبردنو راونانی ئازادیخوازان. داودەزگای جاسوسی بەهێزی بۆ سەرکوت کردنی نەیارەکانی دامەزراند. هەمو جۆرە ئازادییەکی چ وەکو تاك لەهاوڵاتییان((رەعییەت))و، چ وەکو کۆمەڵ لەگەلانی عوسمانی زەوت کردەوە.

لەئەنجامی جەنگو سەپاندنی پەیمانی بەرلیندا(١٨٧٨)، دەوڵەتی عوسمانی لەئەوروپا: رۆمانیا، بولغاریا، بۆسنە، هەرسك، چیای رەش، سیرب، قوبروسو، لەئاسیاش: ئەردەهان، باتوم، قارسی لەدەسدا. دوایی تریش تونس، میسر، سودانی لێ دابڕا. شێخ عوبەیدوللا لەهەڵسەنگاندنەکەیدا بەهەڵە نەچوبو" ئەو دەوڵەتە تا ئەهات لەهەڵوەشان نزیك ئەبوەوە.

عەبدولحەمید بەهیچ جۆرێ ئامادە نەبو لەگەڵ چاکەخوازانی عوسمانی بسازێ. بەڵکو تائەهات ترسو تۆقاندنی زیاتر ئەکردو، هەر نیشانەیەکی ئازادی ئەدی کوێری ئەکردەوە. هەموخواستێکی دیموکراتی ئازادیخوازانی تورکو، هەمو خواستێکی ئازادی دینیی گەلانی ناموسوڵمانو، هەمو خواستێکی ئازادی نەتەوەیی گەلانی نەتورکی، بەمەترسییەکی گەورە دائەنا بۆ سەر دەسەڵاتی خۆیو پایەکانی دەوڵەت. جامیعەی ئیسلامی((پان- ئیسلامیزم))ی کردبوە بنچینەی سیاسەتی نزیك خستنەوەی گەلانی موسوڵمانی کوردو عەرەبو ئەلبان. هەر بۆ راکێشانی ئێلەکانی کوردو، بەکارهێنانیان بۆ سەرکوت کردنی هەڵگەڕانەوەی ناوەوەو، شەڕ لەدەرەوەی سنور دژی روسیاو ئێران بەهەزارانی لەرێزی((حەمیدیە سواری ئالایلری))دا سازدا.

ئەگەرچی هەمو گەلانی عوسمانی لەژێر باری زۆرداری عەبدولحەمیدا توشی کوێرەوەری بوبون، بەڵام نەتەوەی ئەرمەنی لەهەموان پتر توشی مەینەتیو کوشتنی بەکۆمەڵو، دەربەدەری بون.

ئازادیخوازانی عوسمانی، کە لەمێژودا بەلاوانی تورك((ژون تورك)) ناسراون، کەوتنە شێوەی جۆراوجۆری خەبات، لەوانە دروست کردنی رێکخراوی نهێنیو، بڵاوکردنەوەی گۆڤارو رۆژنامە لەدەرەوەی وڵات، بۆ گێڕانەوەی دەستور. لەم

خەباتەدا جگە لەئازادیخوازانی تورك، تێکۆشەرانی کورد، ئەرمەنی، عەرەب، ئەلبانی... بەشداربون، تەنانەت دو لەدامەزرێنەرانی((ئیتحادو تەرەقی))، ئیسحاق سکوتیو عەبدوڵلا جەودەت، کورد بون.[٥٣]

عەبدولحەمید بەخۆشی ملی بۆ هیچ جۆرە گۆڕانێکی دیموکراتیدا نەدا، تا سەرەنجام ئەفسەرانی حیزبی نهێنی((ئیتیحادو تەرەقی)) بەجوڵانێکی سوپایی لە ژێر ناوی((ئینقلابی عوسمانی))دا ناچاریان کرد دەستور بگێڕێتەوەو، ڕێگەی هەڵبژاردنی مەجلیسی مەبعوسان بداتەوە(١٩٠٨).

کێشەی جیاوازی دینیی، جیاوازی مەزەبی، جیاوازی نەتەوەیی لەوانە بو کەقەوارەی ئیمپراتۆریی عوسمانییان کلۆر کردبو. هەمو ئەوانەی رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزەبیان جیاوازبو چاوەڕێی ئەوە بون لەژێر سێبەری ئینقیلابدا بەمافەکانی خۆیان بگەن. چەوسانەوەیان لەسەر هەڵ بگیرێو، وەکو یەك کەڵك لەمافی هاوڵاتی بونی عوسمانی وەربگرن. بەهیوا بون سەردەمی نوێ ڕێخۆش بکا بۆ چارەسەرکردنی دیموکراتییانەی کێشەی جیاوازی نەتەوەیی، دینیی، مەزەبی. هەمو ئەوانە بەخۆکەوتن" ڕۆژنامەو گۆڤاریان بەزمانی خۆیان چاپ کرد، ڕێکخراوی سیاسیوکۆمەلآیەتیو فەرهەنگییان پێك هێنا، خوێندنگایان بەزمانی خۆیان کردەوە، خۆیان ئامادە کرد بۆ بەشداربون لەهەڵبژاردنو لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا.

((مەجلیسی مەبعوسان)) کەئەبو نوێنەری دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی بێ، پاش هەڵبژاردنی کۆبوەوە، لەئەنجامی دەس تێوەردانی ئیتیحادییەکاندا، تا ئەندازەیەکی زۆر مافی گەلانی نە تورکو نە موسڵمان خورابو.

ژمارەی هەمو مەبعوسەکان ٢٦٠ نوێنەر بو:

لەڕوی نەتەوەییەوە پێکهاتبولە"

١١٩ تورك

٧٢ عەرەب

٢٣ یۆنانی

١٥ ئەلبانی

١٠ ئەرمەنی

٨ کورد

٤ جو

٤ بولغار

٣ سرب

٢ فلاخ

لەرِوی دینییەوە پێکهاتبولە"
٢١٤ موسولّمان
٤٢ مەسیحی، هەمویان رۆمی ئورتودوکسو ئەرمەنی بون جگەلە ١ کاسۆلیك
٤ جو[٥٤]

دیارە ئەم نوێنەرایەتییە لەگەڵ کەمیو زۆری نەتەوەو دینو مەزەبە جیاوازەکانی گەلانی عوسمانیدا نەئەگونجا. سەرانی ئیتیحادی هەوڵیاندابو زۆرایەتییەکی تورکی موسولّمان بۆ خۆیان لەناو مەجلیسدا دابین بکەن، بەجۆرێکی وەها هەرچییەکیان بویَ بیپەرێنن.

هەر زو نیازی ئیتیحادییەکان بۆ هەموان دەرکەت. ئەو دەسکەوتە دیموکراتییانەی گەلانی زۆرلێکراو بەدەستیان هێنابو، لێیان سەندنەوە. ئەو گروپو دامەزراوو رێکخراوە سیاسیو کۆمەلایەتیو فەرهەنگییانەی لەسەر بنچینەی هاونەتەوەییو هاودینیی دامەزرا بون قەدەغە کران. ئەو گۆڤارو رۆژنامانەی بەزمانی نە تورکی دەرئەچونو، ئەو خوێندنگایانەی بەزمانی نەتورکی کرابونەوە داخران. زۆر لەبەرپرسەکانی ئەو چالاکییانە درانە دادگا. لەناو ئەوانەدا((کورد تعالیو ترقی جمعیتی))و تۆرگانەکانی((هەفتەنامەی کوردی-تورکی: کورد تعالیو ترقی غزتسی))و، گۆڤاری((کوردستان))و، ئەو خوێندنگایەی بۆ منداڵانی کورد کرابوەوە، قەدەغەکران. دۆخی گەلەکانی تریش لەهی کورد باشتر نەبو.[٥٥]

سەرانی ئیتیحادی بەرنامەیەکی دیموکراتییان نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی جیاوازی دینییو جیاوازی نەتەوەیی. ناوەرۆکی بەرنامەکەیان((تورکاندن))ی هەموگەلانی عوسمانیبو.

لەلایەك بەندوباوی((جامیعەی عوسمانی))یان ئەهێنایە کایەوە، کەبەو پێییە ئەبو هەمو هاولاتییەکی عوسمانی بیَگویَ دانە زمان، رەگەز، دین، نەتەوە لەسەر بنچینەی دلسۆزی سیاسی بۆ دەولەتی عوسمانی، هەمو مافەکانی هاولاتی بونی عوسمانی هەبیَو، لەبەرامبەر ئەوەشدا ئەبیَ هەمو فرمانەکانی هاولاتی بون بەجیَ بێنیَ. ئەمە ئەی توانی هەمو گەلانی عوسمانی کۆبکاتەوە. لەگەڵ قازانجی گەلە نە تورکو، نە موسلمانەکانیش ئەگونجا. هەرچەندە کەسانیَ هەبون بەراستی باوەڕیان بەم سیاسەتە هەبو، بەدلسۆزییەوە کاریان بۆ چەسپاندنی ئەکرد، بەلام سەرانی((تورك اوجاقی)) ئەمەیان بۆ تەفرەدانی خەلکی نە تورلەو، نە موسلمان بەکارئەهێنا.

لەلایەکیترەوە بەندوباوی((جامیعەی ئیسلامی))یان بلاو ئەکردەوە، کەئەویش لەلایەکەوە بۆ تەفرەدانی گەلانی موسلمانی نە تورکی ژێردەستی عوسمانیبو، بۆ ئەوەی بەبیانوی دلسۆزی بۆ دەولەتی ئیسلام(دەولەتی تورك)و، خەلیفەی ئیسلام(سولتان)و، مەترسی نفوزی دەولەتانی مەسیحی ئەوروپا، لەخواستە نەتەوەییەکانی خۆیان دوربخەنەوە. لەلایەکیترەوە بۆ پەرەپێدانی نفوزی دەولەتی تورك بو لەناو موسلمانانی دەرەوەی سنوری عوسمانی کە لەو سەردەمەدا هەندێکی کەوتبوە ژێردەستی دەولەتانی ئەوروپی-مەسیحییەوە.

لەپال ئەوانەدا بەگەرمی پروپاگەندەیان بۆ باوەڕی((پان- تۆرانیزم)) ئەکرد، بەو مەعنایەی هەمو ئەو گەلانەی هاوڕەگەزی تۆرکن لەولاتەکانی دەرەوەی دەسەلاتی تورکیا، ئەبێ یەك بگرنەوە، رابردوی پڕ لەسەروەریو شانازی خۆیان بژێننەوە.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی هەر یەکێ لەم بەندو باوانەی بۆ مەبەستێکی دیاریکراو بلاوئەکردەوە. دیارە ئەم باوەڕانە نەك هەر لەگەل یەکتری ناسازو ناکۆك بون، بەلکو ئەبونە هۆی هەلوەشاندنی یەکێتی گەلانی عوسمانیو، خولقاندنی بەدگومانی لەیەکترىو، نەمانی دلسۆزی بۆ دەولەت. ((جامیعەی ئیسلامی)) گەلە نە موسلمانەکانی ئەوروژاندو، ((پان- تۆرانیزم)) گەلە نە تورکەکانی دڕدونگ ئەکرد. بەلام سەرانی ئیتیحادی لەمێژ بو لەپەیڕەوی بیری((پێکهێنانی زۆرداەکیی تەبایی نەتەوەییو دینیی)) دانیشتوانی دەولەتی عوسمانیدا بون. لایان وابو هۆی دواکەوتنی تورکو، تێشکانی لەهەمو جەنگەکان داو، لەدەس دانی یەك لەدوایەکی ئەرزەکانی لەبالقانو قافقاز، جیاوازی نەتەوەییو دینییە.

لەمانگی ئابی ١٩٠٩دا((مەجلیسی مەبعوسان)) کە لەژێر دەسەلاتی ئیتیحادییەکاندا بو، مادەی ٤ دەستوری بەجۆرێك دەسکاریکرد" مافی دامەزراندنی ئەنجومەنی لەسەر بنچینەی نەتەوەو دین لەخەلك سەندەوە. بۆ ئەوەی هاولاتییەکی عوسمانی کەلکی لەمافە سەلێنراوەکانی ناو دەستور وەربگرتایە ئەبو خۆی بەتورك دابنێ. ئەوەش لەگەلدروشمەکانی((ئینقیلاب))دا،((حورریيەت، عەدالەت، مساوات)) نەئەگونجاو، پێچەوانەی گفتە کۆنەکانی سەرانی((ئیتیحادو تەرەقی)) بوو سەبارەت بەمافی وەکیەکیی موسولمانو ناموسولمانو، تورکو ناتورك. سەرانی ئیتیحادی ئەیان ویست بەزۆر هەمو نەتەوە نەتورکەکان لەبۆتەی نە تەوەیی تورکدا بتوێننەوە. ئەمەش لەناو دەولەتێکی فرە نەتەوە، فرە دین، فرە مەزەبی وەکو ئیمپراتۆری فراوانی عوسمانیدا ئەبوە هۆی هەلوەشانو لەیەك ترازان. لەدلسۆزیی سیاسی نەتەوە نە تورکو، گەلە نە موسولمانەکانی کەم

ئەکردەوە، هەروەکو لەسەردەمی جەنگدا، بو بەهۆی هاوکاری عەرەب لەگەڵ ئینگلیزو هاوکاری ئەرمەنو ئاسوری لەگەڵ روس.

ئەرمەنییەکان لەسەردەمی عەبدولحەمیدا بەگەرمی پشتیوانییان لەتێکۆشانی ئیتیحادییەکان کرد. کە((ئینقیلابی عوسمانی)) سەرکەوت(١٩٠٨)، بەهیوابون ئەوانیش لەژێرباری چەوسانەوەی دینییو زۆرلێکرانی نەتەوەیی دەربێن، بەلاّم((ئینقیلاب)) هیچ کام لەئاواتە نەتەوەییو دینییەکانی گەلە ژێردەستەکانی تورکی نەهێنایە دی. چەوسانەوەی ئەرمەنی، بگرە هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵ، هەر بەردەوام بو، بێ ئەوەی کاربەدەستانی تورك هەنگاوی کاریگەرو راستەقینە بنێن بۆچارەسەرکردنی.

مەینەتی گەلی ئەرمەنی کەوتبوە سەر زمانی هەمو سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی. روسیا دەس پێشکەری‌کرد، پرۆژەیەکی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنیەکان لە ٦ ولایەتی تورکی‌دا، کە زۆرایەتی دانیشتوانی کورد بون، دانا و داوای جێبەجێ کردنی لەبابیعالی کرد. ئەگەرچی کاربەدەستانی تورك بەبیانوی ئەوەی خەریکی دانانی پرۆژەی چاککردنی دۆخی هەمو ولایەتەکانی تورکیان، ویستیان ئەگەرە لەمکارە بدەن، ئەڵمانیاش بۆئەوەی پێوەندی باشی لەگەڵ تورك تێك نەچێ نەیویست هاوبەشی بکا، بەلاّم سەرەنجام سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی هەمو بەیەك دەنگ داوایان لەبابیعالی‌کرد، هەلومەرجی ئەرمەنییەکان لە ٦ ولایەتی ئەرمەنی نشینی رۆژهەلاّتی‌دا باش بکات. بابیعالی لەژێرگوشاری دەوڵەتانی ئەوروپی‌دا لەشوباتی ١٩١٤ دا بەناچاری ملی بۆ جێبەجێ‌کردنی ئەم خواستەدا. بەپێی ئەو پرۆژەیە ئەبو" ئەرمەنیەکان ئازادی بەکارهێنانی زمانی ئەرمەنییان لەخوێندنگاکانی خۆیانو لەدادگاکاندا هەبێ، ئالاّ حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هاتبون، چەك بکرێن، ئەرمەنییەکانیش وەکو تورك مافی بەشدارییان لەدەزگاکانی دەوڵەتدا(لەوانە پۆلیسو ژاندارمری) هەبێ. بۆ چاودێری جێبەجێ‌کردنی ئەم پرۆژەیە دو پشکنەری بێگانە، یەکێکی هۆڵەندی بەناوی ویستنینكو یەکێکی نەرویجی بەناوی (هوف) ەوە، چونە ناوچەکەو، کەوتنە کار بۆ جێبەجێ کردنی.[٥٦]

سەرکردە ئیتیحادییەکان پێیان وابو هەڵگیرسانی جەنگ، هەلێکی لەبارە بۆ جێبەجێ کردنی بۆچونە تایبەتییەکانی خۆیان لەمەڕ پێکهێنانی تەبایی دینییو نەتەوەیی لەتورکیا، بۆ ئەوەی دبنو نەتەوە جیاوازەکان بەیەکتری لەناو ببەن.

بەهەڵگیرسانی جەنگو، دواییتر بەشداری تورك لەپاڵ دەوڵەتانی ناوەندا، حکومەتی تورك لەگفتەکانی خۆی لەمەڕ جۆری رەفتارکردن لەگەڵ

مەسیحییەکانی ژێر دەستەی عوسمانی ژێوان بوەوە، هەردو پشکنەری بێگانەی دەرکردو، ئەو رێوشوێنانەی بۆچاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنییەکان دانرابو، هەموی هەڵوەشاندەوە، بەڵکو هەوڵیدا رقو نارەزایی کورد لەناوچەکەدا بەگژ مەسیحییەکاندا بکا.

هەروەها مافی کاپیتولاسیون، کەببو بەکۆتێکی گران لەپێی سەربەخۆیی تورکیادا، ئەویشی هەڵوەشاندەوە.

سەرکردایەتی تورك، هەروەکو هێزی مرۆیی هەمو موسوڵمانەکانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی سازدا بۆ جەنگ، هێزی مەسیحییەکانیشی سازدا. کەوتە سەربازگیری لەناو مەسیحییەکانداو، بەهەزارانی لەئەرمەنیو ئاسورییەکانی کردە سەرباز لەریزی ئۆردوی تورکدا.

٢/٣قەتلوعامی مەسیحی(١٩١٥)

لەسەرەتای دەس پێکردنی جەنگدا، قەیسەری روسیا لەبانگەوازێکا داوای لەمەسیحییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانیکرد دژی دەسەڵاتی تورك راپەرنو، هاوکاری سوپایی روسی بکەن بەرامبەر بەڵێنی ئازادیو سەربەخۆیی دوای بردنەوەی جەنگ. هەم سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنییەکان بەدەنگ ئەم بانگەوە چو[٥٧] هەم مارشیمونو، داوایان لەگەلەکانی خۆیانکرد هاوکاری سوپای روسی بکەن. بەسەدان سەربازی ئەرمەنیو ئاسوری بەکۆمەڵو بەتاك ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێهێشتو چونە پاڵ هێزەکانی روسەوە، وەکو شەرکەر، رێبەر، چاوساغ... هاوکاری روسەکانیان ئەکردو رێگەی داگیرکردنی ئەرزی عوسمانییان پیشان ئەدان.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی، لەکۆنەوە خۆیان لەبەهانە بون لەمەسیحییەکان. پەلپیان پێنەگرتن. ئەیان ویست بیانویەك بدۆزنەوە بۆ لەناو بردنیان. تێشکانی سەختی سوپاییان لەقافقاز، باشترین بەهانەبو بۆ پەلپ گرتن بەمەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئەرمەنیو ئاسوری. ئۆباڵی ئەو تێشکانەیان لەئەستۆی ئەوان توندکرد. کەوتنە قەتلوعامیان. سەرکردە شۆڤێنییەکانی تورك توانییان هەستی دینیی کورد بوروژێننو، ناکۆکی دینیی نێوان گەلی موسوڵمانی کوردو مەسیحییەکان تیژ بکەنو، سەرەنجام بەریان بدەنە گیانی یەکتری بۆ ئەوەی بەکوشتنی یەکترییەوە خەریکیان بکەنو، دوژمنایەتییەکی لەچارەکردن نەهاتوی ئەوتۆیان لەناوا دروست بکەن، کەئیتر نەپەرژێنە سەر ئەوەی کەڵك لەهەلکەوتنی هەلی جەنگ وەربگرن بەرامبەر دوژمنی هاوبەشیان، کەدەسەڵاتی تورکیبو. دواییتریش کەوتنە راگوێزانی بەکۆمەڵی هەردو نەتەوە لەولایەتەکانی خۆرهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی تورکیا. سەرەتا ئەرمەنی بەبیانوی((خیانەتی نیشتمانی))و دەس تێکەڵاوکردنەوە لەگەڵ

روسیای دوژمنی تورکو، دوای ئەوان ئینجا کورد بەبیانوی ئەوەی ولایەتەکەیان بەهۆی پێشڕەوی روسەوە، بۆتە مەیدانی جەنگ. تورک لەسالآنی ١٩١٤تا ١٩١٨ بەقسەی نیکیتین، لەو ناوچانەوە ٧٠٠هەزار کوردیان بەنیازی گۆڕینی نەتەوایەتییان بەکۆمەڵ راگوێزرا، زۆریان فەوتان.[٥٨]

٣/٣ئاسورییەکانی هەکاری

هێشتا ئیمپراتۆریی عوسمانی نەچوبوە مەیدانی جەنگەوە، کاربەدەستانی تورکیا ئەو مەترسییەیان هەبو، کەئاسورییەکان لەو جەنگەدا بەلای روسیادا دابشکێنن. لە٢٢ی ئابدا حاکمی وان، لەسەر داوای حکومەتەکەی خۆی، بنیامین مارشیمونی بۆ گفتوگۆ بۆ وان بانگ کرد. لەم گفتوگۆیەدا حاکمی وان داوای لەمارشیمون‌کرد پشتیوانی لەروسیا نەکاتو، بەدڵسۆزی بۆ تورکیا بمێنێتەوە، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی پێدا، ئاسورییەکان چەکدار بکەنو، رێگەیان بدەن لەخوێندنگاکانی خۆیاندا بەزمانی خۆیان بخوێنن. هەندێ دیاریشی دایە. مارشیمون هیچ گفتێکی دیاری‌کراوی نەدا بەکاربەدەستانی تورک. مارشیمون لەگەڕانەوەدا بەنامە ئاگاداری سەرانی میللەتەکەی خۆی کرد کەپارێزگاری هێمنی بکەنو، فەرمانەکانی حکومەتی تورک جێبەجێ بکەن.[٥٩]

بەشداربونی تورک لەجەنگ‌داو، بانگی جیهاد دژی کافرانو، راپێچانی لاوانی هەمو گەلانی موسوڵمانو مەسیحی عوسمانی بۆ سەربازی بەناوی سازدانی گشتییەوە، دوای‌تر تێشکانی سەختی ئۆردوی تورک لەبەردەمی سپای روسی‌دا لەقافقازو ئازەربایجانو، هەلآتنی بەکۆمەڵی سەربازە مەسیحییەکان لەریزی ئۆردوی تورکو، خۆش‌کردنی ئاگری بێ ئامانی ناکۆکیی دینیی مەسیحی-ئیسلامی لەلایەن سەرکردایەتی تورکییەوە، ئاسورییەکانیشی لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلاند. قەتڵوعامی ئەرمەنی، بوبو بەبەشێکی سیاسەتی جەنگی تورک. ئاسورییەکان، وەکو گەلێکی مەسیحی نزیکی روداوەکان نەیان ئەتوانی خۆیان لەو گەردەلولە بپارێزن، گێچەڵی تورکی ئەوانیشی گرتەوە. کاربەدەستانی تورک هانی موسوڵمانەکانیان ئەدا دەسدرێژییان بکەنە سەر. دەیان ئاوایی ئاسوری نشینی هەکاری پاش تالآن‌کردن، سوتێنران. سەدان ئاسوری، بێ‌ئەوەی هیچ تاوانێکیان کردبێ کوژران.

سوپای روسی سەروی خۆرئاوای ئێرانی گرتبو، کەوتبوە پێشڕەوی لەکوردستاندا، گەیشتبوە وانو، تا ئەهات لەمەڵبەندی ژیانی ئاسورییەکان نزیکتر ئەبوەوە. لەنێوان کاربەدەستانی روسیو مارشیمونو سەرانی تری ئاسوری‌دا ئاشنایەتی دێرینە هەبو. لەماوەی هەڵگیرسانی جەنگ‌دا، جگە لەبانگەوازی

ئاشکرای قەیسەر بۆ گەلانی مەسیحی ژێردەستی تورك کەداوای شۆڕشو راپەڕینی لێ ئەکردن، کاربەدەستانی روسی خەریکی پێوەندی بەردەوام بون لەگەڵ مەزنەکانی ئاسوری. هەستی دینییان ئەبزواندنو، دژی تورك هانیان ئەدانو، هەوڵیان ئەدا رایان بکێشن بۆهاوکاریو یارمەتی دانی سوپای روسی. چەند نامەیەکیان بۆ ئەو مەبستە بۆ خودی مارشیمون نوسی. لەنامەیەکدا بۆیان نوسیبو کەئەوان بۆ رزگارکردنی ئاسوری لەزوڵمی عوسمانی هاتونو، داوایان لێ کردبو ئەویش چارەنوسی خۆی بەهاوپەیمانەکانەوە ببەستێ.

لە ١٢ ئازاری ١٩١٥ دا مەزنەکانی ئێلە ئاسورییەکان، بەسەرۆکایەتی پێشەوای دینییان، مارشیمون، کۆبونەوە بۆ دیاری کردنی هەڵوێستیان لەلایەنەکانی جەنگ، بەتایبەتی لەتورکیاو روسیا. بەشدارانی ئەم کۆبونەوەیە دو بۆچونی جیاوازیان هەبو" یەکێکیان پێی لەسەرئەوە دائەگرت کەدژی دەسەڵاتی تورك راپەڕن، بەهەمو تواناوە هاوکاری سوپای روسی بکەنو، ئەو هەلە بقۆزنەوە بۆ رزگارکردنی نیشتمانەکەیانو، دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بەیارمەتی روسیاو هاوپەیمانەکانی. ئەوی تریان لای وابو، تورك لەبیانوە لێیان، لەبەر ئەوە هەرچی گێچەڵێکیان پێ بکەن، ئەبێ ئەوان دان بەخۆیان دابگرنو، لەو شەڕەدا بێلایەن رابوەستن بۆ ئەوەی هیچ بەڵگەیەك نەدەن بەدەس تورکەوە، بیکا بەبیانوی لەناوبردنی بەکۆمەڵو دەرکردنی گشتییان لەنیشتمانی دێرینەی خۆیان.[٦٠]

زۆرایەتی سەرانی ئاسورییەکان، لەناو ئەواندا مارشیمون خۆی، بۆ چونی یەکەمیان بەرێگەی رزگاریو سەرکەتنی گەلی ئاسوری ئەزانی. ئەم بۆچونە دور نەبون لەکارتێکرانی روداوەکانی ئەو ماوەیەی ناوچەکەو، کەڵەکە بونی داخی چەند قەرنی چەوسانەوەی قورسی دینییو زۆرلێکرانی سەختی نەتەوەیی لەژێر سایەی دەسەڵاتی عوسمانیدا. شکانی تورکو پێشڕەوی سوپای روسیو، نزیك کەوتنەوەیان لەناوچەکانی ئەوان، هیوایەکی زۆری لەلا دروست کردبون. تەجروبەکانی پێشویان لەگەڵ کاربەدەستانی تورك، تەنانەت هی سەردەمی چەند ساڵ پێشوتری((ئینقیلاب))، هیچیان جێگەی دڵخۆشیو مایەی هیوا هەڵچنین نەبون. بەڵکو هەموی یەك لەیەك تاڵترو هۆی نائومێدی بون. مارشیمونو سەرانیتری ئاسوری لەکێشانی هێزەکانی خۆیاندا توشی چەوت- هەڵسەنگاندن بون" جۆری پەروەردەکردنی جەنگیی ئازایانەی پیاوەکانی ئێلەکانیانو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنەکەیانو، سروشتی دژواری مەڵبەندەکەیانو، باوەڕی پتەو بەهاوپەیمانە دینییەکانیان... وای لێ کردبون توانای روکەشی خۆیان لەتوانای راستەقینەی خۆیان زیاتر دابنێن. ئەمرود، خاوەنی بۆچونی بێلایەنی، خزمایەتی نزیکی لەگەڵ

مارشیمون دادیندا، بیروڕا نەگونجاوەکانی لەگەڵ بۆچونی زۆرایەتی سەرانی گەلەکەی بونە مایەی تیاچونی سەری. هاونەتەوەکانی خۆی لەنرخی دەربڕینی بیروڕاکانیدا لەشیرین خەودا سەریبیان بڕی.[٦١]

مارشیمون، بنیامین، پێشەوای دینیی گەلی ئاسوری لەقوچانس، بارەگای پیرۆزی نەستورییەکان، هەمانکاری هەڵبژارد کەشەریف حسێن کوڕی عەلی، لەمەککە، بارەگای پیرۆزی موسوڵمانەکانی دنیا دوایی‌تر کردی.

مارشیمون، دوای ئەم کۆبونەوەیە هێزەکانی خۆی سازدا، شۆڕشی دژی تورک ڕاگەیاند. نامەی بۆ کاربەدەستانی تورک نوسی، کەئیتر ئەوان پێوەندی سیاسی خۆیان لەگەڵ حکومەتی تورک ئەبڕن. نامەی بۆ کاربەدەستانی روسیاش نارد، کە گەلەکەی ئەویش شان بەشانی هێزەکانی روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانی هاوبەشی جەنگ ئەبن دژی تورك، بەهیوای ئەوەی بەئامانجەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئاسوریدا بگەن.

لەمانگەکانیئازار، نیسان، مایسو حوزەیراندا شەڕی خوێناوی لەنێوان چەکدارانی ئاسوریو هێزەکانی تورك بەهاوکاری لەگەڵ ئێلەکانی کوردا، قەوما. سیتو ئاغای ئورەماریو ئیسماعیل ئاغای ئەرتوشی بەشداری کاریگەریان کرد لەپەلاماردانی ناوچەکانی جیلو، باز، تیاری ژورو.[٦٢] تەرازوی هێزەکانی هەردولا نابەرامبەرییەکی گەورەی تیدابو. هێزەکانی ئۆردوی تورك، پشت ئەستور بەهۆزەکانی کورد، لەهەمو لایەکەوە گوشاریان بۆ سەر ناوچەی ئاسورییەکان زیاتر ئەکرد. ئەگەرچی مەڵبەندی ژیانی ئاسورییەکان سەختو شاخاویبو، بەڵام ناوچەیەکی تەسکبو، لەهەمو لایەکەوە بەدوژمن دەوری درابو. مارشیمون چەند جارێك داوای یارمەتی لەسەرکردەکانی سوپای روس‌کرد بەدەنگیانەوە بچن، بەڵام بێ هودەبو. مارشیمون خۆی دو جار چو بۆ سەردانی کاربەدەستانی روسی، بۆ ئەوەی پشتیوانییان بەدەس بهێنیو، یارمەتییەکی ئەوتۆی بدەن لەناوچەکانی خۆیاندا بتوانن بمێننەوەو، درێژەبە بەرەنگاریی بدەن.

جاری یەکەم، لە ٢٨ حوزەیرانی ١٩١٥دا بەرەو ورمێ کەوتە رێ، لەسەرەتای تەموزدا گەیشتە ئەوێ. ئەگەرچی کاربەدەستانی روسی گفتی هەمو جۆرە یارمەتییەکیان پێداو، دەستەیەك سەربازی روسیو هەندێ تفەنگو تفاقی جەنگییان لەگەڵ نارد بۆ قوچانس، بەڵام کارێکی ئەوتۆیان نەکرد گوشاری تورکییان لەسەر لابچێ یا کەم ببێتەوە.

جاری دوەم، لەکاتێکا کەهێرشی تورك تا ئەهات توندتر ئەبو لەسەریان بەجۆرێ لەهەندێ شوێن هەڵیان کەندبون. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەك

لەنوێنەرانی گەلی ئاسوری لە١٠ی ئابی ١٩١٥دا لەرێگەی باشقەڵاوە بۆ دیتنی چرنوزوبوف چوە سەلماس. لەوێشەوە مەلیك خوشابەی ناردە تەورێز بۆ بینینی کاربەدەستانی روسی. بەڵام کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی بەدەنگ گەلی هاوپەیمانی خۆیانەوە بچنو، یارمەتییان بدەن لەو شوێنە ستراتیجییەدا بمێننەوە، کەئەی توانی کار لەرەوتی روداوەکانی جەنگ بکا، بەتایبەتی لەناوچەی موسلدا، کەچی کاربەدەستانی روسی ئامۆژگاری مارشیمونیانکرد" خۆی، لەبەر سەلامەتی گیانی، لەگەڵ سوپای روسیدا بمێنێتەوەو، ئاسورییەکانیش هەکاری چۆڵ بکەنو بکشێنەوە بۆ سنوری ئێران.[٦٣]

لەمانگی ئابی ١٩١٥ەوە ئاسورییەکانی هەکاری لەنیشتمانی نەتەوەیی خۆیان هەڵکەنرانو، کۆچی بەکۆمەڵی یەکجارییان دەستی پێکرد.

روسەکان، وەکو دوایی پێکهاتنە نهێنییەکانی نوێنەرانی ئینگلیزو فەرەنسە" سایکسو بیکۆ، لەگەڵ وەزیری کاروباری دەرەوەی روسیا، سازانۆف، دەری خست، هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ یارمەتیدانی گەلی ئەرمەنی یا ئاسوری بۆ بەدی هێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی سیاسیو دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی نەتەوەیی خۆیان، یا تەنانەت بۆ جۆرێ لەئۆتۆنۆمی. بەڵکو سیاسەتی روسی بریتیبو لەبەکارهێنانی ئەم دو گەلە، وەکو دەسکەلایەك، بۆ ئەوەی پلانەکانی خۆی لەداگیرکردنی ئەرزی ئێرانیو عوسمانیدا بەدی بهێنێ، بەو شێوەیەی ژێر بەژێر لەگەڵ دەوڵەتانی هاوپەیمانی لەسەری رێك کەوتبو.

٤. روس و ئاسوری

١/٤روسو ئاسورییەکانی ورمێ

روسیە پێش بینی هەڵگیرسانی جەنگی لەگەڵ تورك ئەکرد، بەکەڵك وەرگرتن لەپەیمانی روسی- ئینگلیزی(١٩٠٧)، لە١٩١٢ەوە کەوتە دانانی پلانی دەسگرتن بەسەر ناوچەکانی نفوزی خۆیدا بەتایبەتی شوێنە ستراتیجییەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ، بۆ ئەو مەبستەش یەکێ لە تاکتیکەکانی ناردنی کونسوڵبو بۆ هەمو ناوەندە گرنگەکان، لەگەڵ هەریەکێ لەوانە بەناوی پارێزگارییەوە هێزێکی چەکداریشی لەگەڵ ئەناردن، کە بەکردەوە ئەوان لەوێ دەسەڵاتیان لەباتی نوێنەرانی دەسەڵاتی لاوازی ناوەندیی ئێران ئەگرتە دەست.[٦٤] لەهەر جێگەیەکی دەسەڵاتی روسی لێبو، کاربەدەستی ئێرانی لایەنگری خۆیان لێ دائەنا.

ناوچەی ورمێ یەکێکە لەناوچە تێکەڵاوەکانی کوردستان، بەهۆی روداوەکانی چەند سەدەی دواییەوە گۆڕانی بنەڕەتیی بەسەر هەلومەرجی دیموگرافیدا هاتوە، لەناوچەکەدا ئازەری، کورد، ئاسوری، کلدانی، ئەرمەنی ئەژین. ئاوژن ئوبن،

سەفیری فەرەنسی، لەگەشتنامەکەی ساڵی ۱۹۰۷ی‌دا بەناو ئێراندا دەربارەی ورمێ نوسیویتی:

((دەشتی ورمێ ۳۵۰ ئاوایی تیایە. کێوی ئاقانەی((بیزوداغ)) دەشتەکە لەدەریاچەکە جیا ئەکاتەوە، چیای گەورەتر دەوری ئەوی داوە. تەنگەو چەمی((شەهرچایی)) لەو کێوانەوە هەڵ ئەقوڵێ. هەمو جێگەیەك ئاوو هەمو جێگەیەك سەوزە...

((...لەداوێنی چیاکاندا، دانیشتوانی ئاواییەکان تورك(زمان)و شیعەن. بەلاّم لەبەرزاییەکاندا خەڵکی گوندەکان کوردو سوننین. لەگەڵ ئەوەدا کەورمێ ناوەندی سروشتی ژمارەیەکی زۆری دەستەی جیاوازی دینین، بەلاّم کەمایەتیەکی جێگەی سەرنجی ئەرمەنی، کلدانی موسوڵمان بون.

((لەناوشاردا، مەسیحیەکان لەدو گەرەکی((کوردی شەهر))و((مارت مریەم))(مریەمی پیرۆز، ناوی کلیسایەکی کۆنی نستوریەکان کەئێستا ئەوگەڕەکە بەو ناوەوە ناو ئەبەن) دانیشتون. لەدەرەوەی شار، ژمارەی ئەرمەنییەکان لە۶۰۰۰ کەس کەمترەو لە۳۱ گوندا بلاّوبونەتەوە، بەلاّم ژمارەی کلدانیەکان ئەگاتە۳۰۰۰۰ کەس، بەم جۆرە ناوەندی سەرەکی کلدانیەکانی دانیشتوی ئێران، ئەبێ لەم ناوچەیەدا دابنرێ. لەمەزەبە جیاوازە دینیەکان، هیچ کامیان وەکو مەسیحییەکانی کلدانی لەگەڵ یەك مشتومڕو کێشەیان نیە))[٦٥]

ئەگەرچی ئازەری‌و کورد هەردوکیان بەدین موسوڵمانن، بەلاّم ئازەرییەکان شیعەو کوردەکان بەزۆری سوننە بون. بەهۆی سیاسەتی ناوەندی دەوڵەتی ئێرانەوە ناکۆکیەکی نەتەوەیی‌و ناکۆکیەکی مەزەبی لەنێوان هەردوگەلی ئازەری‌و کوردا دروست بوبو کەریشەکەی ئەگەڕایەوە بۆ چەند سەدەی رابردو، هاتنی سوپای روسی بۆ ئازەربایجانو دوایی‌تر هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی ناکۆکیەکی تری لەناوچەکەدا خولقاند کەناکۆکی دینی مەسیحی- موسوڵمان‌بو، لەنێوان کوردو ئازەری لەلایەك‌و ئەرمەنی‌و کلدانی‌و ئاسوری لەلایەکی ترەوە.

لەسەرەتای سەدەی ۲۰ هەمەوە میسیۆنێکی دینیی روسی لەورمێ بنکەیان دامەزراندبو، تا ڕادەیەك کاریان کردبوە سەر ئاسورییەکانو چەن هەزار کەسێکیان هێنابوە سەر مەزەبی ئورتودوکس‌و، گۆڤاری ئوروەمی- ئورتودوکسایان بەزمانی خۆیان بۆ دەرئەکردن، روسەکان هەوڵیان ئەدا ئەوان بهێننە ژێر باڵی خۆیانەوە ئەوانیش روسیایان بەپارێزەری خۆیان دائەنا.

لەدوای ساڵی ۱۹۱۲ەوە کەهەندێ لەهێزە چەکدارەکانی روسی چونە شارەکانی سەروی رۆژئاوای ئێران، ئەوان بەگەرمی پێشوازیان لێ کردن. ئاسورییەکان خۆیان

بەوانەوە بەست بوەوە، ئەوانیش چەکو پارەیان ئەدانێو، لەبەرامبەر کاربەدەستانی ئێرانی، لەدەسدرێژی ئەیان پاراستن.[٦٦]

کەشەر دەستی پێکردو، سوپای روسی بۆ بەهێزکردنی جێگاکانی خۆی لەئێراندا هێزی تری ناردە ئازەربایجان، ئاسورییەکان بەخۆشییەوە هەواڵەکەیان وەرگرتو، وەکو بەشێکی ئەوان کەوتنە هاوکاری سوپای روسیو بەرهەڵستی چالاکی عوسمانیو لایەنگرەکانی.

لەوشوێنانەی روس دەستی ئەڕۆیشت لایەنگرانی خۆی بەحوکمڕان دائەنا، لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا حاجی صمدخان شجاع الدولەی مەراغەیی حاکمی ئازەربایجان بو، صمدخان((بەیارمەتی سەربازانی روسی هەمو رۆژێ بەتاوانی ئازادیخوازی چەند کسێکی لەدار ئەدا، یا ورگی هەڵئەدڕین، یاسەری ئەبڕین))، حاکمی ورمێیش، اعتمادالدولە بو، کەیەکێ بو لەهاودەستە نزیکەکانی صمدخان.[٦٧]

٢/٤هێرشی تورك بۆ ئازەربا یجان(تشرینی دوەمی١٩١٤)

لەگەڵ هێرشی گەورەی تورکدا بۆ سەر قافقاز، لەچەند جێگایەکەوە پێشڕەوی لەئەرزی ئێراندا دەستی پێکرد" لەسنوری بازرگانەوە بۆ لای ورمێو، لەسنوری بانەوە بۆ لای سابلاغ. لەهەردو قۆڵەوە پێشەنگی هێرشەکان، بەگوتەی کسروی: ((موجاهیدانی ئێرانو کورد))بون. سوپاییانی عوسمانی لەدوایی ئەوانەوە ئەگەیشتن.[٦٨] لەنێوان ئۆردوی تورکیدا، بەهاوکاری هەندێ لەئێلە کوردەکانو ئازادیخوازانی ئێران، وسوپای روسیدا چەند پێکدادانو پێکهەڵچونێك رویدا، سەرەنجام هێزەکانی عوسمانی توانییان دەس بەسەر سابلاغ، میاندواو، مەراغا...دابگرنو چەند کسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە: پیری تەریقەت شێخ بابا سەعیدی غەوس ابادی، سەیفەدین خانی ئەردەڵان حاکمی سەقز، حەمەخانی حاکمی بانە، حەمەحسێن خانی سەرداری بۆکان سەرداری موکری بەبیانوی دۆستایەتی روسەوە کوشت.[٦٩]

ئۆردوی تورك لەمەراغاو سوپای عوسمانی لەتەورێز بارەگایان خستبو. هەر لەو ماوەیەدا ئۆردوی تورك لە((ساری قامیش)) سەرکەوتنێکی بەسەر سوپای روسیدا بەدەس هێنا. لەئەنجامی ئەوەدا بۆ ئەوەی هێزەکانی روس توشی گەمارۆدان نەبن، فەرمانی پاشەکشەیان پێدراو، کتوپر ئازەربایجانیان چۆڵکرد، لەوانە شارەکانی تەورێزو ورمێ. صمدخان کەیەکێ لەدەسنێژەکانی روس بو، هەروەها سەدان ئێرانی تری سەربە روسیا لەبابەتی اعتمادالدولەی حاکمی ورمێو، ژمارەیەکی زۆر لەئاسورییەکان بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی روس هەڵاتن.[٧٠]

٣/٤مەینەتی ئاسورییەکانی ورمێ

ئاسورییەکانی ورمێ چارەنوسی خۆیان بەهێزەکانی روسییەوە گرێ دابو، لەبەر ئەوە خۆشیو ناخۆشییان بەندبو بەسەرکەوتنی یا ژێرکەوتنی ئەوانەوە. لەناو ئێرانییەکانیشدا کەم نەبون ئەوانەی بوبونە کوتەکی دەستی سوپای روسیو، هاوکارییان ئەکردنو، پاشەرۆژی خۆیان بەدەسەلاتی ئەوانەوە گرێدابو. لەئەنجامی پێشڕەوی لەناکاوی ئۆردوی تورکو، کشانەوەی کتوپڕی سوپای روسی لەورمێ(١٦ی سەفەری ١٣٣هـ کانونی یەکەمی ١٩١٤) ئاسورییەکانو ئێرانییەکانی سەر بەروس، کە لەژێر سایەی دەسەلاتی روسیدا ئازاری هاولاتییانی خۆیان دابو، دوای کشانەوەی روس، ئیتر ئەوانیش نەیان ئەتوانی وەکو جاران لەناوچەکەدا بمێننەوە. لەترسی گیانی خۆیانو، تۆڵەی تورکو کسانی ئازاردراو کەوتنە هەوڵی خۆ دەربازکردن.[71]

کسروی لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((...رۆژی ١١ هەمی دیماه بو روسەکان کتوپڕ ئەوێ(ورمێ)یان چۆڵکردو بەشێکی سوپاکەیان شاری بەرداو بەرەو سنور پاشەکشەیان کرد، بۆ بەیانی ١٢هەم پاشماوەی سوپاکەیان چوە دەرێ.

بەلام ئەم پاشەکشەیەی ئەوان، لەگەڵ روداوێکیتر هاوکات بو، کەئەویش کۆچی ئاشوریو ئەرمەنییەکان بو، چونکە ئەوانە کەخۆیان بەروسەکانەوە بستبوەوەو بەپشتیوانی ئەوان لەگەڵ هاولاتییەکانی خۆیان بەد رەفتارییان کردبو، لەچەند مانگی دواییدا دەستیان کردبو بەخوێنرێژیو تالان، لەم دەمەدا لەگیانی خۆیان ئەترسانو جێی مانەوەیان نەئەدی، ئەوەبو هەرکە لەرۆیشتنی ناکاوی روسەکان ئاگاداربون، بەتوندی شڵەژانو، لەگەڵ ئەوەی زستان بو زۆریان جگە لەهاورێیەتی روسو کۆچکردن لەئێران هیچ چارەیەکی تریان بەدی نەکرد. ئەوەبو بەپرتاو بەخۆکەوتنو ژیانی خۆیان تێکداو ئەوی توانیان بیبەن هەڵیان گرتو ئەوی نەیان توانی بەجێیان هێشت. نزیکەی ١٠ هەزار کسیان لەپیاوو ژنو منداڵ لەخودی شارو ئاواییەکانی دەرەوەی بەرێ کەوتن. لەبەر ئەوەی زۆریان عەرەبانەو چوارپێیان نەبو سواری بن، بەپێ بەسەر بەفرو بەناو قوڕدا ئەڕۆیشتن. هەندێ جار خواردنیشیان دەس نەئەکەوت. لەرێگا ژنانو منالان زەرەرێکی زۆریان بینی زۆریان نەیان توانیو لەپێ کەوتن. چوارپێیەکی زۆر لەناو قوڕو چلپاوردا فەوتان... کسانێکی هەزار ساڵ لەولاتێکا ئاسودە ژیابونو، لەگەڵ هەمو جیاوازییەکی دینیدا، هەمو جۆرە دلنەرمییەکیان لەخەڵك دیبو، چی وای لێ کردن نمەك نەناسی بکەنو، هەرکە پێی بێگانەیەك گەیشتە ولات، بدەنە پاڵیانو، لەگەڵ

هاوولاتییەکانی خۆیان خراپە بکەنو، بەدڵخوازی بێگانەکان دەس بدەنە تفەنگ خوێنی خەڵکی برێژن؟ ئەبێ سزای قورسی ئەو جۆرە کسانە بدرێو، ئەوەی ئەیان دیو ئەیان چێشت کەمبوە، ئەوەی ئازاری دڵی ئێمەی ئەدا حاڵی ژنەکانو منداڵەکان بو کەهیچ گوناهێکیان نەبو.

... وەکو وتمان پاشەکشەی روس کتوپڕبو، بۆیە هەمو مەسیحییەکان پێیان نەزانی، ئەگەر پێشیان زانی بێت دەرفەتی ڕۆیشتنیان نەبو، لە٤٥٠٠٠ کەس کەموزۆر کەژمارەی ئەوانەبو لەو دەوروبەرانە، تەنیا ١٠٠٠٠ کەس یا کەمتر توانیان لەگەڵ روس بڕۆن، ئەوانیتریان کەمابونەوە هەرکە لەچۆنایەتییەکە ئاگاداربونو لەو لاشەوە هاتنی کوردو تورکیان ئەبیست، لەگوندەکان خانوەکانی خۆیان بەجێ ئەهێشت، لەگەڵ ئەوەی ئەیان توانی لەگەڵ خۆیان بیهێنن لەگاو مەڕو کەلوپەلو خواردن رویان ئەکردە شارو، ئەچونە باخی نەخۆشخانەی ئەمریکایی یاپەنایان ئەبردە بەر سەرای میسیۆنی فەرەنسی، تەنیا دو گوندی کوگ تەپەو گلپاشین چۆڵ نەبو کەداستانی ئەوانیش ئەبینین.

ئێرانییەکان لەو هەلومەرجەش‌دا لەیارمەتیو دڵنەرمی نەوەستان، ژمارەیەکی زۆریان چ ئەوانەی شارو، چ ئەوانەی گوندەکان بردە ماڵەکانی خۆیان. لەسەلماسیش لەگەڵ ئەرمەنییەکان هەمان رەفتاریان کردو ئێمەش زۆریی زانیارییەکانی خۆمان لەنوسینەکانی مەسیحییەکانەوە وەرئەگرین، ئەمەیان خۆیان نوسیویانە:

هەرکە رۆیشتنی روسەکان زانرا، سوپای عوسمانی کە لەو نزیکانەبو، روی کردە ورمێ. لەپێش ئەوانەوە کوردەکان بەژمارەیەکی زۆر لەچیاکانەوە دابەزین، تاقمێکیان لەگوندەکاندا بڵاوبونەوە، کەوتنە تالانو راوورِوت، دەستەیەکی زۆریشیان رویان کردە شار، دو ڕۆژبو روسەکان رۆیشتبون کەئەوان گەیشتنە ورمێ. لەبەر ئەوەی اعتماد الدولەی حکومڕانی ئەوێ لەهاودەستەکانی صەمدخان بو، لەزەمانی حوکمڕانی خۆی‌دا بەئارەزوی روسەکان رەفتاری کردبو، خوێنی بێ گوناهانی رشتبو، لەم کاتەدا لەگەڵ روسەکان رۆیشتبو. کەسێ نەبو ئاگاداری شارو بەرگیری لەکوردەکان بکا. بێ ئەوەی هیچ شەڕێ روبدا هاتنە ناو شارەوە. دەستیان کرد بەتالان. دو شەوو دو ڕۆژ خەریکی تالانی بازاڕو ئاژاوە بون. بەدوی ئەواندا رەشیدبەگ فەرماندەی عوسمانی بەسوپاکەیەوە گەیشتو بەری تالانو ئاژاوەی گرتو چەند کوردێکی بەگوللە کوشت. ئەو چەند ڕۆژەی رەشیدبەگ لەشاربو ئارامیو خەڵکی چ مەسیحیو چ موسوڵمان ئاسودەبون. بەڵام لەبەر ئەوەی روسەکان بەر لەپاشەکشەیان خویان گرتبو، لەوێ هێزیان هەبو، رەشیدبەگ بەهێزەکانی خۆیەوە چوەسەریان. لەسەلماس لەشکرێکی رێك خست.

کاروباری شارکەوتە دەست نوری بەگو راغب بەگ، کەدو کەس لەسەرکردە بەد رەفتارەکانی عوسمانی بون، ئەوانە کەوتنە ستەم کردنو ئازارێکی بێ ئەندازەی مەسیحییەکانیاندا. ئەرشەد همایون تا ئەیتوانی مشوری خەڵکی ئەخوارد، مەسیحییەکان زۆری لێ رازیبون. بەڵام لەراغب بەگو لە مجدالسلطنە، کەدابویە پاڵ عوسمانییەکانو دەستەیەك لەموجاهیدانی لەخوی خڕکردبوەوە، لەقوچ عەلیخانو ئەوانیتر زۆر بەگلەیی بونو، هەندێ داستانیان نوسیوە کە بەئاسانی ناتوانرێ باوەڕی پێ بکرێ. ئێمە نازانین ئەم داستانانە تاچ ئەندازەیەك راستن، بەڵام لەبەر بێلایەنی، ئەیان گێڕینەوە:

* ئەنوسن لەکوك تەپە ۲ هەزارکەس لەئاسوورییانی ئەم گوندو ئەو گوند کۆبوبونەوە، ژنەکانو منالەکان پەنایان بردبوە بەوکلێسەکەو پیاوەکانیشیان بەتفەنگەوە لەسەربانەکان پاسەوانییان ئەکرد. کوردەکان دەوری ئەوییان گرتو، بو بەپێکادان. لەبەر ئەوەی کوردەکان زۆربون، مەسیحییەکان مردنیان لەبەر چاوبو، نائومێدانە تێ ئەکۆشان. بەڵام لەم کاتەدا دکتۆر پاکاردی ئەمریکایی کە لەگەڵ دوسێ کەس لەشار دەرچوبون بە مەسەلەکەی زانی، لەگیانی خۆی نەترساو بەرەو ئەوێ چو. لەسایەی ئەو ئاشنایەتیو دۆستایەتییەوە کە لەگەڵ هەندێ لەسەرانی کوردی هەبو، توانی رێ لەشەڕ بگرێو چوە ناو گوندەکەوە مەسیحییەکانی بینیو، وای لێ کردن دەس لەشەڕ هەڵبگرنو تفەنگو گوللەکانیان دابنێنو، لەئاواییەکە دەربێن. هەموویانی لەگەڵ خۆی هێنا بۆ شارو، گیانی ۲ هەزارکەسی کڕییەوە. ئەم داستانە لەڕۆژە سەختەکانی هاتنی کوردەکاندابو، سێو ئەوەندە رۆژ پاش ئەوە، لەناو خودی شاردا داستانێکیتر رویدا، کە ٦۰ کەس لەپیاوە ناسراوەکانی ئاسوورییان لەسەرای میسیونی فەرەنسی راکێشابوە دەرەوەو گرتبو، رۆژی دوەمی ئەسفەند(۲۲ی شوبات)، بەشەو هەموویان بردنە دەرەوەی شارو گوللەبارانیان کردن، تەنیا یەکێکیان لەمردن رزگاریبو، بەبرینداری خۆی گەیاندەوە مەسیحییەکانو چۆنایەتییەکەی بۆ گێڕانەوە.

دو رۆژ دوای ئەوەش داستانی گلپاشین رویدا. ئەم گوندە کەئاواییەکی ئاسوری نشینی گەورەبو، کاتێ تورك گەیشتنە ورمێ، ئاسورییەکان نوێنەری خۆیان ناردە لایانو، زینهاریان وەرگرت. لەگەڵخۆیان چەند کەسێکیان لێ بردنە ناو دێ. بەم جۆرە بەئاسودەی ئەژیان، تا شەوێکیان قوچ عەلیخان بەدەستەیەك موجاهیدەوە گەیشتە ئەوێ. بەناوی میوانییەوە لەماڵەکان دابەزین. دوای خواردنو خواردنەوە داوای ۱۵ هەزار تومان پارەیان لەدەوڵەمەندەکانیان کردبو، لەبەر ئەوەی ئەوان نەیان توانی ئەو چەردە پارەیە کۆبکەنەوە ٤٥ کەسیان لێ گرتنو شەوانە بردیانە

دریو گوللەبارانیان کردن. لەوانیش چەند کەسێ رزگاربونو چۆنایەتییەکەیان راگەیاند.))[٧٢]

لەم رۆژانەدا ٢٠ هەزار کەس لەم هەڵاتوانە خۆیان هاویشتبوە ناو سەرای نەخۆشخانەی ئەمریکاییەوە، بەهۆی تەنگی شوێنەکەیانو، کەمی خواردەمەنیەوە، نەخۆشی تیفۆئیدو تیفوسیان لەناودا بڵاوبوەوە. ئەم دەردە لەناو شاریش تەنییەوە. وەکو ئەڵێن تەنیا لەمەسیحییەکان ٥ هەزار کەس مردوە، دیارە لەخەڵکی شارو دەوروبەریشی زۆر مردون.[٧٣]

نیکیتین، کونسوڵی روس لەورمێ، لەگێڕانەوەی ئەم روداوەدا ئەنوسێ:

((راپۆرتی میسیۆنێرەکانو ئەوەی بەچاوی خۆم دیومە رێگەم ئەدەن، تابلۆیەکی پچوکی زستانی ١٥-١٩١٤لە ورمێ بکێشم. دیارە رونکردنەوەی درێژی پێویستی بەلێکۆڵینەوەیەکی جیاواز هەیە، من تەنیا بەکورتەیەکی ئەوە دائەکەم، کە لەکاتی رۆیشتنی سوپای روسی لەورمێ لەساڵی ١٩١٤دا کە بەدوی ئەویش‌دا کونسوڵو میسیونی ئورتۆدۆکس رۆیشتن. مەسیحییەکانی ناوچەکە وەکو شێت بەرەو سنوری قافقاز هەڵاتن، سەختی ئەم کۆچە لەمانگی کانونی یەکەمدا لەهەوای ساردی گەورە بەرزەکانو بەرێگە باریکە دژوارەکان کەپربون لەقشونو گاریو دروشکەو مێگەلو گاران، وەکو پێویست ناتوانرێ بهێنرێتە بەر چاو.

رێکخستنی ئاماری قوربانییەکانی ئەم روداوانە ناکرێ، کەسانێکی توانیان هەڵێن، خۆشبەخت تربون لەوانەی بەهۆی نەبونی هۆی گوێزانەوە لەئاواییە دورەکاندا بەجێ مابون. ئەم بەدبەختانە، کاتێ کوردەکان هاتنە ناوچەکەو، دەستیان کرد بەکوشتنو تالان، رویان کردە شاری ورمێ، پەنایان بردە بەر میسیۆنەکانی کاتۆلیکیو ئەمریکایی. میسیۆنەکانیش نەیان ئەتوانی چەند هەزار کەس پەنا بدەن، بەهۆی زۆریو ترسو برسێتیو ماندوێتیو نەبونی‌کاری تەندروستییەوە ژیانیان زۆرخراپ بو. کوشتاری بەکۆمەڵیش رویدا وەکو ئەوەی بەیەکجار ٦٥ کسیان بەزۆر لەمیسیۆنی فەرەنسی دەرهێناو بەجارێ گوللە بارانیان کردن، لاشەی ئەم قوربانییانە چەند رۆژێ لەو ناوەدا کەوتبو...))[٧٤]

نیکیتین، خۆی شایەتی روداوەکانی ورمێ بوە. لەنوسینێکی‌تری‌دا چیرۆکی مەلایەکی کوردی ئەوێ ئەگێڕێتەوە، وەکو هەڵوێستی پێشەوایەکی دینیی کورد بەرامبەر جیهادو قەتلوعامی مەسیحییەکان، کە خۆی لەخۆیا مەعنایەکی مێژویی قوڵی هەیە بەتایبەتی بۆ هەڵسەنگاندنی ئۆباڵی هەر گەلە لەهەڵگرتنی باری لێپرسراوێتی روداوەکانی ناوچەکەدا. نیکیتین نوسیوێتی:

مەلا سەعید لەناوکوردە خوێندەوارەکاندا یەکێبو لەوانەی لەکاتی ڕاگەیاندنی جیهادا بێ ئەوەی بترسێ بەرپەرچی دایەوە. لەسەر ئەوە گرتیانو، بردیانە لای حاکمی تورك. بەوە تاوانباریان کردبو فتوای دژی جیهاد داوە. مەلا سەعید بەم جۆرەی لای خوارو دیفاعی لەخۆی کرد: ((من ئینکاری ئەوە ناکەم کەفتوای ڕەتکردنەوەی جیهادم داوە، لەم بابەتەوە نە لەڕوی شەرعییەوە خۆم بەتاوانبار ئەزانمو، نە لەڕوی قانونییەوە، چونکە من لەهیچ جێیەکی شەریعەتی خۆماندا نەم دیوە، فتوای کوشتنی خەڵکی بێدیفاعو بێگوناە درابێ. لەلایەکی تریشەوە، قانونی حکومەت تا ئێستە نەك هەر فەرمانی کوشتنی کەسی دەرنەکردوە، بگرە بەپێچەوانەوە، پارێزەری مافەکانی خەڵك بوە... بەڵام دەربارەی پشتیوانی فتواو حوکمی کەبۆ جیهاد دراوە، من پێم وایە کەرەحمو مروەتو عیلمو مەعریفەتی شێخ سەلامو، عەدالەتو ئینسانی خەلیفە(سوڵتانی عوسمانی) زۆر زۆر لەوە بەرزترە کەفتواو حوکمی کوشتاری ڕەعییەتی بێچارە(مەسیحیو نستۆری) بدەن، ئەو ڕەعییەتانەی لەزەمانی حەزرەتی محەمەدی پێغەمبەری ئیسلامەوە تا ئێستە دەستیان نەداوەتە چەكو دژی ئێمە نەجەنگیون.)) [٧٥]

٤/٤هاتنەوەی روس بۆ ورمێ(مایسی١٩١٥)

روس تا مەرەند کشابونەوە لەوێ لەشکرگایان دامەزراندبو. تورك بەرامبەر بەوان لەسۆفیان بون. لەم لاشەوە تورك لەسابڵاخو ورمێو، هێزەکانی روس لەخوی دامەزرابون. چەند هەفتەیەك بەبێ شەڕ تێپەڕی. بەڵام کەروس لەقافقاز دەس پێشکەری گرتەوە دەستو ئۆردوی تورکی تێکشکاند، فەرمانیان بۆ چرنوزوبوف دەرکرد بگەڕێتەوە شوێنەکانی پێشوی لەئازەربایجان. لە٢٣ی دیماە دا هەڵیان کوتایە سەر هێزەکانی تورك لەسۆفیانو ڕۆژی دوایتر تورکیان لەسوالان شکاند. ئەم هەواڵانە گەیشتنە تەورێز. تورك بەبێ شەڕ لەوێ کشایەوە. ٢٥ی مانگی دەی روس چوە ناو تەورێزەوە.

لەفەروەردینی١٢٩٤دا هێزێکی گەورەی تورك لەئەستەمولەوە گەیشت. چەند تێهەڵچونێکی خوێناوی لەڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێدا روی دا. خەلیل بەگ(دوایی بو بەپاشا) سەرکردەی ئۆردوی تورك لەدیلمانو خوی تێشکا. روس هێزێکی تری لەقافقازەوە بۆ پاڵپشتی نەزەربیگۆف نارد. سوپای روسی، ئۆردوی تورکی لەناوچەکانی نێوانی دەریاچەی ورمێو گۆلی واندا ڕامالی.

سەرکردایەتی قافقاز پلانێکی دانابو، بۆ چاوترساندنی کورد. بۆ ئەوەی کورد بەدەردێ ببەن جارێکیتر نەوێرێ بداتە پاڵ ئۆردوی تورکو، زاتی ئەوە نەکا

دەردیسەر بۆ روس دروست بکا. جێبەجێ کردنی ئەم پلانە بەجەنەراڵ شارپانتیە سپێردرا.
کسروی، درێژەی ئەم پلانەی لە((تاریخ نظامی جنگ بین المللی))ەوە بەمجۆرە، وەکوخۆی، راگوێزاوە:
((بۆ جێبەجێ کردنی پەلاماری سوارە نیزام کەفەرماندەی سوپای روس لەدەوروبەری دەریاچەی رەزاییەدا بەتەمای بو، هێزەکانی ژێرو بو: لەشکری سواری قافقازو تیپی۳ی قزاق(زابایکالسکی) بەسەرکردایەتی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەژێر فەرماندەیی گشتی جەنەراڵ شارپانتیە فەرماندەی لەشکر سواری قافقاز.
لەنیوەی دوەمی مانگی نیساندا(تەقویمی یولیوسی کۆن بەکارهێنراوە) تیپی۳ی قازاق(زابایکالسکی)و ئاتەشبار۲ بەفەرماندەیی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەسنوری قارسەوە بەرێی ئاسنیندا نێردرایە جولفاو تەورێز.
لەکۆتایی نیساندا گوێزانەوەی لەشکرسواری قافقاز بەرێی ئاسنیندا بەرەو جولفا دەستی پێ‌کرد. لەشکری گۆڕین پێك هات بو لەهەنگی۱٦ی دراگون(تورسکوی)و هەنگی۱۷ی دراگون(نیژگورودسکی) هەنگی۱۸ی دراگون(سورسکی)و هەنگی۱ی قازاق(خایبورسکی)و گوردانی تۆپخانەی شاخێ، هەمو سوارنیزامی جەنەراڵ شارپانتیە بریتی بو لە۳٦ ئاسواران، ۲۲ تۆپو ۸ مەترەلوز.
رۆژی ٦ی مایس لەتەورێز کۆبونەوە. هێزی ناوبراو تا۱۰ی مایس لەوێ مایەوە، تا بەشی لۆجستیك هۆی گوێزانەوەی ئامادەکردو گوێزانەوەی فیشەکی بەحوشتر دابین‌کرد، چونکە ئیتر جادەیەکی بەکاری پێچکەبێ لەوێدا نەمابو.
۹ی مایس تیپی۳ی قزاق(زابایکالسکی) کەپێشەنگی هێزەکە بو لەتەورێزەوە جولا، ۱۰ی مانگ لەشکر سواری قافقاز بزوت.
رۆژی ۱۱ی مایس تیپی ۳ی قزاق(زابایکالسکی)و رۆژی ۱۳ی مایس لەشکری قافقاز گەیشتنە نزیکی میاندواو.
رۆژانی۱۲و۱۳ هەموی خەریکی پەڕینەوە بون لەچەمی زەرینە(روباری جەغەتو). ئاوی روباری ناوبراو لەبەهارا زیاد ئەکاو پانایییەکەی ئەگاتە۳ کیلۆمەتر. لەبەر ئەوەی پردی لەسەر نەبو هەمو سوارە نیزامی روس بەمەلە پەڕینەوە. بۆ پەڕاندنەوەی تۆپو فیشەکو چەکو شتی‌تر، چەند موهەندیسێ پردێکی قەیاغییان لەسەر بەست.
هێزی سواری ناوبراو پاش پەڕینەوە لەروبار، لەنزیك میاندواو راوەستاو لای شاهین دژ(سایین قەلا)و مەهاباد کەوتە نۆڕین. رۆژی۱۵ی مایس هێزی سوارە

بەرەو مەهاباد بزوتو لەنزیکی میارا لەگەڵ دەستەجاتی کورد تێک هەڵچونو، راویان نانو تا داهاتنی تاریکی بەدویانەوە بون.

رۆژی ١٥ی مایس هێزی سوار پاش پێکادانێکی کەم لەگەڵ کورد شاری مەهابادی گرت، کەسێکی ئەوتۆ لەشارا نەبو، کونسولگەی ررس کەکوردەکان تاگریان تێ بەردابو، هێشتا دوکەڵی لێ بەرز ئەبوەوە. چەند رۆژێ بەر لەداگیرکردنی، سەرهەنگ یاس کە لەوێ مابو، لەلایەن کوردەکانەوە کوژرا بو، کوردەکان سەرەکەیان بەنیزەدا کردبو، بەدێهاتەکاندا گێڕا بویان.

رۆژی١٦ی مایس هێزی سواری روس لەمەهاباد مایەوەر، کەوتە نۆڕینی سەردەشتو شنۆ.

رۆژی١٨ هێزی سوار لەشنۆ نزیک کەوتەوە، گوردانی ئەمنیەی عوسمانیو کوردی لێ بون. کوردەکان لەوێ بەرهەڵستییەکی توندیان کرد، بەڵام ررس بەزوبی لەشار دەری پەڕاندنو، کوردەکان بەرەو موسل هەڵاتن.

هێزی سواری روس رۆژی١٩ی مایس لەنزیک شنۆ رارەستا، کەوتە نۆڕینی لاکانی خۆراراو خوارر. رۆژی ٢٠ی مایس بەرەو ژور هەلکشا. پاش برینی در مەنزڵ رێگەو تێپەڕین لەکوێرەڕێ سەختەکانی چیاکان گەیشتە رەزاییە، نزیکەی هەفتەیەك لەم شارەدا مایەوە.

بەم پێیە هێزەکانی سوارە نیزام کارەکانی خۆی، کەجولان بو بەکەناری دەریاچەی رەزاییەدا، ئەنجام دا.

بزوتنی سوارە نیزامی ررس بەتۆپخانەو موسەلسەلی زۆرەوە، کارێکی قوڵی لەناو ئیلاتدا کرد، درای ئەوە تا مارەیەك لەمەڵبەندی ئازەربایجان واتە لەتەنیشتو پشتەوەی سوپای ررسیدا ئارامیی تەوار جێگیر بو، هیچ دەردەسەرێکیان بۆ دروست نەبو.

ئیتر روسەکان ئەیان توانی لەو هێزانەی بۆ ئازەربایجانیان ناردبو، کەم بکەنەوە. بۆیە هەمو پیادە نیزامی ئەو هێزەیان بەرەو مەلازگرد نارد. ئەم کەمکردنەوەیە هیچ کارێکی نەکردە سەر دۆخی ئەوان لەسەروی خۆراوای ئێران.

لەبەر ئەوەی هێزی سوارەی نیزام ئەرکەکانی خۆی بەجێهێنا، فەرماندەی قافقاز فەرمانیدا بەهێزی ناربرار بچێ بۆ مەڵبەندی رانو بداتە پاڵ سوپای ٤ی قافقاز.

پەلامارەکەی سوارەی نیزام ئەگەرچی ٨٠٠ ڤیرست(ڤیرست ئەندازەیەکی روسییە بۆ پێوانی رێ، نزیکەی هەزار مەترە) رێی پێوابو، بەڵام چونکە بەوردی رێك

خرابو، کاتێ چوە پاڵ باڵی چەپی سوپای ٤ی قافقازەوە، لەدۆخێکی تەواو رێکوپێکدا بو.))[٧٦]

کسرویش ئەمگێڕانەوەیەی پێ ناتەواوە، چونکە توخنی ئەوکوشتارو کاولکارییە نەکەوتوە کەسوپای روسی لەسەرەڕێی خۆیدا کردویەتی. سەرکردایەتی قافقاز، دەستەی چەکداری لەمەسیحییەکانی کوردستان، بەتایبەتی لەئەرمەنیو ئاسوری، پێك هێنابو، لەهێرشەکانیدا بۆ سەر کوردستان ئەوان ئەبونە پێشەنگی سوپاو، دەستیان لەهیچ تاوانێ نەئەگێڕایەوە.

لەم کەینوبەینەدا هێزەکانی روس، بەگوتەی تمدن((هەر بەگەیشتنیان بۆ سابلاخ، ئەوێیان قەتلوعام کردو، لە٢٢ی مایسدا کوردەکانی شنۆیان بەجۆرێکی وەها سەختو بێ بەزەییانە تەمێ کرد، کەئیتر شنۆ تاچەندین ساڵ نەیتوانی راست بێتەوە))[٧٧] هەر لەو هێرشە گشتییەدا چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد کوشت لەوانە قازی فەتاحی سابلاخیو، چەند کەسێکیان بەگیراوی رەوانەی قافقاز کرد، لەوانە سمکۆی شوکاکو سەید تەهای شەمزینی.

٥/٤ تۆڵەی ئاسوری لەخەڵکی ورمێ

لەکاتی هاتنی ئۆردوی عوسمانیدا اعتماد الدولە لەگەڵ روسەکان هەڵاتبو، لەجێگەی ئەو عظیم السلطنە بو بەحاکمی ورمێ[٧٨] ناوچەکە هەموی بوبو بەمەیدانێکی سەختی پێکادانی خوێناوی هێزەکانی روسو تورك. روداوەکانی ناوچەکە برینە کۆنەکانی ناکۆکییە دینیی، مەزەبی، نەتەوەییەکانی قوڵتر کردبو. ئەوەش بوبو بەهۆی نەمانی هیچ جۆرە ئاسایشو ئارامیو هێمنییەك. پشێویو ئاژاوە هەمو ناوچەکەی داگرتبو. چارەسەرکردنی ئەو هەلومەرجە ئاڵۆزاوە لەتوانای هیچ کاربەدەستێکی ئێرانیدا نەبو.

روداوەکانی ناوچەکە، گۆڕانی یەك لەدوای یەکی حاکمەکانی بەدوادا ئەهات. لەدوای کشانەوەی تورکو هاتنەوەی سوپای روسی حکومەتی ئێران، یمین الدولە، یەکێ لەشازادەکانی قاجاری، لەجێگەی عظیم السلطنە بەحاکمی ورمێ دانا.[٧٩]

ئاسورییەکان، کەتوشی زەرەرو زیانی گیانیو ماڵیو دوچاری ئازارێکی زۆر بو بونو، روسەکان چەکداریان کردبون، پشت ئەستور بەسوپای روس کەوتنە تۆڵە کردنەوە لەخەڵك. داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەیان ئەکرد کەلێیان کەوتبو. یمین الدولەش ئەیویست دڵسۆزیو گوێڕایەڵی خۆی بۆ روسەکان دەرببڕێ. کەوتە گرتنی ئەوانەی ئازاری ئاسورییاندا بو. ماڵو ملکی زەوت ئەکردن. نزیکەی٢ هەزار کەسی خستە زیندانەوە.[٨٠] کاربەدەستانی عەجەم هەوڵیان ئەدا کەڵك لەم ئاڵۆزییە وەربگرن بۆ دەوڵەمەند کردنی خۆیان.[٨١] نازناوو کاروباری حکومەتییان بەپارە

لەدەرباری قاجار ئەکرێ، ئەوانیش شوێنەکانی خوار خۆیان بەبێ گوێدانە لێوەشاوەیی‌و شارەزایی بەدراوی زۆر ئەفرۆشتەوە.[82]
هاوزەمان لەگەڵ ئەمەدا، هەندێ لەئەرمەنییەکانی قافقاز هاتبونە ناوچەی ورمێ دەستەی((قاجاغ))یان پێك هێنابو، هەر شەوە بەسەر گوندێکیاندا ئەداو تالآنیان ئەکرد.[83] پشێوی لەناو ورمێ‌و دەوروبەریدا بەئەندازەیەك زیادی کرد، بۆئەوەی ئاسورییەکان دەس لەتالآن کردنی خەڵکو رابوورت هەڵبگرن، حکومەت بەناچاری کۆمیسیۆنێکی پێك هێنا بۆ لێکۆڵینەوەی گازندەی مەسیحییەکان، ئەم کۆمیسیۆنە داوای جێبەجێ‌کردنی ئەم خواستانەی کرد:
((١. موسوڵمانەکان ئەبێ کەلوپەلی بەتالآن براوی مەسیحییەکان بدەنەوە بەخاوەنەکانی"
٢.ئەو کچانەی لەموسوڵمانەکان مارەکراون‌و لەماڵی ئەواندا ئەژین، ئەبێ لەمیسیۆنی روسیدا بدرێنەوە دەست خێزانەکانی خۆیان"
٣. ئەبێ ئەهالی دەستەبەری بژاردنی ئەو زەرەرانە ببن کەلەومەسیحیانە کەوتوە کەکۆچیان کردوە))[84]
خواستەکانی ئەم کۆمیسیۆنە ئۆباڵی مەسەلەکان ئەخاتە ئەستۆی موسوڵمانان، کەدیارە مەبەست عەجەمەکانی ورمێیە، کەچی نوسەرانی عەجەم روداوەکانی ئەو سەردەمە ئەدەنە پاڵ کورد.[85] یەکێ لەوانە، تمدن، لەپەراوێزی ئەم داوایانەدا نوسیوێتی:
((دیار بو کەلابەلا کردنی کێشەکانی سەرەوە، زۆر دژوار بو، بگرە لەلابەلاکردن نەئەهاتن.
یەکەم کەلوپەلی بەتالآن براو لیستەیەکی نەبو، دوەم تالآنکەر دیاری کراوو ناسراو نەبو، سێیەم دیار نەبو تالآنکەر موسوڵمان یا کورد، یا چریکی عوسمانی، یا کەسێکی تربوە.
سەبارەت بەوکچە مەسیحیانەی لەلایەن موسوڵمانەکانەوە مارە کرابون، ئەویش لابەلاکردنی دژواربو، چونکە ئەگەر ئەو کچانە بەزۆر درابونە موسوڵمانان، ئێستە کەمەسیحیەکان هەرچییان بویستایە ئەیان کرد، ئەو کچانەش ئەیان توانی لەماڵی مێردە موسوڵمانەکانیان برۆن‌و دارایی مێردەکانیان لەباتی مارەیی ببەن‌و بەئازادی بگەرێنەوە بۆماڵی باوكو دایك یا خزمەکانی خۆیان، وەئەگەر ئەم عەقدانە لەرووی ئارەزوی سروشتی‌و پێوەندی خۆشەویستیەوە بوبێ، کەلەم حاڵەتەدا ناتوانرێ ژنی‌کەسێك بەزۆر لەدەستی بسەنرێ، یا بەزۆر ناچار بکرێ وازی لێ

بهێنێ، بەتایبەتی ژمارەیەکی زۆری ئەوکچانە، لەمێردەکانی خۆیان ئاوس بون، یا منالّیان هەبو.

لەبابەت بڕیاری سێیەمەوە مەسەلەی بژاردنی زەرەر ئەویش کێشەیەکی دژوار بو چونکە موسوڵمانەکان هۆی کۆچی مەسیحیەکان نەبون، بەڵکومەسیحیەکان خۆیان لەترسی سوپای عوسمانی کۆچیان کردبو، لەلایەکی ترەوە بژاردنی زەرەر بەئەندازەیەکی دیاری نەکراو شتێکی مەحاڵ بو.))[٨٦]

خواستەکانی کۆمیسیۆنی تێکەڵاو، کەنوسەرانی عەجەم خۆیان ئەینوسنەوە، هەندێ روی کێشەکانی ئەو سەردەمە دەرئەخەن، وەکو بەڵگەیەکی مێژویی ئەگونجێ دو راستیان لێ هەڵبهێنجرێ" یەکەمیان، قوڵیو ناخۆشی ئەو مەینەتییە گەورەیەی بەسەر خەڵکی ناوچەکە بەگشتیو بەسەر ئاسورییەکان بەتایبەتی هاتوە. دوەمیان، ئەگەرچی هەمو نوسەرەکانی ئەو سەردەمە لەنوسینەوەی روداوەکاندا بێ لایەنییان بەلاوە ناوەو ئۆباڵی گەورەی روداوەکان لەگەردنی کورد توند ئەکەن، کەچی ئەم کۆمیسیۆنە هیچ تاوانێ ناداتە پاڵ کوردو ناوی کوردی بەهیچ جۆرێ نەهێناوەتە ناوانەوە.

لەم هەلومەرجە ئالۆزەدا یمین الدولە لێخرا. اعتماد الدولە، کە لەگەڵ کشانەوەی روس کاتی خۆی رۆیشتبو بۆ خۆی، سەرلەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ.[٨٧] سەرباری نائارامیو پشێوی، کێشەیەکی نالەباری تر دروست بو، کاری‌کردە سەرگوزەرانی خەڵکی. نرخی دراوی روسی شکا بو. مەناتی روسی نرخەکەی بوبو بەنیوە، بەڵام ئەفسەرو ساڵداتەکانی روس بەزۆر بەهەمان نرخی پێشوی لەبازاڕدا کڕینو فرۆشتنیان پێ ئەکرد. ئەوەش بو بەهۆی نابوتی هەندێ لەبازرگانەکان.[٨٨]

٦/٤ کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکارییەوە بۆ ورمێ

لەمانگی ئابدا کشانەوەی بەکۆمەڵی ئاسوری لەنیشتمانی دێرینەیانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێر دەستی سوپای روسی لەسەر سنوری ئێران دەستی پێ‌کرد. ئەم کاروانە گەورە درێژە لەچیاکانی هەکارییەوە کەوتە رێ، ئەبو زیاتر لە١٠٠ کیلۆمەتر بەناو ئەرزی دوژمنەکانیدا بڕواو، دڕ بەو هێزانە بدات کەرێگەیان پێ ئەگرتن. بەدرێژایی رێگە توشی شەڕو پێکادان بون. ئاسورییەکان لەکشانەوەدا درێخییان لەکوشتنی بەکۆمەڵی کوردو، تالانی ئاژەڵو داراییو کاول کردنی گوندەکانیان نەکرد. شەڕ، رەنگی شەڕێکی دینی خوێناوی بەخۆیەوە گرت بوو هیچیان دەستی لەوی تر نەئەپاراستو هەرگەلەیان ئەیویست گەلەکەی تر لەرەگوڕیشە دەربهێنێ.

بەرایی ئەم کۆچە گەورەیە لەسەرەتای ئەیلولدا گەیشتە سنور. چرنوزوبوف، لە١٥ ئەیلولدا لەباشقەلا سەردانی مارشیمونی کردو، داوای لێ کرد هەرلەوێ بمێنێتەوەو نەگەڕێتەوە قوچانس. سەرکردایەتی ووسی ئەیویست، ئاسورییەکان لەناوچە سنورییەکاندا گل بداتەوە، بۆ ئەوەی وەکو قەڵغانێ یەکەم لەبەرامبەر ئۆردوی تورکدا بەکاریان بهێنێ. ماوشیمون خەریك بو لەپشتیوانی روسی نائومێد ببێ. ویستی دەستەیەکی نوێنەرایەتی بنێرێ بۆ تاران داوا لەحکومەتی ئەڵمانی بکا لەبەینی ئەوانو تورکدا ناوبژی ئاشتبونەوە بکا.[89] ئەم هەواڵە کاربەدەستانی سوپاییو دیپلۆماسی روسی تەنگاوکرد. لەسەر پێشنیاری ئەوان، گراند دوك نیکۆلای نیکۆلایفیچ، بۆ دڵنەوایی مارشیمونو دڵنیاکردنی، لەکانونی یەکەمی١٩١٥دا ماوشیمونی بۆگفتوگۆی سیاسیو سوپایی بۆ بارەگاکەی خۆی لەتفلیس بانگ هێشت کرد. ماوشیمون لەگەڵ دەستەیەك لەمەزنەکانی ئاسوری بەرێگای ئاسنین چو بۆ تفلیس. لەوێ پێشوازییەکی گەرم کران. رۆژنامەکان وێنەی خۆیو مێژوی گەلەکەیان بڵاوکردەوە.

ماوشیمونو نیکۆلای لەگفتوگۆکانیاندا پێکهاتن لەسەر ئەوەی" ئاسورییەکان لەپاڵ روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانیدا بەشداری جەنگ بنو، ئاسورییەکان دەوڵەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێننو، هێزێکی چەکداو لەژێر سەرپەرشتی سوپای روسیدا رێك بخەن. لایەنی روسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا، کەئێران چۆڵ نەکا. موچەی مانگانە بۆ هەمو ئاسورییەکان بڕدرایەوە، مارشیمون خۆی مانگی٥٠٠ رۆبڵ، هەمو ئاسورییەکی گەورە ٦ رۆبڵو هەمو منالێکیش٣ رۆبڵ. ئەنجومەنی وەزیرانی روسی پێکهاتنەکەیان پەسندکردو، ئاسورییەکانی بەهاوپەیمانی خۆیو دەوڵەتانی پێکهاتو دانا. لەرۆژانی گفتوگۆدا قەیسەری روسیا، نیکۆلای دوەم، بروسکەیەکی بۆ مارشیمون کرد، قەیسەر ئارەزوی خۆی تێدا دەوبڕیبو، کەپاتریاوكو گەلەکەی بەو نزیکانە بەسەرکەوتویی بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان.[90]

نیکیتین، کونسولی ئەودەمی ووسیا لەورمێ، خۆی لەم بارەیەوە توسیوێتی:

((بەداخەوە لەپایزی ١٩١٥دا لێشاوی هۆزەکانی نستوری مارشیمون پاش بەرهەڵستییەکی ئاۆایانەی کوردو تورك ناچارکرابون چیاکانی خۆیان بەجێ بهێڵنو، بەرەو ئەم ناوچەیە(ورمێ-و.) بێنو ببنە سەرباوی هەلومەرجی شێواو.

((ناچاو بۆ یارمەتیدانی پەنابەرەکان هەندێ پارەم داواکردو، بۆ پێشگیری لەبڵاوبونەوەی نەخۆشی، نەخۆشخانەیەکم دامەزران. پاشەکشەی نستورییەکان بەرەو لای ریزە جەنگییەکانی ئێمە هەلومەرجی سیاسی شێوان. چونکە ئەم هۆزە شاخاوییە چەکداوانە، کە لەگەڵ کوردو تورك جەنگی بون، ئەگەر بەرەمیش

لەلایەن ئێمەوە بۆ شەڕ دژی تورك بانگ نەکرابوبن، هیچ نەبێ لەلایەن سەرکردایەتی جەنگی ئێمەوە هان درابون. لەبەر ئەوە بمانویستایە یا نە، لەڕیزی هاوپەیمانانی تێشکاوی ئێمەدا ئەژمێردرانو، مافی ئەوەیان هەبو بێنە ناوهێزەکانی ئێمەوە. لەلایەکیترەوە دیاربو کەروسیا لەجەنگدا دژی تورکیا ئەیویست مەبستەکانی خۆی بهێنێتە دی، لەوانە رزگاری ئەرمەنستان. بۆ ئەوەش ئەبو دەس بخاتە چارەنوسی هۆزەکانی ئاسورییەوە بەتایبەتی ئەوانەیان کەبەشێکی دانیشتوانی ولایەتی وان یان پێك ئەهێنا. لەلایەکی تریشەوە دیاربو مارشیمون چوە بۆ تفلیس لەگەڵ گراندوك نیکۆلا لەبابەت سەربەخۆییو ئازادی هۆزەکانی ئاسورەوە گفتوگۆی کردوەو، لەئەنجامدا بەدڵنیاییەوە گەڕابوەوە.

((جگە لەنستورییەکانی تورکیا کەچاوەڕێ بون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆ بن، ئەوانەشیان کەهاووڵاتی ئێران بون لەورمێ ئەژیان، سەرەڕای جیاوازیی مەزەبیان، لەهەمان رەگەز بون. ئەوانەش چەند هەزار کەس بون ئومێدەوار بون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتانی موسوڵمان دەربێن. تاقمێ لەوانە دو پشتیان لەبەردەستی میسیۆنەکاندا پەروەردە بوبون، قەشەو مامۆستاو پزیشکیان تێدا پێگەیشتبو، لەڕوی تێگەیشتنو هۆشیارییەوە لەوانیتر بەرزتر بون، ئەیان ویست لەبزوتنەوەی هۆشیاری نەتەوەییدا ببنە سەرکردەو پێشەوای گەلی ئاسورێو، لەپەنای قەڵغانی روسیدا ئاواتەکانی خۆیان بهێننە دی.))[91]

٥.کاری روداوەکانی ناو روسیا لەسەر ئاسوری

١/٥ شۆڕشی شوبات

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆ نهێنییەکانی سایکسو، پیکۆو، سازانوف بۆ پێکهاتن لەسەر دابەشکردنی ئەرزی عوسمانیو ئێرانی، لەشکرکێشی روسی لەهاوینی ساڵی ١٩١٦دا لەکوردستاندا گەیشتە ئەوپەڕی تینو تەوژمی" سوپای روسی لەتورکیا هەمو ناوچە کوردنشینەکانی سەروی کوردستانی داگیرکردبو. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس کەوتبونە ژێر دەستی. لەئێرانیش بەرەو خواروی کوردستان، بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی لەسەر ئەرزی عیراقی ئێستە یەك بگرێتەوەو پێکەوە بچنە ناو ولایەتی موسڵەوە، کەوتبوە جوڵانێکیخێرا. مەڵبەندە کوردنشینەکانی ئێران لەئازەربایجان، موکریان، سنە، کرماشان هەتا قەسری شیرین یەك لەدوای یەك ئەکەوتنە ژێردەستی. سوپای روسی لەژوروی کوردستاندا گەیشتبوە خانەقینو پێنجوێنو رەواندز. لەم پێشڕەوییەی سوپای روسیدا، دەستە چەکدارەکانی مەسیحییەکان، بەتایبەتی ئەرمەنی، پێشەنگی هێزی پەلاماردەر

بون‌و، بەرقێکی قوڵ‌و قینێکی بێ ئەندازەوە ئەگەیشتنە هەرجێیەکی کوردستان، تۆڵەی قەتلوعامی دڕندانەی ١٩١٥ی ئەرمەنەکانی تورکیایان لەخەڵکی ئەو شوێنانە ئەکردەوە. لەوەش‌دا فەرمانداکانی روس رێیان لێ نەئەگرتن.[٩٢] وەکو مارشیمون لەگەڵ گراندوك نیکۆلای پێکهاتبو، روسەکان دەستیان‌کرد بەیارمەتی‌دان‌و رێکخستنی ئاسورییەکان، چ ئەوانی لەهەکارییەوە هاتبون‌و چ ئەوانەی لەورمێ‌بون. لەگەڵ ئەوان هەندێ لەئەرمەنییەکانیشیان رێك‌خست. تا سەرەتای ساڵی ١٩١٧ لەشکرێکی چەکداریان لەورمێ کۆکردەوە.[٩٣] بەڵام ئەم هێزە لەژێرفەرمانی سوپای روسی‌دا بەکارئەهێنرا.

روسیا توشی داتەپینی ناوەکی بو، لەشوباتی ١٩١٧دا شۆڕشێکی ناوخۆ رویدا، رژێمی قەیسەریی روخاند. بەڵام رژێمی نوێ درێژەی بەجەنگ‌و هاوپەیمانێتی بەریتانیاو فەرەنسەدا. ئەو هێرشە گشتییەی لەبەهاری ١٩١٦ەوە دەستی پێ‌کردبو بەرەو موسڵ بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی‌دا یەك بگرێتەوە، سەرەڕای روداوەکانی ناوەوەی روسیا، تا پایزی ١٩١٧ هەر بەردەوام بو.[٩٤] لەمانگی نیسان‌دا هێزەکانی روس‌و ئینگلیز ماوەیەکی کورت لەقۆڵی خانەقینەوە یەکیان‌گرتەوە. بەڵام شۆڕشەکە وەها کاری لەسوپا کردبو بەرەوبڵاوە لێ‌کردن‌و هەڵوەشان ئەچو.[٩٥]

٢/٥ پەشێوانی هەلومەرجی ورمێ

رەفتاری خراپی هێزی داگیرکەری روسی لەگەڵ کورد، وەکو پێشو، درێژەی‌کێشا. بەهارو هاوینی ١٩١٧ ستەمی روسی بەرامبەر کوردو ئازەری گەیشتبوە رادەیەك، کاتێ جەنەراڵ وادبولسکی لەمانگی مایس‌دا کرایە فەرماندەی سوپای حەوتەمی روسی، هەرکە گەیشتە ورمێ((یەکەمین بەندی کارنامەی رۆژانەی خۆی بەسەرکۆنەی رەفتاری خراپی سەربازانی روسی دەس پێ‌کردو، ئەو مەترسییانەی هێنایە بەرچاویان کەوڕەنگە ئەو جۆرە کردەوانە بیخولقێنێ‌ر، هانی‌دان پێڕەوی سەرەتاکانی دادپەروەریو شەریفی بکەن، وەکو هاوڵاتی راست‌و ئازاد بجوڵێنەوە))[٩٦] ئاتاشیەی سوپایی فەرەنسی لەبارەگای فەرماندەیی قافقاز لەمانگەکانی مایس‌و حوزەیرانی ١٩١٧دا گەشتێکی پشکنینی لەناوچەی ورمێ‌دا کرد. دانیال متی، لەلێکۆڵینەوەکەی خۆی‌دابو((تێگەیشتنی باشتر لەچۆنایەتی رەفتاری جەنەراڵەکانی سوپای حەوتەمی سەربەخۆی قافقاز لەگەڵ خەڵکی کورد)) لەزمانی ئەوەوە قسەیەك بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:((...کاربەدەستانی سوپایی روس تەنانەت ئەوەندەش خۆیان ماندو نەکردوە، ئەو یارمەتییانەی میسیۆنی ئەمەریکایی لەورمێ ئەی‌خستە

بەردەستیان، بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی ئەوکوردانەی لەهەژارییەکی سەختدا پەلەقاژێیان بو، بگەیەنی ... من خۆم بۆ میسیۆنێرە ئەمریکاییەکان، کە تا ئێستە بێ هیچ بیانویەکی بەجێ، ڕێیان نەئەدان بچن بۆ ناوچەی سابلاخ، ئیجازەی ڕۆیشتنم بۆ ناوچەی ناوبراو لەجەنەراڵی فەرماندەی سوپای حەوتەم بۆ داواکردن ... سەرەنجام ئەم یارمەتییە لەلایەن خاچی سوری روسی و میسیۆنی ئەمریکاییەوە لەدەرەوەی ناوچەیەکی دانەبڕاوی ورمێ ڕێك ئەخرێ ... بەتایبەتی لەسابلاخ ... لەم شارە بچوکەدا ژمارەیەکی زۆر پەنابەری کورد هەن کەتوشی هەژارییەکی سەخت بون))[97]

لەوماوەیەدا حکومەتی ئێران اعتمادالدولەی سەر بەروسیای لێخستبو، معز الدولە معین بوبو بەحاکمی ورمێ. لەکاتێکا کەسوپاییانی روس خەریکی گەڕانەوە بون بۆ نیشتمانی خۆیان، بەقسەی نیکیتین((نزیکەی ٨٠ هەزار سەربازی روسی لەورمێ بون، کەباش ئەیان خواردو ئەحەسانەوە، کارەکەشیان تەنیا ئەوەبو ٣ جار بازاڕی هەژارانەی ئەمشارە تالان بکەن. کەلوپەلی تالانکراو لەگەڵ جلی سوپایی و چەکمەکانیان و تفاقی جەنگی و هەرچییەکیتر لێیان داوابکرایە تەنانەت تفەنگ و فیشەکەکانی خۆیشیان فرۆشت))[98] سەربازەکانی ئەگەڕانەوە ئەیان ویست پێویستییەکانی ڕێگە بۆ خۆیان دابین بکەن. نرخی مەناتی روسی ئەوەندە شکا بو، بوبو بەنیوە. سەربازەکانی روس ئەیان ویست بەنرخی پێشوی شتی پێ بکڕن، بەڵام دوکاندارەکانی ورمێ و خەڵك ئامادە نەبون بەو نرخە لێیان وەربگرن. لەسەر ئەوە هەمو رۆژێ کێشە لەبازاڕدا دروست ئەبو.[99] تا کار گەیشتە ئەوەی نیوەڕۆی ١٦ ڕەمەزانی ١٣٣٥/١٤ تیرماهی ١٢٩٦ ساڵدات ڕژانە بازاڕەوە. تەقە دروست بو. قازاقێکی ئێرانی کوژراو یەکێکیش برینداربو. خەڵك لەترسی گیانی خۆیان بازاڕیان چۆڵکرد. ساڵدات و قازاق چۆڵیی بازاڕیان بەهەل زانی. کەوتنە شکاندنی دوکانەکان. هەرچییەکی بەنرخیان بەردەستکەوت تالانیانکرد. بۆ شاردنەوەی ئەوتاوانە درەنگانی شەو بازاڕی ورمێیان ئاگردا.[100]

بۆئەوەی وێنەیەکی هەلومەرجی ژیانی خەڵکی ئەو مەڵبەندە لەبەرچاو بێ، هەندێ بەشی سکالانامەی ٨٧ کەسی خەڵکی ورمێ کەبۆ وەلیعەهدی ئێرانیان نوسیوەو، رۆژنامەیەکی ئەو سەردەمە((تجدد)) لەژمارەی رۆژی ١٠ی شوالی ١٣٣٥/٣٠ی حوزەیرانی ١٩١٧دا وێنەیەکی بڵاوکردۆتەوە، لێرەدا ئەنوسینەوە، لەسکالانامەکەدا هاتوە:

((... ئەوەی لەماوەی ٣ ساڵی ڕابردودا، لەکوشتن و تالان و زەرەرو ئەتکی نامووس و سوتانی شوێن و مسیبەتی گەورەو زوڵمی جۆراوجۆرو دەستدرێژی شەرم

هێنەر، کەپەنجەو قەڵەم لەڕونکردنەوەو پیشاندانی دوچاری شەرمەزاری ئەبێ... داتمان بەخۆماندا گرت‌و برینی دڵی سوتاوی خۆمان بەوە سارێژو خۆش‌ئەکرد کەئەلحەمدولیلا لەبێداد و زوڵمی سەردەمی ئیستیبدادی دەوڵەتی دراوسێمان ڕزگارمان بو، ئەوانیش بونە خاوەنی حکومەتی دەستوریو، داوای یەکیتی برایەتییان ئەکردو، پیاوە ژیرەکانی قەومی نەجیبی روس خەریکی ڕاکێشانی دڵی خەڵکی ئێران‌و، ئیتر لەوجۆرە دەسدرێژییانەی پێشو رزگارمان بوە، لەناکاو ئەوەی لەسەردەمی بێزراوی ئیستیبدادا چاوەڕێ نەئەکرا، لەزەمانی ئازادی‌دا کردیان"

ڕۆژی چوارشەممە١٤ی ڕەمەزان، سەعاتێکی ئێوارەی مابو، سالداتێکی روس بێ هیچ هۆیەك، لەدەروازەی بالا ٣ کەسی بەگوللە کوشت‌و بریندارکرد.

ڕۆژی پێنجشەممە، بەشعلی‌خان ناویان، لەبەردەرگای مالی ئاغاکەی‌دا حاجی عەزیزخانی ئەمیر تومانیدا، کوشت.

ڕۆژی هەینی١٦ی ڕەمەزان ڕژانە بازارەوە، چەند تەقەیەکیان‌کرد، قازاقێکی ئێرانییان کوشت‌و چەندکەسێکیان زامارکرد، لەکاتێکا بازار بەتەواوی لەخەلك چۆڵ بو، سەرەتا لەکاروانسەرای شجاع الدولەوە دەستیان‌کرد بەشکاندنی حوجرەو سندوقی بازرگان‌و سەراف‌و تالانی کەلوپەل‌و پارەو، بەتەواوی تالان‌کرا. هەروەها دەستیان درێژکرد بۆ هەمو راستەو دوکان‌و تیجارەتخانەکان، بەعەرەبانەی لەژمارە نەهاتو ئەیان گواستەوە. لەم کاتەدا بو عەسر بەهۆی حکومەتی جلیلەو کارگوزاری کونسولگەری‌و سەرۆکایەتی سوپای روسی داوای ئەمنییەتمان‌کرد، ئەوانیش بەڵێنی ئەمنییەتیان‌دا بەهۆی تاقمێ لەمعاون‌و حکومەت‌و کارگوزاری(تاقمێ لەبەرێزانی شار کە بۆ گفتوگۆ چوبون)، تەنانەت ویستمان پاشماوەی کەلوپەل‌و دەفتەرەکانمان دەربهێنین، سوپاییەکان ڕێگەیان نەداو، وتیان پاشماوەی شتەکان ئەمینەو پارێزگاری بازار لەئەستۆی ئێمە دایە. بەئومێدی ئەوان بەناچاری هەرکەسمان بەنابەدڵی‌و نائاسودەیی لەمالی خۆماندا ماینەوە. چەند سەعاتێ لەشەو تێ پەڕی بو لەناکاو، پاش‌ئەوەی بەئارەزوی خۆیان تالانیان‌کرد، بەترومپا نەوتیان بەهەمو راستەو دوکانەکاندا ڕژاندو ئاگریان تێ‌بەردا، بازارو هەرچییەکی تێ‌دابو وەکو دڵی خاوەنەکانی بەجۆرێ سوتان کەشوێنەواری نەمێنێ...

ئەو ڕۆژە ناوەرۆکی(وتضع کل ذات حمل حملها) بۆ ئەم دڵسوتاوانە ڕون بوەوە. ئێمە ئەو شەوەمان ڕۆژ کردەوە، لەکاتێکا هەمومان سەرەتای شەو زەنگین‌و لەکۆتایی شەودا نابوت‌و نەدارا، سەرەڕای ئەو پەژارە لەتوانا بەدەرە کەهەمو سامانمان بەتالان براوە، خۆمان لەمال‌و کۆلانەکاندا بێکارو سەرگەردان، بەشی

زۆرمان شەو بەبرسێتی بسەر ئەبەین، هێشتا لەماڵو کسوکارو ناموسی خۆمان ئەمین نین.

ئەم کارەی سوپاییەکان، ملهوڕی جیلوو ئەشرارەکانی تری زیادکردوە، ئەوانیش کەوتونەتە دەسدرێژیو تالانی دێهات. ڕۆژانی۱۸و۱۹ لەگوندی عەلی ابادی تازە کەند۳۱ کسیان کوشتوەو زامارکردوەو، دارایییان تالانکردون. گوندی یور قانلویان لەپاش تالانکردن سوتاندوە. گوندی زینالویان تالانو٤ کسیان لێ کوشتون. گوندەکانی لور، بالاجو، خانەقایان تالانو سوتاندوە. گوندەکانی دارقالو، تیزو هیتریان کاولکردوە، لەهەر یەکێکیاندا کوشتنو سوتاندنو تالانیانکردوە. لەگوندی دیکالە کەلە ئەرزی شاردایەو، مەسیحی نشینە، سوارەیەکی ئێرانییان پارچە پارچەکردوە.

جیلو... هەرچی فەرمانێکیان بەردەس ئەکەوێ ئەیبەن، لەمکاتەدا کەوەرزی هەلگرتنی بەروبومە، لەم هەلومەرجە نالەبارەدا ئێمەی خەلکی سەرگەردانو بێ سەروسامان، نازانین زستان چی بخۆین بۆ ئەوەی لەبرسان نەمرین ...))[101]

لەم هەلومەرجەدا هەندێ لەئاسوریو ئەرمەنییەکان لەپیریستاڤەکانی چەند شوێنی وەکوگوندەکانی بیکشلو، باراندوزچای، ڕوزەچای، بۆ پارێزگاری ئارامو ئاسایشی ناوچەکە دامەزرابون. بەلام ئەوان خۆیان شەوانە ئەیاندا بەسەرگوندەکاندا ڕاووڕوتیان ئەکرد. لەگوندی سفرقلی کندی ڕوداوێکی لەو بابەتە رویدا: ئەرمەنییەكو گوندییەك کوژران. ئەمەش دۆخی ناوچەکەی پتر ئالۆزانو چەند ڕوداوێکی تری لێ قەوما. ڕوسەکان بۆ ئەوەی زیاتر پەرە نەسێنێ تێکەوتن. نیکیتین لەو بارەیەوە بە٤ زمان((ئیعلان))یێکی بۆ((ئەهالی موحتەرەمی ورمێو ئەتراف))ی چاپکرد. لەئیعلانەکەدا باسی دروست بونی ئاژاوەو پشێوی ئەکا لەدێهاتەکاندا، کەهەندێ مەسیحی تێدا کوژراوە، بەناوی فەرماندەی ڕوسییەوە هەڕەشە لەوانە ئەکا کەئاژاوە ئەنێنەوەو داوا ئەکا((... گوێ لەقسەی مفسدین نەگرن، کەئەیانەوێ ببنە هۆی دوژمنایەتیو نەیاری لەناو خەلکدا...))[102]

نوسەرانی ئێرانی ڕوداوەکە بەجۆرێکیتر ئەگێڕنەوە. ئەلێن کابرایەکی ئەرمەنی بەناوی پیریم کەخۆی پیریستاڤی نازلوچای بو، شەو ئەچێتە سەر ماڵی وەهاب سولتان لەگوندی سفرقلی کەندی داوای۳۰۰ تومانی لێ ئەکا. وەهاب پارەکەی پێهەلناسوڕێ، هەلدێ. لەو بەزمەدا هەم وەهابو هەم پیریم ئەکوژرێن. سوارەکانی پیریم بەبیانوی ئەوەی پیریم بەگوللەی وەهاب کوژراوە، هەمو خێزانەکەی ئەکوژنو، ماڵەکەی تالان ئەکەنو، ئینجا ئاگری ئەدەن. بۆ سبەینێ

کەهەواڵی کوژرانی پیریم بەبراکەی ئەدەن، ئەویش بەچەند سوارێکەوە ئەچێ بۆ هێنانەوەی لاشەی پیریم و بەدەم رێگاوە توشی هەرکەس ئەبێ ئەیکوژێ. گوایە پاش ئەوەی کاربەدەستانی روسی داوای لێ ئەکەن، ئینجا دەس لەکوشتن و تالان هەڵئەگرێ و ئەگەڕێتەوە بۆ شار. بەقسەی تمدن نیکیتین ئەو ئیعلانەی بۆ پاساودانی ئەو رووداوە بڵاوکردۆتەوە.[١٠٢]

تالان، راووڕوت، کوژران، سوتان و ئاگرکەوتنەوە... لەناوچەکەدا ئەبێتە رووداوی رۆژانە، بێ ئەوەی کاربەدەستانی ئێرانی بتوانن چارەی بکەن و، بێ ئەوەی دەسەڵاتدارانی روسی لێی بپرسنەوە. خەڵك ترس و داغ و قینی لەدەروندا کەڵەکە ئەبو.

٣/٥ پڕکردنەوەی بۆشایی روسی بەچەکداری ئاسوری

شۆڕشی شوباتی١٩١٧ی روسیە ریزەکانی سوپای روسی شلەژاند، هەرچەندە هێزەکانی ئینگلیز لەعیاق شکستێکی سەختیان بەئۆردوی تورکداو، بەغدادیان داگیرکرد، بەڵام هاوبەشی روسی لەپلانی پەلاماردانی موسڵدا پەکی کەوت، چونکە تا ئەهات پەشێوانی ناو سوپا زیادی ئەکرد. سەربازەکان لەناوکەرتەکانی سوپادا کۆمیتەیان بۆ چاودێری فەرماندەکان و جوڵانە جەنگییەکان پێکهێنابو، سەربازەکان پاش چەند ساڵ جەنگی خوێناوی و دور وڵاتی ئەیان ویست بگەڕێنەوە ناوکەسوکاری خۆیان. بەکۆمەڵ ریزەکانی سوپایان بەجێ ئەهێشت و گوێیان نەئەدایە قسەی فەرماندەو دیسیپلینی سوپایی. پەشێوانی ریزەکانی سوپای روسی لەجەبهەی قافقازو کوردستان، فەرماندەیی ئینگلیزی و فەرەنسی خستبو پەژارەوە. ئەم دورنمایە لەگفتوگۆ ستراتیجییەکانی هاوپەیمانەکاندا سەبارەت بەرۆژهەڵاتی ناوەڕاست رەنگی دابوەوە. سەرکردایەتی هاوپەیمانەکان بە پڕکردنەوەی دروستبونی بۆشایی روسی، بەرنامەی جۆراوجۆریان ئامادە ئەکرد یەکێ لەگرنگترینی ئەم بەرنامانە، بەرنامەیەك بو لەمانگی ئۆکتۆبەردا، چەن رۆژێ بەرلە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسی، جەنەراڵ نیسل فەرماندە میسیۆنی سوپایی فەرەنسە لەروسیا ئامادەی کردبو. نیسل لەم بەرنامەیەدا چەن رێگەکاری پێشنیارکردبو، لەناو ئەوانەدا ئەڵێ:((هەرکارێکی جەنگیی دژ تورکیا ئەتوانێ و ئەبێ پشت ئەستوربێ بەکاری ئاژاوەنانەوەی سیاسی دژی ئە ئیمپراتۆرییە چەند- نەتەوەییە. هاوپەیمانەکان بەرلەئێس رایانگەیاند((عەرەبستان هی عەرەبە)) ئەبێ بەراگەیاندنی((کوردستان هی کوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن ...

ئەمە کارێکی کاریگەرە، ئەتوانێ لەجەبهەی قافقازو، لەزەمانێکا کەپێئەچێ کاری جەنگیی روس نرخی پێشوی خۆی لەدەس بدا، بەکاربهێنرێ... هەمو تەقەلاکانی روس بۆ بەدەسهێنانی پشتگیری کورد سەرکەوتو نەبو... ئەو تالآنوکوشتارەی قازاقەکان کردویانە یارمەتی زۆری ئەمەی داوە)) جەنەراڵ نیسل بۆ جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە پێشنیاری کردبو نوێنەرانی هاوپەیمانەکان لەوان کۆبینەوەو، ئەیوت کە:((ئەرمەنییەکان لەمکارەدا یارمەتیمان ئەدەن، هەرچەندە دوژمنایەتی دێرینەی نێوان ئەم دوگەلە شتێکی مێژوییش بێ، بەڵام ئەرمەن پەیان بەوە بردوە، کەدامەزرانی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکانو دامەزرانی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لەپاشەرۆژێکی نزیکدا))[١٠٤]

ئەم بەرنامەیە لەئاستێکی بەرزی کاربەدەستانی هاوپەیمانەکاندا خرایە بەرلێدوانو گفتوگۆ. سەرۆکی ئەنجومەنی فەرەنسی، لەرێگەی مارشاڵ فوشەوە هەمو ناوەندە سیاسییەکانی فەرەنسەی لەوەلآمی پێشنیارەکانی نیسل بەتەلەگرامی لە١٣ی کانونی دوەمی١٩١٧دا بەم جۆرە ئاگادارکرد:((حکومەت وەهای لێك ئەداتەوە، کە بەدەسهێنانی هاوکاری بەردەوامی ئەرمەنو هەمو مەسیحییەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەکرێ... لەبەرامبەر ئەوەدا، دەربڕینی دۆستایەتی لەگەڵ ئێلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحییەکان بەرامبەر بەئێمە ئەوروژێنێ... لەئەنجامی ئەوەدا حکومەت پێی وانییە کەئەگەر بەگوێرەی ئەو بەرنامەیەی لەراپۆرتەکەی جەنەراڵ نیسلدا رون کراوەتەوە، بەئاشکرا موافەقەت لەسەر دامەزرانی کوردستانی ئۆتۆنۆم بکرێ، شتێکی گونجاو بێ... لەگەڵ هەمو ئەوانەشدا حکومەت لەبەرچاوێتی بەکەڵك وەرگرتن لەو توانایەی لەبەردەس دایە، یارمەتی جەنگیی هۆزەکانی کورد بەدەس بهێنێ... ئەتوانرێ کۆلۆنێل شاردینی رابسپێردرێ بۆ دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەڵ سەرانی باسکراو...))[١٠٥]

رێنوێنییەکانی مارشاڵ فوش بۆ جەنەراڵ نیسل بەرامبەر کوردو، جۆری پەرکردنەوەی بۆشایی روسی، هیچ لێڵیو نادیارییەك لەسیاسەتی کوردیی هاوپەیمانەکاندا ناهێڵێتەوە.

شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگی لەرێزەکانی سوپای روسیدا نەهێشتبو، ئەمەشکاری ئەکردە سەر رەوتیگشتی جەنگو، کەمکردنەوەی گوشاری جەنگیی دەوڵەتانی پێکهاتو لەمەیدانێکی گرنگی ململانێی هەردولای شەڕەکەدا. تا ئەهات هێزەکانی سوپای روسی زیاتر لەبەر یەك هەڵئەوەشان. نوێنەرانی سوپایی

ئینگلیزو فەرەنسە لەتفلیس، بارەگای سەرکردایەتی جەبهەی قافقاز، زیاتر هەستیان بەپێویستی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ئەکرد کەلاوازبونی سوپای روسی دروستی ئەکردو، سەرەنجام گەیشتنە ئەوەی هەوڵی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە بەسازدانو رێکخستنو چەکدارکردنی مەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئاسورییەکان بدەن.

٤/٥ پێکهێنانی تیپە ئاسورییەکان

شۆڕشی ئۆکتۆبەر ترسی خستە ناو ئاسورییەکانەوە. نیکیتین، لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((پشێوی و یاخی‌بونی ناو سوپای روسی و راگرتنی جەنگ، مەسیحیەکانی خستە ترسەوە، ناچار دەستەیەکی نوێنەرایەتی لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا چو بۆ تفلیس، داوای پشتیوانییان لەکاربەدەستانی دەوڵەت کرد، دوای گەیشتنی ئەم نوێنەرایەتییە یەکسەر جەنەراڵ لیبیدینسکی فەرماندەی هێزەکانی قافقاز بەتەلەگراف ئاگاداری کردم" کەبڕیار دراوە لەورمێ هێزێ لەمەسیحییەکان دروست بکرێ، هەڵبەت ئاتاشیە جەنگییەکانی هاوپەیمانەکانیش وەکوکۆلۆنێل شاردینی، کاپیتەن مارچ، میجەر ئستکس، کۆلۆنێل پایك ئەم بڕیارەیان بەلاوە پەسەندە. ئەم رێکخراوە نوێیە، سەرەڕای پاراستنی مەسیحییەکان، ئەبێ درێژە بەکارە جەنگییەکانی جەبهەی تورك بدا. هاوپەیمانەکان گفتی یارمەتی فەنیو ماڵییان پێ داوین.

((راستەوخۆ٣ ئەفسەری فەرەنسی دەستیان‌کرد بەرێکخستن. بەلام کۆلۆنێل شاردینی لەکاتی دیتنەکەیدا لەورمێ پێی وتم کەبەشداری حکومەتی فەرەنسی لەم رێکخراوە تازەیەدا شتێکی کاتییە چونکە ئێرانو قافقاز بونەتە ناوچەی کاری ئینگلیز، جەنەراڵ دنستروفیل ئەبێ خەریکی کاری ئەم دو وڵاتە بێ.))[١٠٦]

هاوپەیمانەکان، لەهەموکاتێکی کەمزیاتر پێویستییان بەهاوکاری مەسیحییەکان بو. بەهەر نرخێ بوایە ئەبو هەوڵی بەدەسهێنانی هاوکاری ئەوان بدەن.[١٠٧] کاپیتەن گرەیسی، کەئەفسەری پێوەندی بو لەگەڵ ئەرمەنییەکان لە وان، لەکۆتایی١٩١٧و سەرەتای١٩١٨دا بەنوێنەرایەتی ئینگلیز چو بۆ سەردانی مەسیحییەکان لەورمێ. لەکۆبونەوەیەکدا کە بەسەرانی ئاسورییەکانی کردو، نیکیتین، سونتاك نوێنەری پاپا، د. شید کونسوڵی فەخری ئەمریکاو، د. کوژل بەرپرسی نەخۆشخانەی فەرەنسی تیا بەشداربون. گرەیسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا،((لەکۆنفرەنسی داهاتوی ئاشتیدا لەپاریس، چارەنوسی گەلەکەیان بەباشترین شێوە باس بکرێ)). لەبەرامبەر ئەوەدا داوای لێ کردن تیپی

چەكدار پێك بهێنن‌و ئەركی پاراستنی ئەو مەڵبەندە بگرنە ئەستۆ كە لەدەریای رەشەوە تا بەغداد درێژ ئەبێتەوە. گفتی پێدان، پێویستییەكانیان لەچەك‌و، پارەو، كادرو، پشتیوانی بۆ دابین بكا. قەول بو۰ ۲۵ ئەفسەری روسی بێنە ورمێ بۆ ریكخستنی ئەم هێزە نوێیە.[۱۰۸]

سەركردایەتی ئاسوری ئەبێ پەی بەوگۆڕانە قوڵە نەبردبێ كە لەروسیاو سیاسەتی سۆڤێتیدا بەرامبەر جەنگو، دەوڵەتانی ئێرانی‌و عوسمانی روی دابو. چونكە هەر لەوماوەیەدا كەخەریكی كۆبونەوە بون بۆ پێكهێنانی هێزی چەكداری مەسیحی‌و ئەرمەنی بۆ پڕكردنەوەی ئەو بۆشاییەی كشانەوەی سوپای روسی لەجەبهەكانی جەنگدا دروستی ئەكرد، ئاغا پەترۆس، كەدوای مارشیمون دوەمین كەسایەتی گرنگی ئاسوری بو، بەبۆنەی پێكهێنانی تیپە چەكدارەكانی ئاسورییەوە لەوتارێكی درێژدا، كەوەكو بەرنامەی كارەكەیان، وای دەرئەخا هێشتا پشت ئەستورە بەروسیا، لێرەدا وەكو بەڵگەیەكی مێژوی تێكرای وتارەكەی ئەنوسینەوە:

((برا ئاسورییەكانم!

((نیشتمانەكەمان بەخوێنی براكانی ئێمە رەنگاوە، ئاوایییەكانمان كاول بون، زۆریان سوتاون‌و لەناوچون، ئاژەڵو داراییمان بەجارێ پەراگەندەو، كلێسەكانمان بەدەستی كوردو تورك بونەتە كەلاوە.

زۆرایەتی ئێمە، بەو دڕندایەتیە دڵسوتێنەی كەناتوانرێ بهێنرێتە بەرچاو، ئەبینین كەهەزاران هەزار تاقمو بنەماڵەی بێ گوناهی مەسیحی لەلایەن كوردو توركەوە، لەپێناوی پاراستنی دین‌و نەتەوەو نیشتمانی خۆیاندا، كوژران.

هەزاران هەزار ئاسوری، لەوانەی لەخەنجەری توركو كورد رزگاربون، روسیای دایكی ئێمە ئەوانەی تا ئەمڕۆ وەكوكوڕی خۆی ژیاندوەو داڵدەی داون، ئایا ئەزانن روسیا وەكو دایكێكی دڵسۆز بەتەنگتانەوە دێ؟ كەواتە لەسەر ئێوەش پێویستە بەرامبەر بەروسیا دڵسۆزو راستگۆبن، هەمو رۆژێ دوعا بۆ میللەتی روس بكەن.

هەروەها نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێتەوە، میسیۆنی ئەمریكی لەورمێ زیاتر لە۱۵ هەزار كەسی ئێمەی لەكوردو تورك رزگاركردو نزیكەی ٦ مانگ خۆراكی پێ دانو بەخێوی‌كردن.

لەخوا بخوازن كەروسیای دایكمان، توانای خۆی لەدەس نەدا، هەر بەوگەورەیی‌و مەزنی‌و شكۆدارییە تا هەتایە بمێنێ.

برایان! ئاخۆ ئەزانن ئەگەر حكومەتە ئیسلامییەكانی توركیاو ئێران لەدەسەلاتی روسی نەترسانایە، نەیان ئەهێشت مەسیحییەك لەم دو وڵاتەدا بژین، بۆیە ئەبێ هەمیشە دوعا بۆ سوپاییانی روس بكەن، چونكە ئەوانە لەم سەردەمەدا،

لەرێگەی هەقدا، دژی دەوڵەتانی هەق کوژی ئەڵمان، نەمسا، مەجەر، عوسمانی، بولغار تەجەنگن. دەوڵەتانی مەزنی فەرەنسا، ئینگلیز، ئیتالیا، ژاپۆن، رۆمانیەو مشتی میللەتی ئازای سیرب کەهاوپەیمانی روسن، ئەبێ یارمەتی سوپاییانی ئەوانیش بدرێ.
لەپاش سەرکەوتن، بێگومان ئێمەش تەگەرێینەوە بۆ ناو وێرانەکانی خۆمان، ئەچینەوە بۆ سەر زەویە لەدەس دراوەکانمان ژیانێکی نوێ دەس پێ ئەکەینو، بەئاسودەیی ئەژین. دوعا بۆ سەرپەرشتو پێشەوای گەورەمان مارشیمون بکەن، کەشەوو رۆژ لەرێگەی بەختیاری ئێمەدا تێتەکۆشێ، بۆ ئەوەی هۆکانی حەوانەوەی دوارۆژی ئێمە دابین بکا، کەرزگارییە لەزوڵمو ستەمی موسڵمانان.
برایان! ئەرکی ئێوەیە کەهاوشانی سەربازانی روس بجەنگن. ئەبێ لەهەمو قۆناغەکانی جەنگدا پێڕەوی ئەم بەندانەی ژێرەوە بکەنو بەجێیان بهێنن:
١.خوا بناسە، هەموکاتێ لەبیرت بێو، بزانە هەر ئەو ئەتوانێ دوژمن بشکێنێ.
٢.هەمو سوپاییەك ئەبێ تەندروست، ئازا، بەزات، راستگۆو خاوەن شەرەف بێ.
٣.لەرێی پاراستنی نیشتمانو روسیای پیرۆزا بمرە، ئەگەر مای خۆ ئەوە شەرەفو سەروەری راستەقینەیە، ژیانی خۆت بۆکاری چاکو پیرۆز تەرخان کردوەو، شەرەفی یادگاری ناوی باشو شانازیت بەدەس هێناوە.
٤.بۆ رزگارکردنی ژیانی هاورێکانت لەمردن خۆت بەکوشت بدە، بۆ ئەوەی ئەوانیش لەرۆژانی تەنگانەدا تۆ رزگار بکەن.
٥. هەرگیز نەترسی، هەمیشە بترسێنە، بەترسانێ ئەتوانی دوژمن ئازا بکەی، دوژمنایەتی کارێکی ئاسان نیە.
٦.نابێ جەنگ بۆ پاداش بکرێ. بەڵکو ئەبێ لەپێناوی ئازایەتیو جوامێریەد سەربەرزیدا بجەنگی. بەبێ رێگەپێدانی سەروی خۆت نابێ مەیدانی شەڕ بەجێ بهێڵی.
٧.ئازاری کسانی ناسوپایی مەدە، تەقە لەکەسانی بێ چەك مەکە، منداڵو ژن مەکوژە.
٨.دیل مەکوژە، بەڵکو بەزیندویەتی بیگەیەنە لای سەروی خۆت بۆئەوەی پاداش وەربگری.
٩.هەمیشە ئاگاداری تفەنگەکەت بە، پاکی رابگرە، چونکە بەچەکی رزیوو ژەنگاوی هیچ ناکرێ.
١٠.بەخۆڕایی فیشەك مەتەقێنە، بۆ تۆ ئەوە نرخێکی زۆری هەیە، لەکاتو رۆژی ناخۆشدا بەکەڵکت دێ.

١١.هەركەسێ پێڕەوی ئەمانە نەکا سزا ئەدرێ، قانونی روسی سەختە.
١٢.ئەم فەرمانانە بەجێ بهێنە، بۆ ئەوەی لەنیشتمانی خۆتا سوك نەبیو گەلەکەشت ریسوا نەکەی.
١٣.خۆت لەتالان بپارێزە، چونکە تالانکەر نە تەنیا لەبەرچاوی تالانکراو بەلکو لەبەرچاوی هەموخەلك ریسوایە، تالانکەران ئەبنە هۆی روخانی هێزی خۆیانو هاوڕێکانیان، سەرکەوتن لەدەس ئەدەن.
١٤.لەبیرت نەچێ کاری باش پەسن ئەدرێ، بەلام کردەوەی خراپی یەك کەس ئەبێتە هۆی بەدناوکردنو پەلەی شورەیی ئەبەدی میللەتێ. هەرکەس خۆی پێڕەوی ئەم رێوشوێنانە بکاو، ئەبێتە خۆشەویستی گەلەکەی. ئەوەی پێچەوانەی ئەم فەرمانەش رەفتار بکاو، هەرخەریکی کاری خراپ بێ ئەبێ چاوەڕوانی سزای توندی قانون بێ.
جارێکی تریش، ئەی برا خۆشەویستەکانم، من روتان لێ ئەنێم، داواتان لێ ئەکەم" هەمیشە ناوی گەلەکەتان بەرز بکەنەوەو، هەرگیز مل بۆکساسیو سەرشۆڕی مەدەن.
١٥.بەرە، بەلام هیچ کات خۆت نەدەی بەدەس کوردو تورکەوە، چونکە ئەوانە زمانو لوتی دیلەکان ئەبڕن، چاویان دەرئەهێنن، دەستو پێیان ئەشکێنن.
١٦.ئەبێ فەرمانی فەرماندەکان، بێ چەندوچون، بەوپەڕی شەرەفو شانازییەوە جێبەجێی بکەن.
١٧.نابێ تفەنگی خۆت بۆکەس دابنێی، مەگەر بۆ ئەفسەرانی روسو، کەسانی سەروی خۆت.
١٨.ئەگەر یەکێ لەئێوە، لەخۆیەوە لەناو سەد کەسدا رابکا، ئەوپەڕی سزا ئەدرێو، لەوانەیە ئیعدام بکرێ.
١٩.بەباشی رێنمونی سەربازانی روس بکەو، لەسەر دوژمن ئاگاداری پێویستیان بدەرێ.[١٠٩]
لەم وتارەی ئاغا پەترۆس دەرئەکەوێ، سەرکردایەتی ئاسورییەکان تا چ ئەندازەیەك لەژور- هەلسەنگاندنی هێزەکانی خۆیاندا بۆ ئەنجامدانی ئەو ئەرکە گرانەی پێیان سپێردراوە بەهەلەدا چون. هەروەها لەهەلسەنگاندنی هەلومەرجی ناوچەییو جیهانیو، جۆری ریکخستنی پێوەندیان لەگەل گەلانی ناوچەکە.
مارشیمون بەنامەیەك کاربەدەستانی ئێرانی لەپێکهێنانی هێزە چەکدارەکەیان ئاگادارکرد.

ئێرانییەکان، نەوەکو دەوڵەتو نەوەکو خەڵك، کارێکی وەهایان پێ قوبوڵ نەئەکرا. ئەمە ترسی لەناو دانیشتوانی موسڵمانی ئازەربایجاندا، بەکوردو عەجەمەوە، دروست کرد. لای خەڵکی ناوچەکە ئەرانە بەبێگانە پەنادراو ئەژمێردرانو، ترسی ئەوەیان هەبو ناوچەکەیان لێ داگیربکەنو بیانخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. حکومەتی ئێرانیش، ئەگەرچی دەسەڵاتی نەبوبەری ئەمکارە بگرێ، بەڵام بەهەرەشەیەکی راستەقینەی دائەنا بۆخۆی.

٥/٥ کشانەوەی روس لەئێران

لە٥ کانونی یەکەمی١٩١٧دا، واتە چل رۆژی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رژێمی روسیای سۆڤێتی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆگەلانی ئیسلامی رۆژهەڵات بڵاوکردەوە، لەبەیانەکەدا هەڵوەشاندنەوەی هەمو پەیماننامە ئاشکراو نهێنییەکانی سەردەمی قەیسەری سەبارەت بەتورکیاو ئێران راگەیاندو بڵاوی کردەوە کە((ئستەمولْ هی تورك خۆیەتی)) بەڵێنیشی بەگەلی ئێراندا((هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، خاکی وڵاتەکەیان بەجێ بهێڵن))

ئەگەر شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگیی ریزەکانی سوپای روسی شێواندبو، ئەوا شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەیەکجاری شیرازەی تێکدا. سەربازەکان بێ پرسی فەرماندەکانیان تفەنگو تفاقی جەنگیان بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشتو ئەگەڕانەوە بۆ نیشتمانی خۆیان.[110] لەم هەلەدا کوردەکانی ناوچەکە بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ کەوتە کڕینی چەكو تفاقی جەنگی،[111] هەروەها ئاسورىو عەجەم.

ئەرمەنیو ئاسوری کەچارەنوسی خۆیان بەستبو بەروسیاوە، بەو هیوایەی لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ ئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئەرمەنیو دەوڵەتی ئاسوری لەسەر ئەرزی کوردستان، بەدی بهێنن. لەدوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر توشی مەینەتییەکی نەتەوەیی گەورەبون. روسیای سۆڤێتی ئامادە نەبو بەڵێنەکانی سەردەمی قەیسەر بەجێ بگەیەنێ، بەڵکو لەجەنگ دەرچو. ئەیویست لەگەڵ دراوسێکانی بناغەی دۆستایەتی دابمەزرێنێ. لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی پاش چەند رۆژێ لەسەرکەوتنی شۆرش ئاگربڕی کردو بەڵێنی کشانەوەی بەئێراندا.

روسیا لەرێککەوتنی((بریست لیتوفسك))دا گفتی کشانەوەی هێزەکانی لەئەرزە داگیرکراوەکانی تورکیاو، هەڵوەشاندنەوەی دەستە چەکدارەکانی ئەرمەنی بەتورکدا.[112] بەوگوێرەیە دەستی لەپشتیوانی گەلی ئەرمەن هەڵگرت. لەئەنجامی کشانەوەشدا لەخاکی ئێران دەستی لەپشتیوانی گەلی ئاسوری هەڵگرت. کۆشکی

ئاواتی نەتەوەیی ئەم دوگەلە بچوکە، کەچارەنوسی خۆیان لەسەر گفتەکانی کاربەدەستانی دەولەتێکی زل بیناکردبو، هەرەسی هێنا.

لینینو هاورێکانی لەشۆرشدا سەرکەوتن، بەلام هێزێکی زۆری روسی لێیان هەلگەرایەوە، فەرمانەکانی ئەوانی جێبەجێ نەئەکرد. لەناو ئەوانەدا داوودەزگای سەفارەتی روسی لەئێرانو، کاربەدەستانی سەرکردایەتی سوپای لەقافقاز. دەولەتانی هاوپەیمانی پێشوی روسیا، ناوچەکانی قافقازیان کردە یەکێ لەمەیدانەکانی دژایەتیو پیلان گێران بۆسەر شۆرشی ئۆکتۆبەر.

٦. شەری ناوخۆی ئاسوری-عەجەم

١/٦ هەلگیرسانی شەر

ئاسورییەکانی هەکاری، خۆیان نمونەی خەلکی خێلەکی دواکەوتو بون. تازە لەکوشتاری بەکۆمەل رزگاریان بوبو. جگە لەوەی زۆریان لێ کوژرابو، مالو داراییان بەتالان چوبو، ئاواییەکانیان داگیرو وێرانکرابو. لەبەر ئەوە لەوکاتەوە کەهاتبونە ئێرانو لەورمێ، خوی، سەلماسو، ئاواییەکانی دەوربەریدا جێگیر بوبون، پشێوییان خستبوە ناوچەکەوە. راورووتو تالانیان ئەکرد. شەوانە ئەیاندا بەسەر دێهاتو مالاندا. کاروانیان روت ئەکردەوە. دەستیان لەکوشتنی خەلك نەئەپاراست. تۆلەی لیقەومانی خۆیان لەخەلکی موسولمانی ئەوێ کردەوە، بەتایبەتی کەئەیان دی دەسەلاتدارانی روسی چاوپۆشییان لێ ئەکەن.[١١٣] لەباتی ئەوەی هاودەردیو پەرۆشو سۆزی دانیشتوانی ناوچەکە بەدەس بهێنن، نەیاریو ناحەزیو دوژمنایەتی خەلکیان پێ برابو. دوایی‌تر ئەوەبو بەهۆیەکی گرنگی شێواندنی خەباتی رەوای ئەم گەلەو، لەدەس دانی دۆستایەتی کوردو ئازەری وەکو گەلی هاوژینو هاوسێو، لەدەس‌دانی پشتیوانی حکومەتی ئێران وەکودەولەتی پەنادەر.

گۆرانی دەسەلاتی روسی، گۆرانی حاکمەکانیشی بەدوا داهات. اعتمادالدولە، چونکە جێگەی بروای روس‌بو، لەسەردەمی ئەواندا حاکمی ورمێ‌بو. پاش ئالوگۆرەکانی روسیا، ئەویش لێخراو لەتەورێز درایە دادگا. لەجێگەی ئەو کابرایەکی‌تر بەناوی معزالدولە دانرابو. لەو هەلومەرجە شێواوەدا، کەهەم سەربازانی روسی بۆ ئەوەی پێویستییەکانی گەرانەوەی خۆیان دابین بکەن، کەوتبونە شت فرۆشتنو شت سەندن بەزۆر لەخەلکو، بازاری ورمێیان تالان‌کرد. هەم دەستە چەکدارەکانی ئاسوریو ئەرمەنی ئاسایشی سەروسامانی خەلکی ناوچەکەیان نەهێشتبو. معزالدولە کارێکی بۆچاکردنی دۆخی شێواوی ناوچەکە لەدەس نەهات. ئەویش‌لابرا. اجلال الملك بو بەحاکمی ورمێ. ئەم‌کابرایە شارەزای

کاووباوی ورمێبو چونکە پێشتریش چەند جارێ کرابوە حاکمی ئەوێ. هێزەکانی ئێران لەچاو مەسیحییەکاندا کەم بون. لەبەر ئەوە لەسەرەتای هاتنیەوە ویستی بەخۆشیو گفتوگۆ لەگەڵ مەزنەکانی دینو نەتەوە جیاوازەکان ئاسایش بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە.

یەکێ لەکارەکانی اجلال الملك بۆ گێڕانەوەی ئاسایش پێکهێنانی((کۆمیسیۆنی تحبیب بین المللی))بو، کەئەبو پێك بێ لەعەجەمو کوردو ئاسوریو ئەرمەنیو جولەکە. لەرۆژی ٢٢ی ئازەوی ١٢٩٦دا کۆبونەوەیەکی گەورەیان لەمزگەوتی ئادینە سازکرد. اجلال الملك خۆیو، هەندێ لەمەزنەکانی ئەو گەلانە لەم کۆبونەوەیەدا دەربارەی دۆستیو ئاشتی وتاریاندا.[١١٤] بەڵام برینەکان لەوە قوڵتر بون بەکۆبونەوەیەکی وەها سارێژ ببێ، پشێوی هەرما.

لەم ماوەیەدا تیپە چەکدارەکانی ئاسوری بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی لەکشانەوەی روس دروست ببو بەیاوەمەتی فەرەنسەو بەریتانیا دامەزرا. حکومەتی ئێران ئەو هەنگاوەی پێ خۆش نەبو، بەڵام ئەوەندە هێزیئەبو رێگەی دروستبونی بگرێ. هێزی ئێرانیەکان لەورمێ بریتیبو لەهەزار قەزاق لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی ووسیدا لەدەرەوەی شار بونو ئەمانە گوێیان نەئەدایە فەرمانی حاکمی ورمێ. حاکمی ورمێ بۆ چەسپاندنی ئاسایش داوای لەوالی تەوریزکردبو کەهێزێکی بۆ بنێرێ، ئەویش٢٠٠ سواری قەرەداغی بۆ ناود لەناو شارا جێگیر ببون.[١١٥]

هێزی ئاسورییەکان زۆر زیاتربون لەهی عەجەمو هەمو رۆژ ترسی خەڵك لە هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ زۆرترئەبو.

گێڕانەوەی روداوەکان وەکو یەك نین. نوسەرانی ئێرانی بەجۆرێکی ئەگێڕنەوە، تۆباڵی شەڕ ئەخەنە ئەستۆی ئاسورییەکان. کاربەدەستانی تەوریز بەپیلانی دائەنێن کەمەسیحییەکانو کاربەدەستانی بێگانە لەورمێ بۆ چاو ترساندنی موسوڵمانەکان رێکیان خستوە. راپۆرتی سوپاییو دیپلۆماتەکانیش، بەتایبەتی کاربەدەستانی فەرەنسی، بەزۆری پێ لەسەر ئەوە دائەگرن، کەئەوە پیلانێك بوە موسوڵمانەکان سازیان کردوە، بۆ ئەوەی بیکەن بەبیانوی کوشتنی بەکۆمەڵی مەسیحییەکانو بێگانەکانی ورمێ.[١١٦]

١٥ی شوباتی١٩١٨ نزیکەی هەزاو شەرکەری جیلو، لەسەر داوای کاپتەن گاسفیلد هاتبونە ناو شارەوە.[١١٧] ئەمانە لەناو بازاڕدا تێخەیان بەخەڵك ئەگرت، داوای چەکیان لێ ئەکردن، ووتیان ئەکردنەوە. هەر لەو رۆژانەدا دو موسوڵمانو جولەکەیەکیان کوشت.[١١٨]

١٩ی شوبات، روداوێك قەوما، بو بەسەرەتای دەست پێ کردنی شەڕی دینیی خوێناوی. پۆلیسی ئێرانی ئەیانەوێ چەکدارێکی جیلو چەك بکەن، ئەویش خۆی بەدەستەوەنادا. ئەبێ بەپێکادان. کابرای جیلو ئەکوژرێ، بەڵام هاوڕێکانی لەکاتی هەڵاتندا ٤کەس ئەکوژن. شەڕ ئەتەنێتەوە.[119]

٢٠ ی شوبات، حاکمی ورمێ اجلال الملك، سەرانی مەسیحییەکانو، میسوکوژڵ سەرۆکی نەخۆشخانەی فەرەنسی، سونتاك نوێنەری پاپای، بۆ بارەگای حکومەت بانگ‌کرد. لەسەر روداوەکان ئەدوان. لەوکاتەدا چەن گوندییەك رژانە ناو بارەگاوە، گازاندەیان بو لەوەی تاقمی جیلو لەدەرەوەی شار، رێ بەگوندییەکان ئەگرن، هەرکەسێ ئەبینن، ئەیکوژن. بەشدارانی کۆبونەوەکە بڕیاریاندا، دەستەیەك سواری قەرەداخی لەگەڵ دەستەیەك سواری ئاسوری بنێرنە دەرەوەی ورمێ بۆ جێگیرکردنی ئاسایش. ئەو ڕۆژە ئاسورییەکان نزیکەی ١٠٠ موسوڵمانیان کوشتبو.[120]

٢١ی شوبات لەدەرەوەی ورمێ تاقمی جیلوو دەستەیەك قازاقی ئێرانی بو بەشەڕیان.

٢٢ی شوبات لەکاتێکا حاکمی شار لەگەڵ کونسوڵی روسیو، کونسوڵی ئەمریکیو، سەر پزیشکی فەڕەنسی خەریکی گفتوگۆبو بۆ چەسپاندنی هێمنی، شەڕ بەگەرمی هەڵگیرسا راپۆرتی کونسوڵی فەڕەنسی هۆی هەڵگیرسانەوەی شەڕ ئەگێڕێتەوە بۆ ئەو هێرشەی قازاقەکانی ئێران بەسەرکردایەتی رەزاخان کردویانەتە سەر بارەگای فەرماندەیی ئاغا بطرس.[121] کۆچی دهقان، نوسەرێکی ئێرانی ئەڵێ: ((دوکەس لەخەڵکی ئازای ورمێ بەناوی قارداشو داداش بڕیاریاندا خۆیان بڕۆن لاشەی مردوەکان بهێننەوە بۆ شار. دەمەوئێوارێ، لەکاتێکا ئەیان ویست لەشار دەربچن، لەنزیکی دەروازەی هەزاران توشی تاقمی جیلو بون. لەبەینی ئەوانەدا بو بەشەڕ. هەر بەبیستنی دەسرێژی تفەنگ، مەسیحییەکانی ناوشار لەهەرکوێیەك بون کردیان بەتەقە. دەرکەوت کەپێشتر رێك کەوتبون بەدەس پێ‌کردنی تەقە، جەنگ دەس پێ بکەن.))[122]

٢٣ی شوبات، واتە رۆژی دوایی‌تر شەڕگەرمتر بو. ئاسوری گەڕەکی عەجەمەکانیان دایە بەرتۆپ، سوارەکانی قەرەداخی کە بۆ پاراستنی شار هاتبون، ئەگەرچی لەرۆژی یەکەمی شەڕدا بەشداربون، بەڵام رۆژی دوەم کەتۆپ باران دەستی پێ کرد بەکۆمەڵ لەشار هەڵاتن بەرەو سەلماس، لەوێوە گەڕانەوە بۆ تەورێزو قەرەداغ. قازاقەکان بنکەکەیان لەدەرەوەی شاربو، لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسیدا بون، بەڵام رۆژی یەکەمی شەڕ هاوکاری موسوڵمانەکانیان

کردبو. ئاسوریەکان هەڵیان کوتایە سەربارەگای قازاقەکان، هەندێکیان لێ کوشتنو ئەوانی تریشیان رایان کرد، چەکو کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست ئاسورییەکان.[١٢٣]

پاش نیوەڕۆی هەمان رۆژ تاقمێ لەئاخوندو مەزنەکانی شار بۆ ڕاگرتنی شەڕو پێکهێنانی ئاشتی خۆیان هاوێشتە ماڵی مارشیمونی پێشەوای دینیی ئاسورییەوە. مارشیمون گفتی راگرتنی شەڕی پێدان ئەوانیش بەخەڵکی ورمێیان گوت، شەڕ رابگرنو خۆیان بەدەستەوە بدەن.

٢٤ی شوبات، ئەگەرچی مارشیمون رۆژی پێشو، گفتی راگرتنی شەڕی بەخەڵکی ورمێدابو، بەڵام شەڕ هەر رانەوەستا چونکە سەرکردایەتی هێزەکان بەکردەوە لەدەس ئاغا پەترۆسدابو، نێوانی ئەو دوانەش خۆش نەبو. ئاسورییەکان بەردەوام بون لەسەرکوشتنو تالاَنو سوتاندن. بەیانی ئەو ڕۆژە تاقمێ لەگەورەکانی ورمێ بەسەرۆکایەتی عظیم السلطنه سەردار خۆیان هاوێشتە ناو کونسولگەی ئەمریکییەوە، بۆ ئەوەی داوا لەمیستەر شید بکەن، هەوڵی راگرتنی شەڕبدا.[١٢٤] بەقسەی نوسەرەکانی ئەو سەردەمە ئەڵێن هەر لەو رۆژەدا ١٠ هەزار کەس پتر کوژراون.[١٢٥]

لەمشەڕە خوێناوییانەی نێوان مەسیحیو عەجەمدا، کورد بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ هیچ دەستێکیان نەبو، بەلکو لەگەرمەی تێکهەڵچوندا ئەڵێن سمکۆبە٦٠٠ سواری جەنگییەوە بۆ یارمەتیدانی خەڵکی ورمێ کەوتۆتە رێ، بەڵام لەگوندی کەریم ئاباد ئەبیستێ عەجەم خۆیان بەدەستەداوە، لەوێوە ئەگەڕێتەوە.[١٢٦]

ئەگەرچی عەجەم وازیان لەبەرەنگاری هێنابو، بەڵام مەسیحییەکان دەستیان لەشەڕوکوشتنو تالاَن هەڵنەگرتبو. مەرجەکانی خۆیان بۆراگرتنی ئەم شەڕە، بەهۆی کونسولی ئەمریکیەوە لەورمێکە بوبو بەپەناگای مەزنەکانی شار، بەم جۆرە دابو بەموسولمانەکان:

((١.ئەنجومەنێکی تێکەڵاو لەمەسیحیو موسوڵمان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شار پێک بێ.

٢.شار لەژێر حکومەتی عەسکەریدا بێ، ئەنجومەنە تێکەڵاوەکە سەرۆکی پۆلیس دابنێ.

٣.هەمو ئەو چەکانەی لای موسوڵمانەکانە لەماوەی ٤٨ سەعاتدا بەدەستەوە بدرێ.

٤. ٤ کەسکە لەپیاوە ناسراوەکانی ورمێ بون بەدەستەوە بدرێن: حاجی صمد، ارشد ملك، ارشد همایون، حاجی موید تجار.

٥.ئەگەر کاربەدەستێکی روسی یا فەرەنسی یا سەربازێکی روسی پەلاماری بدرێو بکوژرێ، ئەبێ خەڵکی ورمێ خوێن باییەکەیان بدەن.

٦.قازاقە ئێرانیەکان ئەبێ بچنەوە ژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسییەوە))[١٢٧]

خواستەکانی مەسیحیەکان ئەگەرچی قورسو زاڵمانە بون، بەڵام دەری ئەخەن کە لەو روداوانەدا دەستی کوردی تێدا نەبوە، بەڵکو ناکۆکی ئەوان لەگەڵ عەجەم بوە.

مەسیحیەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت. هەلومەرجی ناوچەکە بەپشێویو ئاڵۆزاوی مایەوە. گوندەکانی دەوری ورمێ توشی کوشتنو تالآن بون. ئاواییە موسوڵمان نشینەکان بەزۆری چۆڵو وێران بوبون.[١٢٨]

کۆمیسیۆنی ١٦ کەسی تێکەڵاو پێك هات. عەزیم ئەلسەڵتەنە سەردار بو بەحاکمی ورمێو، ئاغا بطرس بەرپرسی ئاسایشی لادێکانو، ئیبراهیم خانی ئەرمەنی بوە بەرپرسی ئاسایشی شار.[١٢٩]

بەهۆی تێکچونی ئاسایشی ناوچەکەوە گرانیو قاتوقڕی بەجۆرێ داکەوتبو، کەهەندێ لەبرسییەکان نانیان بەدەس هەرکەسێکەوە بدیایە پەلاماریان ئەداو بەزۆر لێیان ئەسەند. دهقان ئەڵێ:[١٣٠]

((لەوکاتەوە کەحکومەتی شار کەوتە دەست مەسیحیەکان(٥ی ئەسفەند) تا دوایی ئەو مانگە، کەروداوی ناخۆشتر قەوما، دۆخی ورمێ بەمجۆرە بو:

دێهاتی موسوڵمان نشین تالآنو چۆڵبو، نیشانەی ژیانو ئاوەدانییان تێدا نەئەبینرا، کۆڵانو مزگەوتەکانی شار پڕبون لەهەلآتوانی گوندەکان.

جیلو رۆژ بەبیانوی گەڕان بەدوای چەکدا، هەر کەلوپەلێکیان بەدڵ بوایە ئەیان برد، ماڵخوێ ئەگەر بەرهەڵستی بکردایە ئەیان کوشت، قاتوقڕیو برسێتی بێ وێنەش لەلایەکیترەوە خەڵکی بۆ مردن ئەنارد.

لەم بیستو چەند رۆژەدا شەوان بەڕاستی کاتی مەحشەرو قیامەتبو، یەك دو سەعات کە لەشەو رائەبورد لەچەند لای شارەوە دەنگی واوەیلا بەرز ئەبوەوە، دانیشتوانی ئەو ماڵانەی کەجیلو هێرشیان کردبوە سەر، رایان ئەکردە سەربانو لەوێوە بەدەنگی بەرز هاواریان ئەکرد، داوای یارمەتیان لەخەڵك ئەکرد، بەڵام کێ ئەیوێرا لەماڵ دەربچێ، مەئمورەکانی شارەبانیو ئەمنیەتی شاریش کەگوێیان بەم ناڵەو هاوارانە راهاتبو، هیچ گوێیەکیان نەئەدایە ئەم هەمو گریانو زاریو ناڵەو هاوارەی خەڵك. جیلو پەلاماردەرەکان بەخەیاڵی ئاسودەوە هەر کەسێکیان بویستایە ئەیان کوشت، هەرچیەکیان بویستایە ئەیان برد، هەندێ جار ماڵەکانیشیان ئەسوتان.

بازاڕ كه دوجار لەلایەن روسەكانەوە تالانكرابو، ئاگری تێ بەردرابو، هێشتا بەتەواوی ئاوا نەبو بوەوە، سەرلەنوێ تالان كرایەوە))[121]

تەقینەوەی ناكۆكی لەنێوان مەسیحیو عەجەمداو، گۆڕانی بەشەڕی خوێناوی، مەسیحییەكانی ناچار ئەكرد كەهەوڵ بدەن بۆ راستكردنەوەی هاوسەنگی هێزەكانی خۆیانو عەجەم، هێزی كورد بەلای خۆیاندا رابكێشن. بەتایبەتی چونكە ژمارەی مەسیحی لەچاو ژمارەی عەجەمدا ئەوەندەكەمبو، لەبەراوردكردن نەئەهات.

كورد، لەسەرەتای دەسپێكردنی جەنگی جیهانیەوە، بەهۆی بانگەوازی سوڵتانەوە بۆ بەشداربون لەغەزای كافرانو، جیهاد لەپێناوی دینیی ئیسلامدا، لەزۆر شوێن هاوكاری ئۆردوی عوسمانیان كردبو، بەرەنگاری هێزی روسیو بەریتانی بوبون. هێشتا پڕوپاگەندەی دینی عوسمانی لەبیری كورد نەڕەوی بوەوە. لەهەلومەرجێكی وەهادا كورد كەخۆی بەموسوڵمانێكی خاوەن باوەڕو دڵسۆز دائەنێ، چەند ناكۆك بێ لەگەڵ عەجەم، لەناكۆكی ئاسوری- عەجەمدا، كەڕەنگی دینیی بەخۆیەوە گرتبو، ئەبو پشتی عەجەم بگرێ كەبرای دینییبو لەدژی مەسیحیو لەسەر ئەو بكاتەوە.

٢/٦كوژرانی مارشیمون

مارشیمون پەیوەندی لەگەڵ ئیسماعیل ئاغاكرد بۆ ئەوەی پێكەوە گفتوگۆ بكەن. سمكۆ ئەوسا یەكێبو لەكوردە هەرە ناسراوە دەسەڵاتدارە بەهێزەكانی ناوچەكە. بارەگاكەی لەگوندی چەهریق حكومەتێكی بچوكبو. لەگەڵ مارشیمون رێك كەوتن لەسەلماس(بەچەند ناوی تریشەوە ناو ئەبرێ" كۆنە شار، شاهپور، دیلمان) یەكتری ببینن. ئەم ژوانە بۆ بەكوشتارگای مارشیمونو دەستو پێوەندەكانی.

كسروی، كوژرانی مارشیمون بەم شێوەیە ئەگێڕێتەوە:

((وەكو وتمان مارشیمون لەبیری هەڵخەڵەتاندنی سمكۆدابو، پەیامی بۆ نارد لەجێیەك پێكەوە دابنیشنو گفتوگۆ بكەن. وا دانرا ئێوارەی رۆژی شەممە ٢٥ ئەسفەند(٣جەمادی الثانی) هەردو بچنە كۆنە شار لەوێ لەخانویەكدا پێكەوە دابنیشن.

كەئەو رۆژە گەیشت مارشیمون بەشكۆو ئارایشەوە كەوتە رێ. خۆی لەگالیسەكەدا دانیشتو ١٤٠ سوارەی هەڵبژاردەی ئاسوری بەرەختو هەوساری لەیەكچوەوە پاشو پێشیان لێگرتبو.كەگەیشتنە كۆ نەشار، مارشیمون دابەزیو چوە ناو خانوەكە سوارەكانیش دابەزینو هەریەكەیان جڵەوی ئەسپەكەی خۆی

گرتبو بەراوەستاوی. لەو لاشەوە سمکۆ لەگەڵ چەند کەسێ لەسوارە هەڵبژاردەکانی هات بەڵام رایسپاردبو کەدەستەیەکیش لەدوای ئەوەوە بێن.

دوبەدو کەدانیشتن مارشیمون کەوتە قسە، ئێمە هەمو قسەکانی ئەو نازانین. ئەوەی لەزمانی خودی سمکۆ دەرچوە ئەوەیە کەمارشیمون بەوی گوتوە: ((ئەم سەر زەمینەی کەئێستە ناوی کوردستانە نیشتمانی ئێمەمانانبو بەڵام جیاوازی لەدیندا ئێمەی لەیەکترکردو بەم حاڵەی گەیاندین ئەبێ ئیتر ببینە هاودەستی یەکتریو خۆمان ئەم سەر زەمینە بگرینە دەستو پێکەوە بژین))، وتویەتی: ((ئێمە سوپامان سازداوە بەڵام سوارەمان نیە ئەگەر ئێوەش لەگەڵ ئێمەبن لەبەرئەوەی سوارەی زۆرتان هەیە ئەچینە سەر تەورێزو ئەویش ئەگرین!))

لەمکاتەدا سوارەکانی شوکاك گەیشتبونو پشتی بانەکانیان گرتبو. مارشیمون کەقسەکانی خۆی تەواو ئەکاو سمکۆ مژدەی هاودەستی ئەداتێ، هەڵئەستێ بڕوا، سمکۆ بەڕوی پێکەنیناویەوە بەڕێی ئەکات. ئەو ژورەی لێی دانیشتبون، پەنجەرەکەی روبەڕوی دەرگای حەوشە ئەبێو گالیسکەکەی مارشیمون کە لەبەر دەرگاکەدا راگیرابو لەژورەکەوە ئەبینرا. مارشیمون کە لەدەرگا دەرئەچێو ئەگاتە بەردەمی گالیسکەکەی ئەیەوێ پێ بخاتە ناوی، لەناکاو تەقەی تفەنگی سمکۆ دێو گوللە لەپشتی مارشیمون ئەداو ئەکەوێ، هەر لەو کاتەدا شوکاکەکان لەپشتی بانەکانەوە بەیەکجار دەسرێژ ئەکەنو ئاسورییەکان کەهەریەکەیان لەپاڵ ئەسپی خۆیدا راوەستابو ئەکەون. وەکوئەڵێن لەیەکدوکەس زیاتر کەسیان لێ دەرنەچوە. مارشیمون کە بەگوللەی سمکۆ کەوتبو هێشتا گیانی تێدامابو عەلی ئاغای برای سمکۆ گوللەیەکیتری پێوە ئەنێو، بێگیانیئەکا.[١٣٢]

محەمەد تمدن، نوسەرێکی تری عەجەم کەهاوزەمانی سمکۆبوە بەجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((لەرۆژی ٢٨ی جەمادی الاولی١٣٣٦ی کۆچی (٢٥ی ئەسفەندی١٢٩٦ش: ١٩١٨) مارشیمون پێشەوای گەورەی جیلوکان(نەستوری: نەسرانی) بۆ دروست کردنی پێوەندی باش ویەککگرتو لەگەڵ کورد، ئەچێ بۆ لای ئیسماعیل ئاغای سمکۆ(سەر دەستەی ژمارەیەکی زۆر کوردی چەکدار)بۆ سەلماس(کۆ نەشار: شاپوری ئێستا)، بەنامەیەك ئیسماعیل ئاغا کە لەچەهریق دائەنیشت، بۆ سەلماس بانگ ئەکا.

ئیسماعیل ئاغا بانگهێشتنەکەی مارشیمون قوبوڵ ئەکا. ئەچێ بۆ دیتنی مارشیمون. لەنێوان مارشیمونو ئیسماعیل ئاغادا، دەربارەی بەرنامەی دروست کردنی پەیوەندی هاوکاری دۆستانەو هاوبەش لەگەڵ هێزە چەکدارەکانی

مەسیحییەکانو، زنجیرەیەك گفتوگۆ سەبارەت بەپاشەڕۆژی کۆمەلایەتیو سیاسیو ئابوری ئازربایجانی غەربی باس ئەکەن.

پاش تەواوبون گفتوگۆ، مارشیمون بەنیازیگەڕانەوە دێتە دەرێ ئەیەوێ سواری دروشکە ببێ، بەلام ئیسماعیل ئاغا کەپێشتر نیشانەی ئەو خانوەی مارشیمونی لێ دانیشت بو ئەزانیو کون وکەلەبەری شارەزا بو، فەرمانو ئامۆژگاری.پێویستی دابو بەسوارەکانی خۆی لەبابەت کوشتنی مارشیمونەوە، ١٠٠کەسی لەچاکترین نیشانچییەکانی لەگەلْ خۆی بۆ سەلماس هێنا بوو، ئەوانە لەسەر ڕێی دروشکەی مارشیمونو دەوروپشتی خانوەکەی(جێگەی گفتوگۆ) بەپێی تەگبیری پێشەکی وەها دائەمەزرێن، کەمارشیمون لە هەمو لایەکەوە ئابلۆقە بدرێ، ئەوەبو لەکاتێکا مارشیمون ئەیەوێ سواری دروشکەکەی ببێ دەنگی دەمانچەی ئیسماعیل ئاغا بەرز ئەبێتەوە، مارشیمون ئەکەوێو لەماوەیەکی کورت دا دەنگی تفەنگی پاسەوانەکانی سمکۆ بەرز ئەبێتەوەو هەمو ئەوانەی کەلەگەلْ مارشیمون بون ئەکوژرێن، تەنیا یەکێ یان دوکەس لەهاورێکانی مارشیمون ڕزگار ئەبنو هەوالی تیرۆری مارشیمون بەهێزە چەکدارەکانی مەسیحییەکان ئەگەیەنن))[132]

کوشتنی بەم جۆرە پێچەوانەی ڕەوشتی جوامێرانەی کوردو، پەیمان شکێنی کە لەناو کوردا بەرپسواییەکی گەورە دائەنرێ لەنەریتی کوردەواری دا نەبوە، یا ئەگەر بوبێ دەگمەنو ناپەسەندو دزێوبوە. ئەم کارەی سمکۆ لەمێژوی کوردا نمونەی تری نیە، کەچی لەمێژوی عەجەم دا نمونەی زۆرە، بگرە هەر لەناو بنەمالەی سمکۆدا چەند جارێ دوبارە بۆتەوە" ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەیو، علی ئاغای باپیرەو جەعفەر ئاغای برایو، محەمەد ئاغای برایو باوکی محەمەد ئاغای، بەو جۆرە بە ناجوامێری لەناو برا بون، سمکۆش لەمەدا لاسایی ئەوانی کردۆتەوە,

لەکاتێکا نوسەرانی عەجەم کوژرانی ناجوامێرانەی گەورەکانی کورد لەمێژوی خۆیان دا بەئازایەتیو زیرەکیو لێوەشاوەیی کاربەدەستەکانی خۆیان دا ئەنێن، ئەم کارەی سمکۆ بە((بەتەواوی بێ ئەقلانەو ناجوامێرانەو بێ لێکۆلینەوە))[134] دائەنێنو یەکێکیتر ئەلێ :((سمکۆ بەبێ گومان لەو کاتەدا لەبیری کارە رەشەکانی ئاسورییەکانی ناوچەی ورمێدا نەبوە، تا لەکارەکانی ئەوان دلتەنگ بوبێو لە تۆلەی ئەوان دا ئەم کارەی کردبێ...))[135]

ئەی کەواتە سمکۆ بۆچی مارشیمونیکوشت؟

وەلامی ئەم پرسیارە هێشتا کەس بەتەواوی نەی داوەتەوە.

رازی یەکتر بینینی سمکۆ- مارشیمونو، گفتوگۆی دو قۆڵیانو، هۆی ئەم پیلانەی سمکۆ، چۆتە ژێرگڵ. چونکە هەروەکو مارشیمون بەو جۆرە کوژرا، سمکۆ خۆیشی بەپیلانێکی وەکو ئەوەی خۆی گێڕای، پاش چەند ساڵێ کوژرایەوە.

بیروڕای نوسەرانی کورد لەهەڵسەنگاندنی ئەم کارەی سمکۆدا جیاوازە.

هەندێ نوسەری کورد، هۆی کوشتنی مارشیمون ئەگێڕنەوە بۆ ناکۆکی نەتەوەیی ئاسوری لەگەڵ کورد، گوایە ئاسورییەکان چاریان بڕیبوە ئەوەی لەسەر ئەرزی کورد دەوڵەتی ئاسوری دروست بکەن، بەکوشتنی پێشەواکەیان ئەم پیلانەش پەکی خرا.[١٣٦]

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ بەهاندانی ئینگلیز بەرامبەر بەپارە ئەم کارەیکردوە، مەبەستی ئینگلیز لەوەش ئەوەبوە ڕێگە بۆ سەرکردایەتی ئاغا بطرس تەخت بێ.[١٣٧] ئارشیفی ئەو سەردەمەی بەریتانیا ئێستە بەئازادی لەبەردەستی هەمو لێکۆڵەرەوەیەك دایە، بەڵام هێشتا هیچ بەڵگەیەکی لەم بابەتەی تێدا نەدۆزراوەتەوە، ئەم قسەیە بسەلمێنێ.

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ ئەمەی لەسەر خواستی والی ئازەربایجان کردوە بۆ شکاندنی چاوی ئاسورییەکان، لەتۆڵەی کوشتاری خەلکی ورمێدا.[١٣٨] چونکە هاوزەمان لەگەڵ ئەم کارەی سمکۆدا، والی ئازەربایجان هەزار کەسی ناردبو بۆ مینای شەرەفخانە لەسەر دەریاچەی ورمێ بۆ ئەوەی ئەوانیش لەو قۆڵەوە پەلامار بدەن. سمکۆ خۆی لەوگفتوگۆیەدا کە لەگەڵ مستەفا پاشای یامولکیدا کردویەتی، دان بەمەدا ئەنێ، لەوەڵامی پرسیارێکیدا ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچونو شەڕکردنت لەگەڵ ئاسورییەکاندا چیبو، تکایە پێم بڵێ، مارشەمعون، کەئاشتی ویستو دۆستی کوردبو، لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورکو روس لەجەنگی جیهانیدا چیان بەکورد کرد! حەزدەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە" لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورکو ئەرمەنیدا رویدا، ئاسورییەکان چونە پاڵ ئەرمەنییەکانو یارمەتییان دان، دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابلاخو ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەکو جبەخانە، تۆپو رەشاشو تفەنگیان بەجێ هێشتو هەموی بۆ ئاسورییەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روسو ئاسورییەکان و هەندێ کاربەدەستانی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازیو کزیی دەسەڵاتو کەم دەرامەتییەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسوریبە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەنو ئازەربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەنو تورکو فارسە-بگرن... دوای

ئەوەی ئاسورییەکان بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتن و بانگەوازی سەربەخۆییاندا، هاتنە لامو داوای هاریکارییان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەڵام ئێرانیەکان بەوەیان زانی، کەئاسورییەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هاتو داوای لێ کردم، کەپشتی ئاسورییەکان نەگرمو بەرامبەر بەمە بەڵێنی پاداشتو چاکە دانەوەیان دامێ. لەبەر ئەوەش دەمزانی ئاسورییەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێرر کێفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دانو ورمێم گرتو کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند.[129]

٣/٦ لەتۆڵەی خوێنی مار شیمونـدا

هەرچۆنێ بێ ئەم کارەی سمکۆ ئەنجامی خراپی لێ وەشایەوە" لەلایەکەوە ورمێ خۆی بوبو بەمەڵبەندی شەڕێکی دینیی لەبەینی ئاسوریو مەسیحیو عەجەمی موسوڵماندا، کوژرانی مارشیمون کوردیشی تێکەڵاوی شەڕەکە کردو شەڕەکەی لەجاران گەرم ترکرد، لەلایەکی ترەوە ئەمکارە ئاسورییەکانی لەجاران زیاتر وروژاندو، کەوتنە شەڕو خوێنڕێژی. تۆڵەی کوشتنی مارشیمونیان لەخەڵکی ورمێ کردەوە.

ڕۆژی شەممە١٧ی مارتی١٩١٨ مارشیمون کوژرا،

ڕۆژی دوشەممە١٩ی مارت، ئەم هەواڵە گەیشتە ورمێ، ئاسورییەکان دەستە دەستە ڕژانە ناو شارەوە،

ڕۆژی سێشەممە٢٠ی مارت، کوشتارییان دەست پێ کردەوە،

ڕۆژی چوارشەممە٢١ی مارت، گەیشتە پۆپەی توڕەبونو خوێنڕێژی.

ئەمدن ئەڵێ:

((... لەبەیانی زوەوە، هێزە چەکدارەکان بەکۆڵانو گەڕەکەکاندا بڵاوبونەوە، لەپڕخۆیان کرد بەماڵی عالمو سەیدو پیاوە ناسراوەکانی شاردا، کەوتنە کوشتنی بەکۆمەڵی خۆیانو خێزانەکانیانو، تالانی کەلوپەلی ناوماڵەکانیان. لەو ڕۆژەدا ژمارەیەکی زۆر لەعالمەکانو مەلاو سەیدەکان... کوژران. لەم ڕوداوەدا زیاتر لە١٠ هەزار موسوڵمان بەجۆرێکی ناخۆش بەدەستی مەسیحییان کوژرانو شەهیدبون. جیلوکان لەپاش کوشتنی عولەماو سادات بەربونە تاقمەکانی تری خەڵك، هەرکسێکیان لەهەژارو دەوڵەمەن، بچوکو گەورە، ژنو پیاو، لەکۆڵانو بازاڕدا بینی دایانە بەرگولله.

لەم رۆژە ترسناکەدا خەڵکێکی زۆرخویان لەناو چاڵو کارێزو تەنوری ماڵانو پەناو پەسیردا شاردەوە، لەکاتی پەلاماری چەکدارانی جیلودا بۆ سەر ماڵەکان، بەو جۆرە گیانی خۆیان پاراست.

هەر لەو رۆژەدا هەمو کوردەکان(کەپێشتر هێزە چەکدارەکانی مەسیحیەکان چەکداریان کردبون) چەك کرانو کوژران.

لەگوندەکانو دەوری شار، لەهەر جێیەك موسوڵمانێ یا کوردێکیان بدیایە، بێ سڵەمینەوە ئەیان کوشت.

بەم رەفتارە درندانەیە، بەرادەیەك خەڵکیان شڵەژانو ترساند، موسوڵمانەکان لەهەر تاقمێ‌بون، لەماڵەکانی خۆیاندا لەژێرابەو بیردا خۆیان شاردەوە. ماوەی۳ رۆژ هیچ کەس زاتی نەئەکرد لەماڵ دەربچێ، کۆڵانەکان چۆڵو گەرەکەکان لەخامۆشیەکی کوشندەدا بون، شار شێوەی گۆڕستانێکی چۆلکراوی بەخۆیەوە گرتبو))[١٤٠]

نوسەرەکانی ورمێ ژمارەی کوژراوەکانی ئەو رۆژە خوێناویانە بە١٠ تا١٥ هەزار کەس ئەخەمڵێنن[١٤١] ئەم ژمارەیە ئەگەر زیادیشی پێوەنرابێ، ئەندازەی رقو تورەبونو، جۆری تۆڵەسەندنی خێڵەکی ئێلەکانی ئاسوری دەرئەخەن.

چەندین هەزارکەس لەخەڵکی ورمێ بۆ پاراستنی گیانی خۆیان پەنایان بردبوە بەر ماڵی میستەر شید، کونسولگەی ئەمریکی، نەخۆشخانەی ئەمریکی، بارەگای میسیونی فەرەنسی.[١٤٢] لەژێرگوشاری کونسولی ئەمریکیدا، ئاغا بطرس فەرمانی بەئاسورییەکاندا کەئیتر دەس لەکوشتنو ترساندن هەڵبگرن.[١٤٣]

نیوەڕۆی۲۲ی مارت فەرمانداری ورمێ، عظیم السلطنە سەردار، جاڕیدا کەئیتر ئاسایش جێگیربوە، هەر مەسیحیەك بچێتە سەر ماڵی کەسێ ئەبێ بگیرێو بدرێتە دەس حکومەت.[١٤٤]

سەرکردایەتی تیپە چەکدارەکانی ئاسوری پلانی پەلاماردانی بارەگاکەی سمکۆی دانا. هەمو هێزەکانی خۆیان سازداو، هەرچی چوارپێی ناوچەکەبو بۆ هەڵگرتنی تفاقی جەنگ کۆیان کردەوە. ئاغا بطرس خۆی سەرکردایەتی ئەو هێزەی ئەکرد کەبۆ گرتنی چەهریق دانرابو. هێزێکی تریش کەئەبو پەلاماری قوشچیو دەوروبەریبدا، گاسفیلدی فەرەنسیو کۆلۆنێلێکی روسی سەرکردایەتییان ئەکرد.

ئاغا بطرس هەر بۆ شکاندنی بەفری رێگاکەی٤٠٠ کەسی قەڵەوی لەگەڵ خۆی بردبو. کتوپڕ هەڵی کوتایە سەر چەهریق. شەڕێکی قورس رویدا. دایکی سمکۆو کچێکی جەعفەر ئاغای برای کوژران. سمکۆ خۆی لەبەر هێرشی ئاسورییەکاندا

پێ نەگیرا. کشایەوە ناو خاکی تورکیا[١٤٥] ئاسورییەکان بەدەم ڕێگاوە هەڵیان کوتایە سەر سەلماس، دیلمان، قوشچی، عەسکەر ئاباد. پەلامارەکەیان ١٠ ڕۆژی خایاند، بەو پەڕی دڵڕەقییەوە کەوتنە کوشتاری کوێرانەی خەڵکی، تاڵانی ناوچەکە. مەڵبەندی سەلماسیان لەکورد پاککردەوە.[١٤٦]

ڕۆژی ٢٠ی(جەمادی الاول) ئاسورییەکان بەبۆنەی گرتنی چەهریقەوە لەخۆشیدا کردیان بەتەقە، لەم بەزمەدا ٤٠ کەسی بێتاوان کوژران.[١٤٧]

بەهۆی ئەو ڕوداوانەوە، بۆ پاراستنی هێمنیو ئاسایشی شار، لەکۆبونەوەیەکدا لەماڵی عظیم السلطنه سەردار، ئەنجومەنێکی تێکەڵاو بەناوی((کۆمیسیۆنی ئەمنییەت))ەوە پێکهات، بەڵام ئەم کۆمیسیۆنە هیچی پێ نەئەکرا، چونکە دەسەڵاتی ڕاستەقینە لەدەس ئاغا بطرسو چەکدارەکانیدابو. حکومەتی ناوەندی ئێران لاوازیو نەیئەتوانی کارێکی کاریگەر بۆ ڕزگارکردنی خەڵکی ورمێ ئەنجامبدا. ئاسورییەکان ئەیان ویست خەڵکی ورمێ وەکو بارمتە لەگفتوگۆکانی خۆیاندا بۆ دەربازبون لەسزاو جێکردنەوەی خۆیان بەکاربهێنن. کار بەدەستانی تەورێزیش ئەیانویست کاربەسەربەرن، چونکە خۆیان کارێکی ئەوتۆیان پێ نەئەکرا دژی ئاسورییەکانو، هەر لەو ماوەیەشدا واتەواتی هاتنی ئۆردوی تورک بڵاوبوبوەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی سوپای ڕوسی لەولایەتە داگیرکراوەکانی عوسمانی کشابوەوەو، ئۆردوی تورک چوبوەوە بۆ وان، ئەرزرومو شوێنەکانیتر.

گفتوگۆ لەنێوان کاربەدەستانی تەورێزو ئاسوریەکانی ورمێدا دەستی پێکرد. عظیم السلطنه دەستی لەحاکمی هەڵگرت. لە تەورێزەوە دیسان اجلال الملك کەچەند جارێکیتر حاکمی ورمێبو دانرایەوە. پاش ماوەیەك عظیم السلطنه کوژرا. ئاسورییەکان بکوژەکەیان لەهەمان جێدا هەڵواسیەوە.[١٤٨]

٧. سەرەتای کۆتایی"
هێرشی تورك و کشانەوەی ئاسوری لەورمێ

ڕوسیای سۆڤیێتی لەجەنگ دەرچو. دەستی لەپشتیوانی ئەرمەنیو ئاسوری هەڵگرت. خەریکی سازینبو لەگەڵ حکومەتی تورك. حکومەتی قافقاز بەشەڕی ناوخۆوە خەریکبو، نەی ئەپەرژایە سەر یارمەتیدانی ئەوان. ئەو هیوایەی هاوپەیمانەکانیش بەپێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسورییان هەبو، بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی ڕوسی لەجەبهەی تورکیدا، نەك هەر بەوان نەهاتە دی، بەڵکو ئەوان خۆیان لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە. هاوپەیمانەکان تا ئەهات زیاتر لەئاسورییەکان نائومێد ئەبون" لەلایەکەوە لەعۆدەی ئەو ئەرکە جەنگییە نەئەهاتن کەپێیان سپێردرابو. لەلایەکیترەوە درێژە دان بەهاوکاریو

پشتیوانی تیپەکانی ئاسوری، کە لەگەڵ ئازەری‌و کوردی دانیشتوی ناوچەکەدا توشی شەڕێکی دینی‌و نەتەوەیی خوێناوی بوبون، دەوڵەتانی فەرەنسەو بەریتانیاشی توشی ناکۆکی ئەکرد هەم لەگەڵ ئێران وەکو دەوڵەت‌و، هەم لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە وەکوکوردو ئازەر. لەبەر ئەوە کاربەدەستانی فەرەنسی‌و ئینگلیزی خۆیان لەیارمەتی دانیان ئەدزییەوەو، خەریکی ئەوەبون بەتەنیا بەجێیان بهێڵن.

ئینگلیزەکان هەر لەسەرەتاوە یارمەتییەکی کەمی ئاسورییەکانیان دابو. شتێکی ئەوتۆیان لەلای ئەوان نەبو لێیان بسێننەوە، یا بیکێشنەوە. فەرەنسییەکانیش لە٢٧ی نیساندا هەمویان ورمێیان چۆڵکرد، جگە لەکاپتەن گاسفیلد، کەئەویش خۆی مایەوە. فەرمانبەرانی روسییش لەسەر داوای حکومەتی قافقاز گەڕانەوە. ئاسورییەکان خۆیان بەتەنیا مابونەوە لەگەڵ چەند ئەفسەرێکی فەرەنسی‌و روسی کەئەوانیش بەئارەزوی خۆیان مابونەوە، لەگەڵ میسیۆنی ئەمریکایی‌و فەرەنسی.[١٤٩]

تۆردوی تورك کەوتبوە پێشڕەوی بەرەو ئازەربایجان. ئەم هەواڵە دڵی موسوڵمانەکانی خۆش ئەکردو مەسیحییەکانی ئەترساند. لەم لاشەوە هێزەکانی ئینگلیز بۆ پڕکردنەوەی شوێنی روس، هێزەکانی‌خۆی ئەنارده ئێران. ڕەوتی جەنگ لەهەمو جەبهەکاندا بەقازانجی بەریتانیا بو. نیشانەی لاوازبون‌و تێشکان خەریکبو لەناو هێزەکانی تورکدا دەرئەکەوت. بەڵام تورك لەسنوری ئێرانییەوە لەپێشڕەوی دابو. هێزێکی تورك لەشنۆ تێ پەڕی‌بو، گەیشتبوە سلدوز جگە لەتیپەکانی ئاسوری هێزێکی‌تر لەڕێگەیان دانەبو. هێزەکانی تورك لەدو لاوە پێشڕەوییان‌کرد" لەبایەزیدو ماکۆوە، هەروەها لەڕەواندزەوە بۆ ئەوەی سەرانسەری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ ئابڵوقە بدەن. لەلای سەرەوە سمکۆو لەلای خوارەوە سەید تەها هاوکاری هێزەکانی تورکیان‌کرد. یەکەمین پێکدادان لەناوەڕاستی نیساندا لەنێوانی تورك‌و ئاسورییەکاندا لەلای شنۆ ڕویدا.[١٥٠] لەسەلماس‌و خوی چەند تێکهەڵچونێکی‌تر ڕویدا. ناو شاری ورمێ لەدەس ئاغا بطرس‌و چەکدارەکانی‌دابو. ستەم‌و پشێوی بەردەوامبو. گفتوگۆکانی ئاسورییەکان لەگەڵ کاربەدەستانی تەورێز سەری نەگرت. هەروەها گفتوگۆکانیان لەگەڵ تورکیش بێ هودە بو[١٥١] کاربەدەستانی تەورێز بۆ ئەوەی ئاسورییەکانیان لەکۆڵ ببێتەوە، ئەیان ویست هانیان بدەن بەرەو قافقاز بڕۆن. ئاسورییەکان ئاتەهات نائومێدتر ئەبون. گاسفیلد لەو رۆژانەدا نوسیوێتی((... ئێمە لەهەمو لایەکەوە گەمارۆ درابوین... تفاقی جەنگی لەکەم بونەوە دابو... دابینکردنی ئازوقە رۆژ بەڕۆژ دژوارتر ئەبو، ناوچەکە لەلایەن سوپای روسییەوە روتێنرا بوەوە، توانای دابین‌کردنی خواردەمەنی خەڵکی

ئاسایی‌و ٦٥ هەزار پەنابەری(جیلوو ئەرمەنی وان)ی نەبو، قاتوقڕی‌و برسێتی ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر هەستی پێ ئەکرا، پەتا گالەی بەئێرانی‌و مەسیحییەکان ئەکرد. پشێوی ڕۆژ بەڕۆژ زیاترئەبو، موسوڵمانەکان کەوتبونە تالان‌و، کوشتاری بەکۆمەڵ ئیتر نەئەبڕایەوە ... ئێمە بڕیارماندا هەلکوتینە سەر تورك لەناوچەی سەڵماس‌و تا جولفا رایانماڵین تا لەو ڕێگەیەوە پێوەندی خۆمان لەگەڵ ئەودیو قافقاز دروست بکەین داوای یارمەتییان لێ بکەین))[١٥٢]

لە١٠ی تەموزدا فڕۆکەیەکی ئینگلیزی لەورمێ نیشتەوە. فڕۆکەوانەکە لەلایەن جەنەڕاڵ دنسترۆڤیل، فەرماندەی هێزەکانی بەریتانیا لەسەروی ئێران، نێردرابو، بۆ ئەوەی بەئاسورییەکان ڕابگەیەنێ کەئینگلیزەکان هیچ هێزێکی ئامادەیان نییە بینێرن بۆ یارمەتییان‌و، ئیتر ئەبێ پشت هەر بەخۆیان ببەستن‌و، هێزەکانی بەریتانیا لەهەمەدان‌و بەشی سەروی ئەوێدا هەن بۆ ئەوەی ئەوانیش لەخواروی دەریاچەی ورمێوە ڕێگەیەك بۆ خۆیان بکەنەوە، لەگەڵ ئەوان یەك بگرنەوە.[١٥٣]

لە٢٠ی مانگەوە تاقمێك لەچەکدارەکانی ئاسوری بەسەرکردایەتی ئاغا بطرس کەوتنە تەقەلای کردنەوەی ڕێگایەك بۆلای بیجارو ساپین قەلا بۆ ئەوەی لەگەڵ هێزەکانی ئینگلیز یەك بگرنەوەو هەوڵی هێنانی یارمەتی بدەن. ئۆردوی تورك بەسەرکردایەتی سەلاحەدین پاشا تائەهات لەورمێ نزیکتر ئەبوەوە. ئاسورییەکان وورەیان بەردابو. هیوای مانەوەو بەرەنگارییان نەمابو.[١٥٤] لە٢٩ی تەموزدا، ئەگەرچی سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری((ئەشتاب))، فەرمانێکی بەزمانەکانی ئاسوری‌و ئەرمەنی‌و ڕوسی چاپ‌و بلاوکردەوە، داوای لەمەسیحییەکان کردبو" هەمو دەس بدەنە چەك‌و((بێ ترس‌و سلەمینەوەو دواکەوتن، لەپێناوی گیان‌و ماڵ‌و نیشتمان‌و ڕێکخراوەکەیاندا بەرامبەر دوژمن ڕابوەستن بۆ بەرەنگاری))[١٥٥] بەلام هەمان ڕۆژ ئاغا بطرس، بەتەلەفۆن لەبیجارەوە((ئەشتاب))ی ئاگادارکرد کە" هێزی تورك بەرەو ورمێ ئەکشێن بەلام ئەلقەی ئابلوقەکەیان شکێنراوە، ئەوانیش ئەتوانن لەهەمان ڕێگاوە بکشێنەوە بۆ بیجار. ورمێ لەژێردەستی خۆیاندابو، بەلام بۆ ئەوەی خەڵك بەپاشەکشەیان نەزانێ‌و توشی کێشەو شەڕ نەبن، جاڕیان بەناو شارادا کەهاتوچۆکردن ئیتر قەدەغەیە، هەر کەس هاتوچۆ بکا یاری بەگیانی خۆی ئەکا.[١٥٦]

شەوی چوارشەممە،٢ی ئابی١٩١٨ ئاسورییەکان هەمو عەمارەکانی تفاقی جەنگییان تەقاندەوە، هەندێ لەئازوقەو کەلوپەلەکانی خۆیان سوتان‌و، هەرچی شتێکی پێویست‌و بەنرخیان پێ هەڵگیرا یا بەعەرەبانە پێ بارکرا، بەپەلە پێچایانەوەو، بەکۆمەڵ بەخاوو خێزانەوە بەرەو بیجار بەڕێ کەوتن.[١٥٧] بۆ بەیانی

خەڵکی شار تێگەیشتن کەمەسیحییەکان ڕۆیشتون. پاش نیوەڕۆی۳ی ئاب پێشەنگی ئۆردوی تورك، کەبریتیبو لەسوارەی کوردو ئازەری گەیشتە ناو ورمێ.
مەسیحییەکان لەهەلومەرجێکی زۆر سەختدا کشانەوە، دەهقان نوسیوێتی:
((...ئەم کاروانە چەندین دە هەزار کەسییە نارێکوپێکە هەرچەند ئەیان بیست ئۆردوی عوسمانی نزیکتر ئەبێتەوە ئەوان لەڕۆیشتن زیاتر پەلەیان ئەکرد. بۆ ئاسانکردنی ڕۆیشتن کەلوپەلی قورسیان لەڕێگە فڕێ ئەداو ئەیان ویست گیانی خۆیان لەشەڕ بەساخی دەرباز بکەن. لەڕێگاو پردەکان کەباریکبون لەبەر ئەوەی هەموویان ئەیان ویست زوتر تێ بپەڕن بەزۆری پیرەکان ئەکەوتنە ئاوەوە ئەخنکان. نەخۆشەکانی کەتوانای ڕۆیشتنیان نەبو لەژێر درەختی چۆڵەوانیدا بەهیوای خوا بەجێیان ئەهێشتن‌و خۆیان هەڵئەهاتن. ژنان‌و دایکانێ کەمنداڵەکانی خۆیان بزرکردبو ناڵەو شیوەنیان ئەکرد. بەکورتی هەلومەرجی ئەوانە زۆر دڵتەزێن‌و لەباسکردن نەئەهات، لەهەموشی خراپتر جیلوکان‌و قاچاغەکانی ئەرمەنی کە تائەوسا بوبونە هۆی کوشتنی ئەو هەمو موسوڵمانانە، ئێستە لەگەڵ پیرەمێردو پیرەژنانی مەسیحیدا ڕەفتاری خراپیان ئەکرد، ئەوانیان بەکۆسپی خێرا ڕۆیشتنی خۆیان ئەزانی‌و ئەیان ویست بەهەر ڕێگەیەکی بکرێ ڕزگاریان بێ لەدەستیان.[158]
((ئەم کۆچە ناڵەبارە لەهەمو جێگایەك ئەکەوتە بەر هێرشی دوژمنەکانی، کە لەسابلاخ دەرچون نزیکی میاندواو مجدالسلطنە سەرداری ورمێ بۆ تۆڵە سەندنی هاوشارییەکانی خۆی ڕێگەی پێگرتن‌و زۆری لێ کوشتن، ئەوانیتریان خۆیان گەیاندە هێزەکانی ئینگلیز لەساین قەڵا))[159]
شەڕی ناوخۆی مەسیحی ـ موسوڵمان لەورمێ ڕۆژی هەینی۲۲ی شوباتی ۱۹۱۸ دەستی پێکرد، تا ڕۆژی۱ی ئابی۱۹۱۸ درێژەی کێشا. بەگەیشتنی ئۆردوی عوسمانی تەواوبو. واتە۱۵۹ ڕۆژی خایاند. لەم شەڕەدا بەقسەی نوسەرانی عەجەم۱۳۰ تا۱٤۰ هەزارکەس لەخەڵکی ورمێ‌و سەلماس‌و دەورروبەری کوژراون[160] لەمەسیحیەکانیش تەنیا۵۰ هەزار کەسێکیان گەیشتنە ساین قەڵا، ئەوی تریان کەمێکی‌نەبێ لەناوچەکانی پێشوی خۆیاندا مابونەوە، هەمویان لەڕێگە فەوتان.[161]

ژمارەی کوژراوی کورد دیار نیە چونکە کەس سەرژمێری نەکردوە، دیارە ئەویش زەرەری گیانیی گەورەی لێ کەوتوە. سەرەڕای ئەوەی زۆری ناوچەکانی کوردستان بوبونە ڕێپەلگەی سوپاکانی تورك‌و ڕوس، شەڕی ناوخۆی ئەرمەنی‌و ئاسوریشی بوبوە سەربار. ڕەنگە یەکێ لەشایەتە باشەکان، ئاغا پەتروس خۆی بێ.

ئاغا پەتروس لەو بەیاننامەیەدا کە بەزمانی ئاسوری و فارسی لە١٩ی نیسانی١٩١٨ دا بۆ ئاشتبونەوەی مەسیحی و موسوڵمان، دەری‌کردوە نوسیوێتی:

((براینە! من کورتەیەکتان لەسەر هەلومەرجی شنۆ بۆ رون ئەکەمەوە، کەخۆم بەچاوی خۆم دیومە، چونکە دڵنیام کەدڵی ناسك و ویژدانی ئێوە هیچ کاتێ لە هەلومەرجی ئەوێ رەزا نابێ و تەحەمول ناکا، لەوانە، لەکۆڵانەکان، رێگەکان، ناو ماڵاندا ئەم دی ئێستقان گۆشتی پێوە نەماوە، پارچەکانی سکەلیت و هەیولایان هەڵ نەوەشاوەو وەکوخۆی پێکەوە ماوە.

((لەو ناوچانە ناشتنی مردو، یارمەتی دانی هەژاران، ئاودان بەلێوی تینوی سوتاوی نەخۆشان، یا گریان و پرسە بۆ مردنی نەجیبان و ئەعیانەکانی خۆیان هەموی وازی لێ هێنراوەو دەستی لێ هەڵگیراوە.

((خۆراکی سەگەکانی ئەوێ گۆشتی مرۆڤە، بەزۆری خۆراکی مرۆڤیش لەوێ گۆشتی پشیلەو سەگ و مرۆڤە. دەوڵەمەندەکان گەیشتونەتە دوایین پاروی خۆیان، رەنگ و روخساریان لەبرسا زەرد هەڵگەڕاوە، مناڵان ئومێدیان بەبەزەیی و دڵنەرمی دایکیان نەماوە نانیان بدەنێ هەمویان لەجێیەکا خڕبونەتەوە. لەژیانی خۆیان نائومێد بون.

((کسانێکی زۆرم ئەدی گیایان ئەخوارد، ویستم پرسیاریان لێ بکەم، سەری خۆیان رائەوەشان و هیچ وەڵامێکیان نەئەدامەوە، زانیم کە لەگیانی خۆیان بێزاربون، هیچ گوێیان نەئەدایە ئێمەو خەریکی گیا خواردنی خۆیان بون.

((ئەگەرچی رێزلێنانی میوان لەهەموشوێنێ، لەسەر هەموکەس پێویستە، کەچی کابرایەکی خەڵکی سلدوز لەناچاریدا، هەردو میوانی بەڕێزی خۆی کوشتبون، گۆشتی هەردوکیانی خواردبو.

((چەند جار لەبەد بەدتر بینراوە، دایك گۆشتی رانی مناڵە خۆشەویستەکانی خۆی خواردوە)).

((هەی هاوارو داد، براینە! هاوارتان لێ ئەکەم لەپێناوی مرۆڤایەتیدا هەرچی زوتر رۆژگاری ئاشتبونەوە تەواوبکەن بۆ ئەوەی ساڵی داهاتو پێویستیمان بەخواردنی گۆشتی ئەوەی خۆمان نەبێ ...))[١٦٢]

لەو هێرشەدا بۆ سەر شنۆ، ئاغا پەتروس خۆی سەرکردەی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری بو.

پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم:

[1]. الدكتور احمد سوسه، ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، مركز الدراسات الفلسطينية- جامعة بغداد، ١٩٧٨، ص٥٩" جرج ن. كرزن، ايران وقضيه ايران، ترجمه غ. وحيد مازندراني، جلد اول، چاپ دوم، تهران: مركز انتشارات علمى وفرهنگى، ١٣٦٢ش، ص٦٨٣

[2]. سوسه، هـ س، ل٦٣" على دهقان، رضائيه يا سرزمين زردشت، تهران: ابن سينا، اسفند١٣٤٨ش، ص٧٠-٧١

[3]. سوسه، هـ س، ل١١٩

[4]. بۆ ناوی کتێبەکانی ویگرام، بڕوانە: سوسه، ملامح من...س ن، ل٦١

[5]. ك. پ. ماتڤييف- بارمتى، الآشوريون في الازمنه، المعاصرة، ترجمة بنيامين م. بنيامين، تموز ١٩٨٤، استراليا. ئەم نوسراوە چەند جارێ کراوەتە عەرەبی، بەڵام هەموویان ناتەواوو نارێکوپێکن.

[6]. سوسه، س ن، ل٦٨-٧٠ و ٣٢-٣٣

[7]. هـ س، ل٦٨

[8]. بڕوانە: الدكتور المهندس ئەحمەد سوسه، مفصل العرب واليهود في التاريخ، بغداد ،١٩٨١، ص٥٨٤-٦٠٣هەروەها سەرچاوەی پێشو.

[9]. سوسه، ملامح من التلريخ...ل٦٠

[10]. امير شرف خان بدليسى، شرفنامه، بەکوشش محمد عباسى، تهران، علمى،١٣٦٤ش، ص١٣٠، ٥١٠

[11]. سوسه، س ن، ل٩٤-٩٥" دهقان، س ن، ل٦٨" كرزن، س ن، ل٦٨٣

[12]. دهاقان، س ن، ل٦٨

[13]. سوسه، س ن، ل١٠٢

[14]. كلوديوس جيمس ريچ، رحله ريچ الى العراق في عام ١٨٢٠، ترجمه بهاءالدين نورى، ج١، بغداد ١٩٥١، ص١٠٩

[15]. كرزن، س ن، ل٦٨٢

[16]. هـ س، ل٦٩٣

[17]. سوسه، س ن، ل١٠٠-١٠١

[18]. بدليسى، س ن، ل١٣٠

[19]. هـ س، ل٥٠٩

[20]. ريچ، س ن، ل١٩٦

[21]. هـ س، ل١٩٦

[22]. هـ ج

[23]. واسيلى نيكيتين، كردو كردستان، ترجمه محمد قاضى، تهران، نيلوفر، ١٣٦٦، ص٤١٢

[24]. هـ س، ل٤١٣

[25]. اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی درکردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش،٢٥٣٦، ص٩٩
[26]. مسعود البارزاني، البارزاني والحركه التحررية الكردية: انتفاضة بارزان الاولى١٩٣١-١٩٣٢، مطبعة خبات، ١٩٨٦، ص٢٠
[27]. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیة، تهران: چاپ اسلامیه،١٣٥٠، ص٩٤
[28]. دهقان، س ن، ل١٥١
[29]. تمدن، س ن، ل٩٤" دهقان، س ن، ل٢٢٠" اوژن اوبن، ایران امروز، ترجمه وحواشی وتوضیحات از علی اصغر سعیدی، تهران: زوار،١٣٦٢ش، ص١٠٤
[30]. سوسه، س ن، ل١٢٢" کرزن، س ن، ل٦٨٨
[31]. اوبن، س ن، ل١٠٠
[32]. سوسه، س ن، ل١٢٢
[33]. دهقان، س ن، ل٢١٨
[34]. دهقان، س ن، ل٢١٩" تمدن، س ن، ل٩٨، اوبن، س ن، ل١٠٤، سوسه، س ن، ل١٢٢
[35]. دهقان، س ن، ل١٤٢
[36]. سوسه، س ن، ل١٢٢
[37]. دهقان، س ن، ل١٤٦
[38]. سوسه، س ن، ل١٢٠
[39]. اوبن، س ن، ل١٠٢
[40]. سوسه، س ن، ل١٢٠
[41]. هـ س، ل١١٩-١٢١
[42]. هـ س، ل١١٧-١١٩
[43]. دهقان، س ن، ل٢٢٠، تمدن، س ن، ل١٠٤
[44]. جليل، نهضة الاكراد الثقافية...، طبعه بيروت، ص١٢٧
[45]. سوسه، س ن، ل١٢٤
[46]. هـ ج
[47]. مسیوب نکیتین، ایرانی کەمن شناختەم، ترجمه علی محمد فرەوشي، چ٢، تهران، معرفت،٢٥٣٦، ل٢٢٤
[48]. دهقان، س ن، ل٤٨٩
[49]. تیکستی تەواوی مەرامنامە: تمدن، ل٢٠٤ تا ٢٠٧" هەروەها بەشێکی بەناتەواوی جیاوازی لە: بارمتی، ل٨٢-٨٣
[50]. ((الانقلاب السياسى العثماني))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة١٧، القاهرة، ١ تشرين اول ١٩١٨، القاهرة، ص٦

[51]. ((عبدالحميد الثاني: حياته السياسية))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة ١٧، القاهرة، ١تموز١٩٠٩، ص٥٧١
[52]. مجلة الهلال، ج١، س١٧، ص١٠
[53]. الدكتور عبدالجبار قادر غفور،((المفكر الكردي الدكتور عبدالله جودت١٨٦٩-١٩٣٢))، ترجمة عبدالفتاح علي يحيى، گوڤاری((كاروان))، ژ ٤٦، بەغداد، تەمموزي ١٩٨٦، ل١٤٦-١٥٣
[54]. الهلال، ج٦، س١٧، ١مارت ١٩٠٩، ص٣٧٥-٣٧٦
[55]. د. جەبار قادر،((رۆژنامەی((كورد))و چەند زانیاریيەكی نوێ، گۆڤاری كاروان، ژمارە٣٢، بەغداد، مایسی١٩٨٥، ل٧-١١
[56]. ژان ماری كارزو، ارمنستان١٩١٥، ترجمه فريبرز برزگر، تهران: جاويدان، ابان ماه ٢٥٣٥، ص١٧٥-١٧٦
[57]. لينچوفسكی، س ن، ل٥٧
[58]. نيكيتين، كرد....، ل٤١٧
[59]. ماتڤيف، س ن، ل٧١
[60]. ه س، ل٧٢
[61]. ه ج
[62]. ه س، ل٧٤
[63]. ه س، ل٧٦
[64]. دانيال متى،((رويدادهای اروميەو كردستان شمالی-دسامبر ١٩١٧تا ژوئيه ١٩١٨-در آرشيوهای نظامی فرانسه))، مجله دراسات كرديه-مطالعات كردی، پاريس: مركز تحقيقات انستيتوكرد، ش١، ص٣٨
[65]. اوژان اوبن، ايران امروز، ص٩٩-١٠٠
[66]. كسروی، س ن، ل٥٩٩" تمدن، س ن، ل١١٨
[67]. دهقان، س ن، ل٤٦٠
[68]. ه س، ل٦٠٠
[69]. بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە، عبدالقادری دەباغی،((چەند دێرێك لەمێژو))، بەشی یەكەم، گۆڤاری كاروان، ژ٥٤، بەغداد، نیسانی١٩٨٧، ل٢١-٣٢. بەشی دوەم، ژ٥٥، ئایاری١٩٨٧، ل٢-٧
[70]. كسروی، س ن، ل٦٠٧
[71]. تمدن، س ن، ل١٢٥
[72]. احمد كسروی، س ن، ل٦٠٥-٦٠٨
[73]. دهقان، س ن، ل٤٦٧"تمدن، س ن، ل١١٩
[74]. نيكيتين، ايرانی كەمن...، ل٢٠١-٢٠٢
[75]. نيكيتين، كرد، ل٤٦٦-٤٦٧

[٧٦]. کسروی، س ن، ل٦١٥-٦١٧
[٧٧]. تمدن، س ن، ل١٢٣
[٧٨]. هـ س، ل١٢٥
[٧٩]. هـ س، ل١٣٠
[٨٠]. هـ ج
[٨١]. هـ ج
[٨٢]. هـ س، ل١٣١
[٨٣]. هـ ج
[٨٤]. هـ ج
[٨٥]. بۆ نموونە بڕوانە: دهقان، س ن، ل٤٨٠"کسروی، س ن، ل٦١٣"تمدن، س ن، ل١١٩
[٨٦]. تمدن، س ن، ل١٣١-١٣٢
[٨٧]. تمدن، س ن، ل١٣٦"دهقان، س ن، ل٤٨١
[٨٨]. دهقان، س ن، ل٤٨١"تمدن، س ن، ل١٣٣-١٣٥
[٨٩]. ماتفیێف، ل٧٦
[٩٠]. هـ س، ل٧٨
[٩١]. نیکیتین، ایرانی...، ل٢٢٤-٢٢٥
[٩٢]. متی، س ن، ل٣٦
[٩٣]. هـ س، ل٣٩
[٩٤]. نیکیتین، ایرانی...، س ن، ل٢١٠
[٩٥]. متی، س ن، ل٣٦
[٩٦]. هـ س، ل٤٠
[٩٧]. هـ س، ل٤٠
[٩٨]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢١١
[٩٩]. تمدن، س ن، ل١٤٢
[١٠٠]. هـ س، ل١٤٣
[١٠١]. هـ س، ل١٤٥-١٤٧
[١٠٢]. وتنەی بەیانەکە: هـ س، ل١٥٢
[١٠٣]. هـ س، ل١٥٣
[١٠٤]. متی، س ن، ل٣٧
[١٠٥]. راگوێزراوە لەمتی، س ن، ل٣٧
[١٠٦]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢٣٦
[١٠٧]. دانیال متی، س ن، ل٤٢-٤٣
[١٠٨]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ٢٣٨" متی، س ن، ل٤٣
[١٠٩]. تمدن، س ن، ل١٦٠-١٦٤

[110]. دهقان، س ن، ل٤٨٩
[111]. هـ س، ل٥٠٩
[112]. ژان ماری کارزو، س ن، ل٢٤٢
[113]. دهقان، س ن، ل٤٨٣" کسروی، تاریخ هیجده ساله ئاذربایجان، ج٢، ل٦٨٥
[114]. دهقان، س ن، ل٤٨٧
[115]. هـ س، ل٤٩٥
[116]. متی، س ن، ل٤٧
[117]. هـ س، ل٤٧
[118]. دهقان س ن، ل٤٩٩
[119]. متی، س ن، ل٤٧
[120]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[121]. متی، س ن، ل٤٧
[122]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[123]. هـ س، ل٥٠١
[124]. هـ س، ل٥٠٣
[125]. هـ س، ل٥٠٤
[126]. تمدن، س ن، ل١٨٢
[127]. دهقان، س ن، ل٥٠٥" تمدن، س ن، ل١٨٣
[128]. هـ س، ل٥٠٦
[129]. هـ س، ل٥٠٧
[130]. هـ س، ل٥٠٨
[131]. هـ س، ل٥٠٨
[132]. کسروی، س ن، ل٧٢٦-٧٢٧" دهقان، ل٥١١-٥١٢
[133]. تمدن، س ن، ل١٨٦
[134]. هـ س، ل١٨٧
[135]. دهقان، س ن، ل٥١٢
[136]. عەلائەدین سوجادی، شۆڕشەکانی کورد وەکوردو کۆماری عیراق، بەغداد،١٩٥٩، ل٢٥١-٢٥٤
[137]. راگوێزراوەلە: متی، س ن، ل٤٩
[138]. هـ س، ل٤٩
[139]. ئەم گفتوگۆیەی سمکۆو مستەفای یامولکی لەئازشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە، مامۆستا محەمەد رەسوڵ هاوار کردویەتی بەکوردی، لەگۆڤاری((مامۆستای کوردی))ی سویدیدا بڵاوی کردۆتەوە.
[140]. تمدن، س ن، ل١٨٨-١٨٩

[141]. دهقان، س ن، ل٥١٥" تمدن، س ن، ل١٨٨-١٨٩
[142]. دهقان، س ن، ل٥٢١
[143]. تمدن، س ن، ل١٩٠
[144]. دهقان، س ن، ل٥٢١-٥٢٢
[145]. تمدن، س ن، ل١٩٣" دهقان، س ن، ل٥٢٢-٥٢٣
[146]. متی، س ن، ل٥٠
[147]. دهقان، س ن، ل٥٢٥
[148]. هـ س، ل٥٢٧
[149]. متی، س ن، ل٥٢
[150]. هـ س، ل٥٣
[151]. تمدن، س ن، ل٢٦٧
[152]. متی، س ن، ل٥٣
[153]. متی، هممانجی" تمدن، س ن، ل٢٩٢
[154]. دهقان، س ن، ل٥٣٢
[155]. تمدن، س ن، ل٢٩٩
[156]. هـ س، ل٣٠٠-٣٠١
[157]. هـ س، ل٣٠٢
[158]. دهقان، س ن، ل٥٣٧
[159]. هـ ج
[160]. هـ س، ل٥٣٩
[161]. هـ س، ل٥٤٠
[162]. تمدن، س ن، ل٢١٧

٦. سمکۆ: یاخیبونی خێڵەکی یا بزوتنەوەی نەتەوەیی

١-ئێران لەکاروباری ئەودەمی دنیادا

١/١بزوتنەوەی مەشروتە١٣٢٤

زوڵموزۆری بێ لێپرسینەوەی کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران خەلکی بەگیر هێنا بو. ئاخوندەکانی شیعە لەمینبەری مزگەوتەکانەوە، بەتایبەتی لەبۆنە دینییەکانی موحەرەمو رەمەزاندا، کەوت بونە دوان دژی هەندێ لەکاربەدەستانی گومرگو سوکایەتی کردنی ئەوانە بەدینو بەئاخوندەکان.

بازرگانەکانی تاران نامەیەکی سکالاًیان بۆ عین الدولەی، صدری اعظمی ئێران، نوسی گلەییان لەزۆریی تاریفەی گومرگو داوای کەم کردنەوەیان کرد بو. لەدانیشتنێکی هاوبەشی عین الدولەو کاربەدەستانی گومرگو نوێنەرانی بازرگانەکاندا، لەباتی ئەوەی گوێ لەخواستەکانیان بگرن جنێویان پێدانو سور بون لەسەر هەمان چەردەی تاریفە. بازرگانەکان بەئاگاداری هەندێ لەئاخوندەکان بازاڕیان داخستو پەنایان بردە بەر عبدالعظیم. لەم ماوەیەدا مظفرالدین شا ئەچو بۆ ئەوروپا. محەمەد عەلی میزای کوڕی لەتەورێزەوە هات بوە تاران لەجێگەی ئەوبێ تا کاتی گەڕانەوەی محەمەد عەلی میزا بەقسەی خۆش مانگرتنەکەی پێ شکاندنو گفتی پێ دان لەدوای گەڕانەوەی شا خواستەکانیان جێبەجێ بکا. لەو ماوەیەدا روداوێکی ئەوتۆ نەقەوما جگە لەکوشتنی جەوهەر ئاغای شوکاك لەتەورێز بەفەرمانی وەلیعەهد، بەلاًم دو ئاخوندی گەورەو خاوەن نفوزی تاران" سەید محەمەدی طباطبایيو سەید عەبدوللای بهبهانی لەسەرەتای سالی ١٣٢٣ەوە بە نهێنی یەك کەوت بون بۆ بەرهەلستی زولم و زۆری صدری اعظمو دەربارییانی تر.

شاو هاوسەفەرەکانی٤ مانگیان پێ چو. ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەکی ئابوری دژواردا تێ ئەپەڕی. کەچی ئەوان لەو سەفەرەدا پارەیەکی زۆریان خەرج کرد بو، ئەوە بەسەر زمانی هەمو کەسەوە بو.

عین الدولەو حاکمی تاران بەهۆی مانگرتنی پێشو بەقین بون لەبازرگانەکانی تاران، بۆ هەل ئەگەڕان تۆڵەیان لێ بکەنەوە. گرانی نرخی قەندیان کردە بەهانەو چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانیان فەلاقە کرد. ئەم کارە بازاڕی جوڵاند. بازاڕییان دوکانیان داخستەو لەمزگەوتی((شا))کۆبونەوە دادی خۆیان بردە بەر ئاخوندەکان، ئاخوندەکان دو دەستە بون، دەستەیەکیان، لەناو ئەواندا ئیمام جومعەی تاران، پشتیوانییان لەعین الدولەو دەربارییان ئەکرد. دەستەکەی تریان. طباطبایی‌و بهبهانی رابەرییان ئەکردن پشتیوانییان لەبازرگانەکان‌و خەڵك ئەکرد. ئیمام جومعە بەپیلانێکی زیرەکانە کۆبونەوەکەی شێواندو خەریك بو ببێتە ئاژاوەیەکی خوێناوی. طباطبایی‌و بهبهانی‌و دەستوپێوەندەکانیان تارانیان بەجێ هێشت‌و پەنایان بردە بەر عبدالعظیم, دەوڵەت بەزۆر بازاڕی بەخەڵك کردەوە. هەرکەس دوکانی نەکردەوە فەرمان درا تاڵان بکرێ.

لەعبدالعظیم نزیکەی دو هەزار کەس لەئاخوندو واعیظ طەلەبەی دینی‌و هەندێ بازرگان کۆبونەوە. لەتاران بۆ هاودەنگی لەگەڵ ئەوان جارویار بازاڕ دائەخرا. کاربەدەستان بەزۆر پێیان ئەکردنەوە. کێشەکە تا ئەهات گەورەتر ئەبو. گفتوگۆی راستەوخۆی مانگرتوەکان لەگەڵ عین الدولە ئەنجامێکی سەرکەوتوی نەبو. لەرێگەی سەفیری عوسمانییەوە یەکسەر خواستەکانی خۆیان بۆ شا نارد. گرنگ ترینیان دامەزراندنی((عەدالەت خانە))بو لەهەمو ئێراندا. سەفیری عوسمانی بەهۆی مشیر الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانەوە خواستەکانی گەیاندە شا. هەرچەندە عین الدولەو دەربارییانی تر پێیان خۆش نەبو، بەڵام شا موافەقەتی لەسەر دامەزراندنی((عەدالەتخانە))کردو بەخەتی خۆی بەجۆرە فەرمانی دەرکرد:

((جەنابی ئەشرەف ئەتابیکی اعظم

هەر وەکو چەندین جار ئەم نیازەی خۆمان اظهار فەرموە کەرێکخستن‌و دامەزراندنی عەدالەتخانەی دەوڵەتی بۆ جێبەجێ کردنی ئەحکامی شەرعی موطاع‌و ئاسایشی رەعییەت لەهەمو شتێ واجیب ترەو وا بەئاشکرا بڕیار ئەفەرموین بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازە پیرۆزە قانونی مەعدەلەتی ئیسلامیە کەعیبارەتە لەتەعیینی حدودو ئەحکامی شەریعەتی مطهرە ئەبێ لەهەمو مەمالیکی مەحروسەی ئێراندا بەزوویی دابمەزرێ بەجۆرێ کە لەناو هیچ یەکێ

لەچینەکانی ڕەعییەتدا جیاوازی نەکریٚو لەجێبەجێ کردنی عەدلو سزادان دا بەجۆرێ کە لەنیزامنامەی ئەم قانونەدا ئیشارەتی پێ ئەکەین ملاحظه ی اشخاصو طه رەفداری بێ جێ بەبێ چەندوچونو بەڕاستی مەمنوع بێ. هەڵبەتە بەهەمان شێوە کیتابچەیە ئەنوسرێ فەصڵەکانی بەپێی قانونەکانی شەرعی موطاع ڕێك بخرێو بەعەرزی بگەیەنە تا لەهەمو ولایەتەکاندا کاری پێ بکرێو تەرتیباتی مەجلیسیش بەشێوەیەکی ڕاست بکرێ، هەڵبەتە ئەم جۆرە موستەدعیاتی عولەمای ئەعلام کەباعیسی دوعاگۆیی زۆرتری ئێمەیە هەمو کات مەقبول ئەبێ. ئەم دەستخەتەی ئێمەش بەعومومی ولایەت رابگەیەنە مانگی ذی‌القعده۱۳۲۳))[1]

عین الدولەو زۆر لەکاربەدەستەکانی تری دەوڵەت دژی دامەزراندنی عەدالەتخانە بون، دوای نیشتنەوەی خرۆشانی خەڵك نەیان ئەهێشت فەرمانەکەی شا جێبەجێ بکرێ، بەڵکو کەوتنە کوشتنو ڕاونانی ئازادیخوازەکانو دورخستنەوەیان لەتاران. بزوتنەوەی داواکردنی عەدالەتخانە سەرلەنوێ پەرەی سەندەوە. خەڵكو ئاخوندەکان کوشتنی سەیدێکی ئازادیخوازیان کرد بەبیانوی کۆبونەوەو مانگرتن لەمزگەوتی((ئادینە))بۆ داواکردنی دامەزراندنی عەدالەتخانە. هێزەکانی دەوڵەت گەمارۆیان دان نەیان ئەهێشت نانو ئاویان بۆ بچێ. لەژێر گوشاری دەربادا مانگرتنەکە سەری نەگرت. هەم بازاڕ کرایەوە هەم زۆری ئەوانەی لەئادینە کۆبوبونەوە بڵاوەیان لێ کرد. بەڵام شا ڕێگای دا بەئاخوندەکان بەئازادی بۆ هەر کوێ ئەیانەوێ بڕۆن. ئەوانیش بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ قوم.

لەو سەردەمەدا لەئێران نەریتی((بەست نشینی))هەبو. ئەوەی گیروگرفتێکی هەبوایە پەنای ئەبردە بەر ئیمامزادە، مزگەوت، ماڵی موجتەهیدەکان، تەلگراف خانە، یاخود سەرای سەفارەتو کۆنسۆلگەی دەوڵەتانی بێگانە. گەورەی ئەوێی ئەکردە تکاکار لای دەوڵەت بۆ چارەکردنی کێشەکەی. ڕۆژی ۲٦ی جمادی الاول ٥٠ کەس لەبازرگانو تەلەبەی دینی پەنایان بردە بەر سەفارەتی بەریتانی لەتارانو((بەست نشین))بون، خەڵك کەدییان سەفارەت داڵدەی ئەوانەی دا ڕۆژ بەڕۆژ زیادیان کرد. هەر چینو توێژێکی کۆمەڵایەتی لەناو باخی سەفارەتدا خێوەتێکی بۆ خۆی هەڵ دا. ژمارەی بەست نشینەکان لە۱۳ هەزار کەس تێ ئەپەڕی. بازاڕی تاران بەتەواوی داخرا.

بەست نشینەکان لەڕێی((قائم بالاعمال))ی بەریتانیەوە خواستەکانی خۆیان نارد بۆ دەربار خواستەکانیان لەسەرەتادا بریتی بولە:

۱-گێڕانەوەی عولەمای موهاجیر بۆ تاران.

٢-دڵنیا بون لەوەی کەس بەبیانو ناگیرێ‌و ئەشکەنجە نادرێ.
٣-ئاسایشی وڵات، چونکە ئەمڕۆ کەس خاوەنی ماڵ‌و گیانی خۆی نیە.
٤-دامەزراندنی عەدالەتخانە کەعولەماو بازرگانان‌و پیشەکانی تری تێدا بەشدار بن.
٥-بکوژی دو سەیدی مەزن سزا بدرێن[2].
عەین ئەلدەولە خواستەکانی رەت کردنەوە، مانگرتنی ئەمان لەباخی سەفارەتدا، مانگرتنی ئاخوندەکان‌و لایەنگرەکانیان لەقوم، داخستنی دوکان‌و بازاڕی تاران درێژەی کێشا. بەست نشینەکان کاتێ دڵنیا بون لەپشتیوانی خەڵك خواستەکانیان زیاتر کرد. دیسانەوە لەرێی شارژ خواستەکانی خۆیان بەمجۆرە دا بە شا:
١-گەڕانەوەی عولەمای ئەعلام.
٢-لێ خستنی شازادە ئەتابیگ.,
٣-دامەزراندنی دارالشوری.
٤-سزادانی بکوژانی شەهیدانی نیشتمان.
٥-گەڕانەوەی دەرکراوەکان[3].
محەمەد عەلی میرزا هێشتا ولیعەهد بو. لەگەڵ عین الدولە ناکۆك بو. عین الدولە ئەی ویست لەجێگای ئەو یەکێکی تر بکاتە ولیعەهد. ئەویش ئەی ویست خۆی ببێ بە شا. بۆ ئەوەی پشتیوانی ئاخوندەکان‌و خەڵك بەدەس بهێنێ تەلگرافێکی لەتەورێزەوە نارد بۆ شا پشتیوانی لەخواستەکانی بەست نشینەکان کرد. ئاخوندەکانی تەورێزیشی وا لێ کرد. ئەوانیش تەلگراف بۆ پشتیوانی لەخواستی بەست نشینەکان بنێرن بۆ شا. شا موافەقەتی لەسەر داواکەی محەمەد عەلی میرزا کردو بەم فەرمانەی لای خوارو((مەشروتە))ی راگەیاند:
((جەنابی ئەشرەف صدری اعظم
سەبارەت بەوەی حەزرەتی باری تعالی جل شانە سەرڕشتەی پێشکەوتن‌و خۆشیی مەمالیکی مەحروسەی ئێرانی بەکەفی کیفایەتی ئێمە سپاردوەو شەخسی هومایۆنی ئێمەی کردۆتە پارێزەری مافەکانی هەمو ئەهالی ئێران‌و رەعییەتی دۆستەکانمان لەبەرئەوە لەم کاتەدا کەبیرو ریستی هومایۆنی ئێمە هاتە سەر ئەوەی کەبۆ خۆشیی‌و ئاسایشی گشت خەڵکی ئێران‌و بۆ دامەزراندن‌و پتەوکردنی بناغەکانی دەوڵەت ئیصلاحاتی پێویست بەشێنەیی لەدائیرەکانی دەوڵەتی‌و مەملەکەتی دابکرێ. بڕیارماندا مەجلیسی شورای میللی لەهەڵبژێردراوانی

شازادەکان و عولەماو قاجاریەو ئەعیان و ئەشراف و مەللاکین و توجار و ئەصناف بەهەڵبژاردنی ئەو چینە ناوبراوانە لەدار الخلافەی تاران پێك بێ و ڕێك بخرێ بۆ ئەوەی لەئەرکەکانی کاروباری دەوڵەتی و مەملەکەتی و قازانجی گشتیدا ڕاوێژو لێکۆڵینەوەی پێویست بکاو یارمەتی پێویستی هەیئەتی وەزیرانی دەوڵەتخوای ئێمە بدا لەو ئیصلاحاتەدا کەبۆ بەختیاری و خۆشیی ئێران ئەکرێ و بەوپەڕی ئاسایش و دڵنیاییەوە باوەڕی خۆیان بۆ خێری دەوڵەت و میللەت و قازانجی گشتی و پێویستەکانی هەمو ئەهالی مەملەکەت لەرێی شەخسی یەکەمی دەوڵەتەوە بەعەرز بگەیەنێ تا بەموافەقەتی هومایۆنی برازێنرێتەوەو جێبەجێ بکرێ. دیارە بەپێی ئەم دەستخەتە موبارەکە نیزامنامەو تەرتیباتی ئەم مەجلیسەو ئەسباب و پێویستەکانی پێك هێنانی بەپێی سەلماندن و ئیمزای هەڵبژێردراوەکان لەو ڕۆژەوە ئامادە ئەبێ کە بەسەلماندنی ملوکانە بکاو بعون الله تعالی مەجلیسی شورای ناوبراو کەپاسەوانی عەدلی ئێمەیە دائەمەزرێ و دەس ئەکا بەئیصلاحاتی پێویستی کاروباری مەملەکەت و جێبەجێ کردنی قانونەکانی شەرعی موقەددەس. هەروەها بڕیار ئەدەین کەرونوسی دەستخەتی موبارەك بڵاوبکرێتەوە تا هەمو ئەهالی لەنیازە باشەکانی ئێمە کە بەتەواوی دەربارەی پێشکەوتنی دەوڵەت و میللەتی ئێرانە وەکو پێویست ئاگادار و بەخۆشییەوە خەریکی دوعاگۆیی دەوامی ئەم دەوڵەت و ئەم نیعمەتە بێ زەواڵە بن. لەکۆشکی ساحێبقرانیە لەچواردەهەمی مانگی جمادی الثانی ١٣٢٤ی هیجری لەیانزەهەمین ساڵی سەڵتەنەتی ئێمەدا..))[٤].

ئەم فەرمانە بۆ مەشروتەخوازان بەس نەبو، لەبەرئەوە کۆتاییان بەمانگرتنەکەیان نەهێنا تا شا فەرمانێکی تری بەجۆرە ڕاگەیاند:

((جەنابی ئەشرەف سەدری اعظم

بۆ تەواوکردنی دەستخەتی پێشوی خۆمان لە١٤ی جمادی الثانی ١٣٢٤ کە بەصەریحی ئەمرو فەرمانمان بۆ پێکهێنانی مەجلیسی هەڵبژێردراوی میللەت فەرمو بو سەرلەنوێ بۆ ئەوەی هەمو ئەهالی و ئەفرادی میللەت لە بۆچونی تەواوی هومایۆنیمان ئاگاداربن فەرمان و بڕیار ئەدەین کە مەجلیسی ناوبراو بەپێی دەستخەتی پێشو بەئاشکرا دابمەزرێ پاش هەڵبژاردنی ئەندامانی مەجلیس بشەکانی نیزامی مەجلیسی شورای ئیسلامی بەپێی پەسەندکردن و ئیمزای هەڵبژێردراوەکان بەجۆرێ کەشایستەی میللەت و مەملەکەت و قانونەکانی شەرعی موقەددەس پێ ڕێك بخەن کە بەشەرەفی عەرض و بەئیمزای هومایۆنیمان برازێنرێتەوە بەپێی نیظامنامەی ناوبراو ئەم ئامانجە پیرۆزە ئەنجام بدرێ..))[٥].

لەپاش بڵاوبونەوەی ئەو فەرمانە ئیتر بو بەشایی و زەماوەن. بەست نشینەکان کۆتاییان بەمانگرتن هێنا. دوکان و بازاڕ کرایەوە، ئاخوندەکان و دەستوپێوەندەکانیان بەسەرکەوتویی لەقومەوە گەڕانەوە تاران.

لە٢٧ی جمادی الثانیدا نزیکەی دوهەزار کەس لەئاخوند، دەرباریان، وەزیران، سەرانی بزوتنەوەکەو خەڵکی تر لە(مدرسەی نظام)لەتاران کۆبونەوە بۆ دانانی ئەنجومەنێکی کاتی بۆ ئامادەکردنی((نیزامنامەی ئینتیخابات)).

لە١٩ی رەجەبدا شا((نیزامنامەی ئینتیخابات))ی ئیمزاکرد. ئەم نیزامنامەیە خەڵکی دابەش کرد بو بەسەر ٦چیندا، شازادەکان و قاجارییان، عالمەکان و طەلەبە، ئەعیان، بازرگانەکان، زەویدارو جوتیار، پیشەوەرەکان.

لەمانگی شوالی هەمان ساڵدا لەتاران هەڵبژاردنی گشتی کرا بو((مەجلیسی شورای میللی)). بۆ تاران ٦٠نوێنەر دیاری کرا بو، ٤ بۆ شازادەکان، ٤ بۆ عولەماو تەلەبە، ١٠بۆ بازرگانەکان، ١٠بۆ زەویدارو جوتیارەکان، ٣٢بۆ پیشەوەرەکان.

لە٢٤ی ذی القعدەی ١٣٢٤دا مەجلیس((قانونی ئەساسی))لە٥٠ ماددەدا دانا شاەو، وەلیعەهد محەمەد عەلی میرزا ئیمزایان کرد. بەمجۆرە ئێران لەڕژێمی((شایەتیی ئۆتۆکراتییەوە))بو بەڕژێمێکی((شایەتیی دەستوری))پاش ئەوە بەچەند رۆژی مظفرالدین شا مرد. محەمەد عەلی لەجێگەی ببو بەشای ئێران.

ئەو روداوە گرنگانە لەتاران بوبو کەچی شارەکانی تری ئێران کشومات بون. بزوتنەوەی مەشروتە نەگەیشت بوە هیچ کامیان. دەربار نەی ئەویست بتەنێتەوە. ئەی ویست هەر لەتاراندا قەتیس بێ. بەڵام دوای هەڵبژاردنی نوێنەرانی تاران، شاری تەورێزیش راپەڕی، بەسەدان کەس خزانە سەرای کونسولگەی بەریتانیەوە داوایان ئەکرد" مەشروتە ئازەربایجانیش بگرێتەوە. شا موافەقەتی کرد لەوێش جێبەجێ بکرێ. ئیتر شارەکانی تریش دەستیان پێ کرد.

بزوتنەوەی مەشروتە لەسەرەتاوە توشی چەند گیروگرفتێکی دژوار بو. ناکۆکی نێوان مەشروتەخوازان و دەربارو کاربەدەستانی زۆردار، ناکۆکی نێوان مەشروتەخوازان و ئاخوندە مەشروعەخوازەکان، ئەگەرچی بەریتانیا لایەنگری مەشروتە بو، بگرە دیپلۆماتە بەریتانیەکان خواستەکانی گەلی ئێرانیان گەیاندە بەشاو دەربار، بەڵام روسیا بەتوندی دژی مەشروتە بو. سەرباری ئەمانە تورك بەبیانوی کێشەی سنورەوە بەهاودەستی هۆزە کوردەکان لەشکری لەلای بانەو سابلاخ و ورمێوە ناردە کوردستانی ئێران.

لەمانگی ربیع الثانی ١٣٢٥دا مەجلیس قانونی((ئەنجومەنی ئیالەتی‌و ولایەتی))دانا و کردی بە بەشێ لەقانونی ئەساسی. بەگوێرەی ئەم قانونە ئێران ئەبو بەچوار ئیالەت، ئازەربایجان، خۆراسان، فارس، کرمان. هەریەکێ لەم ئیالەتانە((ئەنجومەن))ی هەڵبژێردراوی تایبەتی خۆی ئەبو. شوێنەکانی تریش بەولایەت دانرا بون.

کێشەی نەتەوەیی لەئێران وەکو کێشەی نەتەوەیی لەتورکیا دژوار نەبو یاخود هێشتا وەها نەگەیشت بو. لەکاتێکا دوابەدوای((ئینقیلابی عوسمانی))کێشەی نەتەوەیی‌و دینی لەتورکیا تەقییەوە، لەئێران، ئەگەرچی ئەویش وەکو تورکیا وڵاتێکی فرەنەتەوەیی فرەمەزەب بو کەچی کێشەی نەتەوەیی‌و مەزەبی لەدوای((ئینقیلابی مەشروتە))نەتەقیسەوەو، سەرکردەکانی ئینقیلاب‌و کاربەدەستانی دەوڵەت هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ جۆری رەفتار لەگەڵ کێشەی نەتەوەیی گەلەکانی ئێران‌و کێشەی دینیی‌و مەزەبییان.

بزوتنەوەی مەشروتە دەسکەوتێکی دیموکراتیی بو بۆ هەمو گەلەکانی ئێران، بەلام گیروگرفتی نەتەوەیی‌و مەزەبی کوردی چارەسەر نەکرد. کورد لەرِوی نەتەوایەتییەوە جیاواز بو لەنەتەوەی دەسەلاتداری ئێران، لەرِوی دینیشەوە زۆرایەتی کورد سوننی‌و مەزەبی رەسمی دەوڵەت شیعە بو. کورد لەهەردو روەوە هەستی بەزۆرلێکراوی ئەکرد. هەر ئەوەش بو زەمینەی بۆ شۆرِش لەناو کوردا خۆش ئەکرد. لەدابەشکردنی ئێراندا بەچوار ئیالەت، ئەکرا وەکو جۆری لەچارەسەر کردنی کێشەی نەتەوەیی‌و مەزەبیی کورد، هەمو ناوچە کوردنشینەکان بکرایەتە ئیالەتی پێنجەم‌و هەندێ دەسەلاتی ئۆتۆنۆمی هەبوایە.

٢/١رێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی

قەرنێ زیاتر بو ستراتیجی روسی‌و بەریتانی بەرامبەر ئێران ناکۆك و ناساز بو. روسیا ئەی ویست ئێران هەڵ لوشێ‌و چەندین ناوچەی فراوانی بەشێنەیی‌و لەچەند شەرِی یەك لەدوای یەکدا لێ داگیر کرد بو. بەریتانیاش ئەی ویست دەوڵەتی ئێران وەکو لەمپەرێ لەنێوان نفوزی ئەوو دەسەلاتی روس‌و لەنێوان روسیاو ناوە گەرمەکاندا بمێنێ. سەرەنجام هەردوکیان لەتاو مەترسی پەرەسەندنی ئالمان پێکهاتن کێشە دێرینەکانیان دەربارەی تیبەت, ئەفغانستان‌و ئێران بەلادا بخەن. لە٣١ی ئابی ١٩٠٧دا رێکەوتنێکیان لەو بارەیەوە ئیمزا کرد.

لەپێشەکی ئەم رێکەوتنەدا نوسرا بو:

((لەبەر ئەوەی دەوڵەتانی بەریتانیاو روسیا، بەجوتە پاراستنی سەربەخۆیی‌و یەکێتی ئەرزی ئێرانیان گرتۆتە ئەستۆ"

لەبەرئــەوەی هــەردوکیان، بەڕاســتی ئــارەزوی پارێزگــاری ئــارام‌و ئاســایش لەسەرانسەری خاکی ئەم وڵاتەداو، جێگیربونی هەمیشەیی ئیمتیــازاتی وەکــو یــەك بۆ بازرگانی‌و پیشەسازی هەمو گەلانی تر لەم بەشەی جیهان‌دا ئەکەن.

لەبەرئەوەی کە هەریەکێ لەم دو دەوڵەتە، سەبارەت بەهۆی جـوگرافی‌و ئـابوری، بایەخێکی تایبەتیان بەپاراستنی ئارام‌و ئاسایش لەهەندێ لەئیالەتـەکانی ئێران‌دا هەیـە. کەهاوسێی دورو نزیکـی روسـیا یـا بـەریتانیای گـەورەن(لـەلای سـنوری ئەفغانسـتان‌و بلوجسـتانەوە). هـەروەها لەبەرئـەوەی هـەردو دەوڵـەت(بـەریتانیای گەورەو ئیمپراتۆری روسیا)ئەیانەوێ خۆیـان دوربگـرن لەهـەمو جـۆرە هۆیـەك کـە لەوانەیە ببێتە هۆی پێکادانی بەرژەوەندی تایبەتییان لەو ئیالەتانەدا کە لەسـەرەوە باس کران بۆیە لەسەر ئەم مادەو مەرجانەی خوارەوە پێك هاتن:

م١ دەوڵـەتی بـەریتانیای گـەورە گفـت ئـەدا لـەودیو هێڵێکـەوە کـە لەقەسـری شیرینەوە تا ئەسفەهان‌و یەزدو خاف درێژ ئەبێتەوە، لـەکۆتایی‌دا بەنوقتەیـەك ئـەگا کەکەوتۆتە شـوێنی تقـاطعی خطـوطی سـنوری روس‌و ئـەفغان، داوای هـیچ جـۆرە ئیمتیازی سیاسی‌و بازرگانی -وەکو ئیمتیـازی ڕێگـەی ئاسـنین، بانـك، تـەلگراف، شـارێ، گوێزانــەوە، بیمــە، شـتی تـر- بـۆ خـۆی‌و، هاووڵاتییــەکانی خـۆی، یـا هاووڵاتیانی دەوڵەتی سێیەم نەکات، لەهەمان کاتـدا هـیچ جـۆرە بەرهەڵستیەکی وەرگرتنی ئەم جـۆرە ئیمتیازانـە لەلایـەن دەوڵـەتی روسـیەوە لەناوچـەی نـاوبراودا، راستەوخۆ یا ناڕاستەو، دەرنەبڕێ.

م٢ دەوڵەتی روسیاش گفت ئەدا کە لەو ناوچەیەدا کەوتۆتـە ئـەودیو هێڵێکـەوە کـە لەسنوری ئەفغانسـتانەوە لەگزێکـەوە دەس پـێ ئـەکا بەبیرجەنـدو کرمـان تـێ ئەپـەڕێ‌و لەبەنـدەر عـەباس کۆتـایی دێ، داوای هـیچ جـۆرە ئیمتیـازی سیاسـی‌و، بازرگانی- وەکو ڕێگەی ئاسنین، بانك، تەلگراف، شارێ، گوێزانەوە، بیمەو هی‌تر- بۆخۆی‌و، هاووڵاتیانی خۆی، یا هاووڵاتیانی دەوڵەتی سێیەم نەکات. وە لەبەرامبەر وەرگرتنی ئەم چەشنە ئیمتیازاتە لەلایەن دەوڵەتی ئینگلیزەوە، لەناوچەی نـاوبراودا هیچ جۆرە بەرهەڵستیەك، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، پیشان نەدا.

م٣ دەوڵەتی روسیا بەڵێن ئەدا کە بەبێ ڕێککەوتنی پێشەکی لەگەڵ بەریتانیای گــەورە، هــیچ جــۆرە موخالەفەیــەکی دژی داتــی ئیمتیــاز بــەهاوڵاتییانی بەریتانی(بەهـەر شێوەیەك بـێ) لـەو ناوچـەیەدا، کـە لـەنێوان ناوچـەکانی نفوزی هەردولا دایە(ناوچەی بێلایەن)دەرنەبڕێ.

دەوڵەتی بەریتانیای گـەورەش لـەلای خۆیـەوە بـەڵێن ئـەدا کەهـەمان مـاف بـۆ هاووڵاتیانی روسی کەئیمتیازاتیان لەناوچەی بێلایەن‌دا ئەوێ بسەلمێنێ.

هەر جۆرە ئیمتیازێ کە دەوڵەتانی روسیاو بەریتانیا، یا هاوڵاتیەکانیان، لەمرابردودا لەناوچەکانی ١و٢ (ناوچەکانی نفوزی روسیو بەریتانی)هەیانە، بەهەمان هێزو کاریگەریی پێشو ماوە)).

ئەو مەڵبەندو شارانەی بەگوێرەی ئەم پێکهاتنە ئەکەوتە ناوچەی نفوزی روسیەوە بریتی بو لە: قەسری شیرین، کوردستان، کرماشان، هەمو ئازەربایجان(بەناوچە کورد نشینەکانەوە)، خۆراسان، گورگان، مازندەران،گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی ئینگلیزیەوە بریتی بون لە: کرمان، سیستان، بلوجستان، چابەهار، وناوچەکانی تەنگەی هورمز، بەندەر عەباس.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی بێلایەن، لەنێوان ناوچەی نفوزی هەردو دەوڵەتدا، بریتی بون لەقاینات، خوزستان، فارس، لورستان، بەختیاری، چوار مەحال، بوشەهر[٦].

ئەگەرچی ئەم پەیمانە رقو تورەبونی ئازادیخوازانی هەستان، بەڵام روسیە لە١٩١١ەوە هێزەکانی خۆی ناردە ولایەتەکانی شیمالی ئێرانو دەیان کونسولگەو ناوەندی بازرگانی دامەزراندو، هاوڵاتییەکانی کەوتنە کاری بازرگانی. بەریتانیاش هێزی ناردە جنوبی ئێران.

٣/١ پرۆژەی دابەش کردنی ئێران

کەجەنگی جیهانی هەڵ گیرسا ئێران بێلایەنی راگەیاند. بەڵام ئەوەندە لاواز بو هیچ لایەکی شەڕ رێزی بێلایەنی ئێرانی نەگرتو، شوێنی جوگرافیشی وەها بۆ کەوت بوە بەینی لایەنەکانی شەڕەوە. لەبەرئەوە بەشێکی فراوانی بو بەمەیدانی لەشکرکێشی تورکی، روسی و ئینگلیزی. بارەگای هێزی بێگانەی تێدا بو. هەردولای جەنگ هەوڵێکی زۆریاندا بۆ تێوەگلاندنی ئێران، هەرلایە، بەقازانجی خۆی. بەڵام حکومەتی ئێرانی سەرەڕای گۆڕانی چەند جارێ وەزارەتەکانی هەر بەبێلایەنی راوەستا تا برانەوەی شەڕ.

دەوڵەتانی ئەوروپی کە لەسەر دابەش کردنەوەی جیهان بەشەڕ هاتبون، لەساڵانی جەنگدا ژێر بەژێر زنجیرەیەك پەیمانی نهێنییان بۆ ئەو مەبەستە بەست بو، هەروەك لەسەر جۆری دابەش کردنی قەڵەمڕەوی تورك پێك هاتن، لەسەر دیاری کردنی چارەنوسی ئێرانیش رێك کەوتن.

لەو نامانەدا کە لەمانگەکانی مارتو نیسانی ١٩١٥دا لەنێوان پیتەر بورگ، لەندەنو پاریسدا گۆڕدرایەوەو بە((رێکەوتنی ئەستەمول)ناو ئەبرێ هەندێ دەسکاری رێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی بەجۆرە کرا:

ا-روسیا ملیدا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.
ب-لەبەرامبەر ئەوەدا بەریتانیاش ملیدا ٣ گۆڕینی بەقازانجی روسیا تێدا بکرێ" یەکەمیان، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهان و یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەمیان، بەشێکی رۆژهەلاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی ئەفغانیە بخرێتە سەر ناوچەی روسی. سێیەمیان، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا. بەواتەیەکی تر روسیا موافەقەتی هاوپەیمانەکانی خۆی وەرگرت بۆ داگیرکردنی بەشەکەی خۆی لەئێران.
شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی روسیە، هەمو نەخشەو پلانەکانی روسیاو بەریتانیاو فەرەنسای تێکدا. ئێرانی لەهەلوەشان و دابەش بون رزگار کرد. بەلکو بەهێزکردنی حکومەتی ئێران و پاراستنی سەربەخۆیی لەدەسەلاتی هێزە ئیمپریالیستەکان بو بە بەشێکی سیاسەتی نوێی سۆڤیێتی لەناوچەکەدا. روسیای سۆڤیێتی قازانجی لەوەدا نەبو ئێران لاواز بێ، یا پارچە بێ بکەوێتە دەس بەریتانیا یا هەر دوژمنێکی تری، بەلکو قازانجی لەوەدا بو کەسەربەخۆو بەهێز بێ و بەری نفوزی بەریتانی، فەرەنسی، ئەمریکی بگرێ.
سەرکردەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەرۆژانی یەکەمەوە، هەمو پەیمانە نهێنی و ئاشکراکانی نێوان روسیەو دەولەتەکانی تری ئاشکرا کردو هەل وەشاندەوە. شەڕی لەگەل تورك راگرت. هێزەکانی خۆی لەئێران کێشایەوە، بەلێنیدا بەئێران کەدەس لەهەمو قەرزو ئیمتیازەکانی سەردەمی قەیسەر هەل بگرێ. گۆڕانی بنەڕەتی سیاسەتی روسی لەناوچەکەدا راستەوخۆ کاری کردە سەر پاشەڕۆژی سیاسی نەتەوەکانی ناوچەکە، بەتایبەتی ئەرمەنی و ئاسوری و کوردو ئازەری.
گرنگی ئێران وەکو دراوسێی هاوسنوری روسیای سۆڤیێتی، وەکو لەستراتیجی روسیای سۆڤیێتیدا زیادی کرد، هەر بەو پێیە لەستراتیجی بەریتانی و هەمو دەولەتانی ئیمپریالیستیدا زیادی کرد. بەریتانیا کەئیتر، بەهۆی لێ دەرچونی روسیاوە، نەی ئەتوانی رێکەوتنی ١٩٠٧و ١٩١٥ دەربارەی دابەش کردنی ئێران جێبەجێ بکا، ئەیویست رێکەوتنێکی تر بەسەر ئێراندا بسەپێنێ. بەکردەوە بیخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە.

٤/١ بۆچونی ئێران بۆ چارەی کێشەی کورد

دوا بەدوای راگرتنی جەنگ مەسەلەی کورد وەکو مەسەلەیەکی سیاسی دیار هاتە ناوانەوە. لەکوردستانی جنوبی بەپشتیوانی بەریتانیا دەسەلاتێکی کورد کەپایتەختەکەی سلێمانی بو دامەزرا. شێخ محمود بو بەحوکمداری کوردستان. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی کوردستانی ئێران هاودەنگ و هاوکار بون لەگەل

شێخ محمود. لەتورکیا((جەمعییەتی تەعالی کوردستان))بۆ بەسەربەخۆیی کوردستان کەوت بوە چالاکیو گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەرانی هاوپەیمانەکانو بابیعالی لەئەستەمول لەگەڵ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. سمکۆ دەستی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی سەروی رۆژئاوای ئێراندا گرت بو. رۆژ بەرۆژ دەسەڵاتی زیادتر ئەبو. نیشتمانپەروەرانی کورد لەئەستەمولو پاریسو سلێمانی بەهیوا بون دەوڵەتی کورد لەهەمو بەشەکانی کوردستاندا دابمەزرێ. ئاواتی نەتەوەیی خۆیان لەگفتوگۆکانیاندا بەئاشکرا ئەدرکانو لای کەس نەیان ئەشاردەوە.

چەند ملیۆن کورد لەئێران ئەژیانو، سەرزەمینێکی فراوانی کوردستان لەسەر ئێران بو، لەبەرئەوە هەمو چالاکیەکی کوردی کاری تێ ئەکرد. دەربارو، کاربەدەستانی تری ئێران هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کێشەی نەتەوەیی گەلانی ئێران نەبو. تەنانەت هیچ کام لەئەندامانی((مەجلیسی شورای میللی))هیچ کات ئەو باسەیان نەهێناوەتە کایەوە. لەو سەردەمەدا کەمەسەلەی کورد بەو گەرمیە هات بوە پێشەوە کاربەدەستانی ئێرانی لەبیری ئەوەدا بون کێشەی کورد لەناوچەکەدا بەوە چارە بکرێ، کوردستانی عوسمانیش بخرێتە سەر ئێران.

ئێران بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەری لەهەڵوەشانو دابەش بون رزگاری بو. تورکیای تێکشکاو لەمەترسی هەڵوەشانو دابەش بوندا بو. دەوڵەتە براوەکان خەریکی گونجاندنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگو جۆری دابەشکردنی قەڵەمڕەوی عوسمانیدا بون. دەرباری ئێرانی چاوی بڕیبوە ئەوەی بەپشتیوانی بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریسدا دەسکاری سنوری سەرویو لای رۆژئاوای بکرێ بەجۆرێك کەتورکستانو کوردستان بکەوێتە سەر ئێران.

لەدەوروبەری بەستنی قەراردادی ١٩١٩دا کاربەدەستانی ئێرانی ئەم کەلکەڵەیەیان کەوت بوە سەر بەهیوا بون بەریتانیا لەپاداشتی قوبوڵ کردنی ئەو قەراردادەدا، پشتیوانی لەئێران بکا ئەو خواستانە بخاتە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی. سێر پرسی کوکس لەباتی حکومەتی بەریتانی لەپاشکۆیەکی قەراردادەکەدا گفتی پێدا بون. نصرت الدولە، وەزیری دەرەوەی ئێران، لەسەردانەکانی لەندەنو پاریسیدا کەوتە پەیجوری ئەم مەسەلەیە.

نصرت الدولە لەسەردانی لورد کێرزندا بەراشکاوی دەربارەی ئەو مەسەلەیە دواوە. کیرزن لەنامەیەکی ٢٥ی ئۆکتۆبەری ١٩١٩دا نوسیوێتی:

((وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران، شازادە نصرت الدولە، لەسەردانی ئەم دواییەی لەندەنیدا،لە شانزەهەمینی هەمان مانگدا هاتە وەزارەتی کاروباری دەرەوەو دەری بڕی کەدوای هاتنەوەی بۆ لەندەن- لەگەڵ شا- بێگومان ئەتوانێ

دەربارەی چاکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران.. لەگەڵ من گفتوگۆو ئاڵوگۆڕی بیروڕا بکا...

١-پایەبەرز لەو دانیشتنەدا دەری بڕی کە بۆ ئاسان کردنی کاری دەوڵەتی ئێران، یەکجار زۆر بەسود ئەبێ ئەگەر دەوڵەتی بەریتانیا پێشەکی باری سەرنجی خۆی دەربارەی دۆخی داهاتوی ئەم دو ناوچەیە:

ا-تورکستان

ب-کوردستان

کەهەردوکیان لەگەڵ ئێران سنوری هاوبەشیان هەیە رون بکاتەوە.

٣-لەبابەت کوردستانەوە، پایەبەرز رای گەیاند بەرای ئەو هەڵەیەکی گەورەیە کەپیاو باسی کوردستانی ئێران یا کوردستانی تورکیا بکات چونکە بەڕاستی تەنیا یەك کوردستان هەیە. بۆیە هەر جۆرە خەتێکی بەاصطلاح سنور لەنێوان ئەم دو ئیالەتەدا بکێشرێ خەتێکی بەتەواوی مەوهوم ئەبێ. شازادە لەناو قسەکانیدا، ئەمەشی وت کەئەگەر حکومەتی بەریتانیا بەرەسمی رای ئەگەیەنێ کە لەروانگەی سیاسەتی ناوچەیی ئەوانە شتێکی تر جگە لەمە- قبوڵ کردنی بونی یەك کوردستان-قابیلی قوبوڵ نیە، ئەوسا ئەو وحکومەتی ئێران هەردوکیان ئامادەن عەزروحاڵی داهاتوی وڵاتەکەیان بەجۆرێ رێك بخەن کەبەتەواوی لەگەڵ باری سەرنجی حکومەتی بەریتانیا بگونجێ بەو مەرجەی کەقسەو نفوزی دەوڵەتی ئێران لەم یەك ناوچەیەدا لەپلەی یەکەمیندا بێ...)).

لە١٣ی نۆڤەمبری ١٩١٩دا نصرت الدولە سەردانێکی تری کیرزنی کرد. لەم دیدەنیەدا یادداشتێکی درێژ دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێرانو نەخشەیەکی شوێنە داواکراوەکانی پێشکەش کرد[٧].

لورد کیرزن لەنامەیەکدا کەبۆ سێر پرسی کوکسی نوسیوە لە١٣ی نوڤەمبەری ١٩١٩ دەربارەی ئەم یادداشتو گفتوگۆیە ئەڵێ:

((..پێشنیاری یەکەمی نصرت الدولە پێوەندی بەدەسکاری هێڵی سنوری ئێران لەلای رۆژئاوای ئەو وڵاتەوە هەبو کەئەبو بەشێکی گەورە لەخاکی کوردستانی عوسمانی ببڕدرێو بخرێتە سەر کوردستانی ئێران. نوقتەی دەسپێکرنی ئەم دەسکاریە، رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بو کەداوێنی ئەگەیشتە دڵو ناوەندی کوردستانی عوسمانی))[٨].

نصرت الدولە لەیادداشتێکی رەسمیدا کە دابوی بەلۆرد کیرزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، داوای کردبو، بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا

پشتیوانی لەئێران بکا بۆ ئەوەی بەشێکی فراوانی ئەرزی کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران[9].

لەنامەیەکی تری نصرت الدولەدا کەئەیەوێ خواستەکانی ئێران بەلۆرد کیرزن بسەلمێنێ سەبارەت بەکورد نوسیویەتی:

((...کورد بەسەر ژمارەیەکی زۆر ئێلاتو عەشایەری بومیدا دابەش بون. هەمویان حەسودی بەیەك ئەبەنو چاویان بڕیوەتە یەکتری. ئەم قەومانەی کورد هەرگیز لەرابردودا میللەتێکیان پێك نەهێناوەو، دورە لەداهاتوشدا بتوانن ئەم ئیمکانەیان هەبێ یا ئەوەی لەناو یەك یەکێتی سیاسیدا پێك بێن. گەڕانەوەی ئەم ناوچە کوردنشینانە بۆ ئێران، واتە ولاتێك کەنفوزی لەناو عەشایەری کوردا کاریگەرو هێزێکی هەست پێ کراوی هەبو، شوێنەوارو ئەنجامی باشی خۆی لەباش کردنی ووحیاتی ئەو کوردانەی کە لەناوچەکانی موکری، گەروس، سەحنە نیشتەجێ بون بەجۆرێکی ئاشکرا نیشانی داوە، خۆی ئەتوانێ ڕێگەیەکی چارەسەرکردنی ئەم کێشە دژوارە بێ. بەتایبەتی لەم ووەوە زۆر لەقەومو عەشایەری کورد ئێستە لەسەرانسەری ئێران زەمیندا بلاوبونەتەوە. کورد هەرگیز ناچنە ژێر دەسەلاتی ئەرمەنیەوە. بەپێچەوانەوە. یەکێتی نەژادو مەزهەبو زمانو، پێوەندیەك کە لەم ۳ ڕێگایەوە لەگەڵ ئێران هەیانە، ئەوانە هەر لەخۆوە لەئێران نزیك ئەکاتەوە))[10].

لۆرد کیرزن، سەبارەت بەمەسەلەی کورد، لەوەلامی یادداشتەکانی ئێراندا، لەنامەیەکی ۲۸ی نۆڤەمبەری ۱۹۱۹دا بۆ سیر پرسی کوکسی نوسیوە ئەلێ:

((...بەپێی ئەو زانیاریانەی بەئێمە گەیشتون، هەمو شاخەکانی دەوروبەری ورمێ لەژێر دەسەلاتی جەردەی کورد بەناوی سمکۆ دایە کەخەریکی تالانی هەمیشەییە لەناو سنورەکانی ئێرانداو، هەر بەلایەکی بیەوێ ئەتوانێ بەسەر دانیشتوانی ئەم مەلبەندەی بهێنێ. لەهەلومەرجێکی وەهادا کەدەولەتی ئێران تەنانەت لەو بەشەی کوردستاندا کەمالی خۆیەتی ناتوانێ ئاسایش جێگیر بکا، سەرم سوڕماوە کەحضرت والا چۆن کتوپڕ کەوتۆتە سەر ئەم بیرە، قەلەمڕەوی ئەرزی ئێران بۆ ناو کوردستانی تورکیا فراوان بکا. لەم ووەوەیە کەلام وانیە تەنانەت دورنمای یەکخستنی ئێلە کوردەکانی کە لەهەردو دیوی سنوری ئێستەدا ئەژین. ئەوەندە بۆ کوردانی عوسمانی جاوبەی هەبێ کەبیانەوێ لەگەڵ برایانی ئێرانی خۆیاندا کۆمەلێکی یەکگرتو لەژێر دەسەلاتو حکومەتی ئێراندا دروست بکەن))[11].

٥/١ قەراردادی ١٩١٩ی ئەنگلۆ-ئێرانی

لۆرد کیزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، دامەزراندنی زنجیرەی لە((ولاتانی لەمپەر))کە روسیای سۆڤێتی لەهیند جیا بکاتەوە، بەلام هیچ کامیان لەژێر دەسەلات یا نفوزی وروسیدا نەبێ، کرد بو بەیەکێ لەکۆلەکە سەرەکییەکانی سیاسەتی((پاراستنی هیند)) ئێرانی بەگرنگ ترین و لەهەمان کاتدا بەلاوازترین ئەلقەی ئەم زنجیرەدا ئەدنا کەئەبو لەمەترسی هەمو جۆرە دەسدرێژییەك بپارێزرێ.

لەسەردەمی جەنگدا سوپاکانی روسی و ئینگلیزی ئێرانیان لەتەماعی ئەلمانی و تورکی پاراست. دوای تەواو بونی جەنگ و تێکشکانی تورك و ئالمان و دەرچونی روس لەجەنگ هەمو شوێنە گرنگەکانی ئێران لەژێر دەستی سوپای ئینگلیزیدا بو.

پاش جەنگ گەلی بەریتانی داوای گەرانەوەی رۆلەکانیان ئەکرد لەشوێنە دورەکانەوە بۆ ولات، جگە لەوەش خەرجی راگرتنی هێزی سوپایی گەورە لەدەرەوە بوبو بەبارێکی گران بەسەر شانی باجدەری بەریتانیەوە. بۆ حکومەتی بەریتانی کارێکی ئاسان نەبو، بۆ پاراستنی ئەو سەرزەمینە فراوانەی لەسەرانسەری دنیادا لەژێر دەست و نفوزیدا بون، هێزو مەسرەف تەرخان بکا. بۆیە نەبو چارەی تر بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی هەم ئەو شوێنانە لەدەس نەداو، هەم نەبێتە بارگرانی و نارەزایی گەلی بەریتانی. یەکێ لەو چارانە گرێدانی ئەو ولاتانە بو بەخۆیەوە بەپەیمانی سیاسی، سوپایی و ئابوری. لەرێگەی دانانی راوێژکاری ئینگلیزیەوە بۆ سەرپەرشتی و چاودێری وەزارەت و دامەزراوو دەزگا گرنگەکانی ئەو دەولەتانە، بە خەرجی خۆیان، بۆ پارێزگاری نفوزو دەسەلات و بەرژەوەندییەکانی خۆی.

لەنێوان وثوق الدولەی سەر وەزیرانی ئێران و وەزیری موختاری بەریتانی سیر پرسی کوکسدا زنجیرەیەك گفتوگۆ کرا بەئیمزا کردنی رێکەوتنی ٩ی توتی ١٩١٩ تەواو بو.

ئەم رێکەوتنە پێك هات بو، لەدو بەشی سەربەخۆو چەند پاشکۆیەك. بەشی یەکەمی بەناوی((قرارداد نیزامی و سیاسی میان ئیران و بریتانیا))بریتی بو لەدیباچەیەك و ٦ مادە. بەشی دوەمی بەناوی((قەراردادی مالی))بریتی بو لە٤ مادە[١٢].

ئەم رێکەوتنە کاووباوی سیاسی و سوپایی و دارایی و فەرهەنگی و بەرێوەبەرایەتی ئێرانی لەرێگای ئەو راوێژکارە ئینگلیزانەوە کە لەوەزارەت و دامەزراوەکانی ترا دائەنران بەکردەوە ئەخستە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

لۆرد کیرزن لەو راپۆرتەدا کە لەرۆژی ئیمزا کردنی قەرارادادەکەدا پێشکەشی کابینەی لوید جۆرجی کرد، نوسیویێتی:

((ئەگەر کەسێ بپرسێ ئەبێ بۆچی ئێمە قبوڵی مەسئولیەتێکی وا قورس بکەین لەئێران‌و بۆچی لەم ولاتە پەرپوتە ئەگەڕێین بەخێرایی بەرەو لەناوچونی ئەفسانەیی خۆی نزیك بێتەوە؟ وەلامی ئەم پرسیارە ئەوەیە حالی حازر بەسەرنجدانی هەلکەوتی جوگرافی ئێران‌و گەورەیی بەرژەوەندییەکانی ئێمە لەم ولاتەدا، هەروەها بەسەرنجدانی ئاسایشی داهاتوی ئیمپراتۆریی ئێمە لەرۆژهەلات، لێگەرانی ئەم ولاتە بەحالی خۆی بەکردەوە لەتوانادا نیە، هەروەکو لەماوەی پەنجا سالی رابوردو لەتوانادا نەبو. بەریتانیا ناتوانێ خۆی لەهەلومەرجی ئێران کەنار بگرێ‌و گوێ نەداتە ئەو روداوانەی کە لەم ولاتەدا ئەقەومێن. سەرەڕای ئەوانەش، ئێستا کەئێمە خەریکی قوبول کردنی مەسئولیەتێکی نوێین-ئینتیداب لەمیزۆپۆتامیا-و ئەو مەسئولیەتەش ئێمە لەلای رۆژئاواوە ئەکاتە هاوسنوری ئێران، ئیتر بەهیچ جۆرێ ناتوانین رێگە بدەین لەمەڵبەندێکی وا ناسکدا کە کەوتۆتە نێوان سنوری ئیمپراتۆریی ئێمە لەهیندو سنورەکانی دەولەتی تازە دامەزراوی عیراق، بۆشاییەك دروست ببێ بەهۆی خراپی حکومەتەوە ببێتە جێگایەکی لەبار بۆ پیلانگێڕانی دەولەتان، ئاژاوەی سیاسی، پشێوی مالی.

سەرەڕای ئەوانە ئەگەر وابڕیار بێ کەئێران تەنیاو بێکەس بەرەڵلا بکرێ، بەدەیان دەلیلی پتەو ئەو ترسە هەیە کەلێشاوی نفوزی بولشەویزم کە لەسنورەکانی لای سەروی ئەم ولاتەوە هەڵ ئەقولێ سەرەنجام سەرانسەری ئێران بگرێتەوە. لەکۆتاییدا، دوایین دەلیل هۆی هەڵ گرتنی مەسئولیەتی ئێمە لەئێران ئەوەیە کەئێمە لەگۆشەی خواروی رۆژئاوای ئەم ولاتەدا خاوەنی سەرمایەو قازانجی گەورەین وەکو بیرە نەوتەکانی کەسوتەمەنی هێزی دەریایی بەریتانیا لەوێ دابین ئەکرێ‌و ئەمەش جۆری لەگرنگی نائاسایی بەدەوری ئێمە لەم شوێنەی جیهاندا ئەبەخشێ[١٢].

ئامانجی ئینگلیز لەم قەراردادە زۆری لەقسەکانی کیرزن‌دا رون کراوەتەوە. ئەو ئەرکەش کەئەکەوتە سەر حکومەتی بەریتانی بەگوێرەی بەندەکانی ئەم قەرارداده ئەبو سەرلەنوێ((ئەرتەش))ی ئێران نوێ بکەنەوە، باری دارایی‌و ئابوری ولات رێك بخەنەوە، زنجیرەیەك چاکردن لەکاروباری بەڕێوەبەرایەتی‌دا بەدی بهێنن‌و دو ملیۆن پاوەنی ئیستەرلینی بەقەرز بدەن بەحکومەتی ئێران.

لەلایەنی ئێرانەوە ئەوی ئەم قەراردادەی بەست بو. وثوق الدولەی سەر وەزیرو، شازادە فیروز میرزا نصرت الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەو، شازادە اکبر میرزا

صارم الدولە وەزیری دارایی بون. لەنرخی قبوڵ کردنی ئەم پەیمانە قورسە نابەرامبەرەی سەربەخۆیی ئێرانی ئەبەستەوە" یەکەمیان ٢٠٠ هەزار تومان‌و، دوەم‌و سێیەمیان هەریەکەیان ١٠٠ هەزار تومان بەرتیلیان لەکاربەدەستانی ئینگلیزی وەرگرت بو[١٤]. هەروەها بەریتانیا بەڵێنی بەئەحمەد شاو هەر ٣ وەزیردا بو ئەگەر لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم ڕێکەوتنەدا شۆڕش لەئێران هەڵ گیرسا، بەریتانیا لەیەکێ لەوڵاتانی ژێردەستی‌دا مافی پەناداتی سیاسییان بداتێ.

ئەمانە جگە لەو دەسکەوتە تایبەتیە بۆ خۆیان، بەڵێنی پشتیوانی هەندێ خواستی ئێرانی پێدا بون" چاوگێڕانەوە بەو ڕێککەوتنە کارپێ کراوانەی نێوان هەردولا، داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی بەهۆی هەندێ دەوڵەتەوە لەکاتی شەڕدا لێی کەوتوە. دەسکاری هەندێ لەسنورەکانی سەروی‌و لای ڕۆژئاوای بەقازانجی ئێران[١٥].

ئازادیخوازانی ئێران بەگشتی دژی ئەم پەیمانە راوەستان. سەرەڕای روسیای سۆڤیتی کە بەتوندی دژی ئەمە بو چونکە نفوزی ئینگلیزی ئەهێنایە سەر سنوری خواروی، ئەمریکاو فەرەنسەش پێیان خۆش نەبو.

ئەم قەرارادە هەمان پەیمانە کە مس بیل پێی وایە دوای بەستنی.ئیتر سمکۆ هیچ هیوایەکی بەپشتیوانی ئینگلیز نەما لەتەقەللاکانی کورد بۆ پێکهێنانی جۆرێ لەیەکێتی نەتەوایەتی لەنێوان کوردەکانی ئێران‌و عیراق‌و تورکیا[١٦].

٢-دەرکەوتنی سمکۆ

١/٢ پێشینەی مێژویی هۆزی شوکاک

ئێلی شوکاك لەدوای کارەساتی دمدم‌و، جێگیربونی عەجەم لەرۆژئاوای گۆمی ورمێ، رۆڵێکی دیاری لەروداوەکانی ناوچەکەدا دیار نیە. ئێلی شوقاقی کەبەشێکی راگوێزراوە بۆ خۆراسان‌و بەشێکی لەژووری تەورێزدا ماونەوە، لەگەڵ شوکاك یەك ئێل بون یا نە، دیار نیە، چونکە هیچ لێکۆڵینەوەیەك لەو روەوە نەکراوە.

بۆ یەکەمین جار کەناوی ئێلی شوکاك لەروداوەکانی ناوچەکەدا بەزەقی هاتۆتە ناوان لەکۆتایی سەدەی دوانزەو سەرەتای سەدەی سیانزەهەمی کۆچی‌دا بو. ئیسماعیل ئاغای سەرخێڵی شکەفتی وەکو مەزنی شوکاك لە لەشکرکێشییەکانی عەباس میرزای نائب السلطنەدا بۆ سەر خاکی عوسمانی خزمەتی دیاری کردوە هەروەها لەهێرشەکانی عەجەمدا بۆ تەمێ کردنی ئێلە کوردەکان ئەمیشیان لەگەڵ بو. ئیسماعیل ئاغاو شەرکەرەکانی لەو هێرشە گەورەیەدا کەسوپاکانی ئەفشاری ورمێ‌و موقەددەمی مەراغە بۆ لەناوبردنی ئێلی بلباس لەبناری قەندیل

کردیان(١٢١٦)ئەم چەرخەچی لەشکرەکەیان بوەو، لەو هێرشەدا کەعەجەم بۆ تەمێ کردنی میری رەواندوز بۆ سەر سیدەکان کردیان(١٢٣١)ئیسماعیل ئاغاو شەڕکەرەکانی پێشڕەوی لەشکری عەجەم بون. ئەبێ ئیسماعیل ئاغا تێکەڵاوی زۆریی لەگەڵ پەیدا کردبێ چونکە کچی خۆیدا بو بەفرج الله خانی کوڕە گەورەی عەسکەر خانی بەگلەربەگی ئەفشار.

ئیسماعیل ئاغا لەسەر لوتکەی چیای بنابی تازلو قەلایەکی دروست کرد بو. لەو سەردەمەدا ئێران بەگشتیو شوێنەکانی سەر بەئازەربایجان لەژێر باری گرانی باجی دەوڵەتیدا ئەیان نالاند. هەم ئەبوایە پارەیەکی زۆر بۆ روسیەی براوە لەباتی بژاردنی زەرەری جەنگ کۆبکەنەوەو، هەم شازادەو کاربەدەستەکانی عەجەم ئەیان ویست خۆیان دەولەمەند بکەنو زەویوزاری خەڵك داگیر بکەن. دڵسۆزیی ئاغا بۆ دەزگای حوکمڕانی عەجەمو بەشداربونی لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیدا، هەروەها خزمایەتیشی لەگەڵ عەسکەرخان، یەکێك لەهەرە دەسەلاتدارەکانی ئەو زەمانە، کەهەم لەگفتوگۆکانی ئێرانی-روسیدا وەکو یەکێکی دەستەی نوێنەرانی ئێران بەشدار بو، هەم بەسەفیری دەرباری قاجاریش جارێك نێردرا بوە پاریس بۆ لای ناپلیۆن، ئەویش دادی نەدا.

لەسەر باجو زەویانە ئیسماعیل ئاغا لەقەلاکەی خۆیدا ناچار بو مان بگرێ، بەلام عەسکەرخان، بەکەمەندی تەگبیر نە بەجەنگو پێکادان، واتە بە تەفرە دانو فرتوفێڵ، توانی ئیسماعیل ئاغا بکوژێ ١٢٣٥، ماڵو دارایی تالان بکاو، دەس بەسەر گوندو ئەرزەکانیدا بگرێو کوڕەکانیشی" میرزا ئاغا، عەلی ئاغاو یەحیا بەگ هەلاتن. پایەی سەرخێلیشیان لێ سەنرایەوەو سەرپەرشتی ئێلەکەیان درایە دەس مەزنێکی عەجەم[17].

بەجۆرە پێوەندی ئێلی شوکاك لەگەڵ دەزگای دەسەلاتداری عەجەم لەجۆلانەی شەڕو ئاشتیدا بوە، تا سەرلە سەر بارێك رانەوەستاوە، هەندێ جار لەخزمەتی دەزگای دەولەتیدا بونو، هەندێ جار لەدەولەت یاخی بونو، بەهۆی ئەوەی مەڵبەندەکەیان سەختو شاخاوی بوەو، کەوتۆتە سەر سنوری عوسمانی، بەئاسانی دەستی عەجەمیان پێ نەگەیشتوە.

کاتێ لەتارانەوە محەمەد رەحیم میرزا ضیاءالدولە(یەکێ لەکوڕەکانی عەباس میرزا)یان نارد بۆ بەڕێوەبردنی خوی، سەلماسو ورمێ ١٢٦٥، ئەویش لەوێوە کەوتە گرتنی مەزنەکانی کورد، بەتایبەتی سەرانی زەرزا، کەچو بون بۆ بەخێرهاتنی. هەر بۆ چاوشکاندنی یاخییانی کورد، عەلی ئاغای کوڕی ئیسماعیل ئاغا کە لەسەر باجو زەویانە لەدەولەت یاخی بوبو، رێگەی

نێردراوەکانی عەجەمی ئەئەدا باج و مولکانە لەناوچەکەی کۆبکەنەوە، هێزەکانی عەجەم بەفەوجێکی ئەفشارو چەند عەرادە تۆپ، لەمەحاڵی سۆمای برادۆست چونە سەری و راویان ناو تالانیان کرد. دوایی تریش بیرک خان بەقسەی خۆش هێنایە ورمێ، بەگیراوی رەوانەی تارانی کردو، لەجێگەی ئەو میرزا ئاغای برایان کردە سەرخێڵی شکەفتی. شوکاك ئیتر لەحاڵەتی نا فەرمانیدا ئەژیان و ئەوەندە بەدناو بوبون، کەهەندێ گەرۆك پێیان وا بو ئەم ئێلە((پیشەی سەرەکییان رااوورووتە نەك بەخێوکردنی ئاژەڵ)).

عەلی ئاغا لەسەر زەویوزارو زەویانەو روتکردنەوەی کاروان جاروبار لەگەڵ کاربەدەستان رێك و زۆر جار ناکۆك و یاخی بو. هەندێ جار لەدیوی ئێران ئەبو هەندێ جار ئەچوە ناو خاکی عوسمانیەوە[18].

سەرانی ئێلی شوکاك لەراپەرینی ١٢٩٧ی کوردا بەسەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوللا بەشدار نەبون.

لەپاش مردنی عەلی ئاغا، محەمەد ئاغای کوری بوە سەرخێڵی شوکاك، ناوبانگی ئەویش لەهی باوکی باشتر نەبو. لەگەڵ ئەوەشدا کاربەدەستانی ئێرانی بۆ ئەوەی ئەم ئێلە نەوروژێنن، هەندێ لەگوندەکانی سنوریان پێ بەخشی بون.

مظفرالدین شا چو بۆ سەردانی ئەوروپا، محەمەد عەلی میرزای نائب السلطنەی کەحوکمرانی تەورێز بو لەجێگەی ئەو چو بۆ تاران. ئەمیش نظام السلطنەی بۆ حوکمرانی تەورێز لەجێگەی خۆی دانا. هەواڵەکانی لەقافقاسەوە ئەهاتن، وایان ئەگەیاند کەشەڕی دینی لەنێوان موسلمان و ئەرمەنیەکاندا گەرمە. نظام السلطنەش مەترسی هەبو، شەڕ بتەنێتەوە بۆ ناو تەورێز، لەبەرئەوە جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ تەورێز کەپاراستنی گەڕەکی مەسیحیەکانی پێ بسپێرێ. جەعفەر ئاغاو باوکی لەحکومەت قاچاخ بون و نەیان ئەوێرا بچن. نظام السلطنە بۆ ئەوەی جەعفەر ئاغا دڵنیا بکا کەنیازی لەبانگ کردنەکەی پاکە، قورئانێکی بۆ مۆرو ئیمزا کردو بۆی نارد. جەعفەر ئاغاش بڕوای پێ کردو لەگەڵ چەند کەسێکی خۆیا چونە تەورێز. نظام السلطنەش پاراستنی گەڕەکی ئەرمەنیەکانی پێ سپاردن و، ئەوانیش بەجلوبەرگی فۆلکلۆریی خۆیانەوە بەچەکداری بەناو شاردا ئەسوڕانەوە. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلەگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، جەعفەر ئاغا بکوژێ. ئەویش ئەنجامدانی ئەم کارەی بەمحەمەد حسێنخانی ضرغام سەرکردەی سوارانی قەرەداغ سپارد. ضرغام جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ سەراکەی خۆی و لەوێ کوشتنی ١٣٢٣ هاورێکانی کەبەوەیان زانی بەتەقە لەشار

هەڵاتن‌و هەر کسێکیان هاتە سەر رێگای کوشتیان. لاشەی جەعفەر ئاغاو دو کوژراوی تریان بۆ تەماشا کردنی گشتی چەند رۆژێ لەتەورێز هەڵواسی[19].

ئەم روداوە شوکاکی وروژاند، محەمەد ئاغای باوکی جەعفەر ئاغا سەرلەنوێ لەئێران یاخی بو پەنای بردە بابیعالی عوسمانی کەیارمەتی بدەن بۆ شۆڕش‌و تۆڵە سەندنەوە. بەڵام عوسمانییەکان یارمەتییان نەدا. لەو ماوەیەدا لەئەستەمول رضوان پاشای شارەوانی ئەستەمول کوژرا. بنەماڵەی بەدرخان بەمە تاوانبار کران. هەندێکیان گیران‌و هەندێکیان دورخرانەوە محەمەد ئاغاش بەفیتی سەفارەتی ئێرانی هەر لەو ماوەیەدا گیراو دورخرایەوە بۆ جزیرەی رودس تا لەوێ مرد.

شوکاک لەچاو هەندێ لەئێلاتی کوردا ئێلێکی گەورەو زۆر نەبو. سەرژمێریان بەم جۆرە بوە:

لۆرد کیزن	ساڵی ١٨٩٢	١٥٠٠خێزان
مارتین دان برونە	ساڵی ١٩٢٠	٢٠٠٠خێزان
مسعود کیهان	ساڵی ١٩٣٢	١٥٠٠ خێزان
هینری فیلد	ساڵی ١٩٣٨	١٥٠٠خێزان[20]

ئێلی شوکاک سەرەڕای پچوکی دابەش ئەبو بەدو تایەفەی کاردارو عەبدویی.

یەکەم- تایەفەی کاردار- ئەم تایەفەیە ٨ تیرە بون:

پز ئاغای کاردار، کەچەڵی، نیعمەتی، مامەدی کاردار، سەکری، ئەدمانی، نەوری، چەرکۆیی.

پزئاغا لەبرادۆست‌و کەچەڵی لەبرادۆست‌و سۆمای بون. تیرەی چەرکۆیی لەچەند گوندێکا بڵاو و ٥ تیرەکەی تر لەچەهریق‌و دەوری سەلماس بون.

دوەم-تایەفەی عەبدویی، ئەم تایەفەیە ١٣ تیرە بون:

دلان، پزئاغای عەبدویی، دری، هەناری، فنک، خلوف، خدری، بۆتان، نیسان، مامەدی عەبدویی، مقری، پاچك، گەورك.

پزئاغا، دری‌و هەناری لەبرادۆست، خلوف، خدری، بۆتان‌و نیسان لەسۆمای. مقری‌و پاچك لەئەنزل. فنك لەسۆمای. مامەدی عەبدویی لەچەهریق، شپیران‌و ئەنزل بون.

هەمو تیرەیەك سەرۆکی خۆی هەبو.

سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی عەبدویی‌و سەرخێڵی هەمو شوکاك عەلی ئاغاو دوای ئەو محەمەد ئاغای کوڕی‌و دوای ئەویش سمکۆ بو. سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی کارداریش عومەر خانی شەریفی بو[21].

٢/٢ درەوشانەوەی سمکۆ

دوای مردنی محەمەد ئاغای سەرۆکی تایەفەی عەبدویی‌و سەرخێلی شوکاك، ئیسماعیل ئاغای سمکۆی کوڕی ناسراوترین‌و بەهێزترین کەسی ناو هەمو ئیلی شوکاك بو. شوکاك لەدوای کوژرانی جەعفەر ئاغا راوڕوت پەلاماردانی عەجەمیان کرد بوە پیشە، لەبەرئەوە ژمارەیەکی زۆر پیاوی شارەزاو جەریەزە لەسمکۆ کۆبوبونەوە.

سمکۆ ناکۆکی دێرینەی کوردو ئازەری بەمیات بۆ بەجێ مابو. ئەویش بەو کردەوانەی ئەی نواند زیاتر توندو تیژی کردو، تەقاندیەوە. لەبەرئەوە بوو تەقەللا سیاسیەکانی لەناو ئێراندا دۆستێکی نەبو، بەڵکو لەهەموانەوە دوژمنایەتی ئەکراو، بەخراپ لەسەری ئەدوان‌و ئەیان نوسی.

ناوچەی ورمێ لەکۆنەوە کەمەیدانی ململانێ‌و ناکۆکی دوژمنانەی کوردی سونی‌و عەجەمی شیعە بو، وە بەو هۆیەوە پشێویەکی بەردەوامی تیا بو، هاتنی یەکەمی عوسمانی‌و پەلاماردانی ناوچەکە پشێویەکەی زیادتر کردو، هاتنی روس‌و دەرکردنی عوسمانی ئەویش ئالۆزاوتری کردو هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی یەکەم‌و، لەشکرکێشی ئۆردوی عوسمانی‌و کشانەوەی روس، دیسانەوە لەشکرکێشی بەرفراوانی روسی‌و، هاتنی چەتە ئەرمەنیەکان‌و داگیرکردنی ناوچەکە، کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکاریەوە، ئینجا شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی یەکجارەکی سوپای روسی، ئەم روداوانە هەموی لەماوەی چەند ساڵێکی کەمدا، هەلومەرجی ئەم ناوچەیەی برد بوە قۆناغێکی تراجیدیەوە.

سمکۆ بەهۆی مێژوی درێژی بنەماڵەکەی‌و بەهۆی ئەو دەسەلاتەوە کە لەناو هۆزەکەی‌و لەمەڵبەندەکەیدا هەی بو، کەسێکی ناسراو بو لەناو کوردا، پێوەندی لەگەڵ زۆر کەس‌و زۆر سەرۆکی هۆزو زۆر لا هەبو.

پێش هەڵگیرسانی شەڕ سمکۆ لەگەڵ عەبدولرزاق بەگی بەدرخان هاوکارو هاوبیر بو. عەبدولرەزاق بەگ ئەو پڕۆژە گەورەیەی دای نابو بۆ بەرپاکردنی شۆڕش‌و دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، پشتێکی بەسمکۆ ئەستور بو. هەر بەهاوکاری سمکۆش کۆمەڵەی((جیهاندانی))دامەزراند. کەیەکەمین فێرگەی کوردییشی لەخۆی کردەوە، سمکۆ منداڵەکانی هەڵبژارد بۆ خوێندن‌و فێربون لەو فێرگەیەدا.

شێخ عبدالسلامی بارزانی کە لەبەردەمی هێرشی تورکیا کشایەوە ماوەیەك لەناو شوکاکدا بو. لەگەڵ سمکۆ پێکەوە چون بۆ دیتنی جێگری قەیسەری روسی لەقافقاس، بۆ ئەوەی داوای پشتیوانی‌و یارمەتی دانی بزوتنەوەی کوردی لێ بکەن.

شێخ عبدالسلام هەر لەم نارچەیەدا لەلایەن سۆفی عەبدوڵڵای شوکاکەوە گیراو درایە دەست تورك.

سمکۆ کچێکی شێخ محەممەدی سدیقی هێنابو. شێخ محەممەد سدیق کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینیو برای شێخ عەبدولقادرو، لەراپەڕینی ۱۸۸۰دا سەرکردەی قۆڵی ورمێ بو، بارکی سەید تەها بو. سەید تەها یەکێ بو لەکوردە سیاسیە دەسەڵاتدارە ناسراوەکانی ئەو سەردەمەو سەردارێکی دەسڕۆیشتوی هەکاری بو. لەدوای ((ئینقیلابی عوسمانی))مەبعوسی ولایەتی هەکاری بو لە((مەجلیسی مەبعوسان))دا. بەم خزمایەتیە هاوکاری بنەماڵەی شێخانی شەمزینان بەتایبەتی سەید تەها و سمکۆ پتەوتر بو.

لەسەرەتای جەنگدا سمکۆ بەهێزێکی ۳ هەزار کەسییەوە لەنزیك خوی بۆ هاوکاری تورك بەرهەڵستی سوپای رووسی کرد[٢٢] ورس بۆ چەند مانگێ ناوچەکەیان چۆڵ کردو کەوتە دەس تورك. زۆری نەخایاند سوپای روسی ئۆردوی تورکی لەنارچەکە راماڵی. سمکۆ ئیتر خۆی هەڵ نەقورتان لەروداوەکانی دوایی. بەڵام کاربەدەستانی روسی لەسەرەتادا سمکۆو سەید تەها و چەند کوردێکی تریان دورخستەوە بۆ قافقاس. پاش ماوەیەکی زۆر ئینجا رێگەیاندا بگەڕێتەوە لەخوی دابنیشێ.

بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەر سەید تەهاو سمکۆو چەند کەسێکی تر((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))یان دروست کرد. داوایان لەکاربەدەستانی روسی کرد بۆ گفتوگۆ دەربارەی هارکاری کورد ورس دژی تورك بەو مەرجەی پشتیوانی لەئامانجی نەتەوەیی کورد بکەن.

سمکۆ وەکو کەسێکی ناردارو بەدەسەڵاتی ناوچەکەو ورمێ وەکو ناوەندێکی گرنگی کاری دیپلۆماسیو پڕوپاگەندەی میسیونێری، لەمزرەوە بوبون بەهۆی ناسیاوی و هاتوچۆ لەنێوان ئەو و گەلێ دیپلۆماتو پیاوی دینییدا.

پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەر کشانەوەی تەواوی سوپای روسی ورمێو مەڵبەندەکانی دەوروبەری بۆشایی دەسەڵاتی تێ کەوت. دەوڵەتانی هاوپەیمان ویستیان بەئاسوریەکان پڕی بکەنەوە. سمکۆش لەو هەلەدا دەسەڵاتو هێزی لەناوچەکەدا زۆر زیادی کرد. هەندێ چەکی بەکڕینو هەندێکی بەزەوت کردن لەسوپای کشارەی ورس دەس کەوت. بەکوشتنی مارشیمۆن، پێشەوای دینیی ئاسوری، ناوی زۆر زیاتر دەرکرد.

پێ ناچێ سمکۆ پێوەندی زۆری لەگەڵ گەورە پیاوانی کوردی کرماشان‌و سنەو ئیلام‌و سەرۆکی هۆزەکانی ئەو مەڵبەندانە هەبو بێ. رەنگە شوێنی جوگرافی ژیانی سمکۆو زاراوەی زمان لەوەدا دەورێکی گێڕا بێ.

٣/٢ کوشتنی مارشیمۆن

لە٩ی جمادی الاولی ١٣٣٦دا، شەڕێکی قورس لەنێوان ئاسورییە مەسیحییەکان‌و عەجەمە موسڵمانەکانی ورمێ‌دا قەوما. لەو شەڕەدا چەند هەزار کەس لەهەردولا کوژرا. هێشتا شەڕ تەواو نەبو بو سمکۆ هێزێکی کۆکردەوە بۆ یارمەتیدانی عەجەمەکانی ورمێ دژی ئاسوریەکان، بەڵام بەرلەوەی ئەو بگاتە ورمێ ئاسوریەکان دەستیان بەسەر ورمێ‌دا گرت‌و موسڵمانەکان خۆیان بەدەستەوەدا، سمکۆ بێ ئەوەی بکەوێتە شەڕەوە گەڕایەوە دواوە.

ئاسورییەکان ئەگەرچی ئەو شەڕەیان بردەوە، بەڵام لەناوچەکەدا خۆیان لەبەرامبەر گەلی ئازەری شیعەدا بەتەنها ئەدی. سەرەڕای ئەوەش بەشی زۆری ئەوانە بێگانە بون، هەموی چەند مانگێ بو لەهەکارییەوە هات بونە ورمێ بەژمارەش لەچاو خەلکی ورمێ‌و دەوروبەری‌دا کەمایەتی بون‌و، نەیان ئەتوانی بەبێ پێکهاتن‌و هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلێکی لەخۆیان زۆرتری وەکو کوردا، هاوسەنگیی هێز لەناوچەکەدا رابگرن. مارشیمۆن لەگەڵ سمکۆ پێوەندی کردو رێکەوتن لەسەرئەوەی بۆ گفتوگۆ لەکۆنە شار(سەلماس)یەکتری ببینن. سمکۆ ئەم دیتنەی بۆ ئەوە بو مارشیمۆنی تێدا بکوژێ. مارشیمون رابەری سیاسی‌و سوپایی‌و دینیی ئاسورییەکان بو. لەناو دەوڵەتە گەورەکان‌دا ناسرا بو. هاوپەیمانەکان: بەریتانیا، فەرەنسە، ئەمریکا، ئیتالیا پشتیوانییان ئەکردو پێشتریش روسیە پشتیوانی کرد بو.

سمکۆ لەو دیتنەدا مارشیمۆنی کوشت

سەبارەت بەکوشتنی مارشیمۆن لێکدانەوەی جۆراوجۆر هەیە، بەڵام خۆی وەکو لەگفتوگۆکەدا لەگەڵ مستەفا پاشا رونی کردۆتەوە ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچون‌و شەڕکردنت لەگەڵ ئاسوریەکان‌دا چی بو، تکایە پێم بڵێ، مار شەمعون، کەئاشتی ویست‌و دۆستی کورد بو لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورک‌و روس لەجەنگی جیهانی‌دا چییان بەکورد کرد! حەز ئەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە:

لەو هەرایەی لەباکوری کوردستان‌دا لەنێوان تورک‌و ئەرمەنی‌دا رویدا، ئاسوریەکان چونە پاڵ ئەرمەنیەکان‌و یارمەتییان دان. دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابلاخ‌و ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەك‌و

جبەخانەو تۆپ رەشاش‌و تفەنگیان بەجێ هێشت‌و هەموی بۆ ئاسوریەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روس‌و ئاسوریەکان‌و هەندێ کاربەدەستی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازی‌و کزی دەسەلات‌و کەم دەرامەتیەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسوریە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەن‌و ئازربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەن‌و تورک‌و فارسە بگرن...

دوای ئەوەی ئاسوریەکان بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتن‌و بانگەوازی سەربەخۆییاندا، هاتنە لام‌و داوای هاریکارییان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەلام ئێرانیەکان بەوەیان زانی کەئاسوریەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هات‌و داوای لێ کردم کەپشتی ئاسوریەکان نەگرم‌و بەرانبەر بەمە بەڵێنی پاداشت‌و چاکەدانەوەیان دامێ. لەبەرئەوەش دەمزانی ئاسوریەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دان‌و ورمێم گرت‌و کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند)).

ئەوەی کسپهداری والی تەورێز سمکۆی راسپارد بێ بۆ کوشتنی مارشیمۆن‌و بەڵێنی پاداشی پێدا بێ‌و دواییش خۆی لێ نەکرد بێ بەخاوەن، لەهەمو لێکدانەوەکانی تر زیاتر رێی تێ ئەچێ، چونکە لەوە چەند مەبەستی بەدی ئەهێنا، یا وەکو ئەڵێن بەتیرێ چەند نیشانەیەکی ئەپێکا:

١-ئاسورییەکان بەکوژرانی سەرکردەکەیان ئەبو وورە بەر بدەن‌و ئیتر نەك نەتوانن دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرن، بەڵکو پەرتۆبلاو ببنەوە، لەراستیشدا ئەگەرچی کوژرانی مارشیمون چەند هەفتەیەك ئاسورییەکانی دەرکرد، بەلام سەرەنجام پەرەوازە بون،

٢-شەرەکە لەکۆڵ عەجەم ببێتەوە، لەشەڕی ئاسوری‌و عەجەمەوە ببێتە شەڕی ئاسوری‌و کورد،

٣-دەوڵەتی ئێران، بەجێگیربونی ئاسورییەکان لەورمێ‌و پێکهێنانی رێکخراوێکی چەکدارو دەسگرتنیان بەسەر ناوچەکەدا لەپەژارەیەکی قوڵدا بو، بەلام لەو کاتەدا نەخوی هێزێکی چەکداری ئەوتۆی هەبو ئەوانە لەناوچەکە دەربکات، و نە لەهەلومەرجێکی سیاسی پتەوی ئەوتۆدا بو بتوانێ ئۆبالی کوشتنی کەسێکی وەکو مارشیمۆنی ناودار، کە لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە بەتایبەتی لەلایەن بەریتانیاوە پشتیوانی ئەکرا، بگرێتە ئەستۆی خۆی.

سمکۆ راسپێریی ئێرانییەکانی بەجێ هێنا. مارشیمۆنی کوشت. بەوەش لەجاران زۆر زیاتر ناووناوبانگی دەرکرد. لەناو هەندێ کۆڕو کۆمەڵی نەتەوەپەرستی کوردا، وەکو قارەمانێکی نەتەوەیی سەیری ئەکراو، لەناو عەجەمو کۆڕە جیهانیەکاندا ئەو کارە وەکو کارێکی ناجوامێرانەو خیانەتێکی گەورە باس ئەکرا. کوشتنی بەفێڵ کەهەمیشە یەکێ بوە لەنەریتەکانی حوکمڕانی کاربەدەستانی ئێران‌و، نوسەرانی ئێرانی لەنوسینەکانی خۆیاندا ئەو جۆرە کارە ناجوامێرییانەیان بە(لطائیف الحیل)و((تدبیراتی صائبە))و((کمندی تدبیر))و((وسائل‌و رسائل))و بەزیرەکی‌و ئازایەتی بۆ خۆیان داناوە. تەنانەت ئەوانیش ئەم کارەی سمکۆیان، بە ناجوامێری‌و بێ ئەقلانەو خوێنڕێژی لەقەڵەمدا.

بەفەرمانی ئاغا پەتروس سەرکردەکانی ئاسورییەکان کۆبونەوەیەکی جەنگیان کردو هێزەکانی خۆیان سازدا. هێرشێکی کتوپڕیان کردە سەر چەهریق. سمکۆ لەناکاو ئابڵوقە درا. لەم شەڕەدا چەندین کورد کوژران لەوانە دایکی سمکۆو کچێکی جەوهەر ئاغای برای سمکۆ. پاش شەڕێکی سەخت سمکۆ لەگەڵ هێزەکانی کشایەوە ناو خاکی تورکیا[٢٣].

لەپاش پەلاماردانی چەهریق ئاسورییەکان گەڕانەوە ورمێ. لەهەلومەرجێکی نالەبارا ئەژیان. سمکۆش گەڕایەوە شوێنی خۆی. کورد لەناکۆکیەکی لابەلای ترەوە گلا، کەناکۆکی بو لەگەڵ ئاسوری.

٤/٢ ئامانجی سیاسی سمکۆ

لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم مەسەلەی کورد چو بوە قۆناغێکی گرنگەوە. دەوڵەتە براوەکان ئەیانویست ڕێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بەگوێرەی تەرازوی هێزەکانی خۆیان لەدوای جەنگ جێبەجێ بکەن، گەلانی ژێر دەستەش ئەیانویست هاوپەیمانەکان، بەڵێنەکانی کاتی جەنگ، بەتایبەتی دەربارەی ئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس جێبەجێ بکرێ.

هێشتا جەنگ کۆتایی نەهات بو شێخ محمود لەسلێمانیەوە دەستەیەکی نوێنەرایەتی ناردە لای دەسەڵاتدارانی ئینگلیزی لەکفری‌و، داوای لێ کردن نەتەوەی کوردیش لەریزی گەلانی ئازاددا بژمێرن بەرامبەر بەوەش گفتی دۆستایەتی‌و هاوکاری پێدان. میجەر نوئیل بەنوێنەرایەتی حکومەتی بەریتانیا چو بۆ سلێمانی‌و خۆی گوتەنی پێشوازییەکی شاهانەیان لێ کردو، لەکۆبونەوەیەکی جەماوەریدا پشتیوانی حکومەتی بەریتانی لەخواستی ئازادی کورد دەربڕی‌و، شێخ محمودی وەکو حوکمداری کوردستان ڕاگەیاند. پاش چەند ڕۆژێ کولۆنێل ویلسۆنی مندوبی سامی بەریتانی خۆیشی چوە سلێمانی‌و حوکمداریتی شێخ

مەحمودی لەنێوان زێی بچوك‌و روباری سیروان‌دا سەلماندو، کۆبونەوەیەکی لەگەڵ سەرەك عەشیرەتە کوردەکان کردو، ئەوانیش مەزبەتەیەکیان دایە سەبارەت بەمافی نەتەوەیی گەلی کورد.

لەئەستەمولْ، راستەوخۆ لەگەڵ تەواو بونی جەنگ‌دا پیاوە گەورەکانی کورد لەوێ((جەمعییەتی تعالی کوردستان))یان پێك هێنا. شێخ عەبدولقادر شەمزینی و ئەمین عالی بەدرخان‌و چەندین شەخسیەتی کوردی ناسراو بەشداربون، کۆمیتە کەوت بوە چالاکییەکی کاریگەری سیاسی، دیپلۆماسی، رۆشنبیری بۆ دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان.

لەپاریس، شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی نەتەوەی کورد داوای لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌و دەوڵەتانی دنیا ئەکرد، مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بۆ گەلی کورد بسەلێنن‌و یارمەتی بدەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر ئەرزی نیشتمانی نەتەوەیی خۆی.

لەدوای راگرتنی جەنگ ئێران هەوڵی ئەدا بەریتانیا قانع بکا پشتیوانی ئێران بکا بۆ فراوان کردنی قەڵەمڕەوەکەی لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی عوسمانی، داوای ئەکرد بەشێکی گەورەی کوردستانی تورکیا بخرێتە سەر ئێران.

لەکوردستانی ئێران چالاکیەکی سیاسی فراوان نەبو، بەتایبەتی لەئوستانەکانی کوردستان، کرماشان، ئیلام‌دا. سمکۆ ناسراوترین شەخسیەتی کوردی ئێران بو.

سمکۆ چیٚ ئەویست؟ خواستە سیاسیەکانی چی‌بون؟

سمکۆ رێکخراوێکی سیاسی نەبو، هەروەها کۆمیتەیەکی سیاسیشی پێکەوە نەنابو، بەرنامەیەکی سیاسی رون‌و دیاری هەبیٚ. رێکخراوەکانی((جیهاندانی))پێش جەنگ‌و((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))ی سالأنی جەنگ، نەمابون. خۆی سەرکردەی جولأنەوەکەو دانەری نەخشەو بەرنامەکانی بو. ئامانجی سیاسی سمکۆ لەگفتوگۆکانیدا لەگەڵ ئینگلیزو لەو پەیامەدا کەبۆ یەکێتی سۆڤێتی ناردو داوای پشتیوانی لیٚ ئەکردن بۆ دروست کردنی دەوڵەتی کوردی رون‌و ئاشکرایە.

کسروی لەبارەی ئامانجی سیاسی سمکۆ ئەڵیٚ:

((...سمکۆ ئەم سەردەمە سەربەخۆیی(استقلال)ی بۆ کوردستان ئەویستو، لەرێگەی ئەم ئارەزوەدا بو کە کەوت بوە ئامادەکردن. یەکیٚ لەتۆوەکانی ئاشوب‌و زیانکاری کەئەوروپایی لەرۆژهەلأتدا وەشاندویانە ئەم ئارەزوی سەربەخۆییەیە. کارکەرانی ئەوانە ساڵەها گەڕان‌و چونە ناو کوردو ئەرمەنی‌و تورکمان‌و ئاسوری‌و

بەختیاری‌و هی ترو، ئەم تۆوەیان لەدڵی ئەواندا چاندوە، کوردیش چەندەها ساڵ بو ئەم قسانەی بیست بو، هەروەسمەندانی لەوانە شوێن ئەم ئارەزوە خاوە کەوت بونو، هەندێ جار کتێب‌و وتاریان نوسی بو. ئێستە سمکۆ ئەیویست ئەو ئارەزوە بهێنێتە دی‌و، بەپێڕەوی لەئازادیخوازانی عوسمانی کە((ژون تورك))ی لێ پەیدا بو، و ئەو کارانەیان کردبو، بۆ دروست کردنی دەستەیەك بەناوی ((ژون کورد))ەوە تێ ئەکۆشا.

ئەیانوت کەمیستەر دادی ئەمریکایی خستویەتیە سەرپێی ئەم کارە. میستەر داد کە لەگەڵ ئەمریکاییەکانی تر، لەگەڵ ئاسوریەکان لەورمێ وە کۆچی کردبو، چوبو بۆ هەمەدان‌و، هەر لەو رۆژانەدا گەڕایەوە تەورێز لەوێوە چوەوە ورمێ، ئەیان وت کەچەند جارێ چوە بۆ بینینی سمکۆ. ئەم قسەیە ئەگەر بەڵگەشی نەبوێ لەگەڵ بەدخوازی‌و کینەتوزی کە لەمیسیونێرە ئەمریکاییەکان بینرا بو، ئەگونجا. زۆر کەس ئەمەیان قبوڵ ئەکردو وایان ئەگوت: ((ئەمریکاییان لەبەرئەوەی نەیان توانی بەدەستی ئاسوری کارێ بۆ پێشەوە ببەن، ئەیانەوێ بەدەستی کورد کارێ بۆ پێشەوە ببەن.

هەرچی هەیە ئەم ئارەزوە کەسانی تر خست بویانە دڵی سمکۆوە، هەر ئەوانیش دڵیان دایەو دلێرییان کرد. لەم ماوەیەدا کەعوسمانیان لەئێران ئەڕۆیشتن دەستەیەك لەسوپاییان‌و تۆپچیەکانی ئەوان کەچەند سەد کەس بون نەگەڕانەوە وڵاتی خۆیان بەو تفەنگ‌و تۆپانەوە کەپێیان بو چون بۆ چەهریق‌و چونە ژێر دەستی سمکۆوە. ئەم روداوە دلێری ئەوی چەند جار زیاتر کردو، بەجۆرە خۆی ئامادە بینی ئالای نافەرمانی هەڵ بکا، یەکێ لەهاودەستەکانی لەم کارەدا سەید تەها نەوەی شێخ عوبەیدوللا بو کەبنەماڵەکەیان لەکوردستاندا بەناوبانگ‌و سەید تەها خۆیشی پیاوێکی کۆشاو کاری بو))[٢٤].

نوسەرێکی مەزنی ئێران ئاوەها ئامانجی نەتەوەیی کورد هەڵ ئەسەنگێنێ. ئارەزوی سەربەخۆیی لەکوردا بەتۆوی گەڕیدە ئەوروپیەکاندا ئەنێ.

هەر کسروی خۆی، باسی مەلاو بازرگان‌و پێشەوەرەکانی تاران ئەگێڕێتەوە کەچونە ناو سەفارەتی بەریتانی‌و ئەوانی تەورێز چونە ناو کونسولگەی بەریتانیەوە لەوێ بەست نشین بون. پێشتر بەست هەر لەبارەگای پیاوە دینیە پیرۆزەکاندا ئەکراو، ئەو سەردەمە بەریتانیا گەورەترین ئیستعماری دنیا بو، کەچی ئەلقاب گەلی شیرین بەسەر ئەو((ئازادیخواز))و((موجاهید))انەدا کەرابەری ئینقیلابی مەشروتە بون دابەش ئەکا. هەروەها هەندێ لەو مەشروتەخوازانەی وەکو ستارخان‌و باقرخان کەپەنایان بردبوە بەر شابەندەرخانەی عوسمانی‌و ئەوانەی پەنایان برد بوە

بەر خاکی عوسمانی‌و داوای پشتیوانی‌و یارمەتییان لێکردن‌و لەگەڵ ئۆردوی تورکدا گەڕانەوە بەموجاهیدو ئازادیخواز، کەچی کوردەکان بەجەردە دائەنێ.
بەقسەیەکی تر بۆ تێکۆشەرانی ئێرانی پێوەندی‌و پەنابردن بۆ تورک‌و ئینگلیزو روس‌و هێزەکانی بێگانە بەرەواو بۆ تێکۆشەرانی کورد بەکاری خراپ لەقەڵەم ئەدا.
لەو گفتوگۆ راستەوخۆیەدا کەحاجی مستەفا پاشای یاملکی لەگەڵی کردوە، سمکۆ خۆی ئامانجەکانی بەجۆرە رون ئەکاتەوە:
((پرسیار: لەماوەی ئەم دو ساڵەی رابردودا لەدژی حکومەتی ئێران جوڵاویتەوەو ئەجوڵێیتەوە، مەبەست لەم بزوتنەوەیە چیەو بەتەمای چ جۆرە دەسکەوتێکیت دەسگیر ببێت؟
((وەڵام: فارسەکان(بێگومان سمکۆ وشەی فارسی بەکارنەهێناوە، بەڵکو عەجەمی بەکارهێناوە بەڵام ئەبێ لەوەرگێڕانی ئینگلیزی داوای لێ کرابێ) رقیان لەکوردە، لەبەرئەوە من بەهەمو تواناى خۆمەوە هەوڵ دەدەم کوردەکان رێك بخەم، بۆئەوەی لەدەستدرێژی فارس رزگاریان بێت، هەر بۆیە پار شاری ورمێم گرت لەگەڵ ئەو ناوچەیەی کە لەرابردودا کوردی بوە، دواتریش شاری سەلماس‌و ئەمساڵیش فارسەکانم لەساباڵاخ دەرپەڕاند.
((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت‌و سەربەخۆییان بۆ ساز بکەیت؟ ئەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وان‌و ئەرزروم‌و بەتلیس‌و هەکاری خەرپوت رزگار ناکەیت‌و ئەو خەڵکە رێك ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟
بۆچی ئاڵای تایبەتی خۆت هەڵناکەی، تادەری بخەیت کەوا مەبەستت لەو جوڵانەوەیە خوێن رشتن نیە، بەڵکو مەبەستت سەربەخۆییە؟
بەئاشتی‌و خۆشی بۆچی هەوڵی رێکەوتن لەگەڵ فارسەکاندا نادەی؟
((وەڵام: من وای بەباش دەزانم کە لەپێشدا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم. من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگ‌و فیشەك یارمەتیم دەدەن. من هیچ بەپێویستیشی نازانم بۆ بێگانە بەیان‌و بلاوکراوە بلاوبکەمەوە، چونکە ئەوان زۆر باش شارەزای ئەوەن کەئێمە هێشتا بەشێوەیەکی خێلایەتی دەژین، جگە لەمەش بیستومە ئەوروپاییەکان لەناوخۆیاندا لەکێشەو مشتومڕدان بۆیە ئێمە پێویستە تێکۆشین‌و پشتیش بەهێزو دەسەلاتی خۆمان ببەستین‌و نەهێڵین فارسەکان بگەڕێنەوە ورمێ‌و ساباڵاخ.
ئێمە بەهیچ جۆرێك کۆڵ نادەین‌و تا تاقە شوکاکێك مابێ لەم روەوە بەرهەڵستی دەکەین)).

سمکۆ لای وابو ئێران لەو کاتەدا لاوازە. ئەبێ کورد ئەو هەلە بقۆزێتەوە بۆ ئازادکردنی خۆی. کوردی جێگاکانی تریش ئەبێ یارمەتی ئەوان بدەن[٢٥].

لەو گفتوگۆیەدا کە یاملکی لەگەڵی کردوە سەبارەت بەکوردستانی تورکیاش هەر بیروڕایەکی لەو بابەتەی هەبوە:

((جەنابی ئیسماعیل ئاغا! ئەمڕۆ وەکو رۆژگاری شێخ عوبەیدوڵڵا نیە، ئەمڕۆ روداوەکانی ناو کوردستان جێی سەرنجی هەمو دەوڵەتە ئەوروپاییەکانە، لێیان ئاگادارن، تەنانەت ئەمریکای یەکگرتوش ئاگادارە، حکومەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا حوکمی سلێمانیو ناوچەکە دەکاتو ئاگای لەهەمو بزوتنەوەیەکی کوردە. ئەگەر هەرشتێك ئەو لێی رازی نەبێتو لەگەڵ سیاسەتیدا نەگونجێت، ئەوا لەڕوی سیاسیو عەسکەرییەوە لەدژی دەوەستێ... راستە ئێوە کاروبارتان لەگەڵ تورکە نەتەوەییەکانی ئەناتۆلیا رێك خستوە، بەڵام ئەگەر ئەوان لەبزوتنەوەکەیاندا سەرنەکەوتن، ئەوا ئێوەش تیادەچنو کەس بەهاوارتانەوە نایەت، خۆت دەزانیت، بزوتنەوەیەکی وەکو ئەوەی تۆ بەبێ پشتگیریو یارمەتی دەوڵەتێکی ئەوروپایی، بەتایبەتیش ئەمڕۆ کەبەریتانیا بوە بەدراوسێمان، بەبێ ئەوان بەهیچ مەبەستو ئامانجێك ناگەین جەلالەتی سوڵتان بزوتنەوەکەی ئەمڕۆی ئەناتۆلیا بەیاخیگەریو سەرپێچی دادەنێ، هەر لەبەرئەوەشە یۆنانیەکان بەرەو ئەنگۆرە(ئەبێ ئەنقەرە بێ)هاتونو ئامادەن، کەعەمەلیاتێکی تریشیان لەدو بکەن. لەئەناتۆلیاش زۆر کەس پێشوازیان لەهاتنی یۆنانیەکان کردوەو داوایان لێ کردون ناوچەکە داگیر بکەن. چونکە زۆر رقیان لەتورکە نەتەوەییەکانە.. ئەو تورکە نەتەوەییانە دوژمنی کوردنو دەبێ ئەوەت لەبیر نەچێ، کەئەوانە لەساڵی ١٩٠٨ەوە تائێستە چەند زیانیان لەکورد داوە. هەر چۆنێك بێت یۆنانیەکان لەتورکەکان بۆ ئێمە باشترن، چونکە هیچ نەبێ شارستانیو پێشکەوتنخوازنو تورکەکان زۆر دواکەوتوو نەزانن. باشتر وایە لەگەڵ یۆنانیەکاندا پەیوەندی پەیدا بکەیتو لەم بارەشەوە ئینگلیزەکان ئاگادار بکەی، پەیوەندیان پێوە بکەو سود لەهەلو دەرفەت وەربگرە. هەوڵ بدە لەگەڵ ئەو شوێنانەدا رێك بکەوە، کەبەریتانیو ئەوروپایی تێدا نیە، وابزانم ئەگەر ئەو رێگەیە بگریتە بەر ئەوروپاییەکان گوێ لەداواکانت دەگرن...

سمکۆ لەوەڵامدا ئەڵێ: منیش زۆر رقم لەتورکە نەتەوەییەکانە، بۆ کوردیش ئەوان لەفارسەکان بۆ کورد بەدوژمنتر دەزانم. من چەند جارێك نامەم بۆ ئینگلیزەکان ناردوەو ئاگادارم کردون کەمن نامەوێ دژی سیاسەتی ئەوان بمو ئێمە هەمیشە پێویستمان بەیارمەتی بەریتانیا هەیە. بائەوان لایەنگری کورد بکەن، منیش ئامادەم بەپێی ئارەزوی ئەوان بجوڵێمەوە. ئێمە پێویستمان بەیارمەتی چەكو

فیشەك هەیەو ئەگەر لەم روەوە فریامان نەکەون توشی کێشەو سەریەشە دەبم. سەید تەهام نارد بۆ بەغدا، بەڵام هیچ سودو ئەنجامێکی نەبو، ئەوا منو سەید تەها ئێوە دەکەین بەوەکیل ئەگەر حکومەتی بەریتانیا خۆی، یاخود بەهۆی دۆستە دڵسۆزەکانی پشدەریەوە، بتوانن یارمەتی چەكو جبەخانەمان بدات، بەبێ ئەوەی ئاغاتە ژێر رەحمی ئەفسەرەکانیەوە، ئەوا دەتوانین وانو ئەرزرۆم سیواسو هەکاری لەتورك پاك بکەینەوەو ئەوسا دەتوانین دەرسێکی گەورەو چاکیش بە ئەوانەی رەواندوزو شوێنەکانی تریش بدەین. ئەمە پێشنیاری ئێمەیەو دەتوانین دڵنیات بکەین، کەئێمە لەم گفتوگۆیەماندا راستین. ئێمە دەتوانین ئەنگۆرەش(؟)بگرینو ئەگەر ئینگلیزەکان بێ دەنگ بن، لەماوەیەکی کەمدا شاری سنەش(؟)دەگرین)).

بۆچونی سمکۆ دەربارەی لاوازیی ئێران لەجێی خۆیا بوە. لەلایەك ناکۆکی لەنێوان ئازادیخوازانی ئێران بەگشتیو چینی کۆنەپەرستو شا لەوپەری توندیدا بو، بەتایبەتی دوای بەستنی پەیمانی ئێرانی-ئینگلیزی ١٩١٩کە لەئەنجامی بەرتیل وەرگرتنی وثوق الدولەی سەروەزیرو وەزیرەکانی دەرەوەو داراییدا، ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانی. لەلایەکیتر ئێران، دەوڵەتی مەرکەزی ئەرتەشی بەهێزی تێدا نەما بو، لەجەنگەل، خوراسان، خوزستان خەڵك هەڵگەرابونەوە لەدەوڵەت. بەڵام روداوێ هات بوە پێشەوە کەبوبو بەپشتیوانی ئێران ئەویش، شۆرشی ئۆکتۆبەر بو لەروسیە. چونکە ئەم روداوە گەورەیە، سەرلەنوێ ئەهمیەتی ئێرانی لەستراتیجی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی دنیادا زیاد کردەوە.

لەلایەك بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی نەیان ئەویست ئێران لاوازو پارچە پارچە بێ بۆ ئەوەی بتوانێ خۆی لەبەر لێشاوی پەرەسەندنی کۆمۆنیزمدا، کە لەدەوڵەتی دراوسێی لای سەروی ئێرانەوە ئەهات، رابگرێ.

لەلایەکی ترەوە، روسیەش ئەیویست دراوسێکەی لای خوارەوی بەهێز بێو پارچە پارچە نەبێ بۆ ئەوەی دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکان، بەتایبەتی بەریتانیا، نەتوانێ دەس بەسەر ئێراندا بگرێ بیکا بەبنکەی پیلانگێران دژی دەوڵەتی روسیای سۆسیالیستی.

لەگەڵ ئەوەی سمکۆ لای وابو ئەبێ خەریکی ئێران بێ، نەیتوانی لەگەڵ کوردەکانی ئێران پێوەندی هاو خەباتی فراوان دابمەزرێنێو، لەگەڵ بزوتنەوەی کورد لەعیراقو تورکیا هیچ کارێکی چەکداری هاوبەشی نەکرد. هەروەها نەیتوانی لەگەڵ ئازادیخوازانی ئێران هیچ کارێکی هاوبەش یا هاوکاریەك بکا.

٣- شەڕو شۆڕش

١/٣ هەلومەرجی گشتی ئێران

مێژونوسێکی ئێرانی هەلومەرجی ئەو سەردەمە بەجۆرە باس ئەکا:

((مشیر الدوله کاتێ هاتە سەرکار کەدۆخی ئێران بەهۆی روداوەکانی جەنگی جیهانیەوە(١٩١٤)پەرێشانو بێ سامان بو، یاخییانو رێگرەکان لەئەطرافی ولاتدا ئالای هەلگەڕانەوەیان هەلکردبو، هەندێ لەئێلاتو عەشایەر سەرەڕای ئەوەی باجیان نەئەدا، سەرپێچییان لەفەرمانی حکومەتی ناوەندی ئەکرد، حەزیان ئەکرد حکومەتی تاران لاواز بێ یابڕوخێ. باری دارایی ولات زۆر لەرزۆکو بەجۆرێکی گشتی وەرگرتنی دەرامەتی دەولەت تێک چوبو. خەزانە چۆڵو حکومەتی ناوەندی ناتەوان بوبو. دانی مانگانەی فەرمانبەرانی حکومەت بەجۆرێ توشی دواکەوتن ئەبو زۆر جار چەند مانگێ تەلەبکار بون، هەلومەرجی ئەوسای ئەرتەش بێ ئەندازە جێگەی داخ بو. هێزە نیزامییەکانی ئەو زەمانە پێك هات بو لەمانەی خوارێ:

١-یەك فیرقە قازاق کە لەزەمانی پێش جەنگەوە لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی روسیای قەیسەریدا بەڕێوە ئەبران، ئەم ئەفسەرانە بەجۆرێکی ئاسایی لەخزمەتی دەولەتی ئێراندا بون. لەو کاتەدا سەرۆکایەتی فیرقە لەئەستۆی ئەستاروسلسکیدا بو(٨ هەزار کەس بو).

٢-تاقمی ژاندارم کە لەزەمانی میستەر شوستەری ئەمریکایی، راوێژپێکراوی دارایی ئێرانو سەرۆکی خەزانەداری گشتی، بەنیازی کۆکردنەوەی داهاتی دەولەت، دامەزرێنرا بون. ئەم تاقمە لەسالی ١٣٢٩ی قەمەریدا پێك هێنرا بو. دوایی بو بەناوکی سەرەکی بەڕێوەبەرایەتی ژاندارمەری کە بەهۆی کۆلۆنیل یال مارسونو چەند ئەفسەری سویدی تر بەرێکخستنێکی نوێ دامەزرابو. (هەمویان ٨هەزارو ٤٠٠ کەس بون)

لەلای سەروی ئێراندا(کەنارەکانی دەریای خەزەر بەتایبەتی رەشت)هێزی موتەجاسرین خەریکی شەڕبون لەگەل ئۆردوی قازاق، لەئازەربایجان ئیسماعیل ئاغای سمکۆ راپەڕی بو خەریکی پێکادان بو لەگەل بەشێکی ئۆردوی ژاندارم. هەروەها کوردەکانی کوردستانیش بەشێکی تری ئۆردوی ژاندارمیان بەخۆیانەوە خەریك کرد بو لەشەڕ هەلاتندا بون.

لەسەرانسەری ئێراندا تێکهەلچونو پێکادان روی ئەدا...))[٢٦].

سمکۆ لەسەرەتای دەس پێ‌کردنی بزوتنەوەکەیەوە ئاگاداری لاوازی ئێرانو خراپی هەلومەرجی گشتی حکومەتی ئێران بو. لەبەرئەوە لای وابو ئەوە هەلێکە

ئەبێ کورد بۆ سودی خۆی بیقۆزێتەوە. کوردی شوێنەکانی تریش پشتیوانی لەمان بکەن بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن.))[27].

سالّی ١٩١٩ دو روداو بون بەهۆی تەقاندنەوەی ناکۆکی دێرینەی کاربەدەستانی ئێران و کورد بەتایبەتی شوکاك لەناوچەی ورمێدا. پیلانی کوشتنی سمکۆو ناردنی حاکمێکی نوێ بۆ ڕەواندنەوەی کورد لەورمێ.

٢/٢ پیلانی کوشتنی سمکۆ

جێنشینی والی ئازەربایجان لەتەورێز کابرایەك بو بەناوی. مکرم الملك پیلانێکی بۆ کوشتنی سمکۆ دانا. بۆمبێکی لەناو قوتویەکی شیرینیدا بۆ نارد بۆ ئەوەی لەکاتی هەڵپچڕیندا پێیدا بتەقێتەوە.

کسروی روداوەکە بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((مکرم الملك ، نائب الایالە، لەبەرئەوەی سوپایەکی لەبەردەستدا نەبو بینێرێتە سەر کوردەکان، بەناچاری بیری لەچارەیەکی تر ئەکردەوە، ئەوە بو کەبۆمبێ بۆ ئیسماعیل ئاغا بنێرێو لەناوی ببات. سالّی ١٢٧٨ لەکاتی جەنگەکانی تەورێزا حەیدەر عمواغلی و کسانێکی تر لەئازادیخوازانی ئەم شارە بۆ کوشتنی شجاع نظام بیریان لەم چارەیە کرد بوەوە. قوتویەکیان بەناوی((ئەمانەت))ەوە بەپۆستەدا بۆ ناردو کوشتیان. مکرم الملکیش ئەیویست هەمان شت لەگەڵ سمکۆ تاقی بکاتەوە.

بۆ ئەم کارەش هاوبیرو هاوکارەکانی بەنهێنی لەئەرمەنەکان بو، بۆمبەکەش ئەوان دروستیان کردو مکرم الملك ناردی بۆ خوی، لەبەرئەوەی خەسوی ئیسماعیل ئاغا لەگوندێکی خوی دائەنیشت، بەو ناوەی کەئەوە قوتوی شیرینیە ئەو ژنە بۆ زاواو نەوەکەی خۆی ناردوە. ناردی بۆ چەهریق بۆ ئیسماعیل ئاغا.

بەڵام سمکۆ لەشجاع نظام هوشیارتر بو خۆی دەرباز کرد. لەزمانی ئەوەوە وائەگێڕنەوە: کەقوتوەکەیان هێنا کوڕەکەم بەناوی ئەوەوە کەئەمە شیرینیەو نەنکی بۆی ناردوە، پێی لەسەرکردنەوەی داگرت. من داستانی شجاع نظامم بیرکەوتەوە. بەدگومان بوم و هۆشیار بومەوە. لەبەرئەوەی لەسەر چیمەن دانیشت بوم وتم لەوێ بیکەنەوە. هەر کەنەخشەکەیان دری و، رۆشنیەکی کەمی لێ دەرکەوت، من فرسەتم نەداو بەپێ تێم هەڵ داو هاویشتم بۆ دەرو باوەشم بەکوڕەکەم دا کردو خۆم لەسەر سەوزیەکە درێژ کرد. بۆمبەکە چەند هەنگاوێ دور لەئێمە تەقیەوە.

بەجۆرە سمکۆ لەمەرگ رزگار بو. بەڵام بۆمبەکە لەجێیەك تەقیەوە عەلی ئاغای برای و چەند کوردێکی تری کوشت و ئەمەش بەهانەیەکی تری دایە دەستی سمکۆ. نظام السلطنە لەسالّی ١٢٨٤دا(یەك ساڵ پێش بزوتنەوەی مەشروتە) تەئمینیدا

بەجەعفەر ئاغای براگەورەی سمکۆو بەقورئان سوێندی بۆ خواردو هێنایە تەورێز. دوایی ئەوی لەگەڵ دو کەس لەهاوڕێکانی کوشت، ئەوانی تر بەڕاکردن گیانی خۆیان دەرباز کرد.

سمکۆ لەم ڕاپەڕینەدا ئەوانەی کردە بەهانە...))[28]

ئەم پیلانە سمکۆی بەتەواوی دوردۆنگ کرد لەئێران بۆی دەرکەوت هێشتا دەستیان هەڵ نەگرتوە لەپیلانگێڕانو کوشتنی بەفێڵو دوژمنایەتی لەپەنای دۆستایەتی‌دا. کەوتە هەڕەشە کردن لەکاربەدەستانی ئێرانیو هاندانی کورد بۆ شۆڕش لەپێناوی ئازادی‌دا.

٣/٣ دانانی حاکمی نوێی ورمێ

هەر لەو ڕۆژانەدا کەویستیان سمکۆ بکوژن سپهدار کەبۆ دوەمین جار بوبەوالی ئازربایجان، ضیاءالدولەی تەلبورزی دانا بەحوکمڕانی ورمێ لەجێگەی سەردار فاتیح.

بەقسەی تمدن، ضیاءالدولە هات بو بۆ بەرهەڵستی نفوزی کورد لەورمێ. بەقسەی دهقانیش، هات بو بۆ ڕاگرتنی ئاسایشی ورمێو پاراستنی لەدەسدرێژی کورد. بۆ ئەو مەبەستەش، دوسەد سوارە نیزامو تۆپێکی شاخاوی لەڕێگەی گۆمی ورمێوە لەگەڵ خۆی هێنا بو. هەروەها هانی خەڵکیشی دا بۆ ئەوەی لەهەمو گەڕەکێکی ورمێ کۆمیسیۆنێکی جەنگی پێك بهێنن بۆ پاراستنی شارەکەیان لەهێرشی کورد[29].

بەر لەهاتنی ضیاءالدولە هەندێ کورد چوبونە ناو ورمێ لەوێ ئەژیان. کەبینیان بەتۆپو سوارە نیزامەوە هات، ڕەوینەوە.

دوای٥ ڕۆژ لەگەیشتنی حاکمی نوێ سەر لەبەیانی ٦٠ کورد چوار دەوری خانوی حاکمیان گرت. ئەیان ویست ضیاءالدولە بگرن. تەقە دامەزرا. سەربازەکان بەدەنگ تەقەکەوە هاتن بۆ یارمەتی دانی حاکم. خەڵك کە بەتێکهەڵچونی کوردو سەربازەکانی حکومەتیان زانی، هەرکەس چەکی هەبو تاوی دایەو چون بۆ یارمەتی حاکم. پەلاماری کوردەکان سەری نەگرت. بەتەقە لەشار دەرکران. لەبەرئەوەی خەڵکی ورمێ ئەو کارەی کوردەکانیان بەهاندانی دکتۆر پاکارد ئەزانی، تاقمێکیان هەڵیان کوتایە سەر بارەگای ئەمریکی ٦٠کەس لەو مەسیحییانەیان کوشت. کە لەوێ داڵدە درا بون.

سمکۆ ئەی ویست نەهێڵێ ضیاءالدولە جێگیر بێ. لەو ڕۆژانەدا هەمو ڕێگە زەمینییەکانی ورمێ گیرا بون. تەنیا ڕێی بەندەری گوڵماغانە مابو لەسەر گۆمی ورمێ. گوڵماغانە عەماری گەنمی لێ بو. سمکۆ بەهەواڵی سەرنەکەوتنی

پەلامارەکەی ورمێی زانی دەستەیەك شوکاکی بەسەرۆکایەتی تاهیر بەگ ناردە سەر گوڵمانخانەو گرتیان بۆ ئەوەی لەتەورێزەوە نەتوانن هێز بۆ یارمەتی ضیاءالدولە بنێرن.[30] ورمێ کەوتە ناو ئابلۆقەی کوردەوە.

٤/٣ جەنگی پڕوپاگەندە

چەکدارەکانی کورد لەناو شاری ورمێدا ئەگەڕان. خەڵکی بەگرتنی گوڵمانخانەیان زانی. دوکان و بازاڕیان داخستو چونەوە ماڵەکانی خۆیان. سەرکردەکانی کورد کەئەمەیان دی، کەوتنە هەوڵدانی ڕاکێشانی دانیشتوان.

تەمدن، شایەتی ئەو ڕۆژانە بوە. هەندێ لەهەوڵەکانی کورد بۆ بەدەس هێنانی دۆستایەتی خەڵکی ورمێ ئەگێڕێتەوە. لێرەدا هەندێکی دوبارە ئەنوسینەوە.

چوارشەممە ٣١ اردیبهشت ١٢٩٨(١٠ رەمەزان ١٣٣٧/١١مە ١٩١٩)کوردەکان لەشار جاڕیاندا:

((خەڵکینە بزانن‌و ئاگادار بن!

ئێمە هیچ ناکۆکییەکمان لەگەڵ ئێوە نیە. هیچ جۆرە دوژمنایەتییەك لەبەینی ئێمەو ئێوەدا نیە ئێوە دڵنیا بن‌و بڕۆن دوکانەکانی خۆتان بکەنەوەو خەریکی کاروکاسبی خۆتان بن.

ئێمە تەنیا لەگەڵ حکومەتی بێگانە موخالیفین، کە لەدەرەوەی شارەوە هێنراونەتە ئێرەو، لەناو خەڵکدا نیفاق‌و دوبەرەکی بڵاوئەکەنەوە. بەکەڵك وەرگرتن لەدوبەرەکی ئەکەونە پڕکردنی گیرفانی خۆیان. بەگیرفانی خاڵی دێن‌و بەگیرفانی پڕو کەلوپەلی زۆری گرانبەهاوە لەم شارە ئەڕۆن. ئەم جۆرە حکومەتانە هیچ گوێ نادەنە میللەت‌و شار. هەر لەبیری ئەوەدان حەددی ئەعلای ئیستیفادەی نا مەشروع‌و عەییاشی‌و هەرزەگی‌و حەیف‌و مەیل کردنی پولی میللەت دان.

بەڵێ ئێمە لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانەی بەڕاستی وەکو زەرو وان دوژمنایەتی ئەکەین.

ئەهالی موحتەرەم!

وەرن غیرەت بدەینە بەر خۆمان‌و فەرماندار لەناو خودی ئەهالی ورمێدا هەڵ بژێرین‌و نەهێڵین بۆ ئێمە لەکون‌و کەلەبەرەوە فەرماندارمان بۆ بهێنن))[31].

هەینی ٢ خرداد ١٢٩٨(٣ رەمەزان ١٣٣٧-١٣ مە ١٩١٩)

لایەنگرەکانی سمکۆ بەردەوام بون لەسەر پێوەندی گرتن لەگەڵ خەڵك، لەبازاڕو لەماڵان‌و بەخەڵکیان ئەوت:

((لێرە بەدواوە ئەبێ فەرماندارەکان لەلایەن خەڵکی ورمێ‌و لەناو خەڵکی ورمێ هەڵ بژێردرێن و دابنرێن. تەنانەت سەرۆکی هەمو دائیرەو لقەکانیش ئەبێ

لەخەڵکی خودی ورمێ بن. ئەی ئەم هەمو ئەعیان‌و ئەشرافی ورمێ کەسەدان ساڵە خەڵکیان بەڕێوە بردوەو مەقاماتی حەساسیان هەبوە. بۆچی ئەبێ ئێستە لەگۆشەو کەنارا رابوەستن‌و فەرماندار بۆ ئێمەو ئەوان لەدەرەوە بێت؟ بۆچی سەرۆکی نەزمییەو سەرۆکی ژاندارمرییان لەدەرەوە هێناوەو لەدەرەوە ناردوە؟

مەگەر لەخودی ورمێ کەسانی بەسیرو ئاگادار کەمن کەئەو کەسە پوچانەیان بەسەر ئێمەدا سەپاندوە کە بەکیبرو نوخووەت رەفتار ئەکەن. هەوڵ ئەدەن هەمیشە بەینی کوردو عەجەم تێك بدەن. گیرفانی خۆیان پڕ بکەن. بەزەرقوبەرقەوە بژین. مەگەر ئەوانەش خەڵکی ئەم وڵاتە نین. دڵیان بەم ناوچەیە ناسوتێ. تائێستە بەرامبەر بەو هەمو مانگانەیەی کەوەریان گرتوە، بایی دیناری خەریکی ئاواکردنەوە بون‌و بۆ پێشکەوتنی ئەم بەشە کارێکیان ئەنجام نەداوە)) [٣٢].

ئەم قسانە کەشایەتێکی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، چونکە بێ بڕواییەکی قوڵ لەنێوان عەجەم‌و کورد، دروست بوبو، خەڵکی ورمێ بەدەنگیەوە نەهاتن تەنانەت کابرای شایەت کەلێی ئەدوێ ئەڵێ:

((دیسانەوە داروودەستەی سمکۆ لەکۆڵان‌و بازاڕدا کەوتنە پێوەندی لەگەڵ خەڵك‌و قسەیان بۆ ئەکردن(مەبەستی ئەو قسانەیە کەنوسراون) بیروڕای خۆیان رون ئەکردەوەو، کەوت بونە بڵاوکردنەوەی. مەعلومە کەکوردەکان لەجێگەیەکەوە تەعلیماتی ئیجتیماعی و ئەفکاری سیاسیان وەرئەگرن‌و تەنانەت وەزیفەی تەبلیغاتیان لەئەستۆ گرتوە)) [٣٣] مەبەستی تەدن کۆمیسیۆنی ئەمریکاییە کەئەبێ دەرسی‌دا دابن.

لێکدانەوەی قسەی باش لەسەر بنچینەی سوئی نییەت، ئەویش رەنگدانەوەی ئەو پێوەندیە نائاساییە بو کە لەماوەی چەند قەرنی رابردودا دروست بوبو. لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵادا تەقی بوەوەو بوە شەڕێکی ئەهلی خوێناوی. لەکاتی جەنگی جیهانی‌و لەشکرکێشیەکانی عوسمانی‌و روسی‌دا دوبارە بو بوەوە. ئێستاش بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد بەرلەوەی ڕوبەڕوی بەرهەڵستی رەسمی‌و هێزی دەوڵەتی ئێران ببێ، روبەڕوی ویستی سەلبی عەجەم ئەبو.

ئەگینا ئەم قسانە، وەکو ئەو قسانەن کە لەسەردەمی مەشروتەدا ئەکران‌و، دوایی تر لەقانونی ئەساسی ئێراندا وەکو بەشێ لەمافەکانی خەڵك بۆ دانانی ئەنجومەنی ولایەتی‌و ئیالەتی نوسرا بون‌و. بەگشتی ئەچونە خانەی بیری دیموکراسیەوە. کەچی تورکە ئازەرییەکان گوێیان لێ نە ئەگرتن‌و، هاوکارییان لەگەڵ نە ئەکردن‌و، نەئەبونە هاودەنگیان.

ئێرانیەکان شێخ محمد خیابانی بە یەکێ لەئازادیخوازانی گەورەی ئێران دائەنێن. ساڵی دوای ئەو روداوانە لەتەوریز(قیام))ی کرد لەوتارێکا کە لەکۆشکی ((تجدد))لەتەوریز بۆ لایەنگرەکانی داوەو، لەرۆژنامەی ((تجدد))ی ئۆرگانی بزوتنەوەکەیاندا بڵاوکراوەتەوە ئەڵێ:

((ئاغایان!

ئێوە ئەزانن بۆچی راپەڕین؟

ئەگەر هەلومەرجی پێش راپەڕین هەڵ بسەنگێنین، حاڵەتی نسەف ئەنگێزی مەملەکەتو ئیختیلافاتی بێ حەدو حەسری مالیەو ئیقداماتی بێ ناموسانەو جانیيانەی نەزمیە(شەهرەبانی)بهێنینە بەرچاو، پێویستی ناچاری راپەڕین هەست پێ ئەکەینو تێ ئەگەین..

ئەو دزانەی کە لەتەوریز دەرئەکرێن(مەبستی مەئمورینی ئیداریە)نابێ ببنە سەدرنشینی ئەمارەت، جانیيانی کە لەمەرکەزی ئازەربایجان هەڵدێن نابێ جڵەوی حکومەتی شارو ئوستانەکانی تر بەدەس بهێنن، چونکە هەمو خاکی ئازربایجانی ئێران پیرۆزو دیموکراسی ئێران خاوەنی شەخسیەتی حوقوقین...))[٣٤].

ئەم قسانەی خیابانی لەگەڵ قسەی جارچیە کوردەکانی ورمێ جیاوازییان چیە؟ بۆچی ئەبێ وتاری لەهەمان بابەتی کورد بە((تەعلیماتی))کۆمیسیۆنەکانی بێگانە دابنرێو وتاری خیابانی بە بەیانی ئازادی.

هێزەکانی سمکۆ ورمێیان ئابلۆقەدا. رێگەکانیان بەست. گرانیو قاتوقڕی لەشار بڵاوبوەوە. ئەڵقەی ئابلۆقە دانی شاری ورمێ تا ئەهات تەنگتر ئەبو چونکە هەمو رۆژێ زۆرتر کورد ئەهاتنە پاڵ سمکۆو، هەمو شەو هێرشیان ئەکردە سەر قەڵای ورمێ. خەڵکی ورمێ بەرگرییان ئەکردو نەیان ئەهێشت بکەوێتە دەست کورد.

((کۆمیسیۆنی جەنگ))چەکدارەکانی ورمێی بەسەر ٧ دەروازەکەی شارو بورجەکانو دیواری قەڵادا بۆ بەرگری لەهێرشی کورد دابەش کردبو[٣٥].

ئەم کۆمیسیۆنە نەی ئەتوانی پارەی کڕینی تفەنگو فیشەك و باروتو موچەی تفەنگچیەکان تەئمین بکا. داوایان لەمیستەر پاکارد سەرۆکی میسیۆنی ئەمریکایی کرد ٣هەزار تومانیان بەقەرز بداتێ. ئەویش پارەکەی پێدانو بەوە کەوتنە دیفاع لەشار[٣٦] سەیر ئەوەیە لەگێڕانەوەی روداوەکاندا ئاغای تەمەن کورد تاوانبار ئەکا بەوەی پارەیان لەمیستەر پاکارد وەرگرتوەو بە ئامۆژگاری ئەو کەوتونەتە جوڵان. کەچی لەهەمان کاتدا خۆی وەرگرتنی پارە لەپاکاردا بۆ کڕینی چەكو دابین کردنی پێویستیەکانی بەرهەڵستی کورد ئەگێڕێتەوە.

٢٠ی مایسی ١٩١٩هێرشی بۆ سەر شار دەس پێ کردەوە. سەرەتای شەوی ١٢ی رەمەزان هێرشەکەیان توند کرد، بەڵام چەکدارەکانی ورمێ بەرهەڵستیان کرد. هێرشەکەی ئەم جارە سمکۆ خۆی راستەوخۆ سەرکردایەتی ئەکرد. تەرکیزی کردبوە سەر دەروازەکانی توگچەر، عەسکەرخان، بلو. هەوڵیاندا لەلای بلووە درزێك بکەنە دیواری قەڵاوە. هێرشی ئەمجارەش دوای ئەوەی ٣٦ سەعاتی خایاند نەیتوانی دەس بەسەر ورمێدا بگرێ. لەبەرئەوە کشانەوە[27].

ئابلۆقە دانی ورمێ ماوەی ٢٥ رۆژی خایاند. خەڵکی شار لەو ماوەیەدا ئازایانە بەرگرییان لەشارەکەیان کردو نەیان هێشت بکەوێتە دەست کورد. کۆنسولی ئینگلیز کەوتە ناوبژیو حاکمێکی نوێ بۆ ورمێ دانرا. لە١٥ی تیرماهی ١٢٩٨(٨ی شوالی ١٣٣٧/ ٨ ژوئیە ١٩١٩)سمکۆ ئابلۆقەی ورمێی بەردا. پاراستنی ئاسایشی رێگەکان بەسمکۆ خۆی سپێردراو بەم کارە لەلایەن فەرماندارییەوە مانگانەی بۆ بڕدرایەوە. ئەویش چەند کسێ چەکداری بۆ ئەم کارە تەرخان کرد[28].

لەو دەوروبەردا سمکۆ ئەی ویست دەسەڵاتی خۆی فراوان بکا بۆ گوندەکانی لەکستانو سوڵتان ئەحمەدو قەرەقشلاخ کەئازەری بون. ئەوانە ملیان نەئەداو شەڕی خوێناوی رویدا لەنێوانی خەڵکی ئەوێو هێزەکانی سمکۆدا. دانیشتوانی ورمێو دەوروبەری بەردەوام داوای یارمەتییان لەتەورێزو تاران ئەکرد.

٥/٣ گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتو

سەردار ئینتسار تازە بوبو بەجێگری والی کەوتە سازدانی هێز بۆ سەرکوت کردنی سمکۆ. سەرەتا ماژور میرحسێنخانی لەگەڵ هێزی ژاندارم رەوانە کرد. بەدوی ئەواندا دەستەی قازاخ. داوای سوارەی لەهەمو لایەك ئەکردو پەیتا پەیتا ئەی ناردن. لەتارانەوە فیلیپوف سەرکردەیەکی قازاخیان بۆ فەرماندەیی لەشکر نارد.

فیلیپوف دوای دیتنی سەردار ئینتسار چو بۆ شەرەفخان بۆ دەس کردن بەکار. چەند شەڕو تێکهەڵچون لەنێوان کوردو هێزی ئێراندا رویدا. گرنگ ترینی ئەو شەڕانە لەنزیك دیلمقان قەوما. ٤ کەس لەسەرکردەکانی قازاخو چەند کسێ لەسەرکردەکانی ژاندارم کوژران. دیلمقان ناوەندی سەلماس کەوتەوە دەست هێزی ئێران.

سمکۆ تەلگرافێکی بۆ عین الدولەی والی ئازەربایجان نارد. عین الدولە ئەگەرچی والی ئازەربایجان بو بەڵام لەزەنجان دائەنیشت. عین الدولە فەرمانی راگرتنی شەڕیدا. شەڕ راوەستاو گفتوگۆ لەنێوان سمکۆو سەردار ئینتسارو

فیلیپوف دەستی پێ کرد. ئێرانیەکان ئەم مەرجانەیان بۆ لێ خوش بونی سمکۆ دانا بو:

١-تالآنیەکانی لەکستان بداتەوە بەخاوەنەکانی‌و خوێنبایی کوژراوەکان بدا.
٢-پاشماوەی سوپاییانی عوسمانی لای خۆی دەربکا.
٣-دەس وەرنەداتە کاروباری سەلماس‌و ورمێ.
٤-خەرجی لەشکری دەولەت بیژێرێ.
٥-هەرچی تفاقێکی جەنگی لایە تەسلیمی دەوڵەتی بکا.
٦-ئەحمەد ئاغای برای بنێرێ بۆ تەوریز بۆ ئەوەی لەقازاقخانە لەناو سەرکردەکاندا بێ[39].

هەر کەس نەختێ رێزی خۆی بگرێ مەرجگەلی لەو بابەتە قوبوڵ ناکا، نەك کەسێکی بەناوبانگ ولاسارو خاوەن ئامانجی سیاسی گەورەی وەکو سمکۆ. گفتوگۆ سەری نەگرت. زۆری نەخایاند تێکهەڵچون‌و شەڕ دەستی پێ کردەوە.

سمکۆ بەکردەوە خەریك بو دەسەلاتی لەناوچە دێهاتیەکانی ورمێ، سەلماس، خوی، میاندواو، شنۆ.. جێگیر ئەبو.

٦/٣ درێژەکێشانی شەڕ

حکومەتی ئێران لەبەردەمی گۆڕانی ناوەکی گرنگدا بو. ناوەندی دەسەلاتی زۆرو ناکۆك دروست بوبون. پشێوی لەهەمو ئێراندا هەبو. دەسەلاتی ناوەندی کز بو. دەسەلاتی زنجیرەی قاجار خەریك بو کۆتایی ئەهات. رەزا خان لەقازاقێکی پچوکەوە بوبو بەئەفسەرێکی گەورە. دوایی تر بو بەسەرداری سوپا. بەبیانوی رزگارکردنی نیشتمانەوە لەپشێوی‌و لاوازی خۆی ئامادە ئەکرد دەسەلات بگرێتە دەست‌و خۆی ببێ بەشای ئێران.

لەتاران کابینە زۆر نە ئەمایەوە، لەئازەربایجانیش والیەکان زو زو ئەگۆڕان. کارەکانی سمکۆ لەهەمو ئێراندا دەنگی دابوەوە. کاری ئەکردە سەر دامەزران‌و مان‌و روخانی کابینە[40]. لەبەرئەوە هەر کابینەیەك ئەهاتە سەر کارو هەرکەس ئەبو بەوەزیری جەنگ ئەبو دواهێنان بەبزوتنەوەی سمکۆ لەبەرنامەی کارەکانی‌دا بێ. سمکۆش لەهەرڵدانێکی بەردەوام‌دا بو بۆ فراوان کردنی ناوچەکانی شۆڕش‌و ئازادکردنی مەڵبەندە کوردنشینەکان لەدەسەلاتی عەجەم. هێزەکانی شۆڕش ورمێ، سابلاخ، شنۆ، خوی کەوت بوە ژێر دەست.

کاتێ مخبر السلطنە بو بەوالی ئازربایجان یەکەمین لەشکرکێشی گەورە بۆ سەر سمکۆ دەستی پێ کرد.

مخبر السلطنه هێزێکی قازاخی بەفەرماندەیی سەرتیپ ظفر الدولە ناردە تەسوجو هێزێکی ژاندارمی بە فەرماندەیی ملك زادە ناردە سابلاغ. هێزەکانی کورد ئەم دو هێزەیان تەفروتونا کرد. ظفر الدولە بۆ ئەوەی خۆی لەدیلی دەرباز بکا بە بەلەم لەگۆمی ورمێوە هەلات. ملك زادەش بەدیل گیا[41].

سمکۆ ئەفسەرەکانی پاش ماوەیەك ئازاد کردو بەملك زادەی وت: ((ئاغا برۆ بەم والیە بێ لیاقەتە دلڕەقە بلێ، شەرم بیگرێ، لەم چەند هەنگاوەی دوایی تەمەنیدا لاوانی برۆمەندو تازە پێگەیشتو نەکاتە خۆراکی لولەی تۆپ))[42].

لەسەر داوای هەمان والی ١٥٠٠ ژاندارم بە سەرکردایەتی لیند بیرگ گەیشتە تەورێز، پاش حەسانەوە رەوانەی شەرەفخانە کران.

هێزێکی ٣ هەزار کەسی چریکی تازەرییش بەسەرکردایەتی امیر ارشد کۆکرابوەوە. امیر ارشد سام خانی حاجی علیلو برای محەمەد حسێن خانی ضرغام، بکوژی جەعفەر ئاغای شوکاك بو.

اقبال السلطنەش بەسوارەکانی ماکۆوە ئەبو بەشداری ئەم هێرشە بێ.

لەرۆژی ٢١ی کانونی دوەمی ١٩١٩ (٢٨ ازرماه ١٣٠٠ش ٢٧ ربیع الاول ١٣٣٨) قەمەریدا لەداوێنی کێوی شکریازی لەبەینی خوی‌و سەلماسدا لەشوێنێکا بەناوی قانی دەرە(واتە دۆلی خوێناوی) هێزەکانی ئێران‌و لەشکری کورد لێکیاندا.

ئەم هێزە لەسەرەتادا هەوالی سەرکەوتنی خۆی‌و شکانی کوردی بلاوکردەوە. بەلام امیر ارشد کە لەبەرزاییەکانی شکریازیەوە سەرکردایەتی شەرەکەی ئەکرد کوژرا. هێزەکەی پەرەوازە بون‌و لاشەی خۆیشی لەمەیدانی شەرا بەجێ ما[43].

ئەم هێرشە لەبەر خراپی پلانەکەی‌و نارێکوپێکی هێزەکەو لێ نەهاتویی سەرکردەکانی تێ شکا. ورەی شۆڕشگێڕانی کوردی پێ بەهێز بو. بەلام ئەمە سەرەتای دەس پێ کردنی لەشکرکێشییە گەورەکانی حکومەتی ئێران بو لەسەرەتادا بۆ رێبڕین لەتەنینەوەی شۆڕشی کوردو ئینجا تەسك کردنەوەی ناوچەکانی‌و سەرەنجام لەناوبردنی یەکجاری.

٧/٣ رەفتاری سمکۆ لەگەل دوژمن

هەندێ کاری سمکۆ جێگەی رەخنە لێ گرتن بو. تا ئەندازەیەك کاری لەناوبانگی سمکۆش کرد بو، هەلوێستی لەهەندێ ئەنجومەنی مەشروتەخوازان، کوشتنی مارشیمۆن، راوروت‌و تالانی کەهێزەکانی لەناوچەکانی دۆست‌و دوژمندا ئەیان کرد. رەفتاری رەقی خۆی لەگەل دوژمن. دوژمن‌و ناحەزەکانی سمکۆو بزوتنەوەی کورد پڕوپاگەندەی زۆریان بەم کەرەستانەوە ئەکرد. بگرە بۆ زڕاندنی ناوی کوردو

شکاندنی ناربانگی بزوتنەوەکەیو بەدنارکردنی سمکۆ زۆریان بەم قسانەوە ئەنا. نوسەرانی ئێرانی هەتا ئێستەش کەدەربارەی سمکۆ ئەنوسن، لایەنی بێلایەنییو پێوانەی زانستیی بەر ئەدەن. بەدوژمنایەتییەکی بێ ئەندازەوە وەکو جەردەیەکی خوێنڕێژی خێڵەکی دواکەوتو باسی ئەکەن.

لەو گفتوگۆیەدا مستەفا پاشا لەگەڵی کردوە.. سمکۆ هەندێ لەو رەخنانەی لەباری سەرۆکی خۆیەوە رەت کردۆتەوە. دەربارەی کوشتنی مارشیمۆن، راووڕوتی هێزەکانی، رەفتاری رەق بەرامبەر دوژمن دواوە، دو نمونە لێرەدا رائەگوێزین:

((پرسیار: هۆی کوشتنی ئەو ۸۰۰ دیلە فارسەی کە لەسێپتەمبەری ساڵی رابردودا گیرا بون، چی بو؟

وەڵام: ئەوانە وەختی خۆی لەشەڕی ورمێدا گیرابون، هیچ خراپەیەکمان لەگەڵ نەکردن، بەڵکو جلو پارەمان دانێ بەو مەرجەی نەچنەوە پاڵ ئێران، بەرەڵڵامان کردن. بەڵام هەر کەبەربون چونەوە پاڵ ئێرانو دەستیان کردەوە بەدەستدرێژیو کوشتنو برین، بۆیە ئەمجارە لێیان خۆش نەبوینو تۆڵەمان لێ کردنەوە.

((پرسیار: کەواتە ئێوە دەڵێن، بە تەواوی بۆ نیشتمان هەوڵ دەدەن، رانیە؟ بەڵام ئەی بۆچی کەسابڵاختان گرت، دوکانەکانیان تالآن کرانو هەندێکیشیان کوژران، لەنار ئەوانەدا قازی لطیف کەپیاوێکی ناسراوو رێز لێگیراو بو؟

... ئایا ئەو جۆرە رردارانە ئێرانیەکان دڵ خۆش ناکاو بۆ سودی ئەوان نیە؟

رەکو بیستم ماڵی حاجی ئیلخانی سەرۆکی ناسراوی دیبۆکری تالآن کراوە، لەبەرئەوە هیچ دور نیە کەبەشێك لەمەنگوڕو بەگزادەی گەورکو نارچەی سەقز دژی تۆ یەك بگرن...

((رەڵام: رەختێك ررمان کردە سابڵاخ، ناردمان بەشوێن هەمو سەرکردەکاندا، بەڵام نەهاتن. هیچ نوێنەرێکی سەقز یا نێردراوێکی نەهات. ئێرانیەکانیش لەنار شاردا شەڕیان دەکرد. شەڕەکە دو رۆژ درێژەی کێشا. ئەوە بو لەئەنجامدا نار شار گیراو هەندێك کەس کوژران. شوکاکیشیان تێدا بو. لەو شەڕەدا دانیشتوانی شارو عەشایەر تێکەڵ بونو تێکرژانو رەشاشو تۆپیشی تێدا بەکارهێنرا.. لەحاڵەتێکی رادا، ناتوانرێت رێگا لەتالآنو برۆ بگیرێت، ئەگەرچی من خۆم زۆر دژی ئەوە بوم.

ئێمە گومانمان لەعەشیرەتی مەنگوڕو دیبوکری هەبو، بەڵام گوێشمان نەدایە. حاجیی ئیلخانی بەوەشەوە نەوەستا کەهەر ببێتە لایەنگری ئێرانیەکان، بەڵکو بەناری کوردەوە دارای لەخەڵك دەکرد. کەبچنە پاڵیو شەڕمان لەگەڵدا بکەن. عەشیرەتی مامەش زۆر دڵسۆزی ئێمەن کوڕی خوالێخۆشبو محمود ئاغای هەمزە ئاغامان کردە حاکمی سابڵاخو کەریم ئاغای برای بەموفەتیشی ناوچەی

حەمەجان(؟)و ناوچەی بانەلیس(؟)و گەورکی دراوسێی. دوای گرتنی سابلاغ توانییان فارسەکان لەسەقز دەربکەن، بەلام لەسەر داوای خەلکی سەقز دەولەت ٣٠٠-٤٠٠ جەندرمەی خۆی لەسەوە ناردو بانالیسیان گرتەوە...))[٤٤].

٤-سمکۆو رۆژنامەوانی

رۆژنامەوانی کوردی لەچاو رۆژنامەوانی لەناو گەلانی ترا درەنگ لەدایک بوە. کوردستانی ئێران دوای شوێنەکانی تریش کەوتوە. وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە یەکەمین گۆڤار بەزمانی کوردی بەناوی ((کوردستان))ەوە سالی ١٩١٢ لەلایەن میسیونێرەکانەوە لەورمێ چاپ کراوە. ئەویش زۆر نەژیاوە[٤٥]. بەلام سەرچاوەیەکی تر ئەلێ: عەبدولرەزاق بەدرخان رۆژنامەیەکی کوردی لەورمێ لە ١٩١٢دا دەرکرد, کەروسەکان عەبدولرەزاق بەگیان لەورمێ دورخستەوە، دوای ئەو سمکۆ ئەرکی دەرکردنی گرتە ئەستۆ تا ١٩١٤ کەداخرا[٤٦] ئاگادارییەکی ئەوتۆ دەربارەی ئەم رۆژنامانە هێشتا لەدەستا نیە. سمکۆ لەزەمانێکا ورمێی بەدەستەوە بو. هەفتەنامەیەکی کوردی- فارسی بلاوکردۆتەوە. دوای گرتنەوەی ورمێ ئەویش راوەستا.

١/٤ رۆژنامەی ((کورد)) یا ((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))

تمدن خاوەنی چاپخانەیەکی ورمێ، ئەگێڕێتەوە:

((رۆژێکیان شێخ عەبدوللا((لەکسانی تێکەیشتوی سمکۆو لەخزمانی سەید تەها))هاتە لامو، لەناو قسەکانی‌دا دەری خست ئاغا((واتە سمکۆ))لەبەرچاوێتی بەهۆی نەبونی بلاوکراوە لەرضائیە ئەم نوقسانیە نەهێلێو لەرضائیەش رۆژنامە بلاوبکرێتەوە، ئایا بەرەئی ئێوە بە چ قەوارەو تیراژ ئەتوانرێ رۆژنامەیەك لەم شارەدا بلاوبکرێتەوە کەهەم سەنگینو هەم جوان بێو هەم جێگەی سەرنجدان بێ. نوسەر لەوەلامی شێخ عەبدوللا وای رون کردەوە: بەداخەوە حەرفەکانی چاپخانەکەمان زۆر کەمەو بۆ چاپی رۆژنامە بەس نیە. شێخ عەبدوللا وەختێ ئەم وەلامەی بیست، زۆر تێکچوو گۆڕا منیش ترسامو هەستم بەهەلەکەی خۆم کردو وتم: ئەگەر لەگەل کرێکارەکانی دامەزراوەکەی خۆمان تەقەللا بدەین لەوانەیە کەموکوڕییەکانی نەهێلینو چاپی رۆژنامەکە مومکینە، بەلام ئەبێ زەحمەتی زۆر بکێشین تا کەرستەی پێویست ئامادە ببێ. لێرەدا قیافەتی شێخ عەبدوللا گۆڕاو وەلامی نەدایەوە. هەرچەندە ئەو بەلێنی ئەدا کەهەقدەستی کرێکارەکانو کارەکەرانی رۆژنامەکە بدا، بەلام نە دەکرا لەو رۆژانەدا بڕوا بەقسەی کورد بکەی. لەبەرئەوەی یاخی بون لەفەرمانی سمکۆ لەو هەلومەرجەدا یاری کردن بو بەگیان، پاش دو سێ رۆژ هەلاتم...))[٤٧]

دوای راکردنی ئاغای تەمەدن، دیارە سمکۆ هەر سور بوە لەسەر دەرکردنی رۆژنامە. هەمان نوسەر لەسەری ئەڕوا:

((تابلۆی چاپخانەی تەمەدنیان لابرد بو، لەجێگەی ئەو تابلۆی چاپخانەی غیرەتیان لێ دانا بو. رۆژنامەیەکیان بەزمانی فارسی‌و کوردی بلاوکردبوەوە. تەنیا بەناوی رۆژنامەی هەفتەیی کورد لەژێر ناوی((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))کەدوایی تر بەناوی((رۆژی کورد))و دوایی‌تر تەنیا بەناوی((کورد))بلاوی‌کردبوەوە.

ژمارەی یەکەمی لە١٢ی مانگی شەوالی ١٣٤٠دا بەمودیری محەمەد تورجانی بلاوکراوەتەوە))[٤٨]

مامۆستا سەجادی دەربارەی ئەم رۆژنامەیە نوسیوێتی: ((کورد))رۆژنامەیەکی کوردی‌و زمانی حالّی سمایل ئاغای سمکۆ بوە، لە١٩٢١ لەشاری ورمێ دەرچوە، تەنها سێ چوار ژمارەی لێ دەرچوە لەوە دوا پەکی کەوت[٤٩].

لەم رۆژنامانەی تەمەدن باسیان ئەکا، تا ئێستا هیچ کامیان نەدۆزراونەتەوە کەبێگومان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ خوێندنەوەو تێگەیشتنی باری سەرنجی سمکۆو هەوالّو روداوەکانی ئەودەم.

٢/٤ سمکۆ لەهەفتەنامەی((بانگی کوردستان))دا

سمکۆ لەکوردستان وەکو قارەمانی نەتەوەی کورد سەیری ئەکرا. هەفتەنامەی کوردی- فارسی-تورکی((بانگی کوردستان))لەلایەن((جەمعییەتی کوردستان))ەوە لەو سەردەمەدا لەسلێمانی دەرئەچو. خاوەنی ئیمتیازو بەرپرس‌و سەرنوسەری حاجی مستەفا پاشای یاملکی‌و، نوسەری بەشی کوردی‌و فارسی عەلی باپیر ئاغاو شێخ نوری شێخ سالح‌و نوسەری تورکی رەفیق حلمی بو.

لەزۆری ژمارەکانی((بانگی کوردستان))دا هەوالّ، دەنگوباسی شەڕ، شیعر، وتارو لێدوانی بۆ پشتیوانی لەسمکۆ نوسیوە.

لەژمارەی ١ی رۆژی ٢ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا بەفارسی نوسیوێتی:

((لەبابەت تێکشکانی کوردەوە لەدەوری خۆی لەجەریدەکانی ئێراندا چەند دێڕێ بەرچاو کەوت. نوسینەکانی ئەو جەریدانەمان پێ راست نەبو، بەپێی بیستراوەکانی ئەم دواییە نابێ بەو شائیعاتی ئێرانیە باوەڕ بکرێ. بۆ بەرهەلّستی ئێران ئیسماعیل خان(سمکۆ)هێزی کافی هەیە. لەژمارەی داهاتودا درێژییەکەی ئەنوسرێ))

لەژمارەی ٢ی رۆژی ١٤ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا هەر بەفارسی چەند هەوالێکی لەرۆژنامەکانی ئێران وەرگرتوەو وەلامی داوەتەوەو وتارێکی درێژی لەسەر

پێشینەی مێژوویی باووباپیرانی سمکۆو هۆی هەلگیرسانی شۆڕش نوسیوە. لێرەدا هەندێکی رائەگوێزین:

ئێران ٣ی ذی القعدە ١٣٤٠: راپۆرتی تەلگرافی خۆی هەواڵ ئەدا بەپێی ئەو دەنگوباسانەی گەیشتون بەیانی ٥ی سرطان: ٢٦ی جونی ١٩٢٢ لەشکری کورد هێرشی بردۆتە سەر گوندی رەزال. شەڕێکی قورس بو. سەرەنجام کوردەکان شکان‌و چەند کسێکیان کوژراون‌و بریندار بون. عەلی نەقی خان یاوەری فەوجی نۆهەمی خوی‌و دو سەرباز زامار بون.

ئێران ٧ی ذی القعدە: بەپێی راپۆرتی گەیشتو لەحەوتەمی سرطاندا هێزەکانی خوی لەگەڵ ئەشراری دەوروبەری ئەوێ تێك هەڵچون. سەرکەوتن بۆ هێزەکانی دەوڵەتی بوە.

ئێران ٩ی ذی القعدە بەپێی هەواڵی تەلگرافی کە لەئازەربایجانەوە گەیشتوە. لەم دواییەدا لەدەوروبەری خوی چێکادانێ لەگەڵ کورد روی داوە. لەئەنجامدا ٢٨ کەس لەکوردەکان بەجۆرەی خوارێ کوژراون.

٢ ئەرمەنی، ٦ عەسکەر، ٢٠ کورد، ٢٨ سەر ئەسپ‌و محەمەد ئاغا ناو کە لەبەهادورانی ئیسماعیل ئاغاو سەرۆکی ئەم ٦٠٠سوارە بوە کوژراوە. زیان ٨ بریندا.

بانگی کوردستان:

ئەوەندە بڕوای بەم رووداوانە نیە، لەم زەمانەدا بونی ئەرمەنی لەناو لەشکری کوردا دورە. روداوی بۆمبایە واتە نارنجۆکی کە بەفێڵ‌و بەنزمی لەتاریخی شەعبانی ٣٣٧ی هیجری لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە بۆ(چاری)بۆ ئیسماعیل خانیان نارد بو بەئەرمەنیەکاندا رەوانەیان کرد بو.

ئیتر کوردانی شوکاك چۆن بەچ مەرجێ لەگەڵ ئەرمەن پێك هاتون.

ئەمە بۆ ئێمە نەزانراوە. مەبست لەعەسکەر چیە ئەوەش خەیاڵە.

مەسەلەی بۆمبا(نارنجۆك)کەبو بەهۆی ئەم جیاوازیی‌و ناکۆکیە خوێناریە لەنێوان کوردو عەجەمداو ئێستا بەوپەڕی توندوتیژییەوە درێژە ئەکێشێ بەجۆرەیە..))

بانگی کوردستان بەدرێژی داستانی بنەماڵەی سمکۆو چۆن کاربەدەستانی ئێرانی ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەی، عەلی باپیری‌و جەوهەر ئاغای برایان بەفێڵ کوشتوەو، محەمەد ئاغای باوکی بەدورخراوەیی لەمرودس مردوە، نوسیوە، لەبەر درێژی وتار پاشماوەکەی لەژمارەی داهاتودا تەواو کردوە. لەوێدا روداوی ناردنی بۆمباو تەقینەوەی بەدرێژی ئەگێڕێتەوە.

لەژمارەی ٤ی رۆژی ٢٨ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆ)دا نوسیویتی:

((سمکۆ وەکو خەبەرمان زانیوە لەئەترافی (شەرەفخانە)لەسەر رێی تەورێز لەساحیلی شیمالی گۆلی ورمێ، لەشکری سمکۆ لەگەڵ لەشکری عەجەم شەڕێکی بەشیددەتیان بوە. کوردان غالیبو عەجەم وەکو پێشو هەر مەغلوبن)).

لەژمارەی ٥ی رۆژی ٤ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆو عەجەم))نوسیویتی:

((بینا لەئەخباری ئستەمول غەزەتەی ئەلرافدان نوسیویە کە لەشکری سمکۆ داخلی تەورێز بوە. وەزارەتی تەهران لەخەوفا تەلەبی موعاوەنەتو ئیمدادی لەفیرقەی یازدەهەمی بولشەویك(روسیە)کردوە.

((سەبا هەڵسە دەخیلت بم برۆ چارێ لای سمکۆ

((بلێ تاوی بدا ئەسپی هەتا تەبرێزو قافلانکۆ

((هەمو کرمانجو کرماشان بەئاواتن بەجانو دڵ

((سنە حازر هەمو خەڵقی دەڵێن: بێ لەشکری سمکۆ!))

لەژمارەی ٦ی رۆژی ١٨ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی(دیسان سەردار نصرت:(سمکۆ)ئیسماعیل خان)) نوسیویتی:

بینا بەئەخبارێکی تازە کە لەبانە وەرگیراوە جەنابی ئیسماعیل خان(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەمەقەرِی خۆی یەعنی(چاری)تەرك و تەحەسونی بەمەوقیعی مەنیعی شاخانی سۆمایو لەشکرێکی عەجەمی بێشومار چاریو ئەترافیان هەمو ئیستیلاو یەغما کرد. سمکۆ چەند رۆژێ ئەم ئەحواڵەی سەیرو تەماشاو بەم وەسیلەوە عەجەمەکانی ئیغفالو تەداروکاتی خۆیشی ئیکمال دەکرد. لەپاش ئەم استحضاراتە شەوێك بەسەر لەشکری عەجەمدا شەبەیخونێکی ماهیرانەی کردو بەروایەتێکی مەوسوقە قەریب پێنج هەزار تەلەفیاتو بریندراری بەئۆردوی عەجەمدا و لەپاش ئەمەیش بۆ ئەتراف تەصمیمی نوسی کەحەسیەلئینسانیە هەرکەسو هەر عەشیرەتێکی کورد بەقەدەری ئیمکانی خۆی بۆ کفنو دفنی ئەو عەجەمانە موعاوەنەتی نەقدییەی تەلەب کرد.. لەسەر ئەم غالیبیەتەش دیسان جەنابی سمکۆ عەودەتی بۆ چاری موناسیب نەدیوەو لەگەڵ تەرتیباتێکی مەخسوسەی خۆی مەشغوڵە. بزانین تا ئەم حەملەی دوەمە بۆ کوێیە. وەلحاسل جەنابی سمکۆ دیسان غالیبە. ئێمە زاتەن تا ئێستا بەمەغلوبیەتی ئەو چونکە بەراستی باوەڕمان نەکرد بو هەر بەحسی غالیبەتی ئەومان دەنوسی. ئینشائەڵڵا هیچ کوردێ لەسەر حەق مەغلوب نابێو لەخودا تەمەننا دەکەین کەئەم

ئیختیلاف‌و موناز‌ەعاتە لەبەینی کوردان یەعنی قەومی پەهلەوی‌و عەجەم دایە بەزوویی مویەدەلی خێر ببێ تا لەهەردو تەرەف نەوعی یەتی بەشەرو موسڵمانان ئیتر زەرەر دیدە نەبن. چونکە کورد بۆ ئێمە چەند مەتلوبە دۆستیی هەمو ئێران‌و عەجەمان کەخانەدانی موحتەرەم موننەوەرانی بەقیمەتی زۆرەو بۆ ئێمە ئەوەندە بەقیمەت‌و پێویستە.

بەشارەت بێ دەڵێن سمکۆ هجومی کردە سەر ئێران
بلاوەی کرد عەجەم، تێك چون، وەکو رێوی لەبەر شێران
شەبەیخونێکی مەردانە شوکاك‌و هەرکێیان کردی
بلندی کرد بحمدالله کولاهو تەپلەی کوردان
دەسا کوردان فیداتان بم هەمو هەڵسن بەیەکجارە
نەتیجەی ئەم شەڕە خێرە، کەئیستیقلالە بۆ کوردان))

لەژمارەی ٨ی رۆژی ٢٩ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەر ناوی سمکۆ))دا نوسیویەتی:

((بینا لەکاغەزێك کە لەبانەوە هاتوە جەنابی سمکۆ هەتا ئێستا دو دەفعە لەگەڵ عسکەری عەجەم موسادەمەی واقیع بوەو هەردو دەفعەکە تەلەفیاتێکی زۆری لەعەجەمەکان داوە، بەموفەقییەت گەڕاوەتەوە بۆ چاری))

لەژمارەی ٩ی رۆژی ٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی(ئیسماعیل خانی سمکۆ نوسیویەتی:

((مودەیێ کە لەتەرەف ئیسماعیل خانەوە هیچ خەبەری نەبو، دوێنێ لەبانەوە خەبەری هاتوە کسەردار نصرت(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەچاری(مەقەڕی قەدیمی خۆیان)لەعەجەمان بەزۆر گرتەوە. لەشکری مظفری شوکاکانی بۆ تەرەفی سەلماس رەوانە کردو دیلمان کەمەرکەزی مەحاڵی(قەزا)ی سەلماسە لەدوژمنانی خۆی پاك‌و ئیستیرداد کردوە. خودا کوردان لەسەر حەق لەهەمو جێگایەك غالب بکاو بەمەئمورانی مەغروری عەجەمانی دۆستمانیش ئینساف‌و فەهمێکی با سیاسەت بدا تائەم خوێن رژاندنە لەبەینی دوفیرقەی ئیسلامدا تەواو ببێ.

بکێشە خەنجەرت سمکۆ بدە نەعرە هەتا توران
سەلامی کە لەشاە رای(؟)کەیارە بۆ هەمو کوردان
نیهایەت دە بە قاجاران کەجای قاجار لەتورانە
وەلی جای پەهلەوی‌و فورسان تەواوی موڵکی ئێرانە
دەسا دیبوکرییان هەڵسن لەگەڵ مەنگوڕ بەئازانە
ببەستن رێی فیرار(؟) ئەسیری کەن بەمەردانە.

لەژمارە ١٠ی رۆژی ١٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٣دا لەژێر سەرناوی سمکۆ سەردار نصرت ئیسماعیل خان))دا نوسیویتی:

((لەمینە ئاغا کەرەئیسی عەشیەتی گەورکی تەرەفی سەقزەو خۆی ئیستاکە لەدێی کەندە سورەی تابیعی بانەیە ریوایەت دەکەن جەنابی سمکۆ(ئیسماعیل خان سەردار نصرت)ئەز سەرنو شەهری ورمێی ئیستیلاو ئیستیرداد کردوەو عەشایەری کوردانی ئەو تەرەفانە حەتتا گەلیاغیو سائیرەی جیهەتی سەقزو چوار سینەیش بۆ موعاوەنەتی سمکۆ بیلعومومم حازرنو حکومەتی ئێرانیش ئەم جارە لەهیمەتو سەباتی کوردان تێ گەیشتوەو بو بەموناکەرە رێککەوتن خەبەری بۆ سمکۆ ناردوە. مەعلوم دەبێ کەخەبەری خێری تەشەکولی حکومەتی موستەقیلەی کوردستان لەسلێمانیدا دەماری حسییەتو غیرەتی کوردانی هێناوەتە حەرەکەت.

دەسا کوردان بەقوربانتان هەمو یەك بن وەکو شێران

وەها بن تا خودا بیکا لەزولمی دائیمی ئێران[٥٠]

٥- پێکهێنانی((ئەرتەش))ی نوێی ئێران

رۆژی ٣ی ئەسفەند ماهی ١٣٩٩ی خورشیدی رەزا خان بەکودەتایەکی سوپایی دەستی گرت بەسەر حکومەتی ئێراندا. خۆی بوە سەرداری سوپاو وەزیری جەنگو دەسەلاتداری یەکەمی ناو دەولەتی ئێران. رەزا خان لەپێش هەمو شتێکا نوێ کردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی کردە ئەرکی سەرەکی بەرنامەی کارەکانی. هێزە چەکدارەکانی ئێران لەو سەردەمەدا ناوی جیاوازیان هەبو. لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی بێگانەدا بون:

-بریگادی قازاق، لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی روسیدا بو

-ژاندارمری لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو

-پۆلیسی جنوب لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو

ئەم هێزانە لەناو خۆیاندا ناکۆك بون. هەندێ جار ئەچون بەگژ یەکا. جلوبەرگو پلەیان لەیەك نەئەچو. جاری واهەبو بە٨ مانگ ١جار موچەیان ئەدرایە. موچەی ئەوانە بەزۆری لەلایەن ئەفسەرەکانیانەوە ئەخورا. هێزە چەکدارەکانی ئێران خۆیان بەخەلك ئەژیاندو زۆلموزۆریان لێ ئەکردن.

١/٥ ئەرتەشی نوێ

رەزاخان ، سەرداری سوپا، لەرۆژی ١٤ی قەوسی ١٣٠٠دا بناغەی((ئەرتەشی))ی یەکگرتوی ئێرانی دانا. لەروی ناوو جۆری رێکخستنو سەرکردایەتییەوە پەکی خستو، ئەفسەرانی بێگانەی لێ دورخستەوەو ئەفسەرانی

ئێرانی لەجێگە دانان. ڕێکخراوەکانی((لەرتەشی شاهنشاهی ئێران))ی لەئوستانە جیاوازەکانی ئێراندا بەم جۆرە سازدا:

لەشکری ١ی تاران

بەفەرماندەیی ڕاستەوخۆی سەرداری سوپا، ڕەزاخان

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ ئیسماعیل شفائی

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-تیپی تیرئەندازی گارد

٢-تیپی تیرئەندازی عیاق

٣-تیپی سواری گارد

٤-تیپی تۆپخانە

٥-بەشی سەربەخۆیی گەیلان، تەنگابون، مازندەران

لەشکری ٢ی شیمالغەرب لەتەورێز

بەفەرماندەیی سەر لەشکر ئیسماعیل فضلی

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەمحەمەد حسێن میرزا فیروز

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بریگادی تێکەڵاوی قازاق

٢-تیپی تێکەڵاو(ئاترباد)ی ئەردەبیل

٣-هەنگی ژاندارمری تەورێز

٤-بەتالیۆنی سەربەخۆی ژاندارمری زەنجان

لەشکری ٣ی خوراسان لەمەشهەد

بەفەرماندەیی سەرلەشکر حسێن خزاعی

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ محەمەد حسێن میرزا جهانبانی

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بەشی تێکەڵاو(ئاترباد) قازاقی خۆراسان

٢-هەنگی ١٠ی ژاندارمری ئستراباد

٣-هەنگی سەربازی سدەو هەنگی سەربازی قاین‌و بەشی تۆپخانەی سیستان

لەشکری ٤ی ئەسفەهان

بەفەرماندەیی سەرلەشکر محەمەد تایرم

سەرۆکایەتی ستدای سپێردرا بو بەسەرهەنگ حەیدەرقلی پسیان

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بەشی تێکەڵاو(ئاترباد)ی قازاقی ئەسفەهان

٢-هەنگی ژاندارمری ئەسفەهان
٣-بەتالیۆنی سەربەخۆی کاشان
لەشکری ٥ی هەمەدان
بەفەرماندەیی سەرلەشکر ئەحمەد ئەمیر ئەحمەدی
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ عەبدولرەزاق افخمی
رێکخراوەکانی بریتی بو لە:
١-ئاتریادی هەمەدان، ئاتریادی بروجرد
٢-هەنگی ١١ی ژاندارمی کوردستان
٣-هەنگی ١٢ی ژاندارمی کرماشان
٤-هەنگی ٧ی ژاندارمی عیراق
٥-هەنگی ٨ی ژاندارمی بروجرد[٥١]

ژاندارم، قازاق، سەرباز لەژێر ناوی نیزام یەکخران. جلوبەرگیان وەکو یەکی لێ کرا. رەزا خان خۆی گرنگییەکی تایبەتی ئەدا بە ئەرتەش‌و ئەفسەرەکانی، بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆی، دەسەلاتێکی نائاسایی‌دا بو بەوان بۆ سەرکوت کردنی خەلك‌و دامەزراندنی دەسەلاتی ناوەندیی دەولەت، بەتایبەتی لەو سەردەمەدا لەچەند شوێنی گرنگی ئێراندا پشێوی‌و هەلگەرانەوەی چەکدار هەبو، کەیەکێکیان بزوتنەوەکەی سمکۆ بو لەناوچەی ورمێ‌و لەمەلبەندی موکریان.

٢/٥ لاوازییەکانی سمکۆ

ماوەی چەند سالێکی خایاند تا حکومەتی ناوەندی ئێران خۆی گرتەوە هەندێ لەلاوازییەکانی چارە کرد. سمکۆ نەی توانی کەلك لەو کات‌و لاوازیە وەربگرێ.

سمکۆ هەینەتێکی ئەرکانی جەنگیی نەبو، رێکخراوێکی سیاسی یا ئەنجومەنێکی سەرکردایەتی‌ی نەبو، هەروەها ستراتیجێکی جەنگیی- سیاسی دیاری کراوی نەبو. هێزەکانی لەچەکداری هۆزەکان پێك هات بو نارێکوپێك‌و مەشق نەدیو بون. شارەزای شەری نیزامی نەبون‌و بۆ بەرهەلستی سوپای نیزامی رانەهێنرا بون. نەیان ئەتوانی بەباشی‌و رێکوپێکی ناوچە رزگار کراوەکان بەرێوە بەن‌و نەیان ئەتوانی پارێزگاری جەنگیی ناوچەو شارەکان بکەن لەبەردەمی هێزی ئێرانی‌دا.

دوای رزگارکردنی شارەکانی ورمێ‌و سەلماس‌و سابلاخ جولانەوەکە توشی جۆرێ لەراوەستان بو نە تەنییەوە بۆ ئوستانە کوردنشینە گرنگەکانی کوردستان‌و کرماشان‌و ئیلام. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی ئەو شوێنانە هاودەردی‌و هاوکاری

زۆرتریان لەگەڵ شێخ محمود دەرئەبڕی‌و نەچونە پاڵ سمکۆ. جولاَنەوەکە لەناوچەیەکی جوگرافی تەسکی کەم بایەخی ستراتیجی ئێران قەتیس ما.

هێزەکانی سمکۆ لەزۆری شەڕەکانی‌دا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنابو. بەڵکو جەزرەبەی کاریگەری لەهێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی ئێران سرەواند بو[52] بەلاَم هێزەکانی سمکۆ لەچەکداری ئێلاتی کورد پێك هات بون. هەرچەندە ئێرانییەکان بۆ پاساودانی تێکشکانەکانی خۆیان ئەڵێن ئەفسەرانی تورك لەناو هێزەکەی‌دا بون بەلاَم راستییەکەی هیچ پسپۆڕێکی بێگانەی تورك یا نەتورك لەهێزەکانی سمکۆدا نەبو. ئەم هێزانە نە سەرکردایەتییەکی شارەزای هەبو بەڕێوەی ببات و نەهەیئەتێکی ئەرکانی هەبو بەشێوەیەکی نوێ ڕێکی بخاو، پلانی خۆپاراستن‌و بەرەنگاری‌و هێرشی بۆ دابنێ. تەنانەت ئەو ئەفسەرە کوردانەی ((جەمعیەتی کوردستان))ناردنی بۆ هاوکاریی لەگەڵ سمکۆ هێشتا لەسەقز بون. نەگەیشت بونە ناوچەکانی ژێردەسەلاَتی ئەو، هەواڵی شکانی سمکۆو سەرکەوتنی ئەرتەشی ئێرانیان بیست‌و بەدڵشکاوی گەڕانەوە[53] ئەگەرچی لەو کاتەدا توانای ئەوە هەبو، چەندین ئەفسەری لێوەشاوەو خاوەن تەجروبەی کورد کەپێشتر لەناو ئۆردوی عوسمانی‌دا فێر بوبون، ئامادە بون هاوکاری سمکۆ بکەن‌و لەریزی هێزەکانی ئەوا بەدڵسۆزی کاربکەن. سمکۆ کەڵکی لەوانە وەرنەگرت، لەسەرشێوەی کونینەی عەشایەری هێزەکەی بەڕێوە ئەبردو هەمویان فەرمانیان لەخۆی وەرئەگرت‌و راستەوخۆ بەسترابون بەخۆیەوە. بۆیە چارەنوسی بزوتنەوەکەش بەند بو بەچارەنوسی سمکۆ خۆیەوە.

سمکۆ کەڵکی لەکاتی لاوازیی ئێران وەرنەگرت بۆ پێکهێنانی لەشکرێکی ڕێکوپێك و دروست کردنی ڕێکخراوێکی سیاسی‌و کۆکردنەوەی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك‌و دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی ئەوتۆ لەکوردستان‌دا کەمافو ئاسایشی سەرو سامانی خەڵك دابین بکا. لەو کاتەدا ئێران بەتەنگوچەڵمەیەکی قوڵدا تێ ئەپەڕی لەچەند شوێنی جیاجیای‌دا هەڵگەڕانەوەی چەکداری دژی دەسەلاَتی ناوەندی دەستی پێ کرد بو، سمکۆ لەگەڵ ئەوانەش نەی توانی پێوەندی هاوکاری‌و هاودەنگی دابمەزرێنێ. لەبەرئەوە زەمینەی ناوەکی تێکشکانی بزوتنەوەکەی تا ئەهات تەخت تر ئەبو. حکومەتی ئێران پاش خۆگرتنەوەی بەچەند هێرشێکی یەك لەدوای یەك توانی هەمو ناوچە ئازاد کراوەکانیان لێ بسێنێتەوەو، بزوتنەوەکە بە تەواوی تێك بشکێنێ.

ڕەزاخان کەڵکی لەناڕێکوپێکی‌و لەیەك دابڕاوی جولاَنەوەکانی ناو ئێران وەرگرت بۆ دامەزراندنی دیکتاتۆرییەتی خۆی‌و پێکهێنانی ئەرتەشێکی نوێ‌و

چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی حکومەتی ئێران‌و تێکشکاندنی هەمو بزوتنەوە دیموکراتی‌و ئازادیخوازەکانی ئێران.

۳/۵ لەشکرکێشی یەکەمی ئەرتەش

ئیسماعیل ئاغای ئەمیر فضلی دانرا بەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب.

بۆ بەهێزکردن‌و پشتیوانی لەکارەکانی ئەم لەشکرە ٤ هەزار چریکی کوردو ئازەری بەسەرکردایەتی خالۆ قوربان‌و هەندێ قازاخ لەمیاندواو کۆکرابوەوە.

خالۆ قوربان کوردی کرماشان‌و یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی میرزا کوچك خانی جەنگەلی‌و، وەزیری جەنگی حکومەتی جەنگەڵ بو، دوای خۆبەدەستەوەدانی هێزێکی چریکی عەشایەری پێك هێنا بو شان بەشانی ژاندارم‌و قازاخی ئێران بەشداری ئەکرد لەسەرکوت کردنی جوڵانەوەکانی دژی دەوڵەتدا.

سەرۆکی ستادی ئەم هێزە سەرهەنگ روح الله کیکاوسی بو(پێشان نازناوی جهانبانی بو)کیکاوسی ئەبو جوڵانی جەنگیی هێزی چریك لەگەڵ فەرمانەکانی سەرکردەی گشتی عملیاتدا بگونجێنێ.

هێزەکانی تەورێز لەبەندەری کمارلو، سوارەکانی ظفرالدولە لەخوی، هێزەکانی چریك لەمیاندواو مۆڵ درا بون.

لەتارانەوە سەرتیپ حبیب الله شیبانی بۆ پشکنین‌و سەرپەرشتی گشتی عەمەلیاتەکە نێردرا.

هێزەکەی خالۆ قوربان ئەبو خەتی نێوان موکریان و ورمێ بگرێ بۆ ئەوەی هێزەکانی کورد لەو دو شوێنە لەیەك دابڕێ.

هەر ۳ هێز ئەبو پێکەوە هەریەکەیان لەقۆڵی خۆیەوە پێشڕەوی بکا بۆ سەر بارەگای سمکۆ.

هاوزەمان لەگەڵ خۆئامادەکردن بۆ ئەم لەشکرکێشییە سەرهەنگی ژاندارم لاهوتی لەتەورێز یاخی بو. لاهوتی کوردی کرماشان بو. سەردەمێ حوکمی ئیعدامی درا بو. لەسەر ئەوە هەڵات بو بۆ ئەستەمول‌و ماوەیەك لەوێ بو. تێکەڵاوی ئازادیخوازانی کوردو تورك بوبو. پاشان حکومەتی ئێران لێی خۆش بو، بەپلەی سەرهەنگی گەڕایەوە ناو ژاندارمی ئێران. یەکەمین هەلی کەبۆ هەڵ کەوت، تەورێزی گرتە دەست، بەتەما بو بچێتە سەر تاران. شیبانی بۆ سەرکوت کردنی لاهوتی هەندێ لەهێزەکانی گێڕایەوە بۆ تەورێز. جوڵانەوەکەی لاهوتی زۆر زو سەرکوت کرا. لەم کاتەدا هێزی کورد پەلاماری هێزەکانی خالۆ قوربانیدا. لەبەرزاییەکانی ئیندرقاش لای بۆکان بو بەشەڕ. خالۆ قوربانی سەرکردەی چریکەکانی کوژرا. هێزەکە بەکوژرانی سەرکردەکەیان ورەیان بەرداو ریزەکانیان

تێك چو. بەتێکشکاوی بڵاوەیان لێ کرد. سەرهەنگ کیکاوسی، سەرهەنگ شهاب بهادرالسلطنەو ئەفسەرەکانی تری لەگەڵ خالۆ قوربان بون نەیان توانی هێزەکە رێك بخەنەوە. ئەوانیش خۆیان‌و قازاخەکانیان دەرباز کرد.

ژمارەی دوەمی رۆژنامەی ((کورد))ی زمانی بزوتنەوەکەی سمکۆ بەزمانی فارسی ریپۆرتاجێکی لەسەر ئەم شەڕە نوسیوە. ئاغای تەمدن لەکتێبەکەیدا وەکو خۆی رای گوێزاوە. وەکو بەڵگەیەکی مێژوییی لێرەدا کوردییەکەی ئەنوسینەوە.

((هەواڵنێری ئێمە ئەنوسی:

کوژرانی خالۆ قوربان‌و شکانی ئۆردوەکەی بۆ ئاگاداری خوێنەرانی بەڕێز رون ئەکەمەوە. رۆژی ٢٨ی مانگی رەمەزانی ١٣٤٠ی قەمەری لەکاتێکا ئۆردوی کورد لەژێر فەرماندەیی سەید تەها ئەفەندیدا لەدەوروبەری گوندی قزلوی خاکی ئەفشار پەلاماری سایین قەڵای دابو هەواڵی هێرشی ئۆردوی خالۆ قوربان لەمیاندواوە بۆ شارویران‌و سابلاغ لەلایەن دو سواری ئاغای سەرداری موکرییەوە هات دەسبەجێ روی کردە سابلاخ. شەوی ٢٩ی رەمەزان لەبۆکان مایەوە سبەی بەیانییەکەی زو جولاو دو سەعاتی مابو بۆ رۆژئاوا لەنزیك گوندی درمان. سەرانی عەشایەر لەگەڵ سەید تەها ئەفەندی بۆ گفتوگۆو راوێژ کۆبونەوەو پلانی پەلاماردانی ئۆردوەکەی خالۆ قوربانیان بەمجۆرە دانا:

جیهانگیر بەگ(لەئیلی هەرکی)ئەسکەندەر خان(خەڵکی برادۆست)حەمزە ئاغا(لەئیلی مامەش)و ئەمیر ئەسعەد دیبوکری‌و سالار سەعید لەخەتی لاچین، لەکاتی ئاوابونی خۆردا لەهەر ٣ لاوە لەکاتێکی دیاری کراودا دەس بکەن بەهێرش‌و دەسرێژ.

امیر العشائرو امیر اسعدو سالار سەعید لەبەیانی ٢٩ی رەمەزان لەبەرزاییەکانی کێوی زاوابوکەوە هەڵیان کوتایە سەر تاقمێ لەهێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەرگردی دوشان مەجید لەناو سەنگەردا خۆیان بۆ شەڕ ئامادە کردبو. لەهەردولاوە بو بەشەڕ. سوارانی کورد نەیان هێشت شەڕ درێژە بکێشێ رژانە ناو سەنگەرەکانی عەجەمەکانەوە. ئەوانەیان بەلولەی تفەنگ دەرکردو راو نا. هەندێکیان دیل‌و هەندێکیان کوژران‌و هەندێکیشیان رایان کرد بۆ گوندی ئەگریقاش بۆلای خالۆ قوربان. سوارەکانی امیر العشائر حاجی سطوە السلطنەی حوکمرانی سابلاخیان بەدیل گرت‌و سوارەکانی امیر اسعدیش یەك عەرادە مەترەلۆزیان دەسکەوت بو. ئەسپ‌و قاترو تفەنگێکی زۆر لەکاتی هێرشەکەدا گیرابو.

امیر العشائرو سالار سەعید پاش تەواوکردنی کوشتن‌و بەدیل گرتنی تاقمەکەی دوشان مەجید تاقمی سواریان بۆ راونانی راکردوەکان ناردو خۆیان هەڵیان کوتایە سەر تاقمێکی تری هێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەر کێوی غەزالی بون، ئەوانەش دوای تێکهەڵچونێکی کەم شوێنەکەیان چۆڵ کردو هەڵاتن. لەوانەش هەندێکیان کوژراو دیل کراو ئەسپ‌و تفەنگێکی زۆر گیرا.

سوارەکانی سالار سەعید لەوێدا عەرادەیەك مەترەلۆزیان گرت. هەر کەراکردوانی ئەم دو شوێنە بەم داماوی‌و لێقەوماویە گەیشتنەوە ئاگریقاش، ئۆردوەکەی خالۆ قوربان ترسان‌و دەستیان کرد بەڕاکردن.

لەوکاتەدا ئاغایانی مەنگوڕو هەرکی‌و زەرزا شالاویان بۆ بردن لەپێکدانەکەدا خالۆ قوربان لەگەڵ ژمارەیەك خاوەن پایەو خەلکی تر کوژران‌و ژمارەیەکی زۆریشیان بەدیل گیران. تاقمەکەی سەید تەنها ئەفەندی ٣ عەرادە تۆپ‌و سوارەکانی مەنگوڕ ١ عەرادەو سوارەکانی هەرکی ١ عەرادە مەترەلۆزو تفەنگ‌و کەلوپەلێکی زۆرو ٢ عەرادە تۆپی گەورەیان دەسکەوت. خالۆ قوربان بەگێڕانەوەیەك سوارەی ئەحمەد کلالی ئاغای مەنگوڕو بەگێڕانەوەیەکی تر ئەحمەد خانی هەرکی کوشتویانە.

راکردوانی ئۆردوی خالۆ قوربان زۆریان گەڕاونەتەوە شوێنەکانی خۆیان‌و تاقمێکی دوسەد کەسیشیان چونەتە تەورێزو کۆلۆنێل نصراللە خان سەرۆکی ئۆردوی ژاندارمەری کە لەساین قەلاوە پەلاماری موکری دابو، بە تەواوی لەم رووداوانە بێ ئاگاو بەوپەڕی مەغرورییەوە روی کرد بوە بۆکان‌و بەتەما بو بداتە پاڵ خالۆ قوربان.

امیر اسعد لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵ دەسبەجێ خۆی گەیاندە میاوای لای بۆکان‌و کۆلۆنێلیش چو بوە ناو بۆکانەوە، هەر کەهەواڵی کوشتنی خالۆ قوربان‌و راکردنی ئۆردوەکەی ئەبیستێ، بۆکان بەجێ ئەهێلێ‌و ئەڕوا بۆ لای ساین قەلا.

سوارانی بەگزادەو سەرداری موکری کەوتنە دویان‌و سوارەکانی امیر اسعدی‌و هەمو ئاغایانی دیبوکرییش گەیشتنە یارمەتی سوارانی موکری‌و بەگزادە، ئۆردوی ژاندارمرییان لەکێوەکەی پشتی گوندی ئالبلاخ گەمارۆدا، ژمارەیەکی

زۆریان لێ کوشتن‌و دیل کردو دەسکەوتێکی زۆریان گرت. لەو پەلامارەدا سولتان عبدالحمیدخان، ئەفسەری ژاندارمەری، کوژراو کۆلۆنێل لەگەڵ پاشماوەی هێزەکەی بەشەو لەکێوەکە هات بوە خواریێو لەکوێرە رێگاوە رای کرد.

ئاغایانی بەگزادە، فیض‌الله بەگییش تۆپێکی گەورەیان گرت‌و ناردیان بۆ چەهریق. لەراستیدا تێکۆشان‌و تەقەلای گشت ئاغایانی موکری، بۆ بەجێهێنانی فەرمانی نەتەوەیی، شایانی رێز لێ نانە. انشاءالله بەناوی هەقناسییەوە لەو جەریدە ئاوازەیەدا ئەنوسری. ع ش))[٥٤].

ئەم لەشکرکێشییە بەشکان‌و ریسوایی دوایی هات. بەلام سەرکردایەتی ئەرتەشی نوێ تەجروبەو شارەزایی زیادی ئەکردو رێکخستنی نوێی خەریك بو ئەچەسپا.

٤/٥ دوایین لەشکرکێشی

تێکشکانی هێزی ئێران‌و درێژەکێشانی رووداوەکانی ئازەربایجان پەژارەیەکی زۆری لەتاران دروست کرد بو. رەزاخان پێویستی بەدەسکەوت‌و سەرکەوتن هەبو بۆ خۆی. سەرتیپ شیبانی کەسەرکەوتو نەبو لەکارە جەنگییەکانی‌دا دژی سمکۆ، کێشرایەوە بۆ تاران. سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی سەرۆکی ستادی ئەرتەش خۆی چوە ئازەربایجان، بو بەفەرماندەی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان. دکتۆر مصدق لەو رۆژانەدا والی تەوریز بو. دەستی لەکار هەلگرت. وەزارەتی کیشوەر کەسی کەی لەجێگەی ئەو دانەنا بەوالی. کاروباری ئیالەتی بەجهانبانی سپارد. بەجۆرە جهانبانی بەگوتەی ئێرانیان((دەسەلاتی کیشوەری‌و لەشکری))پێ سپێردرا. کەوتە کۆکردنەوەو سازدانی هێزەکانی ئێران‌و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر سمکۆ، دارشتنی پلانی پەلاماردانی.

١-دارشتنی پلانی هێرش

پاش ئەوەی جهانبانی زانیاری تەواوی لەجوگرافیای ناوچەکەو هێزەکانی سمکۆ چاری کۆکردەوە کەوتە دارشتنی پلانی هێرش. بەجۆرە فەرمانی دەرکرد:

١-هەمو ئەو هێزانەی لەتارانەوە هاتون جگە لەسوارە نیزام کە لەژێر فەرمانی ئەمیر لەشکر ئیسماعیل ئاغای امیر فضلی‌دا بو بەهۆکانی گوێزانەوەی دەریایی بەنهێنی‌و لەناکاو لەبەندەری دانالو بۆ بەندەری شەرەفخان بگوێزرێنەوەو لەوێ جێگیر بن. سوارە نیزامی هێزی ناوبراویش ئەبو بەزۆرترین کات لەوشکاییەوە خۆی بگەیەنێتەوە بەندەری شەرەفخان.

ب-بەزوترین کات هەمو هێزەکانی ئازەربایجان لەبەندەری شەرەفخان کۆببنەوە. هێزەکانی ئێران بەهۆی شەرەفخانەوە ئەی توانی دەس بەسەر کەناری رۆژهەلاتی

گۆمی ورمیٚدا بگرێو لەوێوە بجوڵێ. هێزی کورد لەکەناری رۆژئاوای گۆمی ورمێدا بەندەرەکانی قوچیو گولمانخانەی بەدەستەوە بو، بەهۆی نەبونی هۆی گواستنەوە نەی ئەتوانی کەڵکی تەواویان لێ وەربگرێ لەنێوان هەردو بەندەریشدا بەرزایی ((سەنگی کاظم))بەدەست کوردەوە نەبو. بەدەست یاخییەکی عەجەمی بەناوبانگی ئەو ناوەوە بو.

هێزەکانی دەوڵەت بەهۆی گۆمی ورمێوە ئەیان توانی مناوەرەی خێرا بکەنو لەلای چەپو راستەوە بجوڵێنو لەهەر شوێنێکی کەناری رۆژئاوایدا، کە بەدەست کوردەوە بو، بیانەوێ دابەزن، بەم پێیە بڕیاریدا:

١-لەبەرئەوەی لەسەروی گۆمی ورمێدا دیوارێکی تەخت هەیە کەهەورازی قزل داغەو لەشارستانی سەلماس تەواو ئەبێ، وا دانرا ئەو هێزانەی لەبەندەری شەرەفخان کۆبونەتەوە بەدزە کردن لەدیواری تەختی سەرو لەبەرزاییەکانی قزل داغەوە راببورنو دوای گرتنی شارستانی سەلماس راستەوخۆ هێرش ببەنە سەر قەڵای چەهریق. بۆ ئەمەش ئەبو لەوشوێنە دابەزن کەبەدەس کاظمی یاخییەوە بو.

٢-هێزی چریك کە بەناوی گوردانی موورادی ناوئەبراو لەپاشماوەی هێزەکەی خالۆ قوربان پێك هێنرا بو لەژێر سەرکردایەتی مراد خانی کوردا لەگەڵ هێزێکی پچوکی نیزامی لەژێر فەرمانی راستەوخۆی سەرهەنگ ابوالحسن خان پوررزندا ئەبو لەکەناری رۆژئاوا لەبەندەری سەنگی کاظم دابەزن. فەرماندەی هەمو ئەم هێزە بەپوررزند بو.

هێزەکانی دەوڵەت کە بەسەرکردایەتی سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی لەشەرەفخانە کۆبوبوەوە لەم بەشانە پێك هات بو:

١-ستادی فەرماندەیی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان

جهانبانی ویستی زۆرترین سود لەئەفسەرانی لاوو خوێنەوار وەربگرێ. سەرهەنگ سەیف الله شەهاب، سەرهەنگ روح اللە میرزا، سەرهەنگ شاهرخ میرزا، سەرهەنگ ئەحمەد خان چارلسکی(دوایی ناوی گۆڕی بۆ ئەقسی)لەسەرۆکایەتی ستادی گشتی دانران. سەرهەنگ یوسف خانو سەروان مهینیش هەر لەوێ کاریان پێ سپێردرا.

٢-ستونی گارد، پێك هات بو لەهەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضاپور، یەك سواران سواری اکتشافی ١ ئاتەشباری روسی، ٤ عەرادە تۆپ بەسەرکردایەتی سەرتیپ فضل الله خانی زاهدی(ناوی پێشوی بصیر دیوان بو)

٣-ستونی شیمالغەرب پێك هات بو لە٢ هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سوارانی اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤ عەرادەی روسی شاخی، بەسەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم.

٤-ستونی سوارە پێك هات بو لەهەنگی سواری لەشکری شیمالغەرب هەنگی سواری خاوەن چەکی قورسی مەرکەز، ١ ئاتەشباری شنایدەری صحرایی، ١ دستە تۆپخانەی ابوخوفی صحرایی، بەسەرکردایەتی سەرهەنگ کریلاتی عەلی خان نخجوان.

٥-شەرکەرانی غەیرە نیزامی کەهەزار کەس بون بەسەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنی.

٦-ئاتریادی هەمەدان بەسەرکردایەتی سەرهەنگ رضاخان کنەی بۆ احطیاط لەبەردەستی فەرماندەیی گشتیدا دانرابو.

٧-سەرهەنگ مەحمود خانی پولادین لەگەڵ هێزێکی بچوکی نیزامیو سواری چریكو ژاندارمەری، لەساخلوی نیزامی خوی بن.

هێزەکانی دەوڵەت بەهەموی بریتی بو لە٨ هەزار پیادەو ١ هەزار سوارەو ٥ هەزار چریكو ١ هەزار شەڕکەری غەیرە نیزامی کەتێکڕا ئەی کردە ١٥ هەزار کەس.

هێزی دەوڵەت بەبێ شەڕ لەسەنگی کاظم دابەزی. بەمەش جێگە پێیەکی گرنگی خۆیان لەناوچەکانی شۆڕشدا کردەوە. لەوێوە ئەیان توانی هێرش دەس پێ بکەن. کاظم هەمو تاقمەکەی خۆی بۆ چاوساغی ئەرتەش تەرخان کردو کوێرە ڕێگەکانی چەهریقیان پیشان دان.

فەرماندەی گشتی ((حوکمی عەمەلیاتی جەنگیی))بەمجۆرەی لای خوارێ بەهەمو سەرکردەکان ڕاگەیاند.

ا-ستونی گارد: هەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضا پور، ١ سوارانی سوارەی اکتشاف، ١ ئاتەشبار ٤ ئەرابەی کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی فضل الله خانی زاهدی. ئەم هێزە ئەبو لەبەرزاییەکانی قزل داغو میشوداغ بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکەن.

ب-ستونی شیمالغەرب: هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سۆران اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤٠کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم. ئەبو لەبەرزاییەکانی شکریازی بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکەن"

ج-جەنگاوەرانی نا نیزامی: لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنیدا، ئەبو لەلێواری روی سەروی کەناری گۆمی ورمێ بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکا"

د-ستونی چریك: لەبەندەری سەنگی کاظمدا لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ ابو الحسن پورزند، ئەبو لەگەڵ عەمەلیاتی هێزەکانی بەندەری شەرەفخانە پێکەوە هاوئاهەنگ بێ‌و لەیەك رۆژدا دەس پێ بکەن.

٢-فەتحی چەهریق

لەبەیانی رۆژی ٤ی مـوردادی ١٣٠١(بەرامبـەر بـە١٠ی موحـەرەم واتـە رۆژی عاشورای ١٣٤١) بەفەرمانی سەرتیپ جهانبانی عەمەلیات بەخێرایی دەستی پێ کرد. لەهەمو لاکانەوە شەڕ بەگەرمی دەستی پێ‌کـرد, لەبەرزاییـەکانی قـەزل داغ شەڕێکی سەخت لـەنێوان سـتونی هەنگـەکانی گـاردو هێزەکـانی سمکـۆدا رویدا، هێزی کوردەکان توانی بویـان کەرتـەکانی ئـەو هێـزە لەیـەکتری دابـبڕن‌و درزێکـی گەورە بکەنە ریزەکانییەوە، جهانبـانی سـتونی سـواری وەکـو هێـزی ئیحتیـاط بـۆ روداوی کتـوپڕ لەبەردەسـتی خۆیـا گـل دابـوەوە، دەسـبەجێ فـەرمانیدا بـەهێزی ئیحتیـاط ئـەو کەلێنـەی کوردەکـان کردبویانـە هێزەکـانی گـاردەوە پـڕ بکەنـەوە. تێکهەڵچون شەوورۆژێکی خایاند. هێزەکانی کـورد لـەوە زیـاتر بەرەنگارییان پـێ نەکراو، بەتێکشکاوی کشانەوە سەلماس‌و چەهریق. هێزەکانی ئێـران نـەیان هێشـت هێزەکـانی کـورد مـاوەی خۆرێکخسـتنەوە خۆکۆکردنـەوەیان هـەبێ. لەبەرئـەوە جهانبانی فەرمـانی دواکـەوتنی هێـزی کوردەکـانیدا، لـەپاش دو رۆژ بەرهەڵسـتی کوردەکان سەلماسیان بەرداو، بەرەو چەهریق کشانەوە. سەرتیپ جهانبانی بۆ ئـەوەی ئەو سەرکەوتنەی بەدەستی هێنا بو بیقۆزێتەوەو، نەهێلێ هێزەکانی دوژمـن فریـای پشودان‌و خۆرێکخستنەوەو بکـەون، فـەرمانی بەهـەمو هێزەکـانیدا هـەل لـەدەس نەدەن‌و هەمـویان هێرش بەرن بۆ سەر چەهریق. هێزەکانی ئێـران لـەپاش بڕینـی ٨ فرسەخ رێگەی سەختی شاخاوی توانییان قۆنـاغ لـەدوای قۆنـاغ بەرهەڵسـتی پچـڕ پچڕی شۆڕشگێڕانی کورد تێك بشکێنن‌و بگەنە داوێنی قەڵای چەهریق‌و گەمارۆی بدەن، لەرۆژی ٢٠ی موردادی ١٣٠١دا قەڵای چەهریقیان گرت‌و هێزەکـانی سمکـۆ بەتێکشکاوی کشانەوە ناو خاکی تورکیا.

جهانبانی مژدەی ئەم سەرکەوتنەی بەم بروسکەیەدا بەرضاخان:

((لەچەهریقەوە، ژ ٦٤١:

مـەقامی مـەنیعی بەنـدەگانی حضـرتی اشـرەف وەزیـری جـەنگ‌و فەرمانـدەی گشتی قشون، دامت عظمته!

بەدوای راپۆرتی ژ١٧١ بەعەرزی حضوری موبارەك ئەگەیەنێ" هێزەکـانی ئێمـە بەدوی دوژمنـەوە ئـەمرۆ ٢٠هـەمی بـورجی ئسـەد سـەعات ١١ی بەیانی قـەڵای چـەهریقی گـرت‌و، ئـەو تـۆپ‌و موسەلسـەلانەی لـەماوەی رابـردودا لـەهێزەکانی

دەوڵـەتی گـرت بـو، گێڕایـەوە. دوژمـن بەلێقـەوماوی رای کـردو موتـەواری بـو، هێزەکانی ئێمە بۆ راونانی دوژمن بەخێرایی لەپێشڕەوی دان.

فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان

سەرتیپ امان الله))[٥٥].

حسێن مکی لەبارەی گیرانی چەهریقەوە ئەڵێ:

((فەتحی قەڵای چەهریق شوهرەتێکی گـەورەی پەیدا کـردو لەگشت ئیـالات و ولایەتـەکاندا دەنگـی دایـەوە زەمینەیـەکیدا بەدەسـت جەریـدەکانی لایـەنگری سەرداری سوپاوە کەماوەیەك لەو روەوە قەڵەم فەرسایی بکەن. تەلگرافی پیرۆزبـایی لەهەمو شارستانەکانەوە بۆ سەرۆکی حکومەت و سەرداری سـوپا نێـردراو لـەزۆری شـارەکاندا لەلایـەن فەرمانـدەکانی لەشـکرەوە بەشـانازی ئـەم پیرۆزبییـەوە کردیـان بەجەژن و چراخان. بۆ سەرداری سوپا کە کابرایەکی ظاهرسـاز بـو هـەلێکی لـەبار بـەدەس هـات لـەبارەی فتوحـاتی نیزامییـانی ئازەربایجـان و هێـزە ناوچـەییەکانی تەظاهوراتێ بنوێنێ. بەم بۆنەیەوە لە٢٨ی ئەسـەدی ١٣٠١ی خورشـیدی بەشـانازی سـەرکەوتنی ئـۆردوی دەوڵـەتی لـەئازەربایجان بـەپێی فـەرمانی وەزیـری جـەنگ لە((مەیدانی مەشق))جەژنیان کـرد. هـەمو ئەفسـەران لـەم جەژنـەدا بەشـداربون. دوای نان خواردنی ئێوارە لەلایەن سـەرداری سـوپا(وەزیـری جـەنگی)ەوە وتـارێکی گرنگ درا کە لەباری سەرنجی بایەخ و گیانی دیماگۆگی و بەگوتـەی هەنـدێ نیشـان دانـی سـەرداری سـوپا لـەباخی سـەوزا بـە تـەواوی شایانی سـەرنج دانـە، چـونکە نوسـەرانی بـەتواناى سـەرداری سـوپا ئـەو وتارەیـان بـێ ئەنـدازە بـاش ئامـادە کردبو..))[٥٦]

نوسەری بەناوبانگی ئێران ملك الشعراء بەهار، وەکو خۆی ئەڵێ، ئەو وتـارەی بۆ سەرداری سوپا نوسی بو بەم بۆنەیەوە بیخوێنێتەوە[٥٧].

٦- پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان

١/٦ ئێران

ئێران، وڵاتێکی فرەنەتەوەو فرەزمان و فرەمەزهەبە، قـانونی ئەسـاسـی بەرهـەمی مـەشروتە هیچ دەسکەوتێکی تایبەتی بۆ نەتـەوەکانی نـاو ئێـران بـەدەس نـەهێنا، کەمـافی فەرهەنگی، سیاسی، کۆمـەڵایەتی، ئابورییان دابین بکا. قانونی ئەساسـی ئەنجومـەنی ئێیالـەتی و ولایـەتی سـەلماند بـو، ئەمـە ئێرانـی ئـەکردە وڵاتێکـی دیمـوکرات. بـەڵام ئێیالەتـەکان و ولایەتـەکان لەسـەر بنچـینەیەکی نازانسـتی جیاکرابونـەوە، لەجیاکردنـەوەی سـنوری ولایەتـەکاندا، هێڵـی رەگـەز، زمـان، عەشـیرەت، نەتـەوە، مـەزهەب، دیـن، پێویسـتی جـوگرافی، دەسـکەوتی ئـابوری،

انەت مەسەلەی عەسکەری لێك نەدرا بوەوە، ئەگەر رێکخستنەوەی ولایەتەکان
گۆڕەیە بوایەو، ئەنجومەنی ئیبالەتو ولایەت رێك بخرایە، ئەوسا ئێران
ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا لەوانە بو ببێتە نمونەی نیشتمانی پێکەوە ژیانی نەتەوەو
گەزو دینو مەزهەبی جیاواز.
لەئەنجامی شۆڕشی مەشروتەدا کورد هیچ دەسکەوتێکی پێ نەبڕا. کاروباری
ایەتەکەی نەدرایەوە دەس رۆلەکانی خۆی. تەنانەت یەك رۆژنامەی بەزمانی خۆی
نەبڕا. هەروەها دەزگای فاسیدی دەولەتو، زولمی ژاندارمی لەسەر هەل نەگیرا،
شروتە لەکوردستاندا نەك رەنگی نەدایەوە، بەلکو ئەوەی لەمەشروتە خوازان
و بەبەلا ئەیان ناردە کوردستان.
دەزگای مەرکەزی، فسادی گەیشت بوە رادەیەك، حوکمڕانی شارەکانی بەپارە
فرۆشتو، سەروەزیرانیش هەمو نیشتمانەکەی بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشت.
ئەو((غەدر))ەی کەمێژونوسی ئێرانی سەعید نەفیسی باسی ئەکا کە لەناو
مالەی قاجارا بو بوە نەریتی حوکمڕانی، دوردۆنگیەکی وەهای دروست کرد بو
سەرکردەکانی کورد، بۆ چارەسەرکردنی کێشەی شەخسی خۆیان، یاخود کێشەی
ستی میللەتەکەیان بڕوایان بەهیچ بەلێنو گفتێکی حکومەتی مەرکەزی نەبو.
دەرباری ئێرانو کورە دەسەلاتدارەکانی حکومەت بۆچونێکی دیموکراتییان
بو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی، خواستی نەتەوەییان بەجیابونەوە
ازیو پارچەکردنی ئێرانو خیانەت لەشاو نیشتمان دائەنا. بەلکو بەگوێرەی
گەیشتنی رەسمیی ئەوان لەئێران قەومو قەبیلەو عەشیرەت هەبون، نەتەوەی
اواز نەبو. دانیان بەبونی کوردا نەئەنا وەکو نەتەوەیەکی جیاواز. لەئێران یەك
ەوە هەبو، ئەویش نەتەوەی ئێران بو. کوردیش قەومێکی ئێرانییە، بەلکو
ئومە رەسەنەکانی ئێرانە. لەم روانگەیەوە حکومەتی ئێران لەبەرئەوەی لای وابو
شەی کورد لەئێراندا بەباشی چارەسەرکراوە، دوای راگرتنی جەنگی جیهانی
کاتی بەستنی کۆنفرەنسی ئاشتیدا، داوای ئەکرد بۆ چارەسەرکردنی کێشەی
ەوەی کورد لەتورکیا هەمو کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران.
رضا شا بەچاولێکەری مستەفا کەمال ئەی ویست جیاوازی نەتەوەو رەگەزو
ان لەئێران دا نەهێلێو نەتەوە- دەولەت دروست بکا. هەر بەو مەبستە بو
سییەکاندا وشەی((ئێران))ی لەباتی وشەکانی((پارس))و((فارس))کردە ناوی
می ولاتەکەی[٥٨].
نیشتمانپەروەرانی کورد، لەوانە سمکۆ، لایان وابو ئێران نەتەوە نیەو ولاتە.
رد نەتەوەیەکی جیاوازە لەفارسو ئازەریو تورکو عەرەب. ئەویش وەکو هەمو

نەتەوەکانی تری دنیا مافی ئازادیو سەربەخۆییو هەبونی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەیە.
تەجروبەی کورد بەگشتی لەگەڵ دەوڵەتی ئێران باش نەبو. تەجروبەی سمکۆش، هی خۆیو براکانیو باوکیو باپیریو باپیرە گەورەی باش نەبو. هیچ لایەکیان بڕوای بەوی تریان نەبو. کاربەدەستانی ئێرانی سمکۆیان بەیاخیو نافەرمانو راووڕوتکەر.. دائەنا، ئەویش کاربەدەستانی ئێرانی بەپەیمان شکێنو زینهار نەناسو زاڵمو بەرتیلخۆر.. دائەنا.
لەبەرئەو هۆیانە لەیەك گەیشتنی کوردو ئێران لەتواناادا نەبو، چونکە بۆچونو باری سەرنجو تێگەیشتنیان بۆ مافی نەتەوەیی ئەوەندە جیاوازو لەیەك دور بو، بەهیچ جۆرێ نەئەگەیشتنە یەکتری.
زەمانی دانوسەندنی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ سمکۆ بەزۆری گوللەو دیوانی گفتوگۆیان بەزۆری مەیدانەکانی شەڕ بو. ئەو چەند جارەی ئێران لەئەنجامی لاوازیو گیروگرفتی ناوخۆیدا پێوەندی لەگەڵ سمکۆ کردوە. هەموی بەنیازی خاوکردنەوەی سمکۆو، دانانی ڕێوشوێنی لەناوبردنی بوە. ئەو چەند جارەش سمکۆ لەئەنجامی ناچاریو نائومێدیو تێکشکاندا پێوەندی لەگەڵ کردون، هەموی بەنیازی خۆگرتنەوەو جێگیر کردنەوەی خۆی بوە.
سمکۆ چەندین جار کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت.
گفتوگۆکانی لەگەڵ عین الدولە بەئەنجام نەگەیشت، چونکە لەسەر ئاستی سیاسی هیچ دەسکەوتێکی بۆ کورد یا بۆ خۆی تیادا نەبو، لەسەر ئاستی شەخسییش ئەیان ویست هەمو شتێکی لێ بسێنن بێ ئەوەی هیچی بدەنێ.
گفتوگۆکانی لەگەڵ رضاخان ۱۳٤۳کۆچی ئەویش هەر بەئەنجام نەگەیشت، چونکە رضاخان نەك هەر هیچ ڕەنگێکی سیاسی نەدا بەدیتنەکە، بەڵکو دڵنیاییو تەئمینی شەخسییشی لەلای سمکۆ دروست نەکرد، لەکاتێکا لەو دیتنەدا سمکۆ ئەی توانی رضا خان لەناو ببا.
دوایین گفتوگۆی ۱۹۳۰ لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کێشی کردە ناو داوی مەرگەوە، بەکوشتنی خۆیو دوایی هاتنی بزوتنەوەکەی تەواو بو.

٦/٢ تورکیای کەمالی

تورکیا بەشکاوی لەجەنگی جیهانیی یەکەم دەرهات بو. هێزەکانی هاوپەیمانەکان چوبونە ناو ئەستەمولی پایتەختی عوسمانی تێکشکاوەوە. ئەوان دەستیان بەسەر کاروبارەکاندا گرت بو.

ئەگەرچی سولتان مابو، بەڵام پایەیەکی روکەش بو، دەسەڵاتێکی راستەقینەی نەبو، دەستی بەسەر هیچ شوێنێکی تورکیادا نەئەڕۆیشت. گەورە پیاوەکانی کورد لەئستەمولّ بەهیوای بەڵێنی هاوپەیمانەکان کەوت بونە چالاکی سیاسیو رۆشنبیری، لەخەڵکی کوردستان دابڕا بون. مستەفا کەمال لەئەرزرومەوە کەوتە رێکخستنەوەی تۆردوی تورکو دەرکردنی هێزەکانی بێگانەو تێکشکاندنی بزوتنەوەی کوردو دانانی بناغەی تورکیای نوێ.

بۆچونی مستەفا کەمال بەرامبەر کوردو بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد هەرگیز هیچ لێڵییەکی تێدا نەبوە. لەو رۆژەوە لەئەرزرۆم کەوت بوە کارکردن. یەکێ لەبەندەکانی کارنامەی سیاسی بەگژاچونی جولانەوەی کوردو رێ گرتن بو لەهەمو چالاکییەکی سیاسیو فەرهەنگی کوردیو، هەولّ دان بو بۆ پەك خستنو شکاندنی هەوڵی رزگاری خوزای کورد.

مستەفا کەمال هەر لەسەرەتاوە لقو بارەگاکانی هەمو رێکخراوە سیاسیەکانی کوردستانی قەدەغە کردو، فەرمانی گرتنی دەرکرد بۆ جەلادەتو کامەران بەدرخانو ئەحمەد فائق کە لەگەڵ میجەر نوئێل چو بون بۆ مەلاتیە بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ گەورە پیاوانی کورد دەربارەی خواستە نەتەوەییەکانی.

ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی سمکۆ هاوسنوری ناوچەکانی جموجۆڵی کەمال بو، بەڵکو پشتی جەبهەی هێزەکانی بو. بێگومان سمکۆ لەچالاکی سیاسیو دیپلۆماسیو رۆشنبیری رێکخراوە کوردییەکانی ئستەمولّ بێ ئاگا نەبو، چونکە هیچ نەبێ بەهۆی سەید تەهاوە کەهەم ژنبرایو هەم یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بو، ئەبێ ئاگادار بو بێ. هەروەها ئەبێ لەهەڵوێستی مستەفا کەمالو جولانەوەکەشی بەرامبەر ئامانجە نەتەوەییەکانی کورد لەتورکیا کەم یا زۆر ئاگادار بوبێ.

سمکۆ باوەڕێکی قوڵی بەوە هەبو، ئێران زۆر لاوازو بێ توانایەو تەقەللاکانی کورد لەوێدا کۆبکرێنەوە بۆ بەدەسهێنانی دەسەڵاتو دامەزراندنی ناوەندێکی سەربەخۆی کوردی. بۆ دامەزراندنی ئەوەش پێویستی بەچەکو تەقەمەنی ئەبێ، کەئەبێ لەشوێنێکەوە دابین بکرێ. سمکۆ ئینگلیزی تاقی کرد بوەوە ئامادە نەبون چەکو پارەی بدەنێ. سۆڤێت لەبارێکی وەهادا نەبو بتوانێ یارمەتی کورد بدا. ناوچەکەش جگە لەحکومەتی تورکیای کەمالی دەوڵەتی تری تێدا نەبو. بەتایبەتی ناوچەکانی سمکۆ راستەوخۆ نوسا بون بەناوچەکانی دەسەڵاتی مستەفا کەمالەوە. هەر لەم روانگەیەوە هەڵوێستی خۆی لەکوردستانی تورکیاو عیراق دیاری کردوە.

کاتێ ئەحمەد تەقی لەکاتی گیرانی شێخ محمودا بەزمانی هەندێ لەگەورە پیاوەکانی کوردستانی عێراقەوە لەتشرینی یەکەمی ۱۹۲۰دا داوای هاوکاری‌و پشتیوانی لێ ئەکا بۆ بەرپاکردنی شۆڕش بەپشتیوانی تورك لەدژی ئینگلیز، لەوەڵامدا ئەڵێ: ((ئێستا ئینگلیز زۆر بەهێزە، موجادەلە کردن لەگەڵیا لەبارەی کوردەوە زۆر گرانە، باوەڕ ناکەم تورکی زەبونیش بتوانێ بەناردنی هێز بۆ ئەوەی دەست بخاتە کاروباری سیاسی رەواندزەوە، چاکترین شت بۆ کورد ئەمڕۆ ئەوەیە لەئێراندا جولانەوەمان یەك بخەین، وبونی خۆمان لەئێراندا بپارێزین، ئەمە بۆ باری ئەمڕۆمان زۆر باشە، و لەدوا رۆژا ئەتوانین کەلکی لێ وەربگرین[٥٩].

لەو گفتوگۆیەش‌دا کە لەتشرینی یەکەمی ۱۹۲۱دا مستەفا یاملکی لەگەڵ سمکۆی کردوە لەبارەگاکەی‌ی خوی لەچەهریق، لەو روەوە ئاشکراتر بیوڕای خۆی رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت، ئەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وان‌و ئەرزڕوم بەتلیس‌و هەکاری‌و خەرپوت رزگار ناکەیت‌و ئەو خەلکە رێك ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

وەلام: من وای بەباش دەزانم، کە لەپێش‌دا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم، من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگ‌و فیشەك یارمەتیم دەدەن...)).

تورك بەڕواڵەت دۆستایەتی سمکۆیان ئەکرد. هەندێ چەك‌و تەقەمەنییان دابویە. ئەویش بەدابین کردنی خواردەمەنی، کە لەو سەردەمەدا گرنگییەکی تایبەتی هەبو، یارمەتی ئەدانەوە. بەڵام سمکۆ سەرکردەیەکی بزوتنەوەی کورد بو. هەوڵی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆی ئەدا. ئەمەش بەتەواوی ناکۆك بو لەگەڵ ئامانجی کەمالییەکاندا.

کەمالییەکان بۆ راپەڕاندنی خەڵکی کوردستانی عیراق دژی ئینگلیزو گرتنەوەی ولایەتی موسڵ، بەهاوکاری هەندێ لەکوردەکانی ئەوێ. مەفرەزەیەکی پچوکیان بەسەرکردایەتی کابرایەك، بەناوی ئوزدەمیر بەگ. نارد بوە ناوچەی رەواندز. لەنامەکانی نێوان کاربەدەستانی تورك‌و فەرماندەی ئەم بارەگا پچوکەدا، هەڵوێستی کەمالییەکان لەسمکۆ دەرئەکەوێ، کەئەمە نمونەیەکێتی:

((دیاربەکر
۱٤/٦/۳۳۸
ئیستیخبارات، نومرە-۱۷٤٥

بۆ ئورزدەمیر بەگی قایمقام

١-سمکۆ کابرایەکی فێلبازە، بەهۆی زرنگی خۆیەوە ئەو خەنجەرە کەهەڵی گرتوە بۆ کاتی خۆی ئەشارێتەوە. ئەم کابرایە بیری سەربەخۆیی لەکەللەدایە. مەبەستی ئەوەیە کە تا لەئێراندا دەسەڵاتی زیاد ئەکاو بەهێز ئەبێ لەگەڵ ئێمە تێك نەچێو بەجۆرە بەمەرامو ئامانج بگا.

٢-سەرکەوتنی سمکۆ لەناو عەشایری کوردا بەجۆرە گەورە بونیو دەسەڵات پەیداکردنی بۆ حکومەتی میللی ئێمە(واتە بۆ حکومەتی تورکی مستەفا کەمال)دەس نادا. بەڵام لەم رۆژەدا تیکچونمان لەگەڵ سمکۆ بۆ ئێمەش باش نیە. ئەگەر بتوانن هەوڵی ئەوە بدەن کەبەپڕوپاگەندەو بەبڵاوکردنەوەیەکی وا کەعەشایەری پێ تەفرە بدەنو بیان کەن بەدوژمنی سمکۆ بەڕاستی خزمەتی گەورە بۆ حکومەت جێبەجێ ئەکەن. وەکو ئەوە کەبلێن سمکۆ بەپارەی ئینگلیز ئەم شۆڕشە ئەگێڕێو بۆ قازانجی خۆیو خزمەتی ئینگلیز خوێنی کوردەکان ئەڕژێنێ.

٣-ئەو مەفرەزەیە کەلێرەوە خراوەتە ڕێ جارێ ئەچێتە جولەمێرگ. دوای گەیشتنی ئێوە بەرەواندزو جێگیربونتان لەوێ، بەپێی هەواڵو پێویست فەرمانی تر ئەدرێ بەبزوتنەوەی مەفرەزەکەو هاتن وە یا نەهاتنی بۆ ڕەواندز.

٤-مەکارە(هۆی گوێزانەوە)مان نیە کەتۆپو مەترالیوزی (رەشاش)پیا بنێرن. هەوڵ ئەدەین کەئەوەشتان بۆ جێبەجێ بکەین.

بەناوی قومانداني جەبهەوە

ڕەئیسی ئەرکانی حەرب بصری[٦٠]

وەکو ئەوان سمکۆیان بەدوژمن داناوە، سمکۆش باوەڕی بەوان نەبو، بەڵکو وەکو لەگفتوگۆکانیدا لەگەڵ یاملکی وتویەتی تورکی لەعەجەم بەدوژمن تر زانیوە بۆ کورد. بەڵام لەو کاتەدا پێویستی هەردو لایانی کۆکردۆتەوە، بەتایبەتی تورك کاتێ پێویستی بەبێلایەنی سمکۆ بو کەهێشتا لەشەڕا بو لەگەڵ هێزەکانی ئەرمەنیو، دوایی تر فەرەنسیو، ئینجا یۆنانی.

لەدوای ئەو هێرشە گەورەیەی ئەرتەشی ئێران کردی بۆ سەر مەڵبەندەکانی ژێردەسەڵاتی سمکۆو داگیرکردنی چەهریق، سمکۆ کشایەوە بۆ ناو تورکیا. دۆستایەتی سمکۆ لەگەڵ کەمالییەکان بەکەڵکی نەهات. چونکە هەڵوێستی ڕاستەقینەی کەمالیەکان لەسمکۆ وەها بو وەکو لەو بەڵگەیەدا نوسراوە، نەك وەکو ئەوەی سمکۆ تێی گەیشت بو. لەناو خاکی تورکیادا هێزێکی سوکەڵەی تورك لەناکاو بەشەو پەلاماری سمکۆیاندا بیکوژن. لەم پەلامارەدا ژنەکەیو هەندێ

لەهاوڕێکانی کوژران، کوڕەکەی بەدیل گیرا، هەرچی زێڕو سامانێکی پێ بو بە تالآن برا. خۆیو براکەی بەزەحمەت دەرباز بون.

سمکۆ لەو سەفەرەدا کەهاتە کوردستانی خوارو، نوێنەرانی ئینگلیزی لەدێرییو بەحرکە بینیو پاشان روی کردە سلێمانی بۆ دیدەنی شێخ محمود. لەو کاتەدا لەسلێمانی نوێنەرانی تورك خەریکی گفتوگۆ بون لەگەڵ شێخ محمود. ئینگلیزەکان بەهیوا بون سمکۆو شێخ محمود لەدۆستایەتی تورك ژیوان بکاتەوە. بەلآم سمکۆش کەگەیشتە سلێمانی لەگەڵ تورك تێ هەڵ چوەوە، بۆ ئەوەی کوڕەکەی بەر بدەنو پارەکانی بدەنەوەو دالدەی بدەن.

سمکۆ زۆر لەسلێمانی نەمایەوە، چونکە سلێمانی لەئەنجامی هەڕەشەی بەریتانیدا چۆڵ کرا. گەڕایەوە ناوچەکانی سنورو لەوێ پێوەندی لەگەڵ تورك نوێ کردەوە. تورك لەو کاتەدا لەگەڵ ئینگلیزو حکومەتی تازە دامەزراوی عیراق لەسەر ولایەتی موسڵ لەکێشەدا بون. ئینگلیز ئەی ویست ئاسوریەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نیشتەجێ بکا. تورکیش ویستی سمکۆ تێکەلآوی ئەم گەمەیە بکا. سمکۆیان بانگ کرد بۆ وان. گفتیان پێ‌دا یارمەتی بدەن بەچەكو سەرباز بۆ ئەوەی بچێ بۆ یارمەتی دانی شێخ محمود لەدژی ئینگلیز بجەنگێ. زۆری نەخایاند تورکو ئینگلیز کێشەکانی خۆیان بەخۆشی چارەسەر کرد. تورك پێویستیەکی بەسمکۆو بەشێخ محمود نەما. کەوتە تەنگ پێ هەڵ چنینو راونانی. لەدوای تێکشکانی شۆڕشی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا سمکۆ ناچار بو چەند جارێ لەنێوان تورکیاو ئێرانو عیراقدا ئەم دیو وئەو دیوی سنور بکا تا سەرەنجام لەشنۆ کوژرا.

٣/٦ بەریتانیا

بەریتانیاو روسیا لە١٩٠٧ەوە لەسەر دابەشکردنی ئێران رێ کەوت بون. هەمو کوردستانی ئێران ئەبو بکەوێتە ژێردەستی روسیا. بەلآم شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەو نەخشەیەی بەجارێ هەڵ وەشاندەوە. بەریتانیا وازی لەدابەشکردنی ئێران هێنا. ئەی ویست دەوڵەتی ئێران بمێنێو حکومەتێکی مەرکەزی بەهێزی ئەوتۆی تێدا دابمەزرێ بەری تەنینەوەی کۆمۆنیزمو نفوزی سۆڤێتی بگرێ. بەلآم لەهەمان کاتدا ئەی ویست ئێران بەپەیمانێکی دو قۆڵی بەخۆیەوە ببەستێتەوە بۆ ئەوەی لەژێر کار تێ کردنی خۆیدا بێ.

ئێران ئەیویست لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا بەشدار بێو بەیارمەتی بەریتانیا سنورەکانی خۆی لەسەر حسابی تورکیاو روسیا فراوان بکا. بەریتانیاش نەیئەویست ئێران، کەبەشداری جەنگی جیهانی نەبو بو، بەشداری کۆنفرەنسی

ئاشتی بێ بۆ ئەوەی هیچ بەشدارییەکی لەدیاری کردنی چارەنوسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا نەبێ.

بەریتانیا لەرێگەی دانی چەردەیەك بەرتیل بەوثوق الدولەی سەر وەزیرو وەزیری دەرەوەو وەزیری داراییەوە لە١٩١٩دا پەیمانێکی لەگەڵ ئێران بەست بەکردەوە ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانیا.

سیاسەتی ئێرانیی بەریتانیا بەکورتی ئەوە بو، ئێران بەیەکگرتویی‌و بەهێزی بێنێ. لەبەر ئەوە کورد هەلی ئەوەی نەبو، پشتیوانی بەریتانی بۆ خواستە نەتەوەییەکانی خۆی لەئێراندا بەدەس بهێنێ. لەکاتی سەردانی ویلسۆندا بۆ سلێمانی بۆ کۆبونەوە لەگەڵ شێخ محمودو مەزنەکانی تری کورد، کەمەسەلەی کوردی ئێران هێنرایە پێشەوە، هەندێ لەمەزنەکانی کوردی ئێران ئارەزوی یەکگرتنیان لەگەڵ کوردستانی عیراق دەربڕی، ویلسۆن ئەمەی بۆ نەسەلماندن.

لەکۆنفرەنسی پاریس، ئەگەرچی نوێنەرایەتی کورد مەسەلەی کوردی ئێرانی هێنایە کایەوە بەڵام لەپەیمانی سیڤەردا کوردستانی ئێران بەتەواوی پشت گوێ خرا.

هەروەها سمکۆش کە بەهۆی بابەکر ئاغای پشدەرییەوە پێوەندی لەگەڵ ئینگلیز کردو، دوایی تر سەید تەهای نارد بو دیدەنی مەندوبی سامی لەبەغداد، بەڵێنی هیچ جۆرە یارمەتیەکیان پێ نەدا.

زۆرکەس لەسمکۆیان پرسیوە بۆچی لەگەڵ ئینگلیز ڕێك ناکەوێ. سمکۆ ڕێککەوتنی لەگەڵ ئینگلیز ڕەت نەئەکردەوە. زۆریشیان لەگەڵ خەریك بو. بەڵام ئینگلیز هیچ یارمەتییەکی سمکۆیان نەداو هیچ پشتیوانییەکیان لێ نەکرد، چونکە پشتیوانی کردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئێران لەگەڵ سیاسەتی ئەوان نەئەگونجا، خۆیشی بەهۆی کوشتنی مارشیمۆن‌و ڕەفتاری لەگەڵ مەسیحییەکان لەلای ئەوان بەدناو بو.

مس بیل لەو ڕووەوە ئەڵێ بەهۆی ئەو بەیانەوە کەمیجەر نوئێل لەحوزەیرانی ١٩١٩دا دەربارەی مەسەلەی کورد بڵاوی کردەوە سمکۆ زیاتر نزیك بوەوە لەوەکیلی حاکمی عامی عیراق. بەڵام بەهۆی ئەو پەیمانەوە کەئێمە لەگەڵ ئێران بەستمان هیچ هیوایەکی نەما بەپشتیوانی ئێمە بۆ دامەزراندنی یەکێتییەکی نەتەوەیی لەناو کوردەکانی تورکیاو ئێراندا. سەرەڕای ئەوەش ئەترسا سزا بدرێ لەسەر ڕەفتاری خراپی لەگەڵ مەسیحییەکان[٦١].

سمکۆ دوای تێکشکانی لەئێران ڕوی کردە کوردستانی عیراق. لەدێرێ‌و لەبەحرکە نوێنەرانی ئینگلیزی بینی دو پێشنیاری خستە بەر چاویان" هاوکاری

کورد لەگەڵ ئینگلیز بەرامبەر بەوە ئەوانیش پشتیوانی کورد بکەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان.
ئەگەر ئەوە ناکەن، یارمەتی خۆی بدەن بەئاشت کردنەوەی لەگەڵ ئێران یا بەشەرِ بگەڕێتەوە شوێنی خۆی[٦٢].
دوایین دوژمنایەتی ئینگلیز لەگەڵ سمکۆ ئەوە بو" کاتێ سمکۆ لەژێر گوشاری تورکی‌دا بەناچاری چوە کوردستانی عیراق، موعتەمیدی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ حکومەتی ئێران بکا بۆ سەرکوت کردنی یاخیبونی سمکۆ[٦٣].
٤/٦ روسیە
سیاسەتی کوردیی روس لەپێش هەڵگیرسانی جەنگ‌و لەساڵانی جەنگ‌دا خواستە نەتەوەییەکانی کوردی رەچاو نەئەکرد. هەمو تەقەللاکانی عەبدولرزاق بەگی بەدرخان، کامل بەگی بەدرخان، سمکۆ، شێخ عبدالسلامی بارزانی، مەلا سلیمی خیزان، سەید تەهای شەمزینی کەڵکی نەبو. روسیا گرەوی لەسەر هاوکاری ئاسوری‌و ئەرمەنی کردبو، نەی ئەویست بۆ کورد ئەوان لەخۆی برەنجێنێ.
روسیە لەدوای سەرکەوتنی ئۆکتۆبەر، توشی کێشەی ناوخۆی‌و ئابڵوقەدانی دەوڵەتانی ئەوروپی بو، ئەیویست تەوقی ئابڵوقەدان بشکێنێ‌و، نەهێڵێ نفوزی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بگەنە سنوری لای خواروی، هەر بۆ ئەوەش بەپێچەوانەی سەردەمی قەیسەرِ کەرێ کەوت بو لەگەڵ بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا بۆ دابەشکردنی خاکی عوسمانی‌و ئێران، سیاسەتی حکومەتی سۆڤیێتی هەڵوەشاندنەوەی هەمو رێککەوتنامە کۆنەکان‌و دروست بونی دەوڵەتی بەهێز لەتورکیاو ئێران‌و ئەفغانستان بو.
سۆڤیێت دەستی لەئەرمەنی‌و ئاسوری هەڵگرت‌و، بەکاروباری ناوخۆی‌و بەرەنگاری گەلە کۆمەکێی دنیای سەرمایەداریەوە مەشغوڵ بو، نەی ئەپەرژایە سەر دەس وەردانە کاروباری ناوەوەی ئێران‌و تورکیا، لەبەرئەوەش نەیویست کۆمەك بەشۆرِشگێرِانی ئێران‌و تورکیا بکا، بەڵکو کۆمەکی بەحکومەتی مەرکەزی کردو، پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ تورکیای کەمالی‌و ئێران‌و ئەفغانستان بەست.
سمکۆیش کەخۆی رەفتاری لەگەڵ روس کرد بو، لەپێش جەنگ‌دا سەردانی تفلیسی کرد بو، و لەنزیکەوە سەرکردەکانی دی بون بەتایبەتی دوای رێکەوتنی روسی- بەریتانی ١٩٠٧کە هات بونە ئازربایجانەوە، و لەسەردەمی جەنگ‌دا بەگیراوی بردبویانە قافقاس‌و، دوایی دەس بەسەر لەخوی‌و پاشان بێلایەن لەچەهریق دانیشت بو.

سمکۆ لەسالآنی دەربەدەری کەهێشتا لەناوچەی باشقەلآی کوردستانی تورکیا بو لەسەرداوای خالد بەگی جەبرانلی سەرۆکی((جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستان))لەرێگەی کونسولی سۆڤێتیەوە لەورمێ پێوەندی لەگەلْ کردن. دو پێشنیاری خستە بەردەم" هاوکاری کوردو سۆڤێت بەرامبەر بەوەی پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەکانی گەلی کورد بکەن. ئەگەر ئەوە نەتوانرا، لای کاربەدەستانی ئێران هەولی بۆ بدەن بگەرێتەوە شوێنی خۆی‌و ئەوان دەستەبەری سەلامەتی بن.

یەکێتی سۆڤێت ئامادە نەبو پشتیوانی لەبزوتنەوەی کورد بکا چونکە لەگەلْ سیاسەتی ئێرانیی‌و تورکیی سۆڤێتی‌دا نەئەگونجا. روسیای سۆڤێتی لەو کاتەدا ئەی ویست دەولەتانی ئێران‌و تورکیا بەهێز بن‌و بتوانن خۆیان لەبەر گوشاری دەولەتانی ئەوروپیی دوژمنی سۆڤێتدا رابگرن‌و، نەکەونە ژێردەستی ئەوان، هەروەها پەیمانی ((دۆستایەتی‌و هاوکاری))لەگەلْ ئیمزا کرد بون. نوێنەرانی سۆڤێتی لەوەلآم‌دا ئاگاداریان کرد، داوای یەکەمی لەگەلْ سیاسەتی ئەوان ناگونجێ، ناشیانەوێ درۆ لەگەلْ کورد بکەن. بۆ داوای دوەمی ئامادەییان دەربڕی بو بۆ یارمەتی دانی.

هەر لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا بو یەکێتی سۆڤێت بەدەنگ داواکانی شێخ مەحمودەوە لەعیراق‌و، داواکانی خالد بەگ‌و جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستانەوە لەتورکیاو، داواکانی سمکۆوە لەئێران، نەهات.

٧-سالآنی دەربەدەری

١/٧ شەبەیخونی تورك

حاجی مستەفا پاشای یاملکی لەمانگی تشرینی یەکەمی ١٩٢١دا سەردانێکی سمکۆی کرد، لەم سەردانەش چەند مەبەستێکی هەبو" لەسەرو هەمویانەوە هاندانی سمکۆ دژی کەمالییەکان کەئەو بەگەورەترین دوژمنی کوردی دائەنان، هەروەها دەربڕینی پشتیوانی لەسمکۆو، ئامادەیی بۆ هاوکاری کردنی‌و گۆڕینی رەنگی جولآنەوەکەی لەبزوتنەوەیەکی خێلەکیی نارێکوپێکەوە بۆ بزوتنەوەیەکی سیاسی نەتەوەیی رێکخراو، یاملکی نەی توانی هیچ کام لەمەبەستەکانی بهێنێتەدی. لەهەمان کاتدا بو بەهۆی پونگانەوەی زۆرتری کامالییەکان لەسمکۆو بزوتنەوەکەی.

سمکۆ لەبەر هێرشی گەورەی ئەرتەشی ئێران‌دا بەرەو سنوری تورکیا کشایەوە، پشت ئەستور بەدۆستایەتی پێشوی لەگەلْ کەمالییەکان، بەتەمابو یارمەتی بدەن. سەرتیپ جهانبانی دەسبەجێ کاربەدەستانی تورکی لەپەڕینەوەی سمکۆ بۆ ناوخاکی ئەوان ئاگادار کردو داوای لێ کردن، سمکۆ بگرن‌و بیدەنەوە بەئێران[٦٤].

تورك لەلایەك دوژمنایەتی هەمو جولانەوەیەکی نەتەوەیی کوردیان ئەکرد، کەسمکۆ لەو قۆناغەدا رویەکی درەوشاوەی بو، لەلایەکی ترەوە دیتنی یاملکی، دوژمنی خوێنەخۆری مستەفا کەمالو کەمالیەکان، ترسی ئەوەی لێ پەیدا کرد بون سمکۆ شۆرش بگوێزێتەوە ناو کوردستانی تورکیا. ئێرانیش داوای گرتنو بەدەستەوەدانی کردبو، تورك ویستیان هەلی تێکشکانی سمکۆ بقۆزنەوە، ئەو جولانەوەیەی لەوانەیە بتەنێتەوە بۆ ناو کوردەکانی ئەوێش‌و، کێشەیەکی گەورەیان بۆ دروست بکا لەکاتێکا ئەوان بەشەری یۆنانەوە خەریك بون، لەرێگەی کوشتنی سمکۆوە بەیەکجاری تەواو بکەن.

هێزێکی سوکەڵەی تورك شەوێ لەناکاو پەلاماری بارەگاکەی سمکۆیاندا. یەکێ لەهاوسەرەکانیو چەند کەسێ لەپیاو ماقوڵەکانی کوژران. خسرەوی کوری گیرا. هەرچی پارەو داراییەکی پێی بو کەوتە دەست تورك. خۆیو ئەحمەد ئاغای برایو تاقمێ لەسوارەکانی بەفەلاکەت دەرباز بون[٦٥] تورك کەوتنە شوێنیو تەنگیان پێ هەڵچنی. سمکۆ روی کردە دێرێ لەسەروی هەولێر لەکوردستانی خوارو.

٢/٧ سمکۆ لەکوردستانی خوارو

لەو کاتەدا هەمو عیراق لەژێردەستی ئینگلیزدا بو، بەڵام هەندێ بەشی هەلومەرجێکی تایبەتی هەبو، شێخ محمود لەسلێمانی مەلیکی کوردستان بو. تورك بەهاوکاری هەندێ کوردی دوژمنی ئینگلیز هێزێکی کەمیان ناردبوە رەواندز. ئەیان ویست ولایەتی موسڵ بخەنەوە سەر تورکیا. ئینگلیزیش ئەی ویست بیخاتە سەر عیراق. ئەو هێزە پچوکەی تورك دەردەسەرێکی راستەقینەی بۆ کاربەدەستانی بەریتانی دروست کردبو. ئەیان ویست هەرچۆنێ بێ دەریان بکەن. هەندێ شوێنی کوردستان لەژێر دەسەلاتی راستەوخۆی هیچ لایەکدا نەبو. نێوانی شێخ محمودو ئینگلیز تێك چو بو. ناکۆکیەکانیان سەرلەنوێ خەریك بو ئەتەقیەوە. شێخ محمود لەگەڵ هێزەکەی تورك لەرەواندزو لەرێگەی ئەوانەوە لەگەڵ کەمالییەکان پێوەندی دۆستانەی دامەزراند بو. ئینگلیز لەهەڵوێستی شێخ مەحمودو پێوەندی لەگەڵ کەمالیەکان نارەحەت بو. پەلاماردانی سمکۆ لەلایەن تورکەوەو هاتنی بۆ کوردستانی عیراق بۆ ئینگلیز هەلێ بوو ویستیان بیقۆزنەوە، بۆ ئەوەی لەرێگەی ئەوەوە کار لەشێخ مەحمود بکەن‌و نێوانی لەگەڵ تورك تێك بدەن.

ئینگلیز سمکۆیان بانگ کرد بۆ هەولێرو عیزەت تۆپچی یەکێ لەهاوکارەکانی شێخ مەحمودیان نارد بەدویدا بیهێنێ. سمکۆ لێیان دڵنیا نەبو، ئەترسا لەسەر

داوای ئاسوریەکان بیگرن، لەبەر ئەوە نەچو بۆ هەولێر بەڵکو چو بۆ گوندی بەحرکە[٦٦] لەوێوە کەوتە ئاڵوگۆڕی پەیام لەگەڵ شێخ محمود.

٣/٧ گفتوگۆی ئینگلیزو سمکۆ

ئەدمۆنس گفتوگۆی خۆیانو سمکۆ بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((... رۆژی چوارەمی نۆڤەمبەر بۆ گفتوگۆ لەگەڵ لاین بەفرۆکە چوم بۆ کۆیە، لەپێنجەمی نۆڤەمبەردا کەوتمە رێ بۆ هەولێر. لەرۆژی شەشەمدا لەگەڵ لاین، کە لەکۆیەوە بەئوتومبێل گەڕابوەوە، و ئەحمەد ئەفەندیو لیتل دیل بەئوتومبێل کەوتینە رێ بۆ دیداری سمکۆ. دیدار لەگوندی بەحرکە بو کەهی هۆزی گەردییە کەوتۆتە دە میلیی کەناری رێی دێرە. سمکۆ لەگەڵ ئەحمەدی برایو دو سێ خزمی گەورەترو نزیکەی بیست کەس لەهاوڕێکانی هات بو.

وتی هەست بەپەژارەو رەنجانێکی تایبەتی ناکا بەرامبەر ئێرانیەکان، ئەوەندەی لێی چێشتون، ئەوەندەشی تێ سرەواندون، بەڵام ئەیەوێ تەسفیەی حساب لەگەڵ تورکەکان بکا، کەگفتیان دابویە پشتیوانی بکەن، کەچی پشتیان تێ کرد. سەری سوڕما لەوەی، ئێمە زۆر بەتەنگ نەرەنجاندنی ئێرانیەکانەوەین، لەبەرئەوەی هەمو ئەزانن بەدرێژایی سنور ئێرانیەکان لەگەڵ تورکەکان ئێمەیان لەرەواندز و رانیەوە دەرپەڕاندوەو هێشتا لەگەڵ ئێمە ئەجەنگنو هاوکاری ئەکەن. وتی بەو هیوایە هات بو کەئێمە ئامادە ئەبین پشتیوانی بکەین لەئازادی کورد لەتەوقیی دو حکومەتی کەدوژمنایەتییان هەیە لەگەڵی، ئەگەر بەهەڵەدا چوە ئەوا لەم حاڵەدا هیچ ئارەزویەکی نیە داوای پەنادان لەئێمە بکات، بەڵکو ئەگەڕێتەوە ناو هۆزەکەیو خۆی بەتەنیا ئەوپەڕی تەقەلا ئەدا[٦٧].

ئەحمەد تەقی لەزمانی سمکۆ وە گفتوگۆکان بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ئینگلیزەکانو تورکەکان هەردو لایان درۆمان لەگەڵ دەکەن لەبابەت سەربەخۆییو سەربەستی کوردستانەوە، هەر بەڵێنو قسەیەك بدەنو بڵێن درۆ دەکەن وە هەڵمان دەخەڵەتێنن، ئینگلیز ئەیەوێ هەمو کوردێك وەك نۆکەر هەڵسوڕێنێو ئیشی پێ بکات بۆ چاکەو دەسکەوتی خۆی، وەك مەیمون هەڵماپەڕێنێ بەکەیفی خۆی، بەرانبەر نەتەوەکەمان شەرمەزارمان بکا ئەمەش بەمن ناکرێت..

لەکاتێکا من لەشوێنەکەی خۆم رام کردو تورکەکان هێرشیان هێنایە سەرم، لەسەر ئامۆژگاریو هاندانی سەید تەها، من هاتم بۆ ناوچەی((دێرێ))لەعیراق لەلیوای هەولێر بۆ دیدەنیو رێك کەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکان. حاکمی سیاسی ئینگلیز لەگەڵ سەید تەها دا هاتنە دێرێ بۆ دیدەنیم، دورو درێژ قسەمان کرد

پێم وت: ((من کوردم ولێم قەوماوە دوژمنی حکومەتی فارسم لەئێران، ئەوا ئەم جارەش بومە دوژمنی تورك چونکە ژنیان کوشتمو کوڕیان بەدیل بردم. ئێوەش ئینگلیزەکان گەلێ قسەتان کردوە لەگەڵ((کۆمەڵی کورد))لەئەستەموڵ، وە بەڵێنی زۆرتان داونەتێ هیچتان بەجێ نەهێناوە، لەبەر ئەوە کوردەکان لەگەڵ مستەفا کەمال دا ڕێك کەوتن، وە هەروەها لەکوردستانی خواروشدا ئێوە ئیدارەی حکومەتی شێخ محمودتان تێکدا، ئەوانیش ناچاربون لەگەڵ کەمالیەکانا ڕێك کەوتنو هێنایانن بۆ ڕەواندز لەکوردستانی خواروداً، ئێستاش من لەجیاتی هەمو کوردێك لەهەمو کوردستانا پێتان ئەڵێم: ئەگەر ئێوە ئامادە بنو ڕاست بکەن وە بەڕاستی بێنە پێشەوە بۆ دانی سەربەخۆیی بەکوردستان، منیش خۆم ئامادەمو بەڵێن ئەدەم کوردتان لەگەڵ ڕێك بخەم، ئەگەر ئەمەش ناکەن، تەنها داواتان لێ ئەکەم یاریدەم بدەن بچمەوە جێگای خۆم ئایا بەشەڕ کردن لەگەڵ ئێراندا، یا بەئاشت بونەوە لەسەر بەڵێنو گفتی ئێوە.

حاکمی سیاسی ئینگلیز لەوەڵاما وتی: جارێ حەز ئەکەم بزانم ئێوە کۆچتان کردوە چەند پارەتان پێویستە بۆ نەهێشتنی ئاتاجیتان؟

ئیسماعیل خان وەڵامی دایەوە، وتی: هیچ جۆرە ئاتاجیەکمان نیە. من میوانی برا کوردە دلێرەکانم تازە شێخ مەحمودی بەڕێز ٥٠٠ لیرەی ئاڵتونی بۆ ناردوم.

حاکم ئینجا وتی: ئەی چۆنە لاتان کەسەید تەها بکەین بەحاکمی ڕەواندزو حەریر، وە ئەحمەد ئاغای برات بەحاکمی بادینان؟

ئیسماعیل خان لەم پرسیارەی حاکمی سیاسی زۆر دڵگیر بو، وتی: منو سەید تەها کۆچەرین، لەدێرێ دانیشتوین ئەم ناوچەیە لەشۆڕشان لەگەڵ ئێوەدا، من لەپێشەوە بۆم ڕون کردنەوە ئەگەر ڕاست ئەکەن ئەبێ لەپێش هەمو شتێکەوە سەربەخۆیی‌و ئازادی کوردستان بخەنە بەرچاو، تەشکیلاتو دانانی خەڵك ئەبێ بەپێی ئارەزوی دانیشتوانی وڵاتەکە بێت نەك ئارەزوی منو تۆ، لام وایە ئێوە نیازتان وایە بەقبوڵ کردنی ئەم داوا کردنانە، ئێمە بکەن بەدوژمنی کوردەکانی کوردستانی خوارو وە سوکمان بکەن لەناویانا، بۆ لەبریتی پرسی دانانی حاکمی بۆ ڕەواندزو حەریر، باسی تەرتیباتو تەشکیلاتی دامەزراندنی سەربەخۆیی کوردستان ناکەنو بەنوێنەر نامنێرن بۆ لای شێخ محمود کەبەشدار ببێ لەم یەکێتییەدا؟ بەداخەوە زۆر بەئەندێشەوە ئەڵێم داواکردنەکانت لەجێی خۆیا نیە.

حاکمی سیاسی پاش بێ دەنگ بونو بیر لێ کردنەوە بۆ ماوەیەك وتی: ئەم داواکردنانەی ئێوە بەمن نەدەگێڕرێتەوە نەقبوڵیش دەکرێت چونکە لەدەسەڵاتی من دا نین، فەرمو بابچین بۆ هەولێر لەوێوە نوێنەری سامی لەبەغداوە دەهێنن بۆ گفتوگۆ کردنو دوان لەم بابەتە[٦٨].

٤/٧ پەیامەکانی سمکۆو شێخ محمود

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەبەحرکە بو بەتەلگراف لەگەڵ شێخ محمود کەوتە ئاڵوگۆڕی بیروڕا. پەیامەکانی هەردوکیان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ جۆری تەقەللای نەتەوەیی کوردو تێگەیشتن لەسیاسەتی کوردیی بەریتانیا.

ئەبێ رۆژنامەکانی ئێران لەسەر سەفەری سمکۆ هەندێ هەواڵی ناڕاستیان بڵاو کردبێتەوە، لەبەر ئەوە((رۆژی کوردستانی)) زمانی حکومەتی کوردستان تێکستی پەیامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی هەردوکیانی وەکو خۆی بەمجۆرە بڵاوکردۆتەوە:

((بەتاریخی ٩ رەبیع ئەلئەوەلی ٣٤١ ژمارە ٧٠ی غەزەتەی ستارە ئێران موخالیفی حەقیقەت بەعزی نەشریاتی کرد بو، بۆ تەصحیحی ئەفکاری عمومی سەرداران‌و موننەوەرانی کورد مەجبور بوین موخابەراتی کە لەبەینی حضرتی مەلیکی کوردستان‌و جەنابی سمکۆ و سەید تەها دا جەرەیانی کردوە دەرج نەشری بکەین:

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری اعظمی کوردستان

ئەمرۆ موقەدەراتی کوردستان تەودیعی دەستی موبارەکتان کراوە. موناسیبی نازانین هیچ ئیشێك بێ ئەمری زاتی حوکمدارانەتان بکرێ. بەزەییتان نایەتەوە بەئێمەمانان کەمیللەتی کوردی مەغدورین ئیستیرحام ئەکەین لەهەمو خوصوصێکەوە موعاوەنەت بفەرمون بۆ ئیستیخلاصی ئەم وەطەنەمان.

١٤ی کانونی ئەوەلی ٣٣٨ سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حضرتی ئیسماعیل ئاغا

هەڵبەتە تەقدیری ئەفەرمون کە بەتاقی تەنیا لەرێگای سەندنی حوقوقی میللەتی کوردا لەپێش هەمو کسێکەوە بە چ دەرەجە فیداکاریم کردوەو بەو نیسبەتەش فەلاکەتم دیوە. ئەمرۆش بەئیتیفاقی قەهرەمانێکی وەکو زاتی وەطەن پەروەرانەی ئێوە بۆ گەیشتن بەعەینی غایە دەرەجەی ئارەزوم ئیحتیاج بەایضاح ناکات، حەواڵەی تەقدیری ویجدانی جەنابتانی ئەکەم. لاکین ئەبێ بۆ مودافەعەی حەقی بێ کەبێ قووەت ، بێ پاڵ، بێ موعاوەنەت. بێ حەق، خۆمان بهاوینە ناو جیدال‌و مەعرەکەی شەڕوشۆڕو بۆ سەندنی غایەی میللەتی کوردبێ کەحەیاتی ئەم قەومە سەوقی افەنا بکەین، ئەمرۆ حەقێکی رەسمی نەدراوە بەمیللەتی کورد ، ئێمە

کەبێتە سەبەبی جونبوش‌و موداڤەعەی دوشمنانی خاریجی. وە هەرچەند ئێمە داوای لوطف‌و حوقوقمان کردبێ بەنەوع نەوع وەعدو بەهانە ئیهمال کراوە.

٣مانگ لەمەوپێش حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا ئەو موعاوەنەتە کەوەعدی فەرموە لەسەد یەکێکی بەجێ نەهێناوە تا وەکو منیش میللەتی کورد بەئیستیقبالەوە تەماعداریان بکەم. بۆ حەقی شەڕوشۆڕم پێ خۆشە، بەلاّم بۆ ناحەقی پێم خۆش نیە کەخوێنی موسولّمانانی کورد بڕێژم. ئەگەر لوطفەن حەقی خۆمان پێ ببەخشرێ حازرین بۆ هەمو فیداکاری‌و دەفع‌و دورخستنەوەی موعتەریزەکانمان. ئەگینا هەر بۆ اطاعەتی موطلەقەی حکومەتی فەخیمە بەقطعی قەول ئەدەم کەبێ تەرەف‌و صادق ئەمێنمەوە بەرامبەر دەولّەتی موعەظەمەی بەریتانیا.

ئەگەر لەمە زیاتر لزوم بە موزاکەرە هەیە بۆ تەشریف فەرمونتان رجاو تەئیید ئیحتیرام ئەکەم.

١٤ی کانونی ئەوەلی ٣٣٨ محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری ئەفخەم

لەحکومەتی ئینگلیس بەو لاوە کەس نیە حوقوق بەئێمە ببەخشێ‌و موقابیل ئەو لوطفە کە لەگەلّمان ئەکات چاوەڕوانی خدمەتی ئێمەیە. ئەم حوقوقە بێ شوبهە ئەتوانین بیسێنین. ئەگەر هەر لەجەنابی حوکمداریتانەوە ئیرادەیەکی دەرکردنیان ببێ بەعەونی خودا بێ خوێن رشتنی موسولّمانان لێرە دەریان ئەکەم. وە حوقوقیشمان بەهەمو نەوع وەرئەگرین. وا مەصلەحەت ئەبینم کەپێکەوە دوشمن لەناو خۆمان دەرکەین‌و حوقوقیشمان هەر پێکەوە لەحکومەتی بەریتانیاو عەرەب وەرگرین.

١٤ی منە سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حەزرەتی ئیسماعیل ئاغا

حەقیقەتەن بۆ هەمو نیعمەتی ئیختیاری زەحمەت‌و بۆ هەمو لوطفی عەرضی تەشەکور لازمە. لاکین بۆ لوطفی کەرەوا نەبینرێ ئیختیاری کولفەت کردن لەوە ئەچێ کەفیدای مەوجودیەت بکرێ بۆ مەنافیعی خەلقی تر. غەیری حکومەتی بەریتانیا ئەوی حەقی حەیاتمان بداتێ‌و ئومێدی سەعادەتی لێ بکرێ کەس شك نابەم. وەکو قیام کردن لەموقابیل موعتەریضی ئەو حوقوقەمان کەبە مەرحەمەت پێ ئەبەخشرێ بەمەشروعی ئەزانم بەبێ سەبەب چونە موجادەلەشەوە ئەوەندە

بەغەیر مەعقولی ئەزانم. هەمو میللەتی کورد بێ تەرەدود حازرە بۆ دەفعی دوشمنی خۆی بەشەرتێ وەکو حکومەتی بەریتانیا وەعدی داوە وەعدەکەی بەجێ بێنێ. ئیعتیراف بەمیللیەتمان بکاتو بەمەرحەمەت تەقدیری حوقوقمان بفەرموی‌ولەحەرەکاتێکدا کەبەرامبەر دوشمنمان ئەکرێ مادیەن یارمەتیمان بدات بەلاّم ئەمڕۆ موعتەریضی وەطەنو دوشمنی میللیەتم ناناسم. کێ حەقمان ئەداتێ چ حکومەتی تەعەروضی حوقوقمان ئەکات. بێ زانینی سەبەب. بێ چاوپێکەوتنی حەق موجادەلە بۆچی بکەین، وە بۆ مەنفەعەتی کێ خوێن بڕێژین. ئەگەر بەم حالە رازی بین موعاوەنەتێکی کورد لەدوای خۆمانەوە نابینین، چونکە ئەگەر بپرسن بۆ چ حەقێك مودافەعەو خوێنی میللەت فیدا ئەکەن؟ جەوابمان نیە بیدەینەوە. ئیتر لەجیاتی دوشمنایەتی غەیر رەسمی اطاعەت کردنی حکومەتو بێ طەرەفانە لەماڵی خۆمدا دانیشتن بەموناسیب تر ئەزانم.

١٤ی مینهو محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری عالی حوکمدار

دەستتان ماچ ئەکەم. ئەگەر مەظهەری تەوجیهتان بم خۆم بە بەختیار ئەزانم. مەعروضاتم بۆ حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا تەرك کرد ئەفەندم.

١٤ی مینهو سەید تەها

ئەربیل

بۆ حەزرەتی برای موحتەرەمی خۆم سەید تەها ئەفەندی

بێ قەیدو شەرت تەشەکوری ئەو لوطفو تەوەجوهاتی داعی نەوازانەتان ئەکەم. کە لەحەقم رەوا بینراوە. جوابی ئەمرەکانی ئیسماعیل ئاغام تەقدیم کردوە. من کوردم چونکە بەکوردی ژیان بەسەعادەت ئەزانم مەفتونی سەویەی میللەت پەروەرانەی هەمو قەهرەمانێکی کوردم.

١٤ی منە محمود[٦٩]

سمکۆ لەهاتنی‌دا بۆ کوردستانی خوارو ئومێدی وابو بەریتانیا پشتیوانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بکا لەئێرانو تورکیاو عیراق بۆ دروست کردنی دەوڵەتێکی کوردی، بەلاّم ئەوان نەیان ئەویست هیچ کارێ لەدژی ئێران بکەن، ئەیان ویست دەوڵەتی ئێران وەکو خۆی بمێنێ، دەوڵەتی عیراق دروست ببێ‌و کوردستانی خواروی پڕ لەپەترۆڵیش بەشێکی بێ. دروستکردنی دەوڵەتی کوردی

لەهیچ لایەکی کوردستاندا لەبەرنامەی ئینگلیزەکان دا نەبو. سمکۆ هیچ ئومێدێکی لەسەر هەڵ نەچنین‌و چو بۆ سلێمانی بۆ سەردانی شێخ محمود.

٥/٧ سەردانی سلێمانی

رەفیق حلمی لەم بارەیەوە نوسیویێتی:

((تەلگرافەکانی بەینی سمکۆو شێخ محمود، ئینگلیزەکانی خست بوە هیواوە لەبەرئەوە رێگایاندا کەسمکۆ بێتە سلێمانی، کەئەم دەنگەش بلاوبوەوە، سلێمانی بەجارێ خرۆشا، ناوو شورەتی سمکۆو باس‌و حەکایەتی ئازایی‌و قارەمانی ئەم کوردە ناودارە دەمێك بو گەیشت بوە کوردستانی عیراق. لەبەرئەوە هاتنی بۆ سلێمانی، بۆ مەسەلەی کورد بەمزگێنی ئەژمێردراو هیوای نیشتمانپەروەرەکانی تازە ئەکردەوە. سمکۆ یا ئیسماعیل ئاغای سەرەك عەشیرەتی شوکاك لەدڵی هەمو کوردێکا جێگەیێکی بەرزی هەبو بەقارەمانێکی میللی ئەدرایە قەڵەم. حکومەتەکانی تورك‌و ئێران بەچاوێکی پڕ لەکین‌و شکەوە تەماشایان ئەکرد. لەبەر ئەمە هاتنی بۆ سلێمانی شتێکی کەم نەبو، گەورەو بچوك بەژن‌و پیاوەوە، لەم هاتنە ئەدوان‌و بێ ئۆقرە چاویان لەرێ بو، چاوەڕوانی گەیشتنی ئەم قارەمانەیان ئەکرد. ئەیانویست ساتێ زوتر بەدیداری شادبن، ئەوانە کە کوردو نیشتمانپەروەر بون سمکۆیان بەقارەمانێکی میللی ئەهاتە بەرچاو. هیوای ئەوەیان لێ ئەکرد کەئەم هاتنەی ببێتە هۆی گۆڕینی((مەجرای سیاسەت)). تا تەرازوی کوردایەتی سەرکەوێ‌و شێخ محمود لەو((دو رێیان))ـەوە کەلێی وەستا بو بخرێتەوە سەر رێی مەبەس، واتا روی پێ بکرێتەوە مەسەلەی کوردستان. مستەفا پاشا لەهەمو کەس زیاتر بەکەیف بو. لەو حاڵەوە کەتیابو چو بوە حاڵێکی ترەوە. خۆی قیت کردەوە. بو بو بەکوڕی چواردە ساڵ. ئەویش لەسەودایەکی ترا بو، بەتەمای ئەوە بو سمکۆ شێخ محمود بەرەو ئامانجی خۆی بەرێ. لەو خەیاڵەدا بۆ کەسیاسەتی ئینگلیز بێتە جێ. لەپێش هەمو شتێکا تورك لە((رەواندز))بکرێتە دەرەوە. خەبات‌و ئاژاوە بگاتە کوردستانی تورکیا. بەکورتی بۆ شکاندنی پشتی((مستەفا کەمال))هەوڵی ئەدا....

ئیتر هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی نزیك ئەبوەوە، ئینجا لەسەر فەرمانی مەلیك، خانوەکەی شێخ مستەفای نەقیب پاکرایەوەو رێکخرا. رۆژی هاتنی سمکۆ سەرپاکی سلێمانی بەجارێ لەماڵ هاتنە دەرەوە، زۆربەی سوارەی عەشایری دەورو پشت چون بەپیریەوە. شاری سلێمانی وەکو بوك رازایەوە. لەناو ئاهەنگێکی گشتی‌و زەماوەندێکی میللی‌و نەتەوەییا بەرەو پیریەکی زۆر شیرین‌و شاهانەی بۆ کرا. شەوێك پێش گەیشتنی، شاری سلێمانی بەسانی شارە مێرولە وروژا. دەرزیت

بهارێشتایه نەئەکەوته سەر ئەرز. تا ڕۆژ خەو لەچاوی کەس نەکەوت. شتێکی کەسەیر بێ ئەوە بو تورك خواکانیش لەکەیفا بون. بەڵکو ئەوان لەکورد پەروەرەکان زیاتر تەشنەیان پەیا کرد بو، وا دەرئەکەوت کە بەلای دەستەی تورك خواکانیشەوە هاتنی سمکۆ جێی هیوا بو، وە بۆ سەرکەوتنی سیاسەتی تورکو مەبستی خۆیان بەباشیان ئەزانی. ڕۆژئاوا بو بو، کە لەمستەفا پاشا کاغەزێکم وەرگرت. داوای ئەوەی لێ ئەکردم کەهەر بەو شەوە((گۆرانی))یەکی جوانی میللی رێك بخەمو فێری قوتابیەکانی بکەم بۆ ئەوە کە لەبەرەو پیری سمکۆدا بخوێنرێتەوە. دەسبەجێ چومە مەکتەبی ئەعدادی. شەو بو بو بەرۆژ. لەبەرئەمە بەئاسانی قوتاییەکان کۆکرانەوە، تا ئەوان کۆبونەوە منیش((گۆرانی))یەکم ئامادە کرد. تانیوە شەو لەگەڵ دەستەی قوتابیی گۆرانی خەریك بومو هەمو شتێ جێبەجێ کرا، قوتابییەکان لەخۆشییا نەیان ئەزانی چی بکەن؟ پێیان عەرزی نەئەگرت. بەتەما نەبون ئەو شەوە سەرخەوێ بشکێنن، بۆ ئەوە چونە ماڵەوە کەبۆ سبەینێ خۆیان کۆبکەنەوە. ئەو سبەینێیە کەجەژنی کورد بوو ئەچون بەپیر پاڵەوانی کوردستانەوە...

بەیانی ئەو شەوە، پێش هەتاو کەوتن ئەهالی شاری سلێمانی وردو درشت، بەپیاوو ژنەوە ڕژابونە کۆلانەکان، قوتابیانی مەکتەبەکان، لەو کۆلانەدا کەئەچو بۆ ماڵی((شێخ مستەفا))لەگەڵ عەسکەرو پۆلیس بەرانبەر بەیەك ریزیان بەست بو. بۆ ڕاگرتنی ئەمانەو ڕێکخستنیان، زابتە کوردەکانو مامۆستاکان بەچوستی لەهاتو چۆدا بون، خەلق تا ئەهات زۆر ئەبونو لەو دەشتەو کۆلانەدا جێیان نە ئەبوەوە، تەلارو پێش هەیوانو بەرپەنجەرەی خانوەکان، وسەربانی مزگەوتی گەورەو دوکانو بازار، جمەی ئەهات، دێهاتیو لادێی نزیکی سلێمانی بەجارێ رویان کرد بوە ناو شار، لەدوای ئەمانەو چاوەڕوانییەکی بێ ئۆقرە، نزیکی نیوەڕۆ سەیارەی شێخ قادری سەرەك رەئیس دەرکەوت. خەڵقەکە جارێکی تر خرۆشانو بەیەکا چون. مامۆستا خوێن گەرمەکانو زابتە چوستو چالاکەکان، گورج بونەوەو چون بەلای قوتابیانو عەسکەرەکانەوە، ئیتر بۆ کرنوش((سەلاو))چاوەڕوانی ئیشارەتی بون، ریزی قوتابیان بەرانبەر بەریزی عەسکەرەکان وەکو دو خەتی ڕاستی بەڕاستە کێشراو وەستا بون، چاویان بڕی بوە دەمی زابتو مامۆستاکانیان، لەپڕ سەیارەیەك گەیشتە پێشەوەو دەرگاکەی کرایەوە، بەتەنیشت شێخ قادرەوە باڵای بەرزو قەدی شمشاڵی سمکۆ دەرکەوت، پڵنگی کوردستان لەبەرگی عەسکەریا بەرێنەی ژەنەراڵێك هاتە پێشەوە.

چاوێکی بەو خەڵقەدا خشاندو بۆ سەڵاو هەردو دەسی بەجارێ بڵند کردەوە، ئیتر لەگەڵ هەلهەلەو چەپڵە رێزانی ژنان، لەلایەکەوە گوڵ بارانو دەنگی((بژی بژی))و لەلایەکی تریشەوە گرمەی تۆپ دەسی پێ کرد. فرمێسکی شادی بەری چاوی نیشتمانپەروەرەکانی گرت بو بۆ ماوەیەك لەهۆش خۆیان چون، لەمێژوی رۆژە گرنگە پیرۆزەکانی سلێمانی یا، دوای رۆژی گەڕانەوەی شێخ محمود لەهیندستان، ئەو رۆژە یەکەم رۆژی شادیو پیرۆزی سلێمانی بو، ئەو رێزە قوتابیو عەسکەرانە کە لەکڕنۆشا وەستا بون چاوەڕوانی سمکۆ بون، ئەبو بە بەردەمیانا بڕواو بیان پشکنی، ئەنجا سمکۆ بەهەنگاوێکی رێكو لەسەرخۆ بەرەو ئەوان ئەجولایەوە. لەو ساتەدا لەشاهێ لەو شاهانە ئەچو کە لەبیرو خەیاڵی کوردا ئەژین، قوتابی لەگەڵ گۆرانی بەخێرهاتنا دەسیان کرد بەگوڵبارانو عەسکەرو پۆلیس بەتفەنگە بریسکەدارەکانیانەوە لەسەلاوا وەستان، وێنەی ئەو ساتەی سمایل خانو دەستە سوارەکەی پڕ لەچەکی شوکاك، ئەشیا کەبچێتە لاپەڕەکانی مێژوی کوردەوە، سمکۆ خۆی هەرچەن بەرگی عەسکەری لەبەرا بو، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا نیشانەی رەگەزی کوردایەتی ئەو بەجێگەیێکی بەرزەوە ئەبینرا. واتا کڵاوێکی کوردانەی شوکاکیشی لەسەر نابو وچەن هەورییەكو مشکی بەدەوری ئەم کڵاوەدا پێچا بو وتێی ئاڵاند بو، ئەو پیاوانەی کە لەگەڵیشی بون بە بەرگی کوردی شوکاکەوە لەکوردستانی باکورەوە دیاریەکی بەنرخ، واتا دیمەنێکی شیرینی براکانی ژورویان بۆ هانی بوین، مستەفا پاشای دۆستی دێرینی سمکۆ، بەوتارێکی گەرمو بەهێز داستانی دورو درێژی ئەم بێچوە شێرەی بۆ گێڕاینەوە، مێژوی پاڵەوانیو نیشتمانپەروەری سمکۆو ئەو کارەساتانەی بۆ هۆنینەوە کە لەم رێیەدا بەسەری هات بو))[٧٠].

ژمارەی ٨ی هەفتەنامەی((رۆژی کوردستان))زمانی حکومەتی کوردستان ریپۆرتاجێکی درێژی لەسەر چونی سمکۆ بۆ سلێمانی بەمجۆرە نوسیوە:

((قەهرەمانی کوردستان، حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا- سمکۆ

هەفتە لەمەوپێش جەنابی طاهر ئەفەندی سەرکاتبی حەضرەتی ملوکانە بەقوەتێکی سواریەوە تەشریفی حەرەکەتی کرد بۆ ئیستیقبالی حەضرەتی قەهرەمانی کوردستان جەنابی ئیسماعیل ئاغا.

رۆژی ٧ی کانون سانی ٣٩ کەجەنابی ئاغا قۆناغی نزیك سلێمانی بۆ وە حەضرەتی رەئیس الرؤسا جەنابی شێخ قادر ئەفەندی کە لەمەعییەتی موبارەکیدا قومانداني تابوری ژاندرمە بەقوەتێکی زۆرەوەو کوللی ئەشرافی مەملەکەت مەوجود بون بۆ ئیستیقبال حەرەکەت فەرما بو و نزیکی مەنزلی تەشریفی چو بەپیریەوە.

رۆژی ٨ی کانونی سانی ٣٩ عوموومی دەوائیری حکومەت تەعتیل کرا ئەهالی دوکانیان هەڵ گرت. عوموومی ساداتی کیرام‌و مەئمورانی عەسکەری‌و مولکی رۆئەساو ئەشراف‌و مونەوەران‌و ئەهالی موحتەرەمە بۆ مەراسیمی ئیستیقبال نزیکی نیوسەعات بەسواری‌و بەپیادە حەرەکەت‌و رویان کردە رێگای ئیستیقبال‌و ئینتیزار.

جەنابی رەئیسی داخلیە لەگەڵ جەنابی کەپتان چپمن وەکیلی فەخامەتی مەندوبی سامی‌دا بەئوتومبێل‌و سائیری رۆئەسای حکومەت قیسمەن بەئوتومبێل تا سەعاتی رێگا ئیستقبالیان کرد. هەرچی رۆئەسای عەشایری کە لەسلێمانی حازر بون هەرکەسە بەخۆی‌و دەستەو دایرەیەوە بەسورەتێکی مونتەظەم‌و جیاواز داخلی مەراسیمی ئیستیقبال بون.

لەپاش تەرتیب‌و تەنظیمی ئەم مەراسیمە گەردونە حەزرەتی جەلالەتی مەلیك دامە شەوکەتوهو ساعەت لەشەشی کوردی لەشارەوە نزیکی نیو سەعات رێگا بۆ ئیستیقبال تەشریفی فەرمو وە لەجێگای مەخصوص ئینتیزارو ئیستراحەتیان فەرمو، کەتەشریفی موبارەکی حەزرەتی ئاغای نامدار نزیك بوە لەریاسەتی قوماندانی میللی‌دا عوموومی قەطەعاتی سواری میللی ملوکانە ساعەتی رێگا لەشار دور تا کەناری شار لەهەردو لای رێگادا صەف بەستەی ئیحتیرام‌و سەلام بون‌و عەرضی تەعظیمات‌و تەبریکاتیان کرد.

لەپاش قەدەرێ کەحەضرەتی ئاغای نامدار لەگەڵ جەنابی ئەحمەد ئاغای برای موحتەرەمی‌و سایری خزمان‌و مەعییەتی موبارەکی‌و رۆئەسای کیرام‌و ذی‌الاحترامی عەشیرەتی پشدەر جەنابی بابەکر ئاغاو جەنابی عەباس ئاغاو سایری رۆئەسای پشدەرو مەنگوڕو ئوجاغ لەخزمەت جەنابی رئیس الرؤسا حەزرەتی شێخ قادر ئەفەندی‌دا بەتەواوی نزیکی مەوقیعی مەخصوصی جەلالەتی حەضرەتی مەلیك بونەوە، ئەوسا گەردونە حەضرەتی تاجداریش تۆزێ چوە پێشەوە هەردو طەرەف دا موصافەحەو بەیانی خۆش ئامەدی‌و تەبریکات‌و لەوازیمی موحیبەت‌و حورمەتی فوقولعادە لەهەردو جیهەتەوە بەجێ هێنرا. وە بەئیرادەی ملوکانە حەضرەتی ئاغای موحتەرەم لەگەردونەی مەخصوصەی ملوکانەدا ئەخزی مەوقیعی فەرموو لەخزمەت حەضرەتی مەلیك‌دا گەڕانەوە بۆ شار.

ئومەراو زابتان‌و عەساکیری مەنصورەی کوردستانیش کە لەخاریجی شاردا بەصورەتێکی مونتەزەظم صەف بەستەی ئیحتیرام‌و سەلام بون رەسمی تەعزیمات‌و سەلامیان ئیفاو گەلێ گۆرانی وەطەنی خۆشیان خوێندەوەو دوعای تەرەقی‌و موەفەقییەتی حکومەت‌و میللەتی کوردیان کرد، لەطەرەف جەلالەتی حەضرەتی

مەلیك‌و حەضرەتی ئاغای نامدارەوە تەفتیشی عەسکەرەکان کراو یەکە یەکە مەظهەری سەلام بون.
لەدوایی‌دا بەعومومی عەودەت کرایەوە بۆ خانوی مەوقیعی مەخصوصی حەضرەتی ئاغای موحتەرەم‌و لەبەر دەرگا تەوەقوفیان فەرمو لەوێ‌دا هەمو شاگردانی مەکتەب بەصورەتێکی رێکوپێك لەصەفی حورمەت‌و ئینتیزاردا راوەستان. گەلێ گۆرانی‌و ئەشعاری کوردی وەطەنی بەتەنسیریان خوێندەوە کەدلی سامیعینی ئەکرد بەئاو.
لەطەرەف یەکێ لەشاگردانی مەکتەبەوە بەموناسەبەتی ئەو رۆژە موبارەکەوەو ئەو زاتە موحتەرەمەوە نوطقیکی جوان‌و رەوان خوێنرایەوە. کەعەرضی خۆش ئامەدی حەضرەتی ئاغای نامدار، دوعای بەقای موەفەقییەت‌و تەرەقی حەضرەتی مەلیك‌و میللەتی کورد بو، لەم ئیستیقباله مونتەظەمەو لەم مەنظەرە موحتەشەمە عادەتەن عالەمی کوردییەت‌و قەومییەت ئیحیا بوەوە، لەپاش‌دا موسافرینی موحتەرەمە لەخزمەت حەضرەتی جەلالەتی مەلیك‌دا تەشریفیان چوە مەقامی خصوصی خۆیان.
حەقیقەت ئەم رۆژە رۆژێکی تاریخی‌و زۆر موقەددەسە. ئێمە ناتوانین دەرکی مەعالی‌و مەدح‌و سەنای خەدەماتی وەطەنپەروەرانەو ئیقداماتی فیداکارانەی حەضرەتی ئاغای نامدار بکەین. لاکین بەناوی عومومی میللەتی کوردەوە عەرضی خۆش ئامەدی‌و تەبریکاتی حەضرەتی ئەم قەهرەمانی کوردستانەوە رەفیقانی موحتەرەمی ئەکەین‌و بەتەشریف هاوردنیان ئیعلانی مسارو ئیفتیخارو سەعادەت‌و موەفەقییەتی هەمو قەومی کورد لەبارەگاهی کبریا ئیستیرحام ئەکەین)).
هاوزەمان لەگەڵ سەردانی سمکۆ بۆ سلێمانی چەند ئەفسەرێکی تورك، توپال رەمزی، فوزی بەگ لەلایەن تورکەوە لەرەواندزەوە هات بون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمود. لەرێگەی موسلیشەوە فەتاحی ئەمینی عەتار، ژنبرای شێخ محمودو ئەفسەری تورك هات بوە سلێمانی. ماوەیەك بۆ ئالوگۆری نامە لەنێوانی شێخ محمودو ئۆزدەمیر، فەرماندەی هێزەکەی تورك لەرەواندز، هاتوچۆی نوێنەرانی هەردولا بەردەوام بو. ئەوانە توانییان شێخ محمود لەئینگلیز دور بخەنەوەو رای بکێشنە ناو سیاسەتی تورکەوە. سمکۆش پاش گەیشتنی تێکەڵاو بو. شێخ محمودو سمکۆو ٢٠ کەس لەپیاوە ناسراوەکانی کوردستانی عیراق‌و ئێران مەزبەتەیەکیان دابو بەتورك دەربارەی مافەکانی کوردو رێکخستنی جۆری پێکەوە ژیانی کوردو تورك[٧١].

دەستەیەکی نوێنەرایەتیشیان لەرەفیق حلمی، ئەحمەد تەقی، فەتاح ئەمین عەتار
ێك هێنا لەگەڵ نوێنەرانی تورك فوزی بەگو رەمزی بەگ بچن بۆ گفتوگۆ بۆ
ورکیا[٧٢].
سمکۆ لەگفتوگۆکانی لەگەڵ نوێنەرانی ئینگلیز هیچ بەڵێنێکی سەبارەت
ەمافی نەتەوەیی کورد وەرنەگرت بو، لەبەرئەوە لەچونیدا بۆ سلێمانی نەك هەر
ەی توانی شێخ محمودو ئینگلیز پێك بهێنێتەوە، بەڵکو خۆیشی لەئینگلیز
ەڵگەڕایەوە، لەگەڵ تورك رێك کەوتەوە. لەو رۆژانەدا نێوانی شێخ محمودو
ەریتانیا بەتەواوی تێك چو بو. بەوردی ئاگایان لەکەینوبەینی شێخ محمودو تورك
و. ئەیان ویست شێخ محمود لێ بخەنو سلێمانی لەژێر دەست دەربهێننو بیخەنە
سەر دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق.
ئەدمۆنس پلانی روخاندنی حکومەتی کوردستان بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:
((لەبەرئەوە لەشانزەهەمی شوباتدا بەفرۆکە چوم بۆ بەغداد لەوێ
لەکۆنفرەنسێکا بەهاوبەشی سێر هینری دوبس، بوردیلنو من لەلایەكو، سەرتیپی
هێزی ئاسمانی بورتنو فەرماندەی هێز ماکنیس بەنوێنەرایەتی سەرکردایەتی
گشتی لەسەر پلانی کاری ژێرو پێکهاتین: ١)لە٢١ی شوباتدا کۆمیساری باڵا
محمود بە تەلگراف داوا بکا بۆ بەغداد" ٢)هەر کە لەجێبەجێ کردنی فەرمانەکە
سەرپێچی کرد هێزی ئاسمانی بەسەر سلێمانیدا دەس بکا بەفڕینی نمایشییو فڕێ
دانی بەیان، تێیدا لێخرانی ئەو رابگەیەنێو پێنج رۆژ مۆڵەتی بدەنێ لەگەڵ هەمو
ئەندامانی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی بچن بۆ بەغداد" ٣)بۆ بەهێزکردنی ((هێزی
ناوچەیی))و پێشگیری لە هەر جۆرە پەلامارێکی کتوپڕ بۆ سەر ئەم لایە، دو
گروهان لەکەرتی١٤ی سیك، بەشمەندەفەر ببرێتە کنگربانو لەوێشەوە بەفڕۆکە
بگوێزرێنەوە بۆ کەرکوك" ٤)ئەگەر محمود شاری بەجێ نەهێشت سەربازگاو
بارەگاکەی بۆمباران بکرێ. دەسەڵاتیش درا بەمن ئاگاداری سمکۆ بکەم کەدەوڵەتی
ێران بەهۆی کۆمیساری باڵاوە لێبوردنی ئەوی قوبوڵ کردوەو، هانی بدەم
سلێمانی بەجێ بهێڵێ[٧٣].
ئینگلیزەکان نەیان توانی بەهەڕەشە شێخ محمود لابەن، لەبەرئەوە هەڕەشەی
بۆمبارانیان لەخەڵکی سلێمانی کرد.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲۳دا بەیاننامەیان بەفڕۆکە فڕێ دایە خوارەوە داوایان لەسمکۆ کرد کسلێمانی بەجێ بهێڵێت بۆ ئەوەی لەبۆمبارانی سلێمانیدا توشی زەرەر نەبێ.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲٦دا بەیاننامەیەکی تریان بۆ شێخ محمودو دانیشتوانی شاری سلێمانی بەفڕۆکە بەسەر سلێمانیدا بلاوکردەوە. داوایان لەشێخ محمودو دانیشتوانی شارەکە کرد چۆڵی بکەن چونکە بۆمبارانی ئەکەن.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲۸دا سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت. بۆ راوێژ رەشید جودت، کەیەکێ لەئەفسەرە هاوکارەکانی شێخ محمود بو، لەگەڵێ چو، بەرەو ناوچەکانی سنور.

پاش ئەوان شێخ محمود بەلەشکرەوە چوە ئەشکەوتی جاسەنە. دانیشتوانی شارەکەش رویان کردە دێهاتەکان.

لەتاریکولێڵی بەیانی۱۹۲۳/۳/٤دا فڕۆکەکانی بەریتانیا سلێمانیان بۆمباران کرد[٧٤].

سمکۆ بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ، بەهۆی رۆژنامەی((رۆژی کوردستان))ـەوە سوپاسنامەیەکی بەمجۆرە بلاوکردەوە:

((لەسەر دەعوەت‌و ئیرادەی حەضرەتی جەلالەتی مەلیکی کوردستان‌و سیدالسادات جەنابی مەلیك محمودی اول، دامە شەوکەوتوهو، بەکەمالی شەوق‌و شەطارەتەوە بۆ کەسبی شەرەفی زیارەتی حەضرەتی مەلیکی موعەظەم هاتمە سلێمانی. لەهەمو خوصوصێکەوە مەظهەری تەوەجوهات‌و عینایاتی حەضرەتی ملوکانە بوم لەبەرئەوە بەهەمو مەوجودییەتمەوە عەرضی تەشەکورو ئیفتیخار ئەکەم‌و لەشێوەی ئینسانییەت‌و حسیاتی قەومییەت پەروەرانە کە لەمەراسیمی ئیستیقبالدا لەطەرەف جەنابی رئیس الرؤساو ساداتی کیرام‌و روئەساو مەئمورانی عەسکەری‌و مولکی حکومەت‌و ئەشراف‌و مونەوەران‌و ئەهالی کوردستانەوە دەرحەق بەشەخسی من رەوا بینرا بو گەلێ موتەشەکیرو موفتەخیرم بەلکو هەر فەلاکەت‌و تەزییەتی کە لەرێگای خزمەتی ئازادی‌و خەلاصی ئەم میللەتەدا بەسەرما هاتوە لەبیرم چۆتەوە.

خودا هەمو لایەکمان موەفەق بکات...... سمکۆ))[٧٥].

۸-گەڕانەوە بۆ سنور

سمکۆ لەسلێمانی لەگەڵ تورک پێك هاتەوە. لەو روەوە حلمی نوسیویەتی:

((سمکۆ لەدلا تورکی خۆش نەئەویست. جگە لەمە تورکەکان تازە دەسیان لێ وەشاند بوو برینیان کولاند بۆوە، لەبەرئەوە بۆی بکرایەو هیوای سەرکەوتنی

ببوایە، بەهەمو جۆرێ هەوڵی ئەوەی ئەدا کە تۆڵەیان لێ بسەنێتەوە، بەڵام هەواڵی بەجۆرێکی تر ئەهاتە بەرچاو، پڕوپاگەندەی ئوزدەمیرو لاگیرەکانی ئێجگار بەهێزو وەستایانە بو. تای تەرازوی سیاسەتی تورک لەسەرەوە بو، لەولای تریشەوە((خەسرەو)) پارچەیی لەجەرگی سمکۆ، بەدیل گیرابو لەلای تورک بو، لەخەزێنەی پارەکەشی دوای تالآنو لەناوچون، نزیکەی ٢٠ هەزار لیرەی ئالتونی لە وان لەسندوقی فیرقەدا دانرا بۆ مابوەوە, چ لەئێرانو چ لەتورکیادا بستێ عەرزیشی دەس نەئەکەوت کەتیا بحەوێتەوە[٧٦].

تورک بەڵێنیان دایە گیراوەکانی بەربدەنو پارەکانی بدەنەوە، لێی بگەڕێن لەمولکەکانی خۆیا لەتورکیا دابنیشێ. سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت بەرەو ناوچەی باشقەڵا کەنزیکی مەڵبەندی ژیانی خۆی بو.

کەمالیەکان ویستیان لەگەمەی سیاسی نێوان خۆیانو ئینگلیزدا لەکاتی ئاڵۆزانی کێشەی موسڵدا, لەبەرامبەر هەڕەشەی ئاسوریدا، کەڵك لەم وەربگرن.

کاربەدەستانی تورك لە وان داوایان لەسمکۆ کرد" بچێتە مەرکەزی ولایەتو سەر بۆ حکومەت دابنەوێنێو دڵسۆزیی خۆی بسەلمێنێ، بەڵێنی شەرەفیان دابویە لەو چونەدا بەسەلامەتی بگەڕێتەوە. بۆ دەربڕینی دۆستایەتی فەرماندەی ئۆردوی تورك لەوان دوسەد لیرەو هەندێ تفەنگو فیشەکی بەئەحمەد تەقیو رەشید جەودەتو وەهبی بەگی یاوەری خۆیدا بەدیاری بۆ نارد.

سمکۆ مەرجەکانی قوبوڵ کرد. خۆیو هەندێ لەپیاوەکانی چون بۆ وان. کاربەدەستانی تورك بەرێزەوە پێشوازییان کرد. سمکۆ میوانی فەرماندەی ئۆردو بو. هەزار لیرەی تریان لەپارەکەی خۆی دایەوە، لەگەڵ هەندێ چەکی تر.

وەکو سەرچاوە کوردیەکان ئەگێڕنەوە کاربەدەستانی تورك بەسمکۆیان وتوە: ((حکومەتی ئەنقەرە بڕیاری داوە هەزار سەربازی پڕ چەکی تورك بەجلوبەرگی نەتەوایەتی کوردەوە بخەنە ژێر فەرماندەتانەوە لەگەڵ هەمو هێزی نەتەوەدا. حکومەت چیتان پێویست بێ بۆتان ئامادە ئەکا. بەم هێزەوە بچنە ئێران شوێنو جێگای خۆتان بگرنەوە. لەوێ ئەحمەد ئاغای برات بەوەکالەتی خۆت دابنێ. خۆشتان بەهێزەکەتانەوە بچن بۆ کوردستانی خوارو بۆ یاریدەدانی شێخ محمودو عەباس ئاغا پێکەوە لەدژی ئینگلیز. سمکۆ بەم قسانە زۆر دڵخۆش ئەبێت. رێگەی ئەدەن بگەڕێتەوە بارەگاکەی خۆی چاوەڕوانی ئەو هەزار سەربازە بێ بۆی بنێرن. بەڵام پاش ماوەیەك ئاگاداریان کرد" بەهۆی باری سیاسی ناو دەوڵەتانەوە مەسەلەکەیان دوا خستوە)).

ئینگلیز بۆ ئەوەی گوشار بۆ سەر تورك بیات سنوری خۆی لەگەڵ دەوڵەتی تازەی عیراق وا دیاری بکا وەکو ئەوان ئەیانەوێو بۆ ئەوەی تۆڵە لەو هۆزە کوردانە بکاتەوە کەبەرەنگاری دەسەڵاتی بەریتانی بوبونو هەندێ ئەفسەری ئینگلیزیان کوشت بو، ئەی ویست ئاسوریەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نزیك مەڵبەندی مێژویی خۆیان، نیشتەجێ بکا. تورکیش ئەیان ویست سمکۆ بەکاربهێنن.

مەسەلەی نیشتەجێ کردنی ئاسوریەکان سەری نەگرت. هەر زو هۆزە کوردەکان روبەڕوی راوەستان. مادەی سێیەمی پەیمانی لۆزانیش لەتەموزی ١٩٢٣دا بڕیاریدا مەسەلەی موسڵ بخرێتە بەردەمی((کۆمەڵەی گەلان)) ئەگەر تورکو ئینگلیز لەماوەی نۆ مانگدا نەیان توانی بەخۆشی بەلایەکی دا بخەن. تورك پێویستی بەسمکۆ نەما[٧٧].

١/٨ هەوڵدان لەگەڵ سۆڤێت

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەسەر سنوری تورکی- ئێرانی بو.((کۆمەڵی ئیستیقلالی کوردستان))بەسەرکردایەتی خالد بەگی جبرانلی خەریکی خۆ ئامادەکردن بون بۆ شۆڕش. خالد بەگ لەسمکۆ رائەسپێرێ پێوەندی لەگەڵ سۆڤێت بکاو داوای پشتیوانیو یارمەتییان لێ بکا. سمکۆ بۆ ئەو مەبستە ئەحمەد تەقی ئەنێرێ بۆ دیتنی کۆنسولی سۆڤێتی لەورمێ. راسپاردەکانی سمکۆ بۆ سۆڤێت بریتی ئەبێ لەدو شت" یەکەمیان، ئەگەر روسیا قایل بێت رێك بکەویت لەگەڵمان من ئامادەم هەمو کوردەکانی لەگەڵا رێك بخەم بۆ یارمەتیەکی سیاسیو دەست کەوتو چاکەی روسیا، بەو مەرجەی روسیاش ئامادە بێت بۆ یارمەتیدانی کوردەکان بۆ سەندنی سەربەخۆییو وەرگرتنی مافی نەتەوایەتیمان. دوەمیان، ئەگەر ئەمەش نەکەن یارمەتی شەخسی خۆم بدەن بۆ گەڕانەوەم بۆ شوێنو جێی خۆم لەئێراندا لەسەر بەڵێنو چاودێری روسیا)). کونسوڵی روسی لەوەڵامدا وت بوی: ((بەئیسماعیل خان بڵێن داواکردنی یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆی روسیادا ناگونجێت وەناشیانەوێ درۆی لەگەڵدا بکەن، چونکە لەپاشەرۆژدا کوردو روس ئەبێ رێك کەون بۆیە نایانەوێ بەدرۆزن دەرچن لایان. بۆ داواکردنی دوەم ئەگونجێ تێ بکۆشینو هەوڵ بدەین بام خان لەمەودوا پەیوەندی بێ لەگەڵمان...)).

یەکێتی سۆڤێت تازە((پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری)) لەگەڵ حکومەتەکانی ئێرانو تورکیا بەست بو، وەبەڵێنیان دابو بەیەك یارمەتی دوژمنانی یەکتری نەدەن.

٢/٨ یەکتر بینینی رضا خان و سمکۆ

رضا خان دوای ئەوەی بو بەسەرداری سوپاو وەزیری جەنگ لەمانگی ذی القعده ١٣٤٣ هیجریدا سەردانێکی ئازەربایجانی کرد. ئەوسا عەبدوللا خانی ئەمیر طهماسبی فەرمانەدەی لەشکری شیمالغەرب بو. ئێران بەناو لە سمکۆ خۆش بو بو. لەو سەردانەدا رەزا خان و سمکۆ لەشاری سەلماس یەکتریان بینی. نوسەرێکی ئێرانی لەزمانی دبیر اعظم بهرامی کەسەرۆکی کابینەو هاورێی رەزاخان بوە لەو سەفەرەدا چیرۆکی ئەو یەکتر بینینە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((..لەماوەی چەند رۆژێکا فەرمانەدەی لەشکر بەو پەڕی خۆشییەوە کەوتە پیشان دانی پێشکەوتن و ئیصلاحات و باشییەکانی زەمانی خۆی" رێگای زۆرو جادەی شوسەدار، سەربازخانە. .

سەرۆکەکانی عەشیرەتەکانی بانگ کردە خزمەت. لەوانە ویستی ئیسماعیل ئاغای سمکۆی ناسراو لەگەڵ سەرداری سوپا بەیەك بگەیەنێ. عەبدوللا خان لەپێشەوە تەلگرافی بۆ ئیسماعیل ئاغا کرد لەسەلماس ئامادە بێ تا بەخزمەتی حەضرەتی ئەشرەف شەرەفیاب ببێ. حەزرەتی ئەشرەفیش لەگەڵ عەبدوللا خان و چەند نەفەر هاوڕێکاکانی خۆی کە لەتارانەوە لەگەڵی هات بون چونە سەلماس.

ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ ٨٠٠ نەفەر سواری کورد هەمو بەجلوبەرگی قەشەنگ و مەوهیبی کوردییەوە، بەچەکداری ریزیان بەست بۆ چاوەڕوانی گەیشتنی فەرمانەدەی گشتی لەشکر بون.

سەرداری سوپا کاتێ ژمارەی هاوڕێکانی خۆی، کەتەنها ئەوانەی ناو دو ئوتومبێل بون، بینی و دیمەنی هەشت سەد سواری چەکداری کوردیشی لەپشت سەری ئیسماعیل ئاغاوە دی و بینی سەربازخانەکەش چۆڵە، بێ ئەندازە ترساو، هەقیشی بو. مەگەر ئەمە هەمان ئیسماعیل ئاغا نیە کەچوار سەد نەفەر ژاندارمەری بێچارەی بەو چەرمەسەرییە کوشت؟ مەگەر ئەمانە هەمان سوارانی نین کە یەك لەدوای یەك بەوپەڕی دڵڕەقییەوە خەنجەرە ترسناکەکانی خۆیان لەپرشالی قوتوری خۆیان ئەکێشاو ورگیان ئەدڕی و مەمکیان ئەبڕی و سەریان ئەپەڕاند؟ ئەم فەرمانەدەی لەشکرەمان گەوجێکی چەند سەیرە کەمن و خۆی بەجۆرە بەدەس بەسراوی خستۆتە داوی ئەو جانەوەرانەوە. ئێستە تەنیا فەرمانێکی ئیسماعیل ئاغا کافیە بۆ ئەوەی ئێمەش وەکو ئەو ژاندارمانە کوت کوت بکەن. . .

لەگەڵ ترسی زۆرا دیسان سەرداری سوپا، وەکو هەمیشە رۆڵی خۆی بەباشی یاری کرد، هەرگیز پەشۆکانی دەرنەخست(تەنیا یەك دو کەس لەنزیکەکانی کەچاك شارەزای رەوشتی بون و بەچەند نیشانەیەکی پچوکی دیارا پەیان بەشاردراوەکانی ناو دەرونی ئەبرد، تێ گەیشتن).

ئیسماعیل ئاغا هەر بەبینینی سەرداری سوپا لەئەسپەکەی هاتە خوارێو بەشێوەی خۆیان سڵاو و چاکوچۆنی کرد، بەڵام سەرداری سوپا بەئەنقەست زۆر گوێی نەدایە، بەلوتبەرزییەکی زۆرەوە وەڵامێکی ساردی دایەوەو یەکسەر روی کردە سەربازخانە.

ئەفسەری لەپێش سەربازخانەدا راوەستابو بەو پەڕی رێزەوە سەلامی کرد، بەڵام فەرماندەی گشتی کەبەهۆی شتی ترەوە. ناڕازیو تورە بو گوێی نەدایەو لوطفی پیشان نەدا. تەنانەت شەللاقەکەی لەتوڕەییدا شکا. غەزەبی حەضرەتی اشرەف نەنیشتەوە. دوایی چوە سەربازخانە ئامادە بوان هەمو بەسەرسامی راوەستا بون. کەس لەهۆی ئەوە تێ نەئەگەیشت، سەرداری سوپاش لەپێش ئەوەدا ئەوانی تر لەسەرسامی دەربێن روی کردە ئەو ماڵەی بۆ شەو بۆیان ئامادە کرد بو. ئەو شەوە تا بەیانی نەنوستو هەموی لەناو ژورەکەدا هاتوچۆی ئەکرد. ئینسافەن هەقیشی بو. بۆچی سمکۆ شەو بە۸۰۰ سوارەکەیەوە نەی دا بەسەر ئەم دە پانزە کەسەدا؟ هێشتا کەس تێ نەگەیشتوە، تەنانەت بیستم سمکۆش دوایی لەگێلی خۆی سەری سوڕما بو و ئەفسوسی خوارد بو.

لەکاتێکا کەپاش ماوەیەك دیسانەوە ئیسماعیل ئاغا بەهێزەکەی خۆیەوە چو بۆ شەڕی لەشکری شیمالغەرب، بیستم بەنزیکەکانی خۆی گوتوە: من ئیحتیمالی زۆر دائەنێم لەم شەڕەدا بەشکاوی لەناو بچم بەڵام سەرەرای ئەوەش ئەجەنگم. چونکە ئەمە چارەنوسی منەو ئەبێ گوێڕایەڵی چارەنوسی خۆم بم، ئەگینا ئەو شەوەی سەرداری سوپاو عەبدوڵڵا خان لەگەڵ چەند کەسێکی دەستو پێ بەستراو وەکو مەلی کەساس کەوت بونە داوی منەوە، هەق وابو کەڵك لەئیقبالی خۆم وەربگرمو هەمویانم بکوشتایە. لەبەرئەوەی شەقم لەبەختی خۆم هەڵ داوە مەحکومم بە لەناوچون.

بەکورتی ئەو شەوە لەشانسی سەرداری سوپا، سمکۆ خۆی گوتەنی کەڵکی لەئیقبالی وەرنەگرتو بەیانی هەمو بەسەلامەتی لەسەلماس دەرچونو بەرەو سەلماسی کۆن کەوتنە رێ..

..پاش بەسەربردنی تەشریفاتی سەردانو پشکنینی پێویستو بەخشینی خەڵات بەسمکۆ، سەرداری سوپا سەلماسی بەجێ هێشتو لەگەڵ هاوڕێکانی گەڕایەوە بۆ تەورێز.

راوی ئەڵێ کاتێ سەرداری سوپا بەئەندازەی کافی لەسمکۆ دور کەوتەوە لەنزیك قاوەخانەیەکەوە راوەستاو هەناسەیەکی قوڵی هەڵ کێشاو بەزمانی حاڵ وتی: توشی عەجەب تەڵەیەك بوین! واقیعەن ئەم کابرا گەوجە ئێمەی هاویشت بوە چ تەهلوکەیەکەوە، ئەوەندەی نەما بو بەخۆڕایی تیا بچین، بیحەمدیللا بەخێر تێ پەڕی...))[٧٨].

٣/٨ ڕێکەوتنی تورکی- ئێرانی

ڕضا شا لەزۆر ڕووەوە لاسایی مستەفا کەمالی ئەکردەوە. بەنمونەیەکی پێشڕەوی دائەنا بۆ نوێ کردنەوەی ئێران. ئێرانو تورکیا چەندین کێشەی هاوبەشو لەیەکچویان هەبو. لەوانە کێشەی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد. سمکۆ دوای تێکشکانی لەچەهریق ئیتر چالاکییەکی چەکداری ئەوتۆی نەکردبو دژی ئەرتەشی ئێران. ڕەزا شا بەتەواوی دەستی گرت بو بەسەر ئێراندا. کۆتایی بە شۆڕشو یاخی بونی ناوچە جیاوازەکان هێنابو. دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی تێدا دامەزراند بون.

لەنیسانی ١٩٢٦دا ئێرانو تورکیا پەیمانێکی دو قۆڵییان بەناوی((معاهده نامەی ودادیەو تامینیه مابین دولت علیەی ایرانو جمهوریت ترکیه)) بەست. ئەم پەیمانە ١١ فەسڵ(مادە)بو. تەرخان کرا بۆ دانانی ڕێوشوێنی ئاشتی لەنێوان هەردو وڵاتدا. بێلایەنی ئەم لایە ئەگەر لاکەی تر توشی شەڕ بو. بەشدار نەبون لەهیچ جۆرە پێکهاتنێکی سیاسیو ماڵیو ئابوریدا دژی یەکتری، ڕێکەوتنی بازرگانی، کونسوڵی پۆستو تەلەگراف، ئیقامەو دانەوەی تاوانباران، بەلاداخستنی ناکۆکی بەخۆشی. ئەوەی لێرەدا جێگەی سەرنجدانە فەسڵەکانی پێنجەمو شەشەمە:

فەسڵی پێنجەم: هەردو لایەنی مەزنی پەیمانکار بەڵێن ئەدەن، لەخاکی خۆیاندا ڕێگە نەدەن بەدامەزراندنو جێگیر بونی دامەزراو دەستەی ئەوتۆ کەئەیانەوێ ئاشتیو ئاسایشی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر تێك بدەن یاحکومەتەکەی بگۆڕن، هەروەها ئەو کەسو تاقمانەی بەرێگەی پڕوپاگەندە یا بەهەر ڕێگەیەکی تر ئەیانەوێ دژی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر کار بکەن لەخاکی خۆیدا ڕانەگرن.

فەسڵی شەشەم: بۆ دابین کردنی ئاسایشو ئەمنییەتی دانیشتوانی ناوچەکانی سنور هەردو لایەنی پەیمانکار هەمو جۆرە هەنگاوێکی پێویست ئەنێن بۆ کۆتایی هێنان بەخرابکاریو کردەوەکانی تایەفەکانی دانیشتوی سەرسنورەکان کە لەوانەیە زەرەر لەئاسایشی مەملەکەت بدەن. هەردو دەوڵەت ئەو کارانە بەجیا یا ئەگەر بەپێویستیان زانی پێکەوە ئەکەن[٧٩].

دیارە هەندێ لەبەندەکانی ئەم ڕێکەوتنە لەترسی بزوتنەوەی کورد بوە لەو ماوەیەدا. شۆڕشی سمکۆ لەکوردستانی ئێرانو شۆڕشی شێخ سەعید لەکوردستانی تورکیاو شۆڕشی شێخ محمود لەکوردستانی عیراق.

شۆڕشەکانی کوردستانی تورکیا" ١٩٢٥و ١٩٢٧-١٩٣٠ تورکیای هەژاند. مەڵبەندەکانی سەر سنوری تورکی- ئێرانیشی گرت بوەوە. هەم هێزەکانی شۆڕش بۆ خۆپاراستن ناچار ئەبون ئەمدیو و ئەودیو بکەن، هەم هێزەکانی تورك. لەکاتی

هەڵگیرسانی شۆڕشی ئاگری داخ‌دا ئەم سنور شکاندنە بو بەهۆی گرژی پێوەندی هەردو حکومەت‌و ئاڵوگۆڕی نامەو نوێ کردنەوەی گفتوگۆ بۆ دانانی رێوشوێنی هاوبەش دژی بزوتنەوەی کورد. لێرەدا راگەیەنراوێکی رەسمی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی حکومەتی ئێران لە١٧ی مانگی میهری ١٣٠٦دا بو نمونە ئەنوسینەوە:

((قائیم بالاعمالی تورکیا لە٢٠ی ئەیلول دا لەنامەیەکا بۆ وەزارەتی دەرەوەی نوسیویێتی: لەبەرئەوەی حکومەتی تورکیا لەمانگی ئەیلول‌دا دەس ئەکا بەتەمێ کردنی کوردەکانی خۆی لەئاگری داخ کە لەسەرسنور شەرارەت ئەکەن، داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بەهێزەکانی ئاسایشی خۆی رێ بگرێ لەو ئەشرارەی بیانەوێ پەنا بۆ خاکی ئێران بهێنن، هەروەها داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی تورکیا کاریگەر بێ. لەو بارەیەوە کاری هاوبەش بکەن.

لە١٩ی شەهریوەردا، دوای ئەوەش لە٤ی میهردا وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ سەفارەتی تورکیای نوسیوە“ کەهەڵبەت حکومەتی تورکیا لەسەرکوت کردنی عەشیرەتەکانی خۆی‌دا ئازادەو حکومەتی ئێران لەروانگەی پتەوکردنی پێوەندی دۆستانەی نێوان هەردو وڵاتەوەو لەروانگەی ئەرکی دراوسێیەتییەوە سەرەڕای کورتی ماوەکەو دواکەوتنی دانی ئاگاداری بەدەوڵەتی ئێران، کوردەکانی خۆی ئەخاتە ژێر چاودێرییەوە بۆ ئەوەی لەلایەن ئەوانەوە یارمەتی بەکوردەکانی تورکیا نەدرێ‌و بۆ ئەوەی نەوەکو بەهۆی تەعسباتی هاونەژادی‌و خزمایەتییەوە ئەوانە کارێ بکەن، ئێلاتە سنور نشینەکانی خۆی لەخەتی سنور دور ئەخاتەوەو بۆ ناوەوەی وڵاتیان رائەگوێزێ‌و، فەرمان دراوە بەکاربەدەستانی قشون‌و سنور“ ئەگەر کوردەکانی تورکیا لەبەرامبەر عەمەلیاتی هێزە جەنگییەکانی تورکیادا رایان کرد بۆ ناو خاکی ئێران“ نەهێڵن ئەوانە لەسنورەکانا بێننەوەو بتوانن سەر لەنوێ کاری جەنگیی دژی ئۆردوی تورك بکەن، خاوەن پایەیەکی بەرزیش بۆ چاودێری بڕیارەکانی سەرو نێردراوو فەرمانی پێ درا کە لەپێوەندی راستەوخۆدا بێ لەگەڵ فەرماندەیی تورکاو لەیارمەتی دانی پێویست درێخی نەکاو هەنگاوی پێویست بنێ بۆ رێ برین لەپەڕینەوەی یاخییانی کورد لەسنوری ئێران. لەهەمان کاتدا حکومەتی ئێران لەروانگەی دائیمی خۆیەوە جارێکی تر بیری حکومەتی تورکی خستەوە“ کەمادام ناکۆکییەکانی سنور کە لەلایەن حکومەتی تورکیاوە دروست کراون بەلادا نەخرێن‌و، دەسدرێژی کاربەدەستانی سنورو هێزە چەکدارەکانی تورك بۆ سەر خاکی ئێران رانەگیرێ‌و کێشەکانی سنور چارە نەکرێ‌و، حکومەتی تورکیا رێگری نەکا لەپەلاماری ئەشراری تورکیا بۆ سەر خاکی ئێران، هاوکاری تەواوی حکومەتی ئێران لەگەڵ حکومەتی تورکیا لەتوانادا نابێ.

لەوەڵامی نامەی ١٩ی شەهریوەری رەزارەتی دەرەوە، قائیم بالاعمالی تورکیا بەناوی حکومەتەکەی خۆیەوە لەیارمەتی دانی حکومەتی ئێرانی سوپاسی دەربڕی.
لەگەڵ هەمو ئەو یارمەتییانەی ئێران‌و بەجێهێنانی ئەرکەکانی دۆستی‌ر دراوسێیەتی، مارەیەك لەمەوبەر هەواڵ گەیشت کەفرۆکەکانی تورکیا دەسدرێژییان کردۆتە سەر خاکی ئێران‌ر بۆمبایان بەردارەتەوەر چەند کەسێکیان بریندار کردوەر ئۆردوی تورك پەلاماری ناوەندێکی سنوری لەسەردار بلاغی داوەو سوتاندویەتی. هەر لەم ماوەیەدا لە١ی تشرینی(٨ی میهر)نوسراوێ لەقائیم بالاعمالی تورکیارە گەیشت" کەتاقمێ سەربازی تورك لەکاتی جولاندا لەنار خاکی تورکیادا لەلایەن عەشایەری کوردەوە پەلاماری داون ٤٤ سەربازو چەند خاوەن پایەو ٥ رەشاش کەوتۆتە دەس پەلاماردەرەکان‌و بردویانەتە نار خاکی ئێرانەوە، دارای کرد بو لەمارەی ١٠ رۆژدا دیلەکان بەر بدرێن‌و چەکە گیارەکان بدرێتەوەر زەرەرەکانی لێیان کەوتوە بۆیان ببژێردرێ، داوای مەعزەرەت لەتورکیا بکا، لەحاڵەتی جێبەجێ نەکردنی ئەوانەدا درر نیە پێوەندی سیاسی ببڕێ.
پێویست بەوتن ناکا کە گەیشتنی نوسراری گۆڕین مایەی سەرسوڕمان‌و داخی حکومەتی ئێرانە بەتایبەتی بەپێی ئەو زانیارییانەی بەحکومەتی ئێران گەیشتوەو ئەو قسانەش کەخاوەن پایەکانی تورك کەلای کوردەکان دیل بون‌و بەراکردن خۆیان گەیاند بوە بارەگای پۆستەکانی ئێران کردویانە، پشتیوانی لێ ئەکا بەجۆرە بوە:
لە٣١ی شەهریوەردا خاوەن پایەیەکی تورك بەناوی بینباشی محەمەد شوکری بەگ بەبرینداری پەنای برد بوە بەر بارەگای سنوریی قەرارلانی ئێرانی، لەوێ رتویەتی کە لەگەڵ تاقمەکەی خۆیا بەرەر((ایدر))ئەچون لەناو خاکی تورکی‌دا، لەناکار کەوت بونە نار ئابلۆقەی کوردە قاچاغەکانی تورکیاوە، زۆری سەربازەکان ئەکوژرێن‌ر رەشاشەکان‌ر هەمو تفاقە جەنگییەکان بەتالان چون‌ر ئەویش خۆی‌ر چەند خارەن پایەیەکی تر بەدیل ئەگیرێن. محەمەد شوکری بەگ بەکەسێ ئەسپێرن کەیبیاتە مالی عەبدولقادر. ئەو کەسەش لەرێگا گوللەیەکی نابو بەسەری محەمەد شکری بەگەوە رای زانی بو مردوە لەوێ بەجێی ئەهێلێ‌ر خۆی ئەروا، ئەویش هەرچۆنێ ئەبێ خۆی ئەگەیەنێتەوە پۆستی قەرەوڵەکانی ئێران. پۆستە سنورییەکەی ئێران میوانداری شوکری بەگ ئەکەن‌و ئەینێرنەوە بۆ بارەگای ئۆردوی تورك. هەررەها قسەکانی خارەن پایەیەکی تری تورکیش بەناری سەلاحەدین بەگ پشتیوانی لەم ناگادارییانە ئەکا.
لە١٣ی میهردا وەزارەتی دەرەوە بەدرێژی رەلامی نوسرارەکەی سەفارەتی تورکیای دایەوەر بەو بەڵگانەی لەدەستابون دەربڕینەکانی تورکیا بەرپەرچ

درانەوە، دەری برِی بو کەهیچ جۆرە بەرپرسییەك لەسەر ئەوەی سەربازانی تورکیا بەهۆی بێ ئیحتیاطیەوە لەناوچەیەکی جەنگیی‌دا کەوتونەتە بەر هێرشی کوردی تورکیاو لەناو خاکی تورکیادا ناتوانرێ ئاراستەی ئێران بکرێ. بەپاڵ دانی ئەو مەسەلانە بەحکومەتی ئێران نامەتیقیو جێگەی ئیعتیراضی حکومەتی ئێرانە. دەربارەی ئەوەی کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیلو چەکەکانیان هێنابێتە ناو ئێرانەوە حکومەتی ئێران ئاگادارییەکی باوەڕ پێ کراوی نیە، بگرە ئاگادارییەکانی سەرچاوە ئێرانییەکان پشتیوانی لەوە ناکەن. مەسەلەکە پێویستی بەلێکۆڵینەوە هەیە. لەئەنجامدا حکومەتی ئێران کاتی دیاری کراوی حکومەتی تورکیاو ناوەڕۆکی نوسراوی ١ی ئۆکتۆبەری قوبوڵ نیە. بەڵام بۆ پیشان دانی نیازی باشی خۆی پێشنیار ئەکا دەستەیەکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی هەردولا لەشوێنی روداوەکەدا لەمەسەلەکە بکۆڵنەوە بۆ ئەوەی راستی رون بێتەوە. ئەگەر بکەرەکان لەخاکی ئێراندا بون، حکومەتی ئێران ئەوانە تەمێ ئەکاو، ئەگەر کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیل یا چەکەکانیان هێنا بوە ناو خاکی ئێرانەوە هەنگاو ئەنێ بۆ وەرگرتنەوەیان.

ئەگەرچی گەیشتنی نوسراوی باسکراو بونەتە هۆی داخو سەرسوڕمانی حکومەتی ئێران، لەگەڵ ئەوەشدا ئێمە هێشتا بێ هیوا نین کەسیاسەتی بنچینەییو قازانجە بەرزەکانی هەردو وڵات زاڵ بێ بەسەر ئەو روداوانەداو.. حکومەتی تورکی بە لەبەرچاو گرتنی ئەو گیروگرفتانەی کە لەسیاسەتی رۆژهەڵاتی لەوانەیە بەهۆی ئاڵۆزانی پێوەندییەکانی ئێرانو تورکیاوە پەیدا ببێ گیانی هێمنییو دۆستایەتی کە لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە پیشان دراوە لەلایەن حکومەتی تورکیاشەوە پیشان بدرێو مەسەلەکە بەکۆتاییەکی باش بگات)) [٨٠].

لەو کاتەدا محەمەد عەلی فروغی لەئەوروپاوە بۆ ئێران ئەگەڕایەوە. لەسەر داوای حکومەتی ئێران بۆ گفتوگۆ چو بۆ تورکیا. چەند هەفتەیەك لەوێ مایەوە. پێوەندییان چوەوە دۆخی ئاسایی جارانی.

٤/٨ پەڕینەوە بۆ کوردستانی عیراق

تورك تەنگی بەسمکۆ هەڵچنی. بەتایبەتی دوای شۆڕشی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا. لەتشرینی یەکەمی ١٩٢٦دا هاتە ناو کوردستانی عیراقەوە. حکومەتی عیراق ویستی دەری بکا بەڵام نەی توانی. لەناوچەکانی دەوروبەری رەواندزدا مایەوە.

معتمدی سامی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ ئێران بکات بۆ سەرکوت کردنی جوڵانەوەکەی سمکۆ. وەزارەتی دوەمی جەعفەر العسکری لەم بارەیەوە لەکۆبونەوەی ١٤ی تەموزی ١٩٢٧دا بڕیاریدا:

((حکومەتی عیراق جاران‌و ئێستا پیڕەوی سیاسەتی چەك کردنی هەمو عەشایەری کردوە، لەبەرئەوە چەك هەڵگرتنی بێ ئیجازەی لەهەمو عیراقییەکان قەدەغە کردوە لەهەندێ ناوچەی دیاری کراودا، وە پلە پلە کەوتە فراوان کردنی ئەو ناوچانەو دابین کردنی هێزی پێویست بۆ جێبەجێ کردنی سیاسەتی چەککردنی گشتی، لای وایە ئەم سیاسەتە دەستەبەری بەدیهێنانی ئامانجە ویستراوەکانە، بەڵام مەسەلەی چەککردنی عەشایەر بەزۆری هێرشی سوپایی، ناتوانێ ئەنجامی گونجاوی هەبێ. ئەگەر ئەو هێرشانە بەڕێوەبەرایەتی بەهێز لەدوای خۆی بەجێ نەهێڵێ، لەو شوێنانەدا کەبۆی ئەنێرن، حکومەتی عیراقی لەو بڕوایەدایە ئەو دواکەوتنەی لەدامەزراندنی پێوەندی لەنێوان عیراق‌و ئێراندا بوەو لەئەنجامی ئەوەشدا نەبونی هاوکاری کردنی راستەقینەی کاربەدەستانی سنور، بۆتە هۆی هان دانی عەشایەرو، تاقمە چەکدارەکان بەردەوام بن لەسەر کارە زیانبەخشەکانیان ئەو کارانەی تائێستا حکومەتی عیراق گلەیی لەدەس ئەکا)).

لەمایسی ١٩٢٨دا سمکۆ لەژێر گوشاری عیراقدا چوەوە ناو تورکیا. بەڵام تورك سەرلەنوێ تەنگیان پێ هەڵ چنییەوە. بەناچاری روی کردەوە کوردستانی عیراق. دیسانەوە حکومەتی عیراق زۆری بۆ برد و لەئەرزی عیراق دەری کرد. ئێران لەنیسانی ١٩٢٩دا بەرەسمی دانی بەدەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا نا. حکومەتەکانی عیراق‌و ئێران لەیەك نزیك بونەوە. بەگوتەی عەبدولرەزاق الحسنی((حکومەتی عیراق شۆڕشگێڕی ئێرانی سمکۆی ناچار کرد خاکی عیراق بەجێ بهێڵێ‌و بچێتە ناو خاکی تورکیاوە))[٨١] سمکۆ ئەو ماوەیە لەمەڵبەندە سنوریەکانی تورکیاو ئێران عیراقدا لەهەلومەرجێکی ناخۆشدا ئەژیا. لەهەر ٣ لاوە بەدوایەوە بون. کەوتە هەوڵ دان بۆ بەدەس هێنانی لێبوردنی حکومەتی ئێرانی.

٩-گەڕانەوە بۆ ئێران‌و کوژرانی(حوزەیرانی ١٩٣٠)

سمکۆ دوای ئەوەی لەتورکیاو بەریتانیاو عیراق نائومێد بو. جێیەکی نەمابو تێیدا بحەوێتەوە، پێوەندی لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کرد بەهیوای ئەوەی لێی ببورن‌و رێی بدەن بگەڕێتەوە سەر جێگەو رێگەی خۆی. کاربەدەستانی ئەرتەش بەڵێنیان دایەو بۆ گفتوگۆ بانگیان کرد بۆ شنۆ. لەشنۆ بەپیلانێکی ناجوامێرانە کوشتیان. نوسەرانی ئێرانی بەتایبەتی ئەوانەی مێژوی روداوەکانی ئازەربایجان، یا

مێژوی شەڕەکانی ئەرتەشی ئێرانیان نوسیوەتەوە، بەشانازییەکی زۆرەوە پلانی کوژرانی سمکۆ ئەگێڕنەوە.
محەمەد تمدن نوسیویەتی:
((لە۲۷ی تیر ماهی ۱۳۰۹ لەکاتێکدا تورکەکان خەریکی سەرکوتکردنی عەشایەری کورد بون لەناوچەکانی خۆیاندا. سمکۆ لەژێر ناوی تۆبە لەکردەوەکانی رابردوی، داوای لێبوردنی لەهێزەکانی دەوڵەتی ئێران کرد. بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ تاقمێ لەکوردانی هەکاری سەربەخۆی هاتە شنۆ. ملکەچی دەربڕی لەکاتێکا مەبەستی جگە لەفێڵ شتێکی تر نەبو. لەگەڵ هەمو ئەوەشدا چەند شەوێ میوانی سەرهەنگ صادق خان(فەرماندەی هەنگی شنۆ))ئەبێ‌و، داوا ئەکات لەگەڵ سەرتیپ ظفرالدولە یەکتری ببینن‌و دەربارەی لێبوردن‌و رێکەوتنی پەیمان گفتوگۆ بکەن، بەڵام لەژێرەوە جگە لەجێبەجێ کردنی پلانێکی نیاز خراپانە هیچی تر نەبو))[٨٢].
هەمان نوسەری لەو سەردەمەدا پەیامنێری رۆژنامەی((حبل المتين))ی فارسی بوە کە لەکەلکەتەی هیندستان دەرئەچو، لەگەرمەی روداوەکانی ئەو رۆژانەدا، لەراپۆرتێکا کە لەژمارەی ۳۳-۳٤ی رۆژی ۳۰ ئەیلولی ۱۹۳۰ بڵاوی کردۆتەوە، روداوی کوشتنی سمکۆ بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:
((لەرەضائییەوە: ئاشنایانی مێژوی ئێران بە تەواوی ئەزانن کەئیسماعیل ئاغای سمکۆ لەیاخییانی گرنگی ئازەربایجان‌و یەکەمینی سەرانی ئەشراری ملوك ئەلطوائفی بوەو ماوەی ۲۰ساڵی تەواوە ئازەربایجانی کردۆتە مەیدانی تاڵان‌و رازوروت‌و ئامانجی هیوا پیسەکانی. تاوێ لەگەڵ قشونی قەیسەری روس هەنگاوی ئەناو دوای ئەوەی زەرەری لەوان ئەداو خیانەتی لێ ئەکردن، ئینجا ئەچوە پاڵ قشونی تورك. بەپێچوانەوە هەمان کاری خۆی لەروانگەی هەلپەرستی‌و فێڵبازییەوە دوبارە ئەکردەوەو ئەچوەوە ناو قشونی روسەوە. لەدوای تەواوبونی جەنگی جیهانی هەمان رەفتاری لەسنورەکانی ئێران‌و تورکیاو عیراقدا نوێ ئەکردەوەو، لەو ناوەدا زەرەری گەورەی بەرضائییە(ورمێ)و سەلماس‌و سابلاخی موکری(مەهاباد)گەیاندو، بو بوە هۆی کوشتارو هەزاران خوێنڕێژی.
تا ئەوە بو لە۲۲ی تیر ماه لەگەڵ ۲۰۰ سوارەو پیادەی خۆی هاتە شنۆو، بەدەربڕینی پەشیمانی داوای لێبوردنی شاهنشاهی خاوەن عەظمەتی پەهلەوی کرد. لەبەر ئەوەی بەزەیی‌و دڵنەرمی شاهنشاهی بەتوانای پەهلەوی شامیلی حاڵی هەمو چینەکانی رەعییەت لەلای هەموان رۆشن‌و دیارە، بۆیە وا چاوەڕوان ئەکرا کەئەمجارە سمکۆ بەدروستی هاتبێت‌و رێگەی راستگۆیی بگرێ.

بەڵام دوایی دەرکەوت کەدیسانەوە ڕێگەی تەفرەدانی گرتۆتە پێش‌و، خەیاڵی خیانەتێکی تری هەیەو ئەیەوێ سەرلەنوێ ئاگری فساد هەڵ بکاو فیتنەیەکی تازە بنێتەوە، ئەوە بو کەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب سەرتیپ ظفرالدولە پەی بەنیازی خراپی برد بو. ڕێوشوێنی بۆ ئەم مەسەلەیە داناو بەتەگبیری پەسند کراو فەرمانی پێویستی دەرکرد. هەروەکو پێشەکی لەلایەن فەرماندەی بەڕێزی لەشکرەوە پێش بینی کرا بو لە٢٧ی تیر مادا بەتەواوی دەرکەوت‌و ئاشکرا بو، واتە ئەیویست لەو ڕۆژەدا بیرە پیسەکانی خۆی جێبەجێ بکاو دوا پلانی خیانەتی تایبەت بەخۆ ئەنجام بدا. بەڵام ئاگای لەوە نەبو، هەلومەرجی ئێستای ئێران ناکرێ لەگەڵ سەردەمەکانی پێشودا بەراورد بکرێ‌و، چون کاربەدەستانی ئێستای لەشکری شاهنشاهی بێدارن‌و لەنیازی ئەشرار ئاگادارن‌و ئەوەی لەدڵی خائینان دایە ئەی خوێننەوە.

لەکاتێکا لەسەعاتی دیاری کراودا، سمکۆ نیازی لەگەڵ ئاغای سەرهەنگ صادق خان خراپ بو، بەڵام نیزامییانی ئازا کەچاودێری هەلومەرجەکە بون کەوتنە بەرگری‌و، تەقو تۆق دەستی پێ کردو تا ٤ سەعات لەشەو رابورد ئاگری شەڕ درێژەی هەبو. سەرەنجام لەو تێکهەڵچونەدا سمکۆ کوژراو، خەسرەوی کوڕیشی بەسەختی بریندار بو.

کەسەکانی سمکۆ بۆ بردنەوەی لاشەکەی شەڕیان کرد، کوڕەکەیان هەڵگرت‌و هەڵاتن.

ڕۆژی ٢٨ی تیر ماه تەرمی سمکۆیان هێنایەوە ڕەضائییە. خەڵکی زۆر لێکراو کەهەزاران کۆست‌و میلۆنەها زیان‌و سوکایەتییان لێ دی بو، دڵسوتاو بون، بۆ سەیرکردنی لاشەکەی لەئوتومبێلی هەڵگری تەرمی سمکۆ، هێرشیان هێنایە سەر بەڕێوەبەرایەتی دژبانی‌و لەلایەن خەڵکەوە دەنگی هەور ئاسای بژی شاهنشاهی مەزن پەهلەوی خلد ملکە سولتانەو، بژی فەرماندەی گەورەو ئازای ئازەربایجان‌و، پایەداری نیزامییانی ئازا، شاری ئەلەرزاندو ئەگەیشتە ئاسمان. ٢٩ی تیرماهی ١٣٠٩/٢٠ی جولای ١٩٣٠))[٨٣].

عەلی دهقان، نوسەرێکی تر لەڕوداوەکانی ورمێدا بەجۆرە باسەکە ئەگێڕێتەوە:

((سمکۆ ماوەی دو ساڵ لەسەر سنورەکانی ئێران‌و تورك ئاوارەو سەرگەردان بو، تا لەساڵی ١٣٠٣دا لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە ڕێگە درا لەخاکی ئێراندا دابنیشێ، بەڵام لەبەر ئەوەی تاوانکارێکی زگماك بو، دیسانەوە ئارام دانەنیشت، چەند جارێ سوارەکانی ئەو شەرارەتیان ئەنواندو بەهۆی هێزەکانی دەوڵەتەوە سەرکوت ئەکران. جارێکیان خۆی لەگەڵ ٧٠٠ کەس لەسوارەو پیادەکانی هەڵی

کوتایە سەر هێزەکانی دەوڵەت، بەڵام ئەمجارەش بەتێکشکانی تەواوەوە سەرلەنوێ هەڵاتەوە بۆ ناو خاکی تورکیا.

سمکۆ لەسنورەکانی تورکیاو ئێراندا تا ساڵی ١٣٠٩ موتەواریو سەرگەردان بو، لەو ساڵەدا پەیامێکی بۆ فەرماندەی ئەو کاتی پادگانی شنۆ، سەرهەنگی دوەم صادق خانی نوروزی نارد" ئەیەوێ لەسنوری تورکیا- ئێراندا ببینێ. سەرهەنگ سادق خان دەعوەتەکەی ئەوێ قوبوڵ کردو چو بۆ سنور بۆ لای. ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکی کە لەکوردانی یاخیو ئەشرار بو. سەرهەنگ صادق خانیان بینیو لەگەڵی هاتن بۆ شنۆ.

لەو کاتەدا سەرلەشکر مقدم فەرماندەی لەشکری ٣ی تەورێز بۆ بەسەربردنی ئیجازە لەتاران بو. هەر کەئەو هەواڵە بەتاران گەیشت، شاهنشاهی فەقید دەسبەجێ فەرمان بەسەرلەشکر مقدم ئەدا بگەڕێتەوە ئازەربایجان سمکۆ لەناو بەرێ. سەرلەشکر مقدم هەرکە گەیشتەوە تەورێز سەرهەنگ هاشمی فەرماندەی هەنگی سپهبان رائەسپێرێ لەگەڵ یەك اسواران لەگەڵ فەرماندەی لەشکر بکەونە رێ. لەشەرەفخانەوە فەرمان ئەدا بەرەضائیە یەك گوردان پیادە بۆ عەمەلیاتی نیزامی ئامادە بن. لەنیوەی شەوا ئەچنە رەضائیەوە، سەرگورد هاشمی بەبێ دواکەوتن گوردانی پیادە لەگەڵ خۆی ئەباتو لەدەرەی قاسملوە وە بۆ گرتنی ئەو بەرزاییانەی بەسەر شنۆدا ئەیان روانی کەوتە رێ، ٣ کەس استوارو گروهبان ئەنێرن بۆ شنۆ، هەواڵ ئەبەن کەسبەی تیمسار سەرلەشکر مقدم بۆ بینینی سمکۆ دێتە شنۆ.

رۆژی ٢٧ی تیرماهی ١٣٠٩ بڕیار بو سەر لەشکر مقدم بچێتە شنۆ سمکۆ ببینێ. پاش نیوەڕۆی ئەو رۆژە سمکۆ لەگەڵ تاقمێ لەسوارەکانیو کوڕەکەی بۆ پێشوازی لەسەر لەشکر موقەدەم چونە دەرەوەی شار. لەوێ ریزیان بەستو بۆ بەجێهێنانی رێوشوێنی پێشوازی ئامادە بون. تا ئێوارەیەکی درەنگ هیچ هەواڵێ لەگەیشتنی تیمسار مقدم نابێ. لەم کاتەدا ئاگاداریان ئەکەن بەهۆی خراپ بونی ئوتومبێلەوە هاتنی تیمسار کەوتۆتە سبەینێ. ئیسماعیل ئاغاش ئەگەڕێتەوە بۆ شنۆ.

پێشەکی سەرهەنگ صادق خان کارەکەی رێك خست بو. کەسانی چەکداری لەشوێنانی ئەمینەدا لەبۆسەدا دانا بو. پاش ئەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە کۆڵانەکە، لەباڵەخانەکەوە گوللەیەکیان پێوە نا. ئیسماعیل ئاغا پاش پێکرانی ئەیەوێ هەڵێ، بەڵام کەئەبینێ کوڕەکەی لەوێدا بەجێ ماوە، ئەگەڕێتەوە سەری ببیا، ئەوسا گوللەیەکی تری بەر ئەکەوێو تەواو ئەبێ. خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکیش هەر لەوێدا ئەکوژرێ.

لەو کاتەدا سەرگورد هاشمی ئەو بەرزاییانەی گرت بو کەئەی روانی بەسەر شنۆدا، شەو دەسو پێوەندەکانی سمکۆی لەشنۆ راونا. بەیانی رۆژی دوایی ئەشرار ۳ جار هێرشیان هێنایە سەر شوێنەکانی لەشنۆ، بەڵام لەبەرئەوەی سەرگورد هاشمی پێشەکی شوێنە دیفاعییەکانی گرت بو، نەیان توانی شار بگرنو لاشەی سمکۆ ببەنەوە.

لاشەی سمکۆیان بردە رەضائیە دوسێ رۆژ بۆ تەماشا کردنی گشتی خەڵك دایان نا. یەکێ لەژنەکانی کە لەرەضائیە بو سەیری لاشەکەی کردو ناسییەوە کەئەوە لاشەی سمکۆیە، چونکە ئەو وتی پەنجەی سبابەی سمکۆ مار گەستویەتیو، دو گرێی پەنجەی خۆی بەخەنجەر بڕی بو، ئەوەش باشترین نیشانەی ناسینەوەی لەشی سمکۆ بو. پاش ۳ رۆژ جەنازەکەیان هەڵگرتو لەدەرەوەی دەروازەی هەزاران نزیك جۆگەی دهوار بەخاکیان سپارد)) [٨٤].

سەرتیپ حەسەن مقدم لەرۆژی ۳۰ی تیری ۱۳۰۹دا خۆی بەبروسکە بەجۆرە کوشتنی سمکۆی بەوەزارەتی جەنگ راگەیاند:

وەزارەتی جەلیلەی جەنگ

بەدوی راپۆرتی نوسراوی ژمارە ۲۳٦۷و تەلەگرافی ژمارە ۲۹۹۷ ئەخاتە بەرچاو

لەدەوروبەری هاتنی بەندە بۆ رەضائییە لەو راپۆرتانەوە کە لەحکومەتی نیزامی شنۆ دەرکەوت کەسمکۆ دیسانەوە خاوەنی بیروڕای راستو دروست نیەو لەم ۳ رۆژەی مانەوەیدا لەشنۆ بەشێنەیی بەناوی دیدەنییەوە هەندێ لەکوردە رەوەندەکانی دەرەوەی لەخۆی کۆکردبوەوەو، ئامادە نەبوو بچێتە ناوەندی لەشکرو، لەلایەکی ترەوە درێژە پێدانی مەسەلەکەو گفتوگۆ لەگەڵ ئەو باش نەبو و کەڵکی نەبو لەبەرئەوە شەوی ۲۷ی ئەم مانگە ۳ ستون بەم پێیەی خواروی لەرێگەی جیاجیاوە نێردرانە شنۆ:

یەکەم، یەك ستون لەرەضائییە کەپێتك هات بو لەیەك گوردانی پیادەو یەك گوروهان موسەلسەل.

دوەم، یەك گوردان لەسابلاخەوە

سێیەم، یەك ستون سوار کەپێتك هات بو لەکەرتەکانی سواری کە لەبەردەست ئەرکانحرب سیار لەشکر لەتەورێزەوە لەگەڵ خۆم هێنابومو، فەرمان بەساخلوی شنۆش درا کەئاگاداری سمکۆ بکەن دەسبەجێ بەرەو تەورێز بچێ یا ناوبراو چەك بکەن، لەحاڵەتی یاخی بون دا ناوبراو و کەسەکانی ئیعدام بکرێن. بەو جۆرەی چاوەڕێ ئەکرا ناوبراو لەچون بۆ ناوەندی لەشکر سەرپێچی کردو چەکیشی نەدا

بەدەستەوە، بۆیە هێزەکانی ساخلو ئەرکەکەی خۆی بەجێ هێناو، ستونە نێردراوەکانیش کەزۆر بەزویی جولاّبون لەئێوارێی ۲۷دا شنۆیان دەورەدا بو. سمکۆ خۆی کوژراو لەکەسەکانیشی زۆری کوژرانو بریندار کرانو ئەوانی تر هەلاّتنو تەعقیب ئەکرێن. وا بەشانازییەوە ئەخرێتە بەرچاو کۆتایی بەژیانی نەنگینی ئەم عونصورە مفسدە جویە هێنرا. بەم بۆنەیەوە جولاّنی ئەو ستونانەی مەئموری عەمەلیات بون تاڕادەیەکی زۆر مایەی سەرنج راکێشان بو" دو ستونی پیادەی رەضائیە ماوەی دوانزە فرسەخیان بەهەژدە سەعات بەپێ بڕیو ستونی پیادەی سابلاّخ ماوەی دە فرسەخی بەشانزە سەعات بڕیو ستونی سوار بەو پەڕی خێراییو باش ئەنجامییەوە توانییان بگەن بەئەنجامی تەواوی فەرمانەکەیانو باشی پەروەردە کردن لەژیانی نیزامییانی وەزیفەی یەکسالّەدا بەتەواوی سابت کرد.

رەضائییە
سەعات ۹ی ۹/٤/۲۷
ژمارە ۲٤۱۱سیار
فەرماندەی لەشکری شیمالغرب
سەرتیپ حسن مقدم[۸۵]

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم

[1]احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤ ، تهران، امیر کبیر، ١٣٦٣ ، ص٧١
[2]کسروی، هـ س، ل١١٠.
[3]کسروی، هـ س، ل١١٢
[4]کسروی، هـ س، ل١١٩
[5]کسروی، هـ س، ل١٢٠
[6]د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، جلد یکم، نشر گفتار. تهران، ١٣٦٨ ، ص٤٢٢-٤٢٤
[7]د. جواد شیخ الاسلامی، اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا دربـاره قـرداد ١٩١٩ ایـرانو انگلیس، ج١ ، تهران، اطلاعات، ١٣٦٥ ، ل٢٠٩-٢١٤.
[8]هـ س، ل٢٠٥.
[9]هـ س، ل٢٠٩-٢١٤.
[10]هـ س، ل٢٢٢.
[11]هـ س، ل٢٤٤.
[12]هـ س، ل٢٩٣-٢٩٥.
[13]هـ س، ل٢٦-٢٧.
[14]هـ س، ل١٨.
[15]هـ س، ل٢٩٦.
[16]المس بیل، فصول من تاریخ العراق الحدیث، ترجمة جعفر الخیاط، بغداد ، ١٩٧١ ، ص٢١٦.
[17]بڕوانە: نمونە ١٢ی بەشی دووەمی ئەم باسە
[18]دەربـارەی علـی ئاغـا بڕوانــە بەڵگـەکانی ژ ٣٢٥و ٣٣٤و ٣٣٥و ٣٣٦و٣٤٨و٣٦٥و ٣٦٦و ٣٦٧و٣٦٨و٣٧٢و٣٧٣، واحد نشر اسناد گزیده اسناد سیاسـی ایـران و عثمـاني، ج٢، دفـتر مطالعات سیاسیو بین المللی، تهران، ١٣٦٩ .
[19]بڕوانە: نمونە ١٨ی بەشی دووەمی ئەم باسە
[20]ایرج افشار(سیستانی) ، مقدمه ای بر شناخت ایلها، چادر نشینانو طوایف عشایری ایران، ج١ ، تهران، ١٣٦٦ ، ص١٥٩.
[21]بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر ژیانو بنەماڵەی سمکۆ بڕوانە: ڕۆژنامەی((بـانگی کوردسـتان)) ژ٢، س١ ، سـلێمانی، ١ی ئاغستوسـی ١٩٢٢" ژ٣، س١ ، ٢١ی ئاغستوسـی ١٩٢٢" سمایـل خـان(سمکـۆ) ، گۆڤـاری((ڕۆژی نـوێ)) ژ١٢، س١ ، سـلێمانی، مـارتی ١٩٦٠، ل ٥٠-٥٤" عـلاءالـدین سـجادی، شۆڕشـەکانی کـوردو کـوردو کۆمـاری عـێراق، بەغـداد ، چـاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٩" مهدی بامداد ، شرح حال رجال ایران، ج١ ، تهران، زوار، ١٣٥٧ ، ص١٣٦-١٣٧" ایرج افشار(سیستانی) ، مقدمه ای بر شناخت ایلها، چادرنشینان و طوایـف عشـایری ایران، ج١ ، تهران، ١٣٦٦ ، ص ١٥٤-١٦٩.

[22]جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قوام السلطنه، چ۲، تهران ۱۳٦٦، ص٤٨٢.
[23]تمدن، س ن، ل۱۹۲-۱۹۳.
[24]کسروی، س ن، ل۸۳.
[25]رفیق حیلمی، یادداشت، بەشی دووەم، چاپکردنەوەی محەمەدی، سەقز، ل٥٤٨.
[26]حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، چ۱، چ٤، تهران، نشر ناشر، ۱۳٦۳، ص ۲۲-۲٥.
[27]حلمی، س ن، ل٥٧٠" گفتوگۆی سمکۆو مصطفی پاشای یاملکی
[28]کسروی، س ن، ل۸۳۲" دەربارەی هەمان رووداو بڕوانە: علی دهقان، وضائیة یا سرزمین زودشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص٥٥٤" بانگی کوردستان، ژ۳، سلیمانی، ۲۱ی ئاغستوسی ۱۹۲۲.
[29]علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص ٥٥٥، محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ وضائیة، تهران" چاپ اسلامیه، ص۳۱۹.
[30]کسروی، س ن، ل ۸۳۸" تمدن، س ن، ل ۳۲۰
[31]تمدن، س ن، ل۳۲۱.
[32]هـ س، ل۳۲۲.
[33]هـ س، ل۳۲۲.
[34]هـ س، ل۳٥۱. ئەویش رای گویزاوە لە: رۆژنامەی ((تجدد)) یەکشەممە ۱۲ ثور(اردیبهشت)۱۲۹۹، تەورێز
[35]هـ س، ل۳۲۷.
[36]هـ س، ل۳۲۸.
[37]هـ س، ل۳۳۰-۳۳۱.
[38]هـ س، ل ۳۳۷.
[39]کسروی، س ن، ل۸٥٥.
[40]مکی، س ن، ج۱، ل۱۳٤.
[41]حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات، چ٤، تهران، زوار، ۱۳٦۳، ص۳۲٤" تمدن، س ن، ل۳٥۹.
[42]تمدن، س ن، ل۳۷٤.
[43]هدایت، س ن، ۳۲٥-۳۲٦" تمدن، س ن، ل۳٦٤.
[44]ئەم گفتوگۆیەی سمکۆو حاجی مصطفی پاشای یاملکی لە ئارشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە. مامۆستا محمد رسول هاوار کردویەتی بەکوردی‌و لەگۆڤاری((مامۆستای کورد))سویدیدا بلاوی کردۆتەوە. ئەوانەی ناو ئەم باسە هەمووی لەو وەرگیراون.
[45]علاءالدین سجادی، مێژوی ئەدەبی کوردی، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ۱۹٥۲، ل٥٥۲.
[46]بڕوانە وەرگێراوی عەرەبی باسەکەی مارتین دەربارەی شوکاك‌و سمکۆ، گۆڤاری کاروان، ژ۱٤٤.
[47]تمدن، س ن، ل۳٦۹

48هـ س، ل٣٧١.
[49]سجادي، س ن، ل٥٥٣.
[50]بۆ تەواوی ژمارەکانی بڕوانە: ((بانگی کوردستان)) کۆکردنەوەو لەسەر نوسینی: جەمال خەزنەدار، بەغداد، ١٩٧٤.
[51]احمدي پور، تاريخ پيدايش‌و خدمات دودمان پهلوى، ص٦، وەرگیراوە لە: دهقان، س ن، ل٥٨٦.
[52]تا ئێستا سەرچاوەیەك لەبەردەست دا نیە جۆری شەڕەکان لەباری سەربجی کوردەوە بگێڕێتەوە، بەدرێژی باسی تێکهەڵچونو پلانی جەنگیی ئازادکردنی شوێنەکانو هێرشو بەرگری بکا.
[53]حلمی، س ن، ل٥١٦.
[54]مكى، س ن، ج٢، ل١١-١١٥" تمدن، س ن، ل٣٨١-٣٨٣.
[55]مكى، س ن، ج٢، ل١١٥-١٢٦" دهقان، س ن، ل٥٩٢-٥٩٣" ملك الشعرا بهار، تاريخ احزاب سياسى ايران، تهران، ١٣٥٧، ص ٢٦٥" سروان احمد كاويانپور، تاريخ رضائية، ص ١٧٢-١٧٣.
[56]مكى، س ن، ج٢، ١٢٧.
[57]بهار، س ن، ل٢٦٦.
[58]مكى، س ن، ج٦، ل١٩٨.
[59]رمزی قزاز، بزوتنەوەی سیاسیو رۆشنبیری کورد لەکۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، سلێمانی، چاپخانەی ژین ١٩٧١، ل١٣٨.
[60]حلمی، س ن، ل٦٠٥-٦٠٦.
[61]ألمس بيل، س ن، ل٢١٥-٢١٦.
[62]قزاز، س ن، ل١٥٦-١٦٠.
[63]السيد عبدالرزاق الحسنى، تاريخ العراق السياسى الحديث، ج٣، ط٦، بيروت، دار الكتب، ١٩٨٣، ص٣٤٨.
[64]مكى، س ن، ل١٢٦.
[65]حلمی، س ن، ل٥١٣-٥١٦و ٦٠٨ تا ٦٠٩.
[66]ئەدمۆنس ئەڵێ رێگەمان نەداوە بێتە هەولێر، سەرچاوە کوردییەکان ئەڵێن لەبەر نائەمین بونی لەئینگلیز خۆی نەچۆتە هەولێرو چۆتە بەحرکە.
[67]سيسيل جى. ادموندز، كردها توركها عرب ها، ترجمه ابراهيم يونسى، تهران، روزبهان، ١٣٦٧، ص ٣٣٥-٣٣٦.
[68]قزاز، س ن، ل١٥٦-١٦٠.
[69]هەفتەنامەی((رۆژی کوردستان))ژ٧، ل٤٣-٤٤.
[70]حلمی، س ن، ل٥٩٩-٦٠٤.
[71]دەربارەی مەزبەتەکەو گفتوگۆی کورد- تورك بڕوانە: حلمی، س ن، ل١١٧ تا ١٤٧.

[72]حلمی، س ن، ل٥٦٨.
[73]ئەدمونس، س ن، ل٣٤٤.
[74]قزاز، س ن، ل١٧٦-١٧٧" بۆ وێنەی هەندێ لەم بەیانانە بڕوانە: ئەکرەمی مەحمودی سالحی رەشە، شاری سلێمانی، ب٢، دەزگای رۆشنبیریو بلاوکردنەوەی کوردی، بەغداد، ١٩٨٩، ل٣٥٨-٣٦١.
[75]((رۆژی کوردستان)) ژ٨، سلێمانی، ١٠ی کانونی ثاني ١٣٣٨/٢٣ی جمادی الاولی ١٣٤١.
[76]حلمی، س ن، ل٦٠٨-٦٠٩.
[77] بۆ درێژەی چونی سمکۆ بۆ وانو گفتوگۆکانی بڕوانە: قزاز، س ن، ل١٦٤-١٧٠" بۆ باسی ئاسوریەکان بڕوانە: الحسنی، س ن، ج٣، ل٣١٦.
[78]مکی، س ن، ج٤، ل٤٧٠-٤٧٢.
[79]هـ س، ل٨١-٨٨.
[80]هـ س، ل ٣٠٤-٣٠٧.
[81]الحسنی، س ن، ل٣٤٨-٣٤٩.
[82]تمدن، س ن، ل٣٩٦.
[83]هـ س، ل ٤١٣-٤١٦.
[84]دهقان، س ن، ل٥٩٥-٥٦٩.
[85]مهدی نیا، س ن، ل٥٦٧.

٧. له پەراوێزی مێژووی ئەردەڵان دا

مەستورە: (١٢٢٠-١٢٦٤): نوسەری ((تاریخ اردلان))

-١-

بنەماڵەکەی

باپیری مەستورە: محەممەد ئاغا، کە لەزۆری ((فتوحات))ی خوسرەو خانی گەورەدا بەشدارو، خەزوری ئەمانوڵڵا خانی گەورەو یەکێ لەباوەڕپێکراوە نزیکەکانی بوە. بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانەو، بۆ بەشداری لەشەڕو لەشکرکێشیەکانیدا. بۆ نوێنەرایەتی لەدەرباری قاجاردا.

باوکی مەستورە: ئەبولحەسەن بەگ کوڕی محەممەد ئاغا، ژنبرای ئەمانوڵڵا خانی گەورەو بریکاری حوسەینقولی خانی خوشکەزای بوە. ئەمیش باوەڕپێکراوێکی نزیکی ئەمانوڵڵاخانی گەورە بوە. سەرپەرشتی زەماوەندی گواستنەوەی کچی فەتحعەلی شای قاجار بۆ خەسرەو خانی ناکام ئەم کردویەتی.

مامەکانی مەستورە: ئیبراهیم ئاغاو ئیسماعیل ئاغا هەر یەکە پلەیەکی بەرزیان هەبوەو، میرزا عەبدوڵڵایش مونشی دیوان بوە. (حدیقە: ل ٣٢١). میرزا عەبدوڵڵای مونشی (ڕەونەق) نوسەری: ((تەذکەرەی حەدیقەی ئەمانوڵڵاهی)) یە، کەژیاننامەی شاعیرە فارسی بێژەکانی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوەو، نمونەی شیعرەکانیان ئەنوسیێو، عەلی ئەکبەری ئامۆزایشی نوسەری: ((حەدیقەی ناصری))و ((تاریخ الاکراد))ـە.

دایکی مەستورە: لەبنەماڵەی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر بوە.

بنەماڵەی باوکی مەستورە: ((قادری))و، بنەماڵەی دایکی: ((میرزا عەبدوڵڵای وەزیر))، هەردوکیان، لەبنەماڵە دەوڵەمەنو دەسڕۆیشتوەکانی سنە بون. بەتایبەتی بنەماڵەی وەزیر هەمیشە دەورێکی کاریگەریان هەبوە لەژیانی سیاسی، دارایی جەنگی.. داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان دا.

-٢-

لەدایکبونی

ماهشەرەف کچی ئەبولحەسەن بەگ، وەکو عەلی ئەکبەری ئامۆزای لە (حدیقە: ل٣٢١-٣٢٢) دا نوسیویتی لەتەمەنی ٤٤ سالّی دا لە ١٢٦٤دا مردوە، بەم پێیە ئەبێ لە ١٢٢٠دا، لەباوەشی ئەم خێزانە نەجیبزادەیەدا لەدایک بوبێ. رەنگە هەوالّەکەی ئەم لەهی نوسەرانیتر دروستتربێ.

-٣-

پەروەردەو خوێندنی

مەستورە نۆبەرە واتە یەکەم منالّی دایكو باوکی بوە، لەبەر ئەوە باوکی بایەخی بەخوێندنو پەروەردەکردنی داوە. خۆی لەم بارەیەوە ئەلّێ: ((پاش ئەوەی لەسای...خودای لەهەمو شتێ هەورازترو، لەپەنای بەزەییو داوەری بێ هاوتا، لەزگی دایکمەوە کەوتمە باوەشی پەروەردەی باوکمەوە... لەفەڕی نەخشی نێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای بەخشندەگیو لەبەرەکەتی ئەو ئەختەری چلّەپۆپەی زانستو خۆری گەردونی ئاوەزە کەمەیلی سروشتیو شەوقی راستەقانیی پەروەردەکردنی منالانو بەهێزکردنی جگەرگۆشاندا زۆر بو، بەتایبەت منی یەکەم گولّی ئەو گولّشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە، کەدەستم خامەی ئاشنایی گرتو چاوم بەنامەی رۆشنایی هەلّێنا، ناو بەناو مەیلی سروشتیمو ئارەزوی زگماکم بەمتالای کتێبان دەبزوت...)) (ل١١).

-٤-

شوکردنی

مەستورە داستانی شوکردنی خۆی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((بەلاّم لەبەرایی فەرمانڕەواییدا (مەبەستی فەرمانڕەوایی خەسرەو خانی ناکامە) لەبەر کەم ئەزمونی، توشی چەند هەلّەیی هات: باپیرو باوكو مامەکانی نوسیاری ئەم کتێبەی بەبێ تاوان کۆتو زنجیر کردو زۆر بەبێ بەزەییانەو رەفتارێکی دزێوەوە سێ هەزار تمەنی بەناوی باجەوە لێ سەندن. سەرەنجام خودا کردی بەدنیهادیو دلّپیسی بەدکارانی بۆ ئاشکرا بوو لەدوی ناردنو بەخەلاّتی گرانباییو شایان سەربەرزی کردن.)) (ل ١٩٨-١٩٩).

خەسرەو خان بەوە وازی لێ نەهێناون، بەدەولّەمەنی زانیونو، لای وابوە جگە لەسامانەکەی خۆیان، سامانو دارایی حوسەینقولی خانی باوکبابیشی لەلای ئەمان حەشار دراوە، بۆ ئەوەی سامانەکەیان زەوت بکا، گێچەلّێکی تری پێ کردون. لەم بارەیەوە مەستورە نوسیویتی:

((لەبەر ئەوەی حوسەینقولی خان زۆربەی سامان‌و نەختینەکانی لەکن ئەماڵەکەی منی کەمینە دانا بوو، نێوبراو سەبارەت بەوە کە لەباوکەوە ورزایشم بو، کاربەدەستانی والی بۆ باوکمیان تێ چاندبوو لەداستانەکەیانەوە ەرداو لەو کارەکەوەیان گلاندو ئەوەیان کرد بەبیانو، ئەو سامان‌و نەختینەیەش کەهەمان بو لێمان داگیرکەن‌و ئەویش بخەنە سەر گەنجینە. بەم مەبەستە حوسەینقولیخانیان فریوداو بەڵێنی فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادیان دایێ‌و ئەمیش کەهێشتا ساردی‌و گەرمی‌و تاڵی‌و سوێری ژیانی بۆ کەس تا سەر ئەماوی نەچێژتبو، بەتەماحی فەرمانڕەواییەوە پشتی لەمافی خاڵۆو خوارزایی هەڵکردو پاشان بەبیانوی بەسەرکردنەوەی یەکێ لەئامۆزاکانمان کەنەخۆش کەوت بو لەدوای باوکی نارد، هەر کەباوکم گەیشتە ئەوێ، حوسەینقولیخان کۆڕێکی بەست‌و لەدژی والی دەستیان بەوتوویژ کرد، بەڵام لەدەرەوە، چەند کەسێکی لەپشت پەردەوە لێ راگرت بون، گوێ یان لەهەمو کەین‌و بەینەکە گرت بو. ئەو شەوە بۆ سبەینێ محەمەد بەگ‌و مستەفا بەگ کوڕانی فەتح عەلی بەگی وەکیل‌و ئەکبەر بەگ، کەبو بەمایەی ئەم هەنگاوەیەو سوڵتانی کوڕی نەزەر عەلی بەگ‌و ئەبولحەسەن بەگ باوکی ئەم کەمینەیەو مام‌و ئامۆزاکانی دیکەی سەرلەبەر فەرمانی کۆت‌و زنجیرکردن‌و زیندان کردنیان دراو هەمویان گیران‌و بەکۆت‌و زنجیرکراوییەوە زیندان کران. پاش چەنانێ فەتحعەلی بەگ‌و سوڵتانیان لەقەڵای قەسلاندا کوشت. ئەکبەریش بەهەزار تەڵەکەو دەهۆ، سا هەرچۆنێ بو، سەری خۆی رزگارکرد. مامی ئەم کەمینەیەیش، چونکە هیچ تاوانێکی نەبو، ئازادکراو بەبەزەیی‌و دڵاوایەکی زۆرەوە خەڵات کراو ئەوە بو بۆ پتەوکردن‌و چەسپاندنی نێوان تەبایی‌و نێوان کۆکی لەئەنجام دا بەندو بەندەواری هاوسەریم لەگەڵ خوسرەو خاندا سەروبەر نراو بەوپەڕی شان‌و شکۆوە پێم هاوێشتە حەرەمسەراوە.)) (ل۲۰۱-۲۰۲).

رەنگە لەو سەردەمەدا زۆر کچی سنەیی خەوی بەوەوە دی بێ ببێتە هاوسەری گەورەترین دەسەڵاتداری ناوچەکە: والی کوردستان، کەهێشتا لەناوەڕاستی سییەکانی تەمەنی‌دابو، بەڵام ئەم شوکردنە جۆرێ بوە لەسەودای سیاسی‌و کۆمەڵایەتی لەنێوان والی زۆردارو بنەماڵەی قادریی زۆرلێکراودا، بنەماڵەی قادری کچەکەیان لەنرخی‌دا داوە.

ئەگەر لە ۱۲۲۰ دا لەدایك بوبێ، وەکو لە(تحفە:۳۲۲) تێ ئەگەین‌و، لە ۱۲٤٤دا شوی بەخەسرەوخان کردبێ، وەکو مەردۆخ ئەڵێ، ئەوا ئەبێ بە۲٤ ساڵی بەبوکی بۆ حەرەمسەرا برا بێ.

خوسرەو خان لەژیانی تایبەتی خۆیدا پیاوێکی بێ بەندوبار بوە. لەم بارەیەوە (مەستورە:١٩٨) ئەڵێ: ((زۆری حەز لەرابواردنو خۆش گوزەرانی دەکرد، دەنگی ئارەزوی رابواردنو خۆش گوزەراندنی ئەم پیاوە داستانی بارامی گۆڕی لەبیری خەڵك بردبوەوە..))

(بابانی:٧١) ئەڵێ: رۆژانی ژیانی بە((خواردنەوەی مەیو موعاشەرەتی ژنانی زیوئەندام)) بەسەر ئەبرد، ئەم رەفتارە کاری لەدانیشتوانی سنەیش کردوە، ((بەمفاد الناس علی دین ملوکهم، هەمو ئەعیانی کوردستان بەخواردنەوەی پێکی دەمادەمو هاونشینیی روسپییانی سۆزانییەوە خەریك بون)).

(تحفە: ٢٠٣) ئەڵێ: ((ئارەزویەکی لەئەندازە بەدەری لەژیانو رابواردن هەبو، هەمو شەوێ چل گۆرانیبێژو مۆسیقاژەنی ژنو پیاو لەمەجلیسەکەیدا ئامادە ئەبون..)).

خوسرەو خان، کاتی خۆی بەرابواردن لەگەڵ ژنانی جوانو، خواردنەوەی زۆری مەی بەسەر بردوە. لەئەنجامی ئەمەیشدا نەخۆش کەوتوە، وەك (بابانی:٧٢) ئەڵێ: ((بەهۆی زیادەڕەوی لەخواردنەوەی مەیدا توشی ماخۆلان بو))، یان وەك (مەستورە: ٢٠٣)ی هاوسەری ئەڵێ:((توشی نەخۆشی جەرگ بو))، لەهەردو حاڵەتدا ئەلکهول ئەبێ هۆی سەرەکی نەخۆشییەکەیو ئینجا مردنی بێ. لە٢ی رەبیعی ئەوەلی ١٢٥٠دا لەتەمەنی ٢٩ساڵیدا مردو، مەستورەیش بەگەنجی بێوەژن کەوت. (مەستورە: ٢٠٤).

مەستورە لەخوسرەو خان منالی نەبوە، شوی تریشی نەکردۆتەوە. بەڵام هەوێکەی، حوسنی جیهان، ٣کوڕو ٣کچی هەبوە. پێ ئەچێ تا شیرازەی ئەم خێزانە بەتەواوی هەڵوەشاوە، مەستورە لەگەڵ ئەم بنەماڵەیەدا ژیابێ.

-٥-

کۆچی بۆ سلێمانیو مردنی

ساڵانی (١٢٥٠-١٢٦٤) کە بەبێوەژنی بەسەر بردوە، لەژیانی مەستورەدا ساڵانی کامڵ بونو بڕشتی زۆرو بەرهەمی گرانبەها بون. هەر لەو ماوەیەشدا بوە ((تاریخ اردلان))ی تەواو کردوە.

دوای مردنی خوسرەو خان، ئەردەڵان لەناو گەردەلولی ناکۆکیی ناوخۆی ئەمیرەکانی ئەردەڵاندا ئاسایشی بیرو، ژیانو، سامانی تیدا نەماوە. حوسنی جیهانو تویا خانمی بوکی، جوتە برا: رەزا قولیخانو ئەمانوڵلاخان، مامەکانیان: محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان... نەك بەزەییان بەدانیشتوانی وڵاتەکەدا نەئەهاتەوە، بەڵکو بەزەییان بەیەکتریشدا نەئەهاتەوە، لەسەر دەسەڵاتو پارە

خەریك بون یەكتریبان ئەهاڕیو، لەگەڵ خۆیـان دەسـەڵاتی دێرینـەی بنەماڵـەی ئەردەڵانیشیان بەرەو كوێربونەوە ئەبرد.

دوای ئەوەی رەزا قولیخانو ئەمانوڵڵاخانی برای چەند جـارێ لـەلای دەربـاری قاجار ملی یەكتریبان شكاند، دەربـاری قاجـار بـۆ ئـەوەی ئاسـایشو دەسـەڵات بگێڕێتەوە بۆ ناوچەكە، كەوتە سەر بیری دانانی حاكمێـك لـەدەرەوەی بنەماڵـەی ئەردەڵان. خوسرەو خانی گورجییان داناو، بەگەیشتنی حاكمی نوێ هەر لـەڕێگاوە رەزا قولیخانی بەزنجیركراوی رەوانەی تاران كرد. دەستوپێوەندەكانی هـەردو بـرا: رەزا قولیخـانو ئـەمانوڵڵاخان، پـەرەوازە بـون. هەنـدێكیان بەكۆمـەڵ رویـان لەشارەزورو سلێمانی كرد. مەستورە لەم بارەیەو نوسیویێتی:

((لەبەرەوەتر باسمان كرد، كاتێ كەخوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی كوردستانو بە بەڵێنو سوێندی فراوان رەزا قولیخانی هەڵفریواندو بەلای خۆی دای راكێشا، محەمـەد سـوڵتان خـانو سـەرلەبەری پیاوماقوڵانی ولایـەتی ئەردەڵان ماڵو ژنو منداڵی والیو زوربەی خەڵكی ئـەردەڵانیان بـەرەو هـەورامان كۆچداو لەو كاتەدا من، نوسیاری ئەم دێڕانە یەكێ لەو كۆچ كردوانە بـوم. هـەر كەگەیشتنە شوێنێ كەناوی هۆشـبارانیە، حەسـەن سـوڵتانی هـەورامی بـەپیری كۆچكردوانەوە هاتو بەشێوەیەك كەشایانی پلەو پایەیان بێ رێو رەسمی پێشـواز لێ كردنیانی بەجێ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خـان كـە لەگـەڵ والیدا دوری نێـو یـەك قـەپیلكو ئەستێرەی یەك بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بـو، سـەبارەت بـەوەی كـە والی لەگەڵیدا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بەهەل زانیو، بـەرەو ناوچـەی هـەورامان هاتو مرخی لەگرتنی كۆچ كردوەكان خۆش كردبو، بەڵام هەر كەدیتی خەڵكەكە بەجارێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتوەو هـەروا بەئاسـانی خۆیـان بەدەسـتەوە نادەن، لەو كارە كشایەوە.

ئەو شەوە كۆچ كردوەكان كە لەهەزار كەس زیاتر بون، لەگوندی هۆشبارانیان بەسـەربرد. بـۆ سـبەینێ كەهێشـتا رۆژ هـەڵ نـەهات بـو بنـەو باریـان راداو لەڕێگەیەكی ناهـەموارو سـەختەوە، كەهـەڵۆی بەسـەردا فڕیبـا پـەڕی دەوەریو مـانگی پێ سوكی ئاسمانی لێوە تێپەڕی با دەكەوتە خـوارێ بـۆ نێـو كەنـدەڵانو هەڵدێری پەستیو هەپرون بەهەپرون دەبو، تێپـەڕینو بەگونـدێ لەگونـدەكانی شارەزور گەیشتن، كەنێوی سەرگەتەو لەوێ لێی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمـەد سوڵتانو میرزا عەبدوڵڵای مونشی باشی چون بۆ سلێمانیو بەخزمەت عەبدوڵڵا پاشـای بابـان گەیشـتنو رێو رەسمـی پێشـواز لێ كردنیـانی بەجێگەیانـدو

پیاوماقولێکی لەتەکیاندا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بەسەر گوندەکانی شارەزوردا ببەشرێنەوەو دابین بکرێن.

لەباسی خونچەی باخی خوسرەوانی، نوێباوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵلاخانی ثانیدا لەبیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە ولاتێکەوەو هەر برێکیان لەبنارێکدا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵلاخان کەپورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، روی لەسلێمانی کردو بەو پەڕی رێزەوە لەرێ پێشوازی لێ کراو گیرسایەوەو کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بەئەسپو هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لەبنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوەو لەلایەن خۆیشیەوە جێگەی هێورینو گوزەرانی بۆ ئامادە کردینو هەر یەکەی بەپێی پێداویستی خۆی کۆمەکو یارمەتی دەدار لەخزمەتیدا کاتمان بەخۆشی بەسەر دەبرد، بەلام پاش چەندانێ، چارەنوسی خودا لەخۆش گوزەرانی ئێمە رازی نەبو، ئەوەبو لەرۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (١٨٤٦/١١/٢٣ز)دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بەسەریدا زاڵ بو، لەماوەی شەوو رۆژێکدا گیانی بە بەهەشتی بەرین شادبوو لەپرسەکەیدا هەزاران سینەی بۆ هەڵ درانو منی مەستورەی سەر لێ شێواوو دەربەدەریش لەدوری لێك دابرانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ رۆژێکە لەشو رژحم بە بەلای تای نەخۆشییەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بەسەر دێنێو ئارەزوی بەچیە...)) (ل ٢٣٦-٢٣٨).

مەستورە بەو چەند دێڕە کۆتایی بەمێژوەکەی هێناوە، چونکە ئەویش هەر لەو رۆژانەدا بەپێی (حدیقە: ٣٢١-٣٢٢) لە ١٢٦٤دا لەتەمەنی ٤٤ ساڵیدا بەهەمان دەرد کۆچی دوایی کردوە.

-٦-

بەرهەمەکانی

پێ ئەچێ ماهشەرەف خانم بەدانانی شیعر دەستی پێ کردبێ. لەدەرگای شیعرەوە چۆتە ناو دنیای نوسینەوە، ((مەستورە))ی هەڵبژاردوە بەنازناری خۆی.

((دیوان مستورە کردستانی)) سێ جار چاپ کراوە:

جاری یەکەم، ساڵی ١٣٠٤ هیجری شەمسی، لەسنە، لەلایەن حاجی یحیی معرفت کردستانییەوە چاپو بلاوکراوەتەوە.

جاری دوەم، ساڵی ١٣٦٢ هیجری شەمسی، لەتاران نشرما، لەلایەن دیوان احمد کرمییەوە.

جاری سێیەم، بەهاری ٧٧، لەتاران انتشارات امیر بهادر، لەلایەن دکتر صدیق صفی زادە (بورەکەئی)یەوە.
شیعرەکانی ناو چاپی یەکەمو دوەمی دیوانەکەی فارسین. بەڵام چاپەکەی سەفی زادە جگە لەشیعرە فارسیەکانی ٤٦٢ بەیتی کوردی تێدایە. زۆری شیعرە کوردیەکانی بەهەورامی هۆنیوەتەوەو، بەزۆری شیوەنی بەکوڵن بۆ مەرگی خوسرەو خانی ناکامی مێردی. هەندێ شیعری تریشی بەپاڵ دراوە. کە بەکرمانجی خوارو هۆنراونەتەوە، بەزمانەکەیو جۆری دارشتنیدا لەشیعری ئەو ناچن.
بەقسەی (صفی زادە: ١٦) دو کتێبی تریشی نوسیوە: ((مجمع الادباء)) کەبیۆگرافی شاعیرانی کوردەو، ((رسالەی شرعیات)) کەباسی بنچینەکانی عەقایدو ئەحکامی ئیسلام ئەکا.
(مجمع الادباء)ی جاریێ لەبەردەستدا نیەو، کتێبەکەی تریشی لەژێر ناوی (عقائد) ساڵی ١٩٩٨ لەستۆکهۆڵم (سوید) لەلایەن عەبدوڵلای مەردۆخەوە بەپێشەکیو لێکۆڵینەوەی تێرو تەسەلەوە بڵاوکراوەتەوە.
لێرەدا من خۆم لەقەرەی شیعرەکانی نادەم، ئەوە بەجێ ئەهێڵم بۆ شارەزایانی مەیدانی ئەدەب براو کتێبەکەی تریشی بەجیێ ئەهێڵم بۆ خەڵکی کە. ئەوەی من مەبەستمە کتێبە مێژوییەکەیەتی: ((تاریخ اردلان)).
((تاریخ اردلان))ی ((مەستورە کردستانی))ی بەهیمەتی ((ناصر ازادپور)) ساڵی ١٣٤٣ ه. ش، لە ((چاپخانە بهرامی)) لەسنە چاپ کراوە.
د. حسن جافو شکور مصطفی، لەژێر ناوی، مەستورەی کوردستانی: ((مێژوی ئەردەلان))دا کردویانە بەکوردی، ساڵی ١٩٨٩ لەبەغداد، لەلایەن ((دەزگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی))ەوە بڵاوکراوەتەوە.
٣کەمایەسی لەم وەرگێڕانەدا هەیە:
١.زمانەکەی: ئەگەرچی وەرگێڕەکانی: شکور مستەفا کەرکوکیو، د. حەسەن جاف گەرمیانیە، بەڵام لەنوسینەکەیاندا زمانە رەوانو باوەکەی کوردستانی عیراقیان بەکار نەهێناوە، بەڵکو زۆریان لەخۆیان کردوە بۆ ئەوەی لاسایی زمانەکەی ((شەرەفنامە))ی هەژاری موکریانی بکەنەوە، لەم کارەدا سەرکەوتو نەبون، زمانەکەیان بۆ خوێندنەوە ناقۆڵاو بۆ تێگەیشتن سەختە.
٢.وەرگێڕانەکەی: لەهەندێ شوێندا بەوردی تەرجومە نەکراوە، لەهەندێ جێگەیشدا رستەی گرنگی لێ قرتاوە ئاخۆ هۆی ئەم ناتەواویە نوسینەوەو چاپکردنێتی یان وەرگێڕەکان بەئەنقەست ئەو رستانەیان لێ دەرهێناوە دیار نیە.

٣.چاپەکەی: هەڵەی چاپی زۆری تێ کەوتوە، هەندێ لەساڵەکانیشی، کە لەئەسڵی فارسیەکەیدا بەڕاستی نوسراون، لێرەدا تێکچون. لاپەڕە ٨٥ یشی ناتەواوە چونکە بەهەڵە، لەکاتی چاپدا، لاپەڕەی ٥٨ی خراوەتە جێگەی.

-٧-

سەرچاوەکانی

مەستورە خۆی دەربارەی هۆی دانانی ((تاریخ اردلان))و جۆری سەرچاوەکانی ئەڵێ: ((..تا رۆژێکیان ڕێم کەوتە دیوانەکانی پێشینیانو تۆمارو بەیازی پاشینان مێژوییێکم لەکوردانو دەستاوێژێکم لەنیشتمانەکەم بەرچاو کەوت. پاش متالاو دوای نامە گۆڕینەوە، تەماشام کردو خوێندیشمەوە کەشەرحێکیان لەمەڕ چۆنیەتی حاڵو باڵی فەرمانڕەوایانی کوردستان نوسیوە. بەڵام بەهۆی ئەوەی کە کورتەییێك لەمانەی مانەوە دوری نەسمراو بو، منی کەمینە کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەك ئێرەم بنیات نراوە.. بەسروشتی بلێسەدارو زەینی ڕەخنەگرانەوە بەدوی درێژەپێدانەوە چونم بەپێویست زانیو پەرژامە سەر نوسینی ئەم چەند دێڕەو دەنگوباسی پاشەڕۆژ بەخێروخۆشیو بەختەوەری گوزەرێنی زنجیرەی پایەبڵیندنی بەنی ئەردەلانم بە بەشێك کە لەمێژوم هەڵێنجاوەو لەپێشینانم بیستوەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتوە، لەم نوسخەیەدا رون کردۆتەوەو لەخوێنەرەوە چاوەڕوانی نزای چاکەم.)) (ل ١١-١٢).

بەم پێیە سەرچاوەکانی بریتی بون لەنوسراوو باسو بابەتی بیستراوو بینینەکانی خۆی:

١-نوسراوەکان

گرنگترینی سەرچاوە نوسراوەکانی مەستورە، مێژوەکەی مەلا محەمەد شەریفی قازی: ((زبدة التواریخ))و، خوسرەو کوری محەمەدی کوری مەنۆچەری ئەردەلان: ((لب التواریخ))ـە. مەستورە کتێبەکەی خوسرەو بەگ بە((تاریخ الاکراد)) ناو ئەبا.

مەستورە لەکتێبەکەیدا لەلاپەڕەکانی: ٢٦، ٢٨، ٢٩، ٤٩، ٥٨، ٨٣، ٩٣، ٩٨، ١٠٦، پەنجەی بۆ کتێبەکانی قازی شەریفو خوسرەو بەگ ڕاکێشاوە. هەندێ جار گێڕانەوەی هەواڵەکان، کە لەگەڵ یەکتری جیاوازن، بەیارمەتی ئەم دو سەرچاوەیە، لەگەڵ یەك بەراوردو تاووتوێ ئەکا، بەڵام ناوی ((ذیل شرفنامە)) نابا، ڕەنگە هۆی ئەمەیش ئەوە بێ، کە لەبەردەستیدا نەبوبێ.

بێگومان ((شەرەفنامە))، ئەگەرچی ئەو بەناو ناوی نەهێناوە، سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم مێژوە بوە. هەروەها ئەبێ کەڵکی لەمێژوە باوەکانی ئێرانو، ئەو

نامەو بەڵگانەیش وەرگرت بێ کە لەکتێبخانە ئاوەدانەکانی میرەکانی ئەردەڵاندا هەبون.

٢-بیستنەکانی

بنەماڵەی مەستورە لەگەڵ میرەکانی ئەردەڵان تێکەڵاو بون. نەنکی هاوسەری خوسرەوخانو، خوشکێکی باوکی هاوسەری ئەمانوڵلاخانو، خۆیشی هاوسەری خوسرەو خانی ناکام بوە. باووباپیریشی بەشێ بون لەداوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئەردەڵانو، لەشەڕوشۆڕەکاندا بەشداربون. زۆر روداوو چیرۆکی ئەم بنەماڵەیە کەنەنوسراونەتەوە لەناو خۆیاندا دەماودەم گێڕاویانەتەوە. لەم بارەیەوە ئەو هەلەی بۆ مەستورە هەڵکەوتوە، رەنگە بۆ مێژونوسەکانی تر هەڵ نەکەوتبێ.

مەستورە، بۆ سەلماندنی یەکێ لەبۆچونەکانی، ئەڵێ: ((...بەلام بەندەی کەمینە لەگەڵ رای یەکەم دام. چونکە نەنکم یەکێ بوە لەوانەی کە لەباوەشی ئەو بنەماڵە بەرزەدا پێ گەییوەو هاوسەری والی بلێند نژاد، خوسرەو خانی باوکی ئەمانوڵلا خان بو، گۆڕیان پڕ لەنور، دەربارەی سەردەمی منداڵیی خۆی، بەتایبەت لەو سەروبەندەدا. کەبنەماڵەکەیان لەهەمەدان بو، زۆری سەرگوزەشتە بۆ دەگێڕامەوە...)) (ل١٠٧).

لەشوێنێکی تردا ئەڵێ: ((هەرچەندە لەکتێباندا بەرچاو نەکەوتوە، بەلام وەك لەبەرینانم بیستوە..)) (ل٣٤).

لەجێگەیەکی کەدا ئەڵێ: ((... وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەڕۆیشتوە، بەلام وەك لەپێشینانم بیستوە، دوای نیشان کردنی زەڕین کولاە، ئەو گەوهەرە گرانباییە ئەختەربلێندە، بەهاوسەریی خان ئەحمەد خان قاییل نەبو..)) (ل٤٥).

ئەمانەیش چەند نمونەیەکی کەن:

((دەگێڕنەوە: ئەو دەسکەوتەی لە لەشکرەکەی ئیسماعیل خان وەگیر باپیرم کەوت بو زۆر لەخۆی بەزیاتر دیت، لەبەر ئەوە بردیە خزمەتی خوسرەو خان، بەلام ئەو فەرمانڕەوا دادگەرە، بەو هیمەتە حاتەمی‌یەوەی کە هەی بو، تۆخنی هیچی نەکەوتو سەرلەبەری بەرەو روی خۆی کردەوە، تەنانەت ئاوێنەییێکی گرانبایی زۆر نایاب لەو دەسکەوتە تا ئێستا بەموفەڕك لەبنەماڵەی ئێمەدا هەر ماوەتەوە)) (ل١٥٧).

((میرزا لوتفوڵلای کوڕی میرزا عەبدوڵلای وەزیر کەمامی راستەقینەی دایکی ئەم کەمینەیەیە، لەو شەڕەدا حەڤدە کەسی لەسەر زینی ئەسپ گلاندو

لەخوێنی خۆیانیدا گەوزاندن‌و بەم ڕەنگە ئازایەتی‌و مەردایەتیی خۆی ئیسپات کرد)) (ل١٦٠).

((باپیرە گەورەم کەدەرامەتی عەباسقولیخان‌و والی شوشتەری پێ سپێردرابو، هەزار تمەنی وەگیر کەوت)) (ل١٦٢).

((باپیری سەروەری ئەم کەمینە، لەو هەراوهوریاییەدا لەگەڵ نارازییەکاندا هاودەست بو، لەبەر ئەوەی نەمامی پەنا سێبەری پەروەردەی ئەو بنەماڵەیە بو، بێ نمەکی کردبو، دەستی لەگەڵ دوژمنانی تێکەڵ کردبو، چەند ڕۆژێ بۆ گوێ ڕاکێشان، چاوی بەزەیی لێ پۆشی‌و پێنج هەزار تمەنی چاوترسێنانە لێ سەند، بەڵام پاش ١٨ ڕۆژ دوبارە پلەی چاودێری کردنی دارایی پێ بەخشیەوە..))(١٧٤).

((..عەبدولڕەحمان پاشا جێگەی خۆی گرتەوەو دەسەڵاتی پەیداکردەوە ئەمانوڵڵاخانیش بەسەرکەوتنەوە گەڕایەوە بۆ مەڵبەندی خۆی‌و کەهیەی بەغدای لەگەڵ دووسەد لە بەدیل گیراوانی ڕۆمی‌دا کەلەم شەڕەدا بەدیل گیرابون لەگەڵ محەمەد ئاغای باپیرەی ئەم کەمینەیەدا نارد بۆ خزمەت فەتح عەلی شا، بەڵام شا ناردنیەوە بەغدا.))(ل١٧٩).

((..بەنیازی لابردنی والی‌یەوە ڕویان کردە دەرباری تاران‌و هەر ئەو شەوە بۆ بەیانی کەئەم هەواڵە بەوالی گەیشت محەمەد ئاغای سەرکاری کەباپیر پایە بلندی، نوسیاری ئەم مێژوەیە، بۆ ڕون کردنەوەی ڕاستی کەین‌و بەینەکەو بەتاڵ‌کردنەوەی نیازی پیسی نارەزایان، نارد بۆ دەرباری فەتح عەلی شا..))(ل١٨٣).

((ئەمانوڵڵاخان ئەم کردەوەیەی بۆ قوت نەچوو... محەمەد ئاغا باپیری نوسیاری ئەم کتێبەی کردە سەرداری لەشکرێ لەئازاو شێردڵانی ئەردەڵان‌و بۆ ناوچەی بانەی نارد..))(١٨٤).

((خەبەری سەرکەوتنیشی لەشەڕو هەراکەی بانەدا... پێ‌گەیشت. محەمەد ئاغای باپیری سەروەری ئەم نوسیارە بەرانبەر ئەم خزمەتە گەورەیە بەجوبەیێکی تورمەو شیرێکی دەبان خەڵات کرد..))(ل١٨٧).

((شا لەم بارەیەوە تا بلێی خەمبار بو، تەنانەت نارەزایی‌و نەفرینی خۆی بەمحەمەد ئاغا، باپیرەی نوسیاری ئەم کتێبە، کەئەمانوڵڵاخان بەناوی بالیۆزەوەی ناردبو بۆ دەرباری قاجار بەئەمانوڵڵاخان ڕاگەیاند.))(ل١٨٨).

((..نزیکەی سەد هەزار تمەنێ بۆ سەروبەرنانی ئەم شایی‌و ژن هێنانە خەرج کرا. لەم سەد هەزار تمەنە، چل هەزار تمەنی بۆ ئالاو والاو بۆ زەك‌و دۆزەك‌و خشڵ‌و زێڕوزیوی بوکێ خەرج کرا. خوالێخۆشبو باوکم بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەم

زەماوەندەی کردوەو هەر خەرج‌و پول‌و دراوێکی بۆ شیرینی‌و خواردەمەنی خەرج کراوە ئەو سەرپەرشتی بوە. دەگێرنەوە: لەم شاییەدا دە هۆڕ نوقڵ، لەگەڵ چەند تێڕ قەندو نەباتی سپی‌و چەند شیرینیەکی تر بەخەرج دراوە. ئیتر ئەو دواکەیشی هەر بەم پێوادانە بوەو دەبێ هەروایش لەقەڵەم بدرێ))(ل١٨٩).

ئەم گێڕانەوانەی دەماودەم پشتاوپشت لەناو بنەماڵەکەیاندا هاتون، سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی باسەکانی.

٣-بینینەکانی

مەستورە ئافرەتێکی زرنگ‌و وریا بوە. هەر لەمناڵیەوە خوێندویەتی‌و سەودای خوێندنەوەو نوسین لەکەللەی داوە. لەناو بنەماڵەیەکی ناسراوو دەوڵەمەندو رۆشنبیردا پێ گەیشتوە. بەچاوێکی تیژ سەیری روداوەکانی دەورو پشتی‌و چاودێری هەلومەرجی وڵاتی کردوە. کەچۆتە ناو حەرەمسەرای خوسرەو خانەوە ئەم بوارەی زیاتر بۆ فراوان بوە، بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاگای لەهەواڵ‌و دەنگوباس‌و روداوەکان بیّ‌و، زیاتر تێکەڵاو بێ لەگەڵ دەسەڵاتدارانی وڵات.

((..من ئەم کەمینەیە، بەچاوی خۆم دیتم بالیۆزی روس‌و ئینگلیز لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەمانوڵڵاخانی والی‌دا بەناوی دیتنی ئەم قەڵایەوە، بەسەر کوردستان (سنە)دا تێدەپەڕین‌و لەگەڵ ئەوەشدا کەقەڵاکە وێرانە بو، سەیرانی شوێنەوارو کەلاوەکەیان دەکرد..))(ل٤٢).

(..لەساڵی ١١٣٨ی ك دا لەو جێگایەی کەئێستا باخێکەو نمونەی بەهەشتی بەرینەو نزیکی کۆشك‌و تەلاری مەرکەزی میرنشینەو بەفیردەوس بەناوبانگە، قوتابخانەیەکی بنیات ناو لەمەودابێکی کوردتدا پاشای بابان هەر کەم‌و کوڕییەکی هەی بو، تەواوی کردو هێندەی دیکەی وەسەرناو منارەیەکی جوانی لێدروست کرد، تا سەردەمی فەرمانڕەوایی پڕ شانازیی ئەمانوڵڵاخانیش هەر مابو، من بۆ خۆشم دیتم. ئەمانوڵڵاخان لەبەر ئەوەی بونی ئەو منارەو ئاسەوارەی بەمایەی سەرشۆڕیی ئەردەڵانەکان دەزانی وێران‌و خاپوری کردو داری بەسەر بەردیەوە نەهێشت.))(ل٩٠).

ئەم دو روداوەی ئەیانگێڕێتەوە هی سەردەمێکن کەهێشتا مەستورە شوی بەخوسرەوخان نەکردوە، کەنیشانەی ئاگاداریی زۆرو سەرنجدانی وردە، بێگومان دوای ئەوەی چۆتە ناو کۆشکی حوکمڕانیەوە ئاسۆی دیتنەکانی، بەتایبەتی ئاگاداری لەروداوە سیاسیەکان، فراوانتر بوە.

-٨-

گێڕانەوەکانی

مەستورە لەگێڕانەوەی باسێکدا ئەنوسێ:(ئەقلی بێخەوش‌و چێژو، سەلیقەی ڕاست، ئەم قسەیە ناسەلمێنێ چونکە...))(ل١٥) ئەم سەرنجە ئەقڵی‌و ڕەخنەگرانەیە بۆ مێژونوس زۆر پێویستە بۆ ئەوەی ئەفسانەو ڕوداوی هەڵبەستراو تێکەڵاوی ڕوداوە ڕاستەکانی مێژو نەکات. مەستورە وەکو یەکێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان لەباسەکانی‌دا بەلای ئەواندا دائەشکێنێ، بەڵام ڕاستگۆییەکی زۆر لەنوسینەکانی‌دا هەیە. ئەو هەواڵانەی بەتەواوی لێیان دڵنیا نەبوبێ، گومانی خۆی لەڕاستیی‌و ناڕاستییان، بەچەند ڕستەیەکی وەکو: خودا هەر خۆی لەڕاستی هەمو شتێ ئاگادارە (ل١٥)، خودا بۆ خۆی دەزانێ (ل٣٠، ٥٠، ٦٦)، زانست لای خودایە (ل٣٤)، دەربڕیوە.

-٩-

ڕێبازی نوسینەکەی

مێژونوسانی کۆن، لەنوسینی ئەم بابەتانەدا دو ڕێبازیان گرتوە: یەکێکیان، کەسەکانیان کردۆتە سەرباس لەژێر ناوی ئەواندا ڕوداوەکانیان گێڕاوەتەوە. یان، ساڵ بە ساڵ ڕوداوەکانیان گێڕاوەتەوەو، ساڵەکەیان کردۆتە سەرباس‌و، باسی کەسایەتی‌و قارەمانی ڕوداوەکانیان بەپێی ساڵەکانیان بەدوای یەکدا گێڕاوەتەوە. شەرەفخان لەنوسینی ((شەرەفنامە))دا پێڕەوی ڕێبازی یەکەمی کردوە. هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش، لەوانە مەستورە، لەڕێبازی نوسین‌و گێڕانەوەی ڕوداوەکانیاندا لاسایی شەرەفخانیان کردۆتەوەو، بەچاولێکەری ئەو درێژەیان بەمێژوی ئەردەڵان داوە. ئەگەر یەکێکیان یا زیاتر ڕوداوەکانی ساڵانە بگێڕایەتەوە، بێگومان ئێستا کەرەستەیەکی زۆرتری لێکۆڵینەوەی مێژوی ئەردەڵانمان لەبەر دەستدا ئەبو، بەراوردکردنی ڕوداوەکان ئاسانتر ئەبو.

زمانی نوسینی ((تاریخ اردلان))و جۆری داڕشتنی، هەر ئەوانە ئەتوانن هەڵی بسەنگێنن کەشارەزای پەخشانی فارسین، ئەگەرچی سەجع‌و وشەی هاوواتاو درێژەدانی زۆری تێدایە، بەڵام بۆ من ڕەوان‌و تێگەیشتنی ئاسانە. مەستورە جگە لەوەی شارەزای مێژو بوە، لەچەندین جێگای گونجاودا ئایەتی قورئان، پەندی عەرەبی، شیعری فارسی هی خۆی‌و هی شاعیری تری، تێکەڵاوی نوسینەکانی کردوە. ئەمەیش نیشانەی ئەوەیە کەسەرچاوەی ڕۆشنبیریی مەستورە دەوڵەمەند بوە.

هەڵسەنگاندنی

هەواڵەکانی ((تاریخ اردلان)) بەتایبەتی هەواڵەکانی پەنجا ساڵی دوایی دەربارەی: ناکۆکی ناوخۆی نێوان میرەکانی ئەردەڵانو، نێوان ئەردەڵانو بابانو، لەنابردن بۆ یەکتری،و، هاندانی یەکتری بۆ شەڕو پەلاماردانی یەکتری.
زوڵمو زۆری،و والیەکانی ئەردەڵان، بەتایبەتی لەڕوی کۆکردنەوەی زۆرەملێی پارە، گرتنو ئەشکەنجەو کوشتنی ناڕەوا، دانانو لابردنی وەکیلو وەزیرەکانو، کۆچی بەکۆمەڵ بۆ دەرەوەی ئەردەڵانو، نەمانی سەلامەتی سەرو سامان.
بۆگەن بونی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی،و، خەریك بونی میرەکانی بەشایی،و رابواردنی ژنو، خواردنەوەو، راووشکارو، پێشکەشو بەرتیل.
گوێ نەدانە سکاڵاو گازندەی خەڵك، تەنانەت هی گەورەو دەسەڵاتدارەکانو، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە ناڕەزاییەك.
کارەساتی سروشتی قاتوقڕی،و برسێتی، ڕێبەندانی بەفرو سەرما، رشانەوەو نەخۆشینی تر.
ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی ئەردەڵان، کوڕەکانی ئەمانوڵلاخان: خوسرەوخان، محەمەد صادق خان، حوسەینقولی خان. دوای ئەوانیش ناکۆکی ناوخۆی کوڕەکانی خوسرەوخان: رەزا قولی خانو ئەمانوڵلاخانی دوەم.
دەسوەردانی ژنانی قاجار(حوسنی جیهانی کچی فەتح عەلی شا: هاوسەری خوسرەو خانو، توبا خانمی کچی عەباس میرزاو خوشکی محەمەد شا: هاوسەری رەزا قولی خان) لەململانێی دەسەڵاتدا لەنێوان میرەکانی ئەردەڵاندا.
لێکدانەوەی روداوەکان مەستورە ئەگەیەنێتە ئەنجامگیرییەکی زۆر گرنگ دەربارەی پاشەڕۆژی میرایەتی ئەردەڵانو پێشبینی تێکچونی ئەکاو ئەنوسێ:((... ئیدی تیدی،و ئەختە ئەختە ئەم سەربزێوی،و سەرسەختی،و گوێ نەدانە بو بەهۆی ئەوە شا پشتیان تێ‌کاو رویان لێ وەرگێڕی،و گوێیان راکێشێ. تەنانەت دەتوانین بڵێین. شا هاتە سەر ئەو بڕیارە کەبناغەی ئەم بنەماڵە تێك‌داو داری بەسەر بەردیەوە نەهێڵێ.))(ل٢٣١).
مەستورە، کە لەقۆناغی داڕوخانو هەرەسهێنانی ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری.. میرایەتیەکانی ئەردەڵانو باباندا، ژیاوەو، نزیکی داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان بوە، بەچاوی خۆی روداوەکانی بینیوەو، گێڕانەوە جیاوازەکانی بیستوەو، بەڵگەکانی خوێندۆتەوە، وەکو شایەتێکی ئاگادارو لێهاتوی سەردەمی خۆی، گێڕانەوەکانی لە((تاریخ اردلان))دا بۆ لێکدانەوەی مێژوی هەردو ئەمارەتی ئەردەڵانو بابان، نرخێکی گرانو گرنگیەکی تایبەتیان هەیە.

پلاری ژن

مەستورە لەناو رووداوەکانی سەردەمی خـان ئەحـمـەد خـاندا، گفتوگـۆی ژنـە بلباسێك و خان ئەگێڕێتەوە، دوبارەکردنەوەی لێرەدا بێ جێ نیە.

ئێلی بلباس لەخان ئەحمەد خان یاخی ئەبن، خـان لەشـکریان ئەباتـە سـەرو پەلاماریان ئەدا. هـەردولا بەشـەڕ دێـن. لەشـکری ئـەردەلان لەشـکری بلبـاس ئەشکێنێ. بلباس ئەکشێتەوە شـوێنێکی سـەختو عاسـی. لەشـکری ئـەردەلان لەدویان نابنەوە. (مەستورە: ٥٣-٥٤) لەسەری ئەڕواو ئەنوسـێ: ((چـەند رۆژێ گەمارۆیان دانو ڕێی هاتوچۆو کاروباریان لێ بەستن تا بەم شـێوەیە داوێنـی دان بەخۆدا گرتنو سەبریان لەدەست بدەنو واز لەلوتبەرزی بێننو ملکەچـی قوبـوڵ بکەن. ئەگەرچی دوایی، هێرشەکەیان راگرت بەڵام ئەو رووداوە لەهـەمو کانگـای دڵیانەوە نەبو. لەبەر ئەوەی رێگای بەوێ گەیشتنی یەکجار سـەختو تـوش بـوو بواری شەڕوشۆڕیان نەبو، لەسەرووبەرنانی ئەم کارەدا سەریان سوڕما لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە.

سەرەنجام رۆژێکیان کەلەژنێکی جـوانی ژیـرو زیرەکـی ئـەو تیرەیـە ئـارەزوی گەشتو سەیران دەکا. دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەر بو. بەرێکەوت توشی بو بەتوشی کاربەدەستی خانەوە، لێی پرسی:"هـۆی لێـرە هـەوارگرتنتان لەبـەر چیەو ئەم هەمو خۆ ئامادەکردنو خۆسـازکردنە لەبـەر کێیـە؟" کاربەدەسـتەکە لەوەڵامدا گوتی: "هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەی رێگاوبـان نیـەو رێڕەوەکـە زۆر تەنگەبەرەو بەئاسانی توانی لێوە دەربازبونمان نیە".

ئەو ئافرەتە شەنگە بەتانوتو پلارێکی نازو عیشوەئامێزەوە، بـو بەباوەشـێنی بڵێسەی ئـاگری تـوڕەییو رکـی خـان. هـەر دەمودەسـت فـەرمانی ئامـادەبونی لەشکری سەرکەوتویداو چیرۆکی ئەم ژنە نیهادپاکەی لەنوکـەوە بـۆ سـەردارانی سوپا گێڕایەوە. سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشـتو دەستیان بەقلفی توندوتۆڵی فەزڵی خوداوەندی دو جیهانەوە گرتو لاوانی خەنجەر بەدەست بەتیغی ئاوداروەوە چاکی ئازایەتییان لێ هەڵکردو دەستیان دایە شیرو رمو بەیارمەتیی خودای بێ هاوتا رویان کردە سەر لوتکەی چیاکانو لـەو نشـێوانەوە بەرەو هەورازان هەڵکشێنو دەروی شەڕوشۆڕیان لەڕوی دوژمنـان هاوێشـتە سـەر گازی پشت. ئەم تیرە چارە بـەدە ئـەم هەنگامەیـەیان دیـت دەسـبەجێ دەسـتیان بەشەڕکردو بەتەقەکردنو گابەرد گلۆر کردنەوەو تێهەڵچونو ئەو دلێرە رۆسـتەم ئاکارانە بەتیغو تیرو تـەورەوە خۆیـان گەیانـدە سـەنگەرە بەسامەکانیانو نێـرو

میان لەتیغ کێشان و پاشماوەی ماڵو سامانیان بو بەدەسکەوتی ئەو سوپا سەرکەوتوەو لەشکری زاڵ بو بەدیل و یەخسیرێکی زۆرەوە، لەوە زێتر پێوە نەچو بەسەرکەوتن و زاڵ بونەوە گەڕایەوە...)).

((ذیل شرفنامە)) کەلە((تاریخ اردلان)) کۆنترە ئەم باسەی تیّدا نەنوسراوە، بەلاّم پێش ئەم (لب: ٥٤-٥٥) هەمان چیرۆکی گێڕاوەتەوە، پێ ئەچێ مەستورەیش لەوی وەرگرتبێ، دوای ئەویش هەم لە((حدیقە: ١٣١-١٣٢))و هەم لە((تحفە: ١١٣))دا بەکەمێ دەسکاریەوە دوبارە نوسراوەتەوەو، هەردوکیان شوێنەکەیان بەقەلاّی رەواندز دیاری کردوە. ئەم چیرۆکە ئەگەر راستو روداو بێ، یان خەیاڵو هەڵبەستراو، گێڕانەوەی لەلایەن مەستورەوە، بەو ئاشکرایی و بێ پەردەییە، خۆی لەخۆیدا نیشانەی ئەوپەڕی ئازایەتی ئەدەبیە، بەتایبەتی بۆ ژنێکی چینی سەرەوەی کۆمەڵ، لەزەمان و زەمینی ئەوسای کوردستاندا. دورنیە نالی ئەم گێڕانەوەیەی مەستورەی خوێندبێتەوەو، هەر ئەمەش هانی دابێ پڕکێشی بکا شیعرە بەناوبانگەکەی لەسەر هەمان رێڕەوی تەنگ بهۆنێتەوە.

-١٢-

مەستورە لەبەر تیغی زماندا

دایکی رۆژگار نە پێش ئەوو نە دوای ئەویش، ژنێکی هەلکەوتوی وەکو مەستورەی بەمێژوی کورد نەبەخشیوە. بەلاّم مەستورەش وەکو هەمو کەسایەتیەکی هەلکەوتوی کۆمەڵ، لەسەردەمی خۆیدا، کەوتۆتە بەر تیغی زمان و نەشتەری قەلەم. خوا ئەزانێ لەسەردەمی خۆیدا چییان پێ وتوە؟ بەلاّم ئەوەی بەنوسراوی بەجێ ماوە. شیعرێکی درێژی نالی، گەورەترین شاعیری ئەو سەردەمەو، کورتە لێدوانێکی فخر الکتاب، گەورەترین مێژونوسی ئەو سەردەمەیە.

-١٣-

نەشتەرەکەی نالی

مەستورە شاعیرێکی خاوەن دیوان بوە. بەقسەی (حدیقە: ٣٢١) نزیکەی ٢٠ هەزار بەیتو، بەقسەی (تحفە: ٢٠٩)زیاد لە ١٠ هەزار بەیتی بەفارسی هۆنیوەتەوە. نالی لەباتی ئەوەی لەشیعرەکانی بکۆڵێتەوەو بەهرەی هونەری و شاعیرانەی هەڵبسەنگێنێ و، بایەخ و ئایەخی بەرهەمەکانی لەیەك جیا بکاتەوە. کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەلەم. نالی شیعرێکی ٤٩ بەیتی هۆنیوەتەوە، بۆ جوانکردن و رازاندنەوەی وەستاییەکی

یەکجار زۆری تیّدا بەخەرج داوە. کیّش‌و قافیەی هەر ۹۸ دێڕەکەی وەکو یەك دارِشتوە. لەشیعرەکەیدا خەو بەمەستورەوە ئەبینیّ‌و ئەکەوێتە گێرِانەوەی:

مەستورە کەحەسناوو ئەدیبە بەحسابیّ

هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێك‌و عیتابیّ؟

هاتوم، وتی، عوقدەم هەیە، قەت مومکینە وابیّ؟

هی تۆم ئەگەرەم مەسئەلە حەل کەی بەجەوابیّ؟

لێرە بەدواوە بەزمانی مەستورەوە ۳۰ بەیت هەڵئەبەستیّ، بۆ ئەوەی نالی تاو بکاو ئارەزوی جوتبونی لەلا بوروژێنیّ، ستایشێکی جنسی کونوکەلەبەری ناولنگی خۆی ئەکاو، داوای لیّ ئەکا لەگەڵی دروست ببیّ‌و، دوا بەیتی ئەم تاوکردنە گەرمە، بەزمانی مەستورەوە، بەم پرسیارە ئەهێنێتەوە:

کیّ بیّ لەجیهاندا چ گەدا بێت‌و چ شا بیّ

تەرکێکی وەها ناسك‌و پرِ لەززەتی (...) بیّ؟

لەوەلاّمی ئەم پرسیارەی مەستورەدا، نالی بەزمانی چوکی خۆیەوە ۱۳ بەیت هەڵئەبەستیّ‌و، ئەڵیّ:

دێوانە کەزانی کەدەبیّ عوقدە گوشا بیّ

هەستاو، گوتی: ئەشکی رەوانم بەفیدا بیّ!

لەشوێنێکی تریدا ئەڵیّ:

کیّ بیّ وەکو تۆ بەم شەوە رەحمی بەمنا بیّ؟

مەجزوبە سیفەت، یەعنی سیلەی رەحمی تێدا بیّ!

هەم جازیبەوو قابیلەیی ئەخزو عەتا بیّ

مەستورەوو مەخفی، شەبەهی بادی سەبا بیّ؟

مەستانە هەڵستێت‌و بەکوێریی روقەبا بیّ!

ئەم باب زەنە گەرم‌و تەرِیکا بەکەبابیّ! (دیوانی نالی. ۶۰۲-۶۳۰)

نالی، بێگومان، لەم شیعرە مەبەستی ستایش‌و پەسنی مەستورە نیە، بەڵکو ئەم شیعرەی بۆ ئابرِوبردنی مەستورەو ئەتککردنی هەڵبەستوە. ئەبیّ چی پالی بەنالییەوە نابیّ سوکایەتی بەمەستورە بکا؟

-ئارەزوی شێتانەی گەنجی‌و حەز لێکردنی سەرەرِۆیانەی سەردەمی فەقێیەتی نالی بوە لەسنە، ئەگەر وایە خۆ مێیەکانی بابانیش لەسلێمانی هاوسەری جوان‌و کچی جوانخاسیان زۆر بوە بۆچی نالی خەوی بەکەسیانەوە نەدیوەو ناوی کەسیانی نەهێناوە؟

-یان ئەمیش ((تێچێن))ێکە لەو ناکۆکیە درێژەی لەنێوان بنەماڵەی ئەردەلان و باباندا هەبوە، بۆ شکاندنی یەکتری؟
-یان حەسودی بردن بەپایەی بڵندی ئەدەبیو ڕۆشنبیریو کۆمەلایەتی مەستورە؟
ڕەنگە هەر نالی خۆی بتوانێ وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە، نالیش نەماوە.
ئەگەرچی نالی لەو سەردەمەدا بەمەبەستی جنێو پێدان باسی ((سێکسی بون))ی مەستورەی کردوە، بەڵام لەم سەردەمەدا گەورەترین ستایش بۆ ژنێکی ئینگلیز ئەوەیە پێی بڵێ: ((سێکسیترینی ژنان)).
-١٤-

توانجەکەی فخر الکتاب

مەستورە لەدوای شەرەفخان، مەلا محەمەد شەریف، محەمەد ئیبراهیمی ئەردەلانیو، خوسرەو بەگی ئەردەلان، پێنجەمین کەسە مێژوی ئەردەلانی نوسیبێتەوە. فخر الکتاب چەندین ساڵ دوای مردنی ئەو ئینجا دەستی داوەتە نوسینی ((تحفەی ناصری)). بێگومان یەکێ لەسەرچاوەکانی ((تحفە))، مێژوەکەی مەستورەو سەرچاوەیەکی تریشی ((حدیقەی ناصری)) عەلی ئەکبەری ئامۆزای بوە. بەراوردی ((حدیقە))و ((تحفە)) دەری ئەخەن، فخر الکتاب زۆری ئاگاداریەکانی لەم دو سەرچاوەیە وەرگرتوە، تەنانەت هەندێ لەباسەکانی بەکەمێ دەسکاریەوە دەقاودەق لە((حدیقە))راگوێزراوە. کەچی فخر الکتاب لەباتی ئەوەی وەکو مێژونوس بکەوێتە لێکۆڵینەوەی ناوەڕۆکی مێژوەکەی مەستورەو، ڕاستیو چەوتی گێڕانەوەکانی بخاتە سەر دەزگای هەڵسەنگاندنو ڕەخنە، کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم.
فخر الکتاب (تحفە: ٢٠٩) ئەڵێ ((مەستورە یکی از نسوان طائفەی قادریو قدر بدصورت بودە ولی در طرائف معانیو ظرائف سخندانیو طرز غزل سرائیو قافیە ارائی اعجوبەی ان ایامو بخسرو خان ناکام عاشق بودە بوشاقت بیانو طلاقت زبانو غزلهای عاشقانە دلربائی از والی کردەو بهر شیوەو بهانە خودرا بحبالەی نکاح خسرو خان دراوردە...)).
لێرەدا چەند شتێ پێویستیان بەلێدوان هەیە:
١.بەپێی شیعرەکەی نالی ئەبێ مەستورە نەك ((نەختێ بەدفەساڵ)) نەبوبێ، بەڵکو ئەوەندە جوانو دڵڕفێن بوە، پیاوی بەزەوقی وەکو نالی خەوی خۆشی پێوە بینیوە. نوسەر بۆ شکاندنی ئەم توانجەی تێ گرتوە. تەنانەت ئەگەر

جوانیش نەبوبیٚ، نابیٚ لیٚی بەعەیب بگیریٚ، هیچ کەس جوانیو ناشیرینی بـەدەس خۆی نیە.

٢.وەکو ئەم ئەڵیٚ مەستورە بەزۆر خۆی بەسەر خوسرەو خاندا ساغ کردۆتەوەو، بەشیعرو قسەی جوان خوسرەو خانی راکیٚشاوەتە ناو داوی عەشقی خـۆیو وای لیٚ کردوە مـارەی بکـاو بیهیٚنـیٚ. ئەگـەر ئـەم قسـەیەی فخرالکتـاب راسـت بـیٚ، شایەتیەکی زۆر گەورەیە بۆلیٚهاتویی‌و زیرەکی مەستورەو، کاریگەری ژن لەسـەر پیاو. بەلاٚم مەخابن وەکو مەستورە خـۆی ئەیگیٚڕیٚتـەوە، ئـەم وەکـو قوربانیـەکی دابو نەریتی دواکەوتوی کورد لەنرخی لیٚخۆشبونی باوکیو خزمـەکانیدا دراوە بەخوسرەو خان، نەك لەئەنجامی عەشقو دڵداریدا.

میرزا شوکروڵلاٚ، کەپشتاوپشت میرزا بون لەداوودەزگای میرەکانی ئەردەلاٚندا، ناشیٚ لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبوبیٚ، یا نەی بیست بیٚ، یا هیچ نەبیٚ ((تـاریخ اردلان))ی مەستورەی نەخویٚندبیٚتەوە کە بەئاشکرا باسەکەی گیٚڕاوەتەوە؟

٣.ستایشی وەستایی مەسـتورە ئـەکا لەشـیعرو لـەگفتوگۆدا کەچـی هـیچ ئیشارەتیٚ بەمیٚژوەکەی نادا.

فخر الکتاب لەنوسـینەکەیدا مەبەسـتی شـکاندنی مەسـتورەو سوکایەتی پیٚکردنیٚتی. ئەبیٚ چی پاڵی بەفخر الکتابەوە نابیٚ سوکایەتی بەمەستورە بکا:

-دوژمنایەتی بنەماڵەیی لـەنیٚوان بنەماڵـەی مـیرزا شـوکروڵلاو بنەماڵـەی قادریدا؟

-یـان حەسـودی بـردن بەپلـەی بڵنـدی ئـەدەبی، رۆشـنبیریو کۆمەلاٚیـەتی مەستورە؟

سەرەتای میرایەتی ئەردەلاٚن

-١-

سەری زنجیرەی حوکمڕانەکانی ئەردەلاٚن لەبابە ئەردەلاٚنەوە دەس پیٚ ئەکا.

لەدوای بابە ئەردەلاٚن، کوڕو نەوەکانی بەڕیٚز: کلـۆڵی کـوڕی بابـە ئـەردەلاٚن، خدری کوڕی کلۆڵ، ئەلیاسی کوڕی خدر، خدری دوەم کـوڕی ئـەلیاس، حەسـەنی کوڕی خدری دوەم، باڵوڵی (بابلو) کوڕی حەسەن، مونزیری کوڕی باڵوڵ...

-٢-

مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ (٨٦٢-٩٠٠)

٣٢ ساڵ حوکمڕانی کردوەو، یەکیٚ لەپیاوە هەڵکەوتووەکانی ئـەم بنەماڵەیـە بوە، بۆیە ئەم بنەماڵەیـە بـەناوی ئـەوەوە نـاوی نـراوە: "مـەئمونی"و کـوردیش کردویەتی بە: "مامۆیی".

مەئمون، لەسەردەمی ژیانی خۆیدا قەڵەمڕەوەکەی بەسەر ٣ لەکوڕەکانیدا دابەش کردون:

بێگە بەگ، کوڕی گەورەی، لەسەر زەڵم، گوڵعەنبەر، شەمێران، هاوار، دوران، نەوسو، داناوە.

سورخاب بەگ، کوڕی ناوەنجی، لەسەر نەوێ، مەریوان، تەنورە، هەورامان، کەوڵۆس، کڵاش، نشکاش، داناوە.

محەممەد بەگ، کوڕە بچکۆلەکەیشی، لەسەر سرۆچك، قەرەداخ، ئالان، شارەزور، داناوە.

-٣-

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

مەئمون بەگ لەیادداشتەکەی ئەڵێ:

" کاتێ شا ئیسماعیلی سەفەوی کاروباری ئێرانی گرتە دەس و کەوتە پەلهاوێشتن بەم لاو ئەولای ئێراندا بێگە بەگی کوڕی مەئمون بەگ حاکمی ئەردەڵان بو. بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵمدا بوو قەڵەمڕەوەکەیشی بەزۆری لەجنوبی خۆرئاوای کوردستاندا بو. ناوچەکانی مەریوان، هەورامان، شاربازێر، سرۆچك، قەرەداخ لەبەر دەس دا بو.

بێگە بەگ نەچوە ژێر باری فەرمانبەری شا ئیسماعیلەوە. شا هێزێکی گەورەی بەسەرکردایەتی چایان سوڵتان نارده سەری لەگەڵ دوانزە میری تردا کەهەمو نازناوی سوڵتانیان هەبو. ئەم هێزە گوندەکانی دەشتی شارەزوریان تاڵان و وێران و، ٣ لە قەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەڵام قەڵایەکیان کە بەشاخێکی سەختەوە بو (ئەبێ قەڵای زەڵم بوبێ) پێ نەگیرا دوای ئەوەی ساڵێك گەمارۆیان دا سەرەنجام دەستیان لێ هەڵگرت، بەڵام ناوبەناو هێرشیان ئەهێنایە سەر ناوچەکە.

لەسەردەمی جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەمدا کەئۆردوی ڕۆم خۆی سازدا پەلاماری ئێران بداو، بەراییەکەی بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا گەیشتە حەلەب، بێگە بەگ کوێخا حەیدەری بەنامەیەکەوە ناردە لای. ئەوان چونکە سوننەن هەمیشە لەژێر گوشاری قزڵباش دا بون و دڵسۆزی خۆی بۆ سەڵتەنەتی عوسمانی دەربڕی.

ئۆردوی ڕۆم بەرەو ئێران کشاو تەورێزی پایتەختی سەفەوی گرت و سوڵتان سلێمانی قانونی خۆی سەرکردایەتی ئەم لەشکرکێشیەی ئەکرد. لەبەر سەرمای زستان و کەمی خۆراك و ئالیك سوڵتان بڕیاری دا هێزەکەی بباتە ناوچە

گەرمەکانی نزیك بەغـداد. لەڕێگـەی هەمەدانـەوە بـەناو کوردسـتان دا بـەڕێ کەوتن. لـەڕێگا هەنـدێکی هێزەکـەی لـەناو بـەفردا مـردن‌و هەنـدێ لەوڵاخـە باربەرەکانیشی تۆپین. بۆ ئـەوەی تـۆپ‌و کەلوپەلـەکانی نەکەونـە دەس قزلبـاش فەرمانیدا هەندێ لەتۆپەکانیان لەژێر گـڵ دا شـاردەوەو هەنـدێکیان هاوێشـتە روبارەوە، بەقسەی مەئمون بەگ هەندێکیان لەپشتە شاخ‌و هەنـدێکیان خسـتۆتە ناو چەمی قەرەسووەوە (ل ٢٣).

کەسوڵتان گەیشتە بەغدادو حەسـایەوە پرسـی نـزیکترین دەسـەڵاتدارو وڵات بەشوێنی شاردنەوەی تۆپـەکان کێـیەو لەکوێـیە؟ وتیـان بێگـە بـەگ‌و وڵاتـی شارەزورە، کەپێشتر خۆی نامەی بەندایەتی ناردوە. سوڵتان فـەرمانیدا کەنامـەو نێردراوی بنێرنە لا بۆ ئەوەی خەریکی دۆزینـەوەو هێنانەوەی تۆپەکان بـێ. بێگـە بەگ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی فەرمانی سوڵتان سوهرابی برای بەنامـەو دیاریـەوە ناردو، داوای کرد کەسانێکی بۆ بنێرن کەبزانن تۆپەکانیان لەکوێ شاردۆتەوە بـۆ ئەوەی بیدۆزنەوە. سوڵتان بۆ درێژەپێدانی لەشکرکێشیەکانی بەناو کوردسـتان دا دیسانەوە بـەرەو ئێـران ئەچـو. لەبـەر ئـەوە فـەرمانیدا بێگـە بـەگ خـەریکی دۆزینـەوەی تۆپـەکان بـێ‌و بـۆ ئـەو مەبەسـتە شـارەزاو عەرەبانـەی بـۆ نـاردو، فەرمانیشیدا بەسـوهرابی بـرای بگەڕێتـەوە کوردسـتان خـەریکی دابینکردنـی خۆراك‌و ئالیك‌و پێویستیەکانی تری ئۆردوی عوسمانی بێ.

زۆراب لەگەڵ پێشەنگی ئۆردوەکەی ڕۆم دا بەڕێ‌کەوت‌و تا گەیشتنە مەراغـە ئەرکی خۆی لەدابینکردنی پێویستیەکانیدا بەجێ هێناو، بێگـەیش ئاسـنگەرو دارتاشەکانی وڵاتی بانگ کردو ژمارەیـەکی زۆر ئەسـپ‌و ئێسـتری کـۆ کـردەوە. کەموکوڕی عەرەبانەکانیان چاك کردەوەو ئەو تۆپانـەی دۆزرابونـەوە لـەزەنگاباد تەسلیمی کوێخاکەی میری میرانی بەغدادی کرد.

لەو ماوەیەدا سوڵتان سلێمان گەڕایەوە ئەسـتەموڵ. بێگـە بـەگ نەبەشـداری شەڕەکانی کردبو، نەکەسیشی نارد بو بۆ نوێکردنەوەی دڵسـۆزی‌و بـۆ پیرۆزبـایی لەو سەرکەوتنانە، وەکو مەئمونی کوڕی نوسیویەتی ڕێوشوێنی ئەم بەندایەتیـەی نەزانیـوە. دوژمنەکانی بۆیان تێ چاند. سلێمان پاشای میری میرانـی بەغـداد بـە لەشکرەوە چوە سەری. قەڵای هۆرینی لێ گرت. بێگە کەبەم لەشکرکێشیەی زانـی کوێخاکەی بەنامەی پاڕانـەوەو بەدیاریـەوە نـاردو دوای ئـەوەیش بۆدڵنیـاکردنی کلیلی قەڵاکانی بەمەئمون بەگی کوڕیدا نارد.(مذکرات:٣٢)

سەرداری لەشکر مەئمونی لای خۆی بەبارمتە گل دایـەوەو، ئیـبراهیم بـەگی برای بێگەیشـی بەنامەیەکـەوە ڕەوانـەی ئاسـتانە کـرد. ئەگەرچـی لەسـەرەتادا

شارەزوور درایەوە بەبێگە بەگ بەڵام دیسان ناحەزەکانی بۆیان تێ چاند. مەئمونیان خستە زیندانی قەڵای بەغدادەوە.

کاربەدەستانی عوسمانی گومانیان لەدڵسۆزی بێگە بەگ هەبوە. محەممەد پاشای میری میرانی بەغداد لەنامەیەك دا بۆ بێگە بەگی نوسی بو: ((ئەگەر لەنۆکەرانی پادیشای نەبێ راستگۆیی‌و سەرڕاستی خۆت بەوە بسەلمێنی کەسەری پەڕێنراو و زمانی بڕاوی قزڵباشمان بنێری بۆ ئەوەی منیش مەسەلەکەت بەپایەی بەرز رابگەیەنم. بەشکە بیێتە هۆی بەردانی کوڕەکەت!)) (مذکرات:۳۵) کوڕەکەی(مەئمون بەگ) ۱۲ساڵو ۱۰ مانگ لەزیندانی بەغدادا بەگیراوی مایەوە. دیارە بێگە بەگ نەیتوانیوە داواکەیان بەجێ بهێنێ.

ئەلقاس میرزا

ئەردەڵان یەکگرتو نەبو، وەکو لەسەردەمی باوکیاندا بەسەر کوڕەکانی‌دا دابەش کرابو. بێگە لەقەڵای زەڵم‌و، زۆراب لەقەڵای مەریوان‌و، محەممەد لەقەڵای سرۆچك بو. هەریەکەیان لەناوچەکەی خۆی‌دا جۆرێ لەسەربەخۆیی هەبو، پێ ئەچێ گوێیان نەدابێتە یەکتری، بەتایبەتی کەناوچەکەیان بو بەمەیدانی ململانێی ڕۆم‌و عەجەم، ئەمانیش لەسەر دەسەڵات، لەناو خۆیان دا کەوتنە ململانێ‌و، داشکاندن بەلای لایەکیان دا.

ئەلقاس لەترسی گیانی خۆی هەڵات روی کردە شارەزور. هێزی رۆم دوای کەوت بون. ئەلقاس داوای لەبێگە کرد لەشوێنێکی عاسی وڵاتەکەی‌دا دالدەی بدا، بەڵام بێگە وەڵامی دایەوە:((بەهیچ جۆرێ رێگەت نادەم پێ بنێیتە شارەزورەوە تۆ بوی بەمایەی فیتنەو ئاژاوە!)) بەڵام ئەلقاس چونکە تەنگاو بو گوێی نەدایە ئەم هەڕەشەیەو ویستی لەملەی چەقانی شاخی سورێن تێ بپەڕێ. بێگە فەرمانی‌دا بەعەلەمەدینی کوڕی رێگەی پێ بگرێ. شەڕێکی خوێناوییان بو بەڵام ئەلقاس دەرباز بو گەیشتە ناوچەی مەریوان. پەنای بۆ زۆراب برد. بێگە داوای لەزۆراب کرد ئەلقاس بدەنەوە بەکاربەدەستانی عوسمانی، لەهەمان کاتدا لەشکری قزڵباش گەیشت بوە ناوچەکەو داوای بەدەستەوەدانی ئەلقاسیان ئەکرد.

بەربونی مەئمون بەگ

کەهەواڵی بەدەستەوەدانی ئەلقاس میزا گەیشتە بابیعالی سوڵتان فەرمانی‌دا مەئمون بەگ بەر بدرێ‌و، سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان هێزێك لەگەڵ خۆی بیبات بۆ ئەوەی بەهاوکاری بێگە بەگ سزای زۆراب بەگ بدەن. لەم ڕوەوە (مەئمون بەگ:٦٠) خۆی وەها ئەگێڕێتەوە:

((بەڵام لەم لایەوە خورەم چاوەشی سەرۆکی زینـدانی بەغـداد هـاتو منـی لەزیندان دەرهێناو ناردمی بـۆ لای محەممەد پاشـا لەکـەرکوك. سـوڵتان حسێن بەگیش لەگەڵ چاوەشی نێردراودا کەوتە ڕێ بـۆ بینینـی بێگـە بـەگ. گەیشتە شارەزورو بینی، بەزەیی‌و دڵنەواییـەکانی سـوڵتانی پـێ ڕاگەیانـد، بێگـە بـەگ سوێندی بۆ خوارد کە لەبەختکردنی سەرو ماڵ لـەپێناوی دەرگـای هومـایونیی سوڵتان‌دا درێخی ناکاو، هەمیشـە لـەخوا ئەپاڕێتـەوەو دەس بـەدوعا ئـەبێ بـۆ دەوامی دەوڵەتی بەرز.

سەردانی سوڵتان

کاتێك ئەم بەندەیە(مـەئمون بەگ مەبەستی خۆیەتی) نێردرا بۆ بـابی عـالی دەوڵەت، سوڵتانی خاوەن شکۆو بەختیاری، لەدیاربەکرەوە ئەگەڕایەوە بۆ بارەگـای تەختی سـەڵتەنەت، ئۆردوگـای سـەرکەوتو گەیشت بـوە لیـوای ڕەهـای سـەر بەدیاربەکر. ڕۆژی دوەم بەزیارەتی ڕۆستەم پاشا لەناوچەی سروج، کـەدو مـەنزڵی لێ دورە، شەرەفاوی بو. لەڕۆژی سێیەم‌دا کەژاوەی سوڵتانی گەیشـتە شارۆچـکەی بیرەجکی سەر بەولایەتی حەلەب، دوای ئەوە بەهەیبەت‌و شکۆوە لەڕوباری فورات پەڕییەوە. لەکەناری ڕۆژئاوای‌دا دو ڕۆژ بارگەی خست. ئەنجومـەنی بـەرزی تـێ‌دا کۆکرایەوە. ئەم بەندەیەش بۆ ماچکردنی دەرگا بـانگ کـرا. پـاش ئـەوەی لێیـان پرسیم چی بەسەر ئەلقاس هات‌و ڕوداوەکـە چـۆن قـەومابو بەدرێـژی گێڕایەوە، بەزەیی سوڵتانی خرۆشا، لیوای کـەرکوکی بەموچـەی ٣٠٠ هـەزار ئاقچـە پـێ بەخشیم، هەروەها شمشێرێك‌و قەفتانێك‌و ئەسپێك کەزینەکەی ڕازێنرابوەوە بـایی ١٠٠ هەزار ئاقچە بو، لەگەڵ ئەسپێکی ڕەسـەنی تـرو هەنـدێ ئێسـتری دامـێ، ئەمە سەرەڕای ئەوەی ڕۆستەم پاشایش دو ئەسپ‌و دو قەفتانی دابومـێ. هـەروەکو کورەی وراسی‌و ناوچەکانی بەر دەستی، وەکو هەبو، دایەوە بەبێگە بـەگ لەگـەڵ خەلعەتی شەریف‌و پاداشتی سوڵتانی‌دا.

ڕۆژی دوایی کەژاوەی بەرزی سـوڵتانی بـزوت، بەنـدە وریـایی کـرد کەپەلـە بکات‌و پێش بکەوێ‌و لەئەسپەکەی داببـەزێ بـۆ ئـەوەی ماوەیـەك بەڕاکێشـانی جڵەوی ئەسپی سوڵتانی شەرەفاوی ببێ‌و، ئینجا ئاوزەنگیەکەی ماچ بکا، ئەوسـا سوڵتان قسە گەوهەربارەکانی کردو وتی: " بەبێگە بەگی باوکت بڵێ، ئەو شیرەی هەڵم کێشاوە، کارێکە لەڕێی خوادایەو، ئـەو مەینەتییانـەی بەسەرم دا هـاتوە لەپێناوی یەزدان‌و غیرەتی ئیسلامی‌و دینـی محەممـەدا بـوە، ئـەبێ تـۆیش تۆڵـە لەزۆراب بکەیتەوە کەڕێگەی بە ئـەلقاس داوە بگەڕێتـەوە باوەشـی شـا. ئەگـەر ئەوەی کرد، سوێند بێ بەگیانی باووباپیرم، بەر بەزەیی گەورەم ئەکەون..." منـی

کۆیلە پاش ستایش‌و نزا وەڵامم دایەوە: "بەندە بێگە بەگو ئەم بەندەیە درێخی لەسەرو ماڵ ناکەین‌و هەرزان‌و گرانی خۆمان بەخت ئەکەین لەپێناوی خزمەتی سوڵتان دا، هەمو هەوڵێك ئەدەین بۆ ئەوەی هیچ کەموکوڕییەك رو نەدا، هەمو شتێ بەفەزڵی بەزەیی سوڵتان‌و هیمەتی هێـژای‌و بەختی دەوڵەتە کەریمەکەی جێبەجێ ئەبێ!" جارێکی تریش ئاوزەنگیی هومایونیی ماچ کردەوە. سوڵتان دەستی‌دا بەپشتم دا وتی:" ئادەی بتبینم!"

سەردانی بێگە بەگ

لەو مەنزڵە گەڕامەوە، چاوەش ئورروجم لەگەڵ بو کەڕاسپێردرابو سنجەقەکە بەبێگە بەگ بگەیەنێ، تا گەشتینە کەرکوك. ئەوسا چاوەش بەڕێ کەوت سنجەقی شەریف‌و بەرات‌و خەڵات ببا بۆ بێگە بەگ. بێگە بەگ بەخۆشی‌و شادییەکی زۆرەوە پێشوازی کردو، بەسڵاوێکی زۆرو نزایەکی زۆری خێرەوە پەسنی خاوەن گەورەیی‌و سەڵتەنەتی‌دا. منیش ئەو راسپاردانەی سوڵتان فەرموبوی دەربارەی زۆرابم پێ راگەیاند. بێگە بەگ وتی: " بیستمان‌و گوێڕایەڵی ئەکەین!" بۆ نیشاندانی ملکەچی‌و کەساسی دەستی خستە سەر سەری‌و، وتی: "فەرمانی سوڵتان گوێ لێ گیراوەو هەرچی سەرکێشی لەدەرگای بەرز بکا لەئێمە بەریەو ئێمەیش لەو بەرین"

شەڕی بێگەو زۆراب

بەو هێزەوە کە لەگەڵی بو، هاورێ لەگەڵ ئورروج هەڵی کوتایە سەر زۆراب، ناوچەکەی وێران‌و کاول کردو، خۆی گەمارۆی قەڵاکەی‌دا، ناردی بۆلای میری میرانی بەغداد تمرد عەلی پاشا، داوای لێ کرد ١٠٠ کەسی ئینکیشاری بۆ بنێرێ، بۆ ئەوەی شایەتی حاڵ‌و گەواهی راستیی قسەکان بن. ماوەی ٣ مانگ گەمارۆی قەڵاکەی‌دا. خەریك بو دەستی بەسەردا بگرێ. بەهار نزیك بوبوەوە، ئەو بەفرە ئەستورەی لەسەر رێی نێوان شارەزورو وڵاتی عەجەم دا بو دەستی کرد بەتوانەوەو رێگەکان رەش بونەوە. شا هەزاران کەسی لەهێزەکانی خۆی بەسەرکردایەتی سوندگ بەگ نارد بۆ رزگارکردنی زۆراب لەگەمارۆکە. چەند سەرکردەیەکی بەدڕەفتاری تریشی ناردە سەر شارەزور. کەجاسوس بێگە بەگیان لەهێرشی قزڵباش ئاگادار کرد، وازی لەگەمارۆدانی وڵاتەکەی زۆراب هێناو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەقەڵای زەڵمو، لەبەردەمی‌دا سەنگەری لێ داو، وەڵامی نارد بۆ خەڵکی شارەزور کەئاگایان لەخۆیان بێ‌و وریا بن‌و، لەشاخەکانی نزیکیان‌دا بڵاو ببنەوەو بۆسەیان بۆ بنێنەوە. لەگەڵ ئاوابونی خۆردا لەشکری لێقەوماوی شا گەیشت، زۆرابیان لەگەمارۆ رزگارکرد. ئەو شەوە بێگە بەگ

ڕۆیشت‌و دەمەو بەیانی گەیشتە دەربەنـدی زەڵـم. بۆ ئـەوەی گیـانی ئازایـەتی‌و هەڵمەت بکا بەئینکیشاریەکانی بەغدادو پیادەکـانی هێزەکـەی خـۆی، سـواری ئێسترەکەی بو بۆ شەڕ ڕوبەڕوی دوژمنانی دین ڕاوەستا. هەردولا پێکا هەڵپـژان‌و لێکیان دا. ٣٠٠ کەس لەهەردولا لەو مەیدانەدا بـەکوژراوی کـەوتن. دیـار بـو لەنێوان محەممەد بەگی بـرای بێگـە بـەگ‌و برایـەکی تـریدا زۆراب کەینوبـەینێ هەبوبێ. کاتێ دوژمن لەلای چەپەوە هێرشـی هێنـا، محەمـەد بـەگ بەهـەڵاتویی پشتی تێ کردن، لەشکری دوژمن پـەلاماری بێگـە بـەگیان‌داو شـکاندیان، ٧٨ کەس لەهێزەکەی شەهید بون، بێگە بەگ خۆیشی لەدو لاوە سەری بریندار بـوو، مێکوتێکیان لەپشتی سرەواند لەئێسترەکەی کەوتە خوارەوە. ئەم بەندەیـە لـەلای ڕاست بو، هەڵی کوتایـە سـەر قزڵبـاش‌و هـاڕینی‌و بێگـە بـەگی لـەو چـورتمە کوشـــندەیە ڕزگـــار کـــردو چـــەکدارەکانی قزڵباشـــی ئاگربـــاران کـــرد زۆر لەپاسەوانەکانی کوشتن‌و، لەخوێن دا گەوزان. بێگـە بـەگی سـواری ئێسـترەکەی کردەوە. هێزی قزڵباش لەدەنگی تەقینی گوللە تۆقین‌و هەڵاتن. داوامـان لەبێگـە بەگ کرد بیگوێزنەوە ناو ئاوایی، بـەڵام قوبـوڵی نـەکرد، بـەڵکو پـێی باشـتربو خەریکی ناشتنی تەرمی کوژراوە شەهیدەکان‌و، بڕینی سەری دوژمنە کوژراوەکان بێ، واتێپەڕی تا شەو داهات ئەوسا گەڕایەوە ئاوایی)).

شـایەتێکی تـری ئـەم ڕوداوە، حەسـەن بـەگی ڕۆملـو، نوسـەری ((احسـن التواریخ)) ـە. حەسەن بەگ خۆی لەم شەڕەدا بەشـدار بـوەو، لـەناو ڕوداوەکـانی ساڵی ٩٥٧دا بەمجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((شا تەهماسب، سوندگ بەگی قۆرچی باشی‌و حەسەن بەگی یوزباشی نـاردە سەر بێگەی ئەردەڵان: زۆرابی کوردی ناردیە لای دەروازەی ئاینپەنا شاو ئاگـاداری کرد کەبێگەی ئەردەڵانی والیی شارەزور لەگەڵ تاقمێ ڕۆم پـەلاماری قەڵاکـەیان داوە. کەئەم هەواڵەیان دا بە شا، تورە بو، فەرمانێ گوێ لێ گـیراوی دەرکـرد بـۆ سوندگ بەگی قۆرچی باشی‌و حەسەن بەگی یوزباشی‌و ڕۆستەم بەگی ئەفشار بـە ٥ هەزار سوارەوە بچن بۆ دەفعی شەڕی ئەم موفسـیدە. میرەکـان بـەڕێ کـەوتن‌و لەڕوباری تلوار، کەلەو کاتـەدا هەسـتابو، پەڕینـەوە. ٨٠ کـەس لەقۆرچـیەکان، لەکەناری بێستانەکانی شارەزوردا، توشی بێگە بون کە ٧ سەد سواری لەگەڵ بو، هەر یەکەیان بەڕۆستەمی داستان دائـەنران. شـەڕێکی قـورس ڕوی‌داو بێگـەیان لەئەسپەکەی بەردایەوە. بـەڵام لـەمردن ڕزگـاری بـو. ٤٠ کـەس لەنزیکـەکانی کـوژران. لـەو ڕۆژەدا نوسـەری ئـەم پیتانـە، حەسـەن ڕۆملـو، لەبەرزاییەکـەوە کەئەیڕوانی بەسەر قەڵای زەڵـم دا، لەشـەڕدا بـوم لەگـەڵ تاقمـێ لـەکوردەکان.

قزرچیەکان کەپەنجا کەسێك ئەبون لەبەردەم کوردەکان دا هەلاتن. کوردێ کەلەم شەڕەدا شادی بەگی زولقەدری کوشت بو، خەریك بو شاهویردی بەگی کوڕی قنقرات سولتان بەدیل بگرێ. حسێنقولی خولەفا، کە لەگەلْ ئەم هەزارەدا بو، غیرەتی ئەدایە بەر قزرچیەکانو هانی ئەدان: ((لاوەکان هەلمەت بەرن! ئازا بنو وەکو ژن رامەکەن!)) بەلام ترسیان وەها لێ نیشت بو لەبەرزایی شاخەکانەوە هەلاتن بۆ قولایی دۆلەکە. بەلام ئەم هەزارە هەستی بەمەترسیەکە کردو لەگەلْ حسێنقولی خولەفا هەلیان کوتایە سەر کوردەکانو بلاوەیان پێ کردنو، شاهویردی بەگیان سواری ئەسپەکەی کردەوە درێژەیان دا بەشەڕ لەگەلْ ئەو کوردانەی کە ٤٠ کەسیان لەقزرچیەکانیان بەدیل گرت بو.

سوندگ بەگ لەشارەزور هەلی داو زۆراب لەقەلا هاتە دەرو دایە پالی. غازیەکان پەلاماری شارەزوریان داو ئالای سەرکەوتنیان تێ چەقاند. سوندگ بەگ، رۆستەم بەگی ئەفشاری بەتاقمێ لەدلاوەرەکانەوە نارد بۆ تالانکردنی ولایەتەکە، وێرانیان کردو گەڕانەوە ئۆردوگا. پاش ٢٠ رۆژ راونان سوندگ بەگ گەڕایەوە قەزوین.))

حسن روملو: ((احسن التواریخ)) بسعیو تصحیح جارلس نارمن سیدن، ج ١، استنساخ تهران، انتشارات کتابخانه شمس ١٣٤٢ش، (ل٣٤٥ - ٣٤٦).

تالانکردنی شارەزور

(مەئمون بەگ:٦٤) لەسەری ئەڕوا و ئەنوسێ:

((کە لەشکری قزلباش گەڕایەوە کوڕانی زۆرابیان کرد بەپێشەنگی خۆیانو نیشتنە سەر گوندەکانی دەشتی شارەزورو وێرانیان کرد. لە هەر جێیەك ئاوەدانیەکیان بینی کردیان بەکەلاوەو، هەرچی چوارپێو ئاژەلێکیان بەردەس کەوت تالانیان کردو، دەستیان گەیشتە هەر پەککەوتەو بەسەزمانێ کوشتیان. زەرەریان دا لەجوتیارانو هەژاران، پەلاماری شوێنە قایمەکانیان دا. کوردەکان بۆ بەرگریو بەرهەلستی لەمەکۆو حەشارگەکانیانەوە دەرپەڕین، نزیکەی ٦٠ کەسیان لەقزرچیەکان کوشتو سەلکەکانیان بۆ بێگە بەگ هێنا. لەشکری داخ لەدلْ پەلاماری زەردەکەمەریدا کەسەر بەبەغدادو هی تیرەی تیلەکۆی ئیلی کۆچەری قەرەئولوسە. تالانیان کردو گەڕانەوە شارەزور، قایتمز بەگی برای بێگە بەگ لەدەمی قەلای دەربەند گاوردا رێگەی پێ گرتن. ئاروق شاهقولی سەرۆکی کوشتنو ئالاکەی داگرتنو ژمارەیەك لەقوروچی ناسراوەکانی کوشتن. ئەو ئاژەلو ولساتەی بەتالان برد بۆیان لێی سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی، هەروەها دیلەکانیشی لێ سەندەوە.

دوای ئـەم روداوانـە سـوندگ بـەگ، سـەرداری لەشـکری قزلّبـاش، ٥٠ رۆژ لەناوچەی شارەزوردا مایەوە تا دەغلّودان زەرد بو، ئەوسا دەغلـودانی ناوچـەکەی هەمو سوتاندو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی. بێگـە بـەگ هێزێکـی بـەدودا نـاردن توانییـان دو قورچـی نـاودار بـەدیل بگـرن. دوای ئـەو سـەری بـڕراوو زمـانی دەرهێنراوی بەم بەندەیەدا نارد بۆ میری میرانی بەغداد عەلی پاشا، عـەلی پاشـا نێردراوی نارد بوو دەروازەی بەرزی دەولّەت لەهێرشی قزلّباش ئاگـادار بکـا. بـە کەتخوداکەیدا سەرە بڕراو و زمانـە دەرهێنراوەکـانی بـۆ ئاسـتانەی بـەرز نـارد. کەنێردراوەکان گەیشـتن‌و لـەوان‌و لەقورچـیەکان زانـرا چـی قـەوماوەو درێـژەی روداوەکان بەئاستانەی بەرز گەیەنرا، عینایەتی سولّتانی بە سەر بێگـە بـەگ دا خرۆشا، شیرێکی نەخشدارو قەفتانێك‌و زریزەیـەکی زێـڕو گـۆو پـەردەی زێـڕین‌و ئەسپێکی زین نەخشکراوی بۆ ناردو، خەلاّتی بەنرخیشی نارد بۆ ئـەو خزمانـەی کە لەو شەڕەدابون. دیاریەکان بە یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش دا بۆ بێگە بەگ نێردراو فەرمانی شەریف دەرچو لەزەویزاری سوننی‌و خەواسی هومایونی نزیکی ٤ هەزار کیلەی بدرێتێ.

زۆراب بەگ لەدەرباری شادا

لەلاکەی ترەوە قورچی باشی زۆراب بەگی بردە لای شا، بەلاّم زۆراب پێی وتن: "من دێم بۆ لای شـا بـەو مـەرجـەی بـەڵێنم بـدەنێ شـا داوام لێ نـەکا جنێـو بەمەزەبەکەی خـۆم‌و دژون بـە سـەحابەکانی پێغەمبـەر بـدەم!" قورچـی باشـی بەسوێندی گەورە تەئمینی کردو، لەگەڵ خۆی بردی بـۆ لای شـا لەقـەزوین. کـە گەیشتە بارەگای شا، خەلاّتی رەنگین‌و مـالّی، کەجیفـەی دنیـان، درایـە، زۆراب لەرێگەی باو بـاپیری لای دا. دوای ئـەوەی ماوەیـەك مایـەوە گەڕایـەوە بارەگـای شـەقاوەتەکەی... بـەلاّم بێگـە بـەگ مۆلّـەتی نـەدا، هـەلّی کوتایـە سـەری‌و لەقەلاّکەیدا گەمارۆیدا، زۆراب هاواری بردەوە بەر شا. شـا ئیسـماعیل مـیرزای کـوڕی نـارد بـۆ یارمەتیـدانی. ئیسـماعیل پـەلاماری قـەلاّی قزلّجـەی سـەر بەشارەزوری‌داو دو مـانگ گەمارۆی دا، کەزسـتانی سـەخت داهـات ئیسـماعیل گەڕایەوە بۆ قەزوین‌و باوکی بینی‌و روداوەکانی بۆ گێڕایەوە.

مردنی بێگە بەگ

"لەو ماوەیەدا بێگە بەگ بە نەخۆشی لەجێگـەدا کـەوت، لـەو کاتـەدا ئـەم بەندەیە لەلیوای کەرکوك بوم، نامەیەکم لەباوکمەوە پێ گەیشت نێردراوێ هێنـا بوی، تێیدا نوسرابو: ((خێرا بێرەوە بۆ لامان‌و پشـت گـوێی مەخـە. هـەوڵ بدە بەزیندویەتی ببینی!)) نـاوەرۆکی نامەکـەی بـاوکم لـەمیری میرانـی بەغـداد

گەیاند داوام لێ کرد رێم بدا بچم بۆ شارەزور. باوکم بینیەوە هێشتا زیندوبو، سوپاس بۆ خوا، دوعا خێرەکانیم پێ برا. دوای چوار رۆژ مانەوەم مرد)).

مەئمون بەگ ئەبێ بەحاکمی شارەزور

(مذکرات: ٦٦) زۆراب کەمردنی باوکمی بیست پەلاماری شارەزوریداو تالانی کرد. عەلی پاشام لەروداوە تازەکان ئاگادار کردو، لەگەڵ زۆراب کەوتینە شەڕەوە. کەنێردراوەکەمان گەیشتە بەغداد عەلی پاشا مەسەلەکەی بەهۆی نوروجی کەتخودایەوە بەئاستانەی بەرزگەیاند. ئەرکانی دەوڵەت زستانی ئەو ساڵەیان لەئەدرنەی پارێزراو بەسەر ئەبرد، کەتخودا مەعروزاتەکەی لەوێ بەئاستانەی بەرز گەیاند، پاش ئاگادار بونی عینایەتی خوسرەوانیو هیمەتی خاقانی خرۆشا، بەقەرە موراد پاشا کەچاوەش بو، بو بەمیری میرانی ئەرزرۆمو، مرد، شیرو خوفتانو بەراتی هومایونی، چون باوکم حاکمی ناوچەکە بو، بۆ ناردم. چاوەشی ناوبراو لەرۆژی حەقدەهەم دا گەیشتو، دوعا بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرزی سوڵتانی خوێنرایەوەو، خۆشیو کامەرانی هەمو لایەکی گرتەوە. منیش ئەم بەندەیە ئەو بەراتە شەریفەم بەسەرمایەی دەوڵەت داناو، پشتێنی خزمەتم لەو سنورانەدا بەستو سەرو ماڵم دائەنا.

جارێکی تریش مەتارەچی ئەسکەندەر چاوەش لەلایەن ئاستانەوە هات بۆلام، لەگەڵ نێردراوێك دا کەفەرمانی شەریفی سوڵتانی گوێ لێ گیراوی پێبو، ناوەرۆکەکەی بریتی بو لەوەی: ((فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم دا بەمیرەکانی کوردی سەر بەولایەتەکانی دیاربەکرو بەغداد، گەورەو بچوکیان، کەمن تۆم بەسەرۆكو سەرکردەی هەمویان داناوە، دامناون بە بەرفەرمانو یاریدەدەری تۆ. لەبەر ئەوە پێویستە پەلاماری زۆراب بدەیو بەراستیو ئازایەتی هەوڵی گرتنی بدەی. ئەگەر لەلایەن شاوە یارمەتیەکی بۆ هات لەتوانای تۆدا نەبو، فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم داوە بەمیرانی عەرەبو کوردی ولایەتەکانی قەرەمانو سیواسو حەڵەبو مەرعەشو دیاربەکرو بەغداد، وێنەیەکی ئەم فەرمانەم بۆ هەر یەکێکیان ناردوە، تا ئەگەر پێویستیت پێیان بو بەپەلە فریات بکەونو بێن بۆ یارمەتیدانتو، هەمویان هەوڵ بدەن بۆ پارێزگاری سنور، بەپێی فەرمانی هومایونی گوێ لێ گیراو)).

شەڕی مەئمون بەگو زۆراب

سوڵتان حسێن بەگی حاکمی ئامێدی کەبەم فەرمانە گوێ لێ گیراوەی زانی دەربارەی دانانم بەسەرداری سەرۆکی گشتیو، هەستی بە بەزەیی سوڵتانی کرد بەرامبەرم، ئاگری حەسودی لەدڵیدا هەڵگیرسا، لەگەڵ مامم محەمەد بەگی

میری سروچك ڕێك کەوت‌و کەوتنە پیلانگێڕان‌و فڕوفێڵی شەیتانی‌و، بەڕۆستەم پاشایان وت : ((ئەگەر ولایەتی شارەزور بدرێ بەمحەمەد بەگ‌و مەئمون بەگ، بەهەر توهمەیەك بێ، بگیرێ، هەرچی کەلوپەل‌و قورسایی‌و دیاری بەنرخ‌و شتی ناوازەو ناومال‌و شتومەکێ کە لەبێگە بەگ بەجێ ماوە ئەیدەن بەو و ڕێوشوێنی ئەوەش دائەنێن ناوبراو بگەیەننە لای ئەو)). بەجۆرە تەماعیان خستە بەردەم ڕۆستەم پاشاو، بەئارەزوی دڵی خۆیان فەرمانێکیان لێ وەرگرت. بەلام بێ ئاگا بون لەناوەڕۆکی حەدیسی شەریفی " الحريص محروم"و لەکاکڵی پەندی " العبد يدبر والله يكدر" ... ئەم بەندەیە لەو ڕۆژانەدا قوڵی کاری لێ هەڵ مالی بوو، پشتێنی دڵسۆزی سولتانی هومایونی لێ بەست بو، بەسەرو مال شەڕی دوژمنانی ئەکرد، بەفەڕی هیمەتی سولتان‌و بەلوتفی حەق عز وجل بو بەمەزهەری عینایەتی سولتانی‌و، جێبەجێکەری بیری ڕاست، هەڵی کوتایە سەر قەلاکەی زۆراب کە بەمشعلە ناسراوە، کاتی خۆی ئەلقاس خۆی تێدا مەلاس دابو، داگیری کردو هەمو پارێزگارو پاسەوانەکانی بەدیل گرت.

زۆراب ئەوەندە توڕەبو خەریك بو شێت بێ- خوا دوژمنانی دین کەساس‌و خۆشەویستانی دەوڵەت خۆشنود بکا- عەلی پاشا هەواڵی گرتنی قەلاو، چونی شا تەهماسب لەولایەتی شیروانەوە بۆ شکی بیست. داوای لێ کرا ١٠٠ کەس لەمەمالیکی بەغدادو ١٠٠ پیادەی ئینکیشاری، بەپێی فەرمانی گوێ لێ گیراوی سولتان بنێرێ‌و، نامە بەچاوەشەکانی‌دا بۆ سولتان حسێن بەگ‌و میرەکانی‌تر بنێرێ، بۆ ئەوەی لەشوێنێك دا کۆ ببنەوە بۆ قۆستنەوەی هەلی چۆڵیی سنورو نارچەکە، بۆ پەلاماردانی زۆراب‌و داگیرکردنی قەلاکانی، بەیارمەتی خواو، گرتن‌و ڕاونان‌و دورخستنەوەی لەولایەتەکەی.

کەنامەو نێردراوەکەمان گەیشتن، پاشای ناوبراو ٢٠٠ سوارو پیادەی بەغدادی ناردو، ئاگاداری کردین نامەی بەتەتەردا ناردوە سولتان حسێن بەگ‌و میرەکانی تر پەلە بکەن لەناردنی یاریدەو فریاکەوتن دا.

لێخران‌و گیرانی مەئمون بەگ

لەماوەی ١٠ ڕۆژدا، سولتان حسێن بەگ‌و محەمەد بەگ پێکەوە هاتن، بەندە پێشوازیم لێ کردن. لە ٥ مەیدانەکەدا کەقەلای گولعەنبەری تێ دا دروست کراوە بارگەیان خست. بەتەمای ئەوە بوین بەیانی‌ی ڕۆژی داهاتو لەزنجیرەی چەتانەوە هەڵکشێین‌و، دەربەندی بك باسان ببڕین‌و پەلاماری نارچەی مەریوانی زۆراب بدەین. بەیانی هەمان ڕۆژ هێزەکانی خۆمم نارد بۆ جێگەی ناوبراو، خۆم چوم بۆ ئەوەی سولتان حسێن بەگ ئاگادار بکەم لەوەی کردومە. لەگەڵ هەندێ

لەپیاوەکانم دا گەیشتمە خێوەتەکەی ئەوو لەئەسپەکەم دابەزیم، چومە ناو خێوەتەکەیەو لەتەنیشتیەوە دانیشتم. سوڵتان حسێن بەگ دەسبەجێ فەرمانێکی رەسمیی دەرهێنا، ناوەرۆکەکەی ئەمە بو: ((ولایەتی شارەزور بەمحەممەد بەگ دراوەو فەرمانی گرتنی تۆیش دەرچوە)) منیش وتم: ((فەرمان فەرمانی سوڵتانە، بەڵام چەند کەسێ بنێرن بۆ قەڵا کەسوکارو کەلوپەلەکانم دەرباز بکەن، ئێوە خۆتان کاروباری قەڵاکە باشتر ئەزانن!)) محەممەد بەگ قسەکانی منی وەرنەگرت، دەسبەجێ لەگەڵ هەندێ لەپیاوەکانی خۆیدا رویان کردە قەڵاکە.

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

(مەئمون بەگ:١٦) دەربارەی سەردەمی باوکی نوسیوێتی:

لەکاتێك دا ئەم بەندەیە: مەئمونی کوڕی بێگە بەگی عادلانی.. .رۆژانی تەشریف هێنانی شاهنشاهی جیهان.. .مورادخانی سێیەم بۆ سەر تەختی سەڵتەنەت، ئەم بەندە سوکە هەلی لستنەوەی دەروازەی بەرزی بەدەرفەت زانی، خۆی پێ بەناسین بداو بڵێ: باوکی خوا لێ خۆشبوم بێگە بەگ لەکاتی پێشودا حاکمی شارەزور بو، لەرۆژانی فەتحی بەغدادا بەهێزی شکێنەری سولەیمانیو مەهابەتی پاڵەوانانەی سوڵتانی ساڵی ٩٤١ هـ، دڵسۆزیو بەندایەتی خۆی بۆ سوڵتان دەربڕی، ئینجا کار گەیشتە ئەوەی ئەم بەندەیە لەئەنجامی دوزمانیی غازی خانی باغیدا خرایە زیندانی بەغدادەوە. هەروەها ئەم وتارە ئەو بەڵایانەی بەسەر ئەلقاس میرزا هات ئەگێڕێتەوە.

قزلباش لەشارەزور

رێچەڵەکی بەندە بێگە بەگ ئەگەڕێتەوە بۆ ئەبو عوبەیدەی جەرّاح لەعەشەرەی مەبەشەرەو ئەمیری موئمینان عەباس. یەکێ لەباپیرە مەزنەکانی، بەناوی عادل، لەسەرەتای رۆژانی کوشتاری جەنگیزییە زۆردارەکان دا والی شارەزول بوە. نەوەکانی گوێڕایەڵی فەرمانی پاشاکانی هەردو عیراق بون، تا قەزاو قەدەری ئیلاهی ئیسماعیلی کوڕی حەیدەری هێنا. کەئیسماعیل زانی، بێگە بەگ ئامادە نیە گوێڕایەڵی دەسەڵاتی بێ‌و گوێ بەفەرمانەکانی نادا، یەکێ لەسەرکردەکانی: چایان سوڵتانی راسپارد، کەدوانزە میر بەر فەرمانی بون‌و، پێیان ئەوتن سوڵتان‌و سەرکردایەتی هێزی زۆریان ئەکرد، بچێ بۆ داگیرکردنی وڵاتی بێگە بەگ. کەئەم هێزانە گەیشتنە خاکی شارەزور ئاواییەکانی ناو دەشتەکەیان وێران‌و کاول کردو، سێ لەقەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەڵام قەڵایەکی قایمیان پێ نەگیرا کە بەشاخێکی سەختەوە بو. ماوەی ساڵێك گەمارۆیان دا، تا لێی نائومێد بون‌و بەجێیان هێشت. شەڕی روبەڕو لەنێوان هەردو لا نەئەقەوما

جگە لەر شالاّرانەی دوژمنان بەردەوام لەهەمو لایەکەرە ئەیانهێنایە سەر نارچەکە.

بەیعەت بەعوسمانی

زۆری پێ نەچو ناوچەی شارەزرر، بەعینایەتی مەلیکی مەنان، کەرتە نار پارێزراوەکانی سولتانیەرە. بەداگیرکرانی ولایەتەکانی دیاربەکرو موسلّ تا لای هەرلێر، شارەزوریش چوە ناو مەمالیکی پارێزراوەوە. ئینجا کەوەزیری گەورە ئیبراهیم پاشا، رەحمەتی خوای لێ بێ، بڕیاریدا بچێتە سەر ولاّتی عەجەمو، بۆ زستان لەحەلەبی پارێزرار ئارامی گرتر، بێگە بەگ هەوالەکەی بیست نامەیەکی درێژی نوسی، تییدا ررنی کردبوەوە کەئەوان لەباووباپیریانەوە ئەهلی سونەتو جەماعەت بون. تا ئەو کاتە لەنێوان ئەوانر قزلباشدا چەند جارێ شەڕو پێکادان قەوماوە. نامەکەی بۆ گەیاندنی بەدەررازەی بەرز بەکوێخاکەیدا حەیدەر نار رەوانە کرد. کوێخا نامەکەی گەیاندو ئاستانەی بەرزی ماچ کرد. کەسولتان سلێمانی قانونی لەرە ئاگادارلو کەبەندە بێگە بەگ توشی چی بوە، عینایەتی سولتانی سەرڕێژی کرد، ئەحکامی شەریفی بو دەرکردو باشترین چاردێری کراو، بەنامەی پڕ لەلوتفر بەزەیی سەربەرز کرا.

سولتان سلێمان بە کوردستان دا تێ ئە پەڕێ

ئیبراهیم پاشای سامدارو سەنگین. لەبەهاری ئەو سالەدا بەرەو ولاّتی عەجەم چو، لەشکری لەئوجانی ئازەربایجانی نزیك تەورێز بەزاندر بەقەد ژمارەی ئەستێرە خێوەتی هەلدا، کەژاوەی سولتان سولەیمان، خوا بەهەشت بکاتە مەئوای رەحمەتی خوای لێ بێر بیبەخشێ، ئوجان بەهاتنی شەرەفاویو، لەشکری سەرکەوتویش بەلوتفی بوژایەرە. بەلاّم زۆری ناخایاند زستانی سەخت هات، کەژارەیش ناچاربو بەشاخەکانی قەرەخاندا بەسەر رلایەتەکانی هەمەدانو دینەرەردا بەرەو عیراقی عەرەبی بڕوا. لەکاتێکدا گەیشتنە ماهی دەشت توشی سەرمای سەختی زستانر کەمیی خۆراكر ئازوقە بون، پیادەیەکی زۆری لەشکرەکە مردن، هەروەکو باربەرەکانیشیان تۆپینو ئەسپر ئێسترەکانی عەرەبانەی تۆپەکانیان رائەکێشا وەستان. کێشەکە خرایە بەردەم سولتانی کامەرانو چارەی لێ پرسرا. فەرمانیدا تۆپەکان لەشاخی پشتەدا بشارنەوەو ئەگەر توانرا بیگەیەننە دەشتر بیهاونە ناو ئاوی قەرەسوو، عەرەبانەکانیش بسوتێنن بۆ ئەرەی نەکەرنە دەس دوژمن. سولتان هەر فەرمانێکیدا جێبەجێ کرا. ئینجا سولتان بەرەر بەغداد بزوت. کەهێزەکانی گەیشتنە زەنگابادی سەر بەرلایەتی بەغداد بەکلیلی قەلاّی بەغدادی پێشوازی کرا. خۆشی لەشکری

سەرکەوتوی داگرت کە بەزورترین کات ئەچنە ناوی بۆ پەیداکردنی ئازوقە، لەروباری دیالە کە بەنۆرێ ناسراوە نزیك کەوتەوە، هەر کەچونە ناو ئاوەکەوە ولاخە شەکەتەکانیان نقوم بونو زۆریان خنکان.

لەنێوان سوڵتان سلێمانو بێگە بەگ دا

کەسوڵتانی گەورە بەتەمای بەسەربردنی پاشماوەی وەرزی زستان گەیشتە بەغدادو، بەسامو شکۆوە لەوێ جێگیر بو، پرسی کەکێ خاوەنی نزیکترین ولایەتە لەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان، شارەزاکانی ناوچەکە وەڵامیان دایەوە:" ولایەتی شارەزور لەو شوێنەوە نزیکە، حاکمەکەیشی ناوی بێگە بەگە، کە لەئەهلی سونەتو جەماعەتەو، لەشەڕو دوژمنایەتیدا بوە لەگەڵ قزلباش. لەسەردەمی رابوردودا کەسانێکی ناردوە بۆ دەربڕینی بەندایەتی سوڵتان." سوڵتان فەرمانیدا چاوەشێ بەسوارەوە بنێرن پێی رابگەیەنێ: " کاتی خۆی دڵسۆزیو گوێڕایەڵیتان بۆ ئاستانەی بەرز دەرکەوتوە، بەڵام مەرجی دڵسۆزیو گوێڕایەڵی ئەوەیە تۆپەکانی لەرێگە بەجێمان هێشتون بگەیەنیتە بەغداد، بەوەیش خزمەتەکانت بزر نابێو رەنجەکانت بەفیڕۆ ناڕواو، بەزەیی پاداشتی منیشت پێ ئەبڕێ..."

موسەلا چاوەش، رەحمەتی خوای لێ بێ، فەرمانی بەرزی گەیاندە بێگە بەگ. بەفەرمانی هومایونی خوشحاڵ بو. دەسبەجێ زۆرابی برای لەگەڵ چاوەش باشی بەدیاریەکی زۆرەوە نارد بۆ دەروازەی دەوڵەت، بۆ ئەوەی بەسوڵتان بڵێ:" بیستمانو گوێڕایەڵین، فەرمانی بەجێ ئەهێنین. با ئەو رێبەرانە بێن کەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان لەناو روباردا ئەزانن، بۆ ئەوەی بەگیانو سەر ئەو خزمەتە بکەین!" زۆرابی ناوبراو چو بۆ ماچکردنی ئاستانەی بەرزی سوڵتانیو راسپێریەکانی پێ راگەیاند.

سوڵتان سوپاسی خوای کردو بەستایشەوە دوعای خێرو سەرکەوتنی بۆ بێگە بەگ کردو، دڵنەوایی زۆرابی سنجەقی میهرەوانی پێ بەخشی. فەرمانی ناردنی ئەوانەیدا کەتۆپەکانیان لەئاوەکەدا شاردبوەوە لەگەڵ تاقمێ سایەقی لێوەشاوەی عەرەبانە لەرێکابی میردا بەدیاری شایانەوە بۆ لای میر بێگە بەگ. کەنێردراوەکان گەیشتن، بێگە بەگ فەرمانیدا ئاسنگەرو دارتاشەکانی وڵات کۆبکرێنەوە بۆ ئەوەی عەرەبانەکان چاك بکەنەوە، هەروەها فەرمانیدا ژمارەی پێویست ئەسپو ئێستر ئامادە بکرێن بۆ راکێشانی عەرەبانەو تۆپەکان. لەکاتێکدا خەریکی ناردنی تۆپەکان بون چاوەش باشی گەیشتو فەرمانێکی پێ بو کە:" لەبەر ئەوەی من بەتەمای سەفەرم بۆ تەورێز. بەسەر شارەزوردا ئەبێ ئازوقەو ئالیك ئامادە بکرێو بایەخ بەناردنی تۆپەکان بدرێ بۆ بەغداد. لەسەر

مەمالیك‌و خزمەتكارەكانیش پێویستە هاورێ لەگەڵ براكەت خەریكی ئامادە كردنی ئازوقەو پارێزگاری تۆپەكان بن تا بەهار!"

سوڵتان سلێمان دیسانەوە بەكوردستاندا تێ ئەپەڕێ

سوڵتان بەغدادی بەڕێگای داقوق‌و كەركوك دا بەجێ هێشت. بەناو دەربەندی ئیمانشادا تێپەڕی‌و گەیشتە دەشتی شارەزور، بەو رێگایەدا رائەبورد كەهەناوی ئەسكەندەری زولقەرنەینی تێدا نێژراو بو. رۆژانی جەژنی قوربانی لەنزیك قەڵای قزلجەدا بەسەر برد. خادیم سلێمان پاشا، كە لەولایەتی میسرەوە هات بوو هەزاران مەمالیكی تایبەتی، خاوەن تاجی زێڕین‌و مەناتقی زیوین‌و جلوبەرگی ئاوریشمین‌و سەربازی پڕ چەك كە بەجوانترین جل رازابونەوە بەسواری ئەسپە عەرەبیەوە، لەگەڵ بو. لەو كاتەدا دایانە پاڵ لەشكرگای لەشكری سەركەوتو لەشارەزور. زۆراب بەفەرمانی بێگە بەگ بەدیاری‌و كلیلی قەڵاكانەوە هات‌و، مەنزڵ بەمەنزڵ ئازوقەو ئالیكی پێویستی لەشكری دابین ئەكردو، لەگەڵ پێشەنگی تیپەكانی سوڵتان دا بو تا گەیشتنە باژێڕی مەراغەی سەر بەئازەربایجان. ئەوسا هەمو جۆرە رعایەت‌و ئیعزازی لەسوڵتان پێ گەیشت. زۆراب بەفەرمانی سوڵتانیی گوێ لێ گیراوەوە بۆ بێگە بەگ دەربارەی گەیاندنی تۆپەكان بەبەغداد بەزوترین كات، كەفەرمانی گوێ لێ گیاو گەیشتە بێگە بەگ، لەو كاتەدا ئەو لە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بو. كوێخا عوسمان پێشوازی لەتۆپەكان كرد، كەسلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بۆ ئەم ئیشەی نارد بو، تۆپ‌و كەلوپەل پێویستیەكانی تری لەبێگە بەگ وەرگرت بیگوێزێتەوە بۆ بەغداد، چەندین پیاوی كارامەی عەشیەتەكانی خۆیشی لەگەڵ نارد بۆ ئەوەی بەسەلامەتی بیگەیەننە بەغداد.

بێگە بەگ گەڕایەوە شارەزورو بەچاوی بێدارەوە چاودێریی هەواڵە نوێكهانی سوڵتانی دەسەڵاتداری ئەكرد، لەجێی خۆیدا جێگیرو ئەوەندەی توانی بوی پیاوی كۆ كردبوەوەو، ئامادەبو بۆ بەجێهێنانی هەر كارێكی پێی بسپێردرایە. لەم كاتەدا زانی كەسوڵتانی بەتوانا بەشكۆو سامەوە لەتەورێزەوە گەڕاوەتەوە بۆ نزیك یانەی بەرزی سەڵتەنەت، بێگە بەگیش بەهەمو پتەوی‌و پایەداریەكەوە لەنیشتمانەكەی خۆیدا مایەوە لەخوای عەزەوەجل ئەپاڕایەوەو، ئایەتی ئەخوێندو نزای ئەكرد بۆ دەوامی سوڵتان‌و مانەوەی بەختیاری‌و، ناو بەناویش دڵسۆزیی‌و بەندایەتی خۆی نوێ ئەكردەوە.

ئەیویست نێردراو رەوانە بكا بۆ دەروازەی بەرز، جارێكی‌تر نیشاندانی بەندایەتی بۆ نوێ بكاتەوە، بەڵام نە رێوشوێنی نیشاندانی بەندایەتی ئەزانی‌و

بەشارەزای چۆنیەتی دەربڕینی نەریتی ملکەچی‌و کەساسی بو. ناردی بۆلای حسێن بەگی داسنی والی‌ی هەولێر لەم رووەوە یارمەتی بدا. حسێن بەگ، کەزەعامەتی دیاربەکری بەدەسەوە بو، کوێخا مەجنونی نارد. کەبەندە کوێخا مەجنون هات، بێگە بەگ ئیبراهیمی برای لەگەڵ نارد تا ئەوەندەی ئەتوانن دیاری لەگەڵ خۆیان هەڵبگرن بۆ پێشکەش کردنی بەدەروازەی بەرز. کەنێردراوەکان گەیشتنە ئاغجە قەلعە، ئەوەی چاوەڕێ‌ی نە ئەکرا رویدا. غازی خان کەپێشتر لەخزمەتی چوقە سولتاندا بوو، پەروەردەی ئەوو لەبەردەسی ئەودا گەورە بوبو، بەلام لایەنی شای بەردابوو و دابویە پاڵ دەروازەی بەرزی سولتانی، نیوەی ولایەتی بەغدادی بەپلەی میری میران درابویە. چوقە سولتانیش خۆی لەسەردەمی سەلتەنەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی‌دا حاکمی مەندەلیجین‌و دینەوەری دراوسێ‌ی شارەزول بو. لەبەینی ئەمان‌و ئەوان دا، لەسۆنگەی غیرەتی قەومایەتی‌و دینییەوەو، بۆ پاراستنی هەژاران‌و بێنەوایان، شەڕو شۆڕی زۆر قەوما بو. شوێنەواری کینەو دوژمنایەتییان لەناودا مابو. غازی خان تاقمێ لەپیاوەکانی خۆی بەدوی نێردراوەکان دا: ئیبراهیم‌و کوێخا مەجنون، نارد لەئاغجە قەلعە کتوپڕ هەڵیان کوتایە سەریان، کوێخاکەی بێگە بەگ حسێن ناوو کوێخا مەجنون‌و چەند کەسێکی تریان لێ کوشتن. ئیبراهیم بەعینایەتی ملکی قەدیم لەم چورتمە رزگاری بوو هەلات بۆ هەولێر. پاش دو رۆژ رۆیشتن گەیشتە پێشگای حسێن بەگ، ئەوەی لێی قەومابوو بەدرێژی بۆی گێڕایەوە.

لەکاتێك دا خەریکی ئەوە بون بێگە بەگ لەوە ئاگادار بکەن کەنێردراوەکان چییان لێ بەسەر هاتوە، غازی خانی ناوبراو کوێخاکەی ئەنێرێ بۆ بەر دەروازەی بەرز. بۆ ئەوەی بلێ:" ولایەتی شارەزول شایستەی ئەوەیە ببێتە بارەگای میری میرانێ، ئەگەر هیمەت بکەیت‌و هێزێکی لەشکر بدرێ بە بەندە فەتحی ولایەت کارێکی ئاسانە.

بەجۆرە نامەکەی غازی خان بو بەهۆی دەرچونی فەرمانی هومایونی شەریف بۆ لەشکرەکانی دیاربەکرو مەرعەش‌و شام‌و حەلەب کەپشتیوانی سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بکەن بۆ پەلاماردانی شارەزول. سلێمان پاشا بۆ ئەوەی لەمەسەلەی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر شارەزول سەر لەبێگە بەگ بشێوێنێ، نامەیەکی بۆ نوسی کەوا ئەچێ بۆ سەر جەزائیر. بێگە بەگ وەلامی دایەوە نامەکەی بەپیاوێکی خۆی‌دا بۆ نارد تێ‌یدا نوسی بو:" ئەگەر فەرمان بدەن هێزێکتان بەسەرکردایەتی ئیبراهیمی برام دا بۆ ئەنێرم" سلێمان پاشا وەلامی دایەوە پێویست ناکا کەس بنێری، خەریکی کۆکردنەوەی دەنگوباسی قزلباش بە.

لەکاتێك دا بێگە بەگ لەدڵسۆزی دا پایەدارو بەدڵێکی پڕ لەدڵسۆزیەوە لەخوای عەزەوەجەل ئەپاڕایەوە، کە لەشکر بەزویی سەربکەوێ، هەندێ لەهەژارانی رەعییەتی هەواڵیان بۆ هێنا، لەشکرێ بەقەد ژمارەی ئەستێرە هاتونەتە ناو سنوری شارەزول‌و قەڵای حورینیان گرتوە. بێگە بەگ دەسبەجێ کوێخاکەی بەنامەیەکەوە ناردە لای سەرداری سوپای سەرکەوتو سلێمان پاشا: "چ خیانەتێ لەم بەندە دڵسۆزە دەرکەوتوە تا لەشکر بنێرن بۆ ئازاردانی؟ ئەگەر قەڵاکانتان ئەوێ ئەوا بەندەو هەرچیەکی هەیەتی هی گەورەمانە، من کەبەندایەتی خۆمم بۆ سوڵتان راگەیاندوە نرخی قەڵاکان چیە؟ ئەگەر سوڵتان بەندایەتی من قوبوڵ ناکاو قەڵاکانی ئەوێ کلیلی قەڵاکانی بەبەندایەتی خۆمەوە پێشکەش بێ" پاشای ناوبراو سوێندی گەورەی بەخوا خوارد کەدەستی ئەو لەم هێرشەدا نەبوە، بەڵکو ئەمە ئەنجامی نامەی غازی خان بوە، ئەوە هیچ گومانێکی لەسەر راستی‌و راستگۆیی ئەم نیە." بۆ نیشاندانی دۆستایەتی بێگە بەگ کلیلی قەڵاکانی‌و دیاریەکی زۆری بەم بەندەیەدا بۆ پاشای ناوبراو نارد، کەکلیل‌و دیاریەکان گەیشتن پاشا لەسەر راستی دڵنیابو، فەرمانی بڵاوە پێ کردنی سەربازەکانی داو، ئەم بەندەیەی، سەرەڕای کەمی تەمەنی، لای خۆی بەبارمتە گل دایەوە.

سەردەمی بەگەکان:

سورخاب بەگ (٩٤٥-٩٧٥) و نەوەکانی

-١-

کەمەئمونی دوەم بەدیلی رەوانەی دیاری رۆم کرا، ولاتەکەی بێ سەرپەرشت
ایەوە، سورخاب بەگی مامی، ئەم دەرفەتەی بەهەل زانی دەستی بەسەر
وچەکانی ژێردەستی مەئمونی برازای داگرت، هەروەها ناوچەکانی ژێردەستی
ەمەد بەگی برایشی داگیر کرد. محەمەد بەگ هەلات و پەنای بۆ رۆم برد.

-٢-

نزیککەوتنەوەی ئەردەلان لەدەرباری سەفەوی

ئەلقاس میرزای سەفەوی لەسەر دەسەلات لەشا تەهماسبی برای
ەلگەڕایەوە، پەنای بۆ سولتان سلێمانی قانونی برد (٩٥٤). ئەو کاتە گەرمەی
ەنگی ٢٠ سالەی رۆم و عەجەم بو. لەلایەن عوسمانیەوە پێشوازیەکی گەرمی لێ
راو، لەشکرێکی گەورەیان بۆ سازدا. لەشکرکێشیەکە سەرکەوتو نەبو. ئەلقاس
سا سولتان بیکوژێ هەلات بۆ شارەزورو، چوە لای سورخاب بەگ. شا تەهماسب
ردیە سەر سورخاب، ئەلقاسی تەسلیم بکا، سورخاب بۆ ئەوەی ولاتەکەی
کەوێتە بەر هێرشی قزلباش، ئەلقاسی تەسلیم کردن(٩٥٦). تەهماسب
وەیەك ئەلقاسی برای لەقەلای قەهقەهەدا زیندانی کرد، ئینجا فەرمانیدا
سەر قەلاکەوە فرێیان دایە خوارەوەو مرد.

تەسلیم کردنی ئەلقاس بەتەهماسب، بوە هۆی نزیك کەوتنەوەی سورخاب
دەرباری سەفەوی. تەهماسب لەپاداشتی ئەم چاکەیەدا موچەی سالانەی بۆ
رخاب بڕیەوەو ئیتر بەلای ئەواندا ساخ بوەوە. عوسمانیەکانیش لەتۆلەی ئەمەدا
ەئمونیان لەبەند ئازاد کرد، بەلام لەباتی گێڕانەوەی بۆ ئەردەلان حیللەیان پێ
بارد.

-٣-

بنکەی حوکمڕانی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵم بوە. قەڵای زەڵم بەقەد شاخی سورێنەوەیە. شوێنێکی عاسیو دژوارە، کەوتۆتە لایەکی چەپەکەوە، هیچ شارو ئاوایییەکی گەورەی لەنزیك نەبوەو هیچ ڕێگەو بانێکی گرنگیشی پیێدا تێ نەپەڕیوە. ناوچەیەکی کەم دەرامەتو هەژار بوە.

مەئمونی دوەم، کەدوای باوکی کاروباری وڵاتی گرتە دەس (٩٤٢)، ئیتر نەیتوانی خۆی لەشەڕ دورەپەرێز بگرێ. سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان، بە لەشکری عوسمانییەوە هاتە سەریو، لەقەڵای زەڵمدا گەمارۆیدا. سەرەنجام ناچاربو خۆی بەدەستەوەدا. بەگیراوی ڕەوانەی لای کاربەدەستانی عوسمانی کراو خرایە زیندانەوە.

سورخاب بەگ، مامی مەئمون، ڕێی بۆ چۆڵ بو ناوچەکەی هێنایە ژێردەستی خۆیەوە. ئەمیش خۆی لەبەشدارییی لەشکرکێشییەکانی جەنگی ٢٠ ساڵەی ئێرانو عوسمانی دور راگرتوە. چەپەکیی ناوچەکەو، دابڕاویی لەمەیدانە سەرەکییەکانی جەنگەوە، یارمەتیدەری بون.

-٤-

قەراردادی ئاماسیە

هەردو دەوڵەت: ئێرانو عوسمانی، لەئەنجامی کێشەی ناوخۆو هەڕەشەی دەرەکیدا، ناچاربون شەڕ رابگرنو، پەیمانی ئاشتی ببەستن. دوای ئاڵوگۆڕی چەندین نامە لەنێوان گەورەکاربەدەستانو، شا تەهماسبی سەفەویو سوڵتان سلێمانی قانونیدا، ئێرانو عوسمانی لەڕەجەبی ٩٦٣ (مایسی ١٥٥٥)دا گەیشتنە ڕێککەوتنێك، کە لەمێژودا بە((قەراردادی ئاماسیە)) ناسراوە.

ئەم ڕێککەوتنە زۆرتر بەپێی سەرەتای ((باری هەبو)) ڕێك خرابو، هێزی هەر لایەك گەیشتبوە هەر جێگایەك لەوێدا مایەوە. بەم پێیە: ئازەربایجان هەموی بەر ئێرانو عیراقی عەرەبی هەموی بەر عوسمانی کەوتو، ئەرمەنستان، گورجستانو، کوردستان، بەشێکی کەوتە ژێر دەستی ئێرانو بەشێکی کەوتە ژێر دەستی عوسمانی. لەئەنجامی ئەمەیشدا قەڵەمڕەوی ئەردەڵان بو بەدو بەشەوە: هەورامان، مەریوان، بانە، سەقز کەوتنە ناو سنوری عەجەمو، شارەزور، شارباژێر، قەرەداغ کەوتنە ناو سنوری ڕۆم.

(شەرەفنامە: ٢٠٦-٢٠٧)و بەدوی ئەویشدا مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٣٢-٣٣)و (مەستورە: ٣٣)و (حدیقە: ١٢٣-١٢٤)و (تحفە: ٩٧-٩٨) ئەڵێن: سورخاب بەگ ناوچەکەی محەممەد بەگی برای زەوت کرد. محەمەدیش بۆ ئەوەی

ئەردەڵان بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە پەنای بۆ رۆم برد. هێزێکی گەورەیان دایە. چونە سەر قەڵای زەڵم و گەمارۆیاندا. گەمارۆدان دو ساڵ درێژەی کێشا. شا تەهماسب هێزی بەفریای گەمارۆدراوەکانەوە نارد. لەشکری عوسمانی دەوری قەڵایان بەرداو بڵاوەیان لێ کرد. گەمارۆدراوەکان، چونکە لەمێژبو لەناو قەڵاکەدا گیریان خواردبو، کەڵکیان لەو هەلە وەرگرت و خۆیان دەربازکردو هەر یەکەیان بەلایەکدا رای کرد. یەکێ لەسەرانی لەشکری عوسمانی چۆڵیی قەڵاکەی بەهەل زانی و، یەکسەر چوە ناوی و گرتی. قەڵای کرد بەبنکەی خۆی و لەوێوە دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرت. ((لەوساوە-٩٦٩-شارەزور وەسەر قەڵەمڕەوی عوسمانی خرا.)) بنکەی میرایەتی ئەردەڵان ئیتر لەقەڵای زەڵم هەڵکەنراو گوێزرایەوە قەڵای مەریوان.

ئەم شەڕە لەو ساڵەدا ئەگەر قەومابێ یا نە، ئەمە هیچ لە راستیە ناگۆڕێ کە: شارەزور بەپێی قەراردادی ئاماسیە لە٩٦٣وە خرابوە سەر قەڵەمڕەوی عوسمانی، ئەگەر ئەم شەڕەیش بوبێ بۆ جێبەجێکردنی بوە.

-٥-

نەوەکانی سورخاب بەگ

سورخاب بەگ بەقسەی هەندێ ٦٠ ساڵ و بەقسەی هەندێکی تر ٦٧ ساڵ حوکمڕانی کردوەو ١١ کوڕیشی هەبوە: حەسەن بەگ، ئەسکەندەر بەگ، ئەسلەمس(!) بەگ، شاسوار بەگ، سارۆخان، قاسم بەگ، سوڵتان عەلی بەگ، یەعقوب بەگ، بارام بەگ، زولفەقار بەگ، بیسات بەگ.

-٦-

رەچەڵەکی میرانی سۆران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان، (لب: ٣٤)و (مستورە: ٣٤)و، (حدیقە: ١٢٥)و (تحفە: ١١٥) هەمویان لەسەر ئەوە یەکن کە: بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ کەئەو زەمانە بەفەرمانی باوکی کراوە بەحاکمی ئامێدی و رەواندز، باپیری زنجیرەی بنەماڵەی میرانی سۆرانەو، هەمویان سورن لەسەر ئەوەی کەمیر محەممەدی میری رەواندزو هەریرو کۆیە، کە لەو سەردەمەدا یەکێ لەپیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە بوە، لەنەوەی بارامی کوڕی سورخابە.

ئاگاداریەکانی(شەرەفنامە: ٤٨٤) کەکۆنترین سەرچاوەی مێژوییە باسی بنجوبناوانی هەردو بنەماڵەی ئەردەڵان و سۆرانی کردبێ، لەم روەوە هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نادا، کەبارام بەگ باپیری میرانی سۆران بێ. جگە لەوەیش شەرەفخان کەباسی سورخاب بەگی کردوە، لەم بارەیەوە هیچی نەوتوە. لەناو

زنجیرەی میرانی سۆرانیشدا بارام بەگیان تیّدا نیە. بۆیە ئەم قسەیە جێگەی گومانە.

-٧-

سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

لەپاش ماوەیەکی کورتی حوکمڕانیی بەگەنجی مرد. دو کوڕی منداڵ: تەیمور خانو هەڵۆ خانی لەپاش بەجیّ ما. دایکی ئەم دو کوڕە، کچی مونتەشا سوڵتانی ئیستاجلو بوە، کەیەکێ بوە لەگەورەکانی قزلباش (شرفنامه: ٢٠٨). ڕەنگە سورخاب دوای بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا، لەکاربەدەستانی دەرباری سەفەوی نزیك بوبێتەوەو، ئەم ژنو ژنخوازیەیش بەرهەمی ئەوە بوبێ.

-٨-

بیسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ (٩٧٥-٩٨٦)

کوڕەکانی سوڵتانی عەلی بەگ منداڵ بون، لەبەر ئەوە مامیان بیسات بەگ کاروباری وڵاتی گرتە دەس. کەتەیموورو هەڵۆ گەورە بون چونە دەرباری شا ئیسماعیلی دوەم (٩٨٤-٩٨٥) بۆ ئەوەی حوکمی وڵاتەکەیان لەمامیان بۆ وەربگرێتەوە، بەڵام بەهۆی پەشێوانی هەلومەرجی دەربارەوە سەرکەوتو نەبون.

تەیمور کێشەی زۆری بۆ مامی دروست ئەکرد. تاڵانو ڕاووڕوتی ئەکردو ئاژاوەی خست بوە ناوچەکەوە بەڵام زەفەری بەمامی نەبرد تاخۆی بەدەردی خوا مرد (٩٨٦).

-٩-

تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ (٩٨٦-٩٩٨)

بەمردنی مامی کاروباری گرتە دەس. تا سەردەمی تەیموورو هەڵۆ نازناوی هەمو میرەکانی ئەردەڵان ((بەگ)) بوە، لەدوای ئەمانەوە ئیتر هەمو نازناوی ((خان)) یان هەڵگرتوە.

دوای مردنی شا تەهماسب (٩٨٤) سەرانی قزلباش ئیسماعیلی دوەمیان لەزیندان دەرهێناو، لەجیّی باوکی کردیان بەشای ئێران. ئیسماعیل زیاتر لە ١٩ ساڵ بەتەنیا لەزیندانی قەڵای قەهقەهەدا بو. کەبو بەشا کەوتە کوشتنی براو خزمەکانیو، سەرانی قزلباش. سەرانی قزلباش پیلانێکیان لێ گێڕا کوشتیان (٩٨٥). سەرانی قزلباش دوای ململانێیەکی زۆر، تەنیا کوڕی زیندوی تەهماسب، محەممەدی خودابەندەیان، دانا بەشای ئێران. محەممەد (٩٨٥-٩٩٦) بودەڵەو بێکارەبو، سەرەڕای ئەوەیش چاو کتوکوێربو. ئەم بەناو شا بو دەسەڵاتداری ڕاستەقینەی دەربار هاوسەرەکەی بو.

هەلومەرجی ناوخۆی ئێران پەشێواوو نێوانی لەگەڵ عوسمانی تێك چوبو. سەرلەنوێ بارودۆخی جەنگ زاڵ بوبو بەسەر پێوەندیەکانیاندا. بابیعالی ئەیویست هەل لەلاوازی دەربارو پەشێوانی هەلومەرجی ئێران بهێنیێو، لەچەند لاوە پەلاماری ئێرانیانداو، سەرزەمینێکی فراوانیان لەرۆژئاواو سەروی ئێراندا، تەنانەت تەورێزیشیان، داگیر کرد. هێزەکانی ئێران بەری ئەم هێرشانەیان پێ نەئەگیرا.

تەیمور خان، بەهۆی پشێوی ناوخۆی ئێرانو کزی دەسەڵاتی دەرباری سەفەویەوە، نێوانی خۆی لەگەڵ عوسمانی چاك کرد. وەکو (شەرەفنامە: ٢٠٩) ئەڵێ: ساڵی ٩٨٦ پەنای بردە بەر سوڵتان مرادی سێیەم (٩٨٢-١٠٠٤). سوڵتان لەداهاتی زەوییە تایبەتیەکانی شارەزور موچەی ساڵانەی بۆ بڕییەوەو، هەر چوار کوڕیشی بەخەڵات سەربەرز کردن: سنە، حەسەناوا، قزڵجە، زەڵم، شارەزور درا بەسوڵتانعەلی. قەرەداخ بە بداغ. مەریوان بەمراد بەگ. شارباژێڕ بەمیر عەلەمەدین.

تەیمور خان لەهەوڵی فراوانخوازیدا بو، هەوڵی ئەدا ناوچەکانی دراوسیێ لەکرماشان، هەمەدان، ورمیێ، داگیر بکا. لەگەڵ کەڵوڕو لوڕ توشی شەڕ هات. لەکاتی گەمارۆدانی قەڵای زەڕینکەمەر (گەڕوس)دا کوژرا (٩٩٨).

پەراوێز: ١. سنە ئەو کاتە هێشتا بنیات نەنرابو. ٢. وەکو دەریش ئەکەوێ قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لەو کاتەدا بەزۆری خواروی کوردستان، بەتایبەتی بەشێکی سلێمانی ئێستای گرتۆتەوەو، سنورەکەی لەناو ئێراندا تەسك بوە.

سەردەمی خانەکان:

هەڵۆ خان (٩٩٨-١٠٢٦)

لەدوای کوژرانی تەیمور خان هەڵۆ خانی برای کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس سەردەمی هەڵۆخانیش ئێران هەر لەنائارامیدا بو. سەرانی قزلباش هەڵیان کوتایە سەر کۆشکی شاو، بەبەرچاوی ئەوەوە ژنە دەسەڵاتدارەکەیان کوشت. لەدوای زنجیرەیەك پیلانگێڕان، شا محەممەد کەنارەگیری کردو عەبباسی کوڕی لەسەر تەختی شایەتی دانرا (٩٩٦-١٠٣٩). لەو کاتەدا دەرباری ئێران لەوپەڕی بێ دەسەڵاتیو شپرزەییدا بو. خانەکانی قزلباش هەر یەکەیان لایەکی ئێرانی بۆ خۆی دابڕی بو. عوسمانی ناوچەیەکی فراوانی ئێرانیان لەژێر دەسدابو. سوپای ئێران لەچاو ئۆردوی عوسمانیدا نارێکوپێكو لاوازو بێ بەش بو لەچەکی گەرم. شا عەباس پێویستی بەکات هەبو، بۆ ئەوەی هەلومەرجی ناوخۆی ئێران چاك

بکاتو، دەسەڵاتی دەربار بەهێزو، سوپای ئێران رێک بخاتەوە، ئەوەیشی لەبارودۆخی جەنگدا لەگەڵ عوسمانی بۆ نەئەکرا. لەبەر ئەوە لەسەرەتادا هەوڵیدا لەگەڵ بابی عالی ئاشتی بکا. شا عەباس، مەهدیقولی خانی چاوەشلوی حوکمڕانی ئەردەبێلی لەگەڵ برازیەکی بەدیاریەوە نارد بۆ ئەستەموڵ. سەفیری ئێرانی لەسەفەوی ۹۹۹دا رێککەوتنێکی لەئەستەموڵ لەگەڵ بابی عالی ئیمزا کرد. بەپێی ئەم رێککەوتنە:

۱. ولایەتەکانی ئەرمەنستانو شەکیو شیروان، گورجستانو قەراباغ، شاری تەورێزو بەشی رۆژئاوای ئازەربایجان، کوردستانو لوڕستانو قەلای نەهاوەند بەدەوڵەتی عوسمانی درا.

۲. هەردولا بەڵێنیان بەیەکتریدا دیلەکانی جەنگ بدەنەوە بەیەکتری.

۳. هەردولا بەڵێنیاندا بەیەکتری دالدەی راکردوانی یەکتری نەدەن.

٤. دەوڵەتی ئێران بەڵێنیدا سوکایەتی بەهاوسەری پێغەمەرو خەلیفەکان نەکا.

٥. بۆ دەستەبەرکرنی جێبەجێ کردنی ئەم پەیمانە ئێران حەیدەر میرزای برازای شا عەباسی بەبارمتە لەلای بابیعالی دانا. (پارسادوست: ۳٥-۳٦)

هەڵۆخان لەم هەلومەرجەدا کاروباری ئەردەلانی گرتە دەس. قەلاکانی زەڵم، پلنگان، حەسەناوای ئاوەدان کردەوە، مزگەوتو خانو، بازاڕ، حەمامی تێدا دروست کردن. ولات ئاوەدان بوەوە. هەڵۆخان بەهۆی قایمیی قەلاکانیو، زۆریی سوپاکەیو، سامانو زەخیرەوە، ((شا عەباسی بەهیچ نەئەزانی)). (لب: ٤۲) نێوانی لەگەڵ هەردو دەوڵەت رۆمو عەجەم باش کردبو. بەسەربەخۆیی کاروباری ولاتی بەڕێوە ئەبرد.

شا عەباس هەروەکو دەسەلاتی ناوەندیی بەسەر هەمو ئێراندا سەپاندەوە، ئەیویست کوردستانیش بهێنێتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە. شا عەباس چەند جارێ لەشکری کردە سەری، بەلام بەسەرنەکەوتویی ئەگەڕانەوە.

هەلومەرجی کوردستان هەتاسەر بەم جۆرە نەمایەوە. لەسەردەمی هەڵۆخاندا ئالوگۆڕی بنەڕەتی بەسەر جۆری بەڕێوەبەرایەتی ئەردەلاندا هاتو، بناغەی ٤ نەریتی نوێ لەم میرایەتیەدا داڕێژرا.

-٢-

ناردنی بارمته بۆ دەرباری ئێران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٤)، (مەستورە: ٤٤-٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٥-١٠٦) بەکەمێ جیاوازیەوە چیرۆکی ناردنی یەکەم بارمتەی ئەردەڵانی ئەگێڕنەوە:

شا عەباس بەهێزێکی گەورەوە بۆ گرتنی کوردستان لەئەسفەهانەوە مەنزڵ بەمەنزڵ کەوتە ڕێ لەمەیهەمی ئەسفەندئاباد بارگەی خست. بۆ تەماشای چیاکانی کوردستانو ڕێگەوبانەکانی ئەچێتە سەر شاخێکی بەرز. ئالی (عەلی) بالی زەنگەنە، کەلەو کاتەدا جڵەوداری تایبەتی شا بو، لەگەڵی ئەبێ، شا عەباس هەواڵی کوردستانی لێ ئەپرسێ. ئەویش کەخۆی بەکورد دائەنێو ئەیەوێ چاکە بکا ئەڵێ: ((کوردستان چیای گەورەو قەڵای قایمی وای تێدایە باڵداریش نایگاتێو، بەردەڵانی سەختو باریکەڕێی پڕ درەختی کەیەکانگیر ئەبن هیچ ملبەرزێ ناتوانێ بەسەریدا سەربکەوێ، سەرەڕای ئەوەیش شەڕکەری شێرگلێنو تازای لێیە کەهەر یەکێکیان لەگەڵ ڕۆستەمو ئەسفەندیار لافی بەرامبەریو لەگەڵ ئەفراسیاوی تورك دەعوای هاوسەری ئەکەن چاك وایە حەزرەتی شا دەس لەمە هەڵ بگرێ ئەگەر خوانەخواستە لەکاتی پێکاداندا شکان بەسەر سوپای شادا بێ، ئەم نەنگو شورەییە تاقیامەت لەناو بنەماڵەی سەفەویدا ئەمێنێ!''

شا عەباس قسەکەی ئالی بالی ئەچێتە دڵو، واز لەو بیرە ئەهێنێ کە بەزۆر داگیری بکا.

شا عەباس دەرگای گفتوگۆو دۆستایەتی لەگەڵ هەڵۆخان کردەوە. بەنامەو خەڵاتو دیاری هێنایە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایەڵی. خان ئەحمەد خانی کوڕی وەکو نیشانەی گوێڕایەڵی بە بارمتە ڕەوانەی دەرباری شاهی کرد. لەو کاتەوە ئیتر ئەمە بو بەنەریتێکی پێڕەوی کراوی دەربار، هەمیشە یەکێ یا چەند کەسێ لەمیرەکانی ئەردەڵان لەدەربارەکانی سەفەوی، ئەفشار، زەند، قاجاردا بارمتە بن.

-٣-

تێکەڵاوی ژنو ژنخوازی

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٧) چیرۆکی ژنهێنانی خان ئەحمەدخان ئەگێڕنەوە، کەشا عەباس لەبەر لێهاتویی زەڕینکولاهی خوشکی لێ مارە کردوە. بەڵام (مستورە: ٤٥-٤٦) لەهەمویان زیاتر بایەخی بەم چیرۆکە داوەو، وەکو لەپێشینانی بیستوە، تێکەڵاوی ئەکا

بەئەفسانەو خەیاڵی ژنانەو ئەنوسێ: ((پاش ماوەیی کەبەهرەو توانی خان ئەحمەد خان لەشا عەباس رون بووەوە، لەپایەو پلەی زیادکردو خوشکە گەوهەرە درەخشانەکەی نێو گەوهەردانی شاهێتیی و ئەستێرە پرشنگدارەکەی ناو بورجی سەڵتەنەتی، کەناوی زەڕینکولاه بو، پێبەخشی و سەری بەزاواو خەزوریی شا بەرز بووەوە. وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەڕۆیشتوە، بەڵام وەك لەپێشینانم بیستوە، داوی نیشانکردنی زەڕینکولاه، ئەو گەوهەرە گرانباییە ئەختەربڵندە، بەهاوسەری خان ئەحمەد خان قایل نەبو.

حەزرەتی پاتشا کەلاوچاکی و ئازایەتی خان ئەحمەد خانی لێ رون بوو دلێری و کەڵەمێردیی کەجێگەی شانازیی بنەماڵەی ئەردەڵان بو، لەئاوێنەی بیریدا رەنگی دابووەوە سەردەرانەی تالاری بەبونی بەختەوەرانەیەوە رازاندبووەوە بەفەڕی هێنابو، زەڕینکولاهی بۆ ئەو جێگایە کەئاسمانی بو، لەسەر زەوی جێگیر ببو، لەتەنیشت خۆیەوە دانا، ئەنجا فەرمانیدا کە لەدەرگای حەوشەوە خان ئەحمەد خان بێنن و لەدەرگایەکی دیکەشەوە، نەڕەشێرێکیان، کەچەندین ساڵ بو لەکن شێرەوانەکانی شا لەزنجیر درابو، بەرەڵڵاکەن. شێری تایەن لەو چەقی مەیدانەدا هەڵی کردە سەر خان ئەحمەد خان و پەلاماریدا، ئەو هۆژەبرە چاونەترسە نەسڵەمییەوە، یەکسەر شمشێری دلێری هەڵکێشاو بەهێزی بازوی شێرانەی و دەمی شمشێری دلێرانەی شێرەکەی کوشت و لەناوی برد. شای سەفەوی ئەگەرچی ئازایەتی و دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبەر چاو زیاتر بو، بەڵام لەکوشتنی شێرەکەو بێباکی ئەو دلێرە، ناوبراوی سەرزەنشت کرد. خان ئەحمەد خان لەوەڵامدا فەرموی:"ئێمە دو شێری هاوتاو دلاوەر پەلاماری یەکتریمان دا، یەغباڵ هێنای و بەخت سواربو، من ئەوم بەزاند." شا فەرمایشتە جوانەکەی ئەو لاوچاکەی زۆر بەدڵەوە چوو، زەڕینکولاه بەهاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بڵندیە شادبو. ئینجا بەڕێ و رەسمێکی شایانی شاریاران بێ و بە بەزەك و دۆزەك و دەبدەبەو سەنسەنەیێکی لەشانی گەورەپیاوان بوەشێتەوە هەردو پرشنگدار جوت بون و بەیەك گەیشتن."

دیارە ئەم چیرۆکە ئەفسانەییە دروستکراوی خەیاڵی ژنانی بنەماڵەی ئەردەڵانە، بۆ ئەوەی ئازایەتیەکی نائاسایی بدەنە پاڵ کەسێ کە لەخەیاڵی ئەواندا پیاوێکی نائاسایی و پاڵەوانێکی بێ وێنە بوەو، بەم چیرۆکە شان و شکۆی بەرز بکەنەوە.

هەروەکو ئەم چیرۆکە بەسەر زمانەوە بوەو، مەستورە لەپێشینانی خۆی بیستوەو لەمێژوەکەیدا تۆماری کردوە، چیرۆکێکی تریش هەر بەسەر زمانەوە

بوە، ئەبێ ئەویشی بیست بێ، بەلام بۆ رێز لێتان لەم بنەماڵەیە خۆی لەگێڕانەوەی بواردوە. لەپێش ئەمو لەدوای ئەمیش، جگە لەنوسەری (سیر الاکراد: ٤٥) کە لەبنەماڵەی ئەردەلان نەبوە. کەسێك لەمێژونوسەکانی ئەردەلان باسیان نەکردوە.

دەماودەم ئەگێڕنەوە: خاتو کلاوزەڕ حەز لەیوسف یاسکە ئەکا کەنۆکەرێکی قۆزی خۆیان بوەو دەستی لەگەڵ تێکەلاو ئەکا. خان بەکەینوبەینی کلاوزەڕو یوسف ئەزانێ. لەسەر ئەوە یوسف سزا ئەداو، فەرمان ئەدا لەچینی دیواردا بەزیندویەتی بینێژن. یوسف شاعیرێکی دەم پاراو بوە. لەگەڵ هەمو چینێکی دیوارەکەدا شیعرێك ئەلێو، لەخان ئەپاڕێتەوە لێی ببورێ. ئەم هەمو پاڕانەوەیە کەلکی نابێ چینەکانی دیوارەکە ئەگاتە راستی سەری. ئەوسا ئیتر ئومێدی بەژیانو لێبوردن نامێنێ. بۆ دەربڕینی داخی دڵی ئەکەوێتە جنێودان، ئەلێ:"ئەگەر ئەمکوژی(...)، ئەگەر نامکوژی(...)، خاتو کلاوزەڕ کەوتە ژێرمەوە." وەستاکە بۆ ئەوەی بەیەکجاری یوسف بێدەنگ بکا تۆپەڵێك گەچ ئەمالێ بەدەمیدا.

بەشی یەکەمی چیرۆکەکە هەموی لەهەڵبەستراو ئەچێ. شا عەباس خوشکێکی نەبوە ناوی زەرینکولاه بێو، هیچ سەرچاوەیەکی ئەو سەردەمەیش باسی ئەم ژنهێنانو شێرشکاندنە ناکات. رەنگە ئەم ژنەی دراوە بەخان ئەحمەد خان، وەکو نوسەری (ذیل:١٨) ئەلێ: ((..یەکێ لەپەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی...)) بوبێ، نەك خوشکی شا. شاهەکانی ئێران هەرگیز لەژنو پارە تێر نەئەبون. حەرەمسەراکانیان هەمیشە پڕ بوە لەژنو کەنیزەك. جاروبار لێیان بەخشیون. بۆ نمونە: شا سولتان حسێن، دوایین شای سەفەوی، ٥ هەزار ژنی سیغە کردوە، لەوانە ٢ هەزاریان کچ بون. فەتحعەلی شای قاجاریش نزیکەی هەزار ژنو کەنیزەك لەحەرەمسەراکەیدا بوە. جاروبار هەندێ لەم ژنانەیان، بەکاربەدەستو دەستوپێوەندەکانیان ئەبەخشی.

-٤-

گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەلاتدار

میرەکانی ئەردەلان تا هەلۆخان هەمویان سوننە بون. لەخان ئەحمەد خانەوە کە لەدەرباری شا عەباسدا پەروەردە کراوە، ئیتر بون بەشیعە. لەم روەوە نوسەری (ذیل:١٨) ئەلێ: ((شاه عەباسی بەهەشتی، خان ئەحمەد خانی کوڕی هەلۆخانی چەند ساڵێك بەنەریتی قزلباشی پەروەردە کردو بەجلوبەرگو نازو نیعمەت، لەدابو شوێنی کوردیو عەشیرەیی دوری خستەوە. دوای ئەوەی خستیە

سەر رەسم و ڕێگای قزلباشی، بەنەزەری شاهانە چاوی لێ کردو یەکێ لەپەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی.. شانازی پێ بەخشی.))

تێبینی: دەربارەی ژنەکانی شاسولتان حسێن، بڕوانە: (رستم التواریخ: ٧٠-٨٣)و، دەربارەی ژنەکانی فەتحعەلی شا، بڕوانە (تاریخ عضوی).

نوسەری (سییر:٤٤)یش چیرۆکێکی تری هەڵۆخان ئەگێڕێتەوە کەدیارە بیستویەتی و ئەڵێ: ((لەسەر دینی ئیسلام و مەزهەبی ئەهلی سوننەت و جەماعەت بو. تەعەسوبێکی تەواوی لەگەڵ گروهی دوانزە ئیمامی هەبوو، هەرگیز ڕێگەی نەئەدان بێنە وڵاتەکەیەوە. کەبیستی خان ئەحمەد خان خوشکی شای هێناوەو تاقمێ قزلباشی لەگەڵ خۆی هێناوە، وتی: "انا لله وانا الیه راجعون، زۆر ناخایەنێ کەدەعوەتی رافیزی لەکوردستاندا بڵاو ئەبێتەوە!" نوسەری (تحفه:١٠٩)یش، ئەگێڕێتەوە کە لەکۆڕێکدا هەڵۆخان بەتوڕەییەوە روی کردۆتە خان ئەحمەدو نزای لێ کردوەو وتویەتی:"...رۆڵە جوانە مەرگ بی! وا کەپێی قزلباشت هێنایە ناو مەملەکەتی کوردستانەوە..."

ناکۆکی شیعە-سونە لەو سەردەمەدا زۆر توندوتیژ و، یەکێ لەگرنگترین بیانوەکانی شەڕوشۆڕی نێوان رۆم و عەجەم بوە. ئێران مانی خۆی لەپێڕەوی مەزهەبی شیعەو عوسمانی مانی خۆی لەپێڕەوی مەزهەبی سوننەدا دیوە. گۆڕینی مەزەب بەناوی میرەکانیشەوە دیارە: کەلبعەلی، عەلیقولی، عەباسقولی، حەسەنعەلی، رەزاقولی... کەهەمو ناوی شیعەن.

-٥-

گلدانەوەی میرە گومانلێکراوو سەرکێشەکانی ئەردەڵان لە پایتەختدا

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٨-٥٠)، (مستورە: ٤٧-٥٠)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١١٠-١١١)، دەربارەی ناردنی هەڵۆخان بەگیراوی بۆ دەرباری شا عەباس، بەکەمێ جیاوازیەوە هەمویان یەك چیرۆك ئەگێڕنەوە:

شا عەباس کەهاتە سەر تەخت، دەسەڵاتی ناوەندیی دەرباری سەفەوی لەوپەڕی لاوازیدا بو، بەڵام بەشێنەیی هێزی تێ گێڕایەوەو دەسەڵاتی بەسەر سەرانسەری ئەرزی ئێراندا پەیداکردەوەو، گەورەو دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی هێنایەوە ژێر باری فەرمانبەری. هەڵۆخان، یەکێ بو لەوانەی گوێی نەدابوە شا عەباس و، نەچوبو بۆ لای و، لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیشیدا بەشداری نەکردبو. دوای ناردنی خان ئەحمەد خانی کوڕیشی بەبارمتە، پێوەندییان هەر بەجۆرە مابوەوە.

شا عەباس داوای لەخان ئەحمەد خان کرد بگەڕێتەوە کوردستان، خۆی کاروباری وڵات بگرێتە دەست و بارکی بۆ لای ئەم بنێرێ. خان ئەحمەد بەخەڵات و بەراتەوە گەڕایەوە بۆ کوردستان و کەوتە دڵنەوایی و ڕاکێشانی خەڵك. هەڵۆخان بۆ ڕێز لێنانی کوڕەکەی کۆڕی میوانداری ڕێکخست. فەرمانیدا مێوژ و گوێزێکی زۆریان هێناو بەسەر دانیشتوانی کۆڕەکەدا دابەشیان کرد. مشتێ مێوژ و دو مشت گوێزو دو بەردیان لەبەردەم هەر یەکێکیاندا دانا. بەردەکان بۆ شکاندنی گوێزەکان بو.

خان ئەحمەد ئەم سفرەو خوان و ئەم میوانداریەی بەسوکایەتی ئەزانێ بۆ خۆی، بەتایبەتی کەئەم ماوەیەکی درێژی لەناو شارستانیێتی قزلباشدا بەسەر بردبوو، کەسانی بێگانەی بۆ ئەم سەفەرە لەگەڵ خۆی هێنابو. ناردی لەناو بارەکانی خۆیدا قوتوی ڕەنگینی پڕ لەحەلەویات و شیرینی جۆراوجۆری هێنایە کۆڕەکەوە. هەلۆخان لەمە زۆر تورە ئەبێ بەخان ئەحمەد خان ئەڵێ: " بەم شیرینیە ژیانی منت تاڵ کردو کاروباری کوردستانت گەیاندە جێیەکی زۆر خراپ!))
بەتوڕەییەوە لەکۆڕەکە هەڵئەستێ و ئەچێتە ناو قەلای حەسەناواوەو دەرگاکانی لەڕودا دائەخا.

خان ئەحمەد خان گەمارۆی قەڵاکەیدا، بەڵام نەیتوانی بیگرێ تادایکی پاسەوانەکانی قەلای هەڵفریواندر، مەلا یەعقوبی ناردە لای خان ئەحمەدو شوێنێکی بۆ دیاری کرد کەنیوەشەو لەو شوێنەوە بێتە ناو قەلاوە. هەلۆخان پێ ئەزانێ و لەگەڕانەوەدا مەلا یەعقوب ئەگرێ و بڕیار ئەدا لەسەر ئەم خیانەتە کەرۆژ بووە بیکوژێ. هەمان شەو خان ئەحمەد دەرگای قەڵای بۆ ئەکرێتەوە ئەچێتە ناوی، هەڵۆخانی باوکی ئەگرێ و ڕەوانەی ئەسفەهانی ئەکا، مەلا یەعقوبیش ئازاد ئەکا.

مەلا یەعقوب، کە بەتەمای مردن بو، بەجۆرێکی چاوەڕێنەکراو بەر بو. لەو کاتەوە ئیتر کەیەکێ ئەکەوێتە بەر هەڕەشەی مەترسیی مردنەوە، هاوار ئەکا: ((خوای مەلا یەعقوب ڕزگارم کە!)) ئەمە بوە بەپەندو کەوتۆتە سەر زار.
-٦-

ئەم نەریتانە کەبنەماڵەی ئەردەڵانی بەشاهەکانی ئێرانەوە ئەبەستەوە، ئەگەرچی لەسەردەمی شا عەباسدا داهێنران، بەڵام دوای نەمانی زنجیرەی سەفەویش، لەدەرباری ئەفشار، زەند، قاجاردا پێڕەوی کرا.

سەرەنجامی هەڵۆخان

شا عەباس، لەهەڵۆخانی ئەردەڵان دڵتەنگ بو، چونکە بۆ دەربڕینی دڵسۆزیو فەرمانبەری، هەرگیز نەچوبوە لایو لە لەشکرکێشیەکانیدا بەشداریی نەکردبو. بەبیانوی ئەوەی هەڵۆخان لەبەر پیری کەنەفت بوەو، لەناو عەشائیردا دەسەڵاتی نەماوە، خان ئەحمەدخانی کوڕی، کەهەر لەمناڵیەوە لەدەرباری شادا پەروەردە کرابو، ناردەوە بۆ کوردستان، بۆ ئەوەی ئەم لەجێگەی باوکی ببێ بەوالی ئەردەڵان (١٠٢٣). (عالم ارا: ٨٦٧).

هەڵۆخان ئەمەی پێ خۆش نەبو، بەخۆشیی ئامادە نەبو کاروباری وڵاتی تەسلیم بکا. مێژونوسی سەفەوی ئەم لاملییەی هەڵۆخان بەجۆرێكو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش بەجۆرێکی تری لێك ئەدەنەوە. (عالم ارا: ٩٢٦) ئەڵێ: بەپێی سروشتی مرۆڤ کە تا ئەمرێ ئامادە نیە دەس لەماڵو مولکی دنیاو پلەو پایەو دەسەڵات هەڵبگرێ، کاروباری وڵاتی تەسلیمی خان ئەحمەدی کوڕی نەکرد. مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش ئەڵێن: خان ئەحمەدخان ڕەفتاری کوردیی عەشیرەتی گۆڕیبو بەڕەفتاری قزلباشو، هەڵۆخان ئەترسا سەربەخۆیی وڵاتەکەی بەهۆی ئەمەوە لەناو بچێ.

خان ئەحمەد ساڵی ١٠٢٦ دوای ئەوەی بەشەڕوشۆڕ هەڵۆخانی باوکی شکاندو ناچاری کرد بکشێتەوە قەڵای حەسەناوا، بەیارمەتی دایکی بەفێڵ قەڵای حەسەناواو، لەناو قەڵاکەیشدا باوکی گرتو، بەگیراوی ڕەوانەی ئەسفەهانی کردو، خۆی کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. (عالم ارا: ٩٢٦)، (لب: ٤٩-٥٠)، (مستورە: ٤٨-٤٩)، (حدیقە: ١٣٠-١٣١)، (تحفە: (١١٠-١١١).

هەڵۆخان لەو کاتەدا وەکو (عالم ارا: ٩٢٧) ئەڵێ تەمەنی لەهەشتا تێپەڕی بو بەڵام بەحەفتا ساڵ ئەچو. شا بڕیاریدا پاشماوەی ژیانی لەسەڵتەنەتخانەی ئەسفەهان، بەسەر بەرێ.

بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان شا عەباس ڕێزی زۆری لەهەڵۆخان گرتوە، قازی مەلا شەریف ئەڵێ هەتا مرد لەئەسفەهان گل درایەوە، بەڵام (خەسرەو بەگ: ٥٠) ئەڵێ پاش ماوەیەك ڕێگە درا بگەڕێتەوە کوردستان بەو مەرجەی دەس نەخاتە ناو کاروباری ئەمارەتەکەوە. (مستورە:٤٩) هەردو قسەی گێڕاوەتەوە بێ ئەوەی ڕەئی خۆی بداو ئەڵێ خوا خۆی باشتری ئەزانێ. نوسەرانی (حدیقە: ١٣١)و (تحفە: ١١١) قسەکەی خەسرەو بەگیان وتۆتەوەو، ئەوەندەیان لێ زیاد کردوە کەدوای ٦ مانگ بەڕێزو سەربەرزیەوە ڕێگەی گەڕانەوەی دراوە، بەڵام (عالم

ارای عباسی: ۱۰۷۰) مەسەلەکەی بەچاکی رون کردۆتەوەو، لەناو روداوەکانی ساڵی ۱۰۳٦دا نوسیویێتی: ((هەڵۆخان، لەمیرەکانی زەمانی شا... بو، بەو جۆرەی کەپێشتر باس کرا مەملەکەتی میراتیی بەخان ئەحمەدخانی کوڕی سپارد، بەپێی فەرمان لەئەسفەهان دانیشت بو. تەمەنی لە۹۰ تێپەڕی بو، لەم ساڵەدا بێ ئەوەی نەخۆش بکەوێ، کتوپڕ مرد)).

لێرەدا چەند پرسیارێ دێتە پێشەوە: تۆ بڵێی مێژونوسەکانی ئەردەڵان ((عالم ارای عباسی)) یان نەخوێندبێتەوە، کەیەکێ لەبەناوبانگترینی مێژوەکانی ئەوسای ئێرانەو، نوسەرەکەیشی روداونوسی رەسمیی شا عەباسو هاوزەمانی روداوەکە بوە. یان خوێندویانەتەوە، بەڵام باوەڕیان بەگێڕانەوەکەی ئەو نەکردوە؟ یاخود بۆ مەبەستێکی سیاسی ئەبێ ئەم روداوەیان گۆڕی بێ؟

خان ئەحمەد خانی یەکەم (۱۰۲٥-۱۰٤٦)

-۱-

سەردەمی ژیانو حوکمڕانی خان ئەحمەدخان، سەردەمێکی نائارامو ئاڵۆزو پڕ شەڕوشۆڕ بوە. لەلایەکەوە شەڕوشۆڕی رۆمو عەجەمو لەشکرکێشی یەك لەدوای یەك، لەلایەکی ترەوە نائارامی هەلومەرجی ژیانی تایبەتی خۆی: خیانەتی خاتو کلاوزەری هاوسەری، بەشداری لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادو کەرکوكو موسڵ، شێت بونی، کوێرکردنی کوڕەکەی، هەڵگەڕانەوەی لەدەرباری سەفەوی، پەنابردنی بۆ عوسمانی، شکانی لەدەشتی مەریوان... بێگومان، خان ئەحمەد خان یەکێ بوە لەخانە هەرە گەورەکانی ئەردەڵانو، دەورێکی گرنگی لەڕوداوەکانی ئەردەڵانو ناوچەکەدا گێڕاوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان، هەمویان بەڕێزێکی زۆرەوە چەندین لاپەڕەی مێژوەکانیان بۆ باسی سەروەریەکانی تەرخان کردوە، بەڵام زنجیرەی روداوەکانیان لێ تێکەڵاو بوە. درێژەیان بەهەندێ روداوی بچوكو بێ بایەخ داوەو، هەندێ روداوی گرنگو کاریگەریان فەرامۆش یان بەکورتی گێڕاوەتەوە. لێرەدا، بەیارمەتی ئەوانو هەندێ سەرچاوەی مێژویی تر، هەوڵ ئەدەم سەرلەنوێ روداوەکان دابڕێژمەوە.

-۲-

شاعیرێکی ئەو سەردەمە روداوە گرنگەکانی ژیانی خان ئەحمەد خانی، بەحسابی ئەبجەد بەوردی بە٥ وشە، لە ٤بەیتی فارسیدا کورت کردۆتەو، ئەڵێ:

خان اکراد یعنی خان احمد

سال (بخت: ۱۰۰۲) امد از عدم بیرون

سال (کج بخت: ١٠٢٥) یافت حکم جلوس
در (غلط: ١٠٣٩) گشت ابله و مجنون
باز صحت بیافت اندر (غم: ١٠٤٠)
یافت حکمی از پیشتر افزون
سال (غم ها: ١٠٤٦) هزیمتش دادند
رفت بیرون از این زمانه دون
کوردیەکەی:
خانی کوردەکان، واتە: خان ئەحمەد،
ساڵی (بەخت) لەنەبون هاتە دەرێ
ساڵی (بەختی کەچ) فەرمانی حوکمڕانی وەرگرتو، لە (غەلەت)دا گەوجو شێت بو
لەناو (غەم)دا چاك بوەوە، لەجاران زیاتر دەسەڵاتی پەیداکرد
ساڵی (غەمەکان) شکاندیانو، لەم زەمانە دونە دەرچوە دەرێ!

-٣-

پەلاماردانی موکریو بلّباس

پێ ئەچێ خان ئەحمەد سەرەتای فراوانخوازی قەڵەمڕەوەکەی بە لەشکرکێشی بۆ سەر موکریو بلّباس دەس پێکرد بێ. لەم هێرشەدا بێ بەزەییانە کەوتۆتە راونانو کوشتنو تالاّنکردنیان. ئێلەکانی موکریو بلّباس لەو ئێلانەبون، کە بەدرێژایی سەردەمی سەفەوی، لەگەڵ دەسەلاّتی قزلباشدا لەململانێدا بون. چەندین جار کەوتونەتە بەر هێرشی خوێناوی قەتڵوعامو تالاّنی سەرو ماڵ. یەکێ لەو هێرشە خوێناوییانە، لەساڵی ١٠١٩دا، شا عەباس خۆی سەرکردایەتی کردوە، کەمەلا جەلالی موننەجیم بەدرێژی گێراویەتیەوە. خان ئەحمەدخانیش کەپەروەردەی دەرباری شا عەباسو دڵسۆزی گوێڕایەڵی بێ چەنوچونی بوە، دورنیە هێرشەکانی ئەمیش درێژەکێشانی هێرشەکانی ئەو بوبێ. (بڕوانە: ملا جلال الدین منجم: ((تاریخ عباسی، یا روزنامە ملا جلال))، بەکوشش سیف اللە وحیدنیا، تهران، ١٣٦٦)

-٤-

داگیرکردنی بەغداد

بەکر، یەکێ لەئینکشاریەکانی بەغداد کەگەیشتبوە پلەی سوباشی، دەسەلاّتی زیادی کردبو چاوی بڕی بوە ئەوەی ببێتە پاشای بەغداد، لەپیلانێکی شێوە کودەتاییدا پاشای کوشتو، ناحەزەکانی تری لەناوبرد. داوای لەبابیعالی

کرد خۆی بکەن بەپاشای بەغداد. بابیعالی کەسێکی تری دانا بەپاشاو تا گەیشتنی ئەویش کەسێکیان نارد کاروباری بەغداد وەربگرێ تا وەزیری تازە ئەگات، بەکر ئەمیشی کوشت. فەرمان درا بەحافظ ئەحمەد پاشای والی دیار بەکر والی تازە بباتە سەر شوێنەکەی. ئەمیش هێزەکانی پاشاکانی دیاربەکر، موسڵ، مەرعەش‌و سیواسی کۆکردەوەو بەرێگای موسڵ‌و کەرکوکدا بەرەو بەغداد چو، لەسەروی شاردا، نزیك ئەعزەمیە، بارگەی خست.

دانوسەندنی نێوان بەکرو حافظ بەئەنجام نەگەیشت، چونکە بەکر سوربو لەسەر ئەوەی فەرمانی پاشایەتی بەغدادی بۆ دەربچێ. چەند شەڕێ لەنێوان هێزەکانی بەکرو حافظ دابو، بێ ئەوەی هێزەکانی حافظ هیچ سەرکەوتنێ بەدەس بهێنن. بەکر کلیلی شاری بەغدادی بۆ شا عەباس ناردو داوای یارمەتی لێ کرد. شا عەباس ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی، بۆ ئەوەی عیاق‌و پیرۆزگاکانی بگرێ. دەسبەجێ فەرمانی بۆ حاکمەکانی سەرسنور، لەوانە حاکمی ئەردەڵان، کە ئەوسا خان ئەحمەد خان بو، دەرکرد، بەسەرکردایەتی حاکمی هەمەدان کۆببنەوەو، بچن بۆ یارمەتیدانی بەکر سوباشی.

هێزێکی گەورەی ئێران بەسەرکردایەتی قەرچغای خان گەیشتە شارەبان. لەوێوە هەواڵیان بۆ سەرداری عوسمانی نارد: لەبەر ئەوەی بەغداد بۆتە شارێکی ئێرانی‌و، بۆ ئەوەی ئاشتی لەنێوان ئەم دو میللەتەدا دابین ببێ، داوایان لێ کرد ئەو ناوچەیە چۆڵ بکات. لێشاوی هێزی ئێرانی بەرێگاوەبو. حافظ پاشا، بەرەو دوا کشایەوە موسڵ. قەرچغای خان گەیشتە بن دیواری بەغدادو داوای خۆبەدەستەوەدانی لەبەکر کرد. بەکر ملی نەدا.

شا عەباس لەهاوینی ١٠٣٢ (١٦٢٣)دا گەیشتە بەغداد. گەمارۆدانی بەغداد پێی نایە مانگی سێیەمەوە، پارێزەرانی قەڵاو دیوارەکان ورەیان بەرداو، محەمەدی کوڕی بەکر بەنهێنی لەگەڵ شا پێکهات شاری بەدەستەوە بدا بەو مەرجەی ژیانی بپارێزێ. شەوی ٢٨ی تشرینی دوەمی ١٦٢٣ سەربازی ئێرانی چونە ناو بەغدادەوەو، لەبەیانی‌دا لەمنارەو سەربانی شوێنە بەرزەکانەوە شەیپوری سەرکەوتنی شای ئێران لێ دار. بەکر گیراو بە بەرچاوی محەمەدی کوڕیەوە بەئەشکەنجە کوژرا. هەمو سەربازەکانی عوسمانی‌و ژمارەیەکی زۆر سوننە گیران‌و، دەوڵەمەندەکان خرانە ژێر ئەشکەنجەوە. شا ئەیویست هیچ سوننەیەك بەزیندویەتی نەمێنێ. گۆڕخانەکانی ئەبو حەنیفەو شێخ عەبدولقادری گەیلانی روخێنران‌و، زۆری مزگەوت‌و قوتابخانەکان کرانە تەویلە. بەهەزاران ژن‌و منداڵ بەدیلی نێردرانەوە ئێران‌و فرۆشران‌و، جارێکی‌کە وڵاتەکەی خۆیان نەبینیەوە.

شا عەباس دوای ئەوەی زیارەتی پیرۆزگاکانی کردو، سەفیقولی خانی بەحاکمی بەغداد دانا، خۆی گەڕایەوە ئێران‌و، قەرچغای خان چوە سەر ولایەتەکانی موسڵ‌و شارەزور، ئەوێشیان گرت. (لۆنگریك: ٧٦-٨٠).

هەندێ لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان عاتیفە هەڵی گرتون‌و، ئەم سەرکەوتنە جەنگیە: گرتنی بەغدادو کەرکوك‌و موسڵیان، بەپاڵ خان ئەحمەد خان داوە. (لب: ٦٠-٦١)، (مستورە: ٥٧-٥٨)، (حدیقە: ١٣٣)، (تحفە: ١١٦-١١٧)

بێگومان خان ئەحمەد خان لە لەشکرکێشیەکانی ئێراندا بۆ سەر عیراق بەشداریەکی کاریگەری کردوە، بەسوپای کوردستانەوە لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی شا عەباس شاری بەغدادی گرت‌و، لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی قەرچغای خان موسڵ‌و کەرکوکی گرت، بەشدار بوە. (عالم ارا: ١٠٠٢-١٠٠٦) بەڵام نەخان ئەحمەد بەتەنیا قارەمانی ئەم سەرکەوتنە بوەو نەهێزەکەیشی هێزی سەرەکی شەڕەکان بوە، ئەمیش یەکێ بوە لەو سەدان میرو سەردارانەی کە لەسەرانسەری ئێرانەوە لەگەڵ شا عەباس هات بون بۆ گرتنی بەغدادو، هێزەکەیشی جۆگەیەکی بچوکی دەریای ئەو لەشکرە گەورەیە بوە.

-٥-

مێژونوسەکانی ئەردەڵان درێژە بە لەشکرکێشیەکانی خان ئەحمەد خان ئەدەن‌و ئەڵێن: چوە سەر رەواندز، حەریر، کۆیە، ئامێدی‌و، بۆ هەر یەکێ لەم شارانە حاکمێکی لەبنئامۆزاکانی: کوڕو نەوەکانی بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ، کە کەشمەکەشی رۆژگار بێدەسەڵاتی کردبون، دانا. هەروەها موسڵی گرت‌و چوە سەر یەزیدیەکان کوشتاری زۆری لێ کردن‌و تالانی کردن. ئەم سەفەرە وەکو (لب: ٦١) ئەڵێ: ٧ ساڵ‌و ٣ مانگی خایاندوە.

هەرچەندە ئەم هەواڵانە زۆریان پێوە نراوە، بەڵام ئەبێ لەو ساڵانەدا بوبێ، کەبەغدادو موسڵ‌و کەرکوك گیراوەو، دەسەڵاتی عوسمانی لەعیراقدا نەماوەو، عیراق بۆتە بەشێکی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی فراوانی سەفەوی. لەو ساڵانەدا خان ئەحمەد خان جگە لەوەی والی ئەردەڵان بوە، بەگلەربەگی شارەزوریش بوە. قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لەهیچ سەردەمێك دا، نە پێش ئەم‌و نە دوای ئەم، بەئەندازەی ئەم سەردەمەی خان ئەحمەد خان فراوان نەبوە.

-٦-

خان ئەحمەدخان ساڵانی ١٠٣٩-١٠٤٠ توشی نەخۆشی ئەقڵیی بوە. نەخۆشینەکەی ئەوەندە سەخت بوە، گەورەپیاوانی ئەردەڵان ناچار بون لەژورێکی تەنیادا بەزنجیرکراوی زیندانیی بکەن. (عالم ارا)یش لەڕوداوەکانی ساڵی

١٠٣٩دا، لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((خان ئەحمەدخان، کە لەخاسانی حەریمی عیزەتو پەروەردەکراوەکانی ئەم دەوڵەتە بو... بەپێی فەرمانی شا، والی‌ی گوێلێگیراوی تایەفەکانی ئەردەڵان بو.. لەم کاتەدا توشی نەخۆشینێبو نەیئەتوانی کاروباری وڵات بەڕێوە ببات، لەبەر ئەوەی پشت بەمیر مەئمونی برای نەئەبەستراو، گومانی لێ ئەکرا بیکوژێ، کاربەدەستانی دەوڵەت بەچاکیان نەزانی لەوێ بمێنێتەوە، هێنایانە دەربار بۆ ئەوەی پزیشکەکانی شا تیماری بکەن)).

نەخۆش کەوتنی خان ئەحمەدخان هاوزەمان بوە لەگەڵ چەند روداوی گرنگدا: مردنی شا عەباس (١٠٣٩)و هاتنی شا سەفی بۆ سەر تەختو، هێرشی گەورەو فراوانی خوسرەو پاشای سەرداری عوسمانی بۆ سەر موسڵو شارەزورو ئەردەڵانو هەمەدان.

-٧-

داگیرکردنی ئەردەڵان

عیراقو پیرۆزگاکانی بۆ دەوڵەتی عوسمانی گرنگیەکی گەورەی هەبو، بەتایبەتی لەروی مەعنەویەوە. لەبەر ئەوە نەیئەتوانی وازی لێبهێنێ. چەند جارێ لەشکری ناردە سەری سەرکەوتو نەبو.

(لۆنگریك: ٨٧-٩٠) بەیارمەتی سەرچاوە عوسمانیەکان دەنگوباسی لەشکرکێشیەکی گەورەی عوسمانی بۆ سەر مەڵبەندی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوە، کەخوسرەو بەگو مەستورە لێی بێدەنگ بونو، (حدیقە)و (تحفە)یش بردویانەتە سەردەمی حوکمڕانی سلێمان خانی کوڕی عەلەمەدین.

خوسرەو پاشا، لەئایاری ١٦٢٩ (١٠٣٩)دا، بە لەشکرێکی گەورەوە بەرەو عیراق بۆ ئازادکردنی بەغداد کەوتە رێ. بەسەر قۆنیەو حەڵەبو دیاربەکردا گەیشتە موسڵ. ئەو وەرزەی ساڵ زۆر سەخت بو. لەهەندێ شوێن بەفری زۆرو لەناوەڕاستی عیراقدا بارانێکی زۆر باری. پیرەکانی وڵات بەدرێژایی تەمەنیان بارانی وا زۆریان لەموسڵ نەدی بو. رێگەوبانەکان هەموی بوبون بەقوڕو چڵپاو. لەبەر ئەوە پەلاماردانی بەغدادیان لەو هەلومەرجەدا بەباش نەزانی.

هێزەکە لەزێی گەورە پەڕییەوە بەنیازی ئەوەی پەلاماری خواروی عیراقو رۆژهەڵات بدا. لەنزیك هەولێر ئەنجومەنێکی جەنگییان بەست. حاکمە ئێرانیەکانی هەولێرو کەرکوك هەڵاتن بۆ بەغداد. هەمو سەرکردەکانی سوپاو سەرۆکی تیمارەکانو بەگەکانی کوردو شێخەکانی عەرەب، لەم ئەنجومەنەدا، بەشدار بون. دەرکەوت هێرش بەرەو خواروی عیراق، بەهۆی قوڕو چڵپاوی رێگەو

مەترسی گوشاری دوژمنانەی ئەردەڵان لەپشتەوە، لەکردن نایەت. بڕیار درا یەکەمین هێرش بۆ سەر شارەزور بکرێ، بۆ پاککردنەوەی لەلایەنگرانی ئێران.

ئەو کاتە هێشتا خان ئەحمەدخان والی ئەردەڵانو بەندەی دڵسۆزی شا بو، بەڵام خۆی نەخۆشو لەناو خزمەکانیشیدا زۆری تێدا بو لایەنگری ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیی سوننە بون. کەئۆردوی رۆم لەکەرکوکەوە بەرەو رۆژهەڵات کشا زۆر لەبەگەکانی ئەردەڵانو ٢٠ خانی کورد بۆ دەسماچکردنی وەزیر ئامادە بون.

سوپای عوسمانی لەبەردەم تولەڕێی شاخەکانی هەوراماندا لەگوڵعەنبەر (خورماڵ) راوەستاو، سەرکردەکانی ئەنجومەنێکی جەنگیی گرنگیان بەست. بڕیاریاندا ئەو قەڵا کۆنە ئاوا بکەنەوە، کەسوڵتان سلێمانی قانونی کاتی خۆی لەسەر سنور دروستی کردبوو، دوای ئەو شا عەباس روخاندبوی. پاش ٧ حەفتە کاری سەخت قەڵاکەیان دروست کردەوە. ئینجا خوسرەو پاشا پێشەنگی هێزەکانی نارده سەر وڵاتی ئەردەڵان، یەکەم ئامانجیان قەڵای مەریوان بو، گرتیانو هێزێکی پارێزگارییان لێدانا. هێشتا هێزی سەرەکی عوسمانی لەشارەزور چاوەڕوان بو، زەینەڵ خانی شاملو، سەرکردەی گشتی هێزەکانی ئێران، لەهەمەدانەوە بەخێرایی جمی، بەتەمابو راستەوخۆ هەڵ بکوتێتە سەر شارەزور کەبنکەی ئۆردوی رۆمی لێبو. سوپای قزلباشو ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان بەرەنگای یەك بون. لەسوپای قزلباش چەند هەزار کەس کوژراو، زەینەڵ خان بەشکاوی گەڕایەوە ئۆردوگای شا سەفی. شا لەسەر ئەم شکانە لەسەری زەینەڵ خانیداو، رۆستەم خانی لەجێگەی ئەو کردە سوپا سالار.

لۆنگریك نوسیوێتی کەخان ئەحمەدخان، لەم لەشکرکێشییەدا، لەگەڵ زەینەڵ خان بوە. ئەمە جێگەی گومانە، چونکە لەو کاتەدا باری تەندروستی خان ئەحمەد بەرادەیەك خراپ بوە تینو توانی بەشداری تێدا نەبوە. رەنگە ئەوەی بەشداربوە، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدین بوبێ، کەیەکێ لەنزیکەکانی شا سەفیو، دواتریش لەجێگەی خان ئەحمەدخان کراوە بەوالی ئەردەڵان. رەنگە هەر لەبەر ئەوەیش بێ نوسەرانی حدیقەو تحفە لەژیننامەی ئەودا گێڕاویانەتەوە.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشا چوە ناو خاکی ئەردەڵانەوە. قەڵای حەسەناوای گرتو زۆری لێ کوشتو تالانی کرد. لەحوزەیرانی ١٦٣٠ (١٠٤٠)دا گەیشتە هەمەدان. ٦ رۆژ کوشتاریان تێدا کردو شارەکەیان تالانو وێران کردو گەیشتنە دەرگەزێنو ئەوێشیان وێران کرد.

لەئەنجومەنێکی جەنگیدا، سەرکردەکانی ئۆردوی عوسمانی بڕیاریاندا بەرەو بەغداد بگەڕێنەوە، بەتایبەتی ئیتر کەهاوینیش داهات بو، ئەو وەرزەی عیاق

لەباریو بۆ لەشکرکێشی. ئۆردوی ڕۆم روی بەرەو رۆژئاوا وەرگێڕا. بەلورستاندا گەڕایەوە دەشتی دیالەو، لەتشرینی دوەمدا دەوری بەغدادی دا. گەمارۆدانەکە سەرکەوتو نەبو. خوسرەو پاشا بڕیاری کشانەوەیدا لەڕۆژانی یەکەمی ١٦٣١دا گەیشتە موسڵ.

-٨-

ساڵی ١٠٤١ خان ئەحمەدخان لەنەخۆشینەکەی هەستایەوەو، هەر ئەو ساڵە بەهێزێکی ئێرانیەوە بەرەو شارەزور بەڕێ کەوت‌و، هێزەکانی ئەردەڵانیش دایانە پاڵی. هەمو ئەو شوێن‌و قەلایانەی شارەزوری گرتەوە، کەساڵی پێشو لەشکری عوسمانی گرتبونی، ناوچەکە هاتەوە ژێردەستی خۆی. ٥ لەو پاشایانەی لەم ناوچەیەدا دانرابون‌و، خان ئەحمەدخان لەم هێرشەدا راوی نابون، هەلاتن بۆ موسڵ، لەسەر ئەم هەلاتنە هەر پێنچیان کوشتن. (ذیل عالم ارا: ٥٩)، (لۆنگریك: ٩٠).

-٩-

سەرەنجامی خان ئەحمەدخان

سورخابی کوڕی خان ئەحمەدخان، کەوەکو (ذیل شرفنامە: ١٩) ئەلێ: ((کەبنەچەکەی دەگەڕایەوە بۆ پەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی))، لەزەمانی شا عەباسەوە لەئەسفەهان لەدەرباری سەفەویدا بۆ پەروەردەکردن راگیرابو. شا سەفی دڵی لێ پیس کردو چاوی دەرهێنا. ئەم هەواڵە خان ئەحمەدخانی هەژاند. بەقسەی (ذیل عالم ارا: ١٨٩): ساڵی ١٠٤٦ لەئێران هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ دەوڵەتی عوسمانی برد.

لەو کاتەدا لەنێوان رۆم‌و عەجەمدا هێشتا بارودۆخی جەنگ بەردەوام بو، هێزێکیان بۆ یارمەتیداندا بەخان ئەحمەدخان. هێزێکی ئێرانی لەدەشتی مەریوان هاتە سەر ئەم هێزەی لەگەڵ خان ئەحمەدخان بو. شەڕ بەقازانجی ئێران بەلادا کەوت. لەشکری رۆم‌و خان ئەحمەدخان شکان (١٠٤٦). خان ئەحمەدخان بەشکاوی کشایەوەو چوە موسڵ. هەر لەو ساڵەدا لەتەمەنی ٤٤ ساڵیدا بەئاوارەیی لەموسڵ جوانەمەرگ‌و لەنەبێ یونس بەخاك سپێردرا. (لب: ٦٣-٦٦).

بەم پێیە ئەو هەواڵەی (حدیقە: ١٣٤)و (تحفە:١٢٠) ئەیگێڕنەوە، کەگوایە: خان ئەحمەدخان، کرماشان، هەمەدان، ورمێی هێناوەتە ژێر دەستی خۆی‌و، حاکمەکانی قزلباشی لێ دەرکردن‌و هی خۆی لەجێگە داناون‌و، سوڵتانی عوسمانیش ولایەتەکانی موسڵ‌و کەرکوکی پێ بەخشیوە. ماوەی ٧ ساڵ

بەسەربەخۆیی حوکمڕانی کردوەو، لەمینبەری مزگەوتەکاندا خوتبە بەناوی ئەمەوە خوێندراوەتەوەو سکەی پارەی بەناوی خۆیەوە لێ داوە... لەهیچ سەرچاوەیەکدا، تەنانەت لەمێژوەکانی خەسرەو بەگو مەستورەیشدا، پشتیوانی لەم چیرۆکانە نەکراوە، لەبەر ئەوە دور نیە هەڵبەستی خەیاڵی خۆیان بێ.

محەممەدخان کوڕی خوسرەوخان (١١٠٥-١١١٣؟)

-١-

ئەگەرچی خوسرەوخانی باوکی بەفەرمانی شا سلێمان کوژرابو، بەڵام خۆی لەدەزگای سەفەویدا لەئەسفەهان مابوەوە. شا سوڵتان حسێن، کەهاتە سەر تەخت، محەممەدخانی لەجێگەی خان ئەحمەدخان کرد بەوالیو ڕەوانەی کوردستانی کردەوە.

-٢-

بوژانەوەی میرایەتی بابان

لەسەردەمی ئەمدا، میرایەتی بابان، سەرلەنوێ بوژایەوەو، وەکو هێزێکی کاریگەر لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا هاتە مەیدانەوە. سلێمان بەبە، ناوچەکانی مەرگە، شارباژێڕ، قەرەداخی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو، هێزێکی گەورەو دەزگایەکی زلی پێکەوە نابو. لەو ماوەیەدا قاتوقڕیو برسێتیەکی کوشندە لەبەغداد بڵاوبوەوە. سلێمان بەبە لەگەڵ دلاوەری، موتەسەریفی شارەزوردا بو بەشەڕ، دلاوەر کوژراو، سلێمان بەبە کەرکوکی گرت، کەناوەندی ولایەتی شارەزور بوو. والی بەغداد بەگفتو گەف ویستی بیهێنێتەوە ژێرباری فەرمانبەری، کەڵکی نەبو. هێزی نارده سەری ئەویش چاری نەکرد.

-٣-

لەهەولی فراوانخوازیدا، سلێمان پەلاماری قەڵەمڕەوی ئەردەڵانیدا. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزی گرت. محەممەدخان چاری هێرشی سلێمان بەبەی پێ نەکرا. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی ناردو، لەهەمان کاتدا لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی زیادئۆغلی قاجار نارده سەری. لەدەشتی مەریوان لێکیاندا. دوای شەڕێکی خوێناوی سەرداری قزلباش سەرکەوتو، سلێمان بەبە بەتێشکاوی کشایەوە. (لب: ٧٤) ئەم هێرشەی سلێمان بو بەهۆی هەڵتەکاندنی دەسەڵاتی محەممەدخانو، دورخستنەوەی میرەکانی ئەردەڵان، تا چەندین ساڵ، لەکاروباری کوردستان.

ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان (١١١١)

میر سلێمان، میری بابان بەشێکی ولاتی ئەردەڵانی گرت. لەو کاتەدا محەمەدخانی کوڕی خەسرەوخان والی ئەردەڵان بو. والی خۆی بەرگەی ئەم هێرشەی نەگرت. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی، لەلایەکەوە نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی نارەو داوای سزادانی میری بابانی کردو، لەلایەکی ترەوە لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولیخانی قاجار نارده سەری. لەدەشتی مەریوان شەڕێکی قورس لەنێوان لەشکری بابانو سەفەویدا قەوما. لەشکری بابان شکا. ئەم شەڕە دو ئەنجامی بەدوی خۆیدا هێنا:

یەکەمیان، ئێران قەتلوعامی کوردەکانی ئەردەڵانو، عوسمانی قەتلوعامی کوردەکانی بابانی کرد.

((قاسم سوڵتانی هەورامی بەعەباس خانی سەردار رانەگەیەنێ کەمحەمەدخانی والیو ئەهالی کوردستان لەگەڵ سلێمان پاشای بەبە هەم بەیعەتو هەم داستان بون. سەردار حوکمی کوشتنی ئەهالی کوردستان دەرئەکا. منارەیەك لەکەللەی سەرەکانیان دروست ئەکەنو سەری قاسم سوڵتانیش لەسەرو هەمو سەرەکانەوە دائەنێن. من حفر بئرا لاخیە فقید وقع فیە)) (لب: ٧٦)، (مستورە: ٧٦-٧٧)و، بەقسەی (تحفە)و (حدیقە) لەسەر ئەم دوزمانیە، سەرداری لەشکری سەفەوی، ١ هەزارو ٥ سەد کەسی لێ کوشتنو، منارەیەکی لەکەللەی سەریان دروست کرد.

بەلام بەپێچەوانەی قسەکانی (لب: ٧٦) کەئەڵێ: سلێمان بەبە (لەگەڵ تاقمێکی کەم هەلاتو رەوانەی ئەستەموڵ کرا))، یان قسەکانی (مستورە: ٧٧) کەئەڵێ: ((سلێمان پاشای بابان کە لەهەردو دەوڵەت یاخی ببو پاش وتووێژ لەگەڵ والی بەغدا چارەنوسی خۆی لەوەدا دیت، کەعوزر بۆ دەرباری عوسمانی بێنێتەوەو لێیان نزیك بکەوێتەوە.)) یان (لۆنگریك: ١٠٦) کەئەڵێ: ((لەئەستەموڵ بەخۆشیەوە پێشوازی لێ کرا..))، یان (زکی، تاریخ السلیمانیە: ٦٣-٦٤) کەئەڵێ: ((کرا بەحاکمی ئەدرنە))، بەڵکو وەکو (هامەر پورگشتال: ٤/ ٢٨٨٣) نوسیوێتی: ((لەزەمانی حکومەتی حەسەن پاشادا... بەیارمەتی پاشاکانی حەڵەبو دیاربەکر شکێنراو، لەگەڵ ١٧ بەگی کوردا کە لەیارانو یاوەرانی ئەو بون، کوژرا...)).

دوەمیان، لەهەردو ئەمارەتدا تا چەند ساڵێ دەسەلات لەم لا لەدەست بنەماڵەی ئەردەڵانو لەولا لەدەس بنەماڵەی بابان دەرچو.

لەم روداوانەدا محەمەدخانی ئەردەڵان لێخرا، ئاخۆ ئەویش کوژراوە یان دور خراوەتەوە، مێژوەکانی ئەردەڵان، جگە لە (لب: ٧٧) کەئەڵێ تا ساڵی ١١١٣ والی بوە، ئەوانیتر لەو بارەیەوە هیچ زانیاریەك بەدەستەوە نادەن. بەڵام دەربارى سەفەوی دوای ئەوە تا ماوەیەك ئیتر راستەوخۆ حاکمی بۆ کوردستان داناوە. بەرێز محەمەدخانی گورجی (١١١٣-١١١٦)، حەسەنعەلیخانی ئیعتیمادەل دەولە (١١١٦-١١١٨)، ئینجا حسەینعەلیخانی برای (١١١٨-١١١٩)، ئەنجا کەیخوسرەو بەگ (١١١٩-١١٢١) کراون بەحوکمڕانی کوردستان. (مستورە: ٧٩)، (تحفە: ١٢٨-١٣٠).

لەو لایش میرایەتی بابان لەو پەڕی نائارامیدا دابەش بوبو، ماوەی چەند ساڵێ ((موتەسەللیم))ی تورك راستەوخۆ بەڕێوەیان ئەبرد، تا خانە پاشا، لەسییەکانی ئەو چەرخەدا، هاتەوە مەیدان. (العزاوي: ٥/ ١٩١)، (لۆنگریك: ١٥٧).

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (ذیل: ٢٢)، (لب: ٧٤-٧٦)، (مستورە: ٧٥-٧٧)، (تحفە: ١٢٧)، (حدیقە: ١٤١)، (نوائی: ١٢٩-١٣٠)، (لۆنگریك: ١٠٥)، (امین زکی، تاریخ السلیمانیە: ٦٢).

بنیاتنانی شاری سنه

سلێمان خان کوڕی عەلەمەدین (١٠٤٦-١٠٦٦)

-١-

کەخان ئەحمەدخان لەدەرباری سەفەوی هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ رۆم برد، شا سەفی (١٠٣٩-١٠٥٢)، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدینی لەجیٚکرد بەوالی ئەردەڵان. میر عەلەمەدینی باوکی، لەسەردەمی خان ئەحمەدخان دا پەنای بۆ رۆم بردبو، بەڵام بەنائومێدی لەویٚ مردبو، ئەو کاتە سلێمان خان لەگەڵ خان ئەحمەدخان دا بەشداری شەڕو لەشکرکێشیەکانی بو. سلێمان خان ئازاو لێوەشاوەبو. خان ئەحمەدخان سڵی لیٚ‌ئەکرد، ویستی لەناوی بەریٚ. سلێمان لەخۆی ترساو هەڵات، پەنای بۆ دەرباری شا سەفی برد. لەپێش‌دا گویٚ پیٚ نەدراو ژیانێکی ناخۆشی بەسەر ئەبرد. تا شا سەفی بەلەشکرەوە بۆ شەڕی عوسمانی چوە سەر قەڵای ئێرەوان. سلێمان لەم شەڕەدا ئازایەتی نواند. ئەمە بو بەهۆی نزیککەوتنەوەی لەدەزگای سەفەوی. کە خان ئەحمەدخان لیٚخرا، شا سەفی ئەمی نارد بۆ کوردستان.

-٢-

بنیاتنانی سنه

سلێمانی بەڵێنی بە شا دابو، ((دارولمولکی کوردستان)) بگوێزێتەوە، ساڵی ١٠٤٦ هەمان ساڵی دەسپێکردنی حوکمڕانی خۆی‌و، تێشکانی خان ئەحمەدخان‌و مردنی، لەسەر گردێك لەجێگایەك‌دا کەناوی ((سینە)) بو قەڵایەکی قایمی دروست کرد. خانوو حەمام‌و مزگەوت‌و بازاڕی تیٚدا بنیات نا. چەند جۆگەیەکی لەدەشتی سەرنوویٚ رۆژئاوای سنەوە راکێشاو، بە ٣ حوشترگەرو ئاوەکەی بۆ ناو قەڵا سەرخست. قەڵاکانی زەڵم، حەسەناوا، پڵنگانی روخاندو، ((دارولحکومە))ی ئەردەڵانی گوێزایەوە قەڵای تازە، کە لەناو خەڵك‌دا بە سنە ناوی دەرکرد. (لب ٦٧-٦٩)، (مستورە: ٦٤-٦٦)، (حدیقە: ١٣٦-١٣٧).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن نیاز لەروخاندنی قەڵاکانی زەڵم، حەسەناوا، پڵنگان، ئەوە بوە کەئیتر هیچکام لەمیرەکانی ئەردەڵان نەتوانن لەکاتی سەرپێچی‌و یاخی بوندا لەشاکانی ئێران خۆیانی تیٚدا قایم بکەن. رەنگە ئەمە هۆیەك بیٚ، بەڵام هۆی لەمە گرنگتر ئەوەبوە: میرەکانی ئەردەڵان ویستویانە بنکەی ئەمارەتەکەیان لەسنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی‌و دەستدرێژیەکانی پاشەڕۆژی دور بخەنەوە. بەتایبەتی دوای ئەوەی شارەزور، شاربازێڕ، قەرەداخ لەسنوری قەڵەمڕەوی ئەمان‌دا نەماو، کەوتە سنوری دەوڵەتی عوسمانیەوە، ئیتر

ئەم قەلاّیانە هەمو کەوتبونە سەر سنورو، بەئاسانی لەشکری دوژمن نەگەیشتە سەریان.

گوێزانەوەی میرەکانی ئەردەلاّن لەقەلاّیەکەوە بۆ قەلاّیەکیتر، پێوەندی بەخۆشییو ناخۆشیی ئاوو هەواو، هەژارییو دەولّەمەندیی ناوچەکەو، هاتوچۆی بازرگانیو، کاروباری رۆشنبیرییەوە نەبوە، بەلّکو هۆی بڕیاردەر لەپلەی یەکەم دا، هەمیشە ئاسایش بوە. دروستکردنی شاری سنەیش هەر لەبەر هۆی ستراتیجی-جەنگیی بوە.

سنە بەدرێژایی چەند قەرن، جگە لەوەی ناوەندی دەسەلاّتی والیەکانی ئەردەلاّن بو، بو بەمەلّبەندێکی گرنگی شارستانی، خوێندەواری، رۆشنبیریو بازرگانی.

-٣-

گرتنەوەی بەغدادو پەیمانی زەهاو

سولّتان مرادی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی سازداو خۆی لەگەلّی بەرێ کەوت بۆ گرتنەوەی بەغداد. شا سەفەوی کابرایەکی لاوازو زۆرتر خەریکی رابواردنو خۆشگوزەرانی بو، تا دەولّەتداریو لەشکرکێشی. دوای گیانی بەغداد گفتوگۆی لەگەلّ سولّتانی عوسمانی دەس پێکرد. ئەم گفتوگۆیانە سالّی ١٠٤٩، بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە ئەرزی، دینی، سیاسیەکانیان، بە بەستنی((پەیمانی زەهاو)) کۆتایی هات، کەگرنگترینی هەمو ئەو پەیمانو رێککەوتنانە بو، کە تا ئەو کاتە لەنێوان ئەم دو دەولّەتەدا بەسترابون. بەپێی ئەم پەیمانە:

سنوری نێوان هەردو دەولّەتی لەقافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لەئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرە، دیاری کرد. لەم دابەشکردنەدا: مەریوان، قەلاّی مەریوان، دەرەتەنگ، لەگەلّ هۆزەکانی پیرەو زەردوییی بەر ئێران کەوت. بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەلاّی زەلّم، قزلّجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لەگەلّ هۆزەکانی زیادینو هارونی لەئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن.

ئێران بەلّێنیدا ئیتر لەمینبەری مزگەوتەکانەوە واز لەسوکایەتی بەخەلیفەکانی راشیدینو سەحابەکانی پێغەمبەر بهێننو، عوسمانی بەلّێنیدا کەرەفتاری باش لەگەلّ زائیرانی پیرۆزگاکانی عیاقو، حاجییانی ئێرانی بکرێ.

هەردولا بەلّێنیان بەیەکتریدا کەدالّدەی راکردوانی یەکتری نەدەن. (الراوی: ٢١١-٢١٦) (پارسادوست: ٤٥).

-٤-

سەرەنجامی سلێمان خان

سلێمان خان هەتا سەر نەیتوانی لەو شارەدا بژی کەخۆی بنیاتی نابو. دوای ئەوەی سوڵتان مراد هێرشی کرد بۆ سەر بەغدادو گرتی. خوسرەو پاشا بەلەشکرێکی گەورەوە پەلاماری شارەزوریدا. شارەزور، قەرەداغ، قزلجە، شاربازێری گرتو چوە مەریوانەوە. وەکو (مەستورە: ٦٦) ئەڵێ: ((... لەبەرئەوەی کەسنورەکانی بەدەست رۆمەوە بونو سلێمان خان توانستی ئەوەی نەبو بەرەنگاریان بێتەوە، شا سەفی لێی بەگومان کەوت، بۆ ئەسفەهانی بانگ کردو لەوێی هێشتەوەو نەی هێشت جارێکی دیکە بۆ کوردستان بگەڕێتەوە، هەر لەوێ مایەوە تا فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

-٥-

کەلبعەلی خانی کوڕی سلێمان (١٠٦٠)

سلێمان کە لەئەسفەهان مرد، مورید سولتانی کەلوڕ سەرپەرشتیکەری کاروبارەکانی بو، پیاوێکی تێگەیشتوی زیرەكو، لەدەرباری شادا دەسڕۆیشتو بو. لەلای شا تێکەوت مولکەکانی بەسەر منالەکانیدا دابەش بکا، شا رازی بو:

کەلبعەلی خان لەسنەو، خوسرەو خان لەمەریوانو، زۆراب سولتانی کوڕی کەلبعەلی خان لەسیاکێوو، مورید سولتان لەپلنگان، دانران. هەورامان بەیەکێ لەسانەکانی خۆیو، تیلی جافو جوانڕۆیش بەیەکێ لەگەورەکانیان سپێردرا.

-٦-

خان ئەحمەد خانی دوەم، کوڕی کەلبعەلی خان

کەباوکی مرد ئەم لەجێگەی بو بەفەرمانڕەوای ئەردەلان. بەپێچەوانەی باوکیەوە ئەم کابرایەکی دەسبلاو بو. زۆرتر لەوەی خەریکی کاروباری ولاتەکەی بێ، خەریکی خۆشگوزەرانیو رابواردنو راووشکار بوو. لەبەر ئەوەی لەدەسبلاویدا بێ حساب بو، ناویان نابو خانە زێڕینە.

خەسرەو خانی مامی، کەحاکمی مەریوان بو، لای شا سلێمان زمانی لێداو بۆی تێچاند. شا سلێمان، فەرمانی لێخستنی خان ئەحمەدو دانانی خوسرەو خانی بەوالی ئەردەلان دەرکرد. خوسرەو خان لەمەریوانەوە بەخێرایی بەرێ کەوتو لەناکاو دای بەسەر خان ئەحمەدخان دا لەسنەو گرتی. بەزنجیرکراوی رەوانەی ئەسفەهانی کرد.

-٧-

خوسرەو خانی یەکەم، کوڕی سلێمان خان (١٠٨٩-١٠٩٣)

(مستورە: ٧١) لەباسی خوسرەو خاندا ئەڵێ: ((کاتێ لەساڵی ١٠٨٩دا خوسرەو خان چوە سەر تەختی فەرمانڕەوایی، بەئازارو ئەشکەنجەدانو ستەمکاری گیانی خەڵکی هێنایە کونەلوتیانو دەوری هەمو بژێوو گوزەرانو بەڕێوەچونێکی لەهەژارو دەستەوسانان پێوە داو، بناغەی زوڵمو زۆری دامەزراندو چەسپاند. بانگی دەستدرێژیو ستەمکاریی بەگوێی ژێر دەستیاندا راهێشتو سامانێکی، خان ئەحمەدخانی برازای لەسەروبەندی فەرمانڕەواییدا بەخەڵکی کوردستانی بەخشی بو، بەشەقو تێهەڵدانو ریسواکردنو هەزار چەرمەسەرێ، لێی سەندنەوە. بەدئاکاریو بەدزمانیی بەئەندازەیێ گەیاند درندە بەدرندەیی خۆی نەی گەیشتویەتێ. گەورەو پچوك گیانیان هاتە کونە لوتیان، ناچار سکاڵاو گلەو گازنیان بردە بەر دەرباری سەفەوی)).

شا سلێمان لەئەسفەهان لەباتی ئەوەی دادیان بپرسێ، ئاشتی کردنەوەو رەوانەی کوردستانی کردنەوە. دوای گەڕانەوەی لەجاران خراپتر کەوتە ئازاردانو چەوساندنەوەی خەڵك. ئەمجارەیش بۆ دەربڕینی سکاڵا خەڵکی زۆرلێکراو رویان کردەوە دەرباری سەفەوی. لەکاتێکدا ئەمانە لەقوشخانەی شادا مانیان گرت بو، بۆ ئەوەی لەهەلێك دا شا ببیننو سکاڵای خۆیانی لەلا بکەن. خوسرەو خانو دەسوپێوەندەکانی هەڵیان کوتایە سەریانو هەندێکیان بریندار کردن. شا لەم دەستدرێژیە زۆر توڕەبو. فەرمانیدا خوسرەو خانیان گرتو لەمەیدانی شاهیدا لەئەسفەهان کوشتیان (١٠٩٣). (لب: ٧٣)، (مستورە: ٧٢)

-٨-

تەیمورخانی ئاجورلو (١٠٩٣-١٠٩٩)

پێ ئەچێ شا لەم شکاتو شکاتکاریو ئاڵوگۆڕە بێزار بوبێ، یەکێ لەباوەڕپێکراوانی خۆی دانا بەکاربەدەستی ئەردەڵان. ٦ ساڵ مایەوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان بەچاکە باسی ئەکەنو، سەردەمی ئەم، بەپێچەوانەی خانەکانی ئەردەڵانەوە، سەردەمی ئاسایشی سەرو سامانو بوژانەوەی خەڵکی وڵاتەکە بوە.

-٩-

خان ئەحمەدخان، بۆ جاری دوەم (١٠٩٩-١١٠٥)

خان ئەحمەدخان کەخەسرەوخان کاتی خۆی بەگیراوی رەوانەی ئەسفەهانی کردبو، ئەبێ لەئەسفەهان مابێتەوەو، چوبێتە دەزگای سەفەویەوە. شا دوبارە

ئەمی دانایەوە بەوالی. بەلام خوورەوشتی پێشوی نەگۆڕیو، لەسەر کەیفو رابواردن بەردەوام بو. (مستورە: ٧٤) لەباسی خان ئەحمەدخاندا ئەلێ: ((دوبارە ملی لەرابواردنو کەمتەرخەمی نایەوەو زۆری گوێ بەکاروباری ولات نەداو زۆربەی کاتی بەڕاووشکارو خانووبەرە دروست کردنی بێ سودو نامەحکەم بەسەر برد ... دەگێڕنەوە: کە زیاد لەسێ سەد کەس لەپیاوماقولانو گەورەو مەزنانی ئەیالەتی کوردستانی کردبو بەبازەوانو خوسرەو بەگی، کەیەکێ بو لەو بنەمالەیەو هەمیشە بریکاربو، کرد بەمیر شکارو بێ لێبڕان خەریکی راووشکار بو، ناو بەناویش حەزی لەگوڵ چاندن دەکردو بەم کارەوە خۆی خەریك دەکرد ...)).

کە شا سولتان حسێن (١١٠٦-١١٣٥) هاتە سەر تەخت ئەمی لابرد.

عەباسقولی خان (١١٢٢-١١٣٦)

-١-

هەرای ئەفغان

سالی ١١٢٠-١١٢١ میروەیسی ئەفغانی غەلەجایی پەلاماری قەندەهاریدا گرتیو حاکمەکەی کوشت. قەندەهار لەژێر دەسەلاتی سەفەوی دەرچو. دەرباری سەفەوی نەیتوانی بیهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری. میروەیس مرد (١١٢٧) عەبدولعەزیزی برای جێگەی گرتەوە. عەبدولعەزیز ویستی سەرلەنوێ بچنەوە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایەلی شای سەفەوی، بەلام مەحمودی کوری میروەیس مامی کوشتو، خۆی بو بەرێبەری غەلەجایی. دەرباری سەفەوی چەندی هەولیدا شۆڕشەکەیان بکوژێنێتەوە کەلکی نەبو. مەحمود بەرەو خوراسان بەرێ کەوتو کرمانی گرت (١١٣٣) ئینجا بەرەو ئەسفەهانی پایتەختی سەفەوی بەرێ کەوت. پاش گەمارۆدانێکی سەختی شەش مانگە، کەنزیکەی ٨٠ هەزار کەسی لەبرسنا تێدا مرد، شا سولتان حسێنێ سەفەوی خۆیو شارەکەی بەدەستەوەدا (١١٣٥)و، مەحمودی ئەفغانی چوە ئەسفەهانەوە. مەحمود توشی نەخۆشیەکی ئەقلیی کوشندە بو، ئەشرەفی ئامۆزای لێی هەلگەڕایەوەو، زیندانیی کردو، خۆی لەجێگەی ئەو بو بە شا(١١٣٧).

لەشکری عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای والیی بەغدادو لەشکری ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەفی ئەفغانی لەنزیك هەمەدان لێکیاندا (١١٣٩). سەرەڕای نا بەرامبەری نێوان ئەم دو هێزە. لەشکری عوسمانی شکستێکی گەورەی وای لێ قەوما، بابی عالی ناچار بو پەیمانی ئاشتی لەگەل

ئەشرەف بەست. هەلومەرجی میرایەتی ئەردەلانیش بەهۆی ئەم روداوانەوە ئالوگۆڕیان بەسەردا ئەهات.

-٢-

میرەکانی ئەردەڵان دێنەوە سەرکار

عەباسقولیخانی کوڕی محەمەدخان، کەماوەیەك لەدەزگای بەڕێوەبەرایەتی سەفەویدا کاری کردبو، لەلایەن شا سوڵتان حسەینی سەفەویەوە دانرا بەوالی ئەردەلانو گەڕایەوە کوردستان (١١٢٢-١١٢٩).

نوسەری (تحفه: ١٣١) ئەڵێ: ((لەساڵی ١١٢١ی کۆچی عەباسقولی خان نەبیرەی خان ئەحمەدخان بەهەڵبژاردنی ئەهالی مەملەکەت دەستی بەسەر مەسنەدی ئیالەت داگرت. ماوەیەك خەریکی ڕێکخستنی کاروباری ولایەتو ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانو دڵنەوایی رەعییەت بو، تا لەساڵی ١١٢٨ی کۆچیدا شاە سوڵتان حسێن، عەباسقولی خانی لەگەڵ لەشکری کوردستان دەفعی فیتنەی ئەفغانی ئەبدالی راسپارد بۆ دارولمولکی قەندەهار، خانی ناوبراو بە ٨ هەزار سوارەوە لەکوردستانەوە بەرەو جێگەی مەبەست بزوت کەچونە تاران نیشانەی ئاشکرای تێکچونی سەڵتەنەتی سوڵتان حسێن بینرا. سوارەکانی کوردستان لەعەباسقولی هەڵگەڕانەوەو بەرەو کوردستان گەڕانەوە. عەباسقولی خان بەتەنیا لەگەڵ چەند کەسێ لەهاوڕێکانی چو بۆ دەرباری شا سوڵتان حسێن، باسی خۆیو سوپاییەکانی عەرزی شا کردو، تاوانی ئەم جوڵانەوە وەحشیانەیەی خستە ئەستۆی عەلیقولی بەگی نەبیرەی کەلبعەلی خانی بەنی ئەردەڵان. شاریاری ئێران عەباسقولی خانی عەزلو حەبس کردو، هەمان عەلیقولی بەگی نەناسراوی تاوان بەپاڵ دراوی کرد بەحاکمی کوردستان...)).

شا لەباتی ئەوەی سزای عەلیقولی بدا، پێی وابو مادەم ئەو لەعەباسقولی بەتواناترەو توانیوێتی لەشکری کوردستانی لێ هەڵبگێڕێتەوە، ئەوی لەجێگەی ئەم کرد بەوالی ئەردەڵان (١١٢٩-١١٣٢). (لب: ٨٠)، (مستوره: ٨٢).

-٣-

عەلیقولی خان

عەلیقولی خان، یەکێ لەمیرە گۆشەگیرەکانی ئەردەڵان بو، لەدێی شەخەڵەی سەر بەناوچەی خوڕخوڕە بەهەژاری ئەژیا. دەستی کورتو گوزەرانی سەختو پیاوێکی بێ تەماع بو. زۆر جار کەپێیان ئەوت: "بۆ ناچی تۆیش، وەکو میرەکانی تری ئەردەڵان، هەوڵێ بدەی شتێ بۆ خۆت پێکەوە بنێی؟"لەوەڵامدا ئەیوت:

"ئەگەر خوا بیدا لەشەحەڵەیش ئەیدا!" دوای ئەم روداوە قسەکەی عەلیقولی بو بەپەندو کەوتە سەر زار.

شای ئێران‌و داوودەزگای حوکمڕانیی سەفەوی لەو کاتەدا کەوت بوە بەر مەترسی هەڕەشەی روخێنەری شۆڕشی ئەفغان. پێ ئەچێ ئەمیش ئەرکە قورسەکانی شای ئێرانی پێ هەڵنەسوڕابێ‌و، نەی توانی بێ داواکانی جێبەجێ بکا. لەبەر ئەوە ئەمیشیان لابردو دیسان عەباسقولی خان گەڕایەوە سەر کار (١١٣٢-١١٣٦).

-٤-

نوسەری (ذیل شرفنامە: ٢٢-٢٣) ئەڵێ:

((لەساڵی ١١٣٤ ی کۆچی‌دا کاتێ مەحمودی ئەفغان گەیشتە ئیسفەهان، ئاڵۆزی‌و پشێوییەکی زۆر کەوتە کاری شاە سوڵتان حسێن‌و ناوچەی عیراقی عەجەمەوە. عەباسقولی خانی والی هەمو ئەو هێزو سوپایەی هەیبوو و لەشەش هەزار کەس تێپەڕی دەکرد، بەسەرۆکایەتی ئەمیرێك لەئەمیرانی خۆی، تەرخانی یارمەتی شاە سوڵتان حوسەین کردو بەرەو ئیسفەهانی ناردن.

کاتێ سوپای ئەردەڵان گەیشتە مەنزڵی "سیاە چال" کە دو قۆناغ لەئیسفەهانەوە دورە، مەحمودی ئەفغان، هەواڵی پێ گەیشت‌و ئەشرەفی خزمی خۆی کەدوای ئەو بو بەجێنشین‌و ناوی ئەشرەف شاهی لێ نرا، بەحەوت هەشت هەزار سوارەی ئەفغانیەوە ناردە شەڕی قشونی ئەردەڵان.

هەردو لەشکر لەمەنزڵی سیاە چال بەگژیەك‌دا چون‌و هەر لەرۆژهەڵاتەوە تا نزیك ئێوارێ شەڕو گەڕیان درێژەی کێشا. شیرو نێزەو چەکی کوشندەی شەڕو لێدانیان بەنیازی گرتنی کوردستان لەبابانەوە جوڵاو، گەیشتە سنوری مەریوان. کەسێ بەرەنگاری‌و پێشگیری لێ نەکرد. ئەشراری مەریوان‌و هەورامان‌و دێهاتەکانی سەرەڕێ رویان لەحاکمی خۆیان وەرگێڕاو بونە هاوڕێ‌و هاوداستانی لەشکرەکەی خانە پاشای بابان. خانە پاشا بەهێزبو بێباکانە تا پێنج فرسەخی سنە هات. ئەم هەواڵە بەعەلیقولی خان گەیشت لەم روداوە خزم‌و بێگانە هەراس‌و لەکاری خۆی سەری سوڕما بەم جۆرە توانای بەرهەڵستی لەخۆی‌دا نەدی ناچار بۆ ئەسفەهان هەڵات. گەورەو سەروەرەکانی سنە لەبینینی ئەم روداوانە بۆ پارێزگاری گیان‌و ماڵی خۆیان سەری گوێڕایەڵییان بۆ دانەواندو پێشوازییان کردو بەرێزەوە هێنایانە ناو شار. لەساڵی ١١٣٢ی کۆچی‌دا خانە پاشا بەبێ شەڕو کوشتار کوردستانی گرت لەسنوری کەرکوکەوە تا هەمەدانی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە..)).

-٥-

سەرەنجامی عەباسقولی خان

(مستورە: ٨٨-٨٩) ئەڵێ: ((لەم سەروبەندەدا ئەفغانییەکان پتریان پێداگرتو دایانە سەرەڕۆییو بەجارێ ئێرانیان داگیرو شا سوڵتان حوسەینیان لەتیغی بێ دادی کێشاو کوشتیانو لەوڵاتی فارسو عیراقو خۆراساندا بوون بەفەرمانڕەوا. سەرۆکەکانی سوپاو پاشا عوسمانیەکان کە لەسەر سنورەکانی ئێرانەوە نزیك بونو بەدەسەڵات بوون، لەدەرباری عوسمانییان راگەیاند، کەئێران بەجارێ وێران بوەو بێشەو بێشەڵانی بووە بەلانەی ئوزبەكو ئەفغان. ئەگەر بێتو لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە رێ بدرێ ئەوانیش ئەو ناوچانەی لەخۆیانەوە نزیکن لەئێران داگیر دەکەن. سوڵتانی عوسمانی داخوازیەکەیانی پەسەندکردنو دنەی دان تا زووە داگیریان کەن. ئەوانیش یەکسەر بەلەشکرێکی زۆرەوە پەلاماری قەڵاو قەڵایچەکانی ئێرانیانداو هەموویان داگیر کرد. سەرلەشکرێکی بەناووبانگی ناوچەی ئەرزڕوم قەڵایچەکانی یەریڤانو شیروانو موشو وانو هەمو ناوچەکانی ئازەربایجانی تا مەراغەو خەمسە داگیر کرد. پاشاکانی بابانو عیراقی عەرەب سودیان لەم هەلە وەگیرکەوت، ناوچەی ئەردەڵانو کرماشانو هەمەدانو برۆجەردو نەهاوەندو گەڕوسیان لەماوەیەکی کورتدا داگیر کردو فەرمانڕەوای خۆیانیان لەسەر قوت کردنەوە. خانە محەمەد پاشای بابان لەساڵی ١١٣٦ی ك دا هەڵیکردە سەر ئەردەڵانو داگیری کردو بوو بەفەرمانڕەوای.

عەباسقولیخانیش لەم شەڕوشۆڕانەدا کوژرا.

-٦-

لێرەدا هەندێ رووداو پێویستیان بەساخکردنەوەو، هەندێ هەواڵی پێویستیان بەراستکردنەوە هەیە.

١.بەپێی نوسینەکەی ذیلو مەستورە لەکاتی هاتنی خانە پاشادا عەباسقولی خان والی ئەردەڵان بوەو لەو شەڕوشۆڕانەدا کوژراوە، بەڵام بەپێی نوسینەکانی حدیقەو تحفە لەو کاتەدا عەلیقولی خان والی بوەو، دوای هاتنی خانە پاشا بەرەو ئەسفەهان هەڵاتوە.

٢.خانە پاشا وەکو (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٤) ئەڵێن: کوڕی محەممەد پاشاو لەئامۆزاکانی سلێمانی پاشا نەبوە. بەڵکو خۆی ناوی محەممەدو کوڕی سلێمان پاشا بوە، لەبەر نازداری پێیان وتوە خانە محەممەد پاشا، مەستورەیش هەر بەخانە محەممەد پاشا ناوی بردوە. جگە لەوەیش لەو کاتەدا بنکەی ئەمارەتی پاشاکانی

بابان لەقەلاچوالان بوە. چونکە ئەوسا شاری سلێمانی هێشتا بنیات نەنرابو، شاری سلێمانی لە ١١٩٩دا ئاوا کراوەتەوە.

٣.کەخانە پاشا بەرێ ئەکەوێ بۆ گرتنی سنە وەکو نوسەرانی حدیقەو تحفە ئەلێن: "ئەشراری!" مەریوان و هەورامان داویانەتە پالی. بەلام وەکو روداوەکان دەری ئەخەن ئەوانەی هاوکارییان کردوە هەر ئەشراری مەریوان و هەورامان نەبون، بەلکو کەسانی ناوداری بنەمالەی ئەردەلانیشیان تێدا بوە لەوانە: سوبحان ویردی خان. ئەو کاتەی خانە پاشا حوکمڕانی سنە بوە، سوبحان ویردی کاربەدەستی ئەسفەند ئابادو گەڕوس و خەمسە بوەو نازناوی پاشایشی دراوەتێ. (لب: ٨٧)، (مستورە: ٩١) لەو شەڕە گەورەیەش دا کە لەنێوان لەشکری عوسمانی و لەشکری ئەفغانیدا رویدا (١١٣٩)، ئەم یەکێ بوە لەو ٢٠ میرە کوردەی لەژێر سەرکردایەتی خانە پاشادا بالی چەپی لەشکری عوسمانییان پێک هێناوە. (العزاوی: ٥/ ٢١٩).

٤.(حدیقە: ١٤٨)و (تحفە: ١٣٦) ئەلێن: کەدەنگوباسی سەرکەوتنەکانی نادری سەرکردەی لەشکری شا تەهماسبی سەفەوی بەسەر ئەفغانیەکان بلاو بوەوە. عەباسقولی خان لەگەل هەندێ لەدەسوپێوەندەکانی چوە لای شاو، نادر بەڕەزامەندی شا، عەباسقولی خانی دانایەوە بەوالی ئەردەلان. عەباسقولی بەرەو کوردستان گەڕایەوە. عەلی خانی بابان بەبێ شەڕ سنەی بۆ بەجێهێشت. عەباسقولی هاتەوە سنە (١١٤٢) بەلام عەباسقولی هەمان سال مردو، سوبحان ویردی خانی کوڕی لەجێگەی دانرا.

ئەگەر عەباسقولیخان، وەکو مەستورە ئەلێ، لەشەڕوشۆڕەکانی ١١٣٦دا کوژرا بێ، ئەم گێڕانەوەیەی حدیقەو تحفە هیچ بناغەیەکیان نامێنێ.

٥.مێژونوسەکانی ئەردەلان لەسالی گرتنی ئەردەلان و شاری سنەدا لەلایەن خانە پاشای بابانەوە یەك نین: (ذیل: ٢٣) ئەلێ: ١١٣٤و، (مستورە: ٧١) ئەلێ: ١١٣٦و، (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٥) ئەلێن: سالی ١١٣٢ بوە. هەمو مێژونوسەکانی عوسمانی کەدەربارەی روداوەکەیان نوسیوە، باسی سالی ١١٣٦ یان کردوە. (العزاوی:٥/٢٠٦-٢٠٧) لەبەر ئەوە دیاریکردنەکەی مەستورە لەناو ئەوانەدا راستە.

٦.بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەلان (حدیقە: ١٤٧-١٤٨)و (تحفە:٣٥-١٣٦) خانە پاشا ٤ سال حوکمڕانی ئەردەلانی کردوە (١١٣٢-١١٣٦)و، ئەوسا حوکمڕانیی سنەی بۆ عەلی خانی کوڕی بەجێ هێشتوەو، خۆی گەڕاوەتەوە مولکی بابان. گوایە عەلی خانیش ٦ سال حوکمڕانی سنە بوە (١١٣٦-١١٤٢). ئەگەر

خانە پاشا ٤ ساڵ حوکمڕانی سنە بوبێ (١١٣٦-١١٤٠)و ئیتر بۆ عەلی خانی کوڕی بەجیهێشت بێ، ئەوا عەلی خان تەنیا دو ساڵ حوکمڕانی کردوە، چونکە وەکو ئەوان ئەڵێن لە ١١٤٢دا عەباسقولی خان هاتۆتەوە سنەو، عەلی خان بەبێ شەڕ ڕۆیشتوە.

٧.ئەو ماوەیە هەلومەرجی ناوچەکە بەهۆی هێرشی گەورەی عوسمانیەوە بۆ سەر لوڕستانو کرماشانو هەمەدانو دواتر شەڕی لەشکری عوسمانیو ئەفغانی لەنزیك هەمەدانو شکانی لەشکری عوسمانی بەهۆی هەڵگەڕانەوەی خانە پاشاو لەشکرەکەیەوە لەعوسمانیەکان. ئەو ماوەیە خانە پاشا خەریکی بەشداری بوە لەم لەشکرکێشییانەدا. خانە پاشا بەقسەی ڕەنجوری ساڵی ١١٤٣و بەقسەی سەرچاوە عوسمانیەکان لەساڵی ١١٤٥دا کوژراوە.

سوبحانویردی خان (١١٤٣-١١٦١)

-١-

تەهماسبی دوەم کە لەگەمارۆی ئەفغانیەکان لەئەسفەهان دەرباز بو بو، خەریکی سازدانی هێزو پەیداکرنی پشتو پەنا بو. یەکێ لەو کەسانەی دابویانە پاڵی کابرایەکی نەناسراوی ئێلی ئەفشار بو. لەماوەیەکی کورتدا ئەم پیاوە هەڵکەوتوە ناوی وەکو قارەمانی ئێران دەرکردو بو بەسەرداری هێزەکانی تەهماسبو، لەدو شەڕی چارەنوس سازدا ئەشرەفی ئەفغانی شکاند (١١٤١-١١٤٢). ئەشرەف بەشکاوی ئەسفەهانی بەجێ هێشتو، بەرەو قەندەهار هەڵات. بەڵام لەڕێگە کوژرا. کوژرانی ئەشرەف کۆتایی هێنا بەحوکمی ٧ ساڵەی ئەفغانی لەئێراندا.

(مستورە: ٩٠-٩١) ئەڵێ: ((چون دەولەتی نادرشا لەڕۆژهەلاتی ئێرانەوە ئەستێرەی پرشنگیداو شاتاماسبیش کە لەو سەروبەندەدا نێوی کەوت بوە نێو نێوانەوە، نادرقولی ئەمەی بەهەل زانیو کردی بەبیانوو و دەسپێچك بۆ خۆیو توانی ئێران لەچەنگاڵی بیانی رزگار کاو بە لەشکرێکەوە بەرەنگاری پاشا عوسمانیەکان کەکرماشانو سنەو هەمەدانو کوردستانیان داگیر کردبوو، بۆوەو پاش شەڕوشۆڕی عوسمانیو بابان بەزینو هەڵاتنو لەشکری نادرشا سەرکەوت، زۆربەی پیاوماقوڵانی کوردستان لەو شەڕەدا کوژرانو لەناوچونو بەشێکیشیان لەکۆتو زنجیر دران، خوسرەو بەگی مونشیو مەلا عەبدولکەریمی قازی لەناو کوژراوەکاندا بونو هەروەها محەمەد عەلی (!) بەگی وەکیلیش لەناو لەکۆتو زنجیردراوەکاندا بوو. لەساڵی ١١٣٢ی ك دا (ئەبێ ساڵی ١١٤٢ بێ) لەشکری

پیرۆزی نادرشا هاتە ناو سنەوە. نادرشا محەمەدقولی بەگی وەکیلی، کە لەنێو بەندکراوەکان‌دا بو، بانگ کردو لێی پرسی: "کەسێ لەبنەماڵەی ئەردەلان ماون شیاوی فەرمانڕەوایی بێ، تا پلەو پایەی فەرمانڕەوایی باووباپیرانی پێ بسپێرێ؟" محەمەدقولی بەگ، سوبحانویردی خانی (کوڕی محەمەد بەگی!) دەس نیشان کرد. گوتی: "هەر ئەو دەتوانێ ئەم کاروبارە لەئەستۆی خۆی بگرێ." نادر شایش نێوبراوی کرد بەفەرمانڕەوای کوردستان‌و ئەیالەتەکەی پێ سپارد."

-٢-

سەردەمی سوبحان ویردی خانی کوڕی عەباسقولی خان زۆر نائارام بوە لەبەر ئەوە هەشت جار دانراوەو لابراوە (لب: ٩٨). لەو شەڕەدا، کەشا تەهماسب لەگەڵ لەشکری عوسمانی کردو شکا، رۆژهەڵاتی ئێران کەوتەوە دەس عوسمانی. خالید پاشای بابان بو بەحوکمڕانی ئەردەلان (١١٤٤). سوبحانوێردی خۆی شاردەوەو، بەخاوو خێزانەوە هەڵات بۆ تاران، دو ساڵ لەوێ مایەوە، تا دیسان نادرشا عوسمانیەکانی دەرکرد، ئینجا ئەویش گەڕایەوە ئەردەلان. (مستورە: ٩٢).

-٣-

نادر شا لەکاتی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر شیروان چوە سنە (١١٤٧). سوبحان ویردی خان‌و ئەعیانی سنە بەپیریەوە چون‌و، سوبحان ویردی لەکۆشکەکەی خۆی‌دا جێگەی حەسانەوەی بۆ نادر ئامادە کردبو. نوسەری (تحفە: ١٣٧) ئەگێرێتەوە:

((بۆ رێز لێ نانی-نادرشا-لەدەمی تەلارەکەدا بەپێوە راوەستابو. لەبەر ئەوەی سوبحان ویردی خان پیاوێکی ریش سپی‌و کامڵ بوە، نادر شا دوای دەربڕینی مەکارم‌و میهرەبانی پێی ئەڵێ: "مامە! ئێمە نەهاتوین جێگەی تۆ زەوت بکەین. تەلارەکەتان ئەوەندە فراوانە جێگەی سەڵتەنەتی من‌و حکومەتی تۆی تێ‌دا ئەبێتەوە-مسکن وسیع است ای عمو ما گوشەی تو گوشەی-وەرە سەرەوە" بەم شێوە جوانە رێگەی دانیشتنی ئەداو پاشان ئەڵێ: "والی نامانەوێ ببینە هۆی زەرەرو زەحمەتی ئێوەو رەعییەت. بەئەندازەی پێویست نان‌و دۆیەکمان بەرێ!" سوبحان ویردی خان لەوەڵامدا ١٤ هەزار مەن رۆن کەلەو رۆژانەدا بایی نزیکەی ٥ هەزار تمەن بو لەگەڵ ١٠ هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش کردو هەمو پێویستیەکانی تریشی جێبەجێ کرد.. ئەمە بو بەهۆی خۆشنودی‌و رەزایەتی نادر شا. لەکاتی نانی نیوەڕۆدا رێگە بەوالی ئەدا نانی لەگەڵ بخوا‌و لەسەر سفرەکە نەختێ لەگەڵی ئەدوێ، فەرمویەتی: "بۆ فراوان کردنی تیوڵ‌و ئیدارەو پایەو ئیمتیاز هەر تەمەننایەکت هەیە بیڵێ!" سوبحان ویردی لەوەڵامدا ئەڵێ: "جگە لەسەلامەتی حەزرەتی نادری داوایەکی ترم نیە. بیستومە ترشیاتی عەنبە

لەکارگەی پیرۆزدا دەس ئەکەوێ‌و ترشیاتێکی خۆش مەزەو بەتامە. ئەگەر یەکدو گۆزە مەرحەمەت بکەی بۆ من لەهەمو شتێ چاکترە" نادر شا زەردەخەنە ئەیگرێ‌و فەرمانی داوە چەند گۆزەیەك ترشیاتی عەنبە بنێرن بۆ مالّی والی. مێژونوسەکانی ئەردەلاّن ئەمە بەوە لەقەلّەم ئەدەن کەگوایە سوبحان ویردی ((تەبیعەتی قانع‌و کەم تەماع‌و زۆر زاهیدو سادە لەوح بوە))، بەلاّم نادر شا ئەم وەلاّمەی بەنیشانەی بودەلّەیی‌و لێ نەهاتویی سوبحان ویردی خان دائەنێ. (تحفە: ١٣٨-١٣٧).

-٤-

نادر شا لەیەکەمین هەلّدا تەمی لابردو مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (١١٤٩). بەلاّم مستەفا خەلّکی ئازار ئەداو زولّم‌و زۆرداری ئەنواند، پاش چەند مانگێ خەلّك لێی هەلّگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادر شا برد. نادر مستەفای لێ خست‌و بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (١١٤٩). (تحفە: ١٣٩).

نادرشا، لەسەریەك چەند جارێ سوبحانویردیخانی داناوەو لابردوە:

جاری یەکەم، مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (١١٤٩). بەلاّم مستەفا خەلّکی ئازار ئەداو زولّم‌و زۆرداری لێ ئەکردن، پاش چەند مانگێ خەلّك لێی هەلّگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادرشا برد. نادر مستەفای لێ خست‌و بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (١١٤٩). (تحفە: ١٣٩).

دەربارەی هەلوەرجی ئەردەلاّن لەو رۆژگارەدا (مستورە: ٩٤) ئەنوسێ: ((بەبۆنەی ئاژاوەو ئاشوبەوە ولاّت وا وێران ببو، بەجارێ داری بەسەر بەردیەوە نەمابو. بوجەی دەولّەت بەجارێ کز ببوو بەشی هیچی نەدەکرد. بەم جۆرە ولاّت بەجارێ وێران ببو..))

جاری دوەم، کە لەسەفەری هیندستان گەڕایەوە خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (١١٥٣). لەو کاتەدا ژنی سوبحانویردی بەبارمتە لەئەسفەهان بو، داوای لەخۆیشی کرد بچێتە ئەسفەهان‌و چو. خان ئەحمەدی لەجێگەی دانا. (مستورە: ٩٥) بەلاّم نادر پێویستی بەلەشکری ئەردەلاّن‌و خان ئەحمەد بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر داغستان، بۆیە خان ئەحمەدی بانگ کردەوەو دیسان سوبحانویردی بۆ جاری سێیەم دانایەوە (١١٥٤).

جاری سێیەم، کە لەسەفەری داغستان گەڕایەوە نادر شا سەرلەنوێ سوبحانویردی خانی لاداو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (١١٥٥). بەلاّم خان ئەحمەدخان لەبەر ئەوەی عەماری دانەوێلّەی نادرشای شکاندبو، لەترسی سزای شا هەلاّت بۆ ناو عوسمانی. نادر کە بەهەلاّتنی خان ئەحمەدی زانی،

سـوبحانویردی دور خسـتەوە بـۆ تـاران (١١٥٦)و، کابرایـەکی بـەناوی حـاجی مـەولاویردی خـانی قاجـارەوە کـرد بـەوالی ئـەردەڵان (١١٥٧). مـەولاویردی شیعەیەکی توندڕەوبو. زوڵمی زۆری لەخەڵك ئەکرد. خەڵك هاواریـان لیٚ هەڵسـاو سکاڵایان بردە بەر نادر. نادر مەولاویردی لیٚخستو سوبحان ویردیخانی بۆ جاری چوارەم دانایەوە (١١٥٨).

-٥-

وەکو (مستورە: ٩٩) نوسیویٚتی: ((خەڵکی ناوچـەی ئـەردەڵان کـە لەترسـی شۆڕشیٚکی لەپاش ڕۆیشتنی خان ئەحمەدخان کەوتبۆوەو وڵاتی بـەجاریٚ گرتبـۆوەو لەدەست زۆرداریو ستەمکاریی نادرشا کەهەریەکە بەلایەکدا بڵاوەی لیٚ کردبـوو لەوڵات هەڵات بون، هەمو گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان...)).

نادرشا ئەمجارەیان هیٚزیٚکی چەند هەزار کەسی لەئەفغانیو خۆراسانی لەگـەڵ چەند کاربەدەستی باوەڕپیٚکراوی خۆی لەگەڵ نارد بۆ کوردستان. پاشـتر نادرشـا، میرزا تەقی خانی گوڵستانە، مامی نوسەری ((مجمل التواریخ))یشی نارد. مـیرزا تەقی ((مستەوفی)) واتە بەرپرسی کاروباری کۆکردنەوەی باجو سەرانە بو.

ئەم هیٚزە تاکوژرانی نادرشا(١١٦٠) لەکوردستان بون. لەو ماوەیـەدا زوڵـمو زۆریٚکی زۆریان لەخەڵك ئەکرد. لەترسی نادرشا، نە والی ئـەویٚرا بەرهەڵسـتییان بکاو نەکەسیتر. بەڵام کەهەواڵی کوژرانی نادر گەیشـتە سـوبحان ویـردی، پـیٚش ئەوەی هەواڵەکە لـەناو خـەڵكدا بڵاوبیٚتـەوەو، ببیٚتـە هـۆی وروژانـی خـەڵكو پەلاماردانی هیٚزی بیٚگانە، سوبحان ویردی سەرکردەی هیٚزەکە بانگ ئـەکاو داوای لیٚ ئەکا تا خەڵك بەهەواڵەکەیان نەزانیوە، بۆ ئەوەی توشی هیچ بەلایـەك نـەبن، خۆیان دەرباز بکەن. هیٚزەکە بەشەو شار بەجیٚ ئـەهیٚڵنو ئـەڕۆن. (تحفـە: ١٤٣-١٤٤).

بەڵام (گلستانە: ١٣٧)، سوبحانویردی، لەمـەدا بـەوە تاوانبـار ئـەکا، کـاتیٚ کەمیرزا تەقی گولستانە لەسنەوە بەریٚ ئەکـەویٚ بـۆ کرماشـان، ئـەم بـەنهیٚنی هەواڵی بۆ هەندیٚ لەسەرانی ئیٚلەکانی زەنـدی کەڵەشـیٚرە نـاردبیٚ، ڕیٚگـەی پـیٚ بگرن دەسکەوت بەنیوەیی روتی بکەنەوەو بیکوژن. لەڕیٚگە روت ئەکریٚتەوە، بەڵام ناکوژریٚ.

-٦-

سەرەنجامی سوبحانویردی خان

دوای ئـەویش بـۆ جـاری چـوارەم، کـاتیٚ ئیـبراهیم لەجیٚگـەی نـادر بـانگی شایەتیدا، حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان لەناو هیٚزەکەی ئەودا خزمەتی بەو کردبـو.

ئیبراهیم لەپاداشتی ئەو خزمەتەدا حەسەنعەلی خانی لەجێگەی سوبحان ویردی خان کرد بەوالی ئەردەڵان (١١٦١). حەسەنعەلی گەیشتەوە کوردستان بەڵام هەندێ لەگەورەکانی ئەردەڵان بەتایبەتی جەعفەر سوڵتانو، محەممەد عەلی سوڵتانی بانە، والیەتی حەسەنعەلییان قوبوڵ نەکردو، سوبحان ویردیان دانایەوەو حەسەنعەلییان دەرکرد. بەڵام سەرەنجام حەسەنعەلی خان لەو ململانێیەدا سەرکەوت. (مستورە: ٨٨) پێ ئەچێ حەسەنعەلی خان چاوی محەممەد عەلی سوڵتانی لەسەر ئەم هەڵگەڕانەوەیە دەرهێنابێ‌و، ئەویش لەسەر ئەم کارە سەلیم پاشای بابانی لەیەکەمین هەڵدا بۆ تۆڵە لێ کردنەوە، هێنابێتە سەری. (گلستانە: ١٦٧).

سوبحان ویردی خان چوە هەمەدانو ٥ساڵی پاشماوەی ژیانی لەوێ بەسەربردو هەر لەوێ مرد (١١٦٧)و پاش شەش مانگ ئینجا تەرمەکەیان هێنایەوە کوردستان لەسەر کێوی شەیدا بەخاکیان سپارد. (مستورە:٨٩) (تحفە: ١٤٤).

خان ئەحمەدخانی سێیەم (١١٥٣-١١٥٥)

-١-

باجی خوێن

والیەکانی ئەردەڵان سەرەڕای ئەوەی ساڵانە باجێکی زۆریان ئەدا بەشاکانی ئێران، ئەبو ((باجی خوێن)) یش بدەنو لەهەمو لەشکرکێشیەکانیدا بەشدار بن. ئەمە کارێ بو کەوالی لەشا نزیک ئەخستەوە. لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشیەکانی نادر شادا بەشدار بون. سوبحانویردی، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەلەشکری ئەردەڵانەوە نارد بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیدا جارێك بۆ سەر هندستانو جارێکی تر بۆ سەر داغستان. هەردو جار خان ئەحمەد خان ئازایەتی زۆری نواندوەو، لەبەرامبەر ئەوەدا شا ئەمی لەجێگەی باوکی ئەکرد بەوالی.

لەو بارەیەوە (مستورە: ٩٤) نوسیوێتی: ((لەم سەردەمەدا خان ئەحمەدخانی کوڕیشی لەگەڵ برێ لەگەورەپیاوەکانی کوردستانی ئەردەڵان، وەك ئەڵلاویردی بەگو حەسەن بەگی میر ئەسکەندەریو پێنج سەد کەسی تر لەئازاو دلێرانی بەناووبانگی کوردستان لەنێو ئەو لەشکرەدا بون، کەنادر بۆ گرتنی هندستان بەڕێی کرد. لەساڵی ١١٥٢ك گەڕانەوە. چون خان ئەحمەدخان لەو سەفەربەرەدا پیاوەتیو مێرخاسی زۆری نواندبو شێرانە کوشتارێکی زۆری لەدوژمن کردبوو خزمەتێکی زۆری کردبو، نادرشا کردی بەجێگری فەرمانڕەوای کوردستانو لەگەڵ شەریف خانو چەند میرێکی دیکەدا بۆ ئەردەڵانی ناردنەوە)).

دەربارەی بەشداری لەشكری ئەردەڵان لە لەشكركێشی نادردا بۆ سەر داغستان، (مستورە: ٩٦) ئەڵێ: ((لەكاتێكدا نادرشا لەساڵی ١١٥٤ی ك بۆ داغستان دەچو سوبحانویردیخان داوای لێ كرد رێگەی بدا بۆ سنە بگەڕێتەوە. خان ئەحمەد خانی كوڕیشی لەگەڵ نادر شادا نارد بڕوا بۆ داغستان..)).

-٢-

دوای لەشكركێشی داغستان نادر شا سوبحانویردی لادایەوەو، خان ئەحمەدخانی كوڕی لەجێگەی دانایەوە. خان ئەحمەد كەوتە راپەڕاندنی كاروباری ئەردەڵان (مستورە:٩٧) گوتەنی: ((.. ئەیالەتی سنەی بەخێرو خۆشی رازاندەوەو خەڵكی وڵاتەكە هەمو دڵیان خۆش بو لەناڕەحەتی رزگار بون. لەپێناوی وڵاتپارێزیو ژێردەست دڵدانەوەدا زۆر تێكۆشاو رەنجێكی فرەی بەخەرجدا. بۆ لەناوبردنی پیاو خراپو دزو درۆزن هەوڵو تەقەلایەكی زۆریدا. زۆری نەبرد قاتوقڕێكی قورسو گران لەوڵاتەكە كەوتەوە...)).

(ذیل: ٢٥-٢٦) لەم بارەیەوە نوسیویێتی: ((شا تەهماسب لەساڵی ١١٥٥ كۆچیدا، سوبحان ویردیخانی لەبەر پیریو كەنەفەتی لابردو ئەحمەدخانی كوڕە گەورەی لەسەر كورسی والیگەری ئەردەڵان داناو بەم خەڵاتە سەربەرزی كرد، ئینجا ناردیەوە بۆ خاكی ئەردەڵان.

لەم كاتەدا بەهۆی (زۆریی) پیتاكو سەرانەو (رادەی بەرزی) چەوساندنەوەی دیوەخان (ی شاه)و كەم بونەوەی داهاتی ناوچەی ئەردەڵانەوە تاگری قاتوقڕی بەچەشنێك هەڵگیرسابو، لەدڵ(ی مرۆڤ) لەسوێی گەنم، وەك دەنكی گەنم قەڵشتی هێنابوو باڵندەی گیان لەخەمی دەخلۆدان لەداوی هیلاكەت دا ئەسیر مابو.

نادرشا دوازدە هەزار خەڵوار دانەوێڵەی لەناوچەی عیاقەوە نارد بوە ئەردەڵانو لەعەماردا بۆ مەسرەفی قشونی راگرت بو. لەو رۆژانەدا بەهۆی بارینی بەفرێكی زۆرەوە، رێگاوبان بەستراو رێی هاتوچۆ گیرا.

خەڵكی ئەردەڵان داوێنی ئەحمەدخانی والیان گرتو (گوتیان) با ئەو پیتاكی سورساتە وەك یارمەتیەك وەرگرینو لەكاتی بەهاردا كەرێگەوبان كرایەوە، دانەوێڵەكە بخەینەوە عەمباری شاهی.

بەڵام لەوەرزی بەهارو لەدوای توانەوەی بەفردا، بەقودرەتی خوا، (نرخی) مەنێكی تەوریزیی گەنم لەئەردەڵانو ناوچەكانی دەوروبەری گەیشتە دو هەزارو دەستەواوی عەماری شاهیو پیتاكو باجو سورو ساتی نادر شاه گەیشتە رادەیەك كە لەتاقەتی ئەحمەد خانو خەڵكی ئەردەڵاندا نەماو، ناچار خان خۆیو ٥٠٠

کەس لەگەورەپیاوانی خاوەن ڕێز لەساڵی ١٠٥٥ (ئەبێ ١١٥٥ بێ)ی کۆچیدا هەڵاتنە خاکی ڕۆم‌و لەوێ چونە لای سوڵتان مەحمودی خوندکار))ذیل: (٢٥-٢٦).

-٣-

هەندێ لەنوسەرانی ئەردەڵان درێژە بە باسەکە ئەدەن‌و هەندێ روداوی رونەداوی بەپاڵ ئەدەن. نوسەرانی (لب: ٩٢-٩٣)و (حدیقە: ١٥١-١٥٢)و (تحفە: ١٤١) ئەڵێن: لەگەڵ دو هەزار سوار لەدەسوپێوەندەکانی خۆی روی کردە شارەزور، زاهیر بەگی سەرۆکی جاف رێگەی پێ گرت بەڵام ئەم شکاندی‌و کوشتی. لەوێوە روی کردە سلێمانی‌و خالید پاشای بابان بەو پەڕی دۆستایەتیەوە پێشوازی کردو دوای چەند رۆژێ میوانداری کردو دیاری شایانی دایە، ئینجا روی کردۆتە موسڵ. حاکمی موسڵ لەڕوی‌دا راوەستاوە، ئەمیش بەشەڕ شاری موسڵی گرتوەو حاکمەکەی بەدیل گرتوەو دوای چەند رۆژێ کوشتویەتی‌و محەممەد چەلەبی لەجێگەی ئەو کردوە بەحاکمی موسڵ. خۆیشی چوە بۆ دیاربەکرو حەڵەب‌و دوای یەك مانگ‌و چوار رۆژ گەیشتۆتە ئەستەمول‌و سوڵتان، سەدری ئەعزەم‌و شێخەل ئیسلام‌و هەندێ لەکاربەدەستانی گەورەی ناردوە بۆ پێشوازی.

(مەستورە:٩٩) درێژە بەباسەکە ئەداو ئەنوسێ: ((دەربارەی سوڵتانی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی خستە تەك خان ئەحمەدخان‌و ئەرکی بەگژ ئێراندا چونی لەئەستۆ خرا. لەڕێگای ئەرزڕۆمەوە بەرەو ئێران بەڕێ کەوت. نادرشایش بۆ بەرەنگاربوونی خان ئەحمەدخان خۆی تەیارو ئامادەکرد. پاش شەڕێکی گەورە خان ئەحمەدخان‌و لەشکرەکەی رۆمی شکاندو تا توانی راوەدوی‌نان، بەڵام خان ئەحمەدخان هەر وازی نەهێنا، دوسێ جاری دیکە بەلەشکرێکی گەورەوە لەگەڵ سەرکردە ناودارەکانی عوسمانی‌دا، لەڕێی موسڵ‌و بەغداوە بۆ داگیرکردنی سنە، هاتە ناوچەکەوە. بەڵام هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەس نەهێنا، پاش شەڕو تێك گیرانێ، کە لەهەمویان‌دا شکستی دەهێنا، ناوچەکەی بەجێ دەهێشت‌و دەگەڕایەوە بۆ ناوچەی رۆم.

ئەم بارودۆخە هەر بەو رەنگە مایەوە، تا نادرشا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی‌دا رێك کەوت‌و بەم شێوەیە سوڵتان بۆ بەرژەوەندی هەردو دەوڵەت، هێنای کردی بەوالی ئەدرنە، ئیتر بەم جۆرە خان ئەحمەدخان دەستی لەو ناوچەیە پچڕاو خەڵکی ناوچەکە بۆ خۆیان ئاسودەسەر بون‌و ئەویش لەئەدرنە فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

بەڵام (گلستانە: ١٦٨) چارەنوسی خان ئەحمەدخان بەجۆرێکی تر باس ئەکا: ((خان ئەحمەدخان کوڕی سوبحانویردی خان کەهاوئاوزەنگی نادر شا بوو، لەرۆژانی نادر شادا لە لەشکر هەڵات بو، پەنای بۆ ولایەتی رۆم بردبو. پاشاو ئەعیانی مەمالیکی رۆم داڵدەدانیان بەچاك تەزانی بو، لەسەر داوای نادر شایش ناردنەوەیان بەنەنگی دودمانی عوسمانی دانابو، لەبەر ئەوە بەدزییەوە دەرماخواردیان کرد)).

*

پێ ئەچێ ئەم چیرۆکانە هەڵبەستی میر یا مێژونوسەکانی ئەردەڵان خۆیان بێ بۆ زلکردنی ئەم ئەمیرە هەڵکەوتوە لێقەوماوە، چونکە هیچ کام لەسەرچاوە ئێرانیو عوسمانیەکانی ئەو سەردەمە باسی هیچکام لەم روداوانە ناکەن، ئەمە جگە لەوەی هەندێ هەڵەی مێژوییان تێکەڵاو بوە:

١.نادر لە ١١٤٥دا تەهماسبی لەسەر تەختی شایەتی داگرتو، زەماوەندی شایەتی بۆ عەباسی سێیەم گێڕا کەساوایەکی ٨ مانگەی تەهماسب بو. لە ١١٤٨یش دا بەیەکجاری کۆتایی بەزنجیرەی سەفەوی هێنا، لەدەشتی موغان لەکۆبونەوەیەکی گەورەدا خۆی بو بەشای ئێران. لەبەر ئەوە نوسینەکەی ((ذیل)) کە تەهماسب، خان ئەحمەدخانی دانابێ لەگەڵ روداوەکانی مێژودا یەك ناگرێتەوە. لەو کاتەدا نادر، نەك تەهماسب، شای ئێران بوە. (مهدوی: ١٦٢-١٦٤).

٢.لەو کاتەدا هێشتا سلێمانی بنیات نەنرابو. سلێمانی لە ١١٩٩دا بنیات نراوە. بنکەی میرایەتی بابان ئەوسا لەقەلاچوالان بوە. خالید پاشایش بەهۆی هێرشی نادر شاوە بۆ سەر ناوچەی بابان لەو کاتەدا بەخاووخێزانەوە هەڵات بو بۆ موسڵ، ئینجا لەوێوە بەنەخۆشی چوە بۆ ئورفاو لەوێ مردوە (١١٥٦). لەبەر ئەوە ناگونجێ پێشوازی لەخانو میوانداری کردبێ.

٣.عەجەم لە ١١٥٤دا هێرشیان کردە سەر مەندەلیو شارەزورو، بەڵام هێرشی گەورەیان بەسەرکردایەتی خودی نادر شا لە ١١٥٦دا دەس پێ کرد لەم هێرشەدا هەمو ناوچەی بابانو کەرکوكو هەولێریان گرتو گەمارۆی موسڵو بەغدادیاندا. بەڵام هیچ کام لەو دو شارەی بۆ نەگیرا. حاکمی موسڵ لەو کاتەدا حسێن پاشای ئال جەلیلی بوە کەبەوپەڕی ئازایەتیەوە بەرەنگاری نادر شا بوەو نەیهێشتوە شارەکەی بگیرێ. نادرشا، دوای ئەوەی زیاتر لە ٤٠ رۆژ گەمارۆی موسڵیداو ئاگربارانی کرد، لەسەرکەوتن نائومێدبو داوای ئاشتبونەوەو رێککەوتنی لەدەوڵەتی عوسمانی کردو، خۆیو لەشکرەکەیشی گەڕایەوە ئێران.

جا ئەگەر نادرشا بە ۱۷۰ هەزار کەسەوە نەیتوانی بێ موسڵ بگرێ، خان ئەحمەدی داماوو هەڵاتو (بە ٥ سەد کەسەوە وەکو ((ذیل)) ئەڵێ‌و بە ۲هەزار کەسەوە وەکو ((حدیقە))و ((تحفە)) ئەڵێن) ئەبێ چۆن موسڵی بۆ گیرابێ‌و حاکمەکەی کوشت بێ‌و محەمەد چەلەبی لەجێگە دانابێ؟ (عماد عبدالسلام: ۱۰۲-۱۱٥).

٤.لەناو لیستی والیەکانی موسڵدا کەسێکی تێدا نیە بەناوی محەمەد چەلەبی. لەو رۆژگارەدا (۱۱٥٤-۱۱٥۹) حسێن پاشای ئال جەلیلی والی موسڵ بوە. (عماد عبدالسلام: ٤۹۹-٥۰۰)

پەراوێز: بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر گەمارۆدانی موسڵ لەلایەن نادرشاوە بڕوانە: عماد عبدالسلام رووف، ((الموصل في العهد العثماني-فترة الحكم المحلي ۱۱۳۹-۱۲٤۹ هـ ۱۷۲٦-۱۸۳٤م))، النجف، ۱۹۷٥.

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان (۱۱٦۱-۱۱٦٤)

حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانی ئەردەڵان کەساڵی ۱۱٦۱ لەئەسفەهان لەلایەن ئیبراهیم شای ئەفشار دانرا بەوالیی کوردستان‌و، لە ۱۱٦۳دا لەمەریوان لەلایەن سەلیم پاشای بابانەوە شکێنراو، لە ۱۱٦٤دا لەقەڵاچوالان کوژرا، جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەناو مێژوی ئەردەڵاندا، چونکە لەسەردەمی میرایەتیی تەمەن کورتی ئەم والیەدا روداوی چارەنوس ساز لەئێران‌داو، شەڕوشۆڕی زۆر لەکوردستاندا قەومان. بەڵام لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا بەکورتی‌و کەموکوڕی باسی کراوە. هەندێ لەمێژونوسەکان، روداوی رونەداویان بەپاڵ داوەو، هەندێکیشیان ساڵی حوکمڕانییان گەیاندۆتە ساڵی ۱۱٦٦و، کوژرانەکەیشیان بردۆتە ساڵی ۱۱٦۷.

لێرەدا من هەوڵ ئەدەم روداوەکانی سەردەمی حەسەنعەلی خان سەرلەنوێ دابڕێژمەوەو، هەندێ لەو هەڵانەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان تێی کەوتون راست بکەمەوە.

لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا ((زبدە التواریخ))و ((ذیل شرفنامە)) لەهەمویان کۆنترن.

نوسەری (ذیل شرفنامە) دەربارەی حەسەنعەلی خان نوسیویێتی:

((لەساڵی ۱۱٦۰دا نادر شا کوژراو لەساڵی ۱۱٦۲ی کۆچیدا لەسەردەمی شاهیتی ئیبراهیم شادا حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خان‌و برازای سوبحانویردی خان بەمەنسەبی والیتی ئەردەڵان سەرفرازکراو لەهەمان ساڵدا

ئیبراهیم پاشا كوژراو ئالۆزی كەوتە وڵاتی ئێرانەوە: لەلایەك كەریم خانی زەندو لەلایەكی تر ئیمامقولی خانی زەنگەنە سەریان بەرزكردەوەو دەستی تالآن و ئازاریان بۆ سەر دراوسێی دوورو نزیك درێژ كرد.

كەریم خان بەهێزێكی زۆرەوە هەڵیكوتایە سەر میهر عەلی خانی تەكەللو، حاكمی هەمەدان. میهر عەلی خانیش بەسوپاو هێزی خۆیەوە بەرامبەر بەكەریم خان وەستاو لەمەلایەر بەگژیەكدا چون. میهر عەلی خان هەڵات و هانای بردە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان بەنیازی ئەوەی تۆڵەی (میهر عەلی خان لەكەریم خانی زەند) بسێنێتەوە، بەسوپاو شەڕكەری خۆیەوە كەوتە ڕێ و گەڕ لەشوێنی پەریە دەستی پێكرد. تێكشكانی زۆرو لەڕادەبەدەر توشی ئۆردوی كەریم خان و هۆزی زەند هات، كۆمەڵێكی زۆریان بونە خۆراكی شمشێری پاڵەوانانی ئەردەڵان و حەسەنعەلی خان والی سەرلەنوێ میهر عەلی خانی لەهەمەدان دابین كردەوەو خۆی بەسەركەوتویی و زاڵی و بەغەنیمەتێكی زۆرەوە گەڕایەوە شوێنی حكومەتی خۆی لەئەردەڵان.

بەساڵێك دوای ئەم كارەساتە ئیمامقولی خانی زەنگەنە كۆمەڵێكی زۆری دە پانزە هەزار كەسی عەشایری لەخۆی كۆكردەوەو ئاڵای یاخیبونی هەڵكردو كەوتە بیری ئەوەی بەگژ حەسەنعەلی خاندا بچێ. بۆ ئەمەش لەكرماشانەوە گەیشتە بیلاوەر.

حەسەنعەلی خانیش هەر بەو كۆمەڵە خەڵكەوە كە لەشاری سنەو دەوروبەری ئامادەبون، كەوتنە ڕێ و هاتنە داكۆكی كردن. لەشوێنی بیلاوەری كرماشان هەردو تاقم دایان بەیەك داو شكستێكی یەكجاری كەوتە سوپای ئیمامقولی خانی زەنگەنەوەو زۆربەی قشونەكەی كەوتە بەر تیغی خوێنڕێژی (لەشكری ئەردەڵان). حەسەنعەلی والیش زاڵ و سەركەوتو، گەڕایەوە شوێنی خۆی.

لەكۆتایی ئەم ساڵەدا (١١٦٣)، سولەیمان پاشای بەبە لەدەست سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵات و پەنای هێنایە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان. سەلیم پاشا لەسەردەمی نادرشادا، پاشای سەربەخۆی شارەزور بوو، زۆر كاتیش بەخۆی و هەزار سواری بابانەوە لەخزمەت نادرشادا بو.

حەسەنعەلی خانی والی، بەنیازی ڕێكخستنی كاروباری سلێمان پاشاو تێكشكاندنی سەلیم پاشا، بەهێزێكی زۆرەوە لەئەردەڵان كەوتەڕێ. سەلیم پاشا كەدەست و پێوەندی وەزیری بەغدابو، یارمەتی لێ خواست. محەممەد ئەفەندی كەهیای خۆی بەحەوت هەشت هەزار سوارەوە، لەگەڵ پاشایانی كۆی و حەریری و هتد.. ناردە یارمەتیدانی.

لەناوچەی مەریوان هەردولا روبەڕوی یەك بونەوەو پاش بگرەو بەردەی زۆرو بەکارهێنانی کەرەستەی جۆربەجۆری شەڕو گەڕ، حەسەنعەلی خان هەلاتو سەلیم پاشا دەم لەسەرپشت، گەیشتە سنە)) (ئیبراهیم ئەردەلانی: ۲۷-۲۹).

((ذیل شرفنامە)) سالی ۱۲۲۵ نوسراوە، مێژویەکی لەو کۆنتر: ((مجمل التواریخ)) کەسالی ۱۱۹٦ ئەبولحەسەنی گولستانە نوسیویێتی روداوەکان بەجۆرێکیتر ئەگێڕێتەوە. هەر ۳ روداو: شکاندنی ئیمامقولی خانی زەنگەنە، پەلاماردانی زەند، تێشکانی لەبەردەم سەلیم پاشادا، بەدوای یەکدا لەیەك سالدا بوە.

ئەبولحەسەن خۆی شایەتی روداوەکان بوە. لەو کاتەدا میرزا محەمەد تەقی گولستانە، مامی نوسەر، لەسەردەمی نادر شادا مستەوفی بوە لەسنە، دوای کوژرانی چۆتە کرماشان. لەوێ بۆتە یەکێ لەپارێزەرانی قەلای کرماشان. ئەبولحەسەنیش هەر لەگەل ئەو لەقەلای کرماشانو ماوەیەك لەهاروناوا دانیشتوە. کەئیمامقولی خانی زەنگەنە گەمارۆیان ئەداو، هاوارنامەی بەهاناوە هاتن ئەنێرن بۆ حەسەنعەلی خانو، شەڕی بیلاوەر ئەقەومێ ئەم خۆی بەدیار روداوەکانەوە بوە. کاتێ کەریم خانی زەند دێتە کرماشانو، دوای ١٤ مانگ گەمارۆدان، لەسەر بەلێنی کەریم خان قەلای کرماشان ئەدەن بەدەستەوە، ئەبولحەسەن نوێنەری مامی بوە بۆ گفتوگۆ لەگەل کەریم خان. کاتێ کەریم خان بەرەو سنە بەڕێئەکەوێ، ئەمیش لەگەل لەشکرەکەی کەریم خاندا ئەبێ، بەلام لەڕێگا بیانویەك ئەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی خۆی بدزێتەوە.

لەبەر ئەم هۆیانە ئەبێ هەوالەکانی کە گولستانە لە ((مجمل التواریخ))دا ئەیانگێڕێتەوە زیاتر جێگەی باوەڕ بن تا گێڕانەوەکانی نوسەرانی ئەردەلان کەکۆنترینیان ((زبدة التواریخ)) ۱۸ سالو، ((ذیل شرفنامە)) ۳۰ سالو، ((لب التواریخ)) ٥٥ سالو، ((تاریخ اردلان)) ٦۷ سال دوای ئەوو، ((حدیقەی ناصری))و ((تحفە ناصری)) ش کەزۆر درەنگتر دوای ئەوان نوسراون. ئەمە جگە لەداشکاندنی مێژونوسانی ئەردەلان بەلای میرەکانیاندا.

پەشێوانی هەلومەرجی ئێران

لەدوا سالەکانی حوکمڕانی خۆیدا نادر شا بەوپەڕی دلڕەقییەوە لەگەل خەلكو کاربەدەستەکانی ئەجولایەوە. لەسەر شتی بچوكو، زۆر جار بەخۆڕایی سزای توندی ئەدان. کاتێ نادر زانی عەلیقولیخانی برازای لەگەل هەندێ لەناحەزەکانی قسەیان کردوە بەیەك، دوری خستەوە بۆ سیستان. عەلیقولی

بەئاشکرا لەنادر هەڵگەڕایەوە. نادر بەتەمابو لەشکر بنێرێتە سەری. (مهدوی: ١٧٥).

لەهەمان کاتدا خۆی بەڕێ کەوت بو بچێتە سەر کوردەکانی خەبوشان کەڕەوەی شاهانەیان تاڵان کردبو. لەفەتحئابادی لای قوچان بارگەی خست بو. لەگەڵ سەردارە سونییەکانی سوپاکەیدا رێك کەوت بو، سەردارە شیعەکانی سوپاکەی بکوژێ. سەردارەکانی کەبەمەیان زانی ئەوان دەس پێشکەرییان کردو، بەشەو لەناو خێوەتەکەی خۆیدا کوشتیان (١١٦٠/١٧٤٧).

بەکوژرانی نادر دەورانێکی نائارامو خوێناوی لەئێراندا دەستی پێکرد نزیکەی ١٠ ساڵ درێژەی کێشا.

ئەحمەد خانی ئەبدالی، فەرماندەی ئەفغانیەکانی ناو سوپاکەی پاش ئەوەی دەستی گرت بەسەر بەشێ لەگەنجینەی نادردا چوە قەندەهار، ناوی لەخۆی نا ئەحمەد شاهی دەرانی.

عەلیقولی کە لەگەڵ بکوژانی نادردا هاودەنگ بو، بەپەلە خۆی گەیاندە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا سوڵتان عەلی عادلشاو، لەڕاگەیاندنێکی ئاشکرادا ئۆباڵی کوشتنی نادری گرتە خۆی، چونکە ((وازی لەمەزەبی شیعە هێنا بو))و، هەمو بنەماڵەی ئەفشار، کە لەکەلات بون جگە لەشاهرۆخی نەوەی نادر، کوشتو، دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی نادردا. (مهدوی: ١٧٦).

سەڵتەنەتی عادلشا یەك ساڵ زیاتری نەخایاند. ئیبراهیم خانی برای کەفەرمانفەرمای ئازەربایجان بو ملی بۆ نەداو، لێی هەڵگەڕایەوە. عادلشا بەلەشکرەوە کەوتە رێ بۆ سەر ئیبراهیم لەئازەربایجان. هەردو برا لەسوڵتانیە دایان بەیەکدا. عادلشا شکاو گیراو بەفەرمانی براکەی چاویان دەرهێنا (١١٦١/١٧٤٨).

ئیبراهیم چوە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا ئیبراهیم شا. بەڵام سەڵتەنەتی ئەمیش ٦ مانگی نەخایاند. بەدەستی سەرانی سوپا گیراو، عەلیقولیو ئیبراهیم هەردو کوژران. شاهرۆخ، نەوەی نادر، کەتەنیا زیندوی بنەماڵەی ئەفشار بو لەمەشهەد کرا بەشای ئێران (١١٦١/١٧٤٨).

هەندێ لەناڕازییەکانی مەشهەد، بەبیانوی ئەوەی شاهرۆخ ئەیەوێ وەکو باپیری بڕەو بەمەزەبی سوننە بداو شیعە لەناودا نەهێڵێ، لەشاهرۆخ هەڵگەڕانەوە. شاهرۆخیان گرتو هەردوچاویان دەرهێناو، لەجێگەی ئەو میر سەیید محەمەد، متەوەللی ئاستانی قودسی رەزەوییان، بەناوی شا سولەیمانی دوەمەوە، لەسەر تەخت دانا. (مهدوی: ١٧٧).

سەبید محەممەد تەنیا ٤٠ رۆژ شایەتیکرد. هێزێکی سەر بەشاهڕوخ مەشهەدی گرتو، سەرانی شۆڕشەکە، لەوانە میر سەبید محەممەدیان، کوشت. شاهڕوخ لەسەر تەخت دانرایەوە. بەلاّم سنوری دەسەلاّتی لەخۆراسان تێ نەئەپەڕی، چونکە لەو کاتەدا ٤ لەگەورە پیاوەکانی ئێران: ئازاد خانی ئەفغانی لەئازەربایجان، محەممەد حەسەن خانی قاجار لەئەستەر ئابادو مازندەران، عەلی مەردان خانی بەختیاری لەئەسفەهانو خوزستان، کەریم خانی زەند لەلوڕستانو فارس هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئەیویست دەس بەسەر تاجی بێ خاوەنی ئێراندا، یاهیچ نەبێ دەس بەسەر ناوچەکانی خۆیدا بگرێ. (مهدوی: ۱۷۸-۱۷۹، هدایت: ۲٦۱-۲٦۲).

دەرکەوتنی کەریم خانی زەند

ئەو کاتەی ئێران لەژێر دەستی ئەفغاندا بو، لەشکری عوسمانی هێرشیان کردە سەر رۆژئاوای ئێران، کرماشانو هەمەدانیان گرت. گەورەپیاوەکانی ناوچەکە لەبەرامبەر هێزی زۆری عوسمانیدا نەیانتوانی بەرەنگاری بکەن. هەندێکیان سەریان دانەواندو هەندێکیان هەلاّتن بۆ ناوچە شاخاوییە سەختەکان. یەکێ لەوانە کابرایەکی زەند بو بەناوی مەهدی خان.

مەهدی خانو خزمەکانی ۷۰۰ کەسێ لەسوارەو پیادە ئەبون. لەگوندەکانی پەریو کەمازان دائەنیشتن. ئەمانە بەردەوام شەبەیخونی رۆمیان ئەکرد. لێیان ئەکوشتن، ولاّخو کەلوپەلیان بەتالاّن ئەبردنو رایان ئەکردو ئەکشانەوە ناوچە شاخاوییە سەختەکان. هێزەکانی عوسمانییان ناڕەحەت کردبو.

کە نادر شا لەشکری بەرەو رۆژئاوای ئێران بەرێ خستو هێزی عوسمانی راو ناو، هێزی سازدا بەرەو بەغداد، ماوەیەك لەکرماشان مایەوە. مەهدی خان جەردەییو راووڕوتی کردبو بەپیشە. کاروانی بازرگانەکانی روت ئەکردەوە. نادر شا یەکێ لەفەرماندەکانی خۆی: باباخان چاوەشلوی، راسپارد کەمەهدی خانو داروەستەکەی بگرێ.

باباخان ناردی بەدوی مەهدی خاندا کەنادر شا ئەیەوێ پلەو پایەی پێ ببەخشێو خەلاّتی بکا. بەم فێلّە مەهدی خانی ئەفرەداو، راکێشایە ناو داو.

باباخان مەهدی گرتو ٤٠٠ کەسی لەپیاوەکانی کوشت. دوای ئەوەی سامانو دارایی مەهدی خانی تالاّن کرد ئەویشی کوشتو، پاشماوەی بنەمالّەو ئێلەکەی دور خستەوە بۆ خۆراسان. لەو کاتەدا کەسێ کەخاوەن ناوو دەسەلاّت بێ لەناو زەندا نەما بو. کەریم، شێخە، عەلی وەیس، ئەسکەندەر، نادر خان.. کەبرازای مەهدی خان بون هێشتا منالّ بون. لەخۆراسان سەری خۆیان کز کردبو.

دوای کوژرانی نادر شا زۆری ئەو عەشیرەتانەی دور خرابونەوە ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. کەریم خان‌و خزم‌و ئێلەکەیشیان گەڕانەوە پەری‌و کەمازان. وەکو جاران کەوتنەوە جەردەیی‌و راووڕوت. کەریم خان ناوی دەرکردو بو بەدەسەڵاتداری کزازو تویسرکان.

میهر عەلی خانی تکەلو، حاکمی هەمەدان، ۱۲ هەزار سواری هەبو. چاودێری هەواڵی جموجۆڵی کەریم خانی زەندی ئەکرد. ویستی بەلای خۆی‌دا رایان بکێشێ. نامەی بۆ کەریم خان‌و گەورەکانی زەند نوسی‌و بەسوارێکدا بۆی ناردن.

میهر عەلی لەنامەکەی‌دا بۆ کەریم خانی نوسی بو: کەئەو لەسایەی خواوە بوە بەدەسەڵاتداری ناوچەکەو هەمو گەورەو سەردارەکانی ناوچەکە ملیان بۆ کەچ کردوە. داوای لەویش کردبو بچێتە لای‌و فەرمانبەرداری دەربڕێ.

کەریم خان‌و گەورەکانی زەند بۆ سوکایەتی بەفەرمانەکەی میهر عەلی، لوت‌و گوێی کابرایان بڕی‌و ناردیانەوە.

میهر عەلی لەم کارە زۆر توڕەبو. پێنج هەزار کەسی لەگەڵ یەکێ لەسەردارەکانی نارده سەریان. فەرمانی‌دا کەریم خان بەزیندویەتی بگرن‌و بیهێنن بۆلای خۆی، بۆ ئەوەی خۆی سزای بدا.

زەند کەزانییان لەشکریان هاتۆتە سەر ئەوانیش خۆیان سازدا. لەناکاو کەریم خان بەدوسەد کەسەوە پەلاماری ناوجەرگەی لەشکرەکەیانی‌داو، تەفروتونای کردن. ۳ تۆپ‌و کەلوپەلێکی زۆریان دەس کەوت.

میهر عەلی بۆ تۆڵەی شکانی لەشکرەکەی، خۆی لەشکری کۆکردەوە چوە سەر کەریم خان. شەڕێکی قورس روی‌دا. کەریم خان سەرکەوت‌و میهر عەلی خان بەشکاوی کشایەوە. لەشکری زەند بۆ راونانی کەوتنە دوی. میهر عەلی خۆی لەقەلای ولاشجرد لەنزیك هەمەدان قایم کرد. لەشکری زەند گەمارۆی قەلاکەیاندا. زۆری هێزەکانی میهر عەلی لەترسی زەند بڵاوەیان لێ کرد.

میهر عەلی، عەبدولغەفار خانی برای بەشەو لەقەلا دەرباز کردو بەنامەیەکەوە ناردی بۆ لای حەسەن عەلی خانی ئەردەڵان.

حەسەنعەلی خان والی‌و بەگلەر بەگی ئەردەڵان بو. هێزەکەی کەپێك هات بو لەکوردو قزڵباش‌و ئەفغان ۲۰ هەزار کەس ئەبو.

عەبدولغەفار گەیشتە لای عەلی خان. ۱۲ رۆژ لەلای مایەوە.

حەسەنعەلی خان رێزی زۆری لەغەفار گرت‌و بەڵێنی دایە بەدەنگ هاوارەکەیانەوە بچێ. بەڵام لەو کاتەدا نەیئەتوانی داواکەیان جێبەجێ بکا، چونکە خەریکی خۆسازدان بو بۆ لەشکرکێشییەکی تر. (گلستانە: ١٤٦-١٥١).

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان و ئیمامقولی خانی زەنگەنە

وەکو گلستانە ئەگێڕێتەوە:

ئیمامقولی خانی زەنگەنە (کوڕی محەممەد رەحیم بەگی زەنگەنە) کەدوای شکانی لەشکرەکەی ئیبراهیم پاشا هەڵات بو، لەگەڵ حەیدەر خانی زەنگەنە بە ۳ سەد کەسەوە هات بوە بێستون لەنزیك کرماشان، ئەیویست سەرانی زەنگەنەو کەڵوڕو ئێلاتی ناوچەکە بکا بەهاودەنگی خۆی.

لەو کاتەدا مورتەزا قولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا محەممەد تەقی گولستانە، دەسەڵاتداری کرماشان بون. میرزا تەقی پارێزەری قەڵای کرماشان بو کەنادر شا چەكو تفاقی جەنگی تیدا هەڵگرت بو، بۆ لەشکرکێشی داهاتو بۆ سەر عوسمانی.

گەورەکانی کرماشان بۆ دەرکردنی ئیمامقولی بەخۆ کەوت. مورتەزاقولی خانی زەنگەنەو نەجەفقولی خانی ئێلبەگی کەڵوڕ ٦ هەزار کەس سوارو پیادەیان کۆکردەوە لەکرماشان دەرچون بۆ سەر ئیمامقولی. نەجەفقولی کوێربو، چونکە نادرشا چاوی دەرهێنا بو.

ئیمامقولی ئەو هێزە زلەی پێ چار نەئەکرا ویستی فێڵیان لێ بکا. نێردراوێکی ناردە لایان وتی: من خەیاڵی گەورەییم لەسەردانیە. هاتوم سەردانی خزمو سەرانی ئێلات ئەکەم. ئەگەر پێتان ناخۆشە ئەڕۆم بۆ لایەکی تر.

مورتەزا لەگەڵ سەردارەکانی لەشکرەکەی کۆبوەوە بۆ راوێژ. ئەمانیش ویستیان فێڵی لێ بکەن. وتیان ئەگەر دەری بکەین لەوانەیە بچێتە پاڵ ناحەزو دوژمنەکانمان لەگەڵ ئەوان رێك ئەکەوێو بەهاوکاری ئەوان گێچەڵمان بۆ ئەنێتەوە، چاکتر وایە لەخۆمانی نزیك بخەینەوە، لەنزیك خۆمان بێ هەر کات سەربزێوی کرد، سەری پان ئەکەینەوە.

وەڵامی ئیمامقولییان دایەوە، کەئەوان بۆ پێشوازی هاتون نەك بۆ شەڕ. ئەگینا، ئیمامقولی بەو ژمارە کەمەوە لەگەڵ ئەوان چی پێ ئەکرێ. داوایان لێ کرد بچێتە لایان بۆ ئەوەی پێکەوە بچن بۆ ناو کرماشان.

نێردراوەکە گەڕایەوە، راسپاردەکانی بەئیمامقولی گەیاند.

ئیمامقولیو حەیدەر بیریان لەپیلانێك کردەوە. ئەمان کەم بونو ئەوان زۆر. بڕیاریاندا تەفرەیان بدەنو شەو شەبەیخونیان بکەن. بەکابرایەکی زمان لوسدا هەواڵیان بۆ ناردن کەسبەینێ بەیانی دێنە لایان.

هێزەکە شەو بەخەیاڵی ئاسودە پاڵی لێدایەوە. بەر لەوەی رۆژبێتەوە لە ۳ لاوە شەبەیخونیان کردن. هێزەکەی کرماشان شکاو هەڵات. مورتەزاقولی خۆی هەڵات

بۆ قەلاّی کرماشانو، نەجەفقولی هەلاّت بۆ ناو ئێلەکەی خۆی. ئیمامقولی بەسەرکەوتویی چوە ناو کرماشانەوە.

ئیمامقولی نامەی بۆ سەرانی زەنگەنەو ئێلەکانی تر نوسیو داوای لیّ کردن بێنە سەردانی.

لەماوەی ١٠ رۆژدا نزیکەی ٤ هەزار کەسی لیّ کۆبوەوەو، لەماوەی ٢٠ رۆژدا بون بە ١١ هەزار کەس. کەوتە گەمارۆدانی قەلاّکە. ولاّخو ئاژەلّی تالاّن کردن.

دانیشتوانی قەلاّ بەتەنگ هاتن. مورتەزاقولیو عەبدولعەلیو میرزا تەقیو گەورەکانی تری ناو قەلاّی گەمارۆدراو بڕیاریاندا داوای یارمەتی لەحەسەنعەلی خانی ئەردەلاّن بکەن. نامەیەکی بەکۆمەلّیان بۆ نوسی.

لەنامەکەدا بەلّێنیان دایە لەو شەڕەدا هەرچی چەکێکی بەکار هێنا بۆی ببژێرن. نامەو نێردراو گەیشتە لای حەسەنعەلی خان.

حەسەنعەلی خان لەوەلاّمدا بۆی نوسینەوە کە: داواکەی ئێوە رەوایە، بەلاّم لەبەر ئەوەی ئێستا شوێنی شا چۆلّە، ئەگەر ئەم شەڕە بکەین توشی دوژمنایەتی خێلّەکی ئەبین، چونکە ئێلاتی کوردستانو کرماشان دراوسێی یەکترین، لەهەرلایەك بکوژرێ، دوژمنایەتی لەپاش بەجیّ ئەمێنێ. بەتایبەتی کەئیمامقولیش زەنگەنەیە. داوای لیّ کردن نامەیەکی تری بۆ بنوسنو بەکۆمەلّ مۆری بکەن، لەو نامەیەدا ئەوان تۆبالّی شەڕەکەو خوێنی کوژراوەکانی هەردولا بگرنە ئەستۆ، بۆ ئەوەی ئەمان لەداراڕۆژدا توشی دوژمنایەتیو لیّپرسینەوە نەبن. بەلّێنی دانیّ دوای گەیشتنی نامەیەکی وەها هێزێکی گەورە ساز بداتو بچێتە سەر ئیمامقولی، ئەگینا خۆی لەو شەڕەوە ناگلێنیّ.

دوای گەیشتنی ئەم وەلاّمە مورتەزاقولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا تەقی خانی گولستانەو، هەمو سەرانی قەوم، کە لەقەلاّدا گەمارۆ درابون، بەلگەیەکیان نوسیو بەکۆمەلّ مۆریان کرد. تۆبالّی شەڕو کوژراوەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان.

حەسەنعەلی خان ٢٥ هەزار سواری کۆکردەوە. بەو لەشکرەوە بەڕیّ کەوت بۆ سەر کرماشان. لەبیلاوەر خێوەتگای دامەزراند. کەوتە خۆئامادە کردن بۆ شەڕی داهاتو.

ئیمامقولی لاوێکی سەرگەرمو هەلّهە بو. بەتازایەتی خۆیەوە ئەنازی. کەهەوالّی هاتنی لەشکری ئەردەلاّنی پیّ گەیشت، هەزار کەسی لەهێزەکەی هەلّبژاردو بەرەو بیلاوەر کەوتە ریّ.

پیاوە نزیکەکانی زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی بەهێزێکی واکەمەوە نەچێتە سەر لەشکری بەژمارە زۆری ئەردەڵان. بەڵام ئیمامقولی گوێی لێ نەگرتن. کەزانییان گوێیان لێ ناگرێ، زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی جارێ چاوەڕێ بکا تا لەشکری ئەردەڵان لەدەربەندەکە تێ ئەپەڕێو دێتە دەشتاییەوە، ئەوسا پەلاماریان بدا. لەمەشدا بەقسەی نەکردن بەڵکو دانیە بەر تۆانجو تانەو بەترسنۆکی لەقەڵەم دان. لای وابو بەو هێزە پچوکە لەشکری ئەردەڵان ئەشکێنێو تا سنە راویان ئەنێ.

حەسەنعەلی خان لەناو دەربەندەکەدا بۆیان دامەزرا.

تفەنگچییانی هەورامی لەکێوەکانی ئەمبەرو ئەوبەری دەربەندەکەدا دامەزراند. چەمێك کە بەناو دەربەندەکەدا ئەڕۆیشت، ئەم بەبەردی زل بەری گرتو ئاوەکەی شکاندە سەر ڕێگاکە، بۆ ئەوەی گڵی ڕێگاکە ببێ بەقوڕ، زەلام و وڵاخی تێدا بچەقێ.

دەمەو بەیان ئیمامقولی گەیشتە دەمی دەربەند. گەنج محەممەد بەگی زەنگەنەو سلێمان بەگی زەنگەنە، کەدو کەسی شارەزای شەڕ بون، هەریەکەی لەگەڵ ۱۰۰ کەس کرد بەچەرخەچی. سەیدی سوڵتانی جەلیلوەندیشی بە ۳ سەد سوارەوە نارد بەشاخەکەدا هەڵبگەڕێ. خۆیشی بە ۵۰۰ سوارەوە خۆی ئامادەکرد بۆ هێرش بۆ ناو دەربەند.

چەرخەچیەکان بەخێرایی بەڕێ کەوتن، بەڵام هەمویان لەناو قوڕدا چەقین، چەندی تەکانیان ئەدا زیاتر ئەچەقین. چەرخەچیەکانی ئەردەڵان کە لەوشکاییدا بۆیان دامەزرا بون، دایان گرتنەوە زۆریان لێ کوشتن.

حەسەنعەلی خان ۳ هەزار سواری لەشاخەوە نارد بەدیوی ئەودیودا شۆڕبینەوە، دەمی دەربەندەکەیان لێ دابخەنو، ڕێگەی کشانەوەیان لێ بگرن.

سەیدی کە بەشاخەکەدا هەڵگەڕا دی هێزەکەی خۆی کەمو دوژمن زۆر، بەخۆیدا رانەپەرمو پەلاماریان بدا لەنشێوێکەوە ئاوابو بەرەو ناوچەکەی خۆی گەڕایەوە.

ئیمامقولی هێرشی کرد بۆ ناو دەربەند. ئەمانیش لەقوڕدا چەقین.

حەسەنعەلی خان فەرمانیدا دەوری ئیمامقولی بگرنو نەهێڵن کەسیان لێ دەربچێ.

ئیمامقولی بەزەحمەتێکی زۆر خۆی لەقوڕەکە دەرباز کردو لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەسوارەکانی گەڕایەوە دواوە. ویستی لەدەمی دەربەند تێ بپەڕێ دی گیراوە. بەناچاری بەغارو شەڕ خۆی کرد بەناویاندا دەرباز بو.

جگە لەئیمامقولیو چەند کەسێ لەسوارەکانیو سەیدی کە لەسەرەتاوە هەڵات بو، کەسی کەیان دەرنەچو. ئەوانی تریان هەندێکیان کوژرانو هەندێکیان بەدیل گیران.

هەواڵی شکانی ئیمامقولی لەپێش خۆیدا گەیشتە کرماشان. زۆری ئەوانەی لێی کۆبوبونەوە بلاوەیان لێ کردو گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. ئیمامقولی هاتەوە کرماشان بۆ ئەوەی هێزەکەی ڕێك بخاتەوە. هێزی پێ کۆ نەکرایەوە. کرماشانی بەجێ هێشت روی کردە ناو ئێلاتی وەند کەهاوپەیمانی زەنگەنە بون.

وەند ئێلێکی گەورە بو پێك هات بوو لەم تیرانە: ئەحمەد وەند، کاکە وەند، قولی عەلی وەند، جەلال وەند، جەلیل وەند، مافی وەند، بەهتلی وەند، قوریە وەند، خەلیل وەند، خواجا وەند، زوبێرە وەند، نانەکەلی وەند، بوجول وەند. (گلستانە: ١٥١-١٥٨).

حەسەنعەلی خان هەواڵی ئەم سەرکەوتنەی بەگەمارۆدراوەکانی ناو قەڵاداو خۆیشی هاتە نزیکیان. سەردارو گەورەکان بۆ پێشوازی لەقەڵا دابەزینو بۆ میوانداری بردیانە ناو قەڵاکە.

سەردانی قەڵاو جبەخانەکەی کرد. ٥ تۆپی لێ وەرگرتنو رۆژی دوایی گەڕایەوە خێوەتگاکەی خۆی.

ئەردەڵانو کەریم خان

لەمێژوی ئێراندا کەریم خانی زەند، کە خۆی بەوەکیلی دەوڵەتو وەکیلی رەعایا نەك بەشا داناوە، بەیەکێ لەدادپەروەرترین حوکمڕانەکانی ئێران ناسراوە. کەچی مێژونوسانی ئەردەڵان بەچاك باسی ناکەنو هەندێکیان هێرشیان بردۆتە سەری، بەتایبەتی نوسەری (لب التواریخ: ١٠٤-١٠٥). بەدوای ئەویشدا (تاریخ اردلان: ١٠١)، (حدیقەی ناسری: ١٥٤)، (تحفەی ناسری: ١٤٥)، کەریم خان تاوانبار ئەکەن بەوێران کردنو تالآن کردنو سوتاندنی سنە. کەسیان هۆی ئەم کارەیان رون نەکردۆتەوە.

هەواڵەکانی (حدیقەی ناسری: ١٥٤) گێڕاویتیەوەو، (تحفەی ناسری: ١٤٥) دوبارەی کردۆتەوە سەبارەت بەهێرشی کەریم خان بۆ سەر کوردستانو گەمارۆدانی حەسەنعەلی خان لەقەڵای قەراتورا (١١٦٤)و، دوای ئەوە هێرشی هاوبەشو بەجوتەی حەسەنعەلی خانو کەریم خان بۆ سەر عەلی مەردان خانی بەختیاری، راست نین. لەو ساڵانەدا حەسەنعەلی خان نەك هەر والیی کوردستان نەبوە، بەڵکو لەژیانیشدا نەماوە.

گلستانه بەدرێژی هۆی دوژمنایەتی کەریم خانی لەگەڵ ئەردەڵان رون کردۆتەوە.

قەڵای کرماشان نزیکەی ١٤ مانگ لەگەمارۆی هێزەکانی زەندا بو، پارێزەرانی قەڵا ئامادە نەبون خۆیانو قەڵاکە بەدەستەوە بدەن. کەریم خان بۆ بەلادا خستنی ئەم کۆسپە بەهێزێکی گەورەوە روی کردە کرماشان، کێشەکەی بەگفتوگۆ بەلادا خست (بەمەزەننە ئەبێ ساڵی ١١٦٥ بوبێ). ئینجا روی کردە سنە.

خەڵکی ناوچە کە بەهاتنی کەریم خانیان زانی، خەسرەو خان، کە لەو کاتەدا والی‌ی ئەردەڵان بو، لەگەڵ ئەعیانی سنە بەپیریەوە چونو، بەگەرمی پێشوازییان کردن. خەسرەو خان خۆی میوانداریی لەکەریم خان کرد.

حەسەنعەلی خان، والی‌ی پێشوی کوردستان، لەسەر داوای میهر عەلی خان بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانو لەشکری زەند چو بۆ هەمەدانو دوایی دویان کەوت بۆ پەریو کەمازان، مەڵبەندی ژیانی ئێلی زەند، لەوێ مایەوە تا سەلیم پاشای بابان هێرشی کرد بۆ سەر ئەردەڵان. کەریم خانو سەردارەکانی ئەم داخەیان لەدڵ دا بو.

وەکو گلستانە ئەڵێ: کەریم خان لەبەر ئەو دوژمنایەتیە بڕیاریدا کوردستان وێران بکا. بەقسەی تاقمێ هەرچیو پەرچی، کە لەناو لەشکرەکەیدا بونو کاری تەواویان تێ ئەکرد، کەوتە بێدادی.

کەریم خان لەسەرەتای دەوڵەتداریدا بو، بەتەواوی دەستی بەسەر لەشکرەکەیدا نەئەڕۆیشت. هەرچیەکیان ئەکرد رێگەی لێ نەئەگرتن. لەو چەند رۆژەدا زیانێکی زۆریان بەسنەو ناوچەکانی دەوروبەری گەیاند. خەڵکەکەیشی بەهۆی نیفاقی ناوخۆیانەوە زەرەری جۆراوجۆریان لێ کەوت. (گلستانە: ١٧٩-١٨٠).

کەریم خان سنەی بەجێ هێشت بەرەو هەمەدان.

حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند

گولستانە ئەم شەڕە بەدرێژی ئەگێڕێتەوە:

حەسەنعەلی خان، دوای شکاندنی ئیمامقولی، وەکو بەڵێنی دابو لەشکرەکەی لەکرماشانەوە بەرێ خست بچێ بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خان، کەهێشتا لەقەڵای ولاشجردا لەلایەن لەشکری زەندەوە گەمارۆ درابو.

حەسەنعەلی خان بەرەو هەمەدان بەرێ کەوت. لەشکری زەند کەبەمەیان زانی، دەوری قەڵاکەیان بەرداو کشانەوە پەریو کەمازان، مەڵبەندی خۆیان.

حەسەنعەلی خان لەزاغە لەنزیك هەمەدان خێوەتگای دامەزراند. میهر عەلی بۆ پێشوازی لەحەسەنعەلی خان لەقەلا دابەزی. خۆی کەوتە کۆکردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە پەراگەندەکەی‌و، داوای لەحەسەنعەلی خان کرد بچێ بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانی زەند.

حەسەنعەلی خان بەلەشکرەکەیەوە بەرەو پەری‌و کەمازان کشا. کەریم خان بەخۆیدا رانەپەرمو شەڕی روبەرویان لەگەلّ بکا. ژن‌و منالّەکانی ناردە جێگایەکی ئەمین‌و خۆی‌و هێزەکەی دەستیان کرد بەشەڕی پارتیزانی. هەمو شەو پەلاماری لەشکری ئەردەلانیان ئەدا. خەلکیان لێ ئەکوشتن‌و ولاخ‌و کەلوپەلیان لێ ئەگرتن. حەسەنعەلی خان چەندی هەولّیدا لەشوێنێکدا بەگیریان بهێنێ نەیتوانی.

٤٥ رۆژ بەو جۆرە مایەوە. لەو ماوەیەدا هەوالّی پێ گەیشت سەلیم پاشای بابان بەهاندانی گەورەو ریش سپییەکانی ناوچەکە، بەلەشکرێکی ١٨ هەزار کەسییەوە هاتۆتە ناوچەی ئەردەلان، گەرەکێتی سنە بگرێ. حەسەنعەلی خان وازی لەڕاونانی زەند هێناو، بەپەلە بەرەو کوردستان گەڕایەوە.

ئەمجارە کەریم خان وازی لەحەسەنعەلی خان نەهێنا. بەدرێژایی رێگای گەڕانەوەیان لەدوایی هێزەکەیانی ئەدا لێی ئەکوشتن‌و، ولاخ‌و کەلوپەلی لێ گل ئەدانەوە. لەنزیك تویسرکان لەدەربەندێکا کە ئەبو لەشکرەکەی حەسەنعەلی خانی پیّدا تێ بپەڕێ، کەریم خان بەهێزێکی ٧٠ کەسییەوە خۆی بۆ لەبۆسە نابون. لەناکاو هەلّی کوتایە ناوجەرگەی لەشکرەکەوە. هەندێکی لێ کوشتن‌و پشێویەکی زۆری تێ خستن. دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی حەسەنعەلی خاندا. ٢ ئێستر کەبارەکانیان زێڕی سپی‌و ١ ئێستر کەبارەکەی ئەشرەفی بو لەگەلّ چەند بار کوتالّ‌و شتی گرانبەهاو چەند سەر ئەسپی بەتالان بردو بەسەلامەتی بۆی دەرچو. (گلستانە: ١٦٠).

سەرەڕای ئەوەش بنەمالّەی ئەردەلان نەك هەر هیچ دۆستایەتیەکان لەگەلّ کەریم خان‌و گەورەکانی زەند دانەمەزراندبو، بەلّکو لەگەلّ دوژمنەکانی کەریم خان هاوکار بون. سوبحانویردی خان‌و حەسەنعەلی خان لەلایەن شاهەکانی ئەفشارەوە دانرابون‌و، خەسرەو خانی نەوەی سوبحانویردیش لەلایەن محەممەد حەسەن خانی قاجار، دوژمنی خوێنەخوێی کەریم خانەوە، دانرابو.

سەرەنجامی ئیمامقولی خان

میهر عەلی خان کەوتە کۆکردنەوەی سوپا. مورتەزاقولی خانی کۆسە ئەحمەدلوی ئەفشار بە ٢ هەزار سوار لەسەر داوای شاهرۆخ گەیشتە هەمەدان.

لەگەڵ میهر عەلی یەکیان گرتەوە. ١٣ هەزار سواریان کۆکردەوە بەرەو کرماشان بەڕێ کەوتن. لەپێشەوە سواریان نارد ئاگاداری دانیشتوانی قەڵای کرماشانیان کرد کەوا بەرێگاوەن. گەیشتنە بێستون. کاربەدەستانی قەڵا چەند کەسێکیان نارد بۆ پێشوازیو بەخێر هێنانیانو بردنیان بۆ کرماشان. لەو کاتەدا ئیمامقولی خەریکی خڕکردنەوەی لەشکربو لەناو ئێلاتی وەندا.

دوای ئەوەی گەیشتنە کرماشان خانەکان لەقەڵا دابەزینو کەوتنە تەگبیر بۆ چارەسەرکردنی ئیمامقولی. هەندێکیان پێیان وابو یەکسەر پەلاماری بدەن، بەڵام هەندێکی تریان لایان وابو کەلەو ناوچە شاخاوییەدا توشی زەرەری گیانی زۆر ئەبن، چاکتر وایە بەقسەی خۆش بیخەنە ناو داو.

کابرایەکیان بەناوی حسێن چراخ کەباوەڕپێکراوی میهر عەلی بو، لەزمان لوسیو فێڵبازیدا بێ نمونە بو، هەڵبژارد بچێتە لای ئیمامقولی بۆ ئەوەی رازی بکا بیهێنێ بۆ لایان.

ئیمامقولی بەقسەکانی حسێن چراخ هەڵخەڵەتا، بێ ترسو بەدڵنیایی سواربو لەگەڵی بۆ بینینی خانەکان لەکرماشان.

ئیمامقولی کەگەیشتە لایان چاویان دەرهێناو بەگیراوی رەوانەی قەڵایان کرد. لەشکرەکانی هەمەدانو ئەفشار گەڕانەوە جێگەکانی خۆیان. (گلستانە: ١٦١-١٦٥).

شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان

نوسەری ((ذیل)) ئەڵێ: سلێمان پاشای بەبە لەدەس سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵاتو هانای بۆ حەسەنعەلی خان هێنا. گوایە حەسەنعەلی بۆ ئەوەی سلێمان بباتەوە سەر جێگای خۆی لەمەریوان توشی شەڕ بوە لەگەڵ سەلیم پاشا، شکاوە.

بەڵام گلستانە کەهاوچەرخو ئاگاداری روداوەکە بوە بەجۆرێکی تری ئەگێڕێتەوە:

لەکاتێکدا حەسەنعەلی خان خەریکی راونانی کەریم خانی زەندو، لەشکرەکەی بو، هەواڵی بۆ هات کەسەلیم پاشای بابان بەهێزێکی گەورەوە بەهاندانی هەندێ لەگەورەو ریش سپییەکانی ئەردەڵان، لەشکری هێناوە بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان دەس لەڕاونانی کەریم خان هەڵئەگرێو بەپەلە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەردەڵان. حەسەنعەلی خان دڵی زۆر کەسی لەگەورەکانی ئەردەڵان رەنجاند بو. ئەمانە سەلیم پاشایان هاندا بوبێت بۆ گرتنی سنە. لەڕێگاش هەندێ لەوانەی لەگەڵی بون، خۆیان ئەدزییەوەو ئەیاندایە پاڵ سەلیم پاشا.

حەسەنعەلی خان لەشوێنێکی نزیك سنە (دەشتی مەریوان) پەلاماری سەلیمیدا. سەلیم شەڕەکەی بردەوەو حەسەنعەلی خانی بەخراپی شکاند. حەسەنعەلی خان لەگەڵ چەند کەسێ لەهێزەکەی دەربازبونو بۆ خۆحەشاردان روی لەشاخ کرد. (گلستانە: ١٦٧).

١. زۆری بنەماڵەی ئەردەلان، بۆ رازی کردنی دڵی شاکانی ئێران مەزەبی رەسمیی دەوڵەتیان وەرگرت بو، بوبون بەشیعە. حەسەنعەلی خان یەکێ بو لەوانە. لەکاتێکدا دانیشتوانی ئەردەلان وەکو میرەکانی بنەماڵەی بابان هەمویان سوننە بون. لەو سەردەمەدا ناکۆکی شیعەو سوننە توندوتیژو، یەکتریان بەکافر دائەنا.

٢. حەسەنعەلی خان رەفتاری لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکەو گەورەپیاوەکانی توندوتیژ بو. هەر لەو ماوەیەدا چاوی محەممەد عەلی سوڵتانی دەرهێنابو، کەگەورەی بانەو هەورامان بو. لەتۆڵەی ئەمەدا ئەمیش دەستی هەبو لەهاندانی خەڵکی ناوچەکەدا دژی حەسەنعەلی خانو، هێنانی سەلیم پاشادا.

٣. لەو ماوە کورتەدا هێزەکەی حەسەنعەلی خان توشی زنجیرەیەك شەڕی یەك لەدوای یەك بوبو: شەڕ لەگەڵ ئیمامقولی زەنگەنە لەنزیك کرماشان، شەڕ لەگەڵ زەند لەنزیك هەمەدانو مەلایەر. کە لەگەڵ لەشکرەکەی سەلیم پاشادا چون بەگژ یەکدا، هێزەکەی ئەم شەکەتو ماندو بو.

رەنجوری ئەڵێ: ((شکست حەسەن ئەلی خان ١١٦٣))

سەرەنجامی حەسەنعەلی خان

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((حەسەنعەلی خان بەهیوای دەسگرۆیی‌و یاریدە وەرگرتن چوە لای، (ئازاد خانی ئەفغان) کەئەو کات لەناوچەی ئازەربایجان ئاڵای شاهێتی‌و سەربەخۆیی هەڵکردبو. سەلیم پاشا لەترسی یارمەتیدانی ئازاد خانو گەڕانەوەی حەسەنعەلی خان، بێ‌وچان کەوتە شوێنی‌و گەیشتە هۆردوی ئەفغان.

ئازاد خان کەباری حەسەنعەلی خانی لاواز هات بوە بەرچاوو سەلیم پاشای لەرپەڕی هێزو دەسەڵاتدا دەدی، سەرشۆڕی بێ مروەتی بەخۆی رەوا دیتو بەتەماعی ماڵی دنیاو پارە زۆری سەلیم پاشا، کە لەگەڵ گەلێك خزمەتی دیکەدا بەڵێنی پێدا بو، حەسەنعەلی خانیدا بەدەستی سەلیم پاشاوە. بەڵام هەر لەو رۆژانەدا حەسەنعەلی خان بەمەرگی وەعدەکراو مردو، سەلیم پاشاش بەهۆی ئەو نزیکایەتیەوە، روی ئیتاعەتی لەوەزیری بەغدا وەرگێڕا، سەری بۆ ئازاد خان دانەواند. ئیتر لەو سەردەمەدا هیچ گەورەپیاوێك لەبنەماڵەی مەزنی باوە ئەردەلان

نەمابور، مەزنایەتی خانەدانەکە مابوەوە بۆ خەسرەو خانی کوڕی ئەحمەد خان کەئەو کات لەتەمەنی ٢٢ ساڵیدا بو)). (ئیبراهیم ئەردەلانی: ٢٩).
ئازاد خان وەکو مێژونوسەکانی ئەردەلان تاوانباری ئەکەن، بۆ تەماعی دنیاو بەرامبەر چەردەیەك دراو وەکو (وقائع نگار: ١٥٤)و (فخر الكتاب: ١٤٦) ئەڵێن: ٤ هەزار تمەن، ئا پیاوی کرد حەسەنعەلی خانی بەگیاوی‌و زنجیرکراویدا بەدەس سەلیم پاشاوەو، ئەویش وەکو (ذيل شرفنامە: ٢٩) ئەڵێ: هەر لەو رۆژانەدا بەمەرگی وعدەکراو مرد، یا وەکو (لب التواريخ:١٠٤) ئەڵێ: کوشتی، یان وەکو (مستورە: ١٠٠) ئەڵێ: دوای گلدانەوەی ٧ مانگ بەگیاوی ساڵی ١١٦٤ لەقەلاچوالان کوشتی.
ئازاد خان لەو کاتەدا لەململانێی دەسەلاتدا بو لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەممەد حەسەن خانی قاجار، کە هەریەکەیان لەلایەکی ئێراندا خەریکی پەیداکردنی دەسەلات بون. ئەو دو گەورە پیاوە هەردوکیان شیعە بون. لەکاتێکدا ئازاد خان سوننە بو. حەسەنعەلی خان شیعەو سەلیم پاشا سوننە بو. ئازاد پێویستی بەکەسێکی ناودارو دەسەلاتداری وەکو سەلیم بو لەو ناوچەیەدا، لەو ململانێ سەختەدا ببێتە پشتیوانی.
پێ ئەچێ سەلیم پاشا ماوەیەکی زۆر لەسنەدا نەمابێتەوە، چونکە کە کەریم خان چۆتە سنە (١١٦٦) خەسرەو خانی ئەردەلان‌و والی‌ی کوردستان بوە. وەکو هەندێ لەمێژونوسانی ئەردەلان ئەڵێن: (فخر الكتاب: ١٤٧، مستورە: ١٠١).
لەسەر کوشتنی حەسەنعەلی خان خەڵکی سنە لەسەلیم پاشا رەنجاون‌و دەریان کردوە. رەنگە ئەمە هەندێ راستی تێدا بێ. بەلام لەو کاتەدا ململانێی دەسەلات لەنێوان کەریم خانی زەند کەخوراسان‌و، محەممەد حەسەن خانی قاجار کەسەروی ئێران‌و، ئازادخانی ئەفغانی کەئازەربایجان‌و، عەلی مەردان خانی بەختیاری کەلورستانی کردبو بەبنکەی لەشکرکێشیەکانی، گەیشت بوە بەرزترین لوتکەی توندوتیژی. میرەکانی بابان‌و ئەردەلان بوبون بەبەشێ لەم ململانێیەو، بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێز لەنێوان ئەم سەرکردە تاکۆکانەدا، ئەوانیش ئەگۆڕان.
سەلیم پاشا چارەنوسی خۆی بەئازاد خانەوە بەست بو، بەلام خەسرەو خانی ئەردەلان‌و بنەماڵەکەیان هاوکاری نادر شاو جێنشینەکانی‌و، دوای ئەوانیش هاوکاری محەممەد حەسەن خانی قاجار بون.
پێ ئەچێ لەو کاتەدا کەکەریم خان روی کردۆتە کرماشان‌و، دوای ئەوێ ئەردەلان، سەلیم پاشا سنەی بەجێ هێشت بێ‌و، دابێتیە پاڵ ئازاد خان لەورمێ. لەو شەڕەدا کە لەنزیك ورمێ لەنێوان هێزەکانی کەریم خان لەلایەك‌و، هێزەکانی

ئازاد خان: فەتحعەلی خانی ئەفشار، شاباز خانی دونبولی، سەلیم پاشای بابان، لەلایەکی ترەوە، قەوماو بەتێشکانی زەند تەواو بو، سەلیم پاشا دەورێکی کاریگەری لەبەلادا خستنیدا گێڕاوە.

سەلیم پاشا بە ١٠ هەزار سوارەوە هەڵی کوتاوەتە سەر ((بونە)) ی کەریم خان، لەکاتێكدا کەهێشتا هەندێکیان باریان نەخست بو، هەندێکیشیان پشتێنیان کردبوەوەو پاڵیان دابوەوە. هەندێ خێوەتیان هەڵدا بو، هەندێکیشیان هێشتا نەگەیشت بون. لەشکر کەوتە هەلاتن. کەریم خان چەندی هەوڵیدا هێمنیان بکاتەوەو بەری راکردنیان بگرێ، کەڵکی نەبو. لەشکری زەند پەرەواز بو. خانەکانی زەند گەڕانەوە پەریو کەمازانو، کەریم خان چو بۆ ئەسفەهان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. (گلستانه: ٢٧٣).

ململانێی دەسەلاّت کۆتایی نەهات تا عەلی مەردان خانی بەختیاری لە ١١٦٧داو، محەممەد حەسەن خانی قاجار لە ١١٧٢دا کوژران. (هدایت: ٢٦٣و ٢٦٩). ئازاد خانیش پاش چەند سەرکەوتنو شکان، ماوەیەکی بەخۆشاردنەوە لەشارەزورو هەکاریو، بەپەنابەری لەبەغدادو گورجستان بەسەر برد، سەرەنجام سەری بۆ کەریم خان دانەواند.

سەرەنجامی سەلیم پاشا

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغانیدا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەلانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەلاّم ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەممەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قولاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەلاتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەواییو میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بەڵێنی والیتیو حکومەتی ئەردەلانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد، تا کاتێ کەشەڕی محەممەد حەسەن خانو ئازاد خانی ئەفغانی نزیك بوەوە. پاش سێ چوار مانگێگ، لەساڵی هەزارو شەستو نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەممەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغانی لەناوچەی ورمێ روی دا. لەکاتێكدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خان دابو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر

لەخوسرەوخان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەکاری هەڵاتو سەلیم پاشای بەبەش ڕووەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد.

سلێمان پاشای بەبە، بە ڕقەبەرایەتی بنەماڵەی باوە ئەردەڵان، بەفێڵ لەگەڵی‌دا ئاشت بووەوەو هەروکیان پێکەوە پێشکەشیەکی قورسیان بەچەند کەسی باوەڕپێکراوی خۆیان‌دا نارد بۆ دیوەخانی محەممەد حەسەن خانی قاجار، هەموشی بەو هیوایەی کەناوچەی ئەردەڵان بدرێت بەسەلیم پاشا. محەممەد حەسەن خان، بەهۆی گەورەیی ڕۆح‌و غیرەتی زگماکیەوە، پێشکەشیەکانی نەخستە بەرچاو داخوازییەکانی وەرنەگرت. لەوەڵامیش‌دا فەرموی. ئەگەر سەلیم پاشا خزمەتمان پێ بکات، ئەوا ناوچەیەکی تر لەمەملەکەتی ئێرانی دەدینێ. لەهەمان کاتیش‌دا، هەر بە بەرچاوی نوێنەرەکانی ئەوەوە خەڵاتی والیێتی (ئەردەڵانی) بەئەسپ‌و زین‌و بەرگی ئاڵتون‌و میناو خەنجەری جەواهیرنیشانەوەدا بەخوسرەو خان‌و ڕەوانەی ئەردەڵانی کرد.

کاتێ خەسرەو خان گەیشتە ناوچەی بانەی.سەر بەئەردەڵان، سەلیم پاشای بەبە، بەخۆی‌و بەهەزار سوارەوە بەتەماحی ئەوەی بتوانن شتێك بەشتێك بکەن، سەرەڕێیان پێ گرت. هەردو قشون لەمەحاڵی بانە تێك ئاڵان‌و دوای کوشتوبڕێکی زۆر، شکستی گەورە بەسەر سەلیم پاشای بەبەدا هات‌و سێ سەد چوار سەد کەسێك لەسوارەی دەوروبەری بونە خۆراکی شیری ئازایانی ئەردەڵان.

دوای هەڵاتن، سەلیم پاشا چارەی کاری لەوەدا دی بچێ بۆ بەغدا، وەك گوتویانە: ((کاتێ ئەجەل نزیك دەبێتەوە، ڕاو دەچێتە لای ڕاوچی))، ئەویش هەر ئەوەندە گەیشتە بەغدا، لەسەر شاهیدی شاهیدان‌و بەحوکمی وەزیر، لەگۆڕەپانی ئیمامی ئەعزەم‌دا کوژرا)). (ئیبراهیم ئەردەڵانی: ٢٩-٣١).

-١-

خوسرەو خان (١١٦٨-١٢٠٦)

لەساڵانی ١١٦٣-١١٦٨دا پێ ئەچێ هەلومەرجی ئەردەڵان نائارام‌و شێواوبێ‌و، دەسەڵات لەسنەدا لەنێوان سەلیم پاشای بابان، کەریم خانی عەبباسقولی خان‌و خوسرەو خانی خان ئەحمەد خان‌دا دەستاودەستی کردبێ.

سەلیم پاشای بابان دوای شکاندنی حەسەنعەلی خان (١١٦٣) دەستی بەسەر سنەدا گرت، بەڵام وەکو هەندێ لەمێژونوسەکان ئەڵێن، دوای کوشتنی حەسەنعەلی خان (١١٦٤) خەڵکی سنە سەلیمیان دەرکردوەو، کەریم خانی برای حەسەنعەلییان کردوە بەحوکمڕانی خۆیان. بەڵام کەریم خان کابرایەکی بودەڵەو

بێ فەڕ بوە. شارەزای کاروباری حوکمڕانی نەبوە، بەڵکو زۆردار بوە. (لب: ١٠٦) نمونەیەك لەسەر جۆری حوکمڕانیی کەریم خان ئەگێڕێتەوە: ((پیاوی ئەعیانێ بۆ دزی ئەچێتە سەر ماڵی یەکێ. خاوەن ماڵ دزەکە ئەگرێو ئەیباتەلای کەریم خان. کەریم خان دەسبەجێ دزەکە بەرئەداو گوێی خاوەن ماڵەکە ئەبڕێ)). کەریم خان زۆر نەماوەتەوە. ئینجا خوسرەو خانی کوڕی خان ئەحمەد خان خۆی سەپاندوە. (مستورە: ١٠١-١٠٣).

خوسرەو خان لەسەرەتادا نەیتوانیوە جێگیر ببێ چونکە هەمیشە هەڕەشەی سەلیم پاشای لەسەر بوە، کە لەو کاتەدا یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانی بوەو، بنکەی دەسەڵاتداری ئازاد خانیش لەورمێ بوە.

نوسەری (ذیل-شرفنامە: ٢٩)ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەمەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قولاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەڵاتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەواییو میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بە بەڵێنی والیتیو حکومەتی ئەردەڵانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد..)).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن، سەلیم پاشا پەنای بۆ محەمەد حەسەن خانی قاجار بردوە، کە لەو کاتەدا دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرت بو، بۆ ئەوەی حوکمڕانی ئەردەڵانی پێ ببەخشێ. هەمویان ئەم چیرۆکە، بەکەمێ جیاوازییەوە، ئەگێڕنەوە: (لب التواریخ: ١١٠، حدیقە: ١٥٥-١٥٦)، (تحفە: ١٤٧).

سەلیم پاشا بەهیوای ئەوەی بکرێتە حاکمی کوردستان پەنا بۆ خانی قاجار ئەبا. خوسرەو خان کەبەم هەواڵە ئەزانێ، ئەویش بەهەڵەداوان خۆی ئەگەیەنێتە لای خانی قاجار. سکاڵای حاڵی خۆیو، باسی کوشتنی حەسەنعەلی خانی بۆ ئەکا. خانی قاجار ئەڵێ: ((تۆ محەمەد حەسەن خانت خراپ ناسیوە، من ئەو کەسە نیم چاو لەنەنگیو عار بپۆشمو وڵات بەبێگانە بفرۆشم..)).

بەگێڕانەوەیەکی تر گوایە وتویەتی: ((خوسرەو خان تۆ سەرکەچەڵ محەممەد حەسەنت خراپ ناسیوە، قسەی من یەکێکە، کوردستان هی تۆیە، ئەم قسانەی پێ ناوێ، لەهەمو رویەکەوە دڵنیابە!)).

بەقسەی (حدیقە: ١٥٦)، (تحفە: ١٤٨) دوای ئەوەی خانی قاجار، خوسرەو خانی دانا بەوالیی ئەردەڵان، گەڕایەوە سنە (موحەڕڕەمی ١١٦٨). یاریدەدانی خوسرەو خان لەلایەن خانی قاجارەوە، ئەشێ راست بێ، بەڵام پەنابردنی سەلیم پاشا بۆ خانی قاجار ریی تێ ناچێ، چونکە سەلیم پاشا یەکێ بوە لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانیو، لەهەمو شەڕەکانیدا لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەممەد حەسەن خانی قاجاردا هاوبەش بوە. لەم روەوە نوسەری (ذیل:٣١) ئەڵێ: ((.. لەساڵی هەزارو سەدو شەستو نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەممەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغان لەناوچەی ورمێ ڕویدا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خاندا بو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر لەخوسرەو خان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەکاری هەڵاتو سەلیم پاشای بەبەش روەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد)). خوسرەو خان ئەم ملۆزمەی لەکۆڵ نەبوەوە تا لەبەغداد گیراو، کوشتیان (١١٧٠).

-٢-

کوشتنی سەرانی جاف

ئێلی جاف یەکێکە لەئێلە گەورەکانی کورد. لەنێوان جەبەل حەمرینو کوێستانەکانی سنەدا گەرمیانو کوێستانیان کردوە. بەزاندنی سنورو زیان گەیان بەکشتوکاڵی دانیشتوانی دێهات، زۆر جار کێشەو شەڕی لێ پەیدا بوە. لەڕوی سیاسیەوە سەر بەمیرایەتی بابان بونو، لە لەشکرکێشیەکانی باباندا بەشدار بون.

خوسرەو خان بۆ ئەوەی تەمێیان بکاتو سەریان پێ دابنەوێنێ ساڵی ١١٧٢، بەفێڵ میهر عەلی سوڵتانو خوسرەو بەگ، کە لەسەرۆکە دەس رۆیشتوەکانی جاف بون، بانگ ئەکا بۆ راو، بانگهێشتنەکەی قوبوڵ ئەکەن، بەڵام چونکە لێی دڵنیا نەبون. بۆ ئەوەی هەردوکیان پێکەوە نەکەونە داو، کەئەچن بۆ لای، یەکێکیان ئەچێتە ناو قەڵا بۆ لایو ئەوی کەیشیان لەدەرەوەی قەڵاکەدا لەگەڵ سوارەکانی تردا چاوەڕێ ئەبێ. هەروەها کەئەچن بۆ راو، خوسرەو بەگ بەهانەیەک ئەدۆزێتەوە لەماڵ ئەمێنێتەوەو، میهر عەلی لەگەڵی ئەچێ.

دوای تەواوکردنی راوەکە، لەکاتێکدا خوسرەو خان بۆ نانی نیوەڕۆ لائەدا، دەستەیەك لەپیاوەکانی ئەنێرێ خوسرەو بەگ بگرن‌و، لەوێش فەرمان ئەدا میهر عەلی بگرن.

میهر عەلی ئەگرن‌و کۆت‌و پێوەنگی ئەکەن. ئەوانەش کەئەچنە سەر خوسرەو بەگ، خوسرەو لەکاتی بەرگری‌دا ئەکوژن‌و، کەللەی سەری بەبڕاوی ئەبەنەوە بۆ خوسرەو خان. خان کەسەری بڕاوی ئەبینێ ئەڵێ: ((میهر عەلی لەهەمو شتێکدا لەگەڵ خوسرەو بەگ شەریك‌و هاوڕێ بوە، ئینساف نیە خوسرەوە بەگ بەتەنیا لەدیاری عەدەم‌دا بەجێ بهێڵێ، ئەوییش بەخێرایی بنێرن بۆ دیاری عەدەم‌و بیگەیەنن بەخوسرەو بەگ!)) دەسبەجێ ئەویش ئەکوژن. (تحفە: ١٥٠-١٥١)(لب: ١١٣).

جاف چەندین جار کەوتۆتە بەر پەلاماری میرەکانی ئەردەڵان.

-٢-

کەریم خانی زەندو خوسرەو خان

کەریم خان کەئەچێتە سنە خوسرەو خان پێشوازی لێ ئەکا. بەڵام لەشکری زەند سنە تاڵان‌و وێران ئەکا. ململانێی دەسەڵات هێشتا لەنێوان خانی زەندو مێملەکانی‌دا بەلادا نەکەوت بو. خوسرەو خان، بەلای خانی قاجاردا دائەشکێنێ. رەنگە یەکێ لەهۆکانیش ئەوە بوبێ کەرێچەڵەکی خانی زەندی پێ نزمتر بوبێ لەهی خۆی، بەتایبەتی کەخانی زەند لەبنەماڵەیەکی خێڵەکی نەناسراوی کوردی لەك بوە.

خوسرەو خان بەیارمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار کاروباری ئەردەڵانی گرتبوە دەس، کەخانی قاجار کوژرا خوسرەو خان پشتیوانەکەی لەدەس داو، ترسی لێ نیشت کەریم خان تۆڵەی لێ بکاتەوە. لەبەر ئەوە کەوتە قایمکردنی قەڵاو، سازدانی لەشکر. خانی زەند کەبەمەی زانی، بۆ ئەوەی ترسی خوسرەو خان برەوێنێتەوە، فەرمانی ولایەت‌و خەڵاتی بۆ نارد.

کاتێ کەریم خان لەتارانەوە گەیشتە سوڵتانیە، خوسرەو خان بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی‌و فەرمانبەری، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەدیارییەوە ناردە لای. ئەویش رێزی لێ ناو، دڵنەوایی کردو، بەخەڵات‌و بەراتەوە رەوانەی کوردستانی کردەوە. (حدیقە: ١٥٨، تحفە: ١٥١-١٥٢).

سلێمان پاشای بابان لەسنە

نوسەری تحفە ئەڵێ:

((لەساڵی ١١٧٦دا سلێمان پاشای بابان بەنیازی داگیرکردنی کوردستان بەسوپایەکی فراوانەوە روەو مەریوان هات. خوسرەو خان کەبەوەی زانی بەو کۆمەڵەی کە لەبەردەستیدا بون چو بۆ بەرەنگاری سلێمان پاشا. لەمەریوان هەردولا دایان بەیەکدا. دوای کەشش‌و کۆششێکی زۆر خوسرەو خان سەرکەوت‌و سلێمان شکا.

پاشای شکاو ئەم مەسەلەیەی بەنەنگ‌و سوکی دانا بۆ خۆی. دوای بیرکردنەوەیەکی زۆر چاکەی کاری خۆی لەوەدا دی کەبۆ تۆڵە سەندن بچێ بۆ دەرباری کەریم خان تەبەعییەتی ئێران قوبوڵ بکا. بەخۆئامادەکردنی پێویستەوە پەنای بۆ دەرگای کەریم خان برد. بەفێڵ‌و فەرەجی زۆر خوسرەو خانی بەئیتیهامی سەیر تاوانبار کردو ٣ هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش بەکەریم خان کرد.

ئەم زمان لێدانەی سلێمان پاشا کینەی دێرینەی کەریم خانی وروژاند. خوسرەو خانی بانگ کرد بۆ شیراز. بەگەیشتنی دەستی لەکارکێشایەوەو، سلێمان پاشای کرد بەحاکم‌و رەوانەی سنەی کرد.

خوسرەو خان ماوەی یەك ساڵ لەشیراز نیشتەجێ بو. (تحفە: ١٥٢-١٥٣)

سلێمان پاشا لەسنە بەوپەڕی بەدخوییەوە حوکمڕانی ئەکرد. پاش یەك ساڵ لەجلی نوستندا بەدەستی فەقێ برایم ناوێك کوژرا. محەممەد پاشای برایشی بەفەرمانی کەریم خان بو بەحاکمی کوردستان. لەبەر ئەوەی محەممەد پاشا لەسلێمانی موتەسەڕیف‌و فەرمانگوزار بو لەلایەنی خۆیەوە عەلی خانی کوڕی نارده سنە.

دو ساڵی تەواو لەم شتە تێپەڕی نائارامیەکی زۆر کەوتە کوردستانەوە. کاروباری شارو بلوکەکان لەهەمو رویەکەوە تێك چوبو. کەریم خانی وەکیل لەکردەی خۆی پەشیمان‌و دوبارە بەرامبەر خوسرەو خان دڵی نەرم بو. ئەوی کردەوە بەحاکم‌و رەوانەی کوردستانی کردەوە)). (تحفە: ١٥٣. نوسەری (حدیقە: ١٥٨-١٥٩) هەمان هەواڵ ئەگێڕێتەوە، بەڵام ئەم لەباتی ٣ هەزار نوسیوێتی ٣٠ هەزار تمەنی داوە بەکەریم خان‌و، گەڕانەوەی خوسرەو خانی خستۆتە ساڵی ١١٧٩).

گێڕانەوەکانی مێژونوسانی ئەردەڵان پێویستیان بەتاووتوێ کردن‌و بەراورد هەیە لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی تر.

١. سلێمان پاشا دو جار روی کردۆتە ئێران‌و هەردو جارەکە بەتێشکاوی چوە. جاری یەکەم، کەوالی‌ی بەغداد ئەمی لەسەر کار لابردو، سەلیم پاشای لەجێگە دانا (١١٦٤). سلێمان پاشا پەنای بۆ ئەردەڵان برد. بەڵام چەند مانگێ زیادتری نەخایاند کەوالی‌ی بەغداد سەلیمی لادایەوەو، دیسان سلێمانی دانایەوە بەحوکمڕانی بابان. جاری دوەم کە لەکۆشکی زەنگی لەبەردەم لەشکری والی‌ی بەغدادا شکاو، بارەگاو، کەلوپەلی هەموی دەس سوپای عوسمانی کەوت. پەنای بۆ کەریم خانی زەند برد (١١٧٦). بەڵام هەر لەو ماوەیەدا والی‌ی بەغداد، عەلی پاشا، کوژراو لەجێگەی ئەو یەکێکی تر، عومەر پاشا، بو بەوالی‌و سلێمانی گێڕایەوە سەر موڵکی بابان. هەمان ساڵ لەقەڵاچوالان، فەقێ برایم لەکاتی نوستندا بەخەنجەر کوشتی.

٢سلێمان یەکێ لەمیرە هەڵکەوتوەکانی بابان بوە. بایەخێکی زۆری داوە بەخوێندن‌و مزگەوت‌و مەدرەسەو کتێبخانە. هەروەها بایەخێکی زۆری بەپیشەو پیشەسازی داوە. یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە.

لەروی هەڵسوکەوت‌و خووڕەوشتەوە، هەندێ لەنوسەرانی هاوچەرخی بەستایشێکی زۆرەوە باسیان کردوە. نوسەری (دوحە: ١٣٥-١٣٦)، کەهاوزەمانی سلێمان پاشا بوە، نوسیویتی: ((... لەو پیاوە ساڵحانەبو کەتەقوای یەزدانیان کردبو بەشیعاری خۆیان‌و، لەو گوێڕایەڵانەبو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجێ کردبو ((واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم)). حاکمی ناوچەکانی بابان‌و کۆیەو هەریرو هەولێرو کۆپری‌و قەرەحەسەن‌و زەنگابادو جەسسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بەجۆرێ بەڕێوە ئەبرد کەخواو پێغەمەرو دەوڵەتی بەرزی لێ رازی بون. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێ‌بکا یا بەربەرەکانی بکا یالێ‌ی یاخی ببێ... بەڵام لەماوەی دواییدا کەوتە کۆکردنەوەی رەسم‌و باج لەو ناوچانەداو، وا رەفتاری ئەکرد کەوەکو موڵکی خۆی بن، بەمجۆرە سامان‌و داراییەکی زۆری کۆکردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لەدەوڵەت‌و هەندێ کەسیشی لێ کۆبوەوە..)).

راستییەکەی ئەوەبو، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکردو، نەیان ئەویست ئەو کەمە سەربەخۆییەی دایمەزراندبو جێگیر ببێ.

شکستی زرێبار (١١٩١)

سادق خانی زەند پاش گەمارۆدانێکی چەند مانگە شاری بەسرای گرت. لەو کاتەدا نائارامیەکی زۆر لەبەغداد بو. والیەکانی دائەنران یاخۆیان ئەسەپاند زۆر نەئەمانەوە. لەناو خۆیاندا ناکۆكو لەسەر دەسەڵات پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. لەبەر ئەوە نە لەکاتی گەمارۆدانی بەسرادا پەرژایان هێز بنێرن بۆ شکاندنی گەمارۆکەو، نەدوای گرتنی هێز بنێرن بۆ رزگارکردنی. کەعەبدوڵڵا کەهیە بو بەوالیی بەغداد، یەکێ لەو ئەرکانەی بەو و بەحەسەن پاشای والیی کەرکوك سپێردرا بو رزگارکردنی بەسرا بو لەداگیرکردنی ئێرانی. ئەمانە وا رێك کەوتن:

عەبدوڵڵا پاشا هێزەکانی بەغدادو موسڵ بباتە سەر بەسراو، حەسەن پاشاش هێزەکانی کوردستان، بۆ خەریك کردن، بنێرێتە سەر کرماشانو ئەردەڵان. حەسەن پاشا، هێزەکانی کوردستانی سازدا، چەردەیەك پارەی بۆ تەرخان کردنو، هەندێك زیادەی دانێ. ئەحمەد پاشای بابانی نارد لەزەهاوەوە پەلاماری کرماشانو، محەممەد پاشای بابان لەقەڵاچوالانەوە پەلاماری سنە بدا.

ئەحمەد پاشا، لەحەسەن پاشا رەنجابو، هێزەکانی خۆی لەدسکەرەی نزیك زەهاو مۆڵ داو، لەوە زیاتر پێشرەوی نەکردو هیچ جموجوڵێکی نەنواند. بەڵام محەممەد پاشا بەرەو مەریوان بەرێ کەوت. عەبدوڵڵا پاشای والیی بەغداد، کەئەبو پەلاماری بەسرا بدا، لەبەغداد نەجولا.

خوسرەو خان، لەزرێباری مەریوان، بەرەنگاری لەشکرەکەی محەممەد پاشای بابان وەستا. شەڕێکی سەخت قەوما. خوسرەو خان شکاو، نزیکەی هەزار کەسی لێ کوژراو، بەشێکی هێزەکەیشی بەدیل گیرا. لەبەر ئەوەی لەهیچ قوڵێکی ترەوە هێرش نەکرا. محەممەد پاشا لەمەریوان تێ نەپەڕی. دیلەکانی ئازاد کردو، گەڕایەوە قەڵاچوالان.

کەریم خان کەئەم هەواڵەی بیست، بۆ تێ هێنانەوەی ئەو شکستە هێزێکی گەورەتری نارده سەر موڵکی بابان. محەممەد پاشا داوای یارمەتی لەوالیی بەغداد کرد، یارمەتییان نەدا، لەبەر ئەوە کشایەوە کۆیە. لەشکری زەند بێ بەرگری هاتە ناو کوردستانەوە، کەوتە کوشتنو گرتنو تاڵانکردنو سوتاندن. ئەحمەد پاشای بابان لەم دەسدرێژیە تورە بو، غیرەتی بزوت. کەوتە پەلاماردانی لەشکری زەند. ناچاری گەڕانەوەی کردن. (دوحه الوزرا: ١٥٧-١٥٩، تحفه: ١٥٣).

رەنجوری ئەڵێ: ((شکستی خوسرەو خان لەزرێبار ساڵی ١١٩١)).

مەرگی کەریم خان (؟-١١٩٣)

لـــەماوەی ٢٢ ســـاڵ حـــوکمڕانیدا (١٧٥٧-١٧٧٩) کـــەریم خـــان جـــۆرێ لەئاسایشی ناوخۆی لەئێراندا چەسپاندبو. بەڵام بەمردنی ئەو سەرلەنوێ پشێوی کەوتەوە ناو ئێران. خزمو کەسوکارەکانی خانی زەند لەو کاتەوە کەمردبو لەسـەر سەڵتەنەت لەناو خۆیاندا کردبویان بەشەڕ. مـاوەی ٣ رۆژ تـەرمی کـەریم خـان کەوت بو، بەهۆی شەڕی ناوخۆیانەوە نەیانتوانی بو بەخاکی بسپێرن.

زەکی خان. دایکبرای کەریم خـان ١٥ کـەس لەگـەورەکانی زەنـدی کوشـتو، ئەبولفەتح خانی کوڕی کەریم خـانی لەسـەر تـەختی سـەڵتەنەت دانـاو، خـۆی کاروبارەکانی گرتە دەست.

زەکی خان بەدەستی یەکێ لەسوپاییەکانی خۆی کوژراو، سادق خان لەبەسراوە بەهەڵەداون گەڕایەوە شیراز ئەبولفەتحی لێ خستو، خۆی کاروباری گرتـە دەسـت. عەلیموراد خان، کەلەو کاتەدا حوکمڕانی ئەسفەهان بو، سـەڵتەنەتی بەشـایانی خۆی ئەزانی. پەلاماری شـیرازیدا بـۆی نـەگیرا. دوای ئـەوە بەماوەیـەك لـەنزیك هەمەدان سادق خانی شکاندو بای دایەوە بۆ سـەر شـیراز. دوای گـەمارۆدانێکی چەند مانگە شیرازی گرت. چاوی سادق خانو ئەبولفـەتحو تـاقمێ لەخزمـەکانی خۆی دەرهێنا. لەئەسفەهان تاجگوزاری کرد (١٧٨٢).

لەم قۆناغەدا گەورەترین مێملی بنەماڵەی زەند، ئاقا محەممەد خانی قاجار بو، ئاقا محەممەد کوڕی محەممەد حەسەن خانی قاجار بو، کەسـەردەمێ مێملـی کـەریم خان بو، ئەیویست ببێ بەشای ئێرانو، لەو ململانێیـەدا کوژرابـو. ئاقـا محەمـەد خان، بەدرێژایی ماوەی حوکمڕانی کەریم خان لەشیراز بەدەسبەسەری وەکو بارمتە گل درابوەوە. (مهدوی: ١٨٨) دوای مردنی کەریم خان یەکسەر لەشیرازەوە هەڵات بۆ ئەستەر ئاباد، سەرانی ئێلی قاجاری کـۆکردەوەو، دەسـتی بەسـەر ناوچـەکانی سەروی ئێراندا گرتو، لە (١١٩٧/١٧٨٣)دا ناوی لەخۆی نا شاو، تارانی کـرد بەپایتەخت.

لەسەردەمی سـەڵتەنەتی عـەلیموراد خـان کـە ٣ سـاڵی خایانـد (١٧٨٢-١٧٨٥) ئاقا محەممەد زاتی نەتەکرد پەلاماری قەڵەمڕەوی زەند بدا. بـەڵام کەئـەم لەموچـەخورتی ئەسـفەهان مـرد (١١٩٩/١٧٨٥)و، جەعفـەر خـانی کـوڕی لەجێگەی ئەو لەسەر تـەخت دانیشـت. ئاقـا محەمـەد ئـیتر کەوتـە پەلهاوێشتن جەعفەر خان ٤ ساڵ سەڵتەنەتی کرد. لەو ٤ ساڵەدا ٢ جار لەگەڵ ئاقـا محەممەد بەشەڕ هاتو، هەردو جار بەشکاوی کشایەوە ناو دیواری شیراز. دیوارەکەی شـیراز بەگرتن نەئەهات.

جەعفەر خان دەرماخوارد کراو مرد(١٢٠٤/١٧٨٩) لوتفعەلی خانی کوڕی کەهێشتا گەنجێکی تازە پێگەیشتوبو، سەرپەرشتی کاروباری بەندەرو کەنارەکانی خەلیجی ئەکرد. دەسبەجێ گەڕایەوە شیراز بکوژەکانی باوکی کوشت‌و، لەجێگەی ئەو دانیشت. ئاقا محەممەد چوە سەر شیراز ئەنجارەش بۆی نەگیراو گەڕایەوە تاران لەزنجیرەیەك پیلان‌و فێڵ‌و هێرش‌و کشانەوەدا سەرەنجام لوتفعەلی شکاو گیراو کوژرا. زنجیرەی بنەماڵەی زەند پێچرایەوە. بنەماڵەی قاجار کاروباری ئێرانی گرتە دەست. (مهدوی: ١٩٠).

-٧-

گۆڕینەوەی پەنابەر(١١٩٤)

محەممەد رەشید بەگی وەکیل، کەیەکێ لەگەورە دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان بو، نێوانی لەگەڵ خوسرەو خان تێکچو. کەهزاد خانی کوڕی سوبحانویردی خان‌و تاقمێ لەگەورەکانی ئەردەڵانی لەگەڵ خۆی برد بۆ دەرباری عەلیموراد خان بۆ دەربڕینی سکاڵا لەدەس خوسرەو خان. خوسرەو لابراو، کەهزاد خان لەجێگەی دانرا. گەڕانەوە سنە. خوسرەو بەمە قایل نەبو. شەوێك لەناکاو دای بەسەریاندا. (تحفە: ١٥٥).

بەزۆر دەری کردن‌و هەتا گوندی سورەتو لەمەحاڵی پلنگان راوی نان. کەهزادو محەممەد رەشید بەگ‌و دەستوپێوەندەکانیان پەنایان برد بۆ مەحمود پاشای خالید پاشای بابان. لەو کاتەدا دو برای مەحمود پاشایش، محەممەد پاشاو عومەر بەگ، پەنایان برد بوە بەر خوسرەو خان. مەحمودو خوسرەو پێکهاتن سەودایەك بکەن بۆ گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزادو محەممەد رەشید بنێرێتەوە بۆ سنە، خوسرەویش محەممەدو عومەر بنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

رەنگە خوسرەو خان لەم سەودایەدا، تۆڵەی شکانەکەی زرێباری لەمحەممەد پاشا کردبێتەوە، ئەگینا ئەم جۆرە سەودایە لەکوردەواریدا بەکارێکی ناشیرین دائەنرێ. مەحمود پاشا، محەممەد پاشاو عومەر بەگی کوشت (١١٩٤ ك/ ١٧٨٠ز). (تحفە: ١٥٦) (لب: ١٢٢).

رەنجوری ئەڵێ: ((کوشتنی محەممەد پاشاو عومەر پاشا رەمەزانی ساڵی ١١٩٤))

-٨-

خوسرەو خان لەشیراز

محەممەد رەشید لەرێگە هەڵات‌و روی کردە بەغداد. ماوەیەك لەبەغداد مایەوە هیچی بەهیچ نەکرد لەبەر ئەوە گەڕایەوە ئێران. چوە لای جەعفەر خانی زەند. جەعفەر خان هێزێکی گەورەی سازدا لەگەڵ محەممەد رەشید بەڕێ کەوت بۆ سەر

سنه. پێشتر ڕەزاقولی خانی برای خوسرەو خانی هەڵگێڕا بوەوەو کردبوی بەهاودەنگی خۆی. ڕەزاقولی دایە پاڵیان.

خوسرەو خان بەخۆدا رانەپەرمو بەرەنگارییان بکا، خاوخیزانی لەگەڵ خان ئەحمەد خانی کوڕیدا ڕەوانەی شارەزور کردو، خۆی چو بۆ شیراز بۆ لای عەلیموراد خان.

جەعفەر خان گەیشتە سنە. ئەمجارەیان ڕەزاقولی خانو محەممەد ڕەشید بەگ دوای ڕاکردوەکانی ئەردەڵان کەوتن تا هەورامان. (تحفه: ۱۵۷)

جەعفەر خان کەوتە زوڵمو زۆرداریو دڵی دانیشتوان، تەنانەت دڵی دەسکێشەکانی خۆیشی ڕەنجاند. هاوکارەکانی هەر یەکەیان هەڵاتن بۆ لایەك. ڕەزاقولی خان چو بۆ ورمیۆ، کەهزاد خانو لوتفعەلی خان بۆ کرماشان. محەممەد ڕەشیدیش جەعفەر خانی بەجێهێشتو چو بۆ کرماشان. لەو کاتەدا یەکێ لەوانەی بەتەمای شاهێتی بو، بەلەشکرەوە روی لەئەسفەهان کردبو. جەعفەر خان کەئەم هەواڵەی بیست سنەی بەجێ هێشتو بەپەلە بەرەو ئەسفەهان بەڕێ کەوت.

ڕەزاقولی خان کەزانی سنە چۆڵە لەورمێوە گەڕایەوە سنەو کاروباری گرتە دەس، پاش چەند ڕۆژێ کەهزادو لوتفعەلیو محەممەد ڕەشیدیش گەڕانەوە سنە. لەگەڵ ڕەزاقولیدا بو بەشەڕیان. ڕەزاقولی بەبریندار هەڵات بۆ گەڕوسو دوای حەفتەیەك مرد. (تحفه: ۱۵۸).

هەواڵی پەشێوانی هەلومەرجی ئەردەڵان بەعەلیموراد خان گەیشت. بۆ چارەسەرکردنی ئەو پشێوییە خوسرەو خانی بانگ کرد، سەر لەنوێ داینایەوە بەوالیی ئەردەڵان. بەڵام خۆی لەوێ گل دایەوەو، لەباتی ئەو کاروباری ئەردەڵان سپێردرا بەخان ئەحمەد خانی کوڕی کەلەو کاتەدا لەشارەزوربو. خان ئەحمەد گەڕایەوە سنە. میرەکانی ئەردەڵان پێشوازییان لێ کردو سەریان بۆ دانەواند.

بەهۆی ئەم ئاڵوگۆڕانەوە هەندێ لەباجی ئەردەڵان دوا کەوت بو. عەلیموراد خان بۆ کۆکردنەوەی باجی کۆنەکراوە، جەعفەر خانی ناردە سنە. جەعفەر خان دیسانەوە دەستی کردەوە بەزوڵمو زۆرو نازاردان. کەعەلیموراد بەجەورو ستەمی جەعفەرو پەرێشانی خەڵکی زانی، خوسرەو خانی ڕەوانەی کوردستان کردو، جەعفەر خانی کێشایەوە. دوای ئەمە بەچوار مانگ عەلیموراد خان مرد. (تحفه: ۱۵۹).

شەڕی ئەڵلاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەو خان

دوای مردنی کەریم خان زۆر لەو ئێلانەی کەریم خان لەکرماشانەوە گوێزابونیەوە بۆ شیرازو ئەسفەهان گەڕانەوە کرماشان، لەدەوری گەورەی زەنگەنە، ئەڵلاقولی خان، کۆبونەوە.

ئەڵلاقولی خان بەهیوای دامەزراندنی سەڵتەنەت بو. محەممەد رەشید بەگ کە لەکرماشان بو، دایە پاڵ ئەڵلاقولی خانو، هانیدا وەکو سەرەتای فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی خاکی ئەردەڵان بگرێ. ئەڵلاقولی خان هێزێکی گەورەی لەئێلەکانی کرماشان کۆکردەوە بەسەر سەحنە، کەنگاوەرو دینەوەردا بەرەو سنە بەڕێ کەوت. هەواڵ بەخوسرەو خان گەیشت. ئەمیش هێزەکانی خۆی کۆکردەوە. نوسەری حدیقەو تحفە ئەڵێن: هێزەکەی ئەردەڵان بەهەموی ٧٤٠ کەس بوە.

خوسرەو خان هێزەکەی ئەکا بە ٧ بەشەوە. شەش بەشیان کەهەر یەکەی ١٠٠ سوار بوە پەیەکێ لە ٦ کوڕەکەی ئەسپێرێو، خۆیشی ٤٠ سواری لەگەڵ ئەمێنێ. لەنیوە شەودا پێشەنگی هەردولا ئەدەن بەیەکداو، لەگەڵ هەڵاتنی خۆردا ئەبێ بەشەڕ. هێزی ئەردەڵان فێڵێکی جەنگی ئەکەن. بۆ ئەوەی هێزەکەی ئەڵلاقولی خان لەتۆپو زەنبورەکەکانیان دور بخەنەوە، لەبەردەم هێزەکەی ئەڵلاقولی خاندا پاشەکشە ئەکەنو، خۆیان بەشکاو پیشان ئەدەن. ئەڵلاقولی خان فەرمان ئەدا شەپیوری جەنگ لێ بدەنو، هێرشیان بۆ بکەن. هێزی ئەردەڵان لەناکاو لێیان ئەسوڕێنو تێیان بەر ئەبن. هەندێ ئەکوژنو هەندێ ئەگرن. ئەڵلاقولی خان ئەکوژرێ. شکست ئەکەوێتە لەشکری ئەڵلاقولی خانەوە. دەس ئەکەن بەهەڵاتن. خێوەتی شاهانەی ئەڵلاقولی خانو، کەلوپەلی بارەگاکەیو رانو رەوەی ئەڵلاقولی خان کەوتە دەس لەشکری ئەردەڵان.

کەللەی ئەڵلاقولی خان بەبراویو، محەممەد رەشید بەگو نەسیر خانی کولیاییان بەدیلی بۆ خوسرەو خان هێنا. والی رو ئەکاتە محەممەد رەشید بەگو ئەڵێ: ((.. بەشێلمو برویشەکەی خۆت قەناعەت بکەی باشترە لەخواردنە خۆشەکانی بەغدادو کرماشان!)) (ذیل: ٣٢-٣٣، حدیقە: ١٥٩-١٦٥، تحفە: ١٦٠-١٦٥).

نوسەری (ذیل: ٣٢) ئەڵێ: ٦ی جیمادی ئەوەلی ١١٩٩ کاتی مردنی عەلیموراد خانو، نوسەری (حدیقە: ١٦٥) ئەڵێ رەبیعی ئەوەلی ١١٩٣ یەك مانگ دوای مردنی کەریم خانو، نوسەری (تحفە: ١٦٥) ئەڵێ: رەبیعی ئەوەلی ١١٩٤ دوای مردنی کەریم خان.

جەعفەر خانی زەندو خوسرەو خان (١٢٠٠)

دوای مردنی عەلیموراد خان، جەعفەر خانی کوڕی هاتە جێگای. ناکۆکی نێوان خانی زەندو ئاقا محەممەد خانی قاجار لەسەر تاجو تەختی ئێران لەوپەڕی توندوتیژیدا بو. هەر یەکەیان ئەیویست سنوری قەڵەمڕەوەکەی خۆی فراوانتر بکاتو، ئەوی‌کە لەناو ببات.

جەعفەر خان لەئەسفەهانەوە هاتە هەمەدان. ئەیویست خانی ئەردەڵان بەلای خۆیدا رابکێشێ. پەیك‌و پەیامی بۆ خوسرەو خان ناردو، داوای لێ کرد بچێ بۆ سەردانی. خوسرەو خان بۆ راوێژ ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە. قسە لەوە کرا کەگوێڕایەڵی بۆ جەعفەر خان دەربڕن یا بەرهەڵستی بکەن. (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٦).

نوسەری ((سیر الاکراد)) لەم بارەیەوە نوسیویێتی:

میرزا ئەحمەدی وەزیر کەباوباپیری پشتاوپشت لەکوردستاندا خاوەن پلەو نیشان بون... بەخوسرەو خانی وت: ((خانەکانی زەند لەئێلییەتدا هەمیشە لەحاکمانی کورد نەویتر بون، جگە لەکەریم خانی وەکیل کەخوابو بەدەلیل‌و هادی‌و گەیشتە پایەی سەڵتەنەت، دوای ئەو خزم‌و کوڕەکانی لەگەڵ یەك کەوتنە نیفاق‌و ئیتیفاقیان تیّدا نەبو. بەپێی رەوتی رووداوەکان وا دەرئەکەوێ لەناوچونی دەوڵەتی زەند رون‌و ئاشکرایە. ئەگەر چەند ساڵێ کەریم خان لەم دنیایەدا ئیقباڵی بو، چ پێویستە کەخوسرەو خانی والی کوردستان گوێڕایەڵی فەرمانی جەعفەر خان بێ؟)) (بابانی: ٥٣-٥٤).

نوسەری (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٧) لەو راوێژەدا بڕیاریاندا دژی جەعفەر خان رابوەستن‌و گوێڕایەڵی بۆ خانی قاجار دەربڕن. لەبەر ئەوە بەتوندی وەڵامی جەعفەر خانی دایەوەو، لەشکری ئەردەڵانی سازدا بۆ شەڕو، هەواڵی بۆ خانەکانی خەمسەو گەڕوس نارد بەلەشکرەوە بێن بۆ یارمەتی دانی.

نوسەری (ذیل گیتی گشا، میرزا عبدالکریم: ٢٨٥) ئەڵێ خوسرەو خان نامەیەکی دڵسۆزانەی بۆ ناردبو کە لەشکری ئەو سولەیمانپایەیە خۆی ئەرکی هاتنی کوردستان نەکێشێ، ئەو مێرولە بێ توانایە نەکا بەژێر سمی ئەسپەکانیەوە.

لەشکری ئەردەڵان بۆ بەرەنگاری خانی زەند بەرەو هەمەدان کشا، هێزی قەراگوزلو و خانەکانی خەمسەو گەڕوس گەیشتن‌و، لەبەهاری نزیك هەمەدان یەکیان گرتەوە.

لەشکری هەردولا دایان بەیەکدا (٢٤ی شەعبانی ١٢٠٠). رۆژی یەکەم شەڕ هەتا ئێواریٚ درێژەی کێشا بێ ئەوەی بەسەرکەوتنی هیچ لایەك تەواو ببێ. رۆژی دوەم تێهەڵچونەوە. لای نیوەڕۆ لەشکری خانەکانی خەمسە بەشکاوی شەڕیان بەجێ هێشت. خوسرەو خان لەمە پەشۆکا. خۆی‌و کوڕەکانی بەدو هەزار سوارەوە بۆیان چونە مەیدانەوە. لەشکری زەندیان شڕ کرد. ١٣٠٠ کەس لەهێزی زەند کوژراو ٨٠٠ کەسیان لێ گیراو، ٣٤٠ کەسیش لەهێزی ئەردەڵان کوژراو ٥٤ یشیان بەسەختی بریندداربون. مێژونوسەکانی ئەردەڵان بۆ ئەوەی جەعفەر خان سوك‌و خوسرەو خان زل بکەن ئەڵێن: خانی زەند چونکە قەڵەوو ورگن بو، نەیتوانی بو هەڵێ لەناو سەنگەرەکانی تۆپخانەکەی‌دا خۆی قایم کردبو. کەشەو داهات یەکێ لەمەلا بەرێزەکانی هەمەدانی بەقورئان‌و جەواهیرێکی زۆرەوە ناردە لای خوسرەو خان بۆ ئەوەی رێگەی بدا بڕوا. خان پیاوەتی لەگەڵ کرد رێگەی‌دا لەگەڵ ٣ کەس لەنۆکەرەکانی بڕۆن. هەر ئەو شەوە بەپەلە بەرەو ئەسفەهان گەڕایەوە. (حدیقە: ١٦٦، تحفە: ١٦٨).

دیارە لەگێڕانەوەی ئەم چیرۆکەدا هیچ لایەکیان: مێژونوسەکانی زەندو مێژونوسەکانی ئەردەڵان، بێلایەن نین، هەر لایەك لایەنی میرەکەی خۆی ئەگرێ‌و، زلتری ئەکا.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو کەوتە فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی. ناوچەکانی مەلایەر، تویسکان، کزاز، فراهان، گوڵپایەگانی گرت. (تحفە: ١٦٧-١٦٨) لە گوڵپایەگان ٣ رۆژ پشوی حەسانەوەی بەئۆردوەکەی‌دا. لەکۆڕێکی بەزم‌و رابواردن دا لەجەعفەر بەگ، یەکێ لەهاونشینەکانی، پرسی: ((ئەم سەڵتەنەتەی ئێمە چۆن ئەبینی؟)) جەعفەر بەگ بۆ ئەوەی لەو بیرە پەشیمانی بکاتەوە ئەڵێ: ((والی! پێ راکێشانی زیادتر لەبەڕە جگە لەمەینەتی‌و، قوتدانی پاروی گەورە جگە لەدڕانی گەرو، شتێکی تری لێ پەیدا نابێ. شێلم‌و برویشکەی خۆمان لەهەمو خواردنێکی شاهانە خۆشترە!)).

ئەم قسانە کاریان لەخوسرەو خان کردو، وازی لەبیری دامەزراندنی سەڵتەنەت هێنا. رۆژی دوایی دیلەکانی شەڕەکەی لەگەڵ نامەیەکی دڵسۆزی‌و چەردەیەك جەواهیری بەدیاری بۆ ئاقا محەمەد خانی قاجار، کەتازە خەریك بو بناغەی شایەتی دائەمەزراند، نارد. (حدیقە: ١٦٧، تحفە: ١٦٩).

سەرەنجامی خوسرەو خان

ئاقا محەممەد خان چەند جارێ هاتە هەمەدان، ئەیویست دەس بەسەر کوردستاندا بگرێ. بەڵام هیچ جارێ خوسرەو خان نەچو بۆ سەردانی، ئەترسا شتێکی لێ بکا، تەنانەت لەئاهەنگی تاجگوزاریشدا بەشدار نەبو. هەمو جار نامەی دڵسۆزیو گوێڕایەڵیو دیاریو پێشکەشی بۆ ئەناردو، خۆیشی لەقەڵای حەسەناوادا قایم ئەکرد. ئاقا محەممەد داوای لێ کرد یەکێ لەکوڕەکانی بنێرێ بەدایمی لەگەڵی بێ. (تحفە: ١٧١) ئەمانوڵڵا خانی کوڕیو، لوتفعەلی خانی مامی نارد. ئاقا محەممەد رێزی زۆری گرتنو، بەڕێزەوە ناردنیەوە بۆ وڵاتی خۆیان. داوای لێ کرد کەخۆیو خان ئەحمەد خانی کوڕی بۆ دەربڕینی دڵسۆزی بچنە لای. والی ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە راوێژی پێ کردن. هەمویان هاتنە سەر ئەوەی کەدیسان ئەمانوڵڵا خان بنێرێتەوە بۆ دەرباری قاجارو، خۆیشی لەبەهاردا بچێ. لەبەهاردا، خان ئەحمەد خانی کوڕی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چو بۆ تاران بۆ سەردانی ئاقا محەممەد خان. خانی قاجار خوسرەو خانی گل دایەوە (١٢٠٣). (تحفە: ١٧٢).

خوسرەو خان دوای ماوەیەك تێکچو. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەندێکیان ئەڵێن لەترسی ئاقا محەممەد خان شێت بوە (حدیقە: ١٦٨، تحفە: ١٧٣)، بەڵام مەردوخ ئەڵێ ئاقا محەممەد خان دەرماخواردی کردوە.

ئێلاتی موکریو بلباس کەبیستیان خان تێکچوە، ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی یاخی بون لەدەسەڵاتی ئەردەڵان. خان ئەحمەد خان بۆ ئەوەی بیانهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری لەشکری بردە سەریان. لەگەڕانەوەدا یەکێ لەهێزەکەی خۆی کوشتی. ئەم هەواڵە کەگەیشتە خوسرەو خان، نەخۆشییەکەی توندتر بو. حەکیمەکان نەیانتوانی چاکی بکەنەوە. شا لەچابونەوەی نائومێدبو، لەجێگەی ئەو لوتفعەلی خانی مامی کرد بەوالیی ئەردەڵانو، رەوانەی سنەی کرد (١٢٠٤). لوتفعەلی خان ٤ ساڵ بو بارمتە بو لەدەرباری قاجاردا.

پێ ئەچێ دوای ئەوەی خوسرەو خان نەخۆشیش کەوتوە، رێگە نەدرا بێ بگەڕێتەوە کوردستان، بۆیە بەو جۆرە مایەوە تا لەساڵی ١٢٠٦ وەکو (لب: ١٤٧) ئەڵێ لەتاران مردو لاشەکەیان بەتەختەڕەوان برد بۆ پیرۆزگاکانو هەندێکی تریشیان ئەڵێن لەئەسفەهان مرد. (تحفە: ١٧٣، حدیقە: ١٦٩، ذیل:٣٧).

دور نیە ئەم نەخۆشییە (وراثی) بوبێ، چونکە پێش ئەمیش خان ئەحمەد خانو، دوای ئەویش ئەمانوڵڵا خان، توشی هەمان نەخۆشین بوەو، بەهەمان دەرد مردون.

پاشکۆ

شێخ عەبدولمومینی مەردۆخی بەبۆنەی لێخستنی خوسرەو خانەوە شـیعرێکی داناوە. (در عزل عالیجاه معلی جایگاه معدلت پناه خسروخانِ ابن احمد خان واقع شد).

میرزام نەمەندەن
سەیران چارباخ چاخش نەمەندەن
نەمامان زویر، خاتر چەرکەندەن
ریشەی شادیشان جە بێخ داکەندن
گەرد ماوی تەم زەرگون نی دیار
بەرگ گوڵ زایف، تەرز توڵ زگار
عەر عەر قامەتان عوریان وە ماتەم
گولان، گوڵچینان، گشت ماتەن نە خەم
چەمەنان بێ نور، گولالان بەداخ
نەرگس جەمینان نەداران دەماخ
تەتاران بێ خەوف نە سای چناران
مەکەران سمکۆ هەر سوب ئێواران
مەگێلان بێ باك سوب نەسەر شاخان
شەو، جاو مەکۆشان نە پای یاتاخان
پەی چی؟ پەی نەدین خان خوسرەو خو
کەیانی، کەی تەبع، کەیخوسرەو شکو
بێ نازو نیاز، نە موڵك عەجەم
جەم غولامش شێویان وەهەم
هەر رۆ پەرێ عەیش، شادیو بەشارەت
ئەیۆ نە پای عالی عەمارەت
هاهای کەرەناو سەدای تەپڵو کوس
ئاموشۆی دیوان، میان وەپابوس
ئوتاخ بێ دەماخ، خانلەران دڵتەنگ
نە مەی، نە مەینۆش، نە ساز چلچەنگ
نە تەختو نە تاج، نە سوپاو سانش
نە مەندەن نە ئەمر، حوکم فەرمانش

ئیسه وێنه فیکر هه‌نیه‌تی په‌روه‌ر
موجه‌ڕڕه‌د مه‌نده‌ن خان لال که‌مه‌ر
دوشمنان په‌رده‌ی شادی ده‌رده‌وه
خانان خه‌وفشان جه‌دڵ به‌رده‌وه
مه‌هتاب نشینان مارروی فه‌نامه‌ن
به سه‌یل ئه‌سرین ته‌ڕ که‌رده‌ن دامه‌ن
بێ سورمه، سپێن دیده‌ی ته‌تاران
نور دیده‌شان به‌چه‌م مه‌داران
جه‌یرانان بێ خه‌وف شین به‌باخان دا
به‌سه‌هه‌ندو حه‌وز، جای خوسره‌و خان‌دا
واته‌ن به‌یه‌کدی، هه‌رکه‌س جه نه‌دوێ
ده‌ستگای خوسره‌وی شه‌وق نه‌مه‌نده‌ن پێ
سارایی کۆ گه‌رد پۆکه نه سای سه‌نگ
چون خان مازول، مات مه‌نده‌ن، بێده‌نگ (مه‌ردۆخی ٣٢٣-٣٢٤).
مه‌ردۆخی ئه‌م شیعره‌ی وه‌کو خۆی نوسیوێتی: (در کنار اب رود شهر... وی رقم انشاد بذیرفت ١١٩٦)
که‌خوسره‌و خان عه‌زل ئه‌کرێ‌و، له‌شیاز گل ئه‌درێته‌وه، خان ئه‌حمه‌د خانی کوڕی‌و خێزانه‌که‌ی‌و ده‌سوپێوه‌نده‌کان رو ئه‌که‌نه شاره‌زور. پێ ئه‌چێ شێخ موئمین یش، که‌خه‌تیبی نوێژی هه‌ینی سنه بوه، له‌گه‌ڵ ئه‌وان رۆیشت بێ، یان وه‌کو ئه‌ڵێن ناردویانه به‌دویان‌دا بیان هێنێته‌وه، به‌ڵام بۆ ده‌ربڕینی ناڕه‌زایی ئه‌ویش له‌وێ ماوه‌ته‌وه. پێ ئه‌چێ ئه‌و وشه‌یه‌ی کوژاوه‌ته‌وه شه‌هره‌زور بێ‌و، ناوی روباره‌که‌ش چه‌می زه‌ڵم بێ‌و، ئه‌و ئاورو هه‌وا ناخۆشه‌ی له‌شیعره‌که‌دا باس کردوه ئاوو هه‌وای ده‌شتی شاره‌زوری پڕ دوپشك‌و مارو مور، بێ.
میزام وه‌گه‌ردان
بدیه وه‌گه‌ردش گه‌رون گه‌ردان
ئه‌ی زه‌ده‌ی مه‌ینه‌ت، ئاواره‌ی هه‌ردان
بێ تۆ چونش که‌رد وێڵ سه‌رگه‌ردان
که‌فتیم وه مه‌سکه‌ن عاره‌بانی به‌ڕ
یۆرد چۆڵگه‌ردی قه‌یس ئه‌ربه‌د گه‌ڕ
شه‌و سه‌رد، رۆ گه‌رم، ئاب ته‌ڵخ‌و شور
جای ئه‌فعاو عه‌قره‌ب، ماهی‌و مارو مور

١

ماوای تاو لەرز، سەرێشەو سپڵ
یاگەی ئیستیسقاو سەفراو دەرد دڵ
شەوو رۆ دایم تاقەت لێم سەندەن
هەر نیمە نامێم بەزۆر پێ مەندەن
ئەویچ هەم جە تاو دەرد فیاقەت
زەڕڕێ، نیم لەحزە، نییەن فیاقەت
هەر نە پەژارەن، شەوانو رۆژان
بێ خوردو بێ خاو، بێ تابو تەوان
وێڵ وێڵ مەگێڵۆ، بەیدی بە بەیدی
بێزار جاوایی، هەی نائومێدی
چەنی کۆهییان مەسکەن نە تونیم
چۆڵ ئەربەد گێڵ کۆهیو زەبونیم
ئاوارەی زامن، دورکەوتەی وڵات
کەس نی عەرزو حاڵ باوەرۆ وەلات
بەی گشت دەردەوە مەنەتبارەنان
بلا بەی مەینەت گرفتارەنان
هەرگیز نەپرسان هامسەران من
جە کۆن؟ جە کۆیو؟ کۆ کەرد بەزامن؟ (مەردۆخی: ٣٣٥)
(در بیان عدالت معدلت دستگاه معلی جایگاه خسرو خان واقع شده)
میرزام نەمەندەن
روکن زەلالەت پایەش نەمەندەن
.. نەجام، خاتر پەڕ کەندەن
ریشەی شاخ زوڵم جە بێخ داکەندن
پەی چێش؟ کەپەروێز بەهزادی ئەڕەنگ
جانشین تەخت خانان ئەرژەنگ
بازیی بەساحێب تاج خوسرەوی
هامراو هامبەزم جیهان پەهلەوی
عەهد خوسرەوی تازە کەرد ئایین
بلند بی ئاواز کۆس عەدڵ ئایین
هەرچەند جە زوڵمات سوپای زوڵمو جەور
تەمام بی سیا عەرزەی درن دەور

جە مەطلەع ئیحسان نور عەدالەت
سا چون طلوع کەرد، کەم بی زەلالەت
دڵ پەی نەقد عەدڵ ساکە بیّ مەحەك
عەین عافیەت جێش نەبیّ مونفەك
چون خاتر بەعەدڵ تەمام بی کامڵ
کەسر ئیقبالش بەفەتح بی واسڵ
داد مەزلومان، فوقەراو مسکین
سەند جە زالمان ئەهل ئی زەمین
عەدڵو دادو عیلم، وەچەرخ سەر ساوا
زالم بەرد وەقەعر چای بێژەن ماوا
دوشمنان ئەبواب خەمان گوشاد کەرد
نە دڵ خەوفەو بیم بیّ پەروا جا بەرد
خانان سەرحەد، تەمام جەسامش
داخڵ بین وە نەجم جەرگەی غولامش
پەروین ئەعداش، هەراسەندە بی
چون ((بنات النعش)) پەراگەندە بی
سوپای شادیو عەیش مەزلومان بەعام
تاراج کەرد ئەحشام زالمان یام
جە عەدلش ئەیەن موڵکو مەملەکەت
حامی مەزلومان، ماحیی زولمەت
بینای موڵك نیا جە چەدلش ئەساس
حوکم کەرد بەعەدڵ تەمام ((بین الناس))
جە سایەش یاوا خەڵك بەئاسایش
چون سایە ساوان گشت نە سەر پایەش
سەریرش بەعەدڵ قایم کەرد پایە
پایە بڵند بۆ پەریّ سەر سایە
تاکە سارایی دورکەوتەی زامن
بیۆ نە زامن، بگیرۆ زامن! (مەردۆخی: ٣٣٨-٣٣٩)
(کەشکۆڵە شیعرێکی کوردی ((گۆرانی)) گردەوەکۆیی شێخ عبدالمومنی مەردۆخی (١١٥٢-١٢١١/١٧٣٩-١٧٩٧)، ساغ کردنەوەو سەرەتا نوسینی: ئەنوەری سوڵتانی، لەندەن ١٩٩٨).

حوسەینقولی خانی ئەردەڵان (؟-١٢٦٢)

-١-

ئەمانوڵڵا خانی گەورە (؟-١٢٤٠)

ئەمانوڵڵا خانی گەورە یەکێ لەوالیە دەسەڵاتدارو هەرە دەوڵەمەندەکانی ئەردەڵان بوە. بەرامبەر رەعییەت، تەنانەت بەرامبەر خزمو کەسوکارەکانی خۆیشی، زۆر دڵرەقو بێ بەزەیی و جنێوفرۆش بوە. لەپارە سەندنو ئەرز داگیرکردنو روتاندنەوەی دانیشتوانی قەڵەمڕەوەکەیدا چاوچنۆکێکی زۆرداری بێ نمونە بوە، بۆیە مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەباسی سامانو دارایی ئەکەن، ئەڵێن گەیشتۆتە ٦ کرور (تحفە: ٢٠٠-٢٠١). لەوە ٢ کروری موڵکو خشڵو کەلوپەلی ماڵو گەلەو رەوەو رانو ٤ کرورەکەی تریشی زێری نەختینە بوە.

لەگەڵ ئەوەشدا بایەخی زۆری داوە بەئاوەدانکردنەوەی وڵات. کۆشکو سەرا، خانو کاروانسەرا، بازاڕو دوکان، حەمام، مزگەوتی... دروست کردوە. یەکێ لەشوێنەوارە گرنگەکانی مزگەوتی ((دار الاحسان))ـە کە لەهەمان کاتدا ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری بوە. هەروەها کتێبخانەیەکی ئاوەدانی هەبوە کتێبی نازاوو دەگمەنی وەکو شەرەفنامەی تێدا بوە، کەدانەیەکیانی بەدیاری داوە بەریچ.

ئەمانوڵڵاخان چەندین ژنی هێنانەوە چەندین منداڵی نێرینەی لێیان بوە. لەوانە محەممەد حەسەن خان، خەسرەو خان، محەممەد صادق خان، عەبباسقولی خان، حوسوینقولی خان، ئەبولفەتح خان... جیاوازی پایەی کۆمەڵایەتی بنەماڵەکانی دایکی ئەم کوڕانە کاری لەپاشەڕۆژیان کردوەو، ناکۆکی لەنێواندا دروست کردون.

لەناو کوڕەکانیدا هەندێکیان شاعیر بون لەوانە:

حوسەینقولی خان کەشاعیرێکی بەتوانا بوە، بەنازناوی ((حاوی)) زۆر شیعری بەفارسی داناوە. حاوی لەباوکەوە لەناو ئەم بنەماڵەیەدا پێ گەیشتوە. دایکیشی: خوردە خانم، کچی محەممەد ئاغای قادریو، خوشکی ئەبولحەسەن بەگی باوکی مەستورە بوە. بەم پێیە لەگەڵ مەستورە خاڵۆزاو پورزا بون.

هەروەها خەسرەو خان، کەدوایی بو بەوالیو دواتر بو بەهاوسەری مەستورە، ئەویش شیعردۆستو، هەندێ جار خۆیشی شیعری داناوە.

-٢-

ژنهێنانی حوسەینقولی خان

ساڵی ١٢٣٦ تیلی جاف زیانییان کردبو، خەلکی مەریوان سکالایان بردە بەر ئەمانوللاخان. ئەویش ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی لەشکری کۆکردەوە چوە سەریان، لەنزیك مەریوان گەمارۆی دان. هەندێکی لێ کوشتن‌و هەندێکی لێ گرتن، نزیکەی دو کرور ران‌و رەوەی بەتالان بردن. لەهیچ سەردەمێکی پێشتردا زیانی وا زۆر لەجاف نەکەرتوە. (تحفە: ١٩٣) لەسەرانی جاف رەڵەد بەگ‌و کوڕەکانی: رۆستەم بەگ‌و حەبیب بەگ، لەناو گیراوەکاندا بون. وەڵەد بەگ لەزینداندا مایەوە تا رەك(مستورە: ١٩١) ئەڵێ: ((بەر نەوازشتی والی کەرت‌و لێی خۆش بوو، یەکێ لەکیژە بەئابڕوەکانی، کە بەڕاستی لەئاسمانی داوێنپاکی‌و جوانی‌دا مانگی تابان بو، دا بە حوسەینقولی خان‌و سەری پێ بڵێند کرد..)).

-٣-

ژنهێنانی خەسرەو خان

فەتحعەلی شا نزیکەی هەزار ژنی هەبوە. یەکێ لەو ژنانەی، سەروناز خانمی، بەدیاری بەخشی بەئەمانوللاخان. فەتحعەلی شا لەژیانی خۆیدا لەو ژنانەی نزیکەی هەزارو پێنج سەد کوڕو کچ‌و نەوەی هەبوە. ئەمانوللا خان، یەکێ لەکچەکانی فەتحعەلی شا، حوسنی جیهان خانمی، بۆ خەسرەو خانی کوڕی هێنا. خەرجی ئەم ژنهێنانە، بەقسەی (مستورە: ١٩١) ١٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (بابانی: ٧١) ٢٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (تحفە: ١٩٤) ٢٢٤ هەزار تمەنی ئەو سەردەمەی تێ چوە. لەسەر ئەمە محەممەد حەسەن خان لەبارکی زیزو هەڵگەڕایەوە، چونکە ئەمەی بەنیشانەی ئەوە لێك دایەوە کەباوکی خوسرەو ئامادە ئەکا بۆ جێنشینی خۆی، لەکاتێکدا ئەم خۆی بەشایانی بوکی تایەن‌و جێنشینی دائەنا. لەشەڕێکی خوێناویدا کە ٤٤٠ کەسی تێدا کوژراو ١١٠ کەس، کە بەدیل گیرابون، ئەوانیش بەفەرمانی ئەمانوللا خان کوژران، محەممەد حەسەن خان کوژرا. دیلەکانی بەباوك‌و براکانیان کوشت (١٢٣٧). (حدیقە: ١٧٧) ئەم زەماوەندەی خوسرەو خان رەنگە گرانترین شایی مێژوی کوردەواری بێ لەڕوی تێچونی خوێنی زۆرو پارەی زۆرەوە!

ئەمانوللا خان ساڵی ١٢٤٠ مرد. بەر لەمردنی بەچەند ساڵێ توشی نەخۆشینی ئەقڵیی بوە. هۆی ئەمە ئەگێڕنەوە بۆ کوژرانی کوڕەکەی.

خەسرەو خانی ناکام

خوسرەو خان لەجێگەی باوکی لەتەمەنی ١٩ساڵیدا بو بەوالی ئەردەڵان. دیارە زاوایەتی لەگەڵ شا لەمەدا دەوری هەبوە. خەسرەو خان بەپێچەوانەی باوکیەوە، پیاوێکی بەرچاوتێرو دەسبلاو بوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەڵوێستێکی جوامێرانەی لێ ئەگێڕنەوە:

ساڵی ١٢٤٣ قاتوقڕیو گرانی وڵاتی داگرت. خەڵکی لەبرساندا ئەمردن. خەسرەو خان نزیکەی ٥٠ هەزار تەغار گەنمو دانەوێڵە، کە لەعەمارەکانیدا بو، بەسەر خەڵکدا دابەشی کرد، ((سەنەد))ی لێ وەرگرتن کەدوای بەسەرچونی گرانیەکە نرخەکەی ببژێرن. خەڵك لەبرسێتی رزگاریان بو. پاش ماوەیەك بوژانەوە. میرزا فەرەجوڵلا خانی وەزیر سەنەدەکانی هێنا بۆ خەسرەو خان تا فەرمانی وەرگرتنەوەی نرخەکانیان بدا. نرخی ئەم سەنەدانە بایی زیاتر لە ١٥٠ هەزار تمەن بو. خەسرەو خان هەمو سەنەدەکانی نایە ناو ئاگرو سوتاندنی. (حدیقه: ١٧٨-١٧٩).

وەزیر لۆمەی والی کرد چونکە ماڵو دارایی بەخۆڕایی بەفیڕۆ ئەدا. بەڵام خەسرەو خان وتی: ((...ئینسافتان بێ! ٧٠٠ ساڵە ئەهالی ئەم مەملەکەتە بەگیانو ماڵ خزمەتی ئەم بنەماڵەیە ئەکەنو، گیانو ماڵی خۆیان وەقفی ڕەزای ئەم بنەماڵەیە کردوەو، شاردراوە نیە کەموڵكو دەوڵەتو ئیعتبارو مەکنەتی بنەماڵەی ئێمە لەقازانجو سودی ئەم ڕەعییەتە حەقگوزارانەوەیە. هەمو کات ئێمە لەوانمان وەرگرتوەو نانو خواردنی ئەوانمان خواردوەو، موڵكو دەوڵەتی ئەوانمان بەهەر جۆرێ بێ بردوە، ئێستاش کە بەتەقدیری خوایی، ئەهالی ئەم مەملەکەتە یەك ساڵ توشی بەلای قاتوقڕیو گرانی بونو، بون بەمیوانی سفرەو خوانی ئێمە. بەکام ئینسافو مروەت جائیزە مەئمورانی توندگر بنێرمو نرخی نانو خواردنیان لێ داوا بکەم.)) (تحفه: ٢٠٢-٢٠٣).

لەگەڵ ئەم دەسبلاویەدا، لەپارەسەندنو، تالانکردنو، توندوتیژی سزاداندا، چەپی لەباوکی گەڕاوەتەوە. تەنانەت لەگەڵ باوك براکانیشیدا بەوپەڕی دڵڕەقیەوە جولاوەتەوە:

عەباسقولیخانی زڕبرای، لەپلەوپایەی سەردەمی باوکی ڕوت کردەوەو، خۆیو دایکی تالان کردو هەرچی سامانو داراییان هەبو، هەموی لێ زەوت کردن. (مستوره: ١٩٩)

((حوسەینقولی خانی برای، کە لەسەردەمی باوکی‌دا فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادی پێ سپێردرابو، سەرەڕای هەمو ملکەچی‌و گوێڕایەڵییەکی، دوای ماوەی ساڵێك، دەستی لەکار کێشایەوەو لای بردو فەرمانڕەوایی ناوچەکەی بەباباخانی مەراغەیی سپارد. حوسەینقولی خانی بێ چارەیش هیچی بۆ نەمایەوە، هەر ئەوەندەی بۆ لوا، هەرچی سەروەت‌و سامانێکی نەختینەی هەبو پێچایەوەو بەقورئانێکەوە، بەهەڵەداوان چو بۆ خزمەت خوسرەو خان، رای گەیاندێ: ئەوەی هەیەتی‌و نیەتی، هەر ئەمەیەو بەس، ئیتر هەڵی گرەو لەکۆڵم بەوەو رێسی ملم مەخە ژێر بیوری سەربڕەوە.)) (مستورە: ۱۹۹).

محەمەد صادق خان، زڕبراکەی تری، دو جار تالان کردو هەرچی هەبو لێ‌ی سەند، تەنانەت کارەکەرەکانی چێشتخانەکەیشی بەتاڵان بردو بەنۆکەرەکانی خۆی بەخشی (تحفە: ۲۰۳).

نوسەری (لب: ۱۸۱)یش ئەڵێ: ((ئەگەرچی جودو عەتای زۆری هەبو بەڵام نوسەری ئەم کتێبەی لەوپەڕی زیللەت‌و برسێتی‌دا بەجێ هێڵا)).

خوسرەو خان تەنیا ۱۰ ساڵ حوکمڕانی کردو بە۲۹ ساڵی مرد (۱۲۵۰)، لەبەر ئەوە پی‌ی ئەڵێن: خانی ناکام، واتە جوانەمەرگ. لەحوسنی جیهان ۳ کوڕ: رەزاقولی، ئەمانوڵڵا ناسراو بەغولامشا، خان ئەحمەد خان، و ۳کچی هەبوە. کوڕە گەورەکەی ۱۰ ساڵ بوە، بەڵام لەجێگەی باوکی کراوە بەوالی کوردستان. دیارە لەم دانانەش‌دا دایکی دەوری کاریگەری هەبوە.

-٥-

رەزا قولی خان

حوسنی جیهان بۆ ئەوەی ئەم بنەماڵەیە زیاتر ببەستێتەوە بەدەرباری قاجارەوە، توبا (طوبی) خانمی کچی عەبباس میرزاو، خوشکی محەممەد شای بۆ رەزاقولی کوڕی هێنا. رەزاقولی کەگەورە بوو کاروباری گرتە دەس، نێوانی لەگەڵ دایکی خۆش نەبو، هەروەها لەگەڵ براکانی‌و مامەکانی.

-٦-

مەعرەکەی دەشتی مەریوان (۱۲۵۷)

ساڵی (سەرەتای ۱۲۵۷ك/ ۱۸٤۱ز) مەحمود پاشای بابان سلێمانی بەجێ هێشت‌و، پەنای بۆ رەزاقولی خان برد. پاش ئەوەی سەردانی دەرباری قاجاریان کرد گەڕانەوە بۆ ئەردەڵان‌و، بۆ ئەوەی مەحمود پاشا بباتەوە سەر موڵکی بابان، لەشکری ساز دا هێزەکەیان کرد بەدو بەشەوە: بەشێکیان بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵا بەگی وەکیل لەگەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی. بەشەکەی

تریان لەگەڵ والی لەمەریوان بارگەیان خست. مەحمود پاشاو لەشکرەکەی هێنـا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیك سلێمانی (تحفە: ٢١٨-٢٢٤، حدیقە: ١٨١-١٨٣).

ئەم لەشکرکێشیەی والی ئەردەڵان بۆ گێڕاندنەوەی مەحمود پاشا بۆ سـلێمانی، پێچەوانەی ماددەی یەکەمی پەیماننامەی ئەرزڕوم بو، کە لەسـاڵی ١٢٣٨ (٢٨ی تەموزی ١٨٢٣ز)دا لەنێوان ئێران‌و عوسمانی‌دا بەسترا بو.

ئەگەرچی مەحمود پاشا لەگەڵ ئەو هێزەی بۆ پشتیوانی لەگەڵی هات بو، بـێ شەڕو بەرەنگاری، گەیشت بونە سلێمانی. بەڵام عەبدوڵڵا پاشای بابـان، لـەناکاو هەڵی کوتایـە سـەر بارگـەو بارەگـای والی لەدەشـتی مـەریوان. هێزەکـەی والی تەفروتونا کردو، ژمارەیەکی زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی ئەردەڵان کوژران. بەبیستنی ئەم هەواڵە مەحمود پاشاو ئەو هێزەی لەگەڵی بو، ورەیان بەردا سلێمانییان بەجێ هێشت‌و گەڕانەوە سنە.

تێبینی: بۆ درێـژەی ئـەم شـەڕە بڕوانـە: (مسـتورە: ٢١٠-٢١٥)، (حدیقـە: ١٨١-١٨٢)، (تحفە: ٢١٨-٢٢١).

-٧-

ڕەزا قولیخان دوای تێکشکانی لەمەریوان، پیاوماقوڵێکی خۆی بەناوی میرزا عەبدولەجیدەوە ئەنێری‌و بۆ تاران، بۆ ئەوەی ڕوداوەکە بۆ کاربەدەستانی دەربـارەی قاجار ڕون بکاتەوە. میرزا عەبدولەجید نەوەی میرزا شـوکروڵڵاو ئـامۆزای مـیرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر، فەرمانڕەوای جـوانڕۆو عێلـی جـاف بـو. ((لەسـەرگرانی‌و سەرڕاستی‌و زیرەکی‌و ژیری‌دا ئیفلاتونی دوەم بو...)) بـەڵام دەسـبەجێ مەجیـد ئەگرن‌و ئەیکوژن. (مستورە: ٢١٥)، (حدیقە: ١٨٣)، (تحفە: ٢٢٣)

حوسەینقولی خان بەم بۆنەیەوە شـیعرێکی ١٨ بـەیتی بەسـۆزی لەشـیوەنی‌دا داناوە. لەدوا بەیتی‌دا ئەڵێ:

سال این سوک نمایان وقت این نقش شگرف

زد رقم حاوی شهید دوست شد عبدالمجید (١٢٥٧)

لەسەر شەڕی مەریوان ڕەزاقولی لەوالیەتی خرا. لەجێگەی ئـەو، وەزیرەکـەی، کەئەمـان تاوانباریان ئەکرد بەخیانـەت، دانـرا کاروبـاری ئـەردەڵان بـەڕێوە ببـا. حوسەینقولی خان، مامی ڕەزاقولی خان، ئەگەرچی لەناکۆکی ناو بنەماڵەکەیان‌دا دژی ئەمو لایـەنی ئـەمانوڵڵا خـانی گرتـوە، بـەڵام لەتێکشـکانی ئـەردەڵان زۆر

ناڕەحەتو، بۆ کوژراوەکانی دڵتەنگ بوە. لەسەر ئەو ڕووداوانە چەند قەسیدەی بەفارسی داناوە. لەسەرەتای شیعرێکی ٢٦ بەیتیدا ئەڵێ:

نطع بازی قضا در تختەی کیهان کشاد

مهره ی بدنامی اندر طاس کردستان فتاد

لەو تێکشکانەدا مێژوو نووسەکانی ئەردەڵان تاوانی خیانەت ئەدەنە پاڵ میرزا هیدایەتوڵڵا، گوایە پلانێکی خراپی بۆ شەڕەکە داناوە بۆ ئەوەی لەشکری ئەردەڵان بشکێ و، لەهەمان کاتدا هەواڵی بۆ عەبدوڵڵا پاشاش ناردوە هێرش بکاتە سەر بارەگای ڕەزاقولی خان. (مستورە: ٢١٣)، (حدیقە ١٨١)، (تحفە: ٢٢٠) حوسەینقولی خانیش هەمان تاوان تاراستەی هیدایەت ئەکا، هەر لەو دەوروبەرەدا شیعرێکی ٥٠ بەیتی لەسەر شەڕەکەو لەسەر حکومەتەکەی میرزا هیدایەت داناوە، سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا:

زنسل اردلان اصل سنندج تا کە بنیاد شد

ب طومار ممالك اردلان اباد عنوان شد

حوسینقولی سیاسیەکی ڕۆشنبیرو شاعیرێکی بەتوانا بوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی لەحدیقەی ئەمانوڵلاهیدا کۆکراوەتەوەو چاپ کراوە. هەروەها نامیلکەیەکی ئەدەبیی درێژی تێکەڵاو لەپەخشانو شیعر کە بەبۆنەی جوانە مەرگ بونی کوڕێکی خاڵۆزایەوە دای ناوە.

-٨-

دو گێڕانەوەی جیاواز

گێڕانەوەکەی عەبدوڵڵا پاشا، کە لەنامەیەکدا بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسیوە، لەهەندێ شوێندا لەگەڵ گێڕانەوەکانی مێژونوسەکانی ئەردەڵاندا یەك ناگرێتەوە.

عەبدوڵڵا پاشا بەپێچەوانەی گێڕانەوەی مێژونوسەکانی ئەردەڵانەوە، وا ئیدیعا ئەکا کەشەڕەکە لەنزیك تۆردوگاکەی ئەمان لەقزڵجە لەناو ئەرزی عوسمانیدا، واتە لەقەڵەمڕەوی باباندا قەوماوە، نەك لەناو خاکی ئێراندا. بەڵام هەمو سەرچاوەکان وا ئەگێڕنەوە کەشەڕەکە لەمەریوان بوە. تەنانەت سالم لەو شیعرەدا کە بەبۆنەی هەواڵی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشاوە وتویەتی، ئەڵێ: ((رم وەشێنێ مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە)) ئەو کاتە مەریوان بەشێ بوە لەقەڵەمڕەوی ئەردەڵان، واتە ئەرزی ئێران بوە.

عەبدوڵڵا پاشا لەنامەکەیدا ئەڵێ ئەوان پەلاماری ئێمەیاندا چونکە وایان زانی ئێمە ژمارەمان کەمە، کەچی هەمو سەرچاوەکان وا رائەگەیەنن، کە

لەشکری والی لەدەشتی مەریوان هەڵی داوەو، عەبدوڵڵا پاشا لەناکاو هەڵی کوتاوەتە سەریان. عەبدوڵڵا پاشا زۆر لەسەر تێشکانی والی‌و، ئەو زەرەرە گیانییەی لەهێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵان‌و، ناوو ناوبانگی والی کەوتوە، نەدواوە، بەڵکو باسی ئەو زەرەرە زۆرە ئەکا کە لەسلێمانی‌و شارەزور کەوتوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لەتاران بوە لەکۆڕێکی تایبەتی خۆی‌دا هەڕەشەی کوشتنی لەمیرزا هیدایەتوڵڵاو میرزا جەعفەری کوڕی کردبو. میرزا هیدایەتوڵڵا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بەسەرکەوتویی لەسەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لەناو ببات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوەو، هەم بەنهێنی پێوەندی لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشادا هەبوە. لەجموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.

رەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بەسەر والی‌دا هاتوە، یان توهمەیەك بێ بۆ شکاندنی کەسایەتی میرزا هیدایەت. میرزا هیدایەت لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە، بەڵام لەجێگەی ئەوان کراوە بەحاکمی ئەردەڵان. ئەگەر وەکو ئەوان ئەڵێن خائین بوبێ‌و، هاوکاری ژێر بەژێری لەگەڵ پاشای بابان کردبێ بۆ شکاندنی لەشکری ئەردەڵان، شای ئێران چۆن دوای ئەم کارەساتە راستەوخۆ لەجێگەی رەزاقولی ئەمی بەحاکمی ئەردەڵان دائەنا.

-٩-

کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانی‌و مردنی

سەردەمی کوڕانی خانی ناکام نا ئارام‌و پڕ لەپیلانگێڕان‌و شەڕو شۆڕ بوە.

رەزاقولی خان لەسالانی (١٢٥٠-١٢٥٧) بەناو والی ئەردەڵان بو، بەڵام کاربەدەستی راستەقینە والیە (حوسنی جیهان خانمی دایکی) بو. رەزاقولی بەهۆی تێکشکانەی مەریوانەوە لێخرا، ئەوو براکانی برانە تاران دەس بەسەر دانران. کاروباری ئەردەڵان بەمیرزا هیدایەت سپێردرا (١٢٥٧-١٢٥٨). جاری دوەم سەرلەنوێ رەزاقولی خان دانرایەوە بەوالی (١٢٦٠-١٢٦١) بۆ ئەوەی بتوانێ کاروبارەکانی بێ‌کێشەو گیروگرفت بەڕێوە ببا، ئەمانوڵڵا خانی برای‌و، مامەکانی: حوسەینقولی خان، عەبباسقولی خان، لەگەڵ میرزا هیدایەت بۆ ئەسفەند ئاباد دور خرانەوە (مستورە: ٢١٧).

ئەم گوریسێنەی نێوان ئەم دو برایە لەسەر دەسەڵات هەمو خەڵکی وڵاتی تێوە گلابو. زۆری نەخایاند رەزاقولی خان لابراو، ئەمانوڵڵا خان (١٢٦١) لەجێگەی دانرا. لەسەردەمی ئەم دا داروەستەی رەزاقولی خان بۆ ئەسفەند ئاباد

دور خرانەوە. هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ئەردەڵان رویان کردە بابان‌و هەورامان. ئەمانوڵڵا خان پێشکارەکەی رەزاقولی خانی برای لەزیندان دا کوشت (فخر الکتاب: ٢٢٨).

بۆجاری سێیەم دیسان رەزاقولی خان کاروباری گرتەوە دەس (١٢٦١-١٢٦٣). بەتوندی تۆڵەی لەوانە کردەوە دەستیان لەکوشتنی پێشکارەکەی‌دا هەبو. دانی یەکێکیانی دەرهێنار بەچەکوش دایان کوتا بەکەللەی سەری‌داو، ٣ پەنجەی نوسینی ((مونشی باشی)) بڕی. (فخر الکتاب: ٢٣٠).

زەبروزەنگی درندانەی هەردو برا زۆر کەسی ئاوارە کردوە، یەکێکیان حوسەینقولی خان بوە. لەم بارەیەوە (مستورە: ٢٢٩) نوسیوێتی: ((حوسەینقولی خان کە بەفەرمانی نەواب ئەمانوڵڵا خان پاراستنی کەوشەن‌و بومی رەوانسەری پێ سپێردرابو، بەدەست خەڵکی ئەو ناوچەیە تاڵان کراو دەستدرێژیەکی زۆری لێ کرا... ئەویش بەناچار لەگەڵ دوسێ کەسێك‌دا گیانی خۆی بەهەزار شەڕەشەق رزگار کردو سا بەهەر جۆرێ بو، لەڕێی ئەفشارەوە خۆی گەیاندە سولەیمانی‌و خزایە پاڵ عەبدوڵڵا پاشای بابانەوە)).

حوسەینقولی خان ژیانێکی نائارامی بەسەر بردوە، بەتایبەتی دوای مردنی باوکی. هەر لەماوەی ژیانی ئەم‌دا ٣ جار رشانەوەو تاعون لەناوچەکەدا داکەوتوە (سالآنی، ١٢٤٦، ١٢٥٠)و، بەکۆمەڵ خەڵکی کوشتوە. چەند جارێ بەشداری شەڕ بوەو، چەند جارێ تاڵان کراوەو، توشی ((دەستکورتی‌و تەنگانەی بژێو بەڕێوەچون)) بوە. لەنێوان سنە، ئیسفەندئاباو جوانڕۆو رەوانسەردا جێگۆڕکێی کردوە، تا سەرەنجام لەسلێمانی لەرۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (٢٣/١١/١٨٤٦ز)دا بەوەبایەکی کوشندە، کەڕەنگە کۆلێرا بوبێ، لەئاوارەیی‌دا سەری نایەوە. (مستورە: ٢٣٨).

هەلومەرجی سیاسی سەردەمی ژیانی حوسەینقولی خان نائارام‌و ئاڵۆز بوە. خۆیشی چەند جارێ دوچاری راونان‌و گرتن‌و دورخستنەوەو تاڵان کران هاتوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی حوسەینقولی رەنگدانەوەی ئەو نائارامی‌و ئاڵۆزانەیەو، ئەچێتە خانەی شیعری سیاسیەوە. بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی ئەردەڵان نرخێکی زۆریان هەیە. ئەهێنێ ئەم شیعرانەی لەفارسیەوە بکرێنە کوردی‌و، بەلێکۆڵینەوەی مێژوییەوە بلاو بکرێنەوە.

وەکو شێخی خاڵ لەفەهرستی دەسنوسەکانی کتێبخانەکەی‌دا نوسیوێتی ئەبێ دیوانەکەی حوسەینقولی خان کەوتبێتە کتێبخانەکەی ئەوانەوە. هەوڵێکی زۆرم‌دا

بۆ ئەوەی چاوێکی پیّدا بگێڕم‌و بزانم ئاخۆ هیچ شیعرێکی بەکوردی هۆنیوەتەوەو هیچ شیعرێکی سیاسی تری داناوە کە لەحەدیقەی ئەمانوللاهی‌دا بلاو نەکرابێتەوە، بەلام سەرکەوتو نەبوم. هیوادارم لەدوارۆژدا کەسێکی کە ئەم کارە ئەنجام بدا.

-١٠-

ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان

دەشتی مەریوان ناوچەیەکی ستراتیجی بوە لەنێوان رۆم‌و عەجەم‌و، لەنێوان بابان‌و ئەردەلان‌دا. گرتنی مەریوان کلیلی گرتنی شاری سنەو، ناوچەی ئەردەلان بوە. لەم دەشتەدا چەندین جار شەڕی خوێناوی قەوماوە.

خوسرەو پاشای سەرداری ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان زەینەڵ خانی سوپا سالاری قزلباشی شکاند (١٠٤٠)و هەتا هەمەدان پێشڕەوی کرد.

خان ئەحمەد خان، کەڕوی لەدەرباری سەفەوی وەرگێڕاو هێزی عوسمانی هێنا بۆ ئەوەی دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرێتەوە، لەگەڵ لەشکری سەفەوی لەمەریوان لێکیان دا (١٠٤٦). خان ئەحمەد شکاو کشایەوە بۆ موسڵ‌و، هەمان ساڵ لەوێ مرد.

میر سلێمانی بەبەو، لەشکری سەفەوی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی قاجار هەر لەم دەشتەدا بەرەنگاری یەك بون‌و، سلێمان شکا (١١١١)و، عەباس قولی قەسابخانەیەکی بۆ کوردەکانی ئەردەلان دانا.

خانە پاشای بابانیش هەر لەمەریوانەوە کشا بۆ گرتنی ئەردەلان (١١٣٦).

سەلیم پاشای بابان (١١٦٣) کەچو بۆ گرتنی ئەردەلان لەمەریوان حەسەنعەلی خانی شکاندو، ناوچەکەی لێ داگیر کرد. (ذیل: ٢٨).

محەمەد پاشای بابان لەدەشتی مەریوان لەشکری خوسرەو خانی دوەمی شکاند (١١٩١).

ئەوڕەحمان پاشای بابان بەیارمەتی هێزی ئێران، لەناکاو لەم دەشتەدا هەڵی کوتایە سەر لەشکری والی بەغدادو، شکاندی‌و سلێمان کەهیەی سەرکردەی لەشکرەکەی بەدیل گرت (١٢٢١).

هەر بەو جۆرە چەندین شەڕی تر.

ئەم شەڕەیش، مەعرەکەی دەشتی مەریوان (١٢٥٧)، ئەڵقەیەك بوە لەزنجیرەی ئەو شەڕانەی، لەم دەشتەدا، بەدرێژایی چەند سەدە لەنێوان ئەم دو میایەتیەدا، سا ئیتر بەیارمەتی لەشکری رۆم‌و عەجەم یان بەبێ یارمەتی ئەوان، قەوماوە.

بەڵام گرنگی ئەم شەڕەیان لەوەدایە دوایین شەڕبو، چونکە دوای ئەم شەڕە بەماوەیەکی کورت، ئەم دو ئەمارەتە تیتر روخانو، لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا دەوریان نەما.

وەکو نوسەرانی (حديقه: ١٨٢)و (تحفه: ٢٢١) ئەڵێن: شەڕەکە لەڕۆژی ٤ شەممە ١٤ی رەبیعی یەکەمی ١٢٥٧دا قەوماوە. ئەم تێشکانە، هەروەکو تێشکانی رەزاقولی خانو میرایەتی ئەردەڵان بو، بەهەمان ئەندازە بگرە زیاتر، تێشکانی مەحمود پاشاو پاشایەتی بابان بو. ئەم روداوە زیاتر پاڵی بەهەردو دەوڵەتەوە نا زوتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنورو، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە دابنێن. ئەوەبو هەردو دەوڵەت لە ١٦ جیمادی یەکەمی ١٢٦٣/١ی نیسانی ١٨٤٧ز پەیماننامەی دوەمی ئەرزرۆمیان بەستو بناغەی هەڵوەشاندنەوەی میرایەتیە کوردیەکانیان دانا.

-١١-

کۆتایی ئەمارەتی ئەردەڵان

بەبیانو ئەوەی لەگەڵ یەکێ لەمیرەکانی قاجار خەریکی پیلانگێرانە، محەممەد شا، رەزاقولی خانی لابردو، خوسرەو خانی گورجی نارد بۆ گرتنی. خوسرەو خان، رەزاقولی خانی بەگیراوی نارده تارانو خۆی حوکمی ئەردەڵاتی گرتە دەس (١٢٦٣-١٢٦٤). دوای ئەمیش بۆ جاری چوارەم رەزاقولی خان (١٢٦٤)و، بۆ جاری دوەم دیسان ئەمانوڵڵا خان (١٢٦٥-١٢٧٦) بون بەوالی. سەرەنجام ناسرەدین شا، فەرهاد میرزا موعتەمیدەل دەولە، کەمامی خۆیو خاڵۆی کوڕەکانی خوسرەو خان بو، نارد بۆ سنەو، بەیەکجاری کۆتایی بەداوودەزگای دێرینەی ئەمارەتی ئەردەڵان هێنا.

پاشکۆ

نامەی عەبدوڵڵا پاشای بابان، کە لەڕۆژی ٥ی جیمادی دوەمی ١٢٥٨/١٤ی تەموزی ١٨٤٢دا بەبۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیویێتی، لەڕێگەی ئەحمەد پاشای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەر عەسکەری رۆم لەئەرزڕوم ناردوە، رەوتی روداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەهاتنی والیی سنەو مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزورو، لەدەستدرێژییانم ئاگادار کردبون. درێژیی باسەکە بەمجۆرەیە:

رەزاقولی خان والیی سنە بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی بەهێزێکی زۆرەوە لەسنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لەهەمو لایەکەوە ئاژاوەو پشێوییان نایەوە. لەشکری هەوارامانیان نارد مەحاڵەکانی گوڵعەنبەرو هەڵەبجەیان داگیر کرد. لەلایەکی ترەوە مەحاڵەکانی قزڵجەو تەرەتوڵو ئالان و سیوەیلیان گرت و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لەسەر دانا. لەبەر ئەوەی کار بەم رادەیە گەیشت و پێی بێگانە داخڵی موڵکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لەشاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونی و حاجی محەمەد ئاغای میر ئاخوری پێشوم ناردە لای والی ناوبراو کەئەم جۆرە جوڵان و رەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بەتەواوی پێچەوانەی مەرجەکان و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بەدەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرن و، ناوچە داگیرکراوەکان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بەزۆریی لەشکرەکەی مەغروور بەقسەی ئەوان وایان زانی بو لەزۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگابون کە من لەلێپرسینەوەی شەهریارو گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لەترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینیی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بەدوان و سێیان تا گەیشتینە لای قزڵجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سەر موڵکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوەو، شوێنە گیراوەکان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبوو بەهیچ جێیەك نەگەیشت. ئەو رۆژەی من گەیشتمە قزڵجە، ئەو شەوە والی هەزار کەس سواری بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵاخان، کوڕەزای محەممەد رەشید بەگ، کە لەبنەماڵە گەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی

ناردبوو، ٧ سەد تفەنگچی بەسەرکردایەتی قوباد بەگی فەراشباشی لەرێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لەپشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی رێگە لەمن بگرن. چونکە ئەوە رێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بەتاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لەگەڵ پێنج شەش هەزار سوارەو تابورێك نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بەناچاری ئێخەی گرتم. پشت بەخوا کەوتینە بەرەنگاری. لەنزیك ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لەیەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەك بەپێی ئایەتی: ((كم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة باذن الله)) سەرەڕای کەمیی ئێمەو زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستییان نەماو مەیدانیان بەجێ هێشت‌و شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتین‌و گەڕاینەوە. ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەڵام لەنیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین نەوەکو لەسنور تێبپەڕین، لەپێش شەڕەکەشدا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کە بەهیچ جۆرێ لەسنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لەشوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لەدەس ئەمانوڵڵا خان‌و مەحمود پاشا رومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کەسەر رێگەی لەئێمە گرت بو، بەبیستنی شکانی والی هەڵات‌و، مەحمود پاشاو ئەمانوڵڵا خانیش کەچوبونە سەر سلێمانی، بەبیستنی گەڕانەوەی من‌و هەواڵی تێشکانی والی، شارو ئاواییەکانی نزیکیان تالان کردبو. چەند کەسێکیشیان بەناڕەوا کوشتوە. کەلوپەلی تالانکراویان بەولاخی ئاغایان‌و نۆکەرەکانیان‌و قەتارچییەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تالانییە دوایان نەکەوتین چونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان‌و ویستی ئاصەفانە نە ئەکرا. دەستمان لەهەمو ئەو کەلوپەل‌و ئێسترو ماین‌و رەوەو گەلەیە هەڵگرت. ناوچەکانی شارەزور کەداگیریان کردبو هەمویان تالان کردوە. چەند ژن‌و پیاویان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە راگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێران‌و تالان کرابو. زەرەرو زیانی کەئەم جارە بەهۆی رەزاقولی خانی والیی سنەوە بەسلێمانی‌و ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لەحساب نایەت)) (نصیری: ٢/١٨٤-١٨٦).

سەرچاوەكانی بەشی حەوتەم

*ئـەنوەری سـولـّتانی: ((دەسنوسـی كـوردی (وفارسـی سـەبارەت بـەكورد) لەكتێبخانەكانی بەریتانیا))، كتێبی ئەرزان، (سوید١٩٩٧).
*ئیـبراهیم ئـەردەلانی، محەمـەد: ((میـژوی ئـەردەلان، ذەیلـی شـەرەفنامەی بەتلیسی))، سەرەتا نوسین‌و ساغكردنەوەی: نەسرین برنـا. وەرگێڕانـی: ئـەنوەری سولـّتانی، (سوید ١٩٩٧).
*بابانی، عبدالقادر ابن رستم: ((تاریخ‌و جغرافیای كردستان، موسوم بە: سیر الاكراد))، بە اهتمام ((محمد رئوف توكلی))، (تهران ١٣٦٦ هـ.ش).
*خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: ((لـب التـواریخ))، وێنـەی دەسـخەت‌و وەرگێڕانی روسی، مۆسكۆ ١٩٨٤.
*رونق، میرزا عبدالله سنندجی: ((تـذكره حدیقەی امان اللهی))، بەتصحیح‌و تحشیه د. ع. خیامپور، موسسه تاریخ‌و فرهنگ ایران، (تبریز ١٣٤٤ شمسی).
*فخـر الكتـاب، مـیرزا شـكرالله سـنندجی: ((تحفـەی ناصـری در تـاریخ‌و جغرافیای كردستان))، به اهتمام (دكتر حشمت الله طبیبـی))، انتشـارات امـیر كبیر، (تهران ١٣٦٦ هـ. ش).
*گلستانه، ابو الحسن بن محمد امـین: ((مجمـل التـواریخ))، بسـعی‌و اهتمـام مـدرس رضـوی، انتشـارات دانشـگاه تهـران، چـاپ سـوم، (تهـران ٢٥٣٦ شاهنشاهی).
*مستوره، ماه شرف خانم: ((تاریخ اردلان))، به اهتمام ((ناصر ازادپـور))، (سنندج ١٣٤٣ هـ.ش).
*مەستورەی كوردستانی: ((مێژوی ئـەردەلان))، وەرگێڕانـی بـۆ كـوردی: د. حسن جاف‌و شكور مـصطفی، دەزگای رۆشنبیری‌و بلاوكردنەوەی كوردی، (بەغداد ١٩٨٩).
*مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: ((تاریخ روابط ایران از ابتدای دوران صـفویه تا پایان جنگ دوم جهانی))، انتشارات امیر كبیر (تهران ١٣٦٤ ش).
*وقائع نگار كردستانی، علی اكبر: ((حدیقەی ناصـری در جغرافیـاو تـاریخ كردستان))، به اهتمام ((محمد رئوف توكلی))، (تهران ١٣٦٤ هـ. ش).
*هدایت، رضاقلی خـان: ((فهـرس التـواریخ))، بەتـصحیح‌و تحشـیه: دكـتر عبدالحسـین نـوائی‌و مـیر هاشـم محدث، پژوهشـگاه علـوم انسـانی‌و مطالعـات فرهنگی، (تهران ١٣٧٣).

پێرستی ناوەکان

-ب-

-پ-

-ت-

-چ-

-ح-

-خ-

-ژ-

-س-

-ش-

-ص-

-ع-

-غ-

-ف-

-ق-

کریلانی عەلی خان نەخچەوان ٥٤٦

-گ-

-ل-

-م-

-ن-

-و-

-هـ-

-ی-

ناوەرۆك